

К Р А Ї Н О З Н А В С Т В О

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів

Київ-2008

УДК 908/913/914/919(4+57+73+71)

ББК 63.3(4)2

Г 61

Підручник підготовлено професорсько-викладацьким колективом кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі проф. Головченка В.І., проф. Дорошка М.С., доц. Ігнат'єва П.М., доц. Кравчук О.А., доц. Кривоноса Р.А., проф. Крижанівського В.П., доц. Сербіної Н.Ф. Загальна редакція – проф. Крижанівського В.П., проф. Головченка В.І.

Рецензенти:

Є.Є.Камінський, доктор історичних наук, завідувач відділом трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

О.М.Майборода, доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

С.С.Троян, доктор історичних наук, завідувач кафедрою міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 28 травня 2008 року)*

Гриф надано Міністерством освіти і науки України

Лист №

Г 61 Країнознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /Авт. кол.: Головченко В.І., Дорошко М.С., Ігнат'єв П.М., Кравчук О.А., Кривонос Р.А., Крижанівський В.П., Сербіна Н.Ф.; за заг. ред. Крижанівського В.П., Головченка В.І. – К.: ВПЦ "Київський університет" , 2008. – с.

ISBN

У підручнику на основі аналізу широкого комплексу історичних, дипломатичних, політико-правових, економіко-статистичних, природно-географічних, демографічних, культурологічних матеріалів подано комплексну країнознавчу характеристику країн СНД, Європи, Північної й Південної Америки, Азії, Африки, Австралії й Океанії.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів напряму освітньо-професійної підготовки „міжнародні відносини”.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. КРАЇНИ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ.....	14
1.1. Співдружність Незалежних Держав як міждержавне об'єднання.....	14
1.2. Країнознавча характеристика України, Російської Федерації, Білорусі та Молдови.....	24
1.3. Країнознавча характеристика держав Південного Кавказу (Азербайджану, Вірменії, Грузії).....	59
1.4. Країнознавча характеристика держав Центральної Азії.....	87
Розділ 2. ЄВРОПА І ПІВНІЧНА АМЕРИКА.....	124
2.1. Загальна країнознавча характеристика.....	124
2.2. Англосаксонські держави.....	133
2.3. Німецькомовні федерації: ФРН, Австрія, Швейцарія.....	154
2.4. Романомовні держави Західної Європи: Франція, Іспанія, Португалія, Італія.....	169
2.5. Малі країни: Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Мальта, Ватикан, Андорра, Монако, Ліхтенштейн.....	194
2.6. Скандинавія: Данія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Фінляндія.....	227
2.7. Балкани: Греція, Болгарія, Румунія, Албанія, Сербія, Чорногорія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Косово.....	254
2.8. Центрально-Східна Європа (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) і Балтія (Литва, Латвія, Естонія).....	297
Розділ 3. КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ, АВСТРАЛІЇ Й ОКЕАНІЇ.....	336
3.1. Китайська Народна Республіка.....	341
3.2. Японія й Корея.....	364
3.3. Країни Індокитаю.....	399
3.4. Острівні країни Південно-Східної Азії.....	414
3.5. Країни Південної Азії.....	430
3.6. Іран і Туреччина.....	450
3.7. Країни Машрику й Ізраїль.....	472
3.8. Великий Магриб.....	503
3.9. Тропічна й Південна Африка.....	523
3.10. Австралія й Океанія.....	553
РОЗДІЛ 4. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА.....	569
4.1. Латинська Америка як країнознавчий регіон.....	569
4.2. Мексика й країни Центральної Америки.....	584
4.3. Країни Карібського басейну.....	601
4.4. Ла-Платські країни: Бразилія, Аргентина, Парагвай, Уругвай.....	612
4.5. Андські країни: Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія, Чилі.....	630
Рекомендована література.....	656

ВСТУП

Становлення і розвиток України як незалежної держави супроводжується нарощуванням її зусиль до інтеграції у європейське і світове співтовариство, активізацією різновекторної зовнішньої політики. Такі процеси, у свою чергу, об'єктивно сприяють розвитку дипломатичної служби як "стрижня" всієї сфери зовнішніх зносин нашої держави, а отже – й розвитку та удосконаленню системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для роботи у цій сфері.

Дипломатична робота є певним чином особливою сферою професійної діяльності, пов'язаною передусім з репрезентацією і відстоюванням дипломатом інтересів своєї держави в іншій країні чи міжнародній організації. Вона передбачає, нерідко навіть незалежно від конкретної посади дипломатичного працівника, поєднання в його діяльності інформаційно-аналітичних, комунікативних і репрезентативних функцій. Від здатності до такого поєднання, компетентності, загальної ерудованості й рівня культури дипломата залежить як ефективність виконання ним конкретних службових обов'язків, так і його вплив на формування у відповідному закордонному середовищі іміджу своєї країни.

Однією з неодмінних умов професійного виконання дипломатом своєї місії є його належна країнознавча підготовка, що полягає передусім в знанні історії, географії, економіки, особливостей і традицій політичного, етнокультурного і духовно-релігійного розвитку як країни перебування так і сусідніх країн регіону. Без такої підготовки не може бути достатньо ефективною ні інформаційно-аналітична та прогностична, ні комунікативна діяльність дипломатичного працівника.

У вищих навчальних закладах, що готують фахівців для сфери зовнішніх зносин держави, базову країнознавчу підготовку студентів покликані забезпечувати нормативна навчальна дисципліна "Країнознавство" та супутні дисципліни країнознавчого циклу.

Навчальна дисципліна "Країнознавство" належить до циклу дисциплін загальнопрофесійної підготовки освітньо-професійної програми бакалавра-міжнародника. Її предметом є загальні знання географії, історії, політичного, економічного, культурного розвитку, геополітичного середовища, духовно-релігійних процесів, етнології країн і регіонів світу з точки зору їх реального та потенційного впливу на зовнішню політику держав і міжнародні відносини.

Саме останній з означених аспектів "міжнародного" країнознавства суттєво відрізняє його від інших напрямів: географічного, історичного, економічного, політологічного, культурологічного, релігієзнавчого, етнологічного, культурно-лінгвістичного тощо.

Що ж таке країнознавство як навчальна дисципліна, освітня спеціальність і напрям наукових досліджень? Слід зазначити, що серед географів, істориків, економістів, культурологів та представників ряду інших наук існують різні погляди на зміст цього поняття. Однак попри всі відмінності у його трактуванні думки вчених зводяться здебільшого до того, що країнознавство – це навчальна дисципліна, яка займається комплексним вивченням країн і регіонів, систематизує й узагальнює різноманітні дані про їхнє географічне розташування, природу, населення, господарство, історію, політичну систему, право, культуру, етнічний склад, духовний розвиток, геополітичне середовище, зовнішню політику, місце в системі міжнародних відносин. При цьому представники не лише гуманітарних, але й нерідко природничих країнознавчих шкіл схиляються до виділення в країнознавстві, поряд з природничим, також гуманітарного аспекту. Так, вчені-географи Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, дотримуючись поглядів на країнознавство як на комплексну науку про певні країни чи райони, акцентують увагу на необхідності максимальної гуманітаризації синтезуючого країнознавчого дослідження, оскільки роль країнознавства в суспільстві визначається, на їхню думку, насамперед його просвітницьким і світоглядним значенням. Один з фундаторів країнознавчої школи цього університету

М.Баранський наголошував, зокрема, що якнайважливішою місією країнознавства є участь у створенні географічної карти світу і виробленні "візитних карток" країн і районів. Тим самим, на думку вченого, країнознавство вводить географію "загальновизнаним елементом у скарбницю національної культури". Аналогічні підходи до розуміння країнознавства як освітньої спеціальності і наряду наукових досліджень висловлюються й українськими вченими-географами. Приміром, авторитетний київський географ П.Шищенко вважає, що географічне країнознавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етно-ландшафтно-господарської цілісності і в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями.

У контексті розуміння країнознавства як комплексної, синтезуючої науки з'ясовується й суспільне значення іншої важливої функції країнознавства – інформаційної. Ця функція полягає у збиранні, збереженні й наданні можливості використання даних про географію, історію, політичний розвиток, економіку, культуру, геополітичне середовище, тенденції й проблеми розвитку країн і регіонів світу, системоутворюючі фактори (політичні, правові, соціальні, економічні) країн тощо. Завдяки такій функції країнознавство, як вважає ряд вчених, може відігравати суттєву роль у сфері зовнішніх політичних і економічних зв'язків, сприяючи підвищенню їх компетентності і ефективності шляхом формування географічної культури влади, підприємців і дипломатів.

Витоки поглядів на країнознавство як комплексне дослідження країн і регіонів відносяться ще до епохи Відродження. Саме в той час, підводячи певні підсумки Великих географічних відкриттів, 28-річний нідерландський дослідник Бернхард Варен (Вареніус) у своїй відомій праці "Загальна географія", що побачила світ у 1650 р. в Амстердамі, запропонував поділяти географію на загальну (систематичну) й регіональну, що вивчає земні властивості країн (кордони, конфігурації, величину, природні властивості та ін.), небесні (клімат, астрономічні характеристики) й людські (населення, його

життєдіяльність, прибутки, науки, звичаї, мову, політичну організацію, населені пункти та ін.). Регіональну географію в третій частині своєї книги, де аналізувалися "людські якості", Вареніус назвав порівняльною, тобто такою, що розглядає властивості регіону у порівнянні його з іншими. Виходячи з цього, вчений запропонував методи країнознавчого дослідження, що не втратили своєї актуальності й по сьогодні: порівняльно-описовий метод, метод історико-географічного аналізу та дуалістичну концепцію універсального й специфічного.

Про наукове значення праці Вареніуса промовисто говорить вже той факт, що редактором її другого й третього видань (посмертних) у 1672 і 1681 рр. був сам Ісаак Ньютон.

У XVII-XVIII століттях у німецьких університетах сформувалася так звана "школа описового державознавства", за правилами якої всі студенти – майбутні урядовці мали завчати напам'ять численні дані про країни й міста, території, населення, господарство, державний лад, армію, фінанси та ін. З часом з такого описового державознавства стали виділятися статистика й державне право, а з середини XIX століття праці берлінського академіка Карла Ріттера (19-томне "Землезнавство", присвячене Азії й Африці) та професора Лейпцігського університету Фрідріха Ратцеля ("Антропогеографія", "Політична географія") започаткували наукову школу антропогеографії. Погляди означених науковців щодо визначального впливу природних факторів на життя й розселення людей, культуру й суспільно-політичні відносини справили суттєвий вплив на формування ще однієї наукової школи – геополітики.

В означений час паралельно розвивалася й французька "школа географії людини", що мала яскраво виражену країнознавчу спрямованість. Її засновник Поль Відаль де ла Бланш, видавець журналу "Annales de geographie", відзначаючись великою майстерністю опису країн і районів, головну увагу звертав на сферу, де людина була найтісніше пов'язана з природою. У зв'язку з

таким підходом промислові райони й великі міста дослідником, як правило, не вивчалися.

"Школа географії людини" знайшла свій розвиток у діяльності міжнародного колективу вчених і громадських діячів під керівництвом відомого організатора науки і автора багатотомних серій "Нової всесвітньої географії" та "Земля і люди", колишнього паризького комунара Елізе Реклю. У своїх працях, перекладених на багато мов, вчений підкреслював роль історії в країнознавстві, запропонувавши формулу методологічного значення: "Історія є географія в часі, географія – історія в просторі".

До основоположників школи Е.Реклю, серед інших, входив і старший брат всесвітньо відомого імунолога Льва Мечникова – Ілля Мечников, завідувач кафедри порівняльної географії й статистики Невшательської академії (Швейцарія), гарібальдієць. У книзі "Цивілізація і великі історичні ріки", що була посмертно видана у 1889 р., він виклав "географічну теорію прогресу й соціального розвитку". Аналізуючи витоки світових цивілізацій, вчений сформулював висновки, що розвивали погляди представників "школи географії людини". "Чотири найдавніші великі культури, - писав він у своїй книзі,- всі зародилися й розвивалися на берегах великих рік. Хуанхе і Янцзи зрошують місцевість, де виникла і виросла китайська цивілізація; індійська чи ведійська культура не виходила за межі басейну Інду і Гангу; асиро-авілонська цивілізація зародилася на берегах Тигру і Євфрату – двох життєвих артерій Месопотамської долини; нарешті, Давній Єгипет був, як це стверджував ще Геродот, "даром" чи "творінням" Нілу".

В новітній час означені ідеї основоположників географічного країнознавства знайшли свій розвиток у концепціях комплексного, "універсального" країнознавства, що об'єднує в собі знання про природу, людину й форми суспільно-політичної організації в країнах, мікро- та макрорегіонах. Одним з прикладів таких підходів сучасних географів до розуміння змісту країнознавства як науки і навчальної дисципліни може служити підручник "Країнознавство", підготовлений відомим українським

географом, віце-президентом Академії наук вищої освіти України, професором Петром Масляком, друге видання якого побачило світ у 2008 році. Визначаючи країнознавство як науку і навчальну дисципліну, яка комплексно вивчає країни і регіони, систематизує і узагальнює дані про їхню природу, населення, внутрішні просторові відмінності, автор підручника вважає, що предметом цієї науки є країни і регіони світу як єдині системи, що складаються з різномірних, але взаємопов'язаних елементів, які діють як єдине ціле на світовій політичній арені. На відміну від інших наук і навчальних дисциплін, які цікавляться лише певними аспектами діяльності країн, країнознавство, на думку вченого, інтегрує в собі універсальні знання про країни, відображуючи цілісну картину буття основних одиниць соціально-політичної організації світу.

Окреслені коротко висновки вчених-географів про країнознавство як комплексну, синтезуючу науку про країни й райони, що передбачає вивчення як природничої, так і соціально-гуманітарної сфер розвитку, безперечно стосуються й методології країнознавчої підготовки фахівців для професійної роботи у сфері міжнародних відносин. Однак вони стосуються лише частини, хоч і дуже важливої, тих завдань, які стосуються країнознавчої підготовки фахівця-міжнародника. Комплексне володіння знаннями географії країни, групи країн чи регіону, так само як їх історії, політичного, економічного, культурного розвитку тощо, не є для міжнародника самоціллю. Воно необхідне йому для глибшого розуміння суті геополітичного середовища у відповідному регіоні світу, геополітичної детермінації, геополітичних інтересів і геополітичних впливів на зовнішню політику тих чи інших країн. У свою чергу, такі знання формують розуміння особливостей і традицій політичної поведінки кожної даної країни, об'єктивних потреб і об'єктивних можливостей розвитку міжнародних стосунків, дозволяють певною мірою "моделювати" розвиток міжнародного життя, а це особливо важливо, оскільки основною сферою застосування міжнародників-країнознавців є передусім експертна, радницька діяльність в апараті Міністерства закордонних справ, закордонних представництвах держави, зовнішньоекономічних, торговельних та інших

державних і комерційних організаціях, що мають зв'язки із зарубіжними партнерами.

Отже об'єктом країнознавчого аналізу для міжнародника є, як і для географа, історика, економіста, культуролога чи етнолог-країнознавця, певний просторовий діапазон суспільно-політичних утворень: виділені за різними принципами і критеріями макрорегіони світу, групи держав, окремі держави, райони. Однак предмет "міжнародного" країнознавства, як вже зазначалося, суттєво відрізняється від географічного, історичного, культурологічного та інших напрямів країнознавства. Ним є передусім комплекс чинників – географічних, історичних, економічних, геополітичних, культурних, духовно-релігійних, етнопсихологічних та ін., що впливають на зовнішню політику країн і міжнародні відносини в регіональному чи глобальному вимірах.

При цьому слід особливо наголосити на слові "комплекс", оскільки саме комплексний аналіз створює можливості для реалізації прогностичної функції країнознавства – стрижневої для міжнародника–експерта з відповідної країни чи групи країн.

Відповідно мають помітну специфіку й методи дослідження. Для міжнародника-країнознавця важливе значення серед них має хорологічний (просторовий) метод, що дозволяє об'єднувати всю сукупність інформації про окрему країну чи регіон.

Цей метод є одним з головних і в географічному країнознавстві. Достатньо згадати, що одним з родоначальників його застосування був відомий німецький географ А.Гетнер, опублікувавши у 1927 році працю "Географія, її історія, суть і методи" (у російському перекладі праця опублікована у 1929 році). За філософську основу запропонованого наукового метода вчений взяв ріттерівську (неокантіанську) концепцію описання "заповненого земною речовиною простору".

У сучасному географічному країнознавстві цей принцип значно збагачено за рахунок відмови від абсолютизації кантівського трактування простору як пустого "вмістилища речей". Новітній підхід до хорології в географічній науці

чи не найточніше сформулював у середині 80-х років минулого століття відомий московський вчений В.С.Преображенський, визначивши ядром хорологічного метода географічного дослідження “уяву про взаємозв’язок у просторі”.

Саме в такому контексті хорологічний підхід набув свого розвитку в сучасному географічному країнознавстві у принципі регіоналізму, який означає, що в межах певних природних географічних кордонів з’являється специфічна єдність взаємодії природи, людини і її діяльності. За такого підходу країна, регіон – це не хаотичне згромадження географічних об’єктів, а територіальне утворення взаємопов’язаних компонентів і процесів, що характеризуються відносною цілісністю, хоч і не закритістю; це – певна просторова організованість. Регіоналізм націлює дослідника на вивчення територіальних взаємодій, з урахуванням нашарувань і синтезу певної суми культур на даній території, і виявлення неповторних рис країн і регіонів.

Зрозуміло, для країнознавця-міжнародника хорологічний метод має значно ширший внутрішній зміст і спектр застосування, аніж для дослідника-географа, оскільки в політологічному дослідженні аналізуються не лише географічні, а й економічні, політичні, культурно-цивілізаційні, духовно-релігійні, етнічно-національні та інші та інші ознаки тієї чи іншої країни або регіону з точки зору їх впливу на зовнішню політику країни та міжнародні відносини в регіональному і глобальному вимірах.

Хорологічний метод, що ґрунтується на об’єднанні всієї інформації про країну чи регіон, з необхідністю передбачає застосування метода синтезу, як способу такого об’єднання. Проте останнім часом у розвиток і навіть певною мірою на зміну цьому методу у країнознавчому дослідженні входить принцип редукціоналізму як методологічний метод аналізу складних об’єктів. Завдяки застосуванню такого метода дослідник-аналітик, що прагне до широкого огляду і концептуального синтезу всіх ознак об’єкта дослідження, все більше витісняє дослідника-філософа, який розчленяє і синтезує заради глибини аналізу.

Метод редукції особливо важливий для політолога-міжнародника, експерта з країни чи регіону, який має головним завданням з'ясовувати зміст геополітичного середовища і виявляти та прогнозувати впливи на зовнішню політику країн і міжнародні відносини.

У зв'язку з означеним для міжнародника-країнознавця важливим є також застосування генетичного метода-аналізу, що дозволяє з'ясовувати витoki та особливості формування явищ і процесів.

У свою чергу, застосування означених вище методів якнайтісніше пов'язане з методом комплексності – одним з наріжних методів у країнознавчому дослідженні. Комплексність означає всебічність вивчення конкретної країни чи регіону. Як вже зазначалося, одна з особливостей підходу до країнознавчого дослідження полягає в намаганні охопити всі сторони, всі зв'язки й опосередкування об'єкта дослідження.

Метод комплексності є одним з головних методів і в географічному країнознавстві. Причому саме його застосування і пошук взаємодій та взаємозв'язків, у першу чергу, спричинили появу серед географів-країно(крає)знавців так званого суспільного крила, що виступає вже на межі власне географії, як природничої науки, і суспільствознавства (вже згадувана тенденція до гуманітаризації географічного країнознавства).

Але країнознавство, як освітня спеціальність і напрям наукових досліджень в галузі міжнародних відносин, і в цьому відношенні має суттєву відмінність від географічного, у тому числі “суспільного” країнознавства. Це передусім пов'язане з тим, що метод комплексності для країнознавця-міжнародника неминуче пов'язаний із застосуванням прогностичного метода, який також є одним з наріжних у політологічному дослідженні. Як вже зазначалося, основним предметом дослідження для міжнародника є не сама характеристика країни чи регіону, не сам комплекс і взаємозв'язок її якостей і ознак, а реальний і потенційний їх вплив на зовнішню політику і всю сукупність міжнародних відносин. Одна з якнайважливіших якостей міжнародника-політолога, експерта з відповідної країни чи регіону, полягає у

здатності до передбачення зовнішньополітичної поведінки країни та розвитку міжнародних відносин. І саме об'єктивна потреба в таких функціях, не в останню чергу, викликала до життя країнознавство як напрям наукових досліджень, освітню спеціальність і навчальну дисципліну.

Навчальний посібник "Країнознавство. Країни СНД, Європи і Північної Америки" підготовлено науково-педагогічним колективом кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до програми однойменної дисципліни, затвердженої Вченою радою Інституту та схваленої Науково-методичною комісією з міжнародних відносин Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України для спеціальностей "міжнародні відносини", "міжнародне право", "міжнародні економічні відносини", "міжнародний бізнес", "міжнародна інформація". Інформацію про країни світу згруповано в посібнику за двома розділами: країни СНД і країни Європи та Північної Америки. У свою чергу, в межах кожного розділу інформацію про кожен з країн означених макрорегіонів подано із застосуванням сучасних типологічних схем країн світу: за формою державного устрою, державного правління і політичного режиму, за ступенем розвитку людського суспільства, за способом ведення господарства, за рівнем соціально-економічного розвитку та ін.

Навчальний посібник складено з урахуванням системи знань і вмінь фахівця з міжнародних відносин, визначеної Галузевим стандартом вищої освіти з напрямку освітньо-професійної підготовки "Міжнародні відносини". Розрахований на студентів вищих навчальних закладів України, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом і спеціальностями "міжнародні відносини", "міжнародне право", "міжнародні економічні відносини", "міжнародний бізнес", "міжнародна інформація" "країнознавство".

Розділ І. КРАЇНИ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1.1. Співдружність Незалежних Держав як міждержавне об'єднання

Передісторія утворення СНД. Утворення у грудні 1991 р. Співдружності Незалежних Держав, до складу якої нині входить 12 держав, що утворилися на основі колишніх республік СРСР, має глибинний історичний підтекст, суть якого полягає в тому, що в минулому території усіх нових незалежних держав, що виникли на пострадянському просторі, входили до 1917 р. до складу Російської імперії, а у 1922-1991 рр. – до Радянського Союзу.

Визначальну роль в утворенні Російської імперії відіграло Московське князівство, що 1276 р. виокремилося як удільне з Великого князівства Володимирського і згодом перебрало на себе роль “збирача” земель не лише північно-східної частини колишньої Київської княжої держави, а й, після звільнення в кінці XV ст. від монголо-татарського іґа, вступило в боротьбу з Великим князівством Литовським і Королівством Польським за політичну спадщину Київської Русі та приступило до активного „освоєння” східних неслов'янських теренів.

Першими об'єктами московської експансії на неслов'янських теренах стали Казанське й Астраханське ханства колишньої Золотої Орди, підкорені царем Іваном IV Грозним (1533-1584 рр. правління), згодом до Москви були приєднані народи Поволжя і Сибірське ханство. А вже з середини XVII ст. активізувалося розширення Російської держави у західному напрямку – на слов'янські та неслов'янські терени України, Східної Білорусі, Балтії. Інкorporація до складу Росії нових територій підготувала ґрунт для проголошення її восени 1721 р. імперією. На анексованих та включених до складу Росії територіях імперський уряд проводив традиційну для таких політичних утворень політику асиміляції підкорених народів, нерідко застосовуючи й грубу силу, як це було, зокрема із зруйнуванням у 1775 р. Запорозької Січі.

Особливої активності наступально-агресивна зовнішня політика Росії набула за правління імператора Петра I (1682-1725 рр.). Найактивнішим продовжувачем політики Петра I у XVIII ст. стала імператриця Катерина II (1762-1796 рр. правління). Зокрема, за Петра I офіційний Петербург за Ніштадським мирним договором з Швецією (30 серпня 1721 р.) отримав Інгерманландію, Естляндію, Ліфляндію, частину Карелії та острови Езель, Даго і Моон.

У 1772 р., спритно використавши так зване дисидентське питання (про становище й права православного і лютеранського населення), Російська імперія спільно з Пруссією і Австрією здійснила перший поділ Речі Посполитої і отримала східну частину Білорусі по Західній Двіні та верхньому Дніпру. Під приводом „внутрішньополітичної нестабільності” в Криму Катерина II своїм указом від 8 квітня 1783 р. відібрала в Туреччини Кримський ханат і включила його до складу Російської імперії. Наприкінці того ж року Туреччина змушена була офіційно визнати цей факт, внаслідок чого Росія отримала собі додатково все Приазов'я і Причорномор'я від Південного Бугу до Кубані. На території півострова розгорнулося будівництво військових фортець, а новозаснований Севастополь став базою російського Чорноморського флоту.

Наступним зовнішньополітичним успіхом Росії стало здобуття у союзі з Австрією перемоги у війні з Туреччиною 1787-1791 рр. За умовами Ясського мирного договору від 29 грудня 1791 р. Туреччина змуслена була відмовитися від претензій на Крим, Кубань і Східну Грузію, а до Росії приєднувалася західна частина північночорноморського узбережжя до Дністра. У 1793 р. Росія, у згоді з Пруссією та Австро-Угорщиною, здійснила другий поділ Речі Посполитої, внаслідок чого отримала центральну частину Білорусі й Правобережну Україну. Наступного року царські війська під командуванням Олександра Суворова жорстоко придушили польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка і забезпечили проведення у 1795 р. третього поділу Речі

Посполитої, за яким Росії дісталися Курляндія, Литва, Західна Білорусь і Волинь.

Наступним напрямом російської експансії став Кавказ. У вересні 1801 р. було видано царський маніфест про приєднання до Російської імперії Східної Грузії, згодом російське підданство прийняли Мінгрельське і Гурійське князівства. Гянджинське та інші ханства Північного Азербайджану, що входили до складу Перської імперії, визнали владу Російської імперії тільки після збройного втручання, що викликало тривалу російсько-іранську війну (1804-1813 рр.).

Одночасно Росія продовжувала свою експансію й на північному та західному напрямках. Скориставшись труднощами наполеонівської Франції в Іспанії, імператор Олександр I (1801-1825 рр. правління) домогся визнання прав Росії на Молдову, Волощину і Фінляндію. А напередодні вторгнення наполеонівської армії в Росію, у травні 1812 р., офіційному Петербургу вдалося укласти Бухарестський мирний договір з Туреччиною, за яким до російських володінь було приєднано Бесарабію й частину чорноморського узбережжя з Сухумі. У 1813 р. російській дипломатії вдалося укласти Гюлістанську угоду з Іраном, за котрою до Росії відійшли Дагестан, Західна Грузія і Північний Азербайджан. Ця угода, крім територіальних надбань, мала для Росії й ще одну важливу вигоду – зірвала плани Наполеона на виступ проти неї південних союзників Франції.

Після розгрому наполеонівської Франції Росія, як держава-переможниця, взяла активну участь у поділі її територіальних володінь. За рішенням Віденського конгресу (1815 р.) їй було передано Королівство Польське – частину колишнього Варшавського герцогства, без Познані, Галичини й Кракова, захоплену свого часу Наполеоном у Прусії.

Наступні територіальні надбання Росії припадають на добу царювання Миколи I (1825-1855 рр.). У результаті вдалої для Росії війни з Іраном (1826-1828 рр.) до складу Російської імперії за Туркманчайським договором 10 лютого 1828 р. увійшло Нахічеванське ханство. У той же час Адріанопольський

трактат від 2 вересня 1829 р., що увінчав російсько-турецьку війну 1828-1829 рр., остаточно визнавав приєднання до Росії Грузії, Еріванського й Нахічеванського ханств, а також дозволяв вільний прохід через Босфор та Дарданелли російських торговельних суден.

Остаточне формування Російської колоніальної імперії припадає на другу половину XIX ст. У цей час відбувається повне завоювання Кавказу, захоплення Приамур'я і Примор'я. Ще одним важливим напрямком зовнішньополітичної експансії Петербурга стала Центральна Азія, котра після включення до складу Росії у першій половині XIX ст. Казахстану і Закавказзя та виходу до узбережжя Тихого океану опинилася в оточенні російських володінь. Безперервні династичні чвари, змови, часті дворцеві превороти, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом полегшили їхнє загарбання Російською імперією у 1864-1876 рр. До середини 1880-х рр. до складу імперії було включено всі основні землі Туркменистану, а в першій половині 90-х рр. XIX ст. завершилось приєднання Таджикистану (за російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі П'янджу).

Таким чином, на кінець XIX ст. Російська імперія об'єднала величезні території площею в 22,4 млн. кв. км, однак, не облаштувавши їх належним чином, незабаром зіштовхнулася з прагненням поневолених народів реалізувати своє право на самовизначення під впливом революційних подій 1917 р.

Лютнева (1917 р.) революція в Росії, що призвела до падіння монархії, надала величезного імпульсу національно-визвольним рухам поневолених народів. Генераторами ідей національного самовизначення й організаторами боротьби за їхню реалізацію на території Росії стали понад 50 політичних партій, за якими йшли численні молодіжні, професійні та релігійні національні організації.

Так, 4 березня 1917 р. в Україні було створено Українську Центральну Раду (УЦР) на чолі з Михайлом Грушевським. На початку квітня 1917 р. на

Всеукраїнському національному конгресі УЦР перебрала на себе функцію вищого представницького органу українського народу, а 10 червня 1917 р. видала свій перший Універсал, в якому проголошувала ідею національно-територіальної автономії України у складі постмонархічної Росії. Проте

Тимчасовий уряд Росії відмовився визнати УЦР крайовим парламентом із законодавчими повноваженнями, а її вищий виконавчий орган - Генеральний секретаріат проголосив у серпні 1917 р. своїм крайовим органом державної влади, відвівши Центральній Раді лише дорадчі функції у питаннях внесення на затвердження Тимчасового уряду проектів, що стосуються життя краю, та пропозицій щодо персонального складу Генерального Секретаріату.

У Білорусі на з'їзді громадсько-політичних діячів у березні 1917 р. був заснований Національний комітет на чолі з депутатом російської Державної Думи Романом Скірмунтом, а в липні його змінила Центральна рада білоруських організацій, що претендувала на роль крайового державного органу влади, домагаючись надання Білорусі автономії в межах Російської держави.

У Закавказзі згуртування політичних сил (за винятком крайніх лівих) також відбувалося по лінії партій відповідної нації. У Грузії в квітні 1917 р. була сформована інтерпартійна Рада за участю місцевих меншовиків і есерів, Революційної партії соціалістів-федералістів та новоствореної Національно-демократичної партії. Оскільки чимало грузинських меншовиків після Лютневої революції зайняли впливові державні посади в Росії, Рада активно підтримувала Тимчасовий уряд, сподіваючись на надання ним Грузії політичної автономії. Схожу позицію у Вірменії перед лицем турецької загрози зайняли також найстаріша в Росії Вірменська соціал-демократична партія "Гнчак" і Вірменський революційний союз "Дашнакцутюн", за ініціативою якого наприкінці вересня 1917 р. було сформовано Національну раду. Найвпливовіша в Азербайджані Тюркська демократична партія "Мусават" приваблювала селянські й робітничі маси як національно-релігійними пантюркістськими гаслами, так і радикальними вимогами в аграрному питанні. Вона також

виступала за створення національної азербайджанської держави у федеративному зв'язку з демократичною Росією.

Національно-визвольна боротьба мусульманських народів Криму, Поволжя, Казахстану і Центральної Азії розгорталася головним чином під впливом ліберальної течії джадідизму, в основі якої була ідеологія панісламізму. На початку березня 1917 р. колишні лідери джадідизму Мохамед Карі Абдурашидханов і Мустафа Чокаєв створили в Ташкенті партію “Шура-і-іслам” (з арабської – “Рада ісламу”), котра виступала за національно-релігійну автономію Туркестану на засадах парламентської демократії. Що стосується території сучасного Казахстану, то тут на базі оренбурзького осередку кадетської партії на I-му Всекиргизькому з'їзді наприкінці липня 1917 р. оформилась партія “Алаш”, яка висувала гасло автономії Казахстану і виступала за поступове реформування патріархально-феодальних порядків у демократичному напрямку.

Тимчасовий уряд Росії змушений був піти назустріч окремим вимогам національно-визвольних рухів, які, проте, не виходили за межі програми кадетської партії. Так, 6 березня 1917 р. був оприлюднений маніфест про відновлення автономії Фінляндії, а у відозві від 17 березня Тимчасовий уряд висловився за “відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом”. Решта пригноблених колишньою імперією націй мала задовольнитися дозволом міністра народної освіти О. Мануйлова на запровадження рідної мови у початковій школі та відкриття національних приватних гімназій. Розгляд проблеми національно-територіальної автономії та федералізації Росії відносився до компетенції майбутніх Установчих зборів, що не могло задовольнити навіть найскромніших побажань литовців і українців, молдаван і грузинів, білорусів і вірмен.

Така національна політика Тимчасового уряду стала однією з головних причин не лише його повалення у жовтні 1917 р. більшовиками, але й сприяла утворенню на уламках Російської імперії 13 нових держав. Щоправда, стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися лише

Польща, Фінляндія і країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва). В інших регіонах після тривалих і часто драматичних визвольних змагань утвердилася диктатура більшовицької партії. Створена цією партією Радянська Росія розгорнула активну діяльність щодо об'єднання навколо себе семи псевдодержав, в тому числі й Української СРР. Попри формально незалежний статус владні структури національних республік фактично являли собою регіональні відгалуження єдиної системи влади. Конгломерат восьми держав фактично в одній країні існував недовго. Наприкінці 1922 р. вони об'єдналися в єдину держава з безнаціональною назвою – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). У неофіційному спілкуванні її сусіди зберегли стару назву – Росія.

Як і Російська імперія СРСР був також утворений фактично насильницьким шляхом. Із самого початку під фундамент цього об'єднання було закладено міну уповільненої дії, оскільки в ході утворення СРСР національні інтереси були підпорядковані класовим, політичним. Це пояснювалося тим, що лідери більшовицької партії, сповідуючи комуністичну ідеологію, ставили над національними інтересами ідеї соціальної справедливості, класової солідарності, світової революції.

На відміну від інших імперій новітньої доби історії, які занепадали у процесі поступового перетворення їхніх колишніх метрополій на “нормальні” нації та національні держави, царська, а потім і радянська імперії розвалилися до виникнення повноцінної російської нації і російської національної держави. Одним з найголовніших чинників розпаду Російської імперії у 1917 р. і СРСР у 1991 р. став конфлікт між імперською державою і російською нацією, що народжувалася. Іншим важливим чинником був надекспансіонізм Російської імперії і Радянського Союзу. Обидві імперії встановили гегемонію над народами й територіями, що мали в ряді випадків значно більш тяглу історію політичного й культурного розвитку і відмовлялися визнати за Росією та СРСР вищий ступінь цивілізованості, сучасніші форми економіки й управління, тобто якості, без яких імперія без примусу не може здійснювати владу. Для

підтримання гегемонії за браком таких якостей доводилося невинуватено часто вдаватися до насилля.

Утворення Співдружності Незалежних Держав. Після того, як на початку 1990-х рр. переговори щодо підготовки нового Союзного договору на фоні глибокої системної кризи СРСР зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Радянського Союзу та утворення на їхній основі незалежних держав став реальним фактом. 8 грудня 1991 р. в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусії, Росії та України підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Республіка Білорусь, Російська Федерація і Україна як держави-засновниці СРСР, котрі підписали Союзний договір у 1922 р., констатували, що “Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”. Угода була відкритою для всіх держав-членів колишнього СРСР, а також для інших держав, що поділяють її цілі і принципи.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті відбулася зустріч глав 11 суверенних країн колишніх республік СРСР, на якій було прийнято протокол до Угоди про створення СНД, за яким до складу цього об'єднання увійшли Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан і Україна. Було ухвалено рішення про створення вищих органів СНД – Ради глав держав та Ради глав урядів. Крім того, було підписано декларацію, якою підтверджувалась рівноправність учасників нового утворення, прихильність до співробітництва в економічній сфері, гарантії виконання зобов'язань колишнього СРСР. У декларації зазначалось, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Деякий час статус спостерігача у СНД мала Грузія, але 9 грудня 1993 р. й вона приєдналась до СНД.

22 січня 1993 р. на засіданні глав держав СНД в Мінську було прийнято Статут СНД, згідно з яким вищим органом Співдружності є Рада глав держав, що збирається на засідання два рази на рік для обговорення і вирішення принципових питань діяльності держав-членів у сфері їхніх загальних інтересів.

Рада глав урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав-членів в економічній, соціальній та інших сферах загальних інтересів. Рішення Рад глав держав і глав урядів ухвалюються консенсусом.

Постійно діючим виконавчим, адміністративним і координуючим органом Співдружності є Виконавчий комітет СНД на чолі з виконавчим секретарем, що призначається Радою глав держав. Згідно квітневих (1999 р.) рішень Ради глав держав СНД кожна держава-учасниця самостійно вирішує питання про участь у будь-якому з органів СНД, а обов'язковими для неї визнаються лише ті рішення, учасницею яких вона є.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до реінтеграції, решта країн розглядали СНД як засіб досягнення національної незалежності та зміцнення державності.

СНД певною мірою забезпечила мирні умови для цивілізованого “розлучення” республік колишнього СРСР. Надалі, насамперед зусиллями російської дипломатії, було активізовано інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад 1000 багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші - фактично залишаються допоки недієздатними.

У 1991 р. здавалося, що Росія вестиме за собою весь пострадянський простір у розумінні економічних реформ і демократизації так само, як раніш вона була рушійною силою радянизації. Ті росіяни, які не прийняли розпаду комуністичної імперії, але підтримали демократію й ринкову економіку, не без підстав сподівалися, що політична й культурна зверхність Росії у процесі дерадянизації дасть змогу реставрувати Російську імперію – цього разу в ліберальному чи “західному” вигляді. Але такий шанс міг би з'явитися тільки в разі незворотності економічних і політичних реформ у самій Росії. Проте цього

не сталося, оскільки російській владній еліті важко давалося переборювати в собі бажання будь-що повернути Росії імперський статус.

Як наслідок – незавершеність врегулювання проблеми правонаступництва колишнього СРСР, небажання проводити демаркацію кордонів із колишніми партнерами по спільній державі, штучно підтримувана проблема утисків так званого російськомовного населення в нових незалежних державах, небажання вирішувати проблему повернення культурних цінностей колишнім союзним республікам, негласна підтримка сепаратистських режимів у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та Нагірному Карабасі, низка інших проблем, що чекають вирішення.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте історичні передумови утворення Російської імперії.
2. Простежте процес входження до складу Російської імперії теренів, що складають основу територій сучасних країн Співдружності Незалежних Держав.
3. З'ясуйте ознаки СРСР як політичного об'єднання імперського типу.
4. Охарактеризуйте Співдружність Незалежних Держав як міждержавне політичне об'єднання.

1. 2. Країнознавча характеристика України, Російської Федерації, Білорусі та Молдови

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал і національний склад населення України. Україна, розташована у центральній частині Європи, займає площу 603,7 тис. кв. км і межує з Білоруссю (на півночі), Росією (на сході), Румунією, Молдовою, Угорщиною (на південному заході), Словаччиною та Польщею (на заході). На півдні омивається Азовським та Чорним морями.

На Україну припадає майже третина світових запасів чорнозему й чверть придатної для оранки землі в Європі. Україна займає першу позицію в світі за розораністю землі – 75 % сільськогосподарських земель та 56 % – усіх земель. Водночас 20 % української ріллі – це деградовані та малопродуктивні землі. Найбільша річка - Дніпро - ділить Україну на Правобережну (Волинсько-Подільська височина, Східні Карпати, Полісся) та Лівобережну (Наддніпрянська низовина, Донецька височина). На півдні України розташована Чорноморська низовина. 14 % території України займають ліси, 21 % - територія, уражена ізотопами цезію (після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.).

Надра України багаті природними ресурсами: кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, уран, графіт, кам'яна сіль, будівельна сировина. Водночас економіка потерпає від нестачі газу, нафти, лісу. Наявні привабливі рекреаційні зони (Карпати, Крим).

З понад 46 млн. осіб, що мешкають в Україні, найбільшою є частка українців (73%), а найчисельнішими національними меншинами є російська (22%), білоруська та єврейська (по 1%). Переважна більшість віруючих в Україні – християни (православні, греко-католики, католики, протестанти, старообрядці).

Державотворчі традиції в Україні. Протягом тисячоліть українська нація формувалась на території сучасної України. Історики знаходять її коріння у трипільській культурі, котра розвивалася у Середньому Придніпров'ї у IV-III

тис. до н.е., у спадщині скіфів, пам'ятках черняхівської культури. Попри те, що внутрішній простір України є неоднорідним, і різні регіони мають різне значення для нації в цілому, консолідуючим центром України була і залишається Наддніпрянина. В різні часи політичний центр країни міг зміщуватися в інші регіони (Галичина XIII ст., Лівобережжя XVIII ст. тощо), проте в історичній пам'яті українців завжди присутня ідея про Київ як центр тяжіння нації.

Першими з-поміж відомих історикам державних утворень на території України стали утворення неслов'янських народів. У I тис. до н.е. – IV ст. н.е. у причорноморських і приазовських степах почергово панували іраномовні племінні об'єднання кімерійців, скіфів і сарматів, що були етнічними родичами середньоазійських саків та масагетів. Початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу, було покладено розселенням антів і склавинів, що виокремилися близько середини I тис. н.е. з венедів (такою була перша назва слов'ян в історичних джерелах). Анти, що їх видатний український історик М. Грушевський вважав предками українського народу, заселили територію від Дунаю до витоків Дону і Азовського моря, а їх державність, що мала форму ранньої військової демократії, проіснувала близько трьох століть (кінець IV - початок VII ст.) і загинула під натиском аварів.

Від VII ст. у літературі все частіше щодо людності, котра мешкала на правому березі Дніпра, стала вживатися назва “слов'яни”. Невдовзі сформувалося 14 великих племінних об'єднань східних слов'ян, які заселяли землі нинішніх України, європейської Росії й Білорусі. Поступово скллися й великі спільноти, зокрема в історичних джерелах є згадки про три центри - Куявію (Київська земля з Києвом), Славію (Новгородська земля), Артанію (за визнанням більшості вчених - Ростово-Суздальська земля).

Початок формування однієї з наймогутніших європейських держав доби Середньовіччя – Київської Русі - тісно пов'язаний з перетворенням Києва на основний політичний і культурний центр руських племен. Саме навколо

нього наприкінці VIII - на початку IX ст., за князів Діра і Аскольда – спадкоємців легендарного засновника Києва князя Кия, відбувається об'єднання територій між Чорним і Балтійським морями.

Влада наступних київських князів - Олега, Ігоря, Ольги і Святослава - поширилася на всі землі східних слов'ян, хоч сепаратистські тенденції глав союзів племен і племінних княжінь постійно загрожували єдності країни. Лише за князювання Володимира Святославича (978-1015 рр.) і його сина Ярослава (1019-1054 рр.) Київська держава подолала місцевий сепаратизм і стала відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Володимир фактично завершив формування території держави і запровадив християнство як державну релігію. За Ярослава, прозваного в народі Мудрим, Київська Русь досягла zenіту свого розквіту, стала нарівні з найвпливовішими країнами середньовічної Європи. У період його правління збільшилася й територія Київської Русі, що обіймала вже простір від Чорного моря і пониззя Дунаю на півдні до Фінської затоки на півночі, від Закарпаття на заході до верхів'їв Волги та Дону на сході.

Після смерті Ярослава між його нащадками розпочалися чвари, наслідком чого стало поступове ослаблення влади Великого київського князя та феодальна роздробленість держави. На середину XII ст. Русь розпалася на півтора десятка окремих земель-князівств, а Київ після монголо-татарського погрому 1240 р. остаточно втратив роль центру тяжіння руських земель.

Продовжувачем традицій державотворення в руських землях після занепаду Київської держави на деякий час (до середини XIV ст.) стало Галицько-Волинське князівство (з 1253 р. – королівство), що його об'єднав волинський князь Роман Мстиславич.

З середини XIV ст, у зв'язку з поступовим політичним занепадом Золотої Орди, руські землі стали об'єктом суперництва сусідніх держав – Королівства Польського, Великого Князівства Литовського та Великого Князівства Московського, що виділилося зі складу Володимиро-Суздальського князівства ще у 12 ст. Скориставшись насильницькою смертю галицько-волинського

князя-католика Болеслава Юрія II у 1340 р., королівська Польща, під приводом „захисту католицької віри”, захопила Галичину й частину Волині, перетворивши їх на свої провінції. Литовський князь Ольгерд захопив решту Волині, Чернігово-Сіверщину та Подніпров'я, витиснувши відтіть татаро-монголів. При цьому в новоприєднаних до Литви руських землях, особливо на перших порах, зберігалася місцева князівська державність з досить високим рівнем автономії. Московське князівство у ході тривалої війни з Литвою захопило й включило до свого складу частину Чернігівщини та Смоленщину.

Союз Литви з Польщею і утворення польсько-литовської держави Річ Посполита, що завершилося підписанням у 1569 р. Люблінської унії, докорінно змінили становище руських земель, що їх мала у своєму складі Литва на території сучасної України. З переходом цих земель на правах звичайних провінцій під управління Польщі литовсько-руська форма державності українського народу припинила своє існування.

З початком польської доби в історії України ініціативу збереження й розвитку традицій української державності підхопило місцеве козацтво, що утворило в районі дніпровських порогів оригінальну форму державного устрою з яскравими рисами своєрідного республіканського ладу. У середині XVIII ст. запорізьке козацтво стало основним ініціатором і рушійною силою антипольської визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що призвела до створення на визволених територіях по обидва боки Дніпра Української козацько-гетьманської держави.

З середини XVII ст., з початком національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, поруч з назвою “Русь” в ужиток входить назва “Україна” (перша відома згадка датується 1187 р.).

Українська козацька держава від самого початку визвольної війни поставила своєю програмою об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Однак з ряду причин ідею соборності України не вдалося реалізувати, і Б. Хмельницький намагався добитися козацької автономії в

межах Речі Посполитої. Невдалі спроби самотужки визволити з-під польської влади українські етнічні території змусили уряд Української козацької держави шукати союзника проти Речі Посполитої. 8 січня 1654 р. на Переяславській раді було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави при збереженні основних прав і вольностей Війська Запорозького. Попервах Україна одержала під протекторатом Москви досить значну автономію, аж до права вести дипломатичні стосунки з різними країнами, за винятком ворожих Московській державі. Однак ще за життя Б.Хмельницького почався наступ царського уряду на її права. При наступниках Б.Хмельницького автономія України щодалі обмежувалася. Як наслідок - Українська козацька держава послабилася і стала предметом дипломатичного, міждержавного торгу між Московською державою і Річчю Посполитою, в ході якого інтереси українського народу ігнорувалися.

За гетьманування Івана Мазепи (1687-1708 рр.) Україна повернула собі ряд раніше втрачених прав, однак невдалий перебіг спільної з шведським королем Карлом XII військової кампанії І. Мазепи проти російських військ Петра I став приводом для остаточного обмеження української автономії. 1764 р. гетьманство в Україні було остаточно ліквідоване, а у 1775 р. уряд Катерини II знищив і Запорозьку Січ, що була своєрідним "маяком" національної державності українського народу. На початок 80-х років XVIII ст. всі залишки української автономії в Російській імперії були остаточно зліквідовані.

У кінці XVIII – на початку XX ст. українські землі перебували на правах провінцій у складі двох імперій - Російської і Австро-Угорської (до Австро-Угорщини у результаті поділів Польщі у кінці XVIII ст. відійшли Галичина і Буковина).

Крах Російської імперії, що настав слідом за падінням монархії у 1917 р., сприяв проголошенню Української Народної Республіки – спочатку як автономії у складі Радянської Росії (20 листопада 1917 р.), а потім як незалежної держави (22 січня 1918 р.). Перша світова війна прискорила також розпад Австро-Угорської імперії, на українських землях якої 1 листопада 1918

р. було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки, що проіснувала вісім місяців.

У 1917-1921 рр. Наддніпрянська Україна стала ареною запеклої боротьби, військових дій шести різних армій. Урядам УНР доби Центральної Ради, Української Держави і УНР доби Директорії не вдалося відстояти українську державність. Але існування української державності сприяло тому, що національна свідомість, притаманна раніш лише частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. У зв'язку з цим події 1917-1921 рр. стали революцією не лише соціально-економічною, а й національною.

З огляду на це більшовики, що утвердили після запеклої боротьби свою владу в Україні у 1920 р., змушені були надавати їй українського забарвлення, враховуючи прагнення більшості населення України до власного державного розвитку. Оманливими обіцянками збудувати рівноправний союз народів на просторах колишньої Російської імперії вони домоглися підписання у 1922 р. Українською СРР, разом з Білоруською СРР, Закавказькою та Російською Федераціями угоди про Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Від самого початку свого створення Радянський Союз став дедалі більш перетворюватися на централізовану державу імперського типу, у якій всіляко обмежувалися права й свободи суб'єктів "федерації" – радянських республік, переслідувалися прояви національної свідомості. Найбільш трагічними в історії України цього періоду стали 1930-ті роки. Тогочасне комуністичне керівництво СРСР вдалося до спроби шляхом створення штучного голоду винищити соціальний ґрунт української національної самосвідомості і подолати опір українського селянства політиці колективізації. Спроба вдалася, при чому на жахливий злочин тоталітарного більшовицького режиму не прореагувала жодна з держав світу. Голодомор 1932-1933 рр. знищив щонайменше 5 мільйонів українців, які проживали у сільській місцевості.

Підрив на століття біологічного потенціалу нації супроводжувався також заборонаю незалежної від Росії Української автокефальної православної

Церкви, фізичною ліквідацією національної інтелігенції і, навіть, значної частини компартійної номенклатури радянської України.

Під час Другої світової війни до складу Української РСР були включені анексовані у різний спосіб сталінським режимом Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, що у 1920-1930 рр. входили до складу, відповідно, Польщі, Румунії й Чехословаччини. У такий доволі незвичний спосіб було реалізовано ідею соборності українських земель.

16 липня 1990 р., у процесі розпаду СРСР, Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет, в якій проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт про незалежність України. Територія України була оголошена неподільною і недоторканою. На ній мають чинність виключно Конституція і закони України. 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, який підтвердив цей історичний вибір понад 90 відсотками голосів громадян України. Одночасно відбулися й вибори Президента України. Ним став колишній голова Верховної Ради України Леонід Кравчук.

Політична система України. Упродовж 1991-2006 рр. в Україні застосовувалося кілька форм організації президентського інституту влади. Спочатку, у 1991-1995 рр., було закладено правові основи для президентсько-парламентської республіки з відповідним обсягом президентських прерогатив. Після ухвалення у 1995 р. Конституційного договору Україна наблизилася до президентської республіки. У 1996 р., після ухвалення нової Конституції, Україна знов спрямувала зусилля у бік змішаної (напівпрезидентської) форми правління. І, нарешті, після “помаранчевої революції” 2004 р., були внесені зміни до Конституції, згідно з якими Україна з 1 січня 2006 р. перетворилася на парламентсько-президентську республіку.

На всіх етапах розвитку політичної системи України президент залишався центром вітчизняного владного механізму. Навіть виведення президента, у

відповідності з Конституцією 1996 р., за межі виконавчої гілки влади і значне обмеження його повноважень з 1 січня 2006 р. залишило главі держави велику кількість важелів для здійснення реального впливу на весь владний механізм у державі. 26 грудня 2004 р. президентом України обрано Віктора Ющенка.

Вищий законодавчий орган – Верховна Рада України – у складі 450 депутатів, обирається на п'ятирічний термін на пропорційній основі. За результатами парламентських виборів 30 вересня 2007 р. тривідсотковий прохідний бар'єр подолали Партія регіонів, “Блок Юлії Тимошенко”, блок партій “Наша Україна – Народна самооборона” (НУНС), Комуністична партія й “Блок Володимира Литвина”. “Блок Юлії Тимошенко” та НУНС створили демократичну коаліцію в парламенті у складі 227 депутатів.

Економічний потенціал та основні тенденції економічного розвитку України. Україна є індустріально-аграрною державою. Промисловість диверсифікована: комплекс гірничо-видобувних виробництв, чорна і кольорова металургія, багатогалузеве машино- (енергетичне, транспортне, технічне) і приладобудування, легка, харчова промисловість; розвинена енергетика (ТЕС, ГЕС, АЕС). Сільське господарство має переважно сприятливі умови. Найбільш розвинені рослинництво (62 % валової продукції), зокрема зернові, картопля, цукрові буряки, соняшник, кормові технічні культури, та тваринництво (скотарство, свинарство, вівчарство). Розвинені транспортна (залізниці, шосе, авіація, річковий і морський флоти) і енергетична інфраструктури, котрі потребують модернізації. Україна здійснює зовнішньоторговельні операції з понад 180 країнами світу, має негативне сальдо торговельного балансу, в експорті переважає частка сировини, в імпорті – енергоносіїв та устаткування. Головні торгівельні партнери: Росія, Туркменистан, Німеччина, Китай, Білорусь, Туреччина, Польща.

З моменту здобуття Україною незалежності в економіці країни розпочалися докорінні зміни, спрямовані на становлення ринкової системи господарювання. Разом з тим, ринкова трансформація тривалий час не супроводжувалася достатніми темпами нарощування економічного потенціалу

держави, посилення її міжнародної конкурентоспроможності, здатності вирішувати базові соціальні питання. Натомість у ряді галузей народного господарства відбувалася руйнація створеного в минулому економічного потенціалу.

Нерозвиненість інституційного середовища ринкової економіки і політичної демократії, слабкість інститутів громадянського суспільства, відсутність належної законодавчої бази для проведення ринкових реформ призвели до тривалого періоду економічної кризи і стагнації національної економіки. Характерними рисами макроекономічної політики в державі були високі показники бюджетного дефіциту і грошово-кредитної емісії, спричинені у ряді випадків широкомасштабним фінансуванням неперспективних галузей. Розпочата в Україні приватизація мала переважно характер засобу перерозподілу суспільного багатства, аніж прискореного капіталоутворення, необхідного для радикальної структурної модернізації економіки і забезпечення її конкурентоспроможності. У процесі ринкових перетворень сформувалася протекціоністська модель економічного розвитку з характерними ознаками надмірної концентрації ресурсів у загальнодержавному секторі, вибірковою підтримкою окремих привілейованих підприємств, що призводила до несприятливих структурних економічних зрушень.

Перелом у бік позитивних тенденцій в розвитку економіки відбувся лише в кінці 1990-х років. 2000 рік став першим в історії незалежної України, коли офіційно було зафіксовано зростання реального ВВП, стали відбуватися суттєві позитивні зміни в бюджетній політиці уряду. Відтоді позитивні тенденції в розвитку економіки й стабілізації загальноекономічної ситуації в країні набули переважаючого характеру.

Геополітичне середовище і стратегічні вектори зовнішньої політики України. Геополітичне розташування України на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського і євразійського завжди було одним із визначальних факторів її історичної і політичної долі. Географічно Україна є центральноєвропейською державою, історично і політично тривалий час більша

частина її території перебувала під впливом євроазійської соціально-культурної традиції, перебуваючи у складі Російської, потім Радянської імперії. Наслідком кількастолітньої бездержавності України є відсутність єдиних геополітичних пріоритетів в середовищі української політичної еліти: одна її частина зорієнтована на Росію, інша – на Захід.

Роблячи геополітичний вибір українське політичне керівництво має зважати на те, що з існуванням незалежної України не можуть погодитися окремі впливові політичні кола Росії. Попри підписання 31 травня 1997 р. українсько-російського Договору про дружбу, співробітництво і партнерство, вони розглядають незалежну Україну як загрозу своїй національній безпеці.

Щодо стосунків Україна-Захід, то на початку української незалежності вони значною мірою формувалися крізь призму взаємин Росія-Захід. Лише з початку 1994 р., коли наміри Росії щодо відродження нової наддержави на геополітичному просторі колишнього СРСР стали цілком очевидними, політика Заходу до України почала змінюватися. Свідченням цього стало підписання 8 лютого 1994 р. Україною ініціативної НАТО Програми “Партнерство заради миру” і підписання 9 липня 1997 р. Президентом України та лідерами всіх держав – членів Альянсу Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Країни – члени НАТО підтримали гарантії безпеки, що отримала Україна від усіх п’яти ядерних держав – учасниць ДНЯЗ як без’ядерна держава – учасниця цього договору. Кроки України до НАТО було продовжено рішенням Ради національної безпеки та оборони України (РНБОУ) від 23 травня 2002 р., де зазначено, що розпочато процес, кінцевою метою якого є вступ України в НАТО.

Реалізація іншої стратегічної мети зовнішньої політики України – інтеграція до Європейського союзу, гальмується не лише тому, що в Україні не сформовані належним чином класичні складові ринкової економіки: повноцінна приватна власність на засоби виробництва і землю, ринок робочої сили, система соціального захисту, гарантії внутрішнім та іноземним

інвесторам, а й неготовністю об'єднаної Європи надати Україні реальні перспективи щодо її майбутнього членства в ЄС.

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал і національний склад населення Російської Федерації (РФ). Російська Федерація - найбільша за територією держава планети, що займає понад половину Європи (східна частина) і північний схід Азії. Посідає п'яте місце у світі за кількістю населення, є однією з найбагатших за природними ресурсами і володіє ядерним арсеналом, який можна протиставити американському. Росія є державою-спадкоємницею зниклої на початку 1990-х років наддержави - Радянського Союзу, що постала на території колишньої Російської імперії в 1917-1922 рр. Межує з 14 державами: Норвегією, Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Білоруссю, Польщею, Україною - на заході, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм, Монголією, Кореєю (КНДР) - на півдні. Береги Росії омиваються з півночі Північним Льодовитим океаном, із заходу - Балтійським морем, з півдня - Чорним, Азовським і Каспійським морями, зі сходу - Тихим океаном, Беринговим, Охотським і Японським морями.

Росія володіє найбільшими у світі розвіданими запасами природного газу й другими за величиною запасами нафти. Великі родовища вугілля є в Республіці Комі, у Східному Сибіру й на Далекому Сході. Багата також залізною рудою, бокситами, нікелем, оловом, золотом, алмазами, платиною, свинцем, цинком. Більшість з цих ресурсів перебуває в Сибіру, де великі відстані, малочисельне населення, суворий клімат і багаторічна мерзлота створюють значні труднощі для економічно ефективного видобутку й транспортування сировини до місць переробки й споживання.

У Російській Федерації є близько ста заповідників і національних парків, покликаних зберегти багатство й розмаїтість тваринного й рослинного світу, а також унікальні природні ландшафти й об'єкти. В цілому Росія володіє величезним сировинним потенціалом й значними людськими ресурсами (населення країни - понад 138 млн. осіб). В національному складі населення переважають росіяни (80%), татари й українці становлять відповідно 4 і 3%

населення Російської Федерації, інші етноси – 13%. Більшість віруючого населення РФ сповідує християнство (православ'я).

Основні етапи історії Росії. Хронологічно в історії Росії можна виділити три періоди: перший - від початку формування російського етносу до 1917 р., що ознаменував крах Російської імперії; другий - від 1917 р. до розпаду СРСР у 1991 р.; третій - від розпаду СРСР і дотепер.

Росія виникла як східнослов'янська держава. Формування нинішньої території Російської Федерації розпочалося в період феодальної роздробленості Київської Русі у XII-XIII ст. У процесі політичного розпаду Київської княжої держави одним з нових центрів об'єднання руських земель стало Володимиро-Суздальське князівство, розташоване у північно-східній частині Київської Русі. Вивищення Володимиро-Суздальської землі над іншими північно-східними територіями Київської держави історики пов'язують з діяльністю Андрія Боголюбського - сина Великого київського князя і засновника Москви Юрія Долгорукого.

У наступні часи визначальну роль у перетворенні північно-східних земель Київської держави на ядро нового могутнього державного утворення, відіграло Велике князівство Московське, яке займало зручне центральне положення щодо інших північно-східних земель Київської держави, а річкові й суходільні шляхи, що проходили його територією, надавали Москві значення важливого вузла торговельних та інших зв'язків між землями Русі.

Після скинення монголо-татарського іга в кінці XV ст. Московське князівство (з 1547 р. – царство) стало проводити активну експансіоністську щодо сусідніх територій. Захопивши і підпорядкувавши собі сусідні руські князівства, воно стало активно розширювати свої володіння за рахунок східних і південних неслов'янських теренів – Казанського, Астраханського, Сибірського ханств, Поволжя -, відвойовуючи їх у ханів Золотої Орди. Темпи експансії були стрімкими. Якщо Іван III успадкував у 1462 р. близько 430 тис.кв.км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. отримав від свого батька владу над територією в 2800 тис.кв.км, а на кінець XVI ст. у межах Московського царства знаходилося

вже 5400 тис.кв.км. З середини XVII ст. розгорнулася московська експансія у західному напрямку – до України, Східної Білорусії, Балтії.

Суттєві зміни в усіх галузях і сферах соціально-економічного, політичного й міжнародного життя Московського царства, що поступово накопичувалися й визрівали протягом XVII ст., призвели в першій чверті наступного до якісного стрибка, - відстала напівазійська середньовічна Московія перетворилася на впливову європейську Російську імперію, котра вже через століття виступила з претензіями на військово-політичне домінування в цілій Євразії. У державному устрої остаточно завершився перехід від станово-представницької до абсолютної (самодержавної) монархії, з нетривалими періодами політики “просвіченого абсолютизму” 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст. і початку XIX ст. за правління відповідно Катерини II та її онука Олександра I.

Складність і виняткова суперечливість розвитку Російської імперії у XVIII – середині XIX ст. зумовили непослідовність і кінцеву приреченість абсолютної більшості реформ, здійснених російськими царями Петром I та його наступниками. Від початку вони несли в собі консервативні риси, які в ході подальшого розвитку держави виступали щораз сильніше і, замість того щоб забезпечити ліквідацію відсталості, зберігали її. Внаслідок петровських реформ Російська імперія швидко наздогнала ті європейські держави, де зберігалася панування феодально-кріпосницьких відносин (Австрійська й Оттоманська імперії, Річ Посполита, Іспанія, дрібні німецькі країни), але не змогла ліквідувати відставання від держав, які стали на капіталістичний шлях розвитку (США, Велика Британія, Франція, Нідерланди).

Цьому також сприяв експансіоністський зовнішньополітичний курс, котрий привів Росію не до стабільності, національної консолідації і побудови громадянського суспільства, а до екстенсивного розвитку, відставання від Західної Європи, імперських амбіцій. Найважливішим аспектом російського експансіонізму було те, що на облаштування нових територій не залишалося ні часу, ні сил. Усі природні й людські ресурси йшли на утримання завойованого

та здійснення нових завоювань. Як наслідок – у часи Російської імперії усі колонізовані цією державою народи, у тому числі й власне російський, не пройшли у своєму розвитку тих етапів економічного, соціально-політичного розвитку, що їх пройшли західні країни, не оволоділи правовими інститутами, не сформували високої масової побутової культури та необхідних інфраструктур громадянського суспільства. У царській Росії більшість народів, що її складали, так і не набули своєї ідентичності.

Сучасні дослідники вважають, що головними причинами краху, що його двічі упродовж XX століття зазнавала Російська держава, стали насильство і надекспансіонізм. 1917 р. Російська імперія розпалася на тлі поразок у Першій світовій війні, СРСР, що також був політичним об'єднанням імперського типу, розвалився у 1991 р., вже в мирний час, після поразки у “холодній” війні.

Державний устрій, адміністративно-територіальний поділ та сучасні політичні процеси в Російській Федерації.

Згідно з конституцією 12 грудня 1993 р. у Росії діє президентсько-парламентська система влади. Парламент - Федеральні збори - двопалатний законодавчий орган, що обирається прямим голосуванням терміном на чотири роки. У нижній палаті - Державній Думі - 450 депутатів, котрі обираються за пропорційною виборчою системою і є представниками політичних партій. Верхньою палатою Федеральних зборів є Рада федерації, 178 місць якої призначені для керівників виконавчої влади регіонів і глав регіональних законодавчих органів влади.

Главою держави є Президент РФ, який обирається на чотири роки й не більше ніж на два терміни поспіль. Згідно з конституцією, президент безпосередньо відповідає за діяльність уряду. Він призначає голову уряду РФ, який формує його склад. Президент несе відповідальність за зовнішню політику й національну безпеку, у той час як уряд – передусім за економічну політику. За відсутності життєво необхідних законів президент має право видавати укази законодавчого характеру, що не потребують схвалення парламенту. Президент є верховним головнокомандувачем збройних сил РФ, йому підпорядковані

силові відомства й спецслужби. Також президент має право відправляти уряд у відставку без погодження з парламентом.

Хоч повноваження президента є доволі значними, парламент також відіграє важливу роль у прийнятті політичних рішень. Думі надане право виносити вотум недовіри уряду, та оголошувати імпічмент президенту. Для розв'язання правових конфліктів між різними гілками влади у випадках, коли зміст конституції допускає різне тлумачення, створено Конституційний суд. Функціонує також Верховний суд, що є вищим арбітром у вирішенні правових питань.

Згідно з Федеративним договором 1992 р. і конституцією 1993 р. Росія є федерацією, до складу якої входить 89 суб'єктів: 21 республіка, 10 автономних округів, одна автономна область, шість країв, 45 областей, а також міста Москва і Санкт-Петербург. Згідно з президентським указом від 13 травня 2000 р. територія Росії поділена на сім федеральних округів на чолі з повноважними представниками президента.

Першим президентом Росії у 1991 р. став Борис Єльцин, якого у 1996 р. було переобрано й на другий термін. Під час другого терміну президентства Єльцина в країні загострилися політична й економічна кризи, у зв'язку з чим протягом 1998-1999 рр. змінилося чотири уряди. У вересні 1999 р. на посаду голови уряду було призначено директора ФСБ Володимира Путіна, який після відставки з посади президента РФ Б.Єльцина 31 грудня 1999 р. став виконувачем обов'язків президента Росії. На президентських виборах 26 березня 2000 р. В.Путін отримав 52,94 % голосів виборців і став другим президентом РФ. На президентських виборах у березні 2004 р. його було переобрано на другий термін. Третім президентом Росії 2 березня 2008 р. обрано Дмитра Медведєва.

П'ять разів в новітній історії РФ (1993, 1995, 1999, 2003, 2007 рр.) проходили вибори до Державної Думи. Головним підсумком останніх парламентських виборів 2 грудня 2007 р. стало отримання партією "Єдина Росія", виборчий список якої очолив президент В.Путін, конституційної

більшості в Державній Думі. Партія влади отримала 64,3 % голосів виборців і одержала 315 місць у Державній Думі. Семивідсотковий прохідний бар'єр подолали також Комуністична, Ліберально-демократична і партія "Справедлива Росія".

Особливості соціально-економічного розвитку РФ. Розпад СРСР супроводжувався дезорганізацією системи управління економікою в Російській Федерації. Перехід до ринкової економіки відбувався здебільшого не буржуазно-демократичним, а кримінально-бюрократичним шляхом, що підривало фінансову систему країни, розбалансовувало економіку, призводило до формування товарного дефіциту. Росія, як і інші колишні союзні республіки, вступила у фазу економічного, політичного і соціального регресу і опинилася відкинутою назад у своєму розвитку на десятки років. На початок 1992 р. вона замикала третій десяток країн за загальним обсягом ВВП, в 11 разів скоротився золотий запас країни, удвічі скоротився експорт нафти, а загальна заборгованість Росії на початок 1997 р. становила понад 127 млрд. дол. США.

Не зважаючи на величезні розміри території, достаток природних ресурсів, розвинену промислову базу й високий рівень освіченості населення, частка російської економіки у світі є порівняно незначною. Найбільш розвиненими галузями економіки є нафто- і газовидобувна промисловість, важка промисловість (головним чином підприємства військово-промислового комплексу), виробництво електроенергії. Головними статтями російського експорту є нафта, природний газ, метали, ліс, вугілля, продукція хімічної промисловості, промислові вироби, зброя тощо. Серед імпорту переважають електроніка, побутова техніка, продовольство, споживчі товари, обладнання, транспортні засоби. Основні торговельні партнери РФ - країни СНД, Балтії, Китай, Німеччина, Туреччина, США.

Починаючи з кінця 1990-х років у Російській Федерації намітилися тенденції до перелому в економічній ситуації і пожвавлення темпів розвитку економіки, відновлення країною своїх позицій у світовому економічному розвитку в окремих галузях. Однак однією з характерних рисів цього процесу

залишається помітне відставання темпів росту життєвого рівня населення від темпів розвитку економіки. Це пояснюється тим, що Росія з ряду позицій ще продовжує залишатися, по суті, сировинним придатком Заходу, оскільки 80% російського експорту забезпечують паливно-енергетичний та металургійний комплекси, а 25% ВВП становлять надходження від продажу нафти і газу. Але така особливість структури російського експорту дала останніми роками й позитивні результати для економіки країни. Завдяки стабільно високій світовій ціні на нафту Росії вдалося значно скоротити свої зовнішні борги і навіть створити Стабілізаційний фонд у розмірі понад 100 млрд. дол. США, який може стати добрим фундаментом для соціально-економічного прогресу.

Геополітичне середовище і зовнішня політика Росії. Сучасна Росія займає серединний простір між Європою, Далеким Сходом та мусульманським світом, крім того є центром тяжіння держав пострадянського простору. Незважаючи на територіальні втрати у результаті політичного розпаду СРСР, вона залишається водночас європейською, азійською й азійсько-тихоокеанською державою, континентальною та океанічною. Це зумовлює наявність геополітичних інтересів Російської Федерації в різних частинах світу: в Європі, на Близькому та Середньому Сході, в Центральній Азії, Азійсько-Тихоокеанському регіоні і на теренах СНД. Пріоритетними для РФ є відносини з країнами СНД, що зумовлено як географічною близькістю цих країн, так і, особливо, тривалим періодом їх співжиття у складі Російської імперії і СРСР. Своє головне завдання політичне керівництво Росії вбачає в тому, щоб консолідувати країни пострадянського простору в економічному, політичному та військовому сенсі і зробити їх більш проросійськи зорієнтованими. Певною мірою особлива увага в цьому сенсі приділяється Україні.

Зовнішньополітична стратегія РФ значною мірою зумовлена геополітичними амбіціями і намаганням повернути собі статус наддержави, який вона втратила після розпаду Варшавського блоку і СРСР. Це викликає неминучу протидію ряду західних країн, передусім США. Джерелами напруження у відносинах Росії із Заходом стали військове втручання НАТО у

конфлікт в Югославії, розширення кордонів впливу Північноатлантичного Альянсу на схід, декларація політичним керівництвом США намірів здійснити військові операції проти Ірану та ін.

Намагання Російської Федерації повернути собі роль одного з світових центрів сили у відносинах з країнами Заходу супроводжується активізацією зовнішньої політики в інших регіонах, зокрема на Далекому Сході. Повільно, крок за кроком, триває зближення Росії з Китаєм, почате ще в останні роки існування Радянського Союзу, зокрема закінчилися роботи з делімітації російсько-китайського кордону. Позиції Росії й КНР в галузі зовнішньої політики особливо зблизилися після бомбардувань Югославії США та їхніми союзниками по НАТО у 1999 р. Змінюються й відносини Росії з Японією. Із середини 1990-х років Японія помітно збільшила обсяги економічної допомоги Росії, розширила торговельні зв'язки. Однак налагодженню стосунків з цим стратегічно важливим сусідом помітно перешкоджають відсутність мирного договору між країнами з часів другої світової війни та тверда позиція керівництва Японії щодо залежності співробітництва з Росією від вирішення територіальної проблеми, під якою розуміється повернення Південнокурильських островів і південної частини о-ва Сахалін.

У 2000 р. затверджено нову Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації, відповідно до якої пріоритетними напрямками зовнішньополітичної діяльності є курс на зміцнення СНД, партнерство з США на глобальному рівні, посилення відносин з Францією та ФРН з метою створити противагу впливу США в Раді Безпеки ООН.

Реалізація концепції дала відчутні результати. На саміті в Кананаскісі (2002 р.) Росія стала повноправним членом “вісімки” найбільших економічно розвинених країн світу. Досягнуто прогресу в стабілізації становища на південних кордонах Росії. Здобутком на цьому напрямку стало укладення 16 липня 2001 р. Договору про добросусідство, партнерство і співробітництво з КНР, де зафіксовано відмову сторін від територіальних претензій одна до одної.

З метою створення смуги добросусідства на південних кордонах Росія взяла участь у створенні в червні 2001 р. Шанхайської організації співробітництва. Адміністрації президента Путіна вдалося попередити кризу в російсько-американських відносинах, пов'язану з грудневим (2001 р.) рішенням США про вихід з Договору по ПРО 1972 р., і укласти вже у 2002 р. новий договір, що передбачає значне скорочення ядерних потенціалів обох держав.

Втім, відродження російського впливу у світі часом викликає обгрунтоване занепокоєння міжнародної спільноти, оскільки офіційна Москва нерідко вдається до апробованих в недалекому минулому інструментів – тиску і шантажу. Мова йде про абсолютно реальні кроки, приміром, про вихід Росії 12 грудня 2007 р. із договору про звичайні озброєння в Європі, коли Росія де-факто відмовилася від моніторингу за звичайними озброєннями на своїй території й у зв'язку з тим отримала можливість нарощувати новий виток озброєнь.

Географічне розташування, адміністративно-територіальний поділ, природно-ресурсний потенціал та національний склад населення Республіки Білорусь. Білорусь розташована у східній частині Європи й межує з Литвою і Латвією - на півночі, з Україною - на півдні, з Російською Федерацією - на сході і з Польщею - на заході. Територіально Білорусь поділена на шість областей з центрами в Мінську, Бресті, Вітебську, Гомелі, Гродно і Могилеві. Близько 1/3 території країни займають ліси, приблизно таку ж площу – болота і заболочені луки, 20 % території - луки і пасовища. Близько третини території, в основному центральні і південно-східні рівнини, розорані. Приблизно 1/5 території Білорусі вражена сильним радіоактивним забрудненням в результаті Чорнобильської катастрофи (1986). Особливо постраждали Гомельська і Могильовська області.

Білорусь має великі родовища калійних солей (Солігорськ, Петриков), торфу (Полісся), будівельного каменю. Розвідано родовища низькосортного вугілля (лігнітів, бітуминозного вугілля і сланців у Прип'ятській западині), а також невеликі запаси високоякісної нафти (Гомельська область).

Головними ріками Білорусії є Дніпро і його притоки (Прип'ять, Сож і Березина), Західна Двіна, Німан і Буг (Західний Буг). У країні понад 10 тис. озер. Полісся (південь Білорусії) являє собою найбільший у Європі район боліт і заболочених земель – одні лише Прип'ятські болота займають площу близько 39 тис. кв. км. У Білорусі є один заповідник (Березинський біосферний), три національних парки (Біловезька Пуща, Браславські озера і Прип'ятський), 83 заповідники республіканського значення, 575 пам'яток природи.

Населення Білорусі – близько 10 млн. осіб. Близько 8 млн жителів країни – білоруси, найбільші національні меншини: росіяни (1,3 млн осіб), поляки (400 тис.), українці (250 тис.) і євреї (140 тис.). Щодо релігійної ситуації в Білорусі, зауважимо, що в республіці традиційно співіснують християнські (православ'я, католицизм, старообрядництво, протестантизм) і нехристиянські (іслам, іудаїзм) конфесії.

Огляд історії Білорусі. Історики вважають, що білоруський етнос утворився внаслідок асиміляції літописних слов'янських племен дреговичів, радимичів і кривичів з балтійськими племенами, які жили на цій землі до слов'янської колонізації. У IX ст., створені на території Білорусі Полоцьке, Турово-Пінське, Смоленське та інші князівства, стали частиною Київської Русі. Після монголо-татарської навали 1237-1240 рр. білоруські землі Русі підпали під владу Великого князівства Литовського, у складі якого перебували до Люблінської унії 1569 р. між Литвою й Польщею.

Унія Польщі і Литви призвела до посилення польського впливу на білоруських землях. Змінилися церковні і світські громадські інститути. Православна церква, що представляла основну релігію в Білорусії, була перетворена Берестейською унією 1596 р. в уніатську.

Після поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 рр. білоруські землі були включені до складу Північно-Західного краю Російської імперії. У 1839 р. російська влада ліквідувала уніатську церкву на території Білорусі, а у 1840 р. заборонила використання терміну Білорусь. Білоруське дворянство і

незначна частина селянства під керівництвом Кастуся Каліновського взяли участь у польсько-литовському повстанні 1863 р., проте воно було придушене російською владою. На хвилі лібералізації суспільного життя Росії 1860-1870-х рр. з'явилися публікації білоруською мовою.

Повалення монархії в Росії у лютому 1917 р. призвело до активізації національного руху та утворення ряду білоруських політичних партій і громадських організацій, переважно лівого та лівоцентристського спрямування: Білоруської християнської демократії (БХД), Білоруської партії народних соціалістів (БПНС), Білоруської партії автономістів (БПА), Білоруської народної громади (БНГ) та ін. Найбільш впливою з них була Білоруська соціалістична громада (БСГ). 25 березня за ініціативою БСГ та БПНС у Мінську відбувся з'їзд білоруських національних організацій, що висловився за автономію Білорусі у складі Російської Федеративної Республіки та необхідність утворення Білоруської крайової ради (БКР). Для розробки проекту автономії та підготовки виборів до БКР з'їзд обрав Білоруський національний комітет (БНК). 21-23 липня 1917 р. у Мінську відбувся другий з'їзд білоруських національних організацій і партій, на якому було обрано Білоруську Раду. Від самого початку свого створення Білоруська Рада увійшла в конфліктні відносини з Тимчасовим урядом у Петрограді, що противився процесу національного самовизначення народів Росії.

Після повалення влади Тимчасового уряду у жовтні 1917 р. Білоруська Рада разом з Центральною білоруською військовою радою прийняли Грамоту зі зверненням до білоруського народу, в якому заявили про наміри утворення автономної Білоруської Народної Республіки, чим викликали конфлікт вже з більшовицькими організаціями та створеними ними радянськими органами влади в Білорусі. 14 січня 1918 р. Білоруська Рада разом з Білоруським обласним комітетом Рад скликали в Мінську Перший Всебілоруський з'їзд для обговорення питань внутрішнього устрою Білорусі. Після розгону з'їзду більшовиками частина його делегатів на нелегальному засіданні 18 січня створила Раду Всебілоруського з'їзду та її Виконавчий

комітет як керівні органи національного руху. 21 лютого Виконком Ради опублікував першу Установчу грамоту, якою проголосив створення Народного Секретаріату Білорусі як тимчасового уряду в краї (голова – член БСГ Я.Я.Воронко), а 9 березня, вже в умовах окупації Білорусі німецькими військами, проголошено утворення Білоруської Народної Республіки як автономії в межах Російської федеративної держави. 25 березня на засіданні Білоруської Ради було прийнято третю Установчу грамоту, що проголошувала БНР незалежною державою.

Після того, як німецькі війська в грудні 1918 р. залишили країну, 1 січня 1919 р. проголошено утворення об'єднаної Литовсько-Білоруської Радянської Республіки. Після відновлення у 1918 р. незалежності Польщі і нетривалої війни між Польщею і Радянською Росією у 1920 р. Білорусію знову було поділено: близько 100 тис. кв. км її території відійшли до Польщі, на решті території (107 тис. кв. км), де проживало близько 5 млн. білорусів, проголошено Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку (БСРР), яка у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

Як і в цілому в СРСР, у Білоруській РСР, на початку 1920-х рр. було запроваджено нову економічну політику, продовжувалось, започатковане у часи БНР, національно-культурне відродження, у другій половині 1920-х рр. розпочалися індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства, що відірвали від землі сотні тисяч білорусів, які переселилися у міста Білорусії і сходу СРСР. Величезної шкоди Білорусі завдала окупація її нацистською Німеччиною у 1941-1944 рр.: міста лежали в руїнах, а 2225 тис. осіб (кожний четвертий мешканець республіки) загинули. Після війни Білорусь була відбудована і на початок 1970-х рр. перетворилася на розвинений економічний регіон СРСР. Наслідком урбанізації і зростання частки промислового виробництва стало посилення процесу асиміляції білорусів. Державна освітня політика також сприяла цьому процесу, оскільки наклади російськомовних видань зростали, а у переважній більшості шкіл російська мова стала основною мовою навчання.

На виборах 1990 р. Комуністичній партії Білорусі (КПБ) вдалося здобути більшість місць у Верховній Раді республіки. Однак практично одразу ж парламент поділився на три блоки: номенклатуру компартії, антикомуністичний Білоруський Народний Фронт (БНФ) і поміркованих у поглядах інтелігентів та рядових членів компартії. Перший з цих блоків підтримав путч у Москві в серпні 1991 р., після провалу якого лідер Компартії Білорусії Микола Дементей був змушений піти у відставку з посади голови президії Верховної Ради республіки. Його місце зайняв лідер поміркованих Станіслав Шушкевич.

25 серпня 1991 р. Верховна Рада республіки проголосила незалежність Білоруської РСР, а через кілька тижнів назву країни змінено на Республіка Білорусь. 8 грудня 1991 р. лідери Білорусі, Російської Федерації та України під час зустрічі у Біловезькій пущі анулювали Союзний договір 1922 р.

Політико-правова система Білорусі. 15 березня 1994 р. Верховна Рада Білорусі прийняла конституцію незалежної держави, згідно з якою право законодавчої ініціативи належить парламенту і президенту, що обирається всенародно на п'ятирічний термін і є главою держави. Президент Республіки Білорусь (з 10 липня 1994 р.) – Олександр Лукашенко. На референдумі 24 листопада 1996 р. було внесено зміни до конституції, згідно з якими створено двопалатний парламент - Національні збори, що складається з Ради Республіки (64 місця; президент призначає 8 членів Ради, по 8 членів делегує кожна область і міська громада Мінська) і Палати представників (110 місць). Вибори депутатів Палати представників здійснюються на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Термін повноважень парламенту - 4 роки.

Виконавчу владу в РБ здійснює Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Президент за згодою Палати представників призначає прем'єр-міністра і його заступників, визначає структуру уряду, приймає рішення про відставку уряду в цілому і його окремих членів. Також президент призначає керівників виконавчих органів влади на місцях. У кожній області є Рада

депутатів, що обирає зі своїх членів президію, яка працює як колективний виконавчий орган, і призначає керівників різних адміністративних установ. Ця схема управління відтворюється на нижчих рівнях. Судова гілка влади представлена Верховним судом, судді якого призначаються президентом, а також Конституційним судом, половина членів якого, у свою чергу, призначається президентом, а половина обирається Радою Республіки. Голова Конституційного суду призначається президентом за згодою Ради Республіки. Термін повноважень членів Конституційного суду - 11 років.

В кінці 1980-х – на початку 1990 –х рр. в Білорусі сформувалася багатопартійна система. У лютому 1992 р. колишні комуністи створили організацію “Рух за демократичні реформи - Демократична Білорусь”, що стала найбільшою фракцією у тодішній Верховній Раді. Разом з різними панслов’янськими групами вона сформувала Народний рух Білорусі – об’єднання, що виступає за збереження державного управління економікою і розвиток більш тісних зв’язків з Росією.

Противником неокомуністичних і панславістських політичних сил виступає Білоруський народний фронт (БНФ), створений у 1988 р. з метою відродження культурних і державотворчих традицій білоруського народу. БНФ і близькі до нього політичні партії, профспілки, професійні і культурні об’єднання - створили базу для опозиції комуністам і їх союзникам у парламенті Білорусі на початку 1990-х рр. Водночас після 1991 р. у самому БНФ виникли суперечки. Білоруська соціал-демократична Громада, найбільша партія в складі БНФ, очолила процес створення блоку партій і груп (Об’єднаної демократичної партії, Національно-демократичної партії Білорусі, Білоруської селянської партії, Спілки підприємців, кількох профспілок та ін.), що займають центристські позиції у сучасному політичному спектрі Білорусі. Зліва від нього перебуває Комуністична партія Білорусії, а праворуч – “Білоруський християнсько-демократичний вибір” і Партія народної згоди.

Іншими політичними партіями, що активно діють у Білорусі, є Партія комуністів Білорусії, Об’єднана громадянська партія, Аграрна партія, Партія

Всебілоруської єдності і згоди, Білоруська патріотична партія, Партія зелених Білорусії, Партія Білоруського Народного Фронту та інші. Окремі партії є своєрідними філіями російських партій (ЛДПР, “Яблоко” та ін.).

Основні тенденції соціально-економічного розвитку Білорусі. На початку 1990-х рр. в Білорусі внаслідок імітації ринкових реформ та тіньової приватизації відбулося обуржуазнення компартійно-радянської номенклатури, злиття чиновництва й підприємництва, і все це на тлі різкого загострення економічної кризи і зубожіння народу. Наслідком стала акумуляція протестних настроїв.

Кульмінацією виходу протестної енергії стали перші президентські вибори 1994 р., перемогу на яких здобув колишній директор радгоспу, керівник антикорупційної комісії у Верховній раді Білорусі О.Лукашенко. Президентом став політик, який говорив про неприйнятність для Білорусі досвіду ринкових реформ інших країн, що здійснюються за рецептами МВФ і нібито штовхають до “дикого” ринку, і обіцяв відновити колишню систему управління економікою.

За час президентства О.Лукашенка в країні згорнуто приватизацію, а приватний сектор поставлено у жорстку залежність від держави. Сформована у Білорусі модель мобілізаційної економіки має усі вади соціалістичної економіки: зрівнялівку, всеохоплюючий дефіцит, неефективність. Масована грошова емісія, завдяки якій регулярно виплачується зарплата, зруйнувала валютно-фінансову систему країни і призвела до того, що в Білорусі найвища інфляція серед держав СНД. Втім, це не стало на заваді сталому економічному зростанню в Білорусі, досягнутому головним чином завдяки надходженню з Росії дешевих енергоносіїв.

Геополітичне середовище та зовнішня політика Республіки Білорусь. Геополітична особливість Білорусі полягає в тому, що країна розташована на межі двох світів – європейського і російського. Аналізуючи взаємини Білорусі із зовнішнім світом, її спроби вписатися в нову систему міжнародних відносин, необхідно констатувати, що білоруське суспільство та еліта країни

продемонстрували нездатність адаптуватися до нових історичних і геополітичних умов. Войовниче заперечення західних цінностей, несприйняття європейських стандартів демократії спричинилися, по суті, до міжнародної ізоляції Білорусі. Країна не має виразно висловлених національних інтересів, перспектив розвитку своєї державності. Натомість О.Лукашенко від імені народу періодично декларує то непорушність суверенітету Республіки Білорусь, то прагнення до об'єднання з Росією в єдину Союзну державу, угоду про створення якої лідери країн підписали в грудні 1999 р.

Щодо зв'язків Білорусі з країнами Заходу, то вони фактично припинилися після того, як в лютому 1997 р. Рада міністрів Європейського союзу, заявивши про нелегітимність конституційного референдуму 1996 р., внаслідок якого Білорусь перетворилася на президентську республіку, вирішила припинити

усі види спеціальної допомоги Білорусі (за винятком гуманітарної). Влітку 1998 р., після того як уряд Білорусі зажадав, щоб іноземні представництва звільнили свої резиденції в дипломатичному містечку Дрозди задля проведення там капітального ремонту, вибухнув міжнародний скандал. США, Великобританія, Франція, Німеччина, Греція, Італія і Японія відкликали своїх послів з Мінська на знак протесту проти порушення Віденської конвенції.

До кінця 1990-х рр. Білорусь була позбавлена статусу спеціально запрошеної країни у Раді Європи, а Національним Зборам Білорусі було відмовлено у представництві в Парламенській асамблеї ОБСЄ. Жоден із західних лідерів не відвідував РБ і, відповідно, жоден з білоруських лідерів не отримував запрошення відвідати країни Заходу. Зате О.Лукашенка приймали на Кубі, у В'єтнамі, Лівії, Іраку, Сирії, КНР, Венесуелі.

Попри все, О.Лукашенко виявився здатним оптимально використовувати переваги геополітичного становища своєї країни і робити несподівано сильні ходи у пошуках союзників, а також опиратися зовнішньому тиску. Президент Білорусі доволі вміло використовує суперечності між

впливовими на міжнародній арені державами (такими як США, КНР, Росія тощо), здобуваючи для своєї держави політичні та економічні дивіденди.

Географічне розташування, національний склад населення та історичне минуле Республіки Молдова. Молдова – країна, розташована у Південно-Східній Європі. На півночі, півдні і сході межує з Україною, на заході – з Румунією. Молдова, більша частина якої розташована між річками Дністер і Прут, має родючі ґрунти, придатні для сільського господарства і виноградарства. В Молдові, де проживають переважно православні народи, між мешканцями обох берегів Дністра немає ні етнічних, ні релігійних протиріч. У складі населення країни, що становить понад 4,5 млн. осіб, переважають молдавани (65%), а найчисельнішими національними меншинами є українська (14%), російська (13%) і гагаузька (3,5%).

Сучасна Молдова займає більшу частину території, що має історичну назву Бессарабія, та землі на лівому березі Дністра, на яких у 1924 р. було утворено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку (АМСРР) у складі УСРР. Загалом територія сучасної Молдови становить менше половини її історичної території. Упродовж багатьох століть Молдова потерпала від численних війн, головною причиною яких було її важливе розташування – на історичному шляху між Європою і Азією. Римляни, гунни, татари, турки, угорці, німці та ін. народи проходили через цю землю, як через “ворота” між Карпатами і Чорним морем.

Від X ст. землі історичної Молдови перебували під впливом Київської Русі, на рубежі XII – XIII ст. – входили до складу Галицько-Волинського князівства, після столітнього панування татар (середина XIII - перша половина XIV ст.) молдавські землі захопили угорці, але у 1359 р. у результаті повстання на чолі з Богданом було створено самостійне Молдавське князівство, що об’єднувало східну частину сучасної Румунії – Мунтенію та історико-географічні землі Бессарабію і Буковину. Державу очолював господар, що правив за допомогою ради феодалів (бояр). Як вважають дослідники, тоді ж, у XIV ст., сформувалась молдавська народність, оскільки перша згадка про

молдаван, як етнічну групу, датується 1391 р. Найбільшого розквіту середньовічне Молдавське князівство досягло за правління Стефана III (1457-1504 pp.).

Від початку XVI ст. Молдавське князівство опинилось під протекторатом Туреччини. У 1711 р. під час Прутського походу московського царя Петра I проти Туреччини Молдова попросила Росію взяти її під свій протекторат, однак невдалий похід Петра I не дав змоги здійснити цей задум. У результаті. Оттоманська Порта посилила свій протекторат над Молдовою.

У 1774 р., в результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією й Туреччиною, Росія отримала право виступати на захист населення Молдавії і Валахії. За Ясським мирним договором Росії і Туреччини 1791 р. кордони Росії впритул наблизились до території Молдавії. У 1812 р., за Бухарестським мирним договором між Росією й Туреччиною, Бесарабію було включено до складу Росії.

Після падіння монархії в Росії у лютому 1917 р. національний рух в Молдові очолила Молдавська національна партія. На скликаному за її ініціативою Військово-молдавському з'їзді у жовтні 1917 р. було утворено Сфатул церій (Крайову раду), що увійшла в тісні контакти з лідерами Української Центральної Ради, Румчероду та командуванням Румунського фронту (а через нього – з державами Антанти). 2 грудня 1917 р. Сфатул Церій оголосила Бесарабію Молдавською Народною Республікою (МНР) та утворив виконавчий орган – Раду Генеральних Директорів.

З самого початку свого існування територія МНР стала об'єктом військового протиборства Фронтвідділу Румчероду, підтриманого радянсько-більшовицькою Росією, та румунських військ. Скориставшись німецько-австрійською окупацією України, північної Бесарабії та лівобережної Молдови, Сфатул Церій, за сприяння країн Антанти, 27 березня 1918 р. ухвалив рішення про "умовне", а в грудні 1918 р. – про "безумовне" приєднання Бесарабії разом з Північною Буковиною (населеною переважно українцями) і Трансільванією (де переважали угорці) до складу Румунії. Лівобережна Молдова у кінці 1918 –

1919 рр. по чергово перебувала під управлінням Української Директорії, військ Антанти, денікінців, Червоної Армії. У лютому 1920 р. тут остаточно встановилася Радянська влада. Спочатку ця молдавська територія входила до складу Одеської і Подільської губерній, а 12 жовтня 1924 р. на ній було утворено Молдавську АСРР у складі Української СРР (столицею було м. Балта, потім – Тирасполь).

29 червня 1940 р., за умовами таємних додатків до радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р., Бессарабія була анексована СРСР. Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти Бессарабії, населені переважно українцями, увійшли до складу Української РСР, решта – до складу створеної на базі АМРСР Молдавської РСР.

Під час Другої світової війни територія Молдавської РСР перебувала в зоні окупації румунських військ, а у 1944 р. знову повернулася до складу СРСР. Під впливом політики перебудови в СРСР в Молдові у другій половині 1980-х рр. розпочалось національно-державне відродження. Наприкінці 1980-х років політична ситуація в Молдавській РСР стала вкрай напруженою. Першим кроком до дестабілізації ситуації в Молдові стало створення у липні 1988 р. Народного фронту Молдови, що практично став виразником антирадянських ідей та прорумунських настроїв. Саме під впливом цих настроїв Верховна Рада Молдавської РСР в червні 1990 р. прийняла постанову про засудження і скасування дії “пакту Молотова-Ріббентопа”, вірніше, його таємної статті, що передбачала передачу Радянському Союзу території між Дністром і Прутом (тобто Бессарабії), окупованої Румунією у 1918 р. Внаслідок цієї передачі, як відомо, у серпні 1940 р. була утворена Молдавська РСР. Таким чином, рішення депутатів означало, що вони скасовують акт передачі Радянському Союзу, тобто де-юре повертають її до складу Румунії і тим самим ліквідують Молдавську РСР. Виходить, що законодавці Слдові своїми руками ліквідували власну державу. Перетворитись на румунську провінцію Молдавській РСР завадило існування СРСР.

“Великого об’єднання” № 2 (перше датується 1918 р.) у “Великій Румунії” не сталося, зате сталося інше. У серпні і вересні 1990 р. були утворені, відповідно, Гагаузія і Придністровська Молдавська республіка (ПМР), що виникли як протест проти намірів об’єднання Молдови з Румунією. 27 серпня 1991 р. Молдова проголосила незалежність, яку того ж дня визнала Румунія. Проте існування ПМР і Гагаузії утримало політичне керівництво Молдови від спроб об’єднання з Румунією.

Політичний устрій Молдови і характеристика сучасних політичних процесів в державі. Від часу проголошення незалежної державності й до конституційної реформи 2000 р. в Молдові функціонувала президентсько-парламентська форма влади, згідно з якою центральною постаттю у владній системі вважався президент держави. Першим президентом Молдови 8 грудня 1991 р. обрано Мірчу Снегура, що перебував на посаді до кінця 1996 р. У 1997-2001 рр. президентом Молдови був колишній лідер республіканської організації КПРС Петру Лучиньски, а з квітня 2001 р. - нинішній лідер молдавських комуністів Володимир Воронін.

Від 2000 р. Молдова – парламентська республіка. Закони базуються на Конституції від 29 червня 1994 р., зі змінами, внесеними до основного закону в липні 2000 р. Парламент Молдови – однопалатний, складається з 101 депутата і обирається на 4-річний термін на основі загальних виборів. З 1993 р. у Молдові функціонує пропорційна виборча система, за депутатські мандати змагаються виключно політичні партії та блоки. Згідно змін до Конституції Молдови, проголосованих парламентом 5 липня 2000 р., президент обирається депутатами парламенту терміном на чотири роки, а Молдова перетворилася на класичну парламентську республіку.

Президент Молдови, хоч і залишився номінальним главою держави, виконує переважно представницькі та виконавчі функції, не беручи участі у формуванні стратегії розвитку держави і не маючи вирішального впливу на ухвалення зовнішньополітичних рішень. Він втратив право розпуску парламенту за власною ініціативою, вплив на кадрові зміни в уряді та контроль

за його діяльністю. Від депутатів парламенту фактично залежить ухвалення рішень законодавчого характеру та безпосередній вплив на прийняття рішень виконавчої влади.

Після проведення конституційної реформи Молдова стала першою країною на пострадянському просторі, в якій до влади повернулися комуністи. На дострокових парламентських виборах 25 лютого 2001 р. ця партія отримала майже половину голосів виборців і завоювала 70 з 101 депутатських місць в парламенті. Лідер партії В.Воронін обійняв і посаду президента держави.

Зважена внутрішня і зовнішня політика комуністів та проголошений ними курс на досягнення демократичної, європейської моделі правління в державі допомогли їм зберегти владу в республіці і після парламентських виборів 2005 р.

Придністровська проблема. Вже в перші роки незалежності Молдова зіткнулася з низкою проблем, найгострішою з-поміж яких є конфлікт у Придністров'ї. До кризи привели три основні фактори. Перший – гострі етнічні та політичні розбіжності між Молдовою на західному березі Дністра та Придністров'ям. Етнічні молдавани складають близько 65% населення Молдови, етнічні слов'яни (майже порівну українці та росіяни) - трохи більше 25%., однак вони розселені нерівномірно і в Придністров'ї складають більшість населення.

Другим фактором нестабільності став вихід на політичну арену у 1988 р. Народного Фронту Молдови (НФМ), керівники якого стали відкрито говорити про об'єднання з Румунією. Це викликало гостру негативну реакцію з боку слов'янського населення Придністров'я, і заклик протистояння румунізації став центральним у політичній діяльності місцевої влади.

Третім фактором нестабільності на Лівобережжі Дністра є російська військова присутність, спочатку в особі залишків 14-ї армії збройних сил СРСР, потім - російського миротворчого контингенту, розташованого у Придністров'ї.

У червні-липні 1992 р. політичне протистояння офіційного Кишинева й Тирасполя переросло у гострий збройний конфлікт, в якому 14-а армія стала на

бiк Приднiстров'я. Угода про припинення вогню, пiдписана президентами Росiї й Молдови 21 липня 1992 р., допомогла припинити вiйськовi дiї, однак не вичерпала конфлiкту, врегулювання якого потребувало мiжнародних зусиль, у тому числi й участi України. Результатом тривалих переговорiв за участю третiх країн стало пiдписання 8 травня 1997 р. урядом Молдови та представниками Приднiстров'я за посередництва України, Росiї i мiсiї ОБСЄ Меморандуму про взаєморозумiння, що встановив базовi принципи врегулювання конфлiкту. Пiдписання Меморандуму також вiдкрило шлях, але не вичерпало конфлiкту, оскiльки полiтичне керiвництво Приднiстров'я наполягає на отриманнi високого рiвня автономiї республiки у складi Молдови, включаючи демаркацiю кордонiв та самостiйне членство в СНД.

Україна, як посередник, бере активну участь у вирiшеннi конфлiкту. У липнi 1999 р. українська делегацiя запропонувала план поетапного надання автономного статусу Приднiстров'ю, а у 2005 р. президент України В.Ющенко виступив з iнiцiативою проведення пiд мандатом ОБСЄ виборiв до Верховної ради Приднiстров'я та ухвалення парламентом Молдови, за активною участю депутатiв Верховної Ради Приднiстров'я, закону про статус Приднiстровського рiгiону. Однак реалiзацiю цих посередницьких iнiцiатив ускладнив референдум щодо незалежностi Приднiстров'я, проведений полiтичним керiвництвом автономної Республiки у вереснi 2006 р., у ходi якого бiльшiсть населення рiгiону висловилаcь за пiдтримку курсу на незалежнiсть Приднiстров'я та його подальшу iнтеграцiю до складу Росiйської Федерацiї.

Особливостi сучасного економiчного розвитку Республiки Молдова. Крах СРСР викликав необхіднiсть у проведеннi власної економiчної полiтики i розробки програми самостiйних дiй в економiцi. Прискоренню ринкових перетворень сприяло введення в обiг 29 листопада 1993 р. нацiональної валюти – молдавського лея i ухвалення у 1997 р. парламентом Молдови закону про купiвлю-продаж землi. На кiнець 1990-х рр. молдавська економiка завдяки створенню i розвитку ринкової iнфраструктури, перетворенню форм власностi на основi роздержавлення i приватизацiї,

аграрній реформі і залученню іноземних інвестицій досягла певного рівня макроекономічної стабільності.

Однак досягнути показників ВВП радянського періоду Молдові не вдалося, навіть не зважаючи на те, що вона першою з країн СНД отримала кредити від міжнародних фінансових організацій. Цьому не в останню чергу перешкоджає неврегульованість Придністровської проблеми, що відлякує потенційних інвесторів:

Головною складовою молдавського експорту залишається виноробна промисловість (близько чверті всього експорту). При цьому 58 % експорту молдавських товарів припадає на Україну, Білорусь, Казахстан, Узбекистан та інші держави СНД. Перше місце в молдавському імпорті посідають енергоресурси і паливо, на долю яких припадає близько третини всього імпорту. Предметами імпорту є передусім бензин та дизельне паливо з Румунії і енергоносії з Росії.

Геополітичне положення та зовнішня політика Молдови. Серед країн СНД геополітичне становище Молдови є чи не найскладнішим серед країн СНД як через підвищений інтерес до неї з боку Румунії, України та Росії, так і у зв'язку з складною внутрішньополітичною і економічною ситуацією, вийти з якої власними силами Молдова неспроможна. Наближення ЄС і НАТО до кордонів Молдови створило принципово нову геополітичну ситуацію, що вимагає від молдовського керівництва рішучих кроків у проведенні економічних реформ, котрі мають стати запорукою майбутньої євроінтеграції Молдови. Одним з центральних завдань стає підключення країни до важливих європейських комунікацій, зокрема транспортних коридорів.

Пріоритетними завданнями своєї зовнішньої політики Молдова визначила розвиток відносин взаємовигідного співробітництва з країнами-сусідами (Україною і Румунією), поглиблення регіональних інтеграційних процесів, інтеграцію до Європейського союзу, знаходження балансу у взаєминах з Росією і США, вихід на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу, вигідну для себе

діяльність у міжнародних організаціях. У реалізації цих завдань робиться розрахунок на допомогу впливових представників молдавської діаспори, що є досить чисельною в Ізраїлі, Німеччині, Франції, Канаді, США, Португалії, Болгарії, Греції.

За конституцією 1994 р. Республіка Молдова є нейтральною державою. Цей статус не дозволяє їй мати на своїй території військові бази інших країн. Молдова є членом ряду авторитетних міжнародних організацій: ООН (з 2 березня 1992 р.), Ради Європи (з липня 1995 р.), ВТО (з 2001 р.). У липні 1998 р. Молдова підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Вона є учасником програми НАТО “Партнерство заради миру”.

Найважливішими партнерами Молдови на міжнародній арені є Румунія, Україна та Росія. Входження Румунії до складу НАТО створило ситуацію, коли Північноатлантичний альянс став безпосереднім сусідом Молдови на її західному кордоні. Ця обставина, а також зближення позицій Росії та членів НАТО з питань спільної боротьби зі світовим тероризмом після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США, спонукали керівництво Молдови зайняти лояльнішу позицію до НАТО і шукати вигоди від змін, що відбулися в міжнародній політиці. Молдова поставила перед НАТО питання про те, щоб прирівняти сепаратизм Придністровського регіону до тероризму та залучити Північноатлантичний Альянс до врегулювання придністровської проблеми. На розвитку відносин Молдови з Румунією негативно позначається затягування з румунського боку ратифікації базового політичного Договору про привілейоване партнерство між двома державами, парафованого ще у квітні 2000 р., та виношування окремими політичними силами цієї країни планів приєднати Молдову до Румунії на підставі спільності мови, культури й історичного минулого.

Українсько-молдавські взаємини базуються на низці міждержавних договорів, головними з-поміж яких є базовий Договір про дружбу і співробітництво Молдови й України від 23 жовтня 1992 р., Договір про взаємне

визнання кордонів 1994 р., що трансформувався у Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність Україні ділянки автодороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка, підписаний у серпні 1999 р. Передавши Україні восьмикілометрову ділянку автодороги Одеса-Рені Молдова натомість отримала від України ділянку землі на березі Дунаю в районі с.Джурджулешти, що дало змогу їй стати де-факто морською державою та побудувати на "дунайському "пляжі" свій нафтотермінал.

Молдавсько-російські відносини регулюються базовим політичним договором, підписаним у 2001 р. під час візиту президента В.Вороніна до Москви. Зацікавленість Росії у розвитку двосторонніх відносин зумовлена наявністю в Молдові розвинутого агропромислового комплексу та галузей легкої, електронної та радіотехнічної промисловості, а також можливістю виходу через територію Молдови на ринки західних та балканських країн. Молдова зацікавлена у ввозі з Росії енергоносіїв, ділової деревини, автомобілів, целюлозно-паперової продукції, будівельної техніки.

Питання для самоконтролю

1. Простежте розвиток державотворчого процесу в Україні від початків до сьогодення. Виділіть його основні етапи.
2. З'ясуйте характер сучасного геополітичного середовища України, геополітичні інтереси та пріоритети зовнішньої політики держави.
3. З'ясуйте характер та особливості сучасного політичного розвитку Російської Федерації.
4. З'ясуйте основні тенденції і проблеми економічного розвитку Російської Федерації.
5. З'ясуйте структуру політичної системи та основні тенденції суспільно-політичного розвитку Республіки Білорусь.
6. З'ясуйте витоки та суть Придністровського конфлікту, міжнародні зусилля до його врегулювання.

1.3. Країнознавча характеристика держав Південного Кавказу

(Азербайджану, Вірменії, Грузії)

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал, національний склад населення і конфесійна ситуація. Азербайджанська Республіка розташована у південно-східній частині Закавказзя. Вперше згадується в античних авторів як Атропатена, згодом у географів – Адорбадаган (Азарбадаган), в арабських джерелах Адарбанджан, в перських – Азарбанджан, що означає “той, що збирає вогонь”. Межує на півночі з Росією (Республіка Дагестан), на північному заході – з Грузією, на південному заході – з Вірменією і Туреччиною, на півдні – з Іраном, на сході омивається Каспійським морем. До складу Азербайджану входить Нахічеванська Автономна Республіка, відокремлена від основної території Азербайджану Зангезурським хребтом. У складі населення країни, що становить понад 8 млн. осіб, переважають азербайджанці (89%), а найчисельнішою національною меншиною є російська (6%). Вірмени, лезгини, грузини, українці та інші етноси становлять 5% населення республіки. Більшість віруючого населення Азербайджану – мусульмани-шиїти.

Розвиток Азербайджану тісно пов'язаний з нафтою, згадки про видобуток якої зустрічаються ще в історичних джерелах VII-VIII ст. Запаси цієї стратегічної сировини в азербайджанському секторі Каспійського моря оцінюються в 3,5-5 млрд. т, газу - 1000 млрд. куб. м. У 1999 р. виявлено також про великі запаси газу (700 млрд. куб. м) і газоконденсату (250 млн. т) на шельфовій структурі Шах-Деніз. В передгір'ях Малого Кавказу, в районі Нафталану відкрито унікальне родовище цілющої нафти. Крім того, в республіці є значні родовища заліза, алеміту, міді, кобальту, бариту, молібдену, свинцю, сірчаного колчедану. Розвідані родовища хромітів, золота, нікелю,

ртуті, поліметалів, інших корисних копалин. Азербайджан багатий холодними і термальними мінеральними джерелами.

Республіка Вірменія – континентальна країна Південного Закавказзя. Межує з Грузією (на півночі), Азербайджаном (на сході і південному заході), Іраном (на півдні) і Туреччиною (на заході). Загальна довжина кордонів 1254 км. У складі населення країни, що становить близько 3,5 млн. осіб, переважають вірмени (93%), а найчисельнішими національними меншинами є азербайджанська (3%) і російська (2%). Курди, українці та інші етноси становлять 2% населення республіки. Більшість віруючого населення Вірменії – християни (монофізити, православні).

Надра Вірменії багаті на окремі мінерально-сировинні ресурси: мідь, залізну руду, молібден, золото. Значними є запаси нефелінових сієнітів (алюмінієва сировина), сировини для хімічної промисловості і будівельних матеріалів. Республіка багата також мінеральними джерелами і рекреаційними ресурсами, на використанні яких засновані відомі курорти (Арзні, Джермук, Цахкадзор та ін.).

Республіка Грузія – країна Закавказзя, що має вихід до Світового океану через Чорне море. Довжина морського узбережжя – 310 км. Загальна довжина сухопутних кордонів 1461 км. Найдовший кордон має на півночі з Росією – 723 км, на сході межує з Азербайджаном (322 км), на півдні з Вірменією (164 км) і Туреччиною (252 км). Понад 2/3 території Грузії займають гори. У складі населення країни, що становить близько 4,5 млн. осіб, переважають грузини (понад 70%), а найчисельнішими національними меншинами є вірменська (8,1%), російська (6,3%), азербайджанська (5,7%), осетинська (3%) й абхазька (1,8%). Інші етноси становлять 5% населення республіки. Більшість віруючого населення Грузії – християни грузинської й російської православних церков і вірменської апостольської церкви.

У надрах Грузії є марганець, кольорові метали, кам'яне вугілля, нафта, золото, будівельні матеріали. Річки багаті на гідроенергію, а родючі ґрунти і клімат сприятливі для ведення сільського господарства. Грузія володіє

також унікальними рекреаційними ресурсами (курорти Боржомі, Гагри, Піцунда, Цхалтубо тощо) і пам'ятками природи.

Геополітичне середовище та історичне минуле Закавказького регіону.

З давніх часів Південний Кавказ був одним з найважливіших геостратегічних регіонів, що відділяв Східну Європу від азійських степів, православ'я від ісламу, а отже був ареною боротьби різних імперій. Й донині, розташоване на перетині Європи й Азії Закавказзя є зручним плацдармом для просування вглиб Середнього і Близького Сходу, до басейнів Каспійського, Чорного і Середземного морів і є тим ланцюгом, що з'єднує ці регіони. У зв'язку з цим Закавказзя й сьогодні залишається зоною потенційної кризи як через зіткнення там геополітичних інтересів, так і у зв'язку з невизначеністю міжнародно-правовий статусу Каспійського моря, на шельфі якого зосереджено значні запаси мінеральних ресурсів.

Перші державні утворення вірменського, грузинського і азербайджанського народів з'явилися в середині I тисячоліття до н.е. Ними стали вірменська держава Арміна на території колишньої імперії Урарту та грузинське Колхідське царство на східному узбережжі Чорного моря . У IV-III ст. до н.е. на терені Східної Грузії постало також Іберійське (Картлійське) царство, а в нижній течії річок Араксу і Кури на основі племінного союзу албанів, утіїв і каспіїв (територія сучасного північного Азербайджану) виникла Кавказька Албанія. Паралельно відбувався інтенсивний процес формування азербайджанської, вірменської і двох споріднених давньгрузинських народностей – колхської та картлійської.

Близько 220 р. до н.е. селевкідський правитель Антіох III об'єднав Південну й Центральну Вірменію з до того незалежним Айраратським царством і створив під своїм протекторатом Велику Вірменію зі столицею в Армавірі. Після поразки Антіоха III у війні з Римом у 189р. до н.е. Велика Вірменія здобула незалежність і невдовзі перетворилася на регіонального політичного лідера. За царювання Тіграна II Великого (95-56 рр. до н.е.) в одній

державі було об'єднано усі вірменські етнічні землі і підпорядковані їй землі Кавказької Албанії.

У IV-VII ст. територія Закавказзя перетворилася на об'єкт суперництва між Візантійською імперією та Сасанідським Іраном. Атропатена (Південний Азербайджан), Кавказька Албанія і Картлі були завойовані сасанідами, а ослаблена безперервними війнами Велика Вірменія у 387 р. була поділена між Іраном і Візантією. Прагнучи спертися на Костянтинополь, як на “менше зло” порівняно з Іраном, Вірменія у 301 р., а Картлі у 337 р. оголосили офіційною релігією християнство. У другій чверті VII ст. візантійський імператор Іраклій у спілці з хозарами витиснув іранські війська з регіону. Однак йому незабаром довелося поступитися Закавказзям арабським завойовникам, котрі до 654 р. окупували Вірменію, Азербайджан і східну частину Грузії.

Після визволення краю з-під Арабського халіфату в кінці IX ст. вірменські землі увійшли до держави вірменських Багратидів (886-1045 рр.), а грузинські царства Картлі, Тао-Кларджеті та Кахетію об'єднав у II половині X ст. представник місцевого відгалуження вірменських Багратидів – Баграт III (975-1014 рр. правління). Натомість на терені Азербайджану утворилась низка державних утворень, найбільшими з-поміж яких були держава Ширваншахів і Гянджинське емірство.

У першій половині XI ст. усі вірменські землі знову захопила Візантія, а в 1048р. на територію Вірменії із-за Каспію вторглися кочові тюркські племена, відомі як сельджуки. Завоювавши вірменів, вони у 1054 р. почали наступ на розрізнені князівства Азербайджану і згодом захопили їх. Відтоді в Азербайджані запанувала тюркська мова, а його населення прийняло іслам. У 1064 р. сельджуцький султан Алп-Арслан почав похід на грузинські землі і змусив у 1080 р. царя Георгія II укласти з ними мирний договір, за яким Грузія перетворювалась на автономію у складі султанату.

Зберігши автономний державний статус, Грузія невдовзі стала центром і мобілізуючою силою боротьби народів Закавказзя проти сельджуцького поневолення. У 1122 р. грузинський цар Давид IV Будівничий

(1089-1125 рр. правління) зі своїм військом визволив Тбілісі і зробив його столицею грузинської держави, а у 1124 р., за підтримки вірменської знаті, взяв штурмом столицю Вірменії Ані й фактично створив спільну державу двох народів. У наступні роки син Давида Будівничого Деметре (1125-1155 рр.) та онук Георгій III (1156-1184 рр.) продовжили зміцнення і територіальне розширення грузинської держави, скориставшись занепадом Візантії та ослабленням сельджуцької держави. Найбільшого розквіту Грузія набула за царювання дочки Георгія III Тамари (1184-1207 рр.). та її наступників у перших десятиліттях 13 ст. У цей час Грузія оволоділа Східною Вірменією й більшою частиною Північного Азербайджану, встановила протекторат над гірськими племенами Кавказу, низкою мусульманських князівств Малої Азії і стала відігравати видатну роль на всьому Близькому Сході. У країні набули високого розвитку науки і мистецтва. Ці часи отримали в історичній літературі назву періоду "Великої Грузії".

Активний державний розвиток Грузії перервало монголо-татарське нашествя 1256 р., у результаті якого Закавказзя увійшло до складу держави Хулагідів (Ільханів), що охоплювала величезну територію від Дербента до Перської затоки. Грузія з Північною Вірменією, котра тоді входила до її складу, зберегли відносну автономію у внутрішніх справах, але зобов'язані були мобілізувати до монгольського війська до 20% дорослих чоловіків і сплачувати велику данину.

Послаблення монгольського панування над Грузією у першій половині XIV ст., спричинене загостренням феодалних усобиць у державі Хулагідів, дозволило грузинському царю Георгію V (1314-1346 рр.) підкорити місцеву феодалну знать, приєднати у 1327 р. Імеретію, в 1334 р. – Самцхе-Саатабго і витіснити з країни монголо-татар, однак на зміну цим завойовникам на рубежі XIV – XV ст. прийшли полчищами Тимура.

Наслідки семи грабіжницьких походів Тимура Грузія не могла подолати протягом кількох століть. Економічний занепад Грузії викликав і її політичний

розпад: знову відокремилася і зазнала децентралізації Імеретія, незалежними стали Мінгрелія й Абхазія.

Більша частина Північної Вірменії, що в середині XIV ст. вийшла зі складу Грузинського царства, спочатку опинилася під владою кочових туркменських племен, які прийшли із Закаспію, а у 1385 р. була спустошена ханом Золотої Орди Тохтамишем. У 1386 р. до Вірменії вдерлися полчища Тимура, які протягом 16 років грабували і нищили країну, що спричинило голод і значні демографічні втрати. Частина уцілілих вірменських ремісників і купців змушена була залишити свою батьківщину і шукати собі притулку в інших країнах: Індії, Валахії, Польщі, на території України тощо. Після розпаду імперії Тимура ослаблена Вірменія знову надовго потрапила під владу орд туркменських кочовиків.

Азербайджан у 1385 р. також зазнав навали ординського хана Тохтамиша, а наступного року – військ Тимура. Тільки правителю Ширвану Ібрагіму I, що виявив повну покору перед завойовником, вдалося зберегти свій край від розорення, а згодом за допомогою місцевих феодалів тимчасово об'єднати Азербайджан.

У 1410-1412 рр. Закавказзя (за винятком Грузії) було захоплене туркменським еміром Кара-Юсуфом, що заснував державу Кара-Коюнлу, а через півстоліття, у 1468 р., на зміну племенам кара-коюнлу прийшла інша туркменська конфедерація - Ак-Коюнлу, під владою якої опинилися землі Південного Азербайджану (північні Шекінське і Ширванське ханства зберегли незалежність) та Вірменії.

XVI – XVIII ст. були в історії народів Закавказзя періодом ірансько-турецького протистояння за домінування в регіоні. У 1639 р. Східна Вірменія увійшла до складу Ірану, а Західна - Туреччини. Так продовжувалося до першої третини XIX ст., коли внаслідок російсько-перських воєн 1804-1813 і 1826-1828 рр. Східна Вірменія була анексована Росією.

Східна Грузія у 1747 р. повернула втрачену незалежність, проте загроза нової агресії з боку Туреччини та Ірану зберігалася. За таких обставин

грузинський цар Теймураз II (1700-1762 рр.) у кінці свого правління звернувся до Петербурга з проханням встановлення тісніших зв'язків із Російською імперією, а його син Іраклій II (1720-1798 рр.) реалізував цей намір, уклавши у 1783 р. Георгіївський трактат між Російською імперією та Грузинським царством про перехід Східної Грузії під російський протекторат. У 1801 р. Росія, скориставшись смертю останнього представника династії Багратидів Георгія XII, анулювала Георгіївський трактат і анексувала Східну Грузію. Згодом, у 1810-1864 рр., Російська імперія інкорпоровала до свого складу ряд інших грузинських земель - Імеретію, Аджарію, Гурію, Мінгрелію і Сванетію, а після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. також Південно-Західну Грузію з портами Поті й Батумі.

Азербайджан після вбивства у 1747 р. шахиншаха Ірану Надір-шаха також став на деякий час фактично незалежним, але поринув у стан феодальної роздробленості й розпався на майже 30 дрібних державних утворень. Після російсько-перських воєн 1804-1813 і 1826-1828 рр. більша частина Північного Азербайджану увійшла до складу Російської імперії. Перебування у складі Росії принесло йому й певні позитивні наслідки: у цей період в країні стала розвиватися власна інтелігенція, з'явилися перша опера, перший театр, перший сатиричний журнал "Молла Насреддін", перша мусульманська газета в Росії і, нарешті, й першу національну азербайджанську державу (Азербайджанську Демократичну Республіку), що стала першою республікою в мусульманському світі.

Процес національно-державного відродження у Вірменії, Грузії й Азербайджані, що став розвиватися після падіння монархії в Росії, був багато в чому схожим для народів регіону, але й мав свої особливості.

Особливістю розвитку Вірменії було те, що її нинішня територія аж до початку XX ст. не відігравала визначальної ролі в долі корінного етносу, хоч. намір відновити свою незалежність тут існував завжди. У другій половині XIX ст. вірменська інтелігенція планувала відновити державність на теренах Західної (Турецької) Вірменії, однак від цих планів змушена була відмовитися

у зв'язку з політикою жорсткого національно-релігійного гноблення султана Османської імперії Абдул-Гаміда II (1842-1918 рр.), наслідком якої стала хвиля вірменських погромів, що прокотилася імперією у 1895-1896 рр.

Наслідком погромів стало те, що напередодні Першої світової війни на території історичної Вірменії компактно мешкало лише 4 млн. вірмен. Понад 1,5 млн. вірмен змушені були емігрувати до Росії, решта –до Туреччини. Нова хвиля геноциду вірменського народу з боку османських властей прокотилася у 1915-1916 рр., коли було знищено понад 1,5 млн. і виселено понад 600 тис. вірмен, при цьому у Західній Вірменії корінне населення практично зовсім зникло. Вірмени, що уціліли, розселилися по всьому світові, зокрема, ще понад 300 тис. осіб знайшли пристанок в Росії.

У ході розпаду Російської імперії Вірменія у травні 1918 р. набула статусу незалежної республіки. У 1920 р., з припиненням існування Османської імперії, вона отримала шанс об'єднати історичні вірменські землі в єдиній державі. За Севрським мирним договором 10 серпня 1920 р. між Туреччиною і країнами Антанти нові східні кордони Туреччини мали бути визначені на основі двосторонніх домовленостей із незалежними Вірменією і Курдистаном. Однак на заваді реалізації цих домовленостей стали складні політичні процеси у Вірменії і довкола неї, що привели в кінцевому результаті до встановлення в країні Радянської влади у листопаді 1920 р. З огляду на такий розвиток подій турецький уряд Мустафи Кемаля, скориставшись міжнародною ізоляцією Радянської Росії, не визнав статті Севрського договору щодо визначення східних кордонів Туреччини. 24 липня 1923 р. Туреччина і країни Антанти підписали новий договір, за умовами якого Туреччина зберегла Східну Фракію, Західну Вірменію та північну частину месопотамського плато.

Утворена у 1920 р. на вірменських землях колишньої Російської імперії Вірменська РСР увійшла у березні 1922 р. до складу Закавказької радянської Федерації, яка в грудні 1922 р. стала співзасновницею СРСР. З грудня 1936 до вересня 1991 рр. Вірменська РСР перебувала у складі СРСР як окрема республіка. 23 серпня 1990 р. на першій сесії демократично обраної Верховної

Ради Вірменської РСР була прийнята декларація “Про незалежність Вірменії”. 21 вересня 1991 р. відбувся всенародний референдум про вихід Республіки Вірменія зі складу СРСР, у ході якого 94,99 % тих, хто брав участь у голосуванні, висловилися за повну незалежність Вірменії. 23 вересня 1991 р. Верховна Рада Вірменії проголосила Республіку Вірменію незалежною, самостійною державою.

Грузія перебувала у складі Росії до листопада 1917 р., коли до влади в республіці прийшли грузинські меншовики. 26 травня 1918 р. вони ініціювали проголошення Грузинської демократичної республіки, незалежність якої у січні 1920 р. визнали де-факто країни Антанти. Проте вже 25 лютого 1921 р. внаслідок піднятого місцевими більшовиками повстання, підтриманого Червоною армією, в Грузії було проголошено радянську владу і створено Грузинську СРР, що від березня 1922 р. до грудня 1936 р. входила до складу Закавказької Федерації, у складі СРСР. З грудня 1936 р. Грузія перебувала у складі СРСР як окрема союзна республіка.

У 1970-х рр. в радянській Грузії поширився дисидентський рух на чолі з Звіадом Гамсахурдіа і Мерабом Костава, а у другій половині 1980-х рр. в республіці розпочався процес національно-державного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. у Тбілісі була розстріляна радянськими військами масова демонстрація. У жовтні 1990 р. в Грузії були проведені перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі, перемогу на яких здобула коаліція “Круглий стіл” на чолі зі З. Гамсахурдіа.

У березні 1991 р. відбувся всегрузинський референдум, 93 % учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії. 9 квітня 1991 р. Верховна рада Грузії ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії, визнавши дійсними Акт про незалежність Грузії 1918 р. і Конституцію Грузії 1921 р. Наприкінці квітня 1991 р. Верховна рада Грузії прийняла нову Конституцію держави, а 26 травня 1991 р. на перших вільних президентських виборах переконливу перемогу здобув З. Гамсахурдіа, отримавши майже 87% голосів виборців.

В Азербайджані боротьбу за національно-державне самовизначення очолила Тюркська демократична партія федералістів "Мусават". 28 травня 1918 р., за підтримки Великобританії, вона ініціювала проголошення Азербайджанської Демократичної Республіки, що проіснувала 23 місяці. З самого початку республіка вступила у військовий конфлікт з Вірменією за Нахічевань, Карабах та інші території. У квітні 1920 р. в результаті організованого місцевими більшовиками збройного повстання, підтриманого Червоною Армією, було проголошено утворення Азербайджанської СРР, яка в грудні 1922 р. у складі Закавказької Федерації увійшла до СРСР. У грудні 1936 р. Азербайджан став союзною республікою у складі СРСР.

У нинішніх кордонах Азербайджанська держава визначилась де-юре на основі Московського договору між РСФРР і Туреччиною від 16 березня 1921 р. (у тексті Договору міститься, зокрема, пункт про включення до Азербайджану Нахічевані), а де-факто - після включення 1923 р. до її складу Нагірного Карабаху.

Радянському періоду історії Азербайджану притаманні, в основному, ті процеси, що мали місце на всій території СРСР. Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджану Верховна рада республіки ухвалила 29 серпня 1991 р.

Політико-правові системи держав Закавказзя. Главою Азербайджанської Республіки є президент, з 2003 р. – Ільхам Алієв, син попереднього президента Гейдара Алієва (15 жовтня 2008 р. І. Алієв переобраний на другий п'ятилітній термін). Вищий законодавчий орган – Міллі меджліс – постійно діючий однопалатний парламент, що обирається на п'ять років. Вищий орган виконавчої влади – Кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Уся реальна влада в Азербайджані за часів президентства Г.Алієва (1993-2003 рр.) перебувала в його руках, відтак парламент, уряд, інші органи управління були цілковито підпорядковані президенту. Прагнучи міжнародного визнання Азербайджану демократичною державою, правлячий режим

намагається йти шляхом демократизації суспільства. Важливими кроками в цьому напрямку можна вважати проголошення пріоритетними демократичних принципів й цінностей Конституцією Азербайджану від 12 листопада 1995 р. і формування багатопартійної системи: в кінці 1990-х рр. в республіці діяло понад 60 політичних партій, половина з яких мали статус офіційно зареєстрованих.

Найвпливовішою партією є “Єні Азербайджан” (“Новий Азербайджан”), створена Г.Алієвим 1992 р. На сьогоднішній день вона має більшість місць в парламенті республіки. Найвпливовішими опозиційними партіями є Народний фронт, “Мусават” і Демократична партія, які напередодні парламентських виборів, що відбулися 6 листопада 2005 р., об’єдналися в коаліційний блок “Азадлиг” (“Свобода”). Помітну роль на останніх парламентських виборах відігравав і блок “Єні сіясет” (“Нова політика”), до якого увійшли Партія національної незалежності, соціал-демократи і Партія національного руху. Серед його представників – президент Азербайджану у 1991-1992 рр. Аяз Муталібов, колишній прем’єр-міністр Алі Масімов. Проте силу опозиції і її вплив на суспільство не варто переоцінювати, адже азербайджанський виборець консервативний, і у своїй переважній масі віддав голоси правлячій партії “Єні Азербайджан”, що за результатами виборів отримала більшість депутатських мандатів (63 з 125), тоді як опозиційний блок “Азадлиг” - лише 7.

У Вірменії, згідно з її конституцією, прийнятою на всенародному референдумі 5 липня 1995 р., главою держави є президент, який обирається загальнонародним голосуванням на п’ятирічний термін. Президентом може бути обраний громадянин Республіки Вірменія не молодший 35 років, який постійно проживає у Вірменії упродовж останніх 10 років. Час перебування однієї особи на посаді президента держави обмежено двома термінами. Президент є гарантом конституції, незалежності, територіальної цілісності і безпеки держави, забезпечує нормальне функціонування законодавчої і виконавчої влади.

Перший президент Вірменії колишній дисидент Левон Тер-Петросян (1991-1998 рр.) пішов у відставку після того, як підтримав компромісне рішення з урегулювання карабахського конфлікту, запропоноване міжнародними посередниками. Суть запропонованого компромісу полягала в тому, щоб Нагірний Карабах, формально залишаючись у складі Азербайджану, отримав повну автономію і самоврядування. На дострокових президентських виборах у березні 1998 р. президентом Вірменії обрано Роберта Кочаряна - колишнього керівника Нагірного Карабаху. Останні президентські вибори, що відбулися 19 лютого 2008 р., завершилися перемогою прем'єр-міністра країни Сержа Саркісяна.

Вищим органом законодавчої влади Республіки Вірменія є Національні збори - однопалатний парламент, що обирається на чотирирічний термін за змішаною виборчою системою. Вищий орган виконавчої влади - уряд Республіки Вірменія. Президент призначає прем'єр-міністра і за його представленням - міністрів. Постанови уряду підписує прем'єр-міністр, а завіряє президент країни.

Місцеве самоврядування здійснюється відповідно до закону про адміністративно-територіальний розподіл Республіки Вірменія від 1995 р., за яким територія Вірменії складається з 10-ти областей, міста Єревана, що має статус області, і общин. Керівників областей (марзпет) призначає уряд, мера міста Єреван - президент за представленням прем'єр-міністра.

У Вірменії діють суди загальної юрисдикції (господарський, військовий) та спеціалізовані суди. Вищою судовою установою є Рада правосуддя на чолі з президентом. Конституційний суд, що є органом конституційного контролю, складається з дев'яти членів (п'ятьох призначає парламент, чотирьох - президент Республіки Вірменія).

У Вірменії функціонує багатопартійна система. На її лівому фланзі - Демократична партія Вірменії (ДПВ), створена на основі Комуністичної партії Вірменії, що саморозпустилася у вересні 1991 р., на правому - створений у 1989 р. Вірменський загальнонаціональний рух (ВЗР), що став наступником

Комітету “Карабах”. Після проголошення незалежності Республіки Вірменії були легалізовані політичні партії, що існували на її території до встановлення радянської влади, у тому числі Вірменська революційна федерація Дашнакцутюн (заснована у 1890 р.), партія Рамкавар-Азатакан (заснована у 1921 р.) і партія Гнчакян (заснована у 1887 р.). Найбільш авторитетними політичними силами є блок “Міаснутюн” (“Єдність”), який включає Народну партію і праву Республіканську партію, Демократична партія Вірменії, ВРФ Дашнакцутюн, блок “Іравунк івши Міабанутюн” (“Право і єднання”), партія “Орінац Єркір” (“Країна закону”), Національно-демократичний союз.

Грузія також є президентською республікою. Першим президентом став Звіад Гамсахурдіа, У грудні 1991 – січні 1992 р. З.Гамсахурдіа втратив свою посаду у результаті державного перевороту, що привів на посаду голови Державної ради Грузії, а з жовтня 1992 р. – голови парламенту республіки колишнього секретаря Компартії Грузії і міністра закордонних справ СРСР доби перебудови Едуарда Шеварднадзе.

З.Гамсахурдіа, повернувшись на батьківщину в Мінгрелію (Східна Грузія), розпочав партизанську війну проти уряду Е.Шеварднадзе, використовуючи частину території східної Абхазії як опорну базу у своїй боротьбі з урядовими військами, що загостило грузинсько-абхазьке протистояння. Восени 1993 р. Гамсахурдіа здійснив спробу повернути владу, але незабаром загинув за нез’ясованих обставин.

У 1995 – 2003 рр. президентом Грузії був Е.Шеварднадзе. У листопаді 2003 р. він був змушений подати у відставку в результаті так званої “Революції троянд”. На дострокових президентських виборах 4 січня 2004 р. і 5 січня 2008 р. перемогу здобув Михайл Саакашвілі.

За Конституцією Грузії, прийнятою 24 серпня 1995 р., президент країни, що обирається на п’ятилітній термін й не більше, ніж на два терміни поспіль, є не лише главою держави, а й керівником виконавчої влади. Вищим законодавчим органом є однопалатний парламент, що обирається за пропорційною системою. Виконавчу владу здійснює уряд. Склад уряду

призначає президент за погодженням з парламентом. Функції прем'єр – міністра уряду виконує державний міністр. Формування місцевих органів влади – сільських, районних і міських муніципалітетів (сакребуло) – відбувається за змішаною виборчою системою. Мерів міст призначає президент країни.

Вища судова установа – Верховний суд Грузії - здійснює нагляд за виконанням судочинства у міських, районних і крайових судах, а також виконує роль касаційної інстанції. Голову і суддів Верховного суду за представленням президента держави обирає парламент. Конституційний контроль здійснює Конституційний суд у складі 9-ти суддів (трох призначає президент Грузії, трох обирає парламент, ще трох призначає Верховний суд). Термін повноважень Конституційного суду – 10 років, ротація голови суду відбувається через п'ять років.

Особливості сучасного економічного розвитку держав Закавказзя.

Економіка Азербайджану, Вірменії і Грузії після розпаду СРСР опинилася у стані кризи, оскільки була значно інтегрована в загальносоюзну економіку. Останніми роками в країнах Закавказзя спостерігається певне економічне піднесення, пов'язане з реформуванням економіки та залученням доволі значних обсягів іноземних інвестицій.

Сучасний Азербайджан – індустріально-аграрна країна, основою економіки якої є видобування і переробка нафти. Нині Азербайджан щорічно видобуває близько 20 млн. т нафти, лєвова частка якої йде на експорт. Газова промисловість Рєспубліки Азербайджан, попри великі запаси природного газу (до 2 трлн. кубометрів), а також значні обсяги запасів та видобутку супутнього нафтового газу, розвинена недостатньо. Традиційно розвиненими є нафтохімія і нафтове машинобудування, з якими досить тісно пов'язані інші галузі, у першу чергу, електротехнічна, машинобудівна, чорна металургія.

Важливе місце в економіці країни посідає сільське господарство. Загальна площа сільськогосподарських угідь – близько 3,5 млн. т, у т.ч. під посівними площами – 1,7 млн. га. Житницею Азербайджану вважається Куро-Араксинська низовина. Великі площі займають зернові культури: пшениця, рис, озимий

ячмінь, з-поміж технічних культур – бавовник і тютюн, в Куро-Араксинській низовині культивуються кукурудза, виноград, садові та ін. культури; на Апшеронському півострові – шафран, маслина, цілющий виноград “швани”, інжир. В Талиші в умовах, наближених до вологих субтропіків, вирощують чай, благородний лавр, фейхоа, рис, бамбук, виноград, цитрусові, баштанні культури. Важливу роль в економіці Азербайджану відіграють тваринництво і шовківництво.

81% азербайджанського експорту складають продукти переробки нафти, бавовняні волокна і прокат нелегованої сталі. Головні зовнішньоторгівельні партнери Азербайджану – Росія, Туреччина, Грузія. Предметом імпорту є передусім продовольство, що закуповується в ОАЕ, Туреччині, Україні, Німеччині, Ірані, Росії, Франції, Новій Зеландії і Мексиці.

Економіка Вірменії на початку 1990-х років була більш вразливою, порівняно з іншими закавказькими республіками колишнього СРСР, через особливості її географічного положення і слабку природно-ресурсну базу (відсутність виходу до моря, ресурсів нафти й газу, низька родючість ґрунтів). Проте вже на кінець 1990-х рр. завдяки створенню і розвитку ринкової інфраструктури, перетворенню форм власності на основі роздержавлення і приватизації, аграрній реформі і залученню іноземних інвестицій країна досягла макроекономічної стабільності. Прискоренню ринкових перетворень сприяло запровадження національної валюти драма.

Сучасна Вірменія – індустріально-аграрна країна. На сьогодні у структурі ВВП переважає аграрний сектор (40%). Частка промисловості складає 25%, сектора послуг – 35%. У сільському господарстві зайнято 55% працюючих, у сфері послуг – 25%, у промисловості – 20%. 75 % валового національного продукту виготовляється у приватному секторі. Провідними галузями промисловості є хімічна і нафтохімічна (мінеральні добрива, синтетичний каучук, шини), машинобудування (у тому числі хімічне і нафтове), електротехнічна і радіоелектронна промисловість, приладо- і верстатобудування, судноремонт, чорна й кольорова металургія, текстильна,

харчова промисловість. Традиційно ведеться добування й обробка будівельних матеріалів: базальту, перліту, вапняку, пемзи, мармуру та ін., виробляється цемент. На базі розробки міднорудних родовищ у Кафані, Каджарані, Агараці та Ахталі працює мідеплавильний комбінат в Алаверді. З місцевої сировини виробляються алюміній, молібден і золото, здійснюється огранювання діамантів. Працює Ванадзорський хімічний комплекс, до складу якого входить 25 підприємств, зростає виробництво винно-кон'ячних виробів, працюють підприємства з випуску металорізальних верстатів, пресово-формовочного обладнання, точних приладів, синтетичної гуми, шин, пластмас, хімічного волокна, мінеральних добрив, електродвигунів, інструментів, мікроелектроніки, ювелірних виробів, шовкових тканин, трикотажу, панчішно-шкарпеткових виробів, програмного забезпечення.

Під сільськогосподарські потреби відведено приблизно 45% площі країни, з них обробляється 20%, під пасовищами зайнято 25%. Великі масиви орних земель є тільки у трьох районах: на Араратській рівнині, де звичайно збирають два-три урожаї на рік, у долині річки Аракс і на рівнинах, прилеглих до озера Севан. Основні сільськогосподарські культури - баштанні, картопля, пшениця, виноград, плодові, ефіроолійні, цукровий буряк, бавовна, тютюн, чай. Тваринництво спеціалізується на м'ясо-молочному скотарстві, у гірських районах розводять овець.

У сфері зовнішньої торгівлі імпорту більше ніж утримі переважає експорт. Вірменія експортує залізну руду, машини і обладнання, металевий лом, оброблені алмази тощо. Імпортує газ, нафту, продовольство та ін. Основними зовнішньоекономічними партнерами з експорту є Бельгія, Росія, Іран, Туркменистан, США, Грузія; з імпорту – Росія, США, Великобританія, Іран, Туреччина, Бельгія.

Грузія є переважно аграрно-індустріальною країною. Традиційними заняттями тут є вирощування цитрусових, виноградарство і виноробство.

До кінця 1980-х рр. в республіці успішно працювали такі галузі промисловості, як гідроенергетика, видобуток вугілля, марганцю й міді, чорна

металургія (виробництво феросплавів, чавуну і сталі), машинобудування, нафтопереробка, виробництво будівельних матеріалів, хімічна, харчова і текстильна промисловість. Обсяг зовнішньої торгівлі був незначним, хоч 2/3 виробленого в Грузії продовольства вивозилося до інших республік СРСР.

Після проголошення незалежності Грузія зіштовхнулася з катастрофічним спадом в економіці. У 1992 р. виробництво в цілому скоротилося на 40 % (у промисловості – на 48 %, в сільському господарстві – на 32 %), розпочалася стрімка інфляція. До середини 1994 р. багато галузей економіки, наприклад лісове господарство і будівництво, практично припинили своє існування, інші різко знизили обсяги виробництва. Інфляція за 1994 р. склала 8500 %, а безробіття сягнуло показника у 20 %.

1995 р. став переломним у виведенні економіки республіки з кризового стану. На стабілізацію фінансової сфери було спрямовано майже всі позики МВФ, відпущено ціни на зерно і хлібопродукти, укладено угоду на будівництво газопроводу Баку-Джейхан територією Грузії, прийнято відносно збалансований державний бюджет, ухвалено закони про комерційні банки, земельну і податкову реформу, й, нарешті, у жовтні 1995 р. введено національну грошову одиницю – ларі. Намітилося зростання ВВП, пожвавилася виробництво у приватному секторі економіки. Немалу роль у цьому відіграла значна фінансова і гуманітарна допомога міжнародних організацій і країн-донорів. Спільно з американськими компаніями відновлюється енергетичний комплекс країни, освоюються перспективні нафтові родовища на сході Грузії, відновлено функціонування нафтопроводу Баку-Супса та розпочато спорудження нових газопровідних мереж в Кутаїсі, Горі, Каспі, Руставі і т.ін. Позитивні результати для розвитку сільського господарства принесла аграрна реформа.

Грузія імпортує продовольство, енергоносії, автомобілі, техніку і транспортне устаткування, експортує мінеральні води, вина, чай, цитрусові, труби, сплави чорних і кольорових металів, текстильні вироби, реекспортує сиру нафту. Обсяг імпорту 2000 р. оцінювався у 898 млн. дол. США, експорту –

372 млн. дол. США. Найбільшими країнами-імпортерами для Грузії є держави ЄС, Росія, Туреччина і США, найбільші експортери - Росія, Туреччина, Азербайджан, Вірменія.

Геополітичне середовище та зовнішня політика Азербайджану, Вірменії і Грузії. У геополітичному сенсі Азербайджан є унікальним коридором до каспійських нафти та газу та потенційним плацдармом доступу країн Заходу до Близького Сходу та Центральної Азії. Це визначає значний геополітичний інтерес до цієї країни як Російської Федерації та її партнерів по СНД, так і країн Заходу.

Основні контури зовнішньої політики Азербайджану окреслилися у процесі становлення національної незалежності, що був складнішим порівняно з більшістю країн СНД, оскільки крім традиційних для цих країн політичних та економічних труднощів перехідного періоду Азербайджан програв війну та пережив декілька державних переворотів і їх спроб.

Серйозними проблемами, що суттєво впливають на зовнішню політику Азербайджану, є Карабахський конфлікт, який призвів до втрати Азербайджаном близько 20 % своєї території, та вразливе геополітичне і геостратегічне становище країни. Серед держав Південного Кавказу Азербайджан є єдиною країною, що має спільний кордон одночасно з трьома потужними геополітичними центрами регіону - Росією, Іраном та Туреччиною. Володіючи значними запасами нафти і газу в Каспійському морі, він є об'єктом конкуренції за вплив на нього, як серед регіональних, так і позарегіональних держав (переважно західних), що зацікавлені отримати доступ до каспійських енергетичних ресурсів.

За таких обставин Азербайджан у своїй зовнішній політиці намагається перетворити свої геополітичні мінуси на переваги, зокрема, заручитись політичною і економічною підтримкою Туреччини і Заходу, щоб збалансувати вплив з боку Росії та Ірану. Важливим елементом такої політики є прискорена розробка нафто- і газових ресурсів для заохочення економічного інтересу до Азербайджанської держави з боку інших країн, особливо тих, енергетичні

компанії яких беруть безпосередню участь в освоєнні багатючих нафтових і газових родовищ Азербайджану.

Азербайджано-російські відносини від часу розпаду СРСР складаються непросто, оскільки в азербайджанському суспільстві Росія нерідко все ще сприймається країною, що має намір відновити своє колишнє домінування на Кавказі. Суперечливою в цих відносинах залишається й роль СНД, що її офіційний Баку схильний кваліфікувати як засіб відновлення російського впливу на колишні республіки СРСР. Однак попри ці принципові розбіжності азербайджанське керівництво намагається активно залучати російські компанії до участі в енергетичних контрактах.

Взаємини Азербайджану з Іраном є певною мірою дзеркальним відображенням його відносин з Росією, оскільки Іран також нерідко сприймається азербайджанцями як колоніальний сюзерен і потенційний регіональний гегемон. До питань, що створюють певну напругу у двосторонніх стосунках, належать також питання культурних і мовних прав азербайджанців, що мешкають в Ірані (за останніми даними їх налічується бл. 11 млн. осіб); ісламський характер Іранської держави та її керівництва, що сприяє посиленню радикальної ісламської опозиції в Азербайджані; провірменська позиція Ірану в Карабахському конфлікті; питання правового статусу Каспійського моря, в якому позиція Ірану практично збігається з російською.

Проте непрості політичні стосунки двох держав компенсуються значною мірою взаємовигідним економічним співробітництвом, про що свідчить участь іранських компаній в кількох міжнародних консорціумах, що беруть участь в розробці ресурсів нафти і газу в Азербайджані, а під час війни РФ в Чечні у 1994 р., коли було закрито російський кордон з Азербайджаном, Іран перетворився на найбільшого торговельного партнера Азербайджану.

Одним з найважливіших зовнішньополітичних партнерів Азербайджану традиційно є Туреччина. Це проявляється у підтримці Туреччиною азербайджанської позиції в Карабахському конфлікті, у дотриманні Азербайджаном турецької моделі розвитку, зорієнтованої на побудову ринкової

економіки і світської демократії. У Туреччині азербайджанські політики схильні вбачати країну, через територію якої мають у майбутньому проходити всі найважливіші маршрути транспортування енергоносіїв з Азербайджану на західні ринки.

Динамічно розвиваються азербайджано-грузинські міждержавні відносини. На сьогодні Грузія надає Азербайджану найкращі можливості для енергоекспорту на Захід, минаючи Росію. Політично обидві країни рівною мірою стурбовані геополітичними амбіціями Росії, що зближує їхні позиції щодо СНД та щодо участі в регіональних об'єднаннях на кшталт ГУАМ.

Стосункам з Вірменією перешкоджає серйозна проблема – нагірнокарабахська. Без її врегулювання важко сподіватися на взаємовигідну економічну співпрацю двох держав та спільні зусилля пострадянських держав Закавказзя - Азербайджану, Вірменії і Грузії, у відстоюванні суверенітету й національної незалежності.

Взаємини Азербайджану й України регулюються Договором про дружбу, партнерство і співробітництво від 16 березня 2000 р. Українська сторона сподівається на допомогу Баку у вирішенні проблеми диверсифікації джерел енергоносіїв, а також наповнення нафтопроводу Одеса-Броди-Плоцьк-Гданськ. З цією метою для України важливо зберегти Азербайджан як учасника ГУАМ. Для Азербайджану Україна цікава насамперед у контексті зовнішньополітичної підтримки для вирішення проблеми Нагірного Карабаху.

Через карабахський конфлікт Вірменія на міжнародній арені також здійснює політику балансування між Росією, з якою вона пов'язана договорами щодо правового статусу російських збройних сил (1992р.), російської військової бази на терені країни (1995р.) і „Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу” (1998 р.), та західними державами, передусім США, на підтримку яких сподівається при урегулюванні карабахського конфлікту в Карабаху.

Взаємини Вірменії з сусідніми Азербайджаном і Туреччиною практично припинилися після того як 1992-1993 рр. озброєні вірменські

формування окупували Нагірний Карабах і частину азербайджанської етнічної території. Наслідком цього стала економічна блокада Вірменії Туреччиною й Азербайджаном та закриття вірмено-турецького кордону. Через деякий час вірмено-азербайджанський політичний діалог на вищому рівні було відновлено, налагодженню ж вірмено-турецьких взаємин суттєво перешкоджає небажання Туреччини визнати різанину вірменського населення в Османській імперії у 1915-1916 рр. актом геноциду.

На противагу розвитку турецько-азербайджанського співробітництва Вірменія намагається зміцнювати взаємодію з Іраном. У той час, коли Туреччина і Азербайджан запровадили жорстку економічну блокаду Вірменії, Іран став найбільшим торговельним партнером країни.

Вірменсько-американське співробітництво, якому значною мірою сприяє наявність у США численної вірменської діаспори (до 1 млн. осіб), характеризується досить значними обсягами американської економічної допомоги, участю США в підготовці офіцерських кадрів для вірменської армії, а також допомогою в модернізації вірменських засобів зв'язку і комунікацій. Вірменія активно співпрацює також з НАТО в межах програми "Партнерство заради миру" (ПРМ) та має статус асоційованого члена Парламентської асамблеї НАТО. Вірменські військовослужбовці беруть участь у спільних навчаннях в межах ПРМ.

Взаємини Вірменії з Україною базуються на засадах Договору про дружбу і співробітництво від 14 травня 1996 р. Однак, як і Росія, Вірменія негативно ставиться до спроби України активізувати діяльність ГУАМ, вбачаючи в ній можливість ускладнень для себе в підключенні до транспортних і енергетичних коридорів.

Республіка Грузія головними своїми стратегічними партнерами вважає Азербайджан, Вірменію, Іран, Туреччину та Україну, з якими у 1990-х рр. підписала договори про дружбу і співробітництво, а також Німеччину та США, з якими встановила відносини особливого партнерства.

Грузія доби президента Е.Шеварднадзе (1995-2003 рр.) на зовнішньополітичній арені намагалася утримати баланс між США та Росією. Однак у відносинах з Росією наростала напруженість через війну в Чечні і ситуацію в Абхазії. Джерелами напруження були наявність російських військових на території Грузії та звинувачення російською владою грузинського керівництва у наданні притулку чеченським сепаратистам. Після заяв Росії про можливість завдання військового удару по “базах терористів” в Панкській ущелині Грузії Президент країни Е.Шеварднадзе звернувся до США з проханням розширити військову та економічну допомогу, підписав угоду про стратегічне партнерство з НАТО та оголосив про бажання Грузії стати членом НАТО і ЄС. Грузія дала також дозвіл на проходження стратегічно важливого для США і Заходу газопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан своєю територією. У 2002 р. США направили своїх військовослужбовців для надання допомоги грузинській армії в “антитерористичних операціях” в Панкисі.

Зовнішньополітичний курс президента М.Саакашвілі суттєвих змін не зазнав. Найважливішим партнером Грузії на терені СНД М.Саакашвілі проголосив Україну. Взаємини між двома країнами ґрунтуються на Договорі про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу від 13 квітня 1994 р. Для України Грузія має першорядне значення в реалізації геостратегічних інтересів, пов’язаних із зміцненням безпеки в Чорноморському регіоні.

Грузинсько-російських взаємини мають ряд джерел напруження і не відзначаються взаємною довірою. Грузія є єдиною країною СНД, з якою Росія не підписала двостороннього “великого” договору і щодо громадян якої вона ввела 5 грудня 2000 р. візовий режим, мотивуючи це рішення небезпекою проникнення з грузинської території чечеських терористів. Грузинсько-російські відносини не поліпшилися суттєво і після приходу до влади М.Саакашвілі та підписання 30 травня 2005 р. двосторонньої заяви про початок виведення російських військових баз з Грузії. Погодившись на виведення своїх баз з Батумі і Ахалкалакі у трирічний термін, Росія, застерегла про небезпеку ескалації етнічних конфліктів в Грузії після такого кроку, як це вже було в

Самцхе-Джавахеті після виведення 62-ї російської військової бази з Ахалкалакі (тоді ескалацію напруженості вдалося зупинити спільними зусиллями грузинської і вірменської сторін). Внаслідок російсько-грузинської війни 8-12 серпня 2008 р. і визнання Кремлем незалежності Абхазії й Південної Осетії, Грузія розірвала дипломатичні відносини з Росією.

У в цілому динамічному розвитку грузино-турецьких відносин певним стримуючим фактором залишається невирішене питання повернення турків-месхетинців до Грузії. Проте ця проблема не завадила офіційній Анкарі збудувати за політичної та фінансової підтримки західних держав, у першу чергу, США, нафтовий трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан для транспортування каспійської нафти з Азербайджану через Грузію до Середземномор'я.

Міжетнічні конфлікти та сепаратистські рухи у Закавказькому регіоні. Становлення й розвиток незалежних держав у південнокавказькому регіоні після розпаду СРСР супроводжувався загостренням ряду міжетнічних конфліктів та сепаратистських рухів, найгострішим серед яких став конфлікт у Нагірному Карабасі та довкола нього.

Нагірнокарабаський конфлікт – це територіальний конфлікт між Азербайджаном з одного боку та його автономією Нагірним Карабахом і Вірменією – з іншого. Предметом конфлікту є територія Нагірного Карабаху, на якій мешкають переважно вірмени. Конфлікт призвів до поляризації позицій сусідніх держав довкола нього і став джерелом загрози регіональній безпеці Кавказу і всього Середнього Сходу.

Коріння вірмено-азербайджанського протистояння за Нагірний Карабах сягає початку XIX ст., коли Росія захопила землі, які даний час є територією Вірменії і Азербайджану, в тому числі й Карабаське ханство, що перейшло з-під контролю Ірану під владу Росії за Гюлістанським договором 1813 р..

Особливої гостроти вірмено-азербайджанське протистояння щодо належності Карабаху набуло під час першої спроби об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії у складі Закавказької федерації навесні 1918 р. Федерація, що проіснувала до 26 травня 1918 р., розпалася головним чином через те, що

вірменська влада висунула територіальні претензії до сусідів: на Джавахетський район Грузії (досі, в основному, населений вірменами) і на Карабах, Зангезур, Нахічевань – в Азербайджані.

Після встановлення радянської влади в Закавказзі у 1920-1921 рр. боротьба за Карабах перемістилася з військової у політичну площину. Спочатку більшовицький уряд Росії спонукав Ревком Азербайджану ухвалити в грудні 1920 р. постанову, за якою Карабах, Зангезур і Нахічевань переходили під вірменський контроль, проте лідер радянського Азербайджану Н.Наріманов відмовився виконувати це рішення. У березні 1921 р. до тексту “Договору про братерство і дружбу” між Радянською Росією й Туреччиною увійшло положення, за яким Нахічевань і Карабах мали перейти під контроль Азербайджанської СРР.

Остаточно азербайджансько-вірменське розмежування закріпив Декрет від 7 липня 1923 р., підписаний в Баку. У серпні 1923 р. адміністративний центр Нагірного Карабаху було перенесено з Шуші до Степанакерта, а в листопаді 1924 р. відбулося офіційне проголошення НКАО. З часом Нагірний Карабах був відділений від Вірменії Лачинським коридором, що територіально увійшов до Азербайджану.

У наступні роки вірменська еліта неодноразово прагнула спонукати політичне керівництво СРСР передати Карабах Вірменській РСР, однак розформування у 1936 р. Закавказької Федерації і створення трьох союзних республік призвели до остаточного відділення НКАО від Вірменії.

Від 1987 р. у Вірменії став посилюватись рух за об’єднання НКАО і Нахічевані з Вірменською РСР. У серпні 1987 р. Академія Наук Вірменської РСР направила до Москви петицію з проханням передачі НКАО і Нахічевані Вірменії, хоч за переписом населення 1979 р. в Нахічевані мешкало 97% азербайджанців. Відсутність будь-якої відповіді на петицію з Москви сприяла поширенню в Єревані чуток про неминучу передачу НКАО і Нахічевані Вірменії та насильницькому витісненню азербайджанців з Вірменії.

11 лютого 1988 р. в НКАО відбулася демонстрація протесту проти культурної і економічної політики офіційного Баку, а 20 лютого Рада народних депутатів НКАО ухвалила резолюцію щодо клопотання перед Верховними Радами Вірменської РСР, Азербайджанської РСР і СРСР про передачу області зі складу Азербайджану до складу Вірменії.

Цей крок призвів до ескалації конфлікту в Нагірному Карабасі й довкола нього та початку збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військової техніки. Азербайджан вдався до економічної блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1 грудня 1990 р. Верховною Радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах.

Із розпадом СРСР конфлікт фактично перетворився з внутрішнього міжетнічного у міждержавний – між Азербайджаном та Вірменією. На початку 1992 р. азербайджанська армія розгорнула наступ на півночі Нагірного Карабаху, але, незважаючи на чисельну та технічну перевагу, не змогла досягти значних успіхів. У відповідь армія Нагірного Карабаху та з'єднання збройних сил Вірменії розгорнули контрнаступальну операцію на південному напрямку, захопили Лачинський коридор, що з'єднував територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху та стратегічно важливий вузол Шуші. У жовтні 1993 р. вірменські сили завдали азербайджанській армії нової поразки і захопили шість адміністративних районів (25 % території Азербайджану) з містами Фізулі та Кельбаджар. 700 тис. азербайджанців стали біженцями.

18 лютого 1994 р. у Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництвом міністра оборони Росії було підписано Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій та досягнуто згоди щодо розведення військ ворогуючих сторін. Проте в подальшому, попри неодноразові зустрічі президентів Азербайджану і Вірменії, а також те, що до урегулювання конфлікту долучились ООН і ОБСЄ (так звана “Мінська група”), а співголовами на переговорному процесі щодо статусу НКР стали РФ, США і

Франція, жоден із запропонованих посередниками планів поетапного досягнення миру до врегулювання конфлікту не привів.

Проблеми сепаратизму і національних меншин в Грузії. У спадок від штучно скроєної більшовиками Грузинської РСР незалежна Грузія отримала низку національних проблем, окремі з яких перетворилися на конфлікти, що стоять на заваді територіальній цілісності Грузії. Передусім мова йде про грузино-абхазський і грузино-осетинський конфлікти.

Коріння грузинсько-абхазського конфлікту - у довільному відношенні керівництва СРСР до історії взаємин грузинів і абхазців. Конструюючи на початку 1920-х рр. національно-державні утворення в Кавказькому регіоні, більшовицький Кремль не замислювався, наприклад, над тим, що Абхазія стала незалежною від Грузинського царства ще на початку XV ст. З кінця XV і до початку XIX ст. абхазці – народ, близький своєю мовою і походженням до північно-кавказьких народів адигейської групи, перебували під владою Туреччини, від XIX ст. – у складі Росії. У 1917 р. абхазці увійшли до Союзу об'єднаних горців Кавказу, на базі якого 1918 р. була проголошена Горська республіка у складі Дагестану, Чечено-Інгушетії, Осетії, Карачаєво-Балкарії, Кабарди, Адигеї і Абхазії. А 31 березня 1921 р. була проголошена незалежна Радянська Соціалістична Республіка Абхазія, яка, щоправда, в грудні 1921 р. опинилася у складі Грузинської СРР під назвою Абхазька Договірна Республіка, що у свою чергу у 1931 р. була перетворена на Абхазьку АСРР у складі Грузинської РСР.

У 1956, 1967 і 1978 рр. представники абхазької інтелігенції і навіть партійні керівники звертались до керівництва СРСР з проханням відокремити Абхазію від Грузії і приєднати її до РРФСР, але Кремль йшов лише на поступки у кадровій і культурній політиці. Зокрема, у 1980-х рр. Абхазія мала своє радіо і телебачення, а абхазці становили непропорційно велику частку партійних працівників і кадрів адміністративного апарату республіки. І це при тому, що абхазці складали абсолютну меншість населення республіки (станом на 1 січня

1990 р. населення Абхазії нараховувало 537 тис. осіб, з них 44% - грузини, 17% - абхазці, 16% - росіяни, 15% - вірмени, 8% - інші національності).

Початком конфлікту абхазької автономії з офіційним Тбілісі вважається проведення 18 березня 1989 р. абхазької сходки у с. Лихни за участю 30 тис. осіб, у т.ч. партійних і урядових керівників Абхазії, представників вірменської, грецької та російської громад республіки. Сходка ухвалила “Постанову представників абхазького народу” і “Звернення до М.С.Горбачова”, у яких йшлося про необхідність оздоровлення міжнаціональних відносин через повернення Абхазії “політичного, економічного і культурного суверенітету в межах ленінської ідеї федерації”.

Відповіддю на це стало ухвалення у 1989-1990 рр. Верховною Радою Грузинської РСР законодавчих актів, що анулювали усі договори радянського уряду Грузії 1920-х рр., які слугували правовою базою для функціонування грузинських автономних утворень – Аджарії, Абхазії і Південної Осетії, і прийняття закону про вибори, в якому йшлося про заборону регіональним партіям брати участь у виборах до грузинського парламенту. 25 серпня 1990 р. абхазька більшість Верховної Ради Абхазької АРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет Абхазії, невдовзі анульовану Верховною Радою Грузії.

Курс на відкриту конфронтацію з офіційним Тбілісі парламент Абхазії на чолі з Владиславом Ардзінбою взяв після перемоги блоку З.Гамсахурдіа на парламентських виборах в Грузії у жовтні 1990 р. Коли 17 березня 1991 р. в Грузії проходив референдум щодо відновлення державної незалежності республіки, абхазці взяли участь у союзному референдумі, віддавши 98,4% голосів за збереження СРСР. В лютому 1992 р. Верховна Рада Абхазії ухвалила рішення про відновлення конституції Грузії 1921 р., призупинення конституції радянської Грузії 1978 р. і відновлення конституції Абхазії 1925 р., анулювавши правову базу входження Абхазії до складу Грузії.

В серпні 1992 р., коли частини грузинської Національної гвардії і регулярної армії увійшли до столиці Абхазії Сухумі, грузинсько-абхазький конфлікт перейшов у фазу збройного протистояння, перемогу в якому здобула

абхазька сторона, завдяки негласній підтримці офіційного Сухумі військовиками трьох російських баз, дислокованих на території автономії.

Іншою “гарячою точкою” на політичній карті Грузії є Цхінвальський регіон (у 1922-1990 рр. Південно-Осетинська автономна область у складі Грузинської РСР), населений переважно осетинцями. Конфлікт між Тбілісі й Цхінвалі спричинило рішення Південно-Осетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії 10 листопада 1989 р. Наступного дня грузинський парламент скасував це рішення, а 23 листопада 1989 р. 20 тис. громадян Грузії здійснили марш на адміністративний центр автономної області м. Цхінвалі, організований З.Гамсахурдіа і першим секретарем ЦК Компартії Грузії Г.Гумбарідзе для “захисту грузинського населення” автономії.

Восени 1990 р. Південно-Осетинська обласна рада, спираючись на закон СРСР від 26 квітня 1990 р., що передбачав розширення прав радянських автономій, проголосила область Південно-Осетинською Радянською Демократичною Республікою і звернулась до союзного керівництва з проханням про визнання її незалежним від Грузії суб’єктом радянської федерації. Після чого, у грудні 1990 р., офіційний Тбілісі ліквідував Південно-Осетинську АО і розпочав блокаду регіону, що тривала до липня 1992 р.

Фази збройного протистояння сторін конфлікт набув після того, як на проведеному 19 січня 1992 р. референдумі в Південній Осетії 90% його учасників висловились за приєднання регіону до Росії. Бойові дії, що відбувалися з перервами до липня 1992 р., були припинені за посередництва Росії, що розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузинсько-осетинського конфлікту трагічні: 93 спалених села, понад тисячу убитих, до 100 тис. біженців.

Чергова спроба офіційного Тбілісі відновити конституційний порядок у Південній Осетії привела до російсько-грузинської війни 8-12 серпня 2008 р. і визнання Росією незалежності Абхазії і Південної Осетії.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте історичні витоки азербайджанської, вірменської та грузинської державностей.
2. З'ясуйте особливості політичного і соціально-економічного розвитку Азербайджану, Вірменії та Грузії.
3. З'ясуйте історичні витоки та суть нагірнокарабаського конфлікту
4. З'ясуйте суть геополітичного середовища та особливості зовнішньої політики держав Закавказзя.

1.4. Країнознавча характеристика держав Центральної Азії

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал та етнічний склад населення центральноазійських республік. Найбільшою за територією державою в регіоні є **Республіка Казахстан**, що посідає дев'яте місце у світі за площею і удвічі більша від території усіх республік Центральної Азії разом взятих. Загальна довжина кордонів Казахстану – 15 тис. км. Межує на півночі з Росією (6023 км), на північному сході і сході - з КНР (1718 км), на південному сході - з Киргизстаном (1053 км), на півдні - з Узбекистаном (2153 км), на південному заході – з Туркменістаном (345 км сухопутного та 1730 км морського кордону). Більша частина території Казахстану рівнинна, гірські масиви, найвищий з-поміж яких Хан-Тенгри (понад 6500 м) розташовані на сході та південному сході республіки і посідають 10 % території. У складі населення країни, що становить понад 15 млн. осіб, переважають казахи (53%), а найчисельнішими національними меншинами є російська (30%), українська (3,7%), узбецька (2,5%), німецька (2,4%) татарська (1,7%) й уйгурська (1,4%). Інші етноси становлять 5,3% населення республіки. Більшість віруючого населення Казахстану сповідує іслам і християнство (православні й протестанти (лютерани)).

Казахстан володіє різноманітними і багатими запасами корисних копалин. Він є одним з світових лідерів за запасами вольфраму, хрому, срібла,

цинку, свинцю. На заході країни розташовані великі родовища нафти і природного газу, форфоритів, хрому, уранових руд. Північ багата на залізну руду, золото, кам'яне вугілля, боксити, сіль, титанові руди і азбест. На сході переважають руди кольорових металів, поклади вольфрамо-молібденових і титанових руд. В центрі країни зосереджені поклади залізної і марганцевої руди, міді і найбільше в Казахстані родовище коксівного кам'яного вугілля (Карагандинський басейн). На півдні розташоване найбільше в СНД родовище фосфоритів Каратау.

Республіка Киргизстан розташована в гірських районах Центральної Азії. На півночі межує з Казахстаном, на сході – з КНР, кордон з Таджикистаном проходить Заалайським, Алайським і Туркестанським хребтами. Найскладнішу конфігурацію має кордон з Таджикистаном і Узбекистаном у Ферганській долині. Киргизстан має вигідне економіко-географічне розташування на перетині двох найважливіших торговельно-економічних вісей регіону - Північ-Південь і Захід-Схід, територією Киргизстану проходить Великий Шовковий шлях. Географічно Киргизстан поділений на південь, що включає Ошську, Джалал-Абадську, Баткенську області, та північ (Чуйська, Таласька, Іссик-Кульська та Наринська області). Північ та південь єднає лише один сучасний автошлях Бішкек-Ош, придатний для проїзду автотранспорту.

У складі населення країни, що становить близько 5 млн. осіб, переважають киргизи (65%), а найчисельнішими національними меншинами є узбецька (14%), російська (12,5%), дугнанська (1,1%), українська й уйгурська (по 1%). Інші етноси становлять 5,4% населення республіки. Більшість віруючого населення Киргизстану сповідує іслам і християнство (православ'я).

Киргизстан розташований у межах гірських систем Тянь-Шаню і Паміро-Алаю. Приблизно 90 % території Киргизстану розташовано на висоті понад 1500 м над рівнем моря, з них близько третини – на висоті понад 3000 м. Найвища точка Киргизстану – пік Перемоги (Дженгіз-Чокосу, 7439 м) –

знаходиться в Центральному Тянь-Шані. Більша частина території Киргизстану відноситься до районів 8-9 – бальної сейсмічності.

Головне багатство Киргизстану – гідроенергетичні ресурси: в басейні р.Нарин, потенційний обсяг яких оцінюється в 56,9 млрд. кВт. год. За радянських часів тут було побудовано каскад з п'яти гідроелектростанцій. Надра республіки багаті на вугілля, нафту, газ і газовий конденсат, кольорові метали, переважно ртуть і сурму, вольфрам, олово, уран, золото тощо. Балансові запаси вугілля становлять 1,3 млрд. т, нафти – 20 млн. т. Розвідані запаси нафти становлять 99,43 млн. т, з яких вже видобуто понад 10 млн. т. Золоторудні формації розвинуті в окремих районах Середнього і Північного Тянь-Шаню (Кумторське родовище має запаси понад 500 т). За запасами ртуті і сурми Киргизька РСР посідає перше місце на пострадянському просторі. Крім того, в Киргизстані розвідано родовища вольфраму, молібдену, міді, свинцю, цинку, арсенопірітових руд, нефелінових сієнітів, залізних руд. Виявлено також понад 1500 родовищ неметалічної сировини.

Республіка Таджикистан розташована на південному сході Центральної Азії. Більшу частину території (близько 93%) займають високі гори Паміро-Алаю. На стику хребтів Академії наук і Петра Першого розташована найвища точка Таджикистану і СНД – пік Ісмаїлі Сомоні (колишній пік Комунізму) - 7495 м. На заході і північному заході республіка межує з Узбекистаном, на півночі – з Киргизстаном, на сході – з Китаєм, на півдні – з Афганістаном (кордон проходить по річках Амудар'я і П'яндж).

У складі населення країни, що становить понад 7 млн. осіб, переважають таджики (80%), а найчисельнішими національними меншинами є узбецька (15,3%), киргизька і російська (по 1,1%), лакайська (0,8%), туркменська й татарська (по 0,3%). Інші етноси становлять 1,1% населення республіки. Більшість віруючого населення Таджикистану сповідує іслам.

В надрах Таджикистану містяться запаси нафти, природного газу, вугілля, урану, мідних, свинцевих, залізних, алюмінієвих руд, фосфоритів, цинку, граніту, мармуру, ртуті, золота, олова, вольфраму, бору, карбонатів, флюориту,

коштовних та напівкоштовних каменів. Нафту та буре вугілля видобувають на півночі Таджикистану (відповідно, в районах Нефтебаду та Шурабу), на півдні розташоване родовище природного газу Кизил-Тумшук.

Республіка Туркменистан розташована в західній частині Центральної Азії. На півночі межує з Казахстаном, на сході і північному сході - з Узбекистаном, на півдні – з Іраном, на південному сході – з Афганістаном, на заході омивається водами Каспійського моря. Понад 80 % території займають пустелі, у тому числі одна з найбільших у світі – Каракуми (бл. 350 тис. кв. км), гори займають майже 1/5 території (Копетдаг, Великий і Малий Балхан, Кугітангтау. Найвища гірська точка країни – Айри-Баба (3139 м). Для зрошення пустинних земель водами Амудар'ї у 1950-60-ті рр. споруджено Каракумський канал довжиною 1400 км.

У складі населення країни, що становить близько 5,5 млн. осіб, переважають туркмени, а найчисельнішими національними меншинами є узбецька, російська, казахська, українська й азербайджанська. Більшість віруючого населення Туркменистану сповідує іслам.

В основі сировинного потенціалу Туркменистану – природний газ і нафта. Прогнозні запаси вуглеводневої сировини країни (з туркменським шельфом Каспійського моря включно) оцінюються в 23 трлн. куб. м природного газу і 12,2 млрд. т нафти. Найбільші родовища газу розташовані в південній і східній частині країни. Володіючи понад 33 % світових запасів природного газу, Туркменистан займає 4-е місце у світі за його видобуванням. Із 150 розвіданих на території республіки родовищ нафти і газу розробляється 42. Розвідано великі запаси сірки (близько 9 млн. т), поклади сульфату натрію (міраболіту) і магнієвих солей (бішофіту), розташовані в затоці Кара-Богаз-Гол, значні запаси бромів і йоду. Відомими є також родовища калійних солей і будівельних матеріалів.

Республіка Узбекистан займає серединне положення в центральноазійському регіоні. Країна розташована в межиріччі Сирдар'ї і Амудар'ї. Північно-західний і північний кордон з Казахстаном є переважно

пустельним, східний і південно-східний з Киргизстаном і Таджикистаном – переважно гірським. На півдні Узбекистан межує з Афганістаном, на південному заході – з Туркменистаном. Майже 4/5 території Узбекистану – рівнини, лише на крайньому сході та південному сході місцевість гориста (найвища вершина – 4633 м).

У складі населення країни, що становить понад 27 млн. осіб, переважають узбеки (понад 75%), а найчисельнішими національними меншинами є російська (7,4%), таджицька (4,7%), казахська (4,1%), татарська (2,4%), каракалпацька (2,1%). Інші етноси становлять 4,3% населення республіки. Більшість віруючого населення Узбекистану сповідує іслам.

У надрах Узбекистану виявлено великі поклади мінерально-сировинних ресурсів (95 видів мінеральної сировини). За запасами золота, міді, вольфраму, срібла, свинцю, цинку і урану Узбекистан посідає одне з чільних місць у світі. На долю республіки припадає майже 74 % запасів газового конденсату всього центральноазійського регіону і 40 % природного газу, за видобутком якого країна посідає третє місце в СНД (після РФ та Туркменистану), і входить до чільної світової десятки. Узбекистан посідає також друге місце в регіоні (після Туркменистану) за запасами і видобутком нафти (розвідані ресурси складають близько 350 млн. т.). 73% нафтових запасів сконцентровано в Кашкадар'їнській області. При збереженні темпів видобутку нафти, що усталилися упродовж 1990-х рр., її запасів вистачить на 80-100 років (в Туркменістані, для порівняння, - на 48 років). Поклади вугілля оцінюються в понад 2 млрд. т (55 % запасів середньоазійського регіону), сукупні запаси золота перевищують 4 тис.т (п'яте місце у світі) В Узбекистані розвідано 30 родовищ урану, який переробляється і збагачується в Навої і Зарафшані. За даними МАГАТЕ за запасами урану Узбекистан посідає сьоме місце в світі.

Історична спадщина народів центральноазійського регіону.

Історичні долі народів Центральної Азії у давнину багато в чому схожі, а в їх стародавній історії часом важко провести межу, щоб виокремити особливості історичного розвитку того чи іншого етносу регіону. У другій половині I

тисячоліття до н.е. територія сучасних Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменистану і Узбекистану входила до складу таких рабовласницьких держав як Бактрія (середня й верхня течія Амудар'ї), Хорезм (нижня течія Амудар'ї), Маргіана (по течії р. Мургаб) і Согдіана (в басейні річок Зеравшану та Кашкадар'ї), а з середини VI ст. до н.е. – була завойована військами перського царя Кіра і поділена на сатрапії – територіально-адміністративні одиниці, створені для управління підкореними народами.

У IV ст. до н.е. Центральна Азія увійшла до складу імперії Олександра Македонського, а згодом - його наступника Селевка I. У середині III ст. до н.е. центральноазійські землі відокремилися від імперії Селевкідів і на деякий час стали центром Греко-Бактрійського царства – однієї з високорозвинених держав того часу.

У першій половині II ст. до н.е., після розгрому Греко-Бактрійського царства кочівниками, одне з князівств, що утворилися на території Центральної Азії, стало ядром могутнього Кушанського царства, що включало, крім власне Центральної Азії, також території сучасного Афганістану, Пакистану, Північної Індії й, можливо, Сінцзяну, але в IV ст. н.е. розпалося на кілька ворогуючих державних утворень.

У IV-V ст. в Центральній Азії панувала політична роздробленість, що сприяла вторгненню кочівників. У V ст. Центральну Азію захопили ефталіти ("білі гунни"), у 60-ті рр. VI ст. - Тюркський каганат, а в середині VII ст. розпочалося активне просування в регіон арабів, які на початок VI століття взяли під контроль увесь центральноазійський регіон.

У 875 р. вже на уламках Арабського халіфату виникла нова держава зі столицею в Бухарі під владою місцевої таджицької династії Саманідів. У період свого розквіту (I пол. X ст.) вона включала Мавераннахр (межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї) та Північний і Східний Іран, а Хорезм, Решт, Газні й інші міста були васально залежними. У 999 р. держава Саманідів впала під ударами тюркських племен карлуків, що об'єдналися під владою династії Караханідів, у результаті чого Мавераннахр потрапив під владу засновника регіональної сельджуцької

наддержави - Тогрул-Бека зі столицею у м. Мерв. На початку XII ст. на зміну сельджукам прийшли монгольські кочовики каракитаї. За цих умов центр державно-політичного життя Центральної Азії змістився до віддаленого від каракитайських кочів'їв Хорезму, чий правитель – Хорезмшах Текеш – наприкінці XII ст. організував відсіч і сельджукам, і каракитаям.

Син Хорезмшаха Мухаммед (1200-1220 рр.), використовуючи феодальну роздробленість регіону, завершив створення величезної за обсягами держави, котра, однак, не відзначалася внутрішньою міцністю, чим скористалися незабаром монголо-татари. В результаті їх завойовницьких походів у першій половині XIII ст. територія Центральної Азії виявилася поділеною між улусами (спадковими володіннями) синів Чингісхана – Джучі (Хорезм, Центральний і Західний Казахстан) і Чагатая (Семиріччя і Мавераннахр) та онука Хулагу (Туркменистан).

У середині XIV ст. більшу частину центральноазійських земель об'єднав у складі своєї імперії зі столицею у Самарканді барласький емір Тимур (1362-1405 рр. правління). Встановивши свою владу в Чагатайському улусі, він захопив також Хорезм (столиця – м.Ургенч) і став активно розширювати територію своєї держави за рахунок Ірану, Османської держави, Делійського султанату та інших сусідніх держав. Проте після смерті Тимура створена силою зброї величезна імперія розпалася, і на території Центральної Азії, що входила раніш до завоювань Тимура, знову спалахнули міжусобні феодальні війни.

Дещо інакше розвивалися території, що належали до Улусу Джучі. Після розпаду улусу степи Казахстану потрапили до складу Білої Орди (Ак-Орди) й увійшли під владу нащадків монгольського хана Шейбані, брата Батия. Із занепадом держави Шейбанідів місцеві тюркські султани Гірей і Джанібек – утворили на заході Семиріччя, в Чуйській і Талаській долинах, перші самостійні казахські ханства. Поступово, протягом XV ст., на території Казахстану сформувалися три відокремлені області – Старший, Середній і Молодший жузи, що розташовувалися відповідно в Семиріччі, Центральному й Західному Казахстані і об'єднували різні угруповання тюркомовних племен. На

початку XVI ст. на основі цих областей виникло Казахське ханство, територія котрого поступово розширялася на захід за рахунок приєднання частини племен Ногайської орди. Однак через свою економічну відсталість і феодальні усобиці воно не змогло перерости у централізовану державу. Утворення Казахського ханства сприяло завершенню процесу формування казахської народності, її мови й культури.

На тлі феодальних міжусобиць у Казахському ханстві незабаром розпочалося його завоювання з півночі державою Тимуридів - об'єднанням дешт-і-кипчацьких узбецьких племен на чолі з Мухаммедом Шейбані (1451-1510 рр.). Протягом кількох років узбеки оволоділи Мавераннахром і Хорезмом, а згодом до меж їхнього впливу увійшла й більшість територій, населених таджиками, та центральний і північно-східний Туркменистан. Столицю держави було перенесено з Самарканда до Бухари. Поступово етнічна назва "узбек" передалася виниклій ще задовго до приходу кочових узбеків спорідненій їм за мовою тюркській народності центральноазійського Межиріччя.

Після занепаду держави Шейбанідів (на рубежі XVI - XVII ст.) на її території утворилося ряд держав, найбільшими з яких були Бухарське і Хівинське ханства. Через тривале військове протистояння з Хівою й казахами Бухарське ханство на початку XVIII ст. розпалося і з-під його влади вийшли Фергана (з 1710 р. на її території почалося формування Кокандського ханства), Ходжент, Самарканд та Бадахшан. Натомість політичного піднесення зазнало на певний час Ташкентське ханство.

Однак султани й еміри, що правили майже самостійно областями та уділами ханств, посилювали стан феодальної роздробленості в Центральній Азії. Аналогічна ситуація зберігалася і в Казахстані. Цим неминуче скористалися агресивні сусіди народів Центральної Азії – Джунгарське (Ойратське) ханство, що виникло в 30-ті рр. XVII ст. на території сучасного Північно-Західного Китаю, та Іран. На початку 20-х рр. XVIII ст. джунгари

завдали нищівної поразки казахським військам і стали реальною загрозою вторгнення на територію Казахстану.

За таких умов серед правлячої еліти Молодшого і Середнього жузів стала набувати поширення ідея прийняття підданства Російської імперії. 10 жовтня 1731 р. хан Молодшого жузу Абулхайр і 27 казахських старійшин склали присягу на вірність Російській імперії, а у 1740-1743 рр. російське підданство прийняли казахи Середнього жузу. Входження до складу Російської імперії, поклавши край згубним вторгненням джунгарів, стало, разом з тим, початком поширення на територію Казахстану загальноімперських порядків, обмеження й поступової відміни влади ханів, скасування прав і привілеїв султанів. Зловживання царських урядовців викликало незабаром могутнє загальноказахське повстання під проводом Батира Срима (1783-1797 рр.). Щоб розколоти повсталих у 1791 р., російський уряд змушений був відновити ханську владу з радістю старшин та вдатися до низки інших поступок місцевій владі. Проте вже у 1822-1824 рр. ханське правління в Молодшому і Середньому жузах було знову ліквідоване, натомість запроваджено нове адміністративне управління. Територія Старшого жузу була приєднана до Росії в середині XIX ст.

Проникнення в інші землі Центральної Азії на початку XVIII ст. стало для Росії складнішим завданням. Лише опанувавши у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Казахстаном і Закавказзям та здобувши вихід до узбережжя Тихого океану, вона змогла практично оточити Центральну Азію і приступити до її завоювання. Значно полегшили завоювання Центральної Азії безперервні династичні чвари, змови, часті дворцеві превороти, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом.

На початку 1864 р. російські війська розпочали наступ на найбільше центральноазійське державне утворення – Кокандське ханство і захопили міста Ауліє-Ата, Туркестан і Чимкент, а в травні наступного року – Ташкент. Це дало змогу з'єднати Сирдар'їнську і Сибірську військові укріплені лінії й розпочати бойові дії проти Бухари. Населення Північної Киргизії, що потерпало від

здірств кокандського хана і китайської адміністрації, добровільно перейшло під владу Росії. На зайнятих територіях Кокандського ханства було створено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті.

Спроба бухарського еміра організувати проти Росії газават (священну війну) закінчилася невдачею, і на початку травня 1868 р. російські війська зайняли Самарканд та наблизилися до Бухари. Кокандський хан Худояр і Бухарський емір Музаффар-Еддін визнали себе васалами Петербурга і надали російським купцям право безмитної торгівлі. У 1873 р. російські війська розгорнули наступ на Хівинське ханство і оволоділи столицею, а його хан визнав васальну залежність від Росії. Скориставшись народним повстанням у Кокандському ханстві, російські власті у 1876 р. ліквідували його, а територію приєднали до Туркестанського генерал-губернаторства як Ферганську область.

Ще під час підготовки походу на Хіву на східнокаспійському узбережжі в 1869 р. було засноване місто Красноводськ як основна база для подальшого наступу на оазиси туркмен-хліборобів. До середини 1880-х рр. до складу імперії було включено всі основні землі Туркменистану, а в першій половині 90-х рр. ХІХ ст. завершилось приєднання Таджикистану. За російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі р.П'яндж.

На новоприєднані центральназійські землі було поширено територіально-адміністративну й правову системи, характерні для Російської імперії в цілому. При цьому вищі губернські посади зайняли російські чиновники, а волосні й аульні – представники місцевої феодальної знаті. Царські чиновники вважали ці території російською колонією й поводитися відповідним чином. Однак, попри відверто колоніальну грабіжницьку політику царизму, приєднання Центральної Азії до Російської імперії мало й певні позитивні наслідки. Зокрема, припинилися постійні феодальні війни й міжусобиці, було скасоване рабовласництво, розпочалося будівництво залізниць.

Події Лютневої (1917 р.) революції в Росії стали поштовхом до розгортання національно-визвольної боротьби мусульманських народів Казахстану й Центральної Азії, яку очолили джадіди – учасники ліберального мусульманського національного руху, що утворили на території Центральної Азії ряд політичних партій і організацій: Шуро-і-Іслам (в Туркестані), Молодо-бухарську (в Бухарському еміраті), Молодо-хівинську (в Хівинському ханстві). Однак відновити втрачену у XVIII-XIX ст. державність народам Центральної Азії завадила російська більшовицька експансія, в результаті якої у квітні 1918 р. було проголошено Туркестанську Соціалістичну Федеративну Республіку у складі РСФРР, а у 1920 р. - Хорезмську і Бухарську народні радянські республіки.

Окремі державні утворення на території Центральної Азії, відомі сьогодні як Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан і Туркменистан, з'явилися на політичній карті світу у 1920-ті рр. внаслідок національно-державного розмежування в регіоні, проведеного політичним керівництвом СРСР. 12 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову “Про національне розмежування республік Середньої Азії (Туркестану, Бухари і Хорезму)”, згідно з якою з туркменських частин Туркестану, Бухари і Хорезму було утворено Туркменську республіку, з узбецьких частин Туркестану й Бухари –Узбецьку республіку. Хорезмську республіку (за винятком її туркменської частини) залишили в колишніх межах. Райони Туркестану, населені казахами, були об'єднані в Казахську АРСР у складі РСФРР (у 1936 р. Казахстан було перетворено на союзну республіку). Було створено також Кара-Киргизьку автономну область у складі РСФРР (у 1936 р. на її базі створено Киргизьку РСР) і Таджицьку АРСР у складі Узбецької РСР (союзною республікою Таджикистан став у 1929 р.). У таких кордонах національні республіки стали, після розпаду СРСР, незалежними державами.

Політико-правові системи та політичні процеси в державах центральноазійського регіону. Формування сучасних політико-правових систем у країнах регіону фактично розпочалося зі здобуттям кожною з них

державної незалежності. **Казахстан**, що проголосив незалежність 16 грудня 1991 р., є президентською республікою. Глава держави – президент, який призначає уряд. 3 квітня 1990 р. президентом Казахстану є Нурсултан Назарбаєв. Законодавча влада в республіці належить двопалатному парламенту, що складається з Сенату і Мажилісу, який обирається за змішаною системою. У січні 1993 р. Верховна рада республіки прийняла конституцію, згідно з якою Казахстан проголошувався незалежною, демократичною та правовою державою, однак закладені в ній принципи розподілу влади були недосконалими і породили протистояння між президентом та парламентом. У березні 1995 р. Н.Назарбаєв, заручившись підтримкою уряду, домогся отримання собі широких законодавчих повноважень. Проведений 30 серпня 1995р. референдум схвалив запропонований Назарбаєвим проект нової конституції, що перетворював Казахстан на президентську республіку.

Ще раніше, у квітні 1995 р., Н.Назарбаєв скасував заплановані на 1996 рік президентські вибори, провівши натомість референдум, який продовжив його президентські повноваження до грудня 2000 р., а на початку жовтня 1998 р. парламент прийняв поправки до конституції, за якими термін повноважень глави держави було продовжено до семи років. У січні 1999 р. в країні були проведені вибори президента, на яких Н.Назарбаєв отримав 81,7 % голосів виборців і залишився главою держави.

У червні 2000 р. казахський Мажиліс прийняв закон “Про першого президента Казахстану”, за яким Н.Назарбаєв отримав право після своєї можливої відставки звертатися до народу, державних органів чи нового президента з важливими питаннями державної ваги, виступати перед парламентарями, на урядових засіданнях, очолювати Асамблею народів Казахстану, входити до складу Ради безпеки, впливати на питання кадрової політики, запровадження надзвичайного і військового стану, а також застосування збройних сил у республіці. Він став недоторканою особою і, за винятком випадків скоєння державної зради, має право відмовитися від свідчень у суді.

На чергових президентських виборах 4 грудня 2005 р. перемогу вже вкотре здобув Н.Назарбаєв, за якого проголосував 91 % виборців.

У процесі розвитку Казахстану як незалежної держави в його політичній системі виникла значна кількість політичних партій та рухів (zareєстровано понад 30 партій та громадських рухів). Більшість з них малочисельні і суттєво не впливають на внутрішньополітичний стан. Найвпливовішою в країні є пропрезидентська партія “Нур Отан” на чолі з донькою президента Дарігою Назарбаєвою, яка після виборів до нижньої палати парламенту – Мажилісу, у серпні 2007 р., стала єдиною парламентською партією (“Нур Отан” одержала в мажилісі 98 місць, решту - 9 - отримали безпартійні кандидати, обрані до парламенту за спеціальною квотою від Асамблеї народу Казахстану). Інші партії, в тому числі опозиційні Загальнонаціональна соціал-демократична партія і народно-демократична партія “Ак жол”, не подолали 7% прохідний бар’єр.

Основи нового конституційного ладу в **Киргизстані** були закладені Декларацією про державний суверенітет, прийнятою Верховною радою республіки 15 грудня 1990 р. Конституція Киргизстану, ухвалена 5 травня 1993 р., закріпила принципи верховенства влади народу, поділу влади, її відповідальності перед народом. Владну модель, вибудовувану режимом першого президента Киргизстану А.Акаєва, зруйнували парламентські вибори 2005 р., проведені за мажоритарною виборчою системою. Оголошення результатів виборів викликало масове політичне протистояння 24 березня 2005 р. на площі Ала-Тоо в столиці Киргизстану Бішкеку, яке деякі аналітики та політологи назвали революцією, інші – черговим путчем на просторах СНД, інспірованим США. Воно покликало до життя ухвалення нового тексту конституції держави, що відбулося за результатами референдуму 21 жовтня 2007 р.

Відповідно до Конституції Киргизстан є республікою. Глава держави – президент (від часу незалежності до “тюльпанової революції” у березні 2005 р. цю посаду обіймав Аскар Акаєв, від липня 2005 р. – Курманбек

Бакієв). Президент є центральною постаттю у системі органів державної влади, гарантом конституції, прав і свобод кожного громадянина республіки. Президент Киргизстану обирається терміном на п'ять років, не може бути членом політичної партії і має широкі виконавчі повноваження.

Вищий законодавчий орган - однопалатний парламент (Жогорку Кенеш) складається з 90 депутатів і обирається за пропорційною системою терміном на п'ять років. На позачергових парламентських виборах 16 грудня 2007 р. 5% прохідний бар'єр пододала партія президента К.Бакієва "Ак жол", яка отримала 71 депутатський мандат, і лояльні до влади Соціал-демократична і Комуністична партії (відповідно 11 і 7 мандатів). Головні опозиційні партії – соціалістична "Ата-Мекен" і "Ар Намис", котру очолює экс-прем'єр-міністр Ф.Кулов, до парламенту не потрапили.

Не зважаючи на те, що Киргизстан є державою унітарною, а президент призначає керівників областей і районів, їх кандидатури підлягають схваленню місцевими Кенешами і можуть бути відправлені у відставку двома третинами голосів депутатів місцевих представницьких органів. Важливим органом у політичній системі є також Конституційний суд, який вирішує питання конституційності нормативно-правових актів, суперечності в тлумаченні конституції, дає заключення про правомірність виборів.

Політичні партії в Киргизстані малочисельні і формуються радше за кланово-регіональним принципом, ніж за ідеологічним, оскільки кланова система традиційного киргизького суспільства справляє помітний вплив на політичне й економічне життя республіки. За наявності нерозвиненої політико-партійної системи Киргизстану регіональні спільноти – клани чи роди стали основними і наймогутнішими групами артикуляції інтересів. Нині найбільш впливовим у республіці є родові угруповання Сари-баги, що мешкає в Чуйській долині і на північному сході (в Наринській області) Киргизстану.

Таджикистан, проголошений незалежною державою 9 вересня 1991 р., пережив, на відміну від своїх сусідів у центральноазійському регіоні, громадянську війну, що розпочалася у 1992 р. Серед її причин – економічні і

політичні диспропорції у розвитку Півночі й Півдня, та непопулярність колишньої компартійної номенклатури на чолі з тогочасним президентом країни Рахмоном Набієвим. Відсутність балансу сил у владному політикумі призвела до загострення політичного протистояння в країні, а згодом, після трагічних подій на площі Шихадон в Душанбе – і до збройного. Країну охопило безвладдя. 7 вересня 1992 р. під загрозою застосування зброї Набієв підписав заяву про відставку з посади президента.

Громадянська війна в Таджикистані була війною кланів. З її розвитком у суспільстві набула поширення думка, що єдиною силою, здатною зупинити війну і подолати регіональні суперечки, є іслам. Вірогідний політичний успіх ісламістів пов'язувався з особистістю лідера Партії ісламського відродження Акбара Тураджонзади, що перебуваючи 1992-1997 рр. в еміграції став одним з лідерів Об'єднаної Таджикицької Опозиції (ОТО). У 1997 р. між ворогуючими сторонами було підписано мирну угоду, за якою Тураджонзада був призначений першим заступником голови таджицького уряду. Напередодні президентських виборів у листопаді 1999 р. Тураджонзада закликав громадян підтримати кандидатуру діючого президента країни Емомалі Рахмона як такого, хто здатен вести діалог з таджицькими польовими командирами.

Згідно з Конституцією Таджикистану, ухваленою 6 листопада 1994 р., главою держави є президент (цю посаду з листопада 1994 р. займає Емомалі Рахмон). У 1999 р. за результатами всенародного референдуму термін президентських повноважень збільшено до 7 років. Вищим законодавчим органом республіки з 2000 р. є двопалатний парламент - Маджлісі олі, до складу якого входять 96 депутатів, обраних за змішаною виборчою системою на п'ятирічний термін.

22 червня 2003 р. в Таджикистані відбувся конституційний референдум, на якому громадяни цієї країни висловили своє ставлення до конституційних змін, запропонованих президентом країни Е.Рахмоном. Ці зміни передбачали, зокрема, продовження повноважень президента з одного

семирічного терміну до двох, запровадження платних медичного обслуговування й освіти. Понад 95% учасників референдуму підтримали ініціативи президента, що дало йому можливість після закінчення терміну повноважень у 2006 р. балотуватися на вищу державну посаду ще на два терміни. На чергових президентських виборах 6 листопада 2006 р. Е.Рахмон переміг чотирьох інших кандидатів, здобувши підтримку 76,4 % виборців.

Республіка Туркменистан є спадкоємицею Туркменської РСР, створеної у жовтні 1924 р. Декларацію про державний суверенітет Туркменистану Верховна рада республіки ухвалила 22 серпня 1990 р., а Конституційний закон Туркменистану “Про незалежність і основи державного устрою Туркменистану”, який підтверджував волю туркменського народу до утворення незалежної держави, висловлену ним на всенародному референдумі 26 жовтня 1991 р., - 27 жовтня 1991 р.

За Конституцією Туркменистан – демократична, правова, світська держава. Главою держави, виконавчої влади і Верховним головнокомандувачем Збройних сил є президент, що обирається на п’ять років. Першим президентом Туркменистану був С.Ніязов (жовтень 1990 – грудень 2006 рр.). Після його смерті 21 грудня 2006 р. виконувачем обов’язків президента, а після виборів 11 лютого 2007 р. – президентом Туркменистану став Гурбангули Бердимухаммедов.

Законодавчим органом є однопалатний парламент (Меджліс) у складі 50 депутатів, а вищим представницьким органом народної влади - Халк маслахати (Народна рада), до складу якої входять президент держави, депутати Меджлісу та народні обранці від кожної адміністративно-територіальної одиниці (всього – 2507 осіб). Термін повноважень народних обранців – 5 років, свої обов’язки вони виконують на громадських засадах. За час правління С.Ніязова в країні склалася авторитарна система влади, що базувалася на офіційно встановленому Народною радою культі особи президента, проголошеного Туркменбаші – батьком туркменів.

З початку президентства Г.Бердимухаммедова у країні стали здійснюватися певні реформи: було поновлено пенсійне забезпечення, скасовано пропускний режим у прикордонних районах, офіційно визнано наявність проблеми наркоманії тощо. Проте політична система Туркменистану подовжує мати характер централізованого одноосібного правління. Г.Бердимухаммедов має титул “великого президента Туркменистану”, є главою уряду, головою Народної ради, верховним головнокомандувачем, лідером єдиної офіційно зареєстрованої в країні Демократичної партії та загальнонаціонального руху “Галкиниш” (“Відродження”).

У **Республіці Узбекистан**, що проголосила державну незалежність 31 серпня 1991 р., до влади практично в повному складі прийшли представники колишньої партійно-радянської номенклатури. Першим президентом країни став Іслам Карімов. Відповідно до статті 89 Конституції Узбекистану, прийнятої 8 грудня 1992 р., він одночасно став і главою виконавчої влади. Процедура імпічменту президента Конституцією не передбачена. Однопалатний парламент – Олій Мажліс до 2002 р. працював на за зразком вищих представницьких установ радянської доби, збираючись зазвичай на дводенні сесії для утвердження завчасно підготовлених законів. Після проведеного 2002 р. всенародного референдуму та прийняття Конституційного закону “Про підсумки референдуму та основні принципи організації державної влади” в структурі парламенту було створено дві палати: нижню – Законодавчу та верхню – Сенат. Одночасно змінено й конституційний термін повноважень Президента РУ - з п’ятирічного на семирічний. На останніх президентських виборах 23 грудня 2007 р. перемогу здобув І.Карімов, за якого проголосували 88% виборців.

Після заборони у 1992 р. радикального руху “Бірлік” (“Єдність”) і поміркованої опозиційної партії “Ерк” (“Свобода”), приводом до чого стала вимога відставки президента І.Карімова, ініційована представниками цих партій в узбецькому парламенті, опозиція правлячому режиму зосередилася в мечетях, а епіцентром ісламського спротиву режиму Карімова стала

Ферганська долина. Офіційно зареєстровані чотири політичні партії – Народно-демократична (колишня Комуністична партія Узбекистану), “Міллій Тікланіш” (Демократична партія національного відродження), “Адолат” (Соціально-демократична) та “Фідокорлар” (“Самовіддані”) мають свої фракції у парламенті, однак не належать до впливових політичних сил і реальних центрів прийняття рішень.

До існування авторитарного режиму І.Карімова в Узбекистані Захід тривалий час ставився поблажливо, посиляючись на те, що він відповідає традиційним потребам більшості населення країни у сильній одноосібній владі, забезпечує стабільність, активно протидіє ісламському фундаменталізму, й, нарешті, має тенденцію адаптуватися до вимог демократизації. Однак андижанські події у травні 2005 р. спонукали західні країни до часткової зміни цих поглядів.

Так звана “Андижанська революція” розпочалася з фактичного захоплення невідомими одного з найбільших міст Узбекистану. Лідера повстанців Бахтієра Рахмонова було звинувачено у намірах створити у Ферганській долині “ісламський халіфат”, а отже заколот був придушений силою зброї.

Економічний розвиток держав Центральної Азії. Після розпаду СРСР через розрив економічних зв’язків і економічну кризу багато промислових підприємств регіону зупинилися. Найбільше криза позначилася в індустріальному **Казахстані**, де щорічний спад обсягів ВВП на початку 1990-х рр. сягав 10-12 %. У 1996-1997 рр. почалося зростання ВВП, пов’язане передовсім з покращенням роботи нафтогазової галузі країни. У даний час в країні завершено приватизацію, прийнято прогресивне податкове законодавство, створено сучасну банківську систему, проведено реформи на селі, у житлово-комунальному господарстві та в соціальній сфері.

Основа економіки сучасного Казахстану – паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), що базується на власних запасах вугілля, нафти і природного газу. Нині ПЕК забезпечує понад 40% промислового виробництва. Починаючи

з 1993 р. близько 40% усіх іноземних інвестицій спрямовуються у нафтову та газовидобувну галузі. У кінці 1990-х рр. країна досягла показників докризового періоду, видобуваючи близько 26 млн.т нафти та понад 8 млрд. куб.м газу. В країні діють три нафтопереробних та один газопереробний заводи, здійснюється будівництво нафтопроводів через територію Росії до Чорного моря і через Туркменистан на південь. Електроенергія в основному виробляється великими ГРЕС та ГЕС на рр. Іртиш, Ілі, Сирдар'я; на п-ві Мангишлак функціонує Шевченківська АЕС, енергія якої використовується для опріснення морської води.

Особлива роль в національній економіці належить металургії, частка якої в національній економіці складає 14%, в експорті – 30%. У кольоровій металургії виділяються Прикаспійський гірничо-металургійний комбінат, що переробляє уранову руду в концентрат, і Усть-Каменогорський завод з виробництва палива для ядерних реакторів. Розвиненим в республіці є важке машинобудування, зосереджене передусім в Алмати, Усть-Каменогорську, Караганді, Атирау, Астані, Павлодарі.

Понад третину ВВП виробляє агропромисловий комплекс (АПК), причому харчова і легка промисловість орієнтуються на головним чином місцеві ресурси і споживача. Частка сільського господарства складає у структурі АПК 50 %. Орні землі, освоєні на початку 1950-х рр., зосереджені в основному на півночі республіки і займають 18 % сільськогосподарських угідь. Пасовища займають 57 % території країни.

40 % казахського експорту становить нафта, решту - чорні і кольорові метали, машини, хімікалії, зерно, шерсть тощо. Майже чверть експорту спрямована до країн Євросоюзу, 20 % - до Росії, близько 10 % - до КНР. У структурі імпорту переважають машини і запчастини до них, промислові товари, нафта, природний газ. Найбільше товарів ввозиться до Казахстану з Росії (37%), США, Узбекистану, Туреччини та європейських країн.

Політичне керівництво країни на чолі з Н.Назарбаєвим, керуючись формулою “спочатку економічні реформи, а потім політичні”, зуміло провести ефективні економічні перетворення. Як наслідок, 90% казахської економіки перебуває у приватних руках, при цьому близько 80% бізнесу прямо чи побічно пов’язано з державою. Починаючи з 2000 року, ВВП Казахстану зріс більш як на 60% (для порівняння в Росії – більш як на 30%), а щорічне економічне зростання складає в середньому 10,2% (в Росії – 5,9%). Поступово розв’язується проблема безробіття, а макроекономічна політика уряду дозволяє підтримувати інфляцію на низькому рівні – близько 7% на рік.

Завдяки економічній і політичній стабільності країна є привабливою для інвесторів. Прямі іноземні інвестиції за роки незалежності склали понад 40 млрд. дол. – це, в перерахунку на душу населення, більш ніж у будь-якій іншій державі на пострадянському просторі. Казахстан першим з країн СНД одержав від США і ЄС статус країни з ринковою економікою і, за даними Всесвітнього економічного форуму, займає у світовому рейтингу конкурентоспроможності 61-е місце, випереджаючи усі пострадянські країни.

Особливістю економічної ситуації в Казахстані є високий розмір його зовнішнього боргу - понад 80 млрд. дол., що практично дорівнює обсягу річного ВВП країни. Така ситуація пов’язана передусім з розширенням експорту нафти й безупинним підвищенням цін на неї та привабливістю країни для іноземних інвесторів, що зумовила активні потоки зовнішніх кредитів у національну економіку. Уряд країни спрямував ці надходження передусім не в проекти з диверсифікації економіки, а на іпотечні кредити населенню для будівництва житла, автокредитування й будівництво великих торговельно-розважальних центрів і гіпермаркетів, внаслідок чого значно зросли борги банків перед іноземними кредиторами.

Економіка **Киргизстану** опинилася після розпаду СРСР також у стані кризи, оскільки була значною мірою інтегрована в загальносоюзну. У 1990 р. близько 98 % загального експорту і 73 % імпорту припадало на

республіки колишнього Союзу. У економічному плані Киргизстан був однією з найбідніших республік СРСР, а економіка республіки більш як на третину базувалася на субсидіях із союзного бюджету.

Після проголошення незалежності Киргизстану у вересні 1991 р. політичне керівництво країни на чолі з президентом Аскарм Акаєвим, взявши за орієнтир американську модель розвитку економіки, розпочало активні ринкові перетворення. У країні було введено національну валюту - сом, який шляхом проведення жорсткої грошової та бюджетної політики вдалося утримати від гіперінфляції. У 1996 р. розпочато лібералізацію економіки, у тому числі процесу ціноутворення, скасовано практично всі дотації та державні замовлення. На відміну від інших країн СНД, Киргизстан відмовився від адміністративного експортного регулювання та підвищення імпортного мита; провів активну приватизацію, подібну за своєю формою до чеської. Досягненням ринкових перетворень стало й проведення банківської реформи, у результаті якої було створено дворівневу банківську систему, впроваджено ліберальну політику ліцензування нових банків та забезпечено реальну незалежність Національного банку від уряду й парламенту.

Ліберально-демократичні реформи дозволили Киргизії підписати угоду з Міжнародним валютним фондом (МВФ) про збільшення кредитування киргизької економіки до 130 млн. дол. та із Всесвітнім банком (ВБ) - про співробітництво за 13 головними проектами на суму 264 млн. доларів. Основними інвесторами киргизької економіки виступили Канада, Туреччина, Великобританія, США, Німеччина. Однак іноземні запозичення значно збільшили зовнішній борг Киргизстану, на обслуговування якого витрачається 45-50% усіх грошових доходів республіки.

Вироблена в Киргизстані промислова продукція (в основному, золото і електроенергія) експортується в Німеччину, Росію, Казахстан, Узбекистан, Китай, Таджикистан, Білорусь. У Киргизстані, де практично немає власних нафти і газу, у 1996 р. введено в експлуатацію сучасний нафтопереробний завод, здатний переробляти 500 тис.т нафти в рік. Основними

імпортерами Киргизстану є Росія, Казахстан, США, ФРН, Узбекистан, Китай. Предмети імпорту складають нафта і природний газ, машини і обладнання, продовольство.

Основу економіки Киргизстану становить сільське господарство (у сільській місцевості мешкає 61% населення, при цьому у родючій Ферганській долині, що займає 15% киргизької території, мешкає 55% населення держави). 44% земельних угідь Киргизстану знаходиться під пасовищами. Основною галуззю тваринництва є вівчарство. За поголів'ям овець та виробництвом шерсті країна посідає третє місце в СНД. Овеча шерсть, гірський мед, м'ясо яка, мінеральні води, сухий кумис користуються значним попитом на зовнішніх ринках і є важливими предметами експорту. Киргизстан має найбільші у світі хащі дикого грецького горіха, що має більшу цінність, ніж окультурені сорти. До РФ, Казахстану, Узбекистану традиційно вивозяться також киргизькі овочі, плоди, ягоди, тютюн.

Однією з найболючіших проблем у Киргизстані є високий рівень безробіття (у 1999 р. на одне вакантне місце у країні претендував 41 безробітний). Окрім того, Киргизстан залишається доволі бідною країною, у якій доходи значної частини населення залишаються нижчими від прожиткового мінімуму.

У Таджикистані, у зв'язку з тривалою громадянською війною (1992-1997 рр.), відродження промислового потенціалу розпочалося лише в кінці 1990-х рр. Стали знову працювати створені за часів СРСР галузі важкої промисловості - електроенергетика, гірничорудна, машинобудування, металообробка, виробництво будівельних матеріалів, хімічна промисловість, а головне - кольорова металургія – основна експортна галузь республіки. Найбільшим підприємством республіки є Таджикиський алюмінієвий завод у м.Турсунзаде, що дає основні валютні надходження державі. Розпочато реалізацію проектів відновлення видобутку золота, срібла, урану, ванадію.

Однією з головних галузей таджицької економіки є електроенергетика. За оцінками західних експертів Таджикистан за питомими

показниками запасів гідроресурсів посідає перше місце у світі, а за абсолютними (300 млрд. кВт/год на рік) – восьме. Проте нині колосальний гідроенергетичний потенціал країни використовується лише на 4-5 %. Створені на базі дешевої електроенергії в радянський час енергоємні виробництва каустика, рідкого хлору та ін. сьогодні практично не працюють через відсутність коштів у споживачів продукції та оборотних коштів у підприємств. Найбільша в Таджикистані Нурецька ГЕС (на річці Вахш) входить до 30 найпотужніших гідроелектростанцій світу.

Республіка Таджикистан - переважно аграрна країна. Загальна площа її сільськогосподарських угідь перевищує 4,3 млн. га, при цьому понад 65 % валової продукції галузі припадає на хліборобство. Головною експортною культурою є бавовник, передовсім тонковолоконних сортів, однак через громадянську війну посівні площі під цією культурою скоротилися, а збір бавовника зменшився з 800 до 380 тис. т.

Найбільшими іноземними інвесторами в галузь та покупцями продукції бавовняного виробництва є швейцарська фірма “Пауль Рейнхард” та торговельний відділ швейцарського банку “Кредит Свісс Фест Бостон”. Таджикицька бавовна експортується також до Ірану, Латвії, Росії. Вирощуються також тютюн, кунжут, олійний льон-кучерявець та герань, з якої виробляється ефірна олія.

Основними статтями таджицького експорту є алюміній (55 % від всього обсягу), бавовна (14 %), рослинна олія, текстильні вироби, нафта, електроенергія. У структурі імпорту переважають машини і обладнання (60 %), продовольство (15 %), хімікати, паливо, природний газ (головним чином з Узбекистану). Зовнішньоторговельними партнерами Таджикистану є понад 70 країн світу, у тому числі 11 держав СНД (на їх долю у 2002 р. припадало 51,8 % зовнішньоторговельного обігу Таджикистану). Найбільшими імпортерами таджицької продукції є Нідерланди, Туреччина, Латвія, Швейцарія, Узбекистан, Росія та Іран. Найбільшими експортерами продукції до Таджикистану є Росія, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан, Україна і Румунія.

Попри вагомий економічний потенціал та певне економічне зростання, держава залишається найбіднішою в центральноазійському регіоні і на всьому пострадянському просторі, маючи найнижчий рівень ВВП на душу населення.

Показники економічного зростання іншої центральноазійської держави - **Туркменистану**, що володіє значними запасами нафти і газу, були б переконливішими, а життя туркменського народу - заможнішим, якби режим колишнього президента С.Ніязова, що свого часу поставив за мету перетворити країну на такий-собі “центральноазійський нафто-газовий емірат”, здійснюючи експорт енергоносіїв в обхід Росії, не вдався до фактичної самоізоляції на міжнародній арені. Адже попри те, що в грудні 1997 р. відкрито газогін на північ Ірану, а в листопаді 1999 р. укладено угоду про будівництво Транскаспійського трубопроводу, що має транспортувати туркменський газ до Європи, російський газовий монополіст 2003 р. на 25 років вперед законтрактував практично увесь обсяг газу, що його видобуватиме Туркменистан.

Угода, підписана у квітні 2003 р. президентами Росії і Туркменистану, передбачає щорічне збільшення обсяг закупівель туркменського газу: із 10 млрд. кубометрів у 2006 р. до 63-73 млрд. - у 2028 р. Постачаючи туркменський газ іншим “покупцям” із Європи, а також Україні, росіяни контролюватимуть обсяги і процес імпорту газу з різних джерел, відповідно збільшуючи частку своєї присутності в енергетиці країн-імпортерів і диктуючи їм цінові параметри. Якщо для європейців такий розвиток подій лише в перспективі, то для України він уже став жорсткою реальністю, адже Росія у такий спосіб відрізала Україну від прямого діалогу з Туркменистаном.

Стосовно розвитку інших галезей промисловості Туркменистану, слід зазначити, що країна виробляє нафтове та хімічне обладнання, насоси тощо. Хімічна промисловість виробляє технічний вуглець, сірку, йод, бром, мінеральні добрива, хімічні засоби захисту рослин, різноманітні товари побутової хімії. Досить динамічно розвиваються легка і харчова промисловість.

За останні роки збудовано сім фабрик для переробки бавовни-волокна, виробництва бавовняно-паперової пряжі, джинсової тканини, трикотажу. Швидкими темпами розвивається промисловість будівельних матеріалів. Різноманітні запаси власної сировини є базою для виробництва цементу, азбестоцементних листів і труб, мінеральної вати, листового скла, цегли, черепиці тощо.

Сільськогосподарські угіддя займають понад 39 млн. га, з них високоврожайні землі – 4,5 млн. га. Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови дозволяють вирощувати із застосуванням зрошення найцінніші сорти тонковолокнистого бавовника, що дає можливість виробляти бл. 1300 тис. т бавовняної сировини щороку. В добу незалежності значно зросло виробництво зерна за рахунок часткового скорочення земель під бавовником, що дозволило Туркменистану забезпечити себе власним зерном. Провідною галуззю тваринництва залишається вівчарство, в тому числі каракулеве, традиційно розвинуті розведення верблюдів і конярство.

Незважаючи на значні грошові надходження до державної казни від експорту газу й дотування державою таких основних товарів та продуктів споживання, як електрика, бензин, хліб, туркменський народ бідує, існуючи на злиденну зарплату. Сама ж економіка в гнітючому стані, і для її розвитку потрібні іноземні інвестиції, технології, спеціалісти. Складна економічна ситуація вимагає від нового президента Туркменистану Г.Бердимухаммедова проведення реформ, насамперед у нафтогазовій галузі.

Попри те, що на початку 1990-х рр. **Узбекистан** покинула велика кількість кваліфікованих кадрів – представників некорінної нації, економіка республіки тривалий час вважалася найстабільнішою не лише в центральноазійському регіоні, а й на теренах СНД. Наприклад, у 1999 р. спад ВВП в республіці у порівнянні з 1990 р. становив лише 5 %, у той час як в Росії – 24-27 %, а в Казахстані – 34-37 %. За темпами росту промислового виробництва на кінець 1990-х рр. Узбекистан вийшов на перше місце на теренах СНД. Розмір зовнішнього боргу в середині 1990-х рр. не перевищував

2,5 % від ВВП. Однак від 1998 р. через несприятливу кон'юнктуру цін на світових ринках на основні експортні товари Узбекистану (волокно бавовни, кольорові та коштовні метали) та часткове закриття для узбецьких товарів ринку Росії обсяги узбецького експорту невпинно зменшуються. Внаслідок цього розмір сукупного державного боргу та боргу суб'єктів господарювання за кредитами, наданими під гарантію Уряду Узбекистану, досягнув у 2001 р. позначки 11 млрд. дол. США.

Завдяки надходженню іноземних інвестицій в економіку Узбекистану (їх загальний обсяг у 1998 р. складав понад 7 млрд. дол. США, що за показником обсягу іноземних інвестицій на душу населення вивело Узбекистан на той час на перше місце в СНД) в республіці створено нові галузі промисловості - нафтохімічну, автомобільну та переробну, активно розробляються власні родовища нафти й газу, що дало змогу в середині 1990-х рр. досягти енергетичної незалежності. Надходження іноземних інвестицій, завдяки внутріполітичній і економічній стабільності в республіці, дозволило побудувати десятки нових великих промислових об'єктів, з-поміж яких нафтопереробний завод в Бухарі, автомобільний завод в Асаці, великі текстильні комплекси тощо.

Геополітичне середовище та зовнішня політика держав Центральної Азії. Центральну Азію можна розглядати як геополітичну цілісність, що зумовлена географією, спільністю історичного минулого, різнобічних економічних зв'язків, етнокультурною і релігійною близькістю народів регіону. За умови поліцентричної геополітичної моделі сучасного світу держави Центральноазійського регіону (ЦАР), попри конкуренцію у боротьбі за розвиток і виживання, мають цілу низку спільних інтересів і завдань, спрямованих на зміцнення їхнього суверенітету, забезпечення безпеки, вирішення соціально-економічних проблем. Водночас кожна з держав регіону має свої специфічні особливості, своєрідність обраної моделі розвитку.

У геополітичному сенсі Центральна Азія є простором, який відокремлює життєві центри двох великих ядерних держав – РФ і Китаю і де

перетинаються основні геополітичні масиви Азії – російський, ісламський, китайський та індійський. Від того, чи буде тут сформована якась нова, синтезуюча азіатська модель порядку, залежить і доля Азії в цілому. Збалансована схема тяжінь і рівноваг країн регіону на даний час ще не склалася, що є потенційним ґрунтом для зіткнення глобальних інтересів великих держав у боротьбі за домінування в регіоні.

Центральна Азія не має прямих виходів до світового океану, тому її комунікації зі світовими ринками пов'язані із суходільними транспортними шляхами. Це ставить країни регіону в залежність від стабільності стосунків з прилеглими країнами та безпеки шляхів сполучення. Економіка регіону не є самодостатньою, її розвиток значною мірою визначається спроможністю місцевих держав включитися у світову економічну систему. Все це зумовлює характер поведінки країн регіону у ставленні до РФ, Заходу, Китаю, ісламських країн, яка має бути гнучкою, зваженою, побудованою на компромісах та балансуванні між різними інтересами.

Після занепаду радянської системи Центральноазіатський регіон виокремлюється як нова сцена дії різних геополітичних сил, що вступили в конкуренцію за домінування. Регіон є привабливим з точки зору наявних тут ресурсів та геостратегічного розташування в серці Євразійського материка на перехресті важливих транспортних шляхів. З'являються ознаки відновлення феномену центральноазійської геополітики, який був фактично припинив своє існування після входження цього простору до складу СРСР.

На відміну від держав Закавказзя країни Центральноазійського регіону спромоглися проявити більшу гнучкість у міждержавних стосунках і досягти вищого рівня внутрішньої стабілізації. Дія зовнішніх сил не була тут настільки інтенсивною, щоб становити загрозу стабільності ситуації в регіоні, що дало змогу політичним елітам місцевих держав отримали певний резерв часу для зміцнення своєї влади і утвердження на міжнародній арені.

Керівництво Казахстану, що заявило про наміри перетворити країну на своєрідний міст між Європою і Азією, зосередило головну увагу на

утвердженні держави як лідера центральноазійського регіону та позиціонуванні її як важливого експортера енергоносіїв і розвитку дружніх взаємин зі своїми великими сусідами – КНР і Росією. Казахстан намагається реалізувати разом з КНР грандіозний трубопровідний проект Актюбінськ-Сінцзян для транспортування нафти, проектуючи одночасно транспортні коридори в азербайджано-вірмено-грузинському і в ірано-турецькому напрямках. Разом з тим, над казахсько-китайськими відносинами потенційно тяжіє небезпека виникнення суто територіальних проблем, породжених у минулому силою Російської імперії і слабкістю Китаю.

Відносини Казахстану з Російською Федерацією, з одного боку, мають характер союзницьких, свідченням чого є їх спільне входження не тільки до СНД і Ташкентського пакту, Шанхайської організації співробітництва (ШОС), але й до Митного союзу (разом з Білорусією і Киргизстаном), ЄврАзЕС і СЕП, з іншого – в них переважають суто прагматичні економічні проекти: казахську сторону цікавлять передусім товарні поставки в РФ “цілинного” зерна, а Росію – комерційне використання космодрому Байконур тощо. У зв'язку з цим Казахстан одночасно шукає інші джерела підтримки свого зовнішньополітичного прагнення перетворитись на провідну державу регіону Центральна Азія. Зокрема, Казахстан ініціював створення Центральноазійського військового союзу Казахстану, Узбекистану і Киргизстану, в межах якого здійснюються спільні військові навчання і зустрічі міністрів оборони трьох держав. Президент країни Н.Назарбаєв є прихильником активної участі Казахстану в натівській програмі “Партнерство заради миру”, що викликає стурбованість у російського керівництва, оскільки на півдні пострадянського простору найбільше значення для Росії мають відносини з Казахстаном (понад 30% мешканців країни – етнічні росіяни, на Казахстан припадає найдовший південний кордон РФ, економіка значної частини Сибіру і Південного Уралу створювалась як єдиний комплекс з економікою Казахстану, через Казахстан проходить Транссибірська магістраль – єдина артерія, що з'єднує Росію з її східними територіями).

Останніми роками намагання Росії відновити свій вплив на пострадянському просторі підштовхують Казахстан до більш активної політичної, економічної та військової співпраці з КНР, Південною Кореєю, Японією та країнами Заходу. Як наслідок, перехід близько 80% промислового потенціалу республіки під контроль західних фірм, що зацікавлені в багатих ресурсах Казахстану. Найбільшим іноземним інвестором та “приватизатором” впродовж майже всіх 90-х років були США. У 1996 р. ця країна взяла участь у закладенні основ військово-морського флоту Казахстану на Каспійському морі, передавши йому п’ять катерів берегової охорони і надавши військові кредити.

Здобутки на зовнішньополітичній арені здебільшого асоціюються у свідомості казахстанців з особистістю президента Назарбаєва. У 2001 р. за його ініціативою відбулася Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії, за модель якої було взято Гельсінкський процес. Уряд Назарбаєва активно розвиває відносини з країнами Заходу, зокрема уклав угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом та угоду про співпрацю з НАТО у рамках Ради Євроатлантичного партнерства за програмою „Партнерство заради миру”. Помітною є роль Казахстану в діяльності ОБСЄ, і нині держава вважається реальним претендентом на отримання у 2009 р. статусу голови цієї впливової міжнародної організації.

Головним конкурентом Казахстану у прагненні до лідерства в центральноазійському регіоні є **Узбекистан**. Підставами є не лише та обставина, що геополітично Узбекистан розташований у стратегічному центрі напівкільця, де знаходяться найбагатші нафто- і газові родовища Перської затоки, басейну Каспійського моря і Тарімського басейну, але й те, що в Таджикистані, Казахстані, Киргизстані і Туркменистані мешкає понад 2,5 млн. узбеків, що є додатковим фактором впливу Узбекистану на своїх сусідів. Ця обставина дозволила президенту І.Карімову висловити ідею будівництва єдиного спільного дому – Туркестану при гегемонії в ньому Узбекистану за рахунок слабших сусідів, передусім таких, як Афганістан, Киргизстан і Таджикистан. Задля зміцнення своєї могутності Узбекистан нарощує

військовий потенціал, спрямовуючи на військове будівництво як бюджетні кошти (на оборонні потреби виділяється 20 % бюджетних асигнувань), так і іноземні запозичення.

У зовнішній політиці Узбекистан досить успішно балансує між США і Росією. За часів президентства Б.Єльцина в РФ Узбекистан вийшов з Договору про колективну безпеку, підписаного 1992 р. в Ташкенті лідерами РФ, Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Киргизстану і Узбекистану, та приєднався до ГУУАМ. Після приходу до влади в Росії президента В.Путіна відносини двох країн стали поступово нормалізуватися і Узбекистан у травні 2000 р. приєднався до Шанхайського форуму у складі РФ, КНР, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану, що був створений як механізм регіонального військово-політичного співробітництва. Після приєднання до цієї організації Узбекистану Шанхайський форум перетворився на Шанхайську організацію співробітництва.

Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США Узбекистан надав свою територію для завдання спільних з США ударів по базах терористів в Афганістані. У березні 2002 р. Узбекистан і США підписали Декларацію про стратегічне партнерство і основи співробітництва між двома державами та досягли домовленості щодо скасування у відношенні до Узбекистану поправки Джексона-Веніка, що застосовувалася Сполученими Штатами у торговельно-економічних відносинах з країнами так званого соціалістичного табору.

Ці домовленості допомогли Узбекистану зміцнити свої позиції лідера центральноазійського регіону, про що свідчить перетворення Центрально-Азійського економічного співтовариства на організацію Центрально-Азійське співробітництво (ЦАС) у грудні 2001 р. в Ташкенті під час ініційованої І.Карімовим зустрічі глав держав Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану. Зміна статусу цього регіонального утворення всередині СНД означала збільшення регіонального впливу Узбекистану, оскільки діяльність ЦАС з того часу перестала обмежуватися лише вирішенням питань економічного характеру.

Остаточню закріпитися на позиції лідера центральноазійського регіону Узбекистану завадили криваві події у травні 2005 р. в одному з найбільших узбецьких міст Андижані, під час яких за офіційною версією загинуло 187 цивільних осіб (за твердженням свідків і представників груп захисту прав людини – щонайменше 500), більшість з яких влада назвала “терористичними елементами”. Після відмови влади забезпечити міжнародне розслідування цієї трагедії режим І.Карімова став, як ніколи, близьким до міжнародної ізоляції, що спонукало його ініціювати повернення Узбекистану у фарватер Росії. Офіційний Кремль висловив уряду І.Карімова підтримку, яку цілковито розділив ще один противник американської гегемонії в регіоні – Китай. 14 листопада 2005 р. президенти В.Путін та І.Карімов підписали союзницький договір, в якому, крім економічних, міститься положення про надання військової підтримки у випадку іноземної агресії. Сторони зобов’язалися надавати одна одній військові бази та військові об’єкти на території обох країн. Події в Андижані істотно погіршили взаємини Узбекистану з Євросоюзом і США. Адміністрація Дж.Буша заморозила понад 20 млн дол. потенційної допомоги Узбекистану, а Європейський Союз у листопаді 2005 р. заборонив на один рік в’їзд на свою територію 12 чільним представникам узбецької влади. Офіційний Ташкент, у свою чергу, змусив американські війська покинути орендовану ними авіабазу “Карші-Ханабад”.

Стосовно регіону Близького та Середнього Сходу пріоритетними для Узбекистану є відносини з Туреччиною та Єгиптом - країнами, що відкидають будь-які прояви екстремізму і фанатизму в ісламі. Відносини з Іраном, Саудівською Аравією, Пакистаном мають значно стриманіший характер. Те ж саме стосується й стосунків із сусіднім Таджикистаном. Це пояснюється небезпідставним побоюванням політичного керівництва Узбекистану, що в разі перемоги в Таджикистані “фундаменталістських сил” може різко зрости ступінь радикалізації різноманітних ісламських угруповань у Ферганській долині та загостритися питання про повернення Таджикистану Бухари й Самарканду, що їх таджики схильні вважати своєю історичною

батьківщиною. Потенційною загрозою є й можливість загострення взаємин офіційного Ташкента з Афганістаном, оскільки шість провінцій Афганістану, розташованих на кордоні з Узбекистаном, населяють переважно узбеки.

Натомість узбецько-турецькі взаємини мають тенденцію до активного розширення. Цьому значною мірою сприяє концепція тюркської єдності, що її активно пропагував у своїй зовнішньополітичній діяльності колишній турецький президент Сулейман Демірель.

Узбецько-українські міждержавні відносини регулюються Договором про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва, підписаним у Києві 19 лютого 1998 р. в ході офіційного візиту президента Узбекистану І.Карімова в Україну, у якому зафіксовано положення про стратегічне партнерство двох країн. Україна експортує до Узбекистану продукцію чорної металургії та машинобудування, хімічну і електротехнічну продукцію, продовольство. Натомість до України у квітні 2001 р. розпочалися поставки узбецького природного газу у обмін на металопродукцію і технологічне обладнання. Проте цей проект виявився недовговічним, оскільки слабкістю офіційного Ташкента після андижанських подій 2005 р. скористалася Росія, яка взамін за підтримку режиму І.Карімова викупила увесь узбецький експортний газ на роки вперед, позбавивши тим самим Україну альтернативного і порівняно дешевого джерела постачання енергоносіїв. Аналогічну газову угоду Росія уклала й з Туркменистаном.

Туркменистан від самого початку здобуття державної незалежності проголосив основним принципом своєї зовнішньої політики постійний нейтралітет. Після присвоєння йому Генеральною Асамблеєю ООН 12 грудня 1995 р. офіційного статусу постійного нейтралітету ця країна стала першою в практиці ООН, що отримала статус нейтральної держави з усіма наслідками і привілеями. Дотримуючись нейтральної політики, Туркменистан не бере участі в Договорі про колективну безпеку держав СНД 1992 р. і військовому співробітництві з Росією на двосторонній основі, вийшов з Бішкекської угоди

від 9 жовтня 1992 р. про безвізове пересування громадян СНД територіями країн-учасниць.

Щодо місця та ролі Туркменистану в системі міждержавних відносин в центральноазійському регіоні, то офіційний Ашгабат тривалий час зберігав нейтралітет стосовно неформального суперництва Казахстану і Узбекистану за неофіційну регіональну першість. Однак після офіційного візиту президента Туркменистану С.Ніязова до Бухари у листопаді 2004 р. і підписання туркменсько-узбецького договору “Про дружбу, зміцнення довіри і розвиток співробітництва” офіційний Ашгабат частково відійшов від політики нейтралітету. Експерти вважають, що туркмено-узбецьке зближення є спробою формування нового “центру сили” (Ташкент-Ашгабат) на противагу тісній взаємодії Казахстану, Киргизстану і Таджикистану.

Туркменистан активно розвиває взаємини також з Туреччиною й Іраном. Туреччина, приваблює офіційний Ашгабат не лише через близькість мови і культури, але й як країна, що уникла релігійного екстремізму і тісно пов’язана із Заходом. Значна частина туркменської молоді навчається в Туреччині. Іран пропонує проекти економічної співпраці, домовленість про реалізацію яких було досягнуто під час перебування С. Ніязова в Тегерані у лютому 1992 р. та в січні 1994 р. Найуспішнішим із спільних проектів стало відкриття у травні 1996 залізниці Теджен – Мешхед, що забезпечує вихід держав центральноазійського регіону до портів Перської затоки.

Значну увагу Туркменистан приділяє розвитку взаємин з Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Об’єднаними Арабськими Еміратами та іншими арабськими державами, які офіційний Ашгабат вважає за взірць для наслідування та потужне джерело інвестицій для туркменської економіки. Намагаючись поширити свій вплив на Центральну Азію, Саудівська Аравія фінансує будівництво в Туркменистані мечетей і медресе, сприяє популяризації ісламу. Домагаючись особливої допомоги від мусульманського світу, президент країни С.Ніязов запропонував свого часу відкрити в Ашгабаті філію організації Ісламська конференція зі статусом Комітету з культурних і

соціальних питань Центральної Азії і Казахстану. Для реалізації цього проекту Туркменистан отримав з боку Саудівської Аравії, Кувейту та інших арабських держав значні кредити.

Доволі динамічно розвиваються й українсько-туркменські міждержавні взаємини, які базуються на Договорі про дружбу і співробітництво від 10 жовтня 1992 р. Туркменистан нині є найбільшим джерелом постачання природного газу в Україну (близько 40 млрд. куб. м щороку).

Сучасний Туркменистан значно меншою мірою, ніж інші центральноазійські держави, знаходиться у сфері впливу Росії і підтримує з нею добросусідські відносини. Стабільність у Туркменистані, що трималася на авторитеті С.Ніязова, були вигідні і Росії, і Заходу. Новий президент Г.Бердимухаммедов свій перший закордонний візит здійснив до Москви, підтвердивши підписані С.Ніязовим контракти з “Газпромом”. У травні 2007 р. Туркменистан підписав з Росією й Казахстаном декларацію про будівництво Прикаспійського газопроводу. У відносинах офіційного Ашгабата із Заходом на користь Туркменистану грає його демонстративна готовність до лібералізації країни і декларована політика “відкритих дверей”.

Зручне геополітичне положення **Киргизстану** - якраз посередині Шовкового шляху – об'єктивно визначає його роль своєрідної точки перетину інтересів як західних, так і азійських держав, що прагнуть потрапити на центральноазійські ринки. У зв'язку з цим Киргизстан є учасником практично всіх інтеграційних та регіональних проектів на пострадянському просторі. Для США Киргизія є геополітичним простором, що розцінюється як плацдарм для врівноваження Китаю та Росії.

З початку проголошення державної незалежності у економіку Киргизії став активно проникати великий західний бізнес. До розвитку золотодобувної промисловості було залучено канадські фірми, до розвідки кольорових та рідкоземельних металів - американські компанії, до будівництва і модернізації залізниць, теплокомунікацій, текстильного виробництва,

банківської справи - німецький бізнес, до реконструкції Бішкекського аеропорту та автомагістралі Бішкек – Ош - японські компанії.

Розширюється й співробітництво Киргизії з НАТО. Навесні 1997 р. керівник альянсу Х.Солана здійснив велику подорож державами Центральної Азії, побувавши і в Бішкеку. У червні того ж року в американській Луїзіані відбулися навчання “Кооператив нагетт – 97” за участю 2 тис. військовослужбовців з Туреччини, Молдови, України, Казахстану, Узбекистану і Киргизії. А у вересні 1997 р. на території Узбекистану відбулися безпрецедентні військові навчання за участю військових підрозділів США, Росії, Туреччини, Латвії, Грузії, Казахстану, Узбекистану, Киргизії. При цьому киргизьких військових не лише запрошують на спільні навчання, а й готують у Європейському центрі стратегічних досліджень та військової економіки ім. Маршалла.

Потужним конкурентом західним державам у Киргизстані є Китай. Для зв'язку власної економіки з європейськими ринками Китай зацікавлений у прокладанні широтних трансконтинентальних транспортних шляхів через територію Киргизстану. Завдяки активній допомозі Китаю було відкрито автомагістраль Андіжан-Ош-Саратиш-Іркештан, що з'єднує Узбекистан і Киргизстан з Китаєм; розпочато будівництво залізничної магістралі Андіжан - Ош - Кашгар, що має стати початком відроджуваного “Великого шовкового шляху” із Сходу на Захід. Нині близько 30% спільних підприємств у республіці є китайськими. Між країнами підписано угоду про двостороннє військово-технічне співробітництво.

Крім суто економічних, Китай має й політичні причини, які зумовлюють його зацікавленість у розвитку стосунків з Киргизстаном. Головною з них є намагання не допустити підтримки чи поширення з боку Киргизстану і Казахстану пантюркістської пропаганди в Синцзян-Уйгурському автономному районі КНР.

Поряд з реалізацією означених світових орієнтирів Киргизстан надає великого значення також розвитку регіональних зв'язків. Створення

регіональних об'єднань економічно малопотужних держав з метою спільного використання їх потенціалу політичне керівництво країни розглядає як необхідну умову для встановлення рівноправних стосунків з економічно сильними країнами СНД. Виходячи з такої політики, офіційний Бішкек уклав з Казахстаном та Узбекистаном тристоронні угоди, що передбачають співробітництво в економічній, гуманітарній та військовій сферах і спрямовані на створення єдиного економічного простору цих трьох держав. У січні 1997 р. підписано Договір про вічну дружбу Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Республіки Узбекистан, що за своїм характером є безпрецедентним у міжнародній практиці.

І все ж головними регіональними партнерами Бішкека залишаються Казахстан та Росія. Причому значення російського чинника дедалі зростає, оскільки прикметною рисою киргизької держави останнім часом є балансування на межі жорсткої кризи у її внутрішньополітичному розвитку.

Російський чинник залишається вагомим і у забезпеченні стабільності в **Таджикистані**, що розташований між тюркським світом на півночі і сході та іраномовними народами на півдні. Суперечка за ці землі в недалекому минулому між Британською і Російською імперіями є об'єктивним свідченням важливого геополітичного значення цієї території. Однією з найголовніших проблем зовнішньої політики сучасного Таджикистану залишається проблема встановлення та делімітації кордонів з сусідніми державами, що дісталася Таджикистану у спадщину від СРСР. У 2003 р. було підписано угоду з Китаєм, за якою Таджикистан виявив готовність поступитися 1000 кв. км Памірських гір на користь своєму великому сусіду у разі, коли той відкличе свої претензії на площу у 28 тис. кв. км таджицької території. Продовжуються переговори з Узбекистаном щодо встановлення кордонів та знешкодження мінних полів у прикордонній зоні. З Киргизстаном ведуться переговори з делімітації кордону в Ісфаханській долині.

Серйозні проблеми у зовнішній політиці Таджикистану виникають у зв'язку з тим, що Таджикистан є важливою ланкою у системі наркотрафіку з

Афганістану до Росії і Західної Європи та провідною державою Центральної Азії для наркоділків, які контролюють близько 80% усіх наркотиків, що перебувають на території цього регіону.

У зовнішній та внутрішній політиці Таджикистан спирається на військово-політичну та технічну підтримку Російської Федерації і є стратегічним союзником Росії у Центральній Азії та на кордоні з Афганістаном. У червні 1997 р. під тиском з боку Росії та через загрозу агресії афганських талібів президент країни Е.Рахмон підписав з ісламською опозицією Загальну угоду про встановлення миру і національної злагоди у Таджикистані, яка передбачала чотириступеневий план залагодження цього конфлікту.

Іншою країною, що впливає в геополітичному сенсі на Таджикистан є Ісламська Республіка Іран – культурно та мовно споріднена з таджиками держава, у якій також говорять на фарсі. Посол Ірану в Таджикистані Мусаві одного разу заявив, що “відносини між Іраном і Таджикистаном повинні бути моделлю відносин у регіоні Центральної Азії”. В Таджикистані активно діє Фонд імама Хомейні, що надає гуманітарну допомогу.

Таджицько-американські міждержавні взаємини залишаються доволі стриманими навіть після завершення військової кампанії США в Афганістані. Адміністрація США остерігається виступити проти воєначальників Північного альянсу, значна частина яких є афганськими таджиками, побоюючись, що вони перестануть підтримувати уряд проамериканського президента Афганістану Х.Карзаї. Багато з цих людей, разом зі своїми співплемінниками в Таджикистані, здійснюють контрабандні поставки наркотиків з Афганістану у країни Азії й Європи.

Питання для самоконтролю

1. Дайте оцінку сировинного потенціалу держав центральноазійського регіону.
2. З'ясуйте історичні витоки державності центральноазійських народів.
3. З'ясуйте основні риси й особливості суспільно-політичного розвитку країн регіону.
4. З'ясуйте особливості соціально-економічного розвитку країн регіону.
5. З'ясуйте характер геополітичної ситуації в регіоні та особливості зовнішньої політики держав Центральної Азії.

Розділ 2. ЄВРОПА І ПІВНІЧНА АМЕРИКА

2.1. Загальна країнознавча характеристика

Країни Європи (за винятком країн СНД) і Північної Америки американський дослідник С.Гантінгтон узагальнив поняттям „західна цивілізація”, визначивши вісім характеристик, що відрізняють її від інших. Це, насамперед, класична спадщина: західна цивілізація є цивілізацією третього покоління, спадкоємицею Античності й європейського Середньовіччя. По-друге - західне християнство (католицизм і протестантизм, що походять від спільного кореня і з часів Реформації й Контрреформації достатньо мирно співіснують в країнах Західної Європи). По-третє - європейські мови, що належать переважно до романської, германської та слов'янської груп індоєвропейської мовної родини й увібрали в себе значні пласти грецької і, особливо, латинської лексики. По-четверте - поділ духовної і світської влади, релігії й політики, що став результатом філософської концепції двох істин, сформульованих у XIV ст. видатним англійським теологом-схоластом В.Оккамом (1285–1349) як світоглядної передумови правового закріплення релігійних свобод, що, в свою чергу, відкрило шлях гарантуванню й інших свобод та прав людини та розбудові плюралістичних суспільств. По-п'яте –

запозичена від римлян концепція центрального місця права в регулюванні всіх сфер суспільного життя, що лягла згодом в основу конституціоналізму й захисту прав людини, включаючи право власності та боротьбу проти встановлення деспотичної влади. По-шосте – соціальний плюралізм, себто співіснування в суспільстві різноманітних автономних груп, що сприяє формуванню громадянського суспільства й перешкоджає надмірному втручання держави в сферу приватного життя її громадян. По-сьоме – представницькі інститути, що представляють і узгоджують інтереси різних суспільних груп за умов соціального плюралізму та знаходять вираз у парламентаризмі й місцевому самоврядуванні, на основі яких поступово сформувалися представницькі демократії. І нарешті – традиція індивідуальних прав і свобод, з якої випливає принцип рівних прав для всіх індивідів. Взятий окремо, кожен із перерахованих чинників зустрічається і в незахідних суспільствах, однак їх унікальне поєднання, на думку С.Гантингтона, дало Заходу ту специфіку, що відрізняє його від решти цивілізацій.

Географічно Європа – це частина світу, площею близько 10 млн. км², яка разом з Азією утворює материк Євразію. Вона має протяжність уздовж меридіану 4300 км, а вздовж паралелі – 5000 км. Сама назва „Європа” походить вона від ассирійського слова „ереб” – захід, що прийшло в давньогрецьку мову від фінікійців. Саме вони, за однією з кількох можливих етимологій, протиставляли Азію – „країну сходу Сонця” (від ассирійського „асу” – схід) Європі – „країні заходу Сонця”. Елліни почали називати Європою терени на захід від Егейського моря, на відміну від земель, розташованих у Малій Азії.

Більшу частину обрисів Європи визначає її довге морське узбережжя. Визначення ж суходільних кордонів тривало не одне сторіччя. За Античності межу між Європою й Азією проводили від Середземного моря до Дону, й так вона зберігалася протягом всього Середньовіччя. Але в 1730 р. шведський офіцер на російській службі Ф.-Й.Штраленберг запропонував відсунути кордон Європи від Дону до Уральських гір і р. Урал. Поступово це уявлення проникло на Захід, а з виходом 1833 р. „Довідника з географії”

німецького вченого Г.Г.Фольгера здобуло загальне визнання. Північні береги Європи омиваються Північним Льодовитим океаном і його морями – Карським, Баренцовим, Білим, Норвезьким, а також Балтійським, Північним та Ірландським морями Атлантичного океану. На заході та півдні Європу омивають власне Атлантичний океан і його Середземне, Чорне й Азовське моря. Найбільшими півостровами є Кольський, Скандинавський, Ютландія, Піренейський, Апеннінський, Балканський та Кримський (на них припадає близько чверті території Європи). Найбільшими островами, що належать до Європи, є Нова Земля, Земля Франца-Йосифа, Шпіцберген, Велика Британія, Ісландія, Ірландія, Корсика, Сардинія, Сицилія, Крит (їх площа складає близько 730 тисяч км²).

Рельєф Європи переважно рівнинний. Найбільшими рівнинами є Східноєвропейська, Середньоєвропейська, Середньо- та Нижньодунайська, Паризький басейн. Гори займають близько 17 % території (в основному на півдні Європи). Головними з них є Альпи, Карпати, Піренеї, Апенніни, північні схили Великого Кавказу, Урал, гори Скандинавського і Балканського півостровів. Найвищою точкою Європи є гора Ельбрус (5642 м) у Кавказькому хребті, найвищою точкою Західної Європи вважається гора Монблан (4807 м). Континент багатий на річки, і за густотою річкової мережі поступається лише Південній Америці. Головними серед них є Волга (3685 км), Дунай, Дніпро, Дон, Печора, Північна Двіна, Рейн, Вісла, Ельба, Рона, Луара, Тахо. Майже всі найбільші річки течуть у східній рівнинній частині Європи. У багатьох місцях ріки з'єднані між собою каналами (Волга з Доном, Волга з Невою, Дніпро із Західною Двіною, Рейн з Дунаєм, Сена з Рейном тощо). Озера Європи зосереджені в основному на Півночі (Ладозьке, Онезьке, Чудське – в Росії; Венерн – у Швеції) та в горах (Боденське, Балатон, Женевське – в Альпах).

Клімат на більшій частині території Європи – помірний, хоч в окремих регіонах має свою специфіку. Особливо пом'якшує клімат Європи тепла Північноатлантична течія (продовження Гольфстріму), що омиває західні береги Європи та викликає тут позитивні аномалії температур, які більше ніде

на земній кулі на цих широтах не спостерігаються. На островах Арктики, в Ісландії, Скандинавських горах, Альпах є зони зледеніння (площа понад 116 тис. км²). На островах Арктики і вздовж узбережжя Північного Льодовитого океану розташовані арктичні пустелі та тундра; південніше – лісотундра, тайга, змішані і широколистяні ліси, лісостепи, степи, субтропічні середземноморські ліси й чагарники; на південному сході – напівпустелі.

Для зручності дослідження в межах Європи прийнято умовно виділяти менші регіони, що мають певну географічну єдність і спільність історичної долі. Традиційно виділяють Західну, Центральну та Східну, а іноді й Північну та Середземноморську Європи. Як правило, до Західної Європи включають країни, що не потрапили до радянської сфери впливу після Другої світової війни; до Центральної – колишні країни радянського блоку, іноді також Німеччину, Австрію та Швейцарію, країни Балтії; до Східної – всі європейські держави, що виникли на терені колишнього СРСР. Оскільки європейська частина території Російської Федерації займає близько двох третин терену Європи, то іноді до Східної Європи відносять лише її, а всі країни між російським кордоном та колишнім кордоном НДР і ФРН потрапляють до Центральної.

Європа багата на корисні копалини, в її надрах є значні поклади кам'яного вугілля (Донецький басейн в Україні, Уральський регіон в Росії, родовища в Польщі, Чехії, Словаччині, ФРН, Бельгії, Франції, Великій Британії), бурого вугілля (Росія, Німеччина, Польща, Болгарія, Велика Британія), нафти (Румунія, Польща, Велика Британія) та природного газу (Норвегія, Велика Британія), залізної руди (Україна, Швеція, Франція, ФРН, Велика Британія, Іспанія). Поклади кольорових металів дещо бідніші. Це - родовища свинцю і цинку (Польща, Іспанія, Італія, Боснія і Герцеговина), міді (Іспанія, Боснія і Герцеговина, Фінляндія), ртуті (Росія, Іспанія, Італія, Сербія). Значними є поклади бокситів (Україна, Росія, Франція, Угорщина, Італія, Румунія), кухонної та калійної солей (Україна, Росія, Польща, Німеччина, Франція), сірки (Росія, Італія), апатитів (Росія).

Площа земельного фонду країн Західної і Центральної Європи (без учасників СНД і країн Балтії) становить 473 млн. га; з них майже половина – землі сільськогосподарського використання. При цьому континент характеризує найнижча серед усіх частин світу частка неродючих і непридатних для обробітку земель. Завдяки сприятливим для сільського господарства рельєфу і клімату земельні ресурси країн Європи використовуються, попри високу густоту населення, досить ефективно.

Населення Європи складає приблизно 740 млн. чол., з них у Західній Європі проживає 382 млн., у Центрально-Східній – 173 млн. 3/4 населення в країнах Західної Європи та Північної Америки мешкають у містах. Населення континенту пережило декілька хвиль міграції і склалося в результаті тривалого розвитку і взаємодії численних народів. Найважливішими серед міграцій були прихід індоєвропейців (кін. III – II тис. до н.е.), Велике переселення народів (II-VII ст.), переселення угорців з Уралу в долину Дунаю (X ст. н.е.).

Більшість народів Європи розмовляє мовами індоєвропейської мовної родини. Північно-Західну і Центральну Європу населяють народи переважно германської мовної групи, що поділяється, у свою чергу, на західну і північну (скандинавську) підгрупи. Західну й Південно-Західну Європу займають народи романської мовної групи. Східна і Південно-Східна Європа населена переважно народами слов'янської мовної групи. Народи на південному сході балтійського регіону розмовляють мовами балтійської групи, близькими до слов'янських, на Британських островах та в Ірландії подекуди зберігаються кельтські мови. Окрім того, в Європі збереглося декілька давніх індоєвропейських мов, які не належать сьогодні до жодної із зазначених груп. До них, зокрема, відносяться мови греків та албанців. Окреме місце займає циганська мова, єдина з індоарійських мов індоєвропейської родини, представлена в Європі. Значний відсоток населення Північно-Східної Європи становлять народи уральської (або угро-фінської) мовної родини. До тюркських мов, якими розмовляють Народи на південному сході Європи розмовляють

тюркськими мовами: турецькою, кримськотатарською та гагаузькою. Семітськими мовами говорять Мальтійці, єврейська та арабська діаспори розмовляють семітськими мовами. Окремо стоїть мова басків, Нащадки найдавнішого населення Піренейського півострова розмовляють мовою басків, що є єдиним живим продовженням доіндоєвропейських мов на крайньому Заході Європи.

Виникнення **сучасних держав Північної Америки** стало наслідком великих географічних відкриттів та європейської колонізації. Першими на шлях створення колоніальних імперій стали Іспанія, що захопила майже всю Південну й Центральну Америку, та Португалія, яка прибрала до рук узбережні території півострова Індостан. Пізніше до них приєдналися Англія (з сер. XVI ст.), Франція та Нідерланди (на поч. XVII ст.). Французи зосередили свої зусилля на дослідженні й освоєнні північних територій Нового Світу, голландці обмежилися створенням невеликої кількості морських колоній. Великі географічні відкриття започаткували масові, яких не знала раніше історія, міграції населення з Європи до інших частин світу, передусім до Америки. Тим самим було створено передумови для формування майбутньої колоніальної системи. По-друге, вони сприяли стрімкому збагаченню європейських країн, насамперед Іспанії й Португалії, оскільки на колонізованих землях знаходилися поклади золота й срібла. Стрімкий притік у XVI ст. дорогоцінних металів до Європи, у свою чергу, неминуче призвів до подорожчання різних товарів та продуктів харчування і, відповідно, – інфляції, наслідком чого стала так звана „революція цін”.

Географічно Америка – частина світу в Західній півкулі між Атлантичним та Тихим океанами, що утворюється двома материками – Північною Америкою (площа 20,34 млн. км², разом з островами – 24,23 млн. км²) і Південною Америкою (площа 18,28 млн. км²). Крайніми точками Америки є: на півночі - мис Мьорчисон (на канадському півострові Бутія, 71°50' пн. ш.), на півдні - мис Мар'ято на панамському півострові Асуеро (7°12' пн. ш.), на заході – мис Принца Уельського на Беринговій протоці

(168°05' з. д.), на сході – мис Сент-Чарльз на півострові Лабрадор (55°40' з. д.). На території Америки розташовано 35 незалежних держав і 15 залежних територій (володіння Британії, Данії, Нідерландів, США, Франції).

Північна Америка – це третій за величиною материк, розташований у Західній півкулі, на півдні він з'єднується з Південною Америкою, кордон з якою проводять по Панамському, іноді – по Дар'єнському перешийку. Із заходу Північна Америка омивається Тихим океаном з Беринговим морем, затоками Аляска і Каліфорнійською. Зі сходу – Атлантичним океаном з морями Лабрадор і Карибським, затоками Св. Лаврентія і Мексиканською. З півночі – Північним Льодовитим океаном з морями Бофорта, Баффіна, Гренландською і Гудзоною затоками.

Найбільшими островами Північної Америки є Гренландія, Канадський Арктичний архіпелаг, Ньюфаундленд, Вест-Індія (Великі Антильські, Багамські та Навітряні острови), Алеутські острови, архіпелаг Александра. Найбільші ріки – Міссісіпі (6420 км) з притоками Міссурі та Огайо, Св. Лаврентія, Макензі, Юкон, Колумбія, Колорадо. Найбільші озера – Великі озера, Вінніпег, Велике Невільничє озеро, Велике Ведмеже озеро та ін. Західну частину материка займає гірська система Кордильєри (найвища гора – Мак-Кінлі, 6193 м.); східну – широкі рівнини, плато, середньовисокі гори; на північному сході розташоване Лаврентійське узвишся, на півночі – низовина Маккензі; у центральній частині – високі Великі рівнини та низькі Центральні рівнини. Східний край материка оточений гірськими підняттями Канадського Арктичного архіпелагу, Лабрадора, Аппалачів; вздовж південно-східного узбережжя розташовані берегові низини – Приатлантична і Примексиканська.

Північна Америка розташована в усіх широтних кліматичних поясах від арктичного на крайній Півночі до тропічного в Центральній Америці і Вест-Індії. Меридіональна протяжність найбільших гірських хребтів, що розташовані вздовж океанічного узбережжя, відсутність перешкод для пересування повітряних мас з Арктики до Мексиканської затоки і в зворотному напрямку вносять велику різноманітність у кліматичні умови континенту.

У Північній Америці розташовані поклади природних копалин світового значення – залізної руди, нікелю, кобальту, золота, урану, кам'яного вугілля, нафти, горючого газу, калійних солей. У Північних Аппалачах розміщені найбільші в світі родовища азбесту, у Кордильєрах - численні родовища кольорових і рідкісних металів. Площа земельного фонду Північної Америки становить 2 млрд. 139 млн. га, з яких близько 13 % займають орні землі й плантації. Більша частина земельного фонду материка, що придатний для сільськогосподарського використання, припадає на США та південь Канади.

Населення Англо-Америци - США і Канади складає відповідно 301,14 та 33,4 млн. чол. Найгустіше заселені схід США, південь Канади, окремі райони Тихоокеанського узбережжя. Первісними мешканцями Північної Америки були монголоїди-індіанці, згодом на цю територію зі Старого світу переселилися також предки ескімосів. На сьогодні, в наслідок масової міграції з країн Західної та Центрально-Східної Європи, близько 80 % населення Англо-Америци складають нащадки європейців. Наслідком работоргівлі є велика частка афро-американського населення (близько 12 % у США).

Після Другої світової війни в Європі та Північній Америці активізувалися інтеграційні процеси у військово-політичній, економічній та соціально-культурній сферах. У результаті виникли два тісно переплетені військово-політичні блоки – Організація Північноатлантичного Договору (НАТО) і Західноєвропейський Союз (ЗЄС) та два економічні угруповання – Європейські Співтовариства і Європейська Асоціація Вільної Торгівлі (ЄАВТ). Ще одна міжнародна організація – Рада Європи – мала сприяти європейському об'єднанню в культурній і соціальній площині.

Європа має довгу й цікаву *історію*. Хоч перші держави тут з'явилися пізніше, ніж в Месопотамії, Китаї, Єгипті чи Індії, саме в Європі склалася антична цивілізація, спадщина якої тією чи іншою мірою увійшла до культури всіх народів Старого Світу. Грецька і латинська лексика, римське право, раціональна філософія стали духовним надбанням не лише європейських

народів, але й всього людства. Європейське Середньовіччя сприяло розповсюдженню практично в усіх країнах Європи християнства з його ідеями Боголюдини та цінності кожної особистості як Божого творіння. Християнська ідейна спадщина лягла в основу гуманізму з його концепціями природних індивідуальних людських прав, гарантій приватної власності, правового регулювання суспільного життя тощо. В перший період Нового часу європейська колонізація сприяла залученню всіх регіонів світу до світового ринку й формуванню глобальної економіки. Хоча колонізація обернулася нечуваними загарбаннями та жертвами для місцевих народів, повним знищенням цілих індіанських, азійських та африканських цивілізацій, її наслідком стало об'єднання світу в єдиний замкнений економічний простір та розповсюдження європейських культурних здобутків і моделей державного й суспільного устрою у інших регіонах світу.

Велика Французька революція 1789-1799 рр. відкрила другий період Нового часу, коли ліберальні ідеї розповсюдилися разом із наполеонівськими військами по всій Європі. „Весна народів” 1848-1849 рр., об'єднання Німеччини й Італії, зростання капіталістичних економік, формування в більшості європейських країн модерних національних держав, імперіалізм провідних європейських націй призвели, в кінцевому підсумку, до вибуху Першої світової війни 1914-1918 рр.

Світова війна, у свою чергу, відкрила період Новітнього часу. Викликаний нею розпад трьох великих імперій – Османської, Габсбурзької та Романових – сприяв появі або відновленню незалежності цілого ряду європейських держав. Більшовицька революція в Росії та націонал-соціалістичний режим у Німеччині стали найсерйознішими викликами ліберальним демократіям у 1-й пол. XX ст. Німецький нацизм було розгромлено в ході Другої світової війни 1939-1945 рр. „Холодна війна”, що розгорнулась після війни між державами „Заходу” і радянським блоком, призвела, в кінцевому результаті, до падіння комуністичних режимів у країнах ЦСЄ та розпаду СРСР.

Короткі періоди розрядки в часи "холодної війни" сприяли початку гельсінкського процесу, що сприяв формуванню спільних нормативних засад взаємного співжиття держав з різними ідеологією та суспільно-економічним ладом. Інституціоналізація гельсінкського процесу призвела до створення ОБСЄ (1994 р.).

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте визначальні риси західної цивілізації.
2. Порівняйте кліматичні умови Європи й Північної Америки. Які чинники визначають наявні відмінності?
3. Складіть у вигляді таблиці перелік народів Європи за їх належністю до мовних груп та родин.
4. З'ясуйте характер інтеграційних процесів у Західній Європі і Північній Америці.
5. З'ясуйте історичні витоки сучасних демократичних процесів у країнах Європи та Північної Америки.

2.2. Англосаксонські держави

Англосаксонськими традиційно називають Велику Британію та держави, що були британськими колоніями і сформувалися внаслідок англійської колоніальної експансії. Більшість їхнього населення складають нащадки вихідців з Британських островів, які значною мірою зберегли власну культуру, англійську мову та правову систему і залишаються прибічниками різноманітних форм протестантизму (з англійським корінням) у релігійній сфері. До цієї групи держав належать, крім самої Британії, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та Ірландія. При цьому Ірландія займає у означеній групі особливе становище. Більшість її населення не є нащадками британських колонізаторів і сповідує католицизм, однак понад 700 років англійського панування призвели до того, що нині більшість ірландців користується в побуті англійською мовою, в культурі відчуються сильні британські впливи, а життя країни значною мірою регулюється загальним правом.

Всі англосаксонські країни протягом XVIII – 1-ї пол. XX ст. перетворилися на успішні представницькі демократії сучасного типу з

ринковою економікою, гарантіями дотримання людських прав, забезпеченням принципу верховенства права тощо. Велика Британія, Канада, Австралія і Нова Зеландія залишилися парламентськими монархіями, США перетворилися на президентську, а Ірландія – на парламентську республіку. В англосаксонських парламентських монархіях глава держави виконує головним чином роль символу єдності нації та одного з елементів системи стримувань і противаг, яка регулює поділ влад. При цьому влада монарха в них обмежена головним чином не в конституційний спосіб, а безпосередньо владою парламенту, що спирається на звичаєве право та традицію. Характерно, що всі англосаксонські монархії пов'язує між собою особа британського монарха.

Велика Британія стала не лише батьківщиною англосаксонських націй, але й першою державою, де сформувався парламентський устрій та ідеї індивідуальних прав людини, що пізніше стали невід'ємними елементами сучасних представницьких демократій. Офіційно держава називається Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, проте частіше в міжнародній практиці вживається коротка форма „Сполучене Королівство” (United Kingdom), від чого походить аббревіатура UK. Країна займає Британські острови, розташовані між Атлантичним океаном і Північним морем на північний захід від Франції, а також 1/6 острова Ірландія. Особливістю географічного розташування є зручне положення поруч із головними морськими шляхами у Північній Атлантиці. Окрім того, Велика Британія всього на 35 км віддалена від Франції, з якою з 1994 р. з'єднується підземним тунелем під протокою Ла-Манш.

Складовими частинами Великої Британії є Англія (130,4 тис. км², 48,7 млн. мешканців, столиця Лондон), Шотландія (78,8 тис. км², 5,1 млн. мешканців, столиця Единбург), Валлія чи Уельс (20,8 тис. км², 2,9 млн. мешканців, столиця Кардіфф) і Північна Ірландія, історична назва якої – Ольстер (14,1 тис. км², 1,6 млн. мешканців, столиця Белфаст). Означені складові частини, що їх нерідко йменують історичними регіонами, відрізняються етнічними особливостями. Статус самостійних адміністративних

одиниць мають також острів Мен (572 км², 70 тис. мешканців), розташований в Ірландському морі між Британією й Ірландією, і Нормандські о-ви (195 км², 14 тис. мешканців).

Традиційними галузями промисловості Великої Британії є металургія, гірнична, суднобудівна, текстильна. Новими галузями, що набули останнім часом значного розвитку, є хімічна, автомобільна, авіаційна, електротехнічна та електронна промисловості.

Британія – одна з найрозвиненіших країн світу, найбільший після США експортер капіталу. При цьому в структурі британського ВВП на першому місті знаходяться послуги (72 %), трохи більше чверті забезпечує промисловість, а частка сільськогосподарського виробництва складає лише 2 %. Характерно, що незважаючи на свою незначну частку у ВВП, продукція сільського господарства забезпечує майже половину (40 %) потреб країни. Основними його галузями є розведення великої рогатої худоби, свинарство, вівчарство; вирощування зернових (пшениця, овес, ячмінь), цукрових буряків, картоплі, овочів.

Велика Британія має розвинену транспортну мережу, зокрема залізничного і шосейного сполучення. Лондон є найбільшим повітряним вузлом Європи, а лондонський аеропорт Хітроу – третім за кількістю пасажирських перевезень у світі. Експорт країни визначає продукція автомобільної, літакобудівної, суднобудівної, хімічної та текстильної промисловості на загальну суму 103,4 млрд. фунтів стерлінгів. У той же час Британія змушена імпортувати продовольство, корми, метали, ліс.

Населення країни на середину 2007 р. складало 60,776 млн. мешканців, що становить 240 чол. на км². Основними етнічними групами є англійці (83,6 %), шотландці (8,6 %), ірландці (2,9 %), валлійці (4,9 %), а також 2 % „темношкірі” (2%), індійці і пакистанці (3,1 %).

Спадщиною колоніального минулого в країні залишаються великі релігійні меншини. Поряд з християнськими конфесіями (англіканством, яке сповідують 27 млн. мешканців, католицизмом – 9 млн., пресвітеріанством – 0,8

млн., методизмом – 0,76 млн.) у країні є велика мусульманська громада (1,63 млн.), значна кількість прибічників сикхізму, індуїзму та юдаїзму. Британії властивий високий ступінь урбанізації: міське населення складає 92 %. Найбільшими містами є Лондон (7 млн. мешканців), Бірмінгем (2,6 млн.), Манчестер (2,6 млн.).

Адміністративно-територіальний поділ Великої Британії не є уніфікованим. Англія та Уельс поділяються на графства (з населенням понад 1 млн. чол.), округи (області) та парафії (громади). Шотландія поділяється на 32 муніципальні округи. Північна Ірландія на 6 графств та 2 міста. Населення графств, округів, областей раз на 4 роки обирає раду – представницький орган місцевого самоврядування, у віданні якого знаходяться поліція, дороги, соціальні служби. Рада із власного складу формує комітети, які є виконавчими органами влади на місцях. Парафії для вирішення важливих питань скликають збори виборців.

Сполучене Королівство має тривалу історію. Впродовж I тис. до н.е. його територію заселяли кельти, яких у сер. I ст. до н.е. завоювали римляни. В Ранньому Середньовіччі на території острова виник ряд дрібних держав, зокрема у V-VI ст. на острові переселилися германські племена англів і саксів. Норманське завоювання 1066 р. започаткувало формування централізованої феодалної держави – станової монархії з парламентом. У 1284 р. Англія захопила Уельс, а з 1536 р. він став уніфікованою частиною держави. Впродовж наступних століть розгорнувся процес первісного нагромадження капіталу, розвитку мануфактурного виробництва і становлення капіталістичних відносин, які остаточно утвердилися в результаті Англійської революції 1640-1649 рр. Під час Реформації (1530-і рр.) утворилася англіканська церква на чолі з монархом, на той час – Генріхом VIII [1509-1547]. Після революції почали складатися політичні партії „торі” й „вігі”, які пізніше, в XIX ст., трансформувалися відповідно в Консервативну та Ліберальну партії. В 1707 р. Англія (разом з Уельсом) і Шотландія об’єдналися в Сполучене Королівство Великої Британії. У 1801 р. до країни було приєднано весь острів Ірландія,

однак більша частина його території в 1921 р., після надання „Вільній Ірландській Державі” статусу домініону, була втрачена. Шість північних графств з переважно протестантським населенням залишилися у складі Сполученого Королівства, утворивши Північну Ірландію.

Внаслідок заокеанської експансії Англія захопила величезні території в Америці, Африці, Азії, створивши світову Британську колоніальну імперію. Разом із розширенням британського панування по земній кулі поширилися англійська мова, британська політична система (т.зв. Вестмінстерська система) й система загального права, налагодилися глобальні торговельні зв'язки. Проте на початку ХХ ст. у зв'язку з посиленням ролі США й Німеччини, а пізніше – Японії та СРСР, значення Великої Британії як світової держави послабло. Після Другої світової війни у британських колоніях розгорнувся національно-визвольний рух, і Британська імперія розпалася. Більшість її колишніх колоній увійшли до Співдружності Націй (до 1947 – Британська Співдружність Націй). Проте й після розпаду колоніальної імперії Велика Британія залишилася однією з наймогутніших держав сучасного світу.

Велика Британія є однією з найстаріших представницьких демократій і має чи не найдавнішу в світі конституційну історію. Разом з тим, в країні відсутня конституція як єдиний правовий акт найвищої юридичної сили або сукупність таких актів. Основний закон Великої Британії є політико-правовим феноменом, що не має аналогів у світі, і складається з різних нормативних форм, лише частина з яких офіційно визнається юридичними. До них належать, по-перше, сукупність законів або статутів, введених за звичайною законодавчою процедурою, по-друге - т.зв. історичні документи (Велика хартія вольностей 1215 р., Петиція про права 1628 р., Білль про права 1689 р. і Акт про успадкування престолу 1701 р.; всі їх іноді називають „Біблією англійської конституції”), по-третє - судові прецеденти, тобто відповідні частини рішень вищих судів із конкретних справ, що є юридично обов'язковими для інших судів при розгляді ними аналогічних справ (зазначимо, що наявність судових прецедентів серед джерел права є взагалі характерною рисою правових систем

англосаксонських країн), по-четверте - так звані конституційні угоди, які є головною складовою неписаної частини британської конституції (на основі узвичаєних конституційних угод здійснюється формування уряду і регламентуються головні моменти його діяльності).

За формою правління Велика Британія є парламентською монархією. Главою держави офіційно вважається монарх – король або королева. З 6 лютого 1952 р. королевою Великої Британії є Єлизавета II – 40-й монарх після норманського завоювання Англії. Монарх вважається главою держави, верховним головнокомандуючим, головою адміністрації й „захисником віри”, тобто світським главою офіційної англіканської церкви. Монарх є важливим символом національної єдності, а також главою Співдружності Націй, до якої входять 54 держави разом із Британією. При вступі на посаду міністри, державні службовці, військовослужбовці, поліцейські чиновники виголошують клятви вірності короні. Керування державою здійснюється ім'ям її Величності. У Великій Британії монарх „царює, але не править”, користуючись всього двома, та й то здебільшого формальними, повноваженнями: правом розпуску парламенту й призначення нового прем'єр-міністра. Окрім того, монарх відкриває сесію парламенту та виступає з тронною промовою, підписує королівські акти, здійснює протокольні (прийом послів і голів інших держав) та представницькі функції, затверджує університетських професорів, видає офіцерські патенти.

Органом законодавчої влади є двопалатний парламент. Він був вперше скликаний у Англії в січні 1265 р Симоном де Монфором. У 1343 р. в парламенті з'явилися дві палати: верхня – палата лордів і нижня – палата громад. Офіційно вважається, що британський парламент складається з двох палат, але трьох частин (дві палати плюс монарх як глава держави, якому формально також належить законодавча влада). До 1911 р. обидві палати були формально рівними в правах, хоч за традицією палата громад вважалася головною. Потім уряд лібералів Парламентським актом значно обмежив повноваження палати лордів і закріпив верховенство палати громад, одночасно

обмеживши максимальний термін її повноважень до п'яти років. Нині до складу палати громад входять 646 депутатів, які обираються за мажоритарною системою відносної більшості від виборчих округів.

Верхня палата британського парламенту - палата лордів є певною мірою унікальним явищем у світовій практиці парламентаризму. Її функціонування залежить головною мірою від довічних перів, які мають у парламенті 92 місця (загалом у країні нині нараховується близько 500 перів). Титул пера зазвичай надається монархом відставним політикам за поданням прем'єр-міністра. Членами палати лордів є також т.зв. судові лорди (як правило, їх 22), що призначаються монархом здебільшого з числа суддів апеляційного суду. Нарешті, до складу палати лордів входять також духовні лорди: два архієпископи і 22 єпископи Англійської церкви, які представляють її у парламенті.

Палата лордів має право відхилити схвалений палатою громад законопроект, однак через рік він може бути повторно схвалений нижньою палатою за звичайною законодавчою процедурою. Фінансові законопроекти мають бути розглянуті і схвалені палатою лордів в термін не пізніше місяця з моменту подачі до верхньої палати, інакше вони можуть бути підписані монархом без схвалення лордів.

Виконавчу владу в країні здійснює кабінет, який формується після парламентських виборів. Прем'єр-міністром призначається лідер партії, що отримала більшість місць у палаті громад (з 2007 р. цю посаду обіймає лідер лейбористів Гордон Браун). Уряд (понад 80 осіб) у повному складі на засідання майже ніколи не збирається. Фактично всі питання внутрішньої та зовнішньої політики країни вирішуються на засіданнях кабінету (18-25 осіб), який реально уособлює та втілює на практиці вищу виконавчу владу. Кабінет очолює діяльність державного апарату, розробляє найважливіші законопроекти, керує зовнішньою політикою країни. Він бере також участь у законотворчій діяльності, видає різноманітні акти відповідно до повноважень, що делеговані йому парламентом. У випадку винесення палатою громад вотуму недовіри,

уряд має подати у відставку (в XX ст. таке траплялося тільки двічі – у 1924 та 1979 рр.). Водночас монарх у разі відставки уряду може розпустити парламент і призначити нові вибори.

У Сполученому Королівстві налічується майже 100 політичних партій, груп, організацій, однак провідні позиції займають дві політичні партії – Консервативна та Лейбористська, які по чергово змінюють одна одну при владі. До провідних регіональних партій належать Шотландська національна партія, Уельська національна партія, протестантські Ольстерська юніоністська партія й Демократична юніоністська партія. Голоси ірландських націоналістів-католиків розподіляються між соціал-демократами, лейбористами та лівосоціалістичною Шинн фейн (ірландською – „Ми самі”).

За формою державного устрою Британія є унітарною державою. Проте історичні регіони – Шотландія, Північна Ірландія та Уельс мають елементи територіальної автономії. Зокрема, в уряді Сполученого Королівства існує Шотландське відомство на чолі з міністром-членом британського кабінету міністрів. У нижній палаті британського парламенту на постійній основі функціонує т.зв. Великий Шотландський Комітет, який обов’язково розглядає законопроекти, які стосуються Шотландії, і вносить до парламенту відповідні рекомендації. З травня 1999 р. функціонують обрані населенням місцеві представницькі органи — парламент в Единбурзі (Шотландія) та асамблея в Кардіффі (Уельс). Північна Ірландія після введення у 1972 р. т.зв. прямого правління була втратила статус територіальної автономії, однак у травні 2007 р. домоглася його відновлення. В автономії існує обраний населенням представницький орган (стормонт) та уряд.

В одній із англосаксонських країн – **Сполучених Штатах Америки** утвердився не монархічний, а республіканський спосіб правління в формі президентської республіки. Створена в США модель державного устрою виявилася настільки ефективною, що дозволила протягом двох століть без значних війн і кровопролитів стрімко збільшити кількість штатів (з 13-ти до 50-ти), і стати предметом наслідування для багатьох інших держав. Під

управлінням США перебувають Пуерто-Рико, Віргінські острови в Карибському морі, Східне Самоа, Гуам, Мідвей, Уейк та інші території. Суходільна територія складає 9,162 млн. км², водні площі – 664,7 тис. км².

США займають середнє положення на Північноамериканському континенті. Основна частина країни межує з Канадою на півночі й із Мексикою на півдні. Два штати значно віддалені від основної території США: Аляска знаходиться на відстані 1100 км від Сіетла, а Гавайї – майже за 4000 км від Сан-Франциско.

США – найрозвиненіша постіндустріальна країна, що виробляє 27 % світового ВВП (брутто). Розвинені практично всі галузі промисловості: енергетика (у країні найвищий у світі рівень виробництва електроенергії), металургійна, машинобудівна і приладобудівна, обробна, автомобілебудівна (корпорації „Дженерал Моторз”, „Форд”), літакобудівна („Боїнг”, „Локхід”, „Дуглас”), електронна, нафтопереробна, хімічна тощо. Країна має високопродуктивні зернове господарство, тваринництво, рибальство.

Величезні розміри країни стали причиною інтенсивного розвитку транспортних сполучень. У США - найдовша в світі мережа залізничних колій (188 тис. км), шосе (5,1 млн. км), нафтогазопроводів (380 тис. км). Добре розвинений внутрішній та морський водний транспорт. Головні внутрішні порти: Дугут, Детройт, Чикаго; морські порти: Нью-Йорк, Хьюстон, Лонг-Біч, Корпус-Крісті.

На Сполучені Штати припадає 1/5 світового експорту наукоємної продукції (літаки, автомобілі, машини, промислове й енергетичне устаткування). Окрім того країна експортує кам'яне вугілля, текстильні і паперові вироби, продукцію хімічної промисловості, зерно (половина світового експорту), сою, бавовну, тютюн. Імпортує чай, каву, газ, нафту і нафтопродукти, ліс, м'ясо, рибу, руди і метали.

Населення США складає 301,14 млн. мешканців (липень 2007 р.). Воно складалося в результаті масової імміграції, однак нині 95% вже становлять особи, які народилися в країні. В етнічному складі представлені практично всі

нації і расові групи, при цьому „білі” американці складають 81,7% (у т. ч. більше 13% представників іспаномовної громади), афроамериканці – 12,9%, автохтонне населення (індіанці, полінезійці) – 1,2%, вихідці з Азії – 4,2%. В країні живе 2 млн. мешканців українського походження. У релігійному відношенні більшість (87 %) американців притримуються християнського віровизнання, переважно це – протестанти (52%), решта – послідовники іудаїзму, ісламу, інших релігій, атеїсти. Міське населення складає 75%, при цьому 40 міських агломерацій мають населення понад 1 млн. мешканців. Столицею є м. Вашингтон (607 тис. мешканців).

Сполучені Штати Америки – країна з недовгою, за європейським виміром, історією. Територію країни в давнину населяли індіанці, Аляску – ескімоси. На момент відкриття Америки Х.Колумбом на території країни проживало щонайменше 300 індіанських племен. Перша європейська колонія була заснована іспанцями у Флориді в 1565 р. Перше англійське поселення, Джеймстаун у Вірджинії, з’явилося 1607 р., через 12 років сюди привезли чорношкірих невільників для роботи на тютюнових плантаціях. У 1620 р. сто англійських пуритан, рятуючись від релігійних переслідувань, прибули в Америку на кораблі „Мейфлауер” і заснували колонію Плімут Рок на території сучасного штату Массачусетс. Вони підписали знамениту угоду „Мейфлауер” – декларацію про самоврядування, більшість положень якої пізніше увійшло до Декларації незалежності (4 липня 1776 р.) й Конституції США (17 вересня 1787 р.), що підсумували результати Війни за незалежність 1775-1783 рр.

XIX ст. стало для молодой країни періодом інтенсивного розвитку й стрімкого розширення території. В 1803 р. за мізерну плату французький імператор Наполеон поступився США всією територією Великих рівнин, у 1819 р. у Іспанії було куплено Флориду. США відстояли свою незалежність у війні з Британією 1812-1814 рр., а потім значно розширили свою територію за рахунок земель сусідньої Мексики, Росії (1867 р. за \$ 7,2 млн. купили в неї Аляску) та Канади. В ході громадянської війни між Північчю та Півднем 1861-1865 рр. було скасовано рабство та збережено цілісність США. Після завершення

Реконструкції Півдня (1865-1877 рр.) розпочався бурхливий економічний розвиток США, який на поч. ХХ ст. перетворив їх у наймогутнішу державу світу.

У квітні 1917 р. США вступили в Першу світову війну на боці Антанти, що допомогло вирішити конфлікт на користь останньої. „Новий курс” президента Ф.Рузвельта сприяв зміцненню світових позицій США у міжвоєнний період. У грудні 1941 р., після нападу Японії на американську військову базу Перл-Харбор у Тихому океані, США вступили в Другу світову війну, утворивши разом із СРСР та Великою Британією антигітлерівську коаліцію – Об’єднані Нації. Наприкінці Другої світової війни США – держава-засновниця і постійний член Ради Безпеки ООН – вперше застосувала атомну зброю, скинувши 6 і 9 серпня 1945 р. бомби на японські міста Хіросіму та Нагасакі.

Як наймогутніша в економічному та військовому відношенні держава світу США очолили країни Заходу в їхньому протистоянні з СРСР у період „холодної війни”. Під гаслом стримування розповсюдження комуністичних режимів ця держава впродовж 1950-1953 рр. воювала в Кореї, а в 1964-73 рр. - у В’єтнамі. Водночас задля зниження загрози війни глобального масштабу США уклали низку договорів із СРСР, а потім з Російською Федерацією про обмеження та скорочення ядерних озброєнь. Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку та Вашингтоні США провели військові операції в Афганістані та Іраку.

За формою державного устрою США – федерація, що складається з 50 штатів та федерального округу Колумбія. Федеральна конституція містить перелік питань, що знаходяться у віданні центральної влади. У свою чергу кожен штат має свою конституцію, свої законодавчі органи – легіслатури, свою виконавчу владу на чолі з губернатором, і, нарешті, свою судову систему. Главою держави є президент, який одночасно очолює виконавчу владу. Тому за формою правління США є президентською республікою. Конституція встановлює принципи поділу влади та „стримувань і переваг”. За нею

законодавча влада в країні належить конгресу, виконавча – президенту, судова – Верховному Суду та іншим судам.

Вищий орган законодавчої влади – конгрес складається з двох палат – палати представників і сенату. Парламент є єдиним органом влади в США, що може приймати федеральні закони, накладати федеральні податки, оголошувати війну та вводити в дію міжнародні угоди. В основній сфері діяльності – законодавчій – палати мають рівні права. Для того, щоб стати законом, біль має бути затверджений в обох палатах парламенту, пройшовши три читання. Після схвалення палатою представників і сенатом він надсилається президенту для затвердження. Палата представників у складі 435 депутатів обирається шляхом прямих виборів за мажоритарною системою відносної більшості пропорційно до населення штатів. Кожен депутат представляє округ у своєму штаті й обирається на дворічний термін, а кількість округів визначається шляхом перепису кожні десять років. Сенат – палата парламенту, яка репрезентує інтереси всіх штатів – обирається за тією ж системою на шість років з оновленням на третину складу через кожні два роки. У його складі 100 сенаторів – по два від кожного штату. Сенат очолює віцепрезидент США.

Президент є фактичним главою держави (хоч федеральна конституція не містить такого поняття) і главою уряду. Федеральний уряд (Кабінет), що складається з державних секретарів, повністю підпорядкований президенту, виконує при ньому дорадчу функцію і не підзвітний перед конгресом. Президент бере безпосередню участь у законодавчому процесі: впродовж 10-ти днів він повинен або підписати, або повернути в парламент біль із своїми запереченнями. Подолати президентське вето Конгрес може, схваливши вдруге біль у кожній палаті більшістю в 2/3 голосів. Президент сам здійснює законодавчу ініціативу, формулюючи в своїх посланнях до конгресу конкретні пропозиції й законопроекти. Велику кількість підзвітних актів, які прирівнюються до парламентських законів, президент видає самостійно.

Президент очолює також зовнішньополітичний апарат, самостійно вирішує численні міжнародні питання, очолює Збройні сили країни.

Президент і віце-президент обираються на 4 роки шляхом непрямих виборів, суть яких полягає в тому, що громадяни обирають не безпосередньо президента, а так званих вибірників. Останні утворюють колегію з 538 осіб, яка обирає президента. Кожний штат має в колегії стільки місць, скільки від нього обирається конгресменів і сенаторів, крім того ще три місця відводяться представникам від федерального округу Колумбія.

У США сформувалася й функціонує двопартійна система, до якої входять Республіканська (засн. в 1854 р.) та Демократична (засн. в 1828 р.) партії. Республіканська вважається більш консервативною, Демократична – більш ліберальною й соціально зорієнтованою партією. Певний вплив на функціонування політичної системи США справляє найбільше профспілкове об'єднання Американська федерація праці – Конгрес виробничих профспілок (АФП-КВП), що об'єднує майже 100 національних профспілок (приблизно 15 млн. членів). У країні налічується також понад 50 незалежних профспілок загальною чисельністю приблизно 3 млн. робітників і службовців.

Прикладом англосаксонської федеративної парламентської демократії, що поступово сформувалася з колишньої колонії, але продовжує формально зберігати монархічну форму правління, є **Канада**. Вона є федеративною державою, що складається з 10-ти провінцій і трьох територій (Нунавут, Північно-Західні та Юкон). Походження слова „Канада” остаточно не з'ясоване. Припускають, що воно походить від індіанського „каната” – скупчення хатин або група людей. Канада є другою за площею країною світу, після Росії. Вона займає дванадцятую частину земної суші - більшу частину материка Північної Америки й численні острови, що його оточують, загальною площею 9 984670 км².

Населення Канади складає близько 33,4 млн. чоловік (липень 2007 р.), причому більша його частина живе уздовж кордону зі США на вузькій смузі шириною 160 км і довжиною 6 000 км, що займає всього 2 % території країни.

Відповідно до останнього перепису населення (2004 р.), більш як 3/4 канадців (76,6 %) живуть у містах, менш як чверть (23,4 %) – в сільській місцевості. Майже третина (31 %) населення Канади сконцентрована у трьох найбільших містах країни – Торонто, Монреалі й Ванкувері. Офіційні мови – англійська та французька, перша є рідною для 59 % мешканців країни, друга – для 23 %. Переважна більшість франкомовного населення (75 %) проживає в провінції Квебек у східній частині країни. Частина канадських громадян зберігає в побуті мову країни свого походження – італійську, німецьку, українську, португальську, а також мови індіанських та ескімоських народів. 42,6 % канадських громадян є католиками, 23,3 % – протестантами. З інших віросповідань поширені православ'я (в Канаді діють автономні Грецька та Українська православні церкви) юдаїзм, іслам, сикхізм й ін.

Найбільшим містом країни є Торонто (4,7 млн. жителів), яке є провідним торговельним, фінансовим і промисловим центром країни. Столиця країни Оттава (1,1 млн.) творить спільну агломерацію з розташованим на іншому березі ріки Оттава містом Холл. Іншими значними містами є франкомовний Монреаль (3,4 млн. жителів), західний морський порт Ванкувер (більше 2 млн.), Калгарі (більше 900 тис.), Едмонтон (більше 900 тис.), Квебек (прибл. 700 тис.), Вінніпег (прибл. 700 тис.).

Канада – країна з високорозвиненою економікою, сучасним промисловим виробництвом, кваліфікованою робочою силою і має репутацію країни швидкого промислового росту, особливо в таких галузях, як високі технології, транспорт та машинобудування, аерокосмічна індустрія, мікроелектроніка, виробництво медичного устаткування, розробка програмного забезпечення, гідроенергетика і ядерна промисловість, лазерна промисловість і оптоелектроніка, біотехнології, харчова промисловість. При цьому в господарстві країни спостерігається значна регіональна диференціація: промислові й фінансові центри країни розташовані в Південному Онтаріо та Квебеку, основний обсяг зернових виробляється в степових провінціях Манітоба, Саскачеван й Альберта (тут же добуваються майже вся нафта й

природний газ Канади), основну частину продукції лісопромисловості дає Британська Колумбія, корисні копалини зосереджені головним чином на півночі й північному заході. Канада має розвинену переробну промисловість і одночасно займає передові позиції в світі з видобутку окремих видів сировини: цинку (1-е місце в світі), нікелю (друге), міді (третє), свинцю (п'яте), урану, алюмінію, золота. Найважливішими галузями промисловості є нафтова, газова, целюлозно-паперова, деревообробна, кольорова металургія. Канада залишається також одним із провідних світових виробників й експортерів зерна. Хоч орна земля займає всього близько 5% території Канади, на частку країни доводиться майже 16 % світової продукції пшениці.

Історія сучасної канадської державності бере свій початок з 1497 року, коли мореплавець Джон Кабот, який був на службі в англійського короля, висадився на острові Кейп-Бретон і оголосив права Англії на відкриту ним територію. У 1534-1536 рр. французький мореплавець Ж.Картьє досяг затоки Св. Лаврентія і, дослідивши територію, оголосив її власністю французької корони. З 1605 р. розпочалася колонізація Канади. У 1608 р. Самюель де Шамплейн побудував форт Квебек, який став французьким плацдармом у Північній Америці. А в 1663 р. була створена колонія під назвою „Нова Франція” з центром у Квебеку.

Французи освоювали в основному район ріки Св. Лаврентія, Великих Озер і на півдні – район уздовж Міссісіпі. Англіїці займали переважно узбережжя Атлантики й Гудзонової затоки. В результаті поразки французької армії в Семилітній війні 1756-1763 рр. Велика Британія отримала права на всю територію Канади. Після того, як США завоювали незалежність, велика кількість так званих лоялістів, себто британських підданих, які на відміну від повсталих американських сецесіоністів зберегли вірність британській короні, перейшла в Канаду й оселилася в провінціях Нова Шотландія, Нью-Брансвік, а також уздовж Великих озер. У 1867 р. окремі британські колонії були об'єднані в єдину територіальну конфедеративну одиницю, що отримала назву Канада й стала домініоном Великої Британії. У наступні роки 1871 р. до Канади були

приєднані Британська Колумбія (1871 р.), нинішня територія Юкон (1898 р.), Альберта, Саскачеван та Північно-Західні Території (1905 р.), Ньюфаундленд (1949 р.), що до цього був окремим британським домініоном. Після набуття чинності в 1931 р. Вестмінстерським статутом Канада стала повністю самостійною державою в складі Британської Співдружності. Проте лише 17 квітня 1982 р. вона офіційно отримала нову конституцію, за якою її державні органи отримували право змінювати устрій країни.

Політична система Канади практично повністю копіює британську. Главою держави формально є британський монарх. Реально функції глави держави виконує генерал-губернатор, якого призначає монарх за поданням прем'єр-міністра Канади. Повноваження генерал-губернатора також носять багато в чому формальний характер. Формально він є главою виконавчої влади, затверджує законопроекти, прийняті парламентом тощо. Теоретично генерал-губернатор може відмовитися схвалити законодавчий акт, прийнятий канадським парламентом, однак на практиці жоден з генерал-губернаторів не робив цього. Рішення уряду передаються на затвердження генерал-губернаторові у вигляді „рекомендацій”, проте він зазвичай просто санкціонує їх. У повноваження генерал-губернатора входить формальне призначення прем'єр-міністра, але практично на цей пост призначається лідер партії або коаліції, що одержала більшість на парламентських виборах. Офіційний строк повноважень генерал-губернатора становить 5 років. 3 вересня 2005 р. цю посаду обіймає уродженка Гаїті, професійна тележурналістка з Монреалю Мішель Жан (1957).

При генерал-губернаторі діє Таємна рада (130 осіб), до якої входять члени королівської родини, діючі й колишні міністри, спікери палат парламенту тощо. Її комітетові на чолі з прем'єр-міністром належить реальна виконавча влада в Канаді, при цьому функції прем'єр-міністра і кабінету не записані в конституції, а ґрунтуються на традиції. Так само згідно з традицією генерал-губернатор зобов'язаний формально затверджувати практично будь-яке рішення кабінету чи законодавчу пропозицію, схвалену парламентом.

Прем'єр-міністр Канади має широкі повноваження, у тому числі є верховним головнокомандуючим країни. З 6 лютого 2006 р. цю посаду обіймає Стівен Дж. Харпер (1959), лідер Консервативної партії. Рішення кабінету звичайно приймаються консенсусом і дуже рідко - більшістю голосів. Роботу кабінету і прем'єр-міністра забезпечує секретаріат Таємної ради, посада керівника якої є найвищою в чиновницькому апараті Канади. За призначенням і переміщенням державних службовців стежить Незалежна комісія з питань державної служби, що складається з трьох членів, яких призначають на 10-річний термін.

Вищим органом законодавчої влади є парламент, до складу якого входять британський монарх (його представляє генерал-губернатор) і дві палати - сенат та палата громад. Палата громад складається з 301 депутата й обирається населенням на 5 років за мажоритарною системою відносної більшості (кандидати можуть представляти політичні партії або балотуватися на незалежній основі). Сенат, який ще називають верхньою палатою, побудований за моделлю британської палати лордів: його 104 члени не обираються, а призначаються генерал-губернатором за порадою прем'єр-міністра і можуть залишатися на посаді до досягнення ними 75 років. Сенат має фактично такі самі повноваження, як і палата громад. Головна законодавча ініціатива належить уряду, закон вважається прийнятим у випадку схвалення його обома палатами і затвердження указом генерал-губернатора.

У Канаді, як і в США, діє двопартійна система, до якої входять Консервативна та Ліберальна партії, причому розходження між ними в програмах є мінімальними. Разом з тим, активну роль у політичному житті країни відіграє також Квебекська партія (засн. в 1968 р.), що домагається визнання прав квебекців як окремої нації і в перспективі – політичного відділення франкомовної провінції при збереженні економічної „асоціації” між обома державами. На ініційованому цією партією референдумі про суверенітет Квебеку 30 жовтня 1995 р. федералісти перемогли з мінімальним відривом – всього у 1,2 % голосів.

Федеративний устрій Канади передбачає широку палітру компетенцій суб'єктів федерації. Кожна провінція має законодавчий орган - однопалатну Законодавчу асамблею або двопалатний парламент (у Квебеку діють одночасно і законодавча рада, і законодавча асамблея). Королівську владу в провінціях представляють лейтенант-губернатори, яких призначає генерал-губернатор за поданням канадського уряду. Вони вважаються формальними главами державної влади в суб'єктах федерації, хоч фактично виконавча влада в провінціях належить провінційним урядам, які створюються партією, що отримала більшість місць в місцевій асамблеї, і очолюються прем'єр-міністрами. Території мають територіальні збори й виконавчі органи, що обираються ними. Територія Нунавут, утворена в 1999 р. й населена переважно корінними жителями – інуїтами (ескімосами), має розширені права автономії.

Ще однією особливістю правової системи Канади є поєднання в ній елементів загального британського й континентального французького (в Квебеку) права. У Квебеку з 1866 р. навіть діє цивільний кодекс, створений на основі джерел французького та британського загального права. Його сучасна редакція набула чинності з 1 січня 1994 р. Канада – єдина країна в світі, яка є членом і Співдружності націй, і Організації франкомовних держав.

Ірландія є прикладом британської колонії, що поступово повністю втратила політичний зв'язок з колишньою метрополією та запровадила республіканський устрій. Вона займає близько 5/6 території (70,28 тис. км²) однойменного острова, другого за величиною в групі Британських островів. Населення цієї мононаціональної країни складає 4,11 млн. чол. (липень 2007 р.), Поза межами острова проживає ще близько 60 млн. осіб ірландського походження, з них половина у США, решта в Англії, Канаді, Австралії, Новій Зеландії.

Ірландці є нащадками кельтських племен, проте за довгі сторіччя англійської колонізації майже втратили рідну мову. Хоча офіційно в країні функціонують дві державні мови – ірландська й англійська, практично всі ірландці говорять англійською, а ірландську вживають у побуті лише деякі

жителі віддалених західних і південних сільських районів. 88,4% населення країни сповідують католицизм, 4,6% - протестантизм. Населення розміщується нерівномірно: понад 40 % мешканців країни проживають в радіусі 97 км від столиці – м. Дубліна, що є центром торгового, політичного і громадського життя країни. Іншими великими містами є Корк (майже 180 тис.), Лимерик (79 тис.), Уотерфорд (44 тис.) і Дандолк (30 тис.).

Ірландія має сучасну, інтегровану в міжнародну торгівлю аграрно-індустріальну економіку зі стійкими середньорічними темпами економічного зростання на рівні до 10 %. Головними галузями промисловості є виробництво продовольчих товарів, пивоваріння, виробництво тканин, одягу, хімікатів, лікарських препаратів, машинобудування, виробництво транспортного обладнання, скла, кришталю, випуск програмного забезпечення. У країні мають виробництво дев'ять з десяти передових фармацевтичних компаній світу, продукція яких складає понад 30 % у структурі експорту. Окрім того, Ірландія – найбільший в Європі експортер програмного забезпечення для комп'ютерної техніки. Сільське господарство, залишаючись традиційно найважливішим сектором економіки (50% ВВП), дедалі більше поступається своїми позиціями промисловості, яка складає вже близько 40% ВВП та майже 80% експорту. Основними ринками для експорту з Ірландії є Велика Британія (24 %), інші держави ЄС (38 %), США (17 %), основними імпортерами - Велика Британія (35 %) та інші країни ЄС (24 %). Предметами експорту є машини та устаткування, комп'ютери, хімікати, ліки, тварини, продукти тваринництва.

Відповідно до дослідження, проведеного у 2002 р. Міжнародним інститутом розвитку керування, Ірландія займає 10-те місце серед 47 країн за показником „конкурентоспроможність економіки”, а отже є однією із найпривабливіших для інвесторів країн Європи. Близько 1240 іноземних компаній мають комерційні підприємства на території Ірландії і співпрацюють з ірландськими компаніями як в Ірландії, так і на світовому ринку, забезпечуючи постійною роботою 138 тис. чол. і вкладаючи в ірландську економіку близько 13 млрд. євро щорічно. А стратегічне розташування на

головних повітряних та морських трасах, що зв'язують Північну Америку з Північною Європою, роблять Дублін транспортним вузлом міжнародного значення. Ірландія має три міжнародні аеропорти (Дублін, Шаннон і Корк), чотири великі морські порти (Дублін, Корк, Вотерфорд і Росслер) та одну із найрозвиненіших систем зв'язку в Європі.

Ірландія має порівняно давню історію. Гібернія (перша назва Ірландії) згадується ще в творах античних авторів. У IV ст. до н.е. її територія була заселена кельтськими племенами, що поступово асимілювали попереднє населення. У I ст. н.е. тут виникли перші державні утворення, на основі яких згодом стали складатися територіальні об'єднання на чолі з ріагами („королями”). значною мірою сприяло Утвердження на острові християнства у середині V ст. прискорило процес державотворення.

З VIII ст. в Ірландію стали проникати вікінги, однак після розгрому в битві при Клонтарфі у 1014 р. змушені були залишити ірландські терени. На зміну вікінгам у 1169-1171 рр. прийшли англо-нормандські феодали, що організували на острові свою колонію Пейл з автономним парламентом та нав'язали місцевому населенню васальну залежність від Англії. У кінці XVI - на початку XVII ст. Англія колонізувала також Манстер, Ольстер і частину Ленстера, що не входили в Пейл, жорстоко придушивши неодноразові повстання корінного населення. У 1801 р., відповідно до „Акту про унію”, Англія остаточно ліквідувала залишки парламентської автономії Ірландії, надавши місцевим представникам лише декілька місць у британському парламенті.

Із встановленням колоніального режиму Ірландію було перетворено на аграрний придаток Англії. У 1845-1847 рр. неврожаї картоплі, що була головним харчовим продуктом місцевого населення, викликали голод, від якого близько 1,5 млн. ірландців загинуло та ще близько 2 млн. були змушені емігрувати. Під час Першої світової війни ірландці, скориставшись складним становищем Великої Британії, домоглися схвалення парламентом закону про гомруль (самоврядування) для Ірландії, проте його реалізацію було відкладено

до закінчення війни. Оскільки й після війни вирішення питання затягувалося, ірландці у 1919 р. в односторонньому порядку проголосили незалежність. За мирним договором з Британією, укладеним 6 грудня 1921 р., 26 південних графств утворили Вільну Ірландську Державу, проте шість найбільш розвинених північних графств залишилися за Великою Британією, утворивши „Північну Ірландію” або Ольстер.

У 1936 р. Ірландія вилучила всі згадки про британську корону зі своєї конституції, і колишній домініон став суверенною державою Ейре, лише номінально пов'язаною з Британією. Щоб зберегти відносини зі Співдружністю і розв'язати питання про Північну Ірландію, Ірландія схвалила Акт про зовнішні відносини 1936 р., за яким британський монарх міг формально діяти від імені Ірландії в міжнародних справах. Проте у 1949 р. цей акт було відкликано, оскільки Ірландія оголосила себе республікою і вийшла зі Співдружності. Під час Другої світової війни Ірландія, на відміну від метрополії, зберігала нейтралітет.

Ірландія є унітарною державою й адміністративно поділяється на 26 графств. За формою правління країна є парламентською республікою. Законодавча влада належить національному парламенту, що складається з президента і двох палат. Така формула є даниною британській конституційній традиції й означає, що глава держави бере участь у законодавчому процесі. Парламент складається з двох палат – сенату (60 сенаторів) та палати представників (166 депутатів), склад яких формується за змішаною системою представництва. При розгляді законопроектів домінує нижня палата.

Останні парламентські вибори в країні відбулися 24 травня 2007 р., на них більшість отримала центристська партія „Фіанна файл” („Солдати долі”), яка сформувала урядову коаліцію з Партією зелених та прогресивними демократами. Прем'єр-міністром країни на рекордний для його країни третій п'ятирічний прем'єрський термін поспіль був обраний Берті Ахерн (1951).

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте особливості політичного устрою англосаксонських держав.
2. З'ясуйте специфіку системи загального права в англосаксонських країнах.
3. З'ясуйте характерні риси системи стримувань і противаг, закладеної в конституційному устрої США.
4. З'ясуйте особливості федеративного устрою Канади.
5. З'ясуйте історичні витоки та суть „Ольстерської проблеми”.

2.3. Німецькомовні федерації: ФРН, Австрія, Швейцарія

Німецькомовні держави – Німеччина, Австрія та Швейцарія - розташовані частково у Західній, частково в Центральній Європі. Їх поєднують етнічна та культурна близькість (більшість громадян цих країн розмовляють різними діалектами німецької мови), спільне історичне минуле (територія означених країн у Середньовіччі складала серцевину Священної Римської імперії німецької нації) та однотипний політичний устрій (в усіх трьох країнах сформувалися федеративні парламентські республіки з досить широкими правами суб'єктів федерації).

Федеративна Республіка Німеччина розташована в Центральній та Західній Європі. Її територія займає 357 тис км², населення становить 82,4 млн. чол. (липень 2007 р.) - майже 230 мешканців на км². За кількістю населення ФРН займає 12-те місце в світі і друге в Європі (після Росії). Більшість населення країни (91,5%) складають німці. У країні постійно мешкає також значна кількість іноземців – турків, сербів, італійців, греків, поляків. За

віросповіданням 72 % жителів – християни (переважно лютерани). Державна мова – німецька. Столицею з червня 1991 р. є Берлін (3,5 млн. мешканців).

ФРН є високо урбанізованою країною, міське населення становить 85 %. Найбільшими містами, окрім столиці, є Гамбург, Мюнхен, Кельн, Франкфурт-на-Майні, Ессен, Дортмунд, Штутгарт, Дюссельдорф, Бремен, Ганновер, Лейпциг, Дрезден.

Німеччина належить до групи найбільш розвинених постіндустріальних країн. За обсягом ВВП та промислового виробництва вона займає перше місце в Європі й п'яте місце у світі (після США, КНР, Японії й Індії). З галузей промисловості найбільш розвинені металургія, машинобудування, автомобільна (третє місце в світі), електроніка, хімічна (третє місце в світі), авіа-космічна.

Високорозвиненим є й сільське господарство, що забезпечує близько 15% ВВП. Його головними галузями є тваринництво (7,4 млн. т м'яса) та вирощування зернових. Агропромисловий комплекс країни на 90 % забезпечує внутрішнє споживання продуктів харчування.

Німеччина має досконалу транспортну мережу, її основа – залізниці (40,9 тис. км) та автошляхи (211 тис. км). Морські порти: Гамбург, Росток. Економіка ФРН значною мірою орієнтована на експорт, основне місце в структурі якого займають автомобілі, електротехнічні вироби, оптика, морські судна, вагони. Обмеженість природних ресурсів змушує країну імпортувати нафту і нафтопродукти, природний газ, кольорові метали. Головними торговельними партнерами є країни ЄС (56,4%), США (9,4%), Японія (1,9%).

Історія Німеччини сягає своїм корінням доби верхнього палеоліту, коли на цих теренах з'явилися перші люди (підтвердженням цієї гіпотези стало виявлення поблизу міста Гейдельберга найдавніших у Європі кісткових решток людини). У останніх століттях до н.е. і перших століттях н.е. племінні групи древніх германців населяли територію між Рейном і Лабою (Ельбою). На їхній основі поступово стали складатися племінні герцогства, що на початку IX ст. увійшли до складу Франкської держави. У 843 р., після розпаду Франкської

імперії, її східна частина стала окремим Східно-Франкським королівством. Формальною датою утворення Німеччини як самостійного королівства вважається смерть останнього східнофранкського короля – Людовика-дитяти у 911 р. До складу королівства тоді входили герцогства Швабія, Баварія, Франконія, Саксонія, Тюрінгія і Лотарингія.

У середині X століття німецький король Оттон I Великий приєднав до своїх володінь також Північну Італію, Лотарингію й Чехію, утворивши у 962 р. імперію, що згодом була названа „Священною Римською імперією німецької нації”. Однак окремі області імперії були мало пов’язані між собою у господарському відношенні, і це призводило до посилення місцевих князів, графів і лицарів та послаблювало державу. Роздробленість Німеччини призвела до припинення правлячої династії Штауфенів та повного торжества територіальних князів, які привласнили собі право вибирати імператорів.

У середині XV ст. в Німеччині під проводом професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера виник широкий суспільний рух - Реформація, спрямований на звільнення від впливу католицької церкви. Наслідком руху стала Селянська війна 1525 р., розгром якої і наступне посилення влади князів довершили процес політичного розпаду Німеччини. У 1648 р. за умовами Вестфальського мирного договору ряд територій Німеччини відійшов до переможців у Тридцятирічній війні – Франції і Швеції, якими було визнано повну самостійність князів. У цей час на території Німеччини на 30 млн. жителів склалося 297 самостійних держав-князівств, серед яких лише Австрія і Бранденбург були більш-менш великими державними утвореннями. А у 1806 р., після поразки Австрії у війні з наполеонівською Францією, Священну Римську імперію німецької нації взагалі було ліквідовано. Під протекторатом Наполеона I був створений Рейнський союз, до якого увійшла 21 німецька держава, а у 1807 р., після розгрому Прусії, до цього союзу увійшла і вся Західна Німеччина. Проте за кілька років, після поразки Наполеона у Лейпцігській битві 1813 р., і Рейнський союз розпався.

На Віденському конгресі 1814-1815 рр. було створено Німецький союз під проводом Австрії, до якого увійшло 39 великих і дрібних німецьких держав. Проте й він після перемоги Пруссії у війні з Австрією у 1866 р. припинив своє існування.

У другій половині XIX століття канцлер Пруссії Отто фон Бісмарк, призначений на цю посаду у 1861 р. королем Вільгельмом I, очолив процес об'єднання Німеччини „зверху”. У результаті перемоги над Австрією до Пруссії було приєднано німецькі держави Ганновер, Кургессен, Нассау, Шлезвіг, Гольштейн. Понад 20 середніх і дрібних держав, що знаходилися північніше ріки Майн, були об'єднані в Північонімецький союз на чолі з Пруссією. Чотири південно-німецьких держави: Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт – були зв'язані з Пруссією секретним військовим альянсом проти Франції. А у 1867 р. було створено Митний союз, що охопив усю Німеччину і став економічною основою для повного об'єднання країни.

Перемога Пруссії у війні з Францією 1870 р. завершила процес німецького об'єднання. У 1871 р. прусський король Вільгельм I був проголошений німецьким імператором. За конституцією Німецької імперії, прийнятою 16 квітня 1871 р., до складу нового політичного об'єднання увійшли 22 монархії і кілька вільних міст.

У 1914 р. Німеччина почала Першу світову війну, що виявилася занадто важким тягарем для її економіки й завершилася ліквідацією монархії та утворення Веймарської республіки. У 1933 р. до влади в країні прийшла очолювана А.Гітлером Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП), в основі ідеології якої лежав крайній расизм, антисемітизм та реваншизм за програш у Першій світовій війні. Напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. став початком Другої світової війни, що закінчилася 8 травня 1945 р. повною капітуляцією Німеччини й фактичним розчленуванням її території на чотири окупаційні зони, що, в остаточному підсумку, призвело до утворення трьох самостійних державних утворень: Федеративної Республіки Німеччини (на території американської, французької й британської окупації),

Німецької Демократичної Республіки (на території радянської зони окупації) і Західного Берліна – „вільного” міста з особливим статусом. З того часу „Німецьке питання” стало одною з важливих складових змагання двох військових блоків, очолюваних наддержавами – СРСР та США – у ході „холодної війни”.

Відновлення єдності Німеччини стало можливим лише у кінці 1980-х рр. завдяки політичному занепаду СРСР. Після падіння „берлінського муру” в ніч на 9 листопада 1989 р. та повалення диктатури правлячої в НДР Соціалістичної єдиної партії Німеччини 1 липня 1990 р. НДР та ФРН об’єдналися в рамках валютного, економічного та соціального союзу. 12 вересня того ж року у Москві було укладено Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини (т.зв. Договір „2+4”), який відкрив дорогу до входження НДР до складу ФРН. Процес „відновлення німецької єдності” було завершено 3 жовтня 1990 р. на основі угод „Про вступ НДР до ФРН згідно зі ст. 23 Основного Закону” та „Про державне об’єднання”.

За державним устроєм Німеччина є федеративною республікою, що складається з 16 федеральних земель. Федеративний устрій ґрунтується на засадах територіально-адміністративної федерації. Кожна земля має власну конституцію, виборний законодавчий орган – однопалатний ландтаг (у Баварії – двопалатний) і уряд на чолі з прем’єр-міністром. Порівняно високий рівень політичної децентралізації ґрунтується на розподілі повноважень між центром і землями. До федеральних повноважень належать конституційна система, закордонні справи, валютна і монетарна системи, залізниці, пошта, телекомунікації, захист прав громадян, оборона країни. До земельних повноважень входять освіта, культура, охорона здоров’я, комунальні справи й добробут населення, поліцейські повноваження, впровадження у землях федеральних законів та інших форм правового регулювання. До спільних повноважень належать сфера цивільного і кримінального законодавства та управління економікою.

За формою державного правління ФРН – демократична за політичним режимом парламентська республіка. Основний Закон визначає 5 принципів державного устрою ФРН: вона є республіканською, демократичною, федеральною, правовою і соціальною державою.

Вищими органами державної влади є федеральний президент (глава держави), два органи парламентського представництва – бундестаг та бундесрат, федеральний уряд, очолюваний федеральним канцлером, і федеральний конституційний суд. Федеральний президент обирається на п'ять років спеціальним органом – Федеральними зборами. Половину їхнього складу становлять депутати бундестагу, інша половина складається з представників земельних парламентів (ландтагів). Повноваження президента типові для парламентської республіки: він промульгує закони, може брати участь у засіданнях уряду, призначає та звільняє посадових осіб, здійснює право помилювання, представляє Німеччину у відносинах з іншими державами. Більшість актів президента потребують обов'язкової контрасигнації глави уряду або відповідних міністрів, які несуть за них відповідальність. Федеральний президент може розпустити бундестаг на пропозицію федерального канцлера (у 1972 і 1983 рр. у такий спосіб були проведені дострокові вибори до бундестагу). Президент ФРН (з 1 липня 2004 р. – Горст Келер) – єдиний, хто перебуває над партійною політикою і втілює політичну єдність у суспільстві.

Законодавча влада здійснюється двома органами парламентського представництва – бундестагом, що представляє все населення країни, і бундесратом, що репрезентує інтереси федеральних земель. До складу бундестагу входить щонайменше 614 депутатів, половина з яких обирається в одномандатних виборчих округах, інша – за земельними партійними списками терміном на 5 років. Найважливішими функціями бундестагу є законодавство, вибори федерального канцлера і контроль за урядом. До складу бундесрату входить 69 осіб, котрі є одночасно членами земельних урядів. Кожна земля має в бундесраті від 3 до 6 голосів залежно від кількості населення землі. Бундесрат

розглядає закони, що стосуються конституційних змін, а також фінансової та управлінської сфери земель.

Парламентські вибори 18 вересня 2005 р. увінчалися майже однаковими результатами для правих з ХДС/ХСС, що здобули 225 місць, і лівих з СДПН – 222 депутати. Крім того, 61 мандат у законодавчому органі отримала Центристська Партія вільних демократів, 53 - колишні комуністи з Партії демократичного соціалізму здобули, 51 - „зелені”, 2 – незалежні депутати. Така ситуація змусила повернутися до практики „широкої коаліції”, що вже мала місце у 1966-1969 рр. Новий уряд за участю ХДС/ХСС і СДПН очолила лідер християнських демократів Ангела Меркель.

До складу уряду входять федеральний канцлер – його глава, віце-канцлер, міністри, які очолюють міністерства, і міністри без портфелів. Президент пропонує бундестагу кандидатуру на посаду канцлера. Якщо ця кандидатура не отримує більшості голосів депутатів нижньої палати, президент має право розпустити останню. Посаду канцлера традиційно займає голова партії більшості в бундестазі, якщо ж абсолютної більшості жодна партія не має (як нині), канцлера обирає коаліція партій. Уряд має широкі повноваження, фактично він здійснює всі функції з управління державою і має право законодавчої ініціативи. При цьому Основним Законом передбачено пріоритет урядових законопроектів перед депутатськими.

Відповідно до означених повноважень уряду відносно великою є й роль федерального канцлера у державному механізмі Німеччини. Згідно з Основним Законом він визначає головні лінії всієї внутрішньої та зовнішньої політики країни, а тому німецьку урядову систему називають ще „канцлерською демократією”. Федеральний канцлер є єдиним членом кабінету, обраним бундестагом і безпосередньо відповідальним перед цим вищим представницьким зібранням. У випадку відставки канцлера у відставку повинен йти весь уряд. Федеральний канцлер може бути усунутий з посади лише у випадку обрання нової кандидатури, що знайде підтримку бундестагу. Така

процедура називається „конструктивним вотумом недовіри” – на відміну від „деструктивного”, що не вимагає нової кандидатури на посаду глави уряду.

Австрійська Республіка – це держава на півдні Центральної Європи, яка займає частину Східних Альп та Дунайського басейну і межує з середземноморськими теренами. Населення країни становить 8,16 млн. мешканців (95 мешканців на км²), з яких 98% – австрійці, 2% – хорвати, словенці та угорці. За віросповіданням 84% населення – католики, 16% – протестанти. Міське населення складає 55%. Державна мова – німецька. Столиця держави – Відень (1,8 млн. мешканців), іншими великими містами є Грац (240 тис.), Лінц (190 тис.), Зальцбург (134 тис.) і Інсбрук (110 тис.).

Австрія належить до індустріально розвинених країн. Провідними галузями промисловості є машинобудівна, металургійна, хімічна, целюлозно-паперова, гірничодобувна, текстильна, харчова. Продуктивне сільське господарство виробляє усі види продукції, найбільшу частку якої дає тваринництво. Розвинений туризм (до 20 млн. туристів з-за кордону) дає щорічний прибуток у сумі близько 11,5 млрд. євро.

Завдяки географічному розташуванню Австрія віддавна є перехрестям транспортних шляхів між великими європейськими економічними і культурними регіонами. Протяжність її залізниць – 5,81 тис. км, автошляхів – 34 тис. км. Торгує з 150 країнами світу, причому 65% експорту та 68% імпорту припадає на країни ЄС. Предметами експорту є машини, устаткування, лісоматеріали, графіт, азотні добрива, металовироби, основними статтями імпорту - пальне, продовольчі товари, сировина, автомобілі. Австрія займає дев'яте місце у світі за рівнем доходів на душу населення.

Історія Австрії тісно пов'язана з історією Німеччини. Австрійські землі були відвойовані римлянами у кельтів у 15 р. до н.е. Впродовж 2-ї пол. I тис. н.е. терени сучасної Австрії заселили германські та частково слов'янські племена. У 788 р. цю територію було включено до складу імперії Карла Великого. Тоді ж з'явилася назва Остмарк (Східна Марка), як на той час називали віддалений напівавтономний регіон імперії франків. З 1156 р. Австрія

стала герцогством, а у 1282 р. там утвердилася династія Габсбургів. Поступово сформувалася багатонаціональна монархія, що включила чеські, польські, словацькі, угорські, українські, південнослов'янські, італійські землі та стала на перешкоді розширенню османської експансії на територію Європи.

Імперія Габсбургів перетворилася в одну з наймогутніших європейських держав і у 1815 р. виступила ініціатором створення Священного союзу. У 1867 р. утворилася дуалістична Австро-Угорська імперія, яка під час Першої світової війни воювала на боці держав німецького блоку. Загострення національних проблем і поразка в призвели до розпаду монархії та проголошення 12 листопада 1918 р. Австрії республікою. Сен-Жерменський мирний договір 1919 р. визначив її сучасні кордони.

У березні 1938 р. німецькі війська окупували Австрію і приєднали її до нацистської Німеччини ("аншлюс"). Навесні 1945 р. Австрія була визволена і окупована військами СРСР, США, Британії, Франції. Державний договір 15 травня 1955 р. про відновлення незалежної та демократичної Австрії поклав край окупації та сприяв прийняттю від 26 жовтня того ж року закону про її постійний нейтралітет.

За державним устроєм Австрія – демократична парламентська федеративна республіка. Глава держави – федеральний президент, який обирається населенням країни шляхом таємного голосування терміном на 6 років (з 8 липня 2004 р. - Г.Фішер, 1938 р.н.). До повноважень президента належить видання указів, що мають силу закону, представництво держави за кордоном, підписання угод з іншими державами, прийняття присяги найвищих службовців, скликання й закриття сесій національної ради, її розпуск у випадках, передбачених Конституцією, затвердження кандидатури федерального канцлера, а на його пропозицію – і решти членів уряду.

Вищим законодавчим органом держави є двопалатні федеральні збори, що складаються з федеральної і національної рад. До федеральної ради (бундесрату) входять 64 представники земель, обрані пропорційно до кількості їхніх мешканців (але не менше трьох представників) на чотири- або

шестирічний термін. 183 депутати національної ради обираються загальним прямим голосуванням на 4-річний термін. Національна рада ухвалює федеральні закони, вона може розпустити федеральний уряд чи звільнити окремих його членів, якщо висловить їм вотум недовіри. Федеральна рада представляє інтереси 9-ти земель, втілюючи принцип федеративної держави. Майже всі закони, схвалені національною радою, потребують погодження з бундесратом.

Партійна система Австрії складається з двох великих – лівоцентристської Соціал-демократичної партії Австрії (СДПА) й правоцентристської Австрійської народної партії (АНП) та кількох малих партій, що утворюють різноформатні коаліції.

Згідно позачергових парламентських виборів 28 вересня 2008 р. перше місце посіла СДПА, яка набрала 29,7 % голосів. Її колишній партнер по урядовій коаліції АНП отримала 25,6 % голосів. Конкуруючи між собою праві сили – Австрійська партія свободи (АПС) і Союз за майбутнє Австрії (СМА) – зібрали відповідно 18 % і 11 %, об'єднання захисників довкілля „Зелена альтернатива” (ЗА) - 9,8 % голосів.

Виконавча влада віднесена до компетенції уряду на чолі з **федеральним канцлером**, якого призначає президент на пропозицію голови федеральних зборів (з січня 2007 р. уряд очолює Альфред Гузенбауер, СДПА, 1960 р.н.). До складу уряду входять федеральні міністри, яким, у разі необхідності, можуть допомагати державні секретарі. Однією з функцій федерального уряду є висування законодавчих пропозицій, які у вигляді законопроектів подаються до парламенту. Верховний суд є вищою судовою інстанцією у цивільних і кримінальних справах. Адміністративний суд забезпечує законність всього державного управління. Конституційний суд розглядає всі майново-правові вимоги до федерації.

Землі мають право на оскарження федеральних законів у Конституційному суді та право ухвалювати власні закони. Населення кожної із земель обирає свій парламент (ландтаг), а той, у свою чергу, затверджує

земельний уряд. Ландтаги здійснюють всі повноваження, які за Конституцією не належать до прерогатив центрального уряду.

Важливу роль в австрійському суспільстві відіграють профспілки, що сформували Австрійське об'єднання профспілок (АОП). Воно ґрунтується на вільному членстві й відрізняється від більшості профспілкових об'єднань інших демократичних держав світу позапартійністю організації і стрункою централізацією. До найважливіших завдань АОП належить укладання колективних трудових угод. Інші групи інтересів представлені Федеральною економічною палатою, Лігою австрійських промисловців, Католицьким рухом, трьома союзними лігами Австрійської народної партії, що відображають інтереси підприємців, робітників і селян-фермерів.

Таким чином, Австрія представляє зразок конкордативної демократії („демократії згоди”), в якій розв'язання будь-яких питань на федеральному рівні вимагає складної системи погоджень із суб'єктами федерації та зацікавленими суспільними групами, чиї інтереси репрезентують профспілки та інші громадські об'єднання.

Швейцарська Конфедерація – держава в Центральній Європі, розташована на схід від Франції і на північ від Італії. Межує із Францією (573 км), Німеччиною (334 км), Австрією (164 км), Ліхтенштейном (41 км) та Італією (740 км).

Швейцарія – федеративна парламентська республіка, складається з 26 кантонів. Швейцарія не має виходу до моря. Населення складає 7,555 млн. осіб, (169 мешканців на км²) і поділяється на чотири основні етнічні групи: німецьку – 65%, французьку – 18%, італійську – 10% і ретороманську – 1%. Решту 6% складають іммігранти з Іспанії, Туреччини та інших країн. Офіційними мовами є німецька, французька, італійська й ретороманська. За віросповіданням 41,8% мешканців країни є католиками, 35,3% – протестантами, 4,3% (в основному, іммігранти) ісламістами.

Швейцарія є високоурбанізованою країною. Міське населення становить 68% мешканців країни. Найбільшими містами є Цюрих (840 тис. мешканців), Женева (393 тис.), Базель (359 тис.).

Швейцарія - одна з найбагатших у світі високорозвинених країн, міжнародний фінансово-банківський центр (тут розташовано 650 банків, бірж цінних паперів, ряд з них - найбільші в Європі). Основними галузями промисловості є гідро- і атомна енергетика, металообробна, машинобудування, верстатобудування, виготовлення турбін, корабельних двигунів, текстильного обладнання, інструментів для вимірювань (у т.ч. годинників), ліків і барвників, продуктів харчування. Основною галуззю сільського господарства є інтенсивне молочне тваринництво. Хоч у аграрному спектрі зайнято лише 5% населення, на 55 – 60 % забезпечує потреби країни. Важливою статтею доходу є іноземний туризм (країну щороку відвідують 6-7 млн. туристів). Швейцарія однією з перших країн Західної Європи вже в XIX ст. створила розгалужену мережу залізниць, яка нині сягає 5 тис. км і з'єднує практично всі більші населені пункти. У XX ст. до них додалася мережа шосейних шляхів з твердим покриттям, протяжність яких сьогодні становить 61,5 тис. км.

У цілому Швейцарія має процвітаючу та стабільну сучасну ринкову економіку із середньодушовим рівнем ВВП близько 40 тисяч американських доларів, що є на 20% вищим, ніж в інших великих індустріальних країнах Європи. Економіка Швейцарії має експортний характер. Країна вивозить машини, хімікати, метали, годинники, продукцію сільського господарства. Проте головною статтею експорту є капітал (на підприємствах в інших країнах, контрольованих швейцарським капіталом, зайнято 3,5 млн. чол., що значно перевищує кількість населення у самій Швейцарії). У той же час бідна на природні ресурси держава змушена імпортувати машини, хімікалії, транспорт, метали; продукція сільського господарства, текстиль.

Географічне розташування (на перевалах через Альпи) наклало відбиток на її історію. У 58 р. до н.е. територія країни, заселена ще з III ст. до н.е. кельтськими племенами ретів і вельветів, була завойована римлянами і

отримала назву Гельвеції. Після розпаду Західної Римської імперії країна увійшла до складу Франкської держави (536 р.). У 843 р. вона була поділена між Швабією й Бургундією. 1 серпня 1291 р. три швейцарські кантони – Урі, Унтервальден і Швіц – з метою відстоювання торгових інтересів у боротьбі з австрійськими Габсбургами уклали військовий союз про дружбу і взаємодопомогу та створили самостійне формування в рамках Священної Римської імперії. Ця дата вважається офіційним моментом заснування Швейцарської конфедерації. Протягом XIII-XIV ст. до союзу приєдналася низка інших кантонів.

Після тривалої боротьби із Священною Римською імперією Швейцарія у 1499 р. отримала від неї фактичну незалежність, що була визнана згодом Вестфальською системою міжнародних договорів. Після періоду наполеонівських війн і французької окупації Віденський конгрес 1815 р. поновив національну незалежність Швейцарії і проголосив її вічний нейтралітет.

У 30-40-х роках XIX ст. Швейцарія пережила громадянську війну між прихильниками та противниками централізації, що закінчилася у 1847 р. перемогою федералістів. У 1848 р. було прийнято Конституцію, за якою Швейцарія із нестійкого союзу кантонів перетворилася на єдину федеративну державу. Протягом всієї наступної історії країна жодного разу не брала участі у війнах. На її території розміщені штаб-квартири ряду міжнародних організацій. У 2002 р. На всешвейцарському референдумі було ухвалено рішення про вступ країни до ООН.

Політична система Швейцарії належить до особливого типу – консенсусної або директоріальної моделі демократичної політичної системи. Основна її суть полягає у поділі влади між якомога більшою кількістю людей, що досягається шляхом надання меншинам права вето з питань, які мають відношення до їхніх інтересів. Країна є парламентською федеративною республікою. Двопалатний парламент (Федеральні збори) складається з національної ради та ради кантонів. До національної ради входить 200

депутатів, які обираються на чотири роки загальним голосуванням на основі пропорційного представництва. До ради кантонів входить 46 депутатів: по два від кантонів і по одному від напівкантонів, причому частину з них обирають місцеві парламенти, іншу - призначають кантональні уряди на 3- 4 роки.

Федеральні збори, окрім законодавчої діяльності, виконують багато інших функцій. Зокрема, вони: обирають уряд, федеральний суд, канцлера та головнокомандуючого армією, визначають бюджет, ратифікують міжнародні договори, мають право оголошувати війну та укласти мир, схвалюють конституції кантонів і слідкують за дотриманням ними федеральних зобов'язань, можуть вирішувати питання по усуненню можливих „загроз федерації”, контролюють федеральну адміністрацію та Збройні сили, мають право помилування, розглядають щорічні звіти уряду про його діяльність.

Вищу виконавчу владу здійснює уряд Швейцарії, що має назву „Федеральна рада”. До його складу входить сім осіб із числа депутатів парламенту від коаліційних партій, що мають більшість у національній раді. Уряд обирається раз на чотири роки після виборів до нижньої палати парламенту. На чолі уряду знаходиться президент (глава держави), якому допомагає віце-президент. Вони щорічно обираються федеральними зборами із числа членів уряду. Одна й та ж особа не може бути обрана президентом чи віце-президентом два рази поспіль. Президент головує у федеральній раді та виступає від імені федерації у відносинах з іншими державами. Для ефективного здійснення поточної роботи парламент обирає на шестирічний строк федерального канцлера і федеральну канцелярію (урядовий штаб).

Повноваження уряду достатньо широкі й стосуються практично всіх питань внутрішньої та зовнішньої політики. Він має право законодавчої ініціативи, розглядає законопроекти федерального та кантонального значення і подає свої висновки, може самостійно видавати різні нормативні акти, а у випадку здійснення надзвичайних повноважень - приймати загальнообов'язкові постанови. Засідання уряду відбуваються щотижня, рішення приймаються одноголосно.

Система різних форм місцевого врядування та самоврядування у рамках директоріальної політичної системи тісно пов'язана з федеративним устроєм Швейцарії. Більші кантони адміністративно поділяються на округи й громади, менші - тільки на громади. У кожному кантоні діє своя конституція, працює парламент та уряд. Кантони мають свої зобов'язання перед федерацією, а також право самостійно вирішувати питання місцевого характеру (це стосується насамперед сфер освіти, культури, доброчинності, охорони здоров'я, благоустрою тощо).

До політичної системи країни входить понад 20 політичних партій. На виборах до Національної ради 21 жовтня 2007 р. найбільшу кількість місць у парламенті отримали Швейцарська народна партія (62), Соціал-демократична партія (43), Радикальна вільна демократична партія (31), Християнсько-демократична народна партія (31), партія „зелених” (20).

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте спільні риси німецькомовних федерацій.
2. Які запобіжні механізми створено в політичній системі ФРН для неможливості встановлення диктаторського режиму?
3. Охарактеризуйте специфіку конкордативної демократії в Австрійській Республіці.
4. Проаналізуйте особливості функціонування консенсусної (директоріальної) моделі політичної системи у Швейцарській Конфедерації.

2.4. Романомовні держави Західної Європи: Франція, Іспанія, Португалія, Італія

Держави, населення яких розмовляє романськими мовами, розташовані на південному заході Європи. До них належать Французька й Італійська Республіки, Республіка Португалія та Королівство Іспанія.

Певною мірою особливе місце серед означених держав займає Французька Республіка. Саме в цій країні після революції 1789-1799 рр. вперше в Європі виник представницький республіканський устрій сучасного типу. Крім того, вона є однією з небагатьох західноєвропейських держав, яка у своєму державному устрої послідовно реалізує принцип унітаризму. Нарешті, Франція четвертою серед держав світу створила власну ядерну зброю. Вона є постійним членом Ради Безпеки ООН, а отже – державою зі світовим впливом.

Французька Республіка – одна з найбільших держав Європи. На північному сході й сході Межує з Бельгією, Люксембургом, Німеччиною, Швейцарією та Італією, на південному заході - з Іспанією й Андоррою, на південному сході – з однією з найменших держав світу - Князівством Монако.

Франції належить середземноморський острів Корсика, невеликі острови в Біскайській затоці, а також декілька заморських департаментів і заморських територій. Територія Франції – 551, 6 тис. км². Країна поділена на 22 регіони й 96 департаментів, включаючи „територіальну спільноту” Корсика, чотири заморських регіони-департаменти (Гваделупа, Гвіана, Мартиніка, Реюньон), три заморські території (Нова Каледонія, Французькі південноантарктичні території, Уолліс і Футуна) та три спеціальні територіальні одиниці (Майотта, Сен-П’єр і Мікелон, Французька Полінезія).

Населення Франції складає 63,718 млн. мешканців (липень 2007 р.). Серед них 94 % французів, решта – вихідці з Північної Африки і Туреччини. За віросповіданням 83-88 % населення – католики, 2 % – протестанти, 5-10 % – мусульмани. Міське населення складає 74 %. Найбільшими містами є столиця держави Париж (10 млн. мешканців), Ліон (1,3 млн. мешканців), Марсель (1,2 млн. мешканців). Державна мова – французька.

Франція – високорозвинена постіндустріальна країна. За рівнем економічного розвитку займає сьоме місце в світі (після США, КНР, Японії, Індії, Німеччини, Британії). Основні галузі промисловості: атомна та гідроенергетика, машинобудівна, авіакосмічна, автомобілебудівна (четверте місце у світі), радіоелектронна, інформаційні технології, суднобудівна, електротехнічна, металургійна, харчова, фармацевтична, косметична. Сільське господарство за обсягом виробництва посідає третє місце серед країн Заходу. Країна виробляє: зерно (понад 50 млн. т), тваринне масло, яловичину, сири, цукор, вина. Основними статтями експорту є легкові автомобілі, літаки, зброя, швейні і текстильні вироби, сталь, судна, електротехнічні вироби, алюміній, зерно, цукор, вина, косметика. Країна імпортує нафту і нафтопродукти, газ, кам’яне вугілля, кольорові метали, целюлозу, бавовну, каву. Головними торговими партнерами Франції є країни ЄС (60 % обігу), Японія, США.

Історія Франції багата на події, які вплинули на загальноєвропейський розвиток. У VII ст. до н.е. на середземноморському узбережжі сучасної Франції греки заснували чимало колоній (під час так званої „Великої грецької

колонізації”). Пізніше на їх місці вирости такі міста, як Марсель і Ніцца. У V ст. до н.е. практично всю територію Франції заселили кельтські племена галлів (звідси походить її стародавня назва Галлія). До середини I ст. н.е. вона була завойована Римом, а з кінця V ст. увійшла до складу Франкської держави. Наприкінці VIII ст. король франків Карл Великий створив величезну імперію, до якої, окрім території сучасної Франції, входили землі Північної Італії, Північної Іспанії, Західних Балкан, Австрії, Швейцарії, Німеччини й Бенілюксу. У 800 р. Карл був коронований у Римі як імператор. Однак менш ніж за півстоліття, у 840 р., після смерті наступника Карла Великого Людовика I Благочестивого імперію було розділено між синами короля. Нова держава, що утворилася у західній частині імперії, отримала назву Франції.

Наприкінці X ст., з приходом до влади Гуго Капета та його наступників, почалося зміцнення держави. До кінця XIII століття під владу французів увійшли Нормандія, Анжу, Прованс і Лангедок. У 1302 р. було вперше скликано французький парламент - Генеральні штати (станово-представницький орган), почала складатися станова монархія. Столітня війна 1337-1453 рр. загальмувала розвиток Франції, але водночас стимулювала подолання феодальної роздробленості і розвиток абсолютної монархії, що супроводжувався активною колоніальною експансією.

Феодально-абсолютистська система була ліквідована в ході Великої Французької революції з проголошенням у 1792 р. Першої республіки та встановленням якобінської диктатури (1793-1794 рр.). У результаті термідоріанського перевороту у Франції було встановлено режим Директорії (1795-1799), на зміну якому прийшла воєнна диктатура Наполеона Бонапарта у формі спочатку Консульства, а потім Першої імперії (1804-1814, 1815).

Після поразки Франції у наполеонівських війнах вона за рішеннями Віденського конгресу 1814-1815 рр. була повернута в дореволюційні кордони. У країні було відновлено монархію. Після Липневої революції 1830 р. до влади прийшла фінансова аристократія. У результаті Лютневої революції 1848 р. В країні було встановлено буржуазно-демократичну республіку (Друга

республіка). У 1852 р. Франція перетворилася на Другу імперію під проводом Наполеона III. Імперія проіснувала до 1870 р. і в результаті франко-пруської війни 1870-1871 рр. та нової революції (Паризька комуна) була замінена на Третю республіку (1875-1940).

Перемога у Першій світовій війні, вигідний для країни Версальський мирний договір 1919 р. та сприятливі рішення Вашингтонської конференції 1921-1922 рр. зміцнили міжнародні позиції Франції. Проте вже незабаром політика „умиротворення”, мюнхенська змова 1938 р. і провал англо-франко-радянських переговорів 1939 р. призвели до розв’язання Другої світової війни та зробили Францію беззахисною перед агресією нацистської Німеччини. Після звільнення у кінці 1944 р. від нацистської окупації та закінчення світової війни Франція стала державою-засновницею ООН і постійним членом Ради Безпеки ООН. Конституція 1946 р. проголосила створення Четвертої республіки (1946-1958). Конституція 1958 р. закріпила основи П’ятої республіки, яка існує донині.

За формою політичного устрою Франція є президентсько-парламентською республікою. З 1958 р. в країні запроваджено мажоритарну виборчу систему з голосуванням у 2 тури за одномандатними округами, що передбачає солідарне волевиявлення різних політичних сил. Президент держави обирається загальним голосуванням на п’ятирічний термін.

Особливе місце в політичній системі займає Конституційна рада – орган, що наглядає за дотриманням Конституції, зокрема за конституційністю законів та регулярністю і характером виборів. До її складу входить 9 осіб, яких призначають на 9 років (три члени ради призначаються президентом, три – головою сенату і три – головою національних зборів). Перед промульгацією президентом закони надходять на розгляд Конституційної ради, яка дає свій висновок щодо їх відповідності Конституції. У випадку наявності якоїсь суперечності закон скасовується.

Президент займає центральне місце в політичній системі держави. Він виконує важливі функції із забезпечення діяльності публічної влади, очолює

Збройні сили, стежить за дотриманням конституційного порядку, виступає гарантом національної незалежності та територіальної цілісності, є главою виконавчої влади. Президент призначає прем'єр-міністра країни (ним може бути лише представник парламентської більшості) та міністрів за його поданням, головує в Раді міністрів, підписує обговорені урядом акти. Разом з тим, що є характерним для парламентської політичної системи, президент не може відкликати прем'єр-міністра: той залишає свою посаду тільки або втративши довір'я парламенту, або самостійно подавши у відставку. У законодавчій сфері президент має право вимагати від парламенту нового обговорення закону, передавати той чи інший закон на референдум, самостійно видавати ордонанси і декрети. Після консультацій з прем'єр-міністром і головами палат парламенту він може розпустити національні збори та призначити нові вибори.

У результаті президентських виборів 22 квітня і 6 травня 2007 р. переміг Ніколя Саркозі (1955), набравши 53,06 % голосів виборців.

Парламент Французької Республіки складається з двох палат (асамблей): нижньої – Національних зборів (577 депутатів) і верхньої – сенату (331 депутат). Депутати Національних зборів обираються на 5 років, Сенату – на 6 років зборами виборців у межах департаментів, при цьому половина складу Сенату переобирається кожних три роки. Характерно, що 12 сенаторів парламенту представляють громадян Франції, які мешкають за межами Європи.

Специфіка політичної системи Франції полягає в тому, що Конституція суттєво обмежує основну функцію парламенту, пов'язану із прийняттям законів. У ній точно визначено коло питань, з яких парламент має право приймати закони. Питання ж, які туди не ввійшли, віднесені до прерогатив законодавчої діяльності уряду. У разі виникнення законодавчої дискусії в парламенті остаточним вважається рішення Національних зборів. Парламент має право здійснювати контроль за урядовою діяльністю і висловлювати недовіру уряду.

У червні 2007 року, в ході двотурових виборів до Національних зборів, правоконсервативний Союз за народний рух отримав 313 мандатів, Соціалістична партія – 186. Тим самим праві й центристські політичні сили сформували парламентську більшість і взяли на себе відповідальність за подальше ефективне функціонування президентсько-парламентської політичної системи.

Французький уряд – Рада міністрів, згідно з Конституцією визначає та проводить „політику нації”. Главою уряду призначається лідер парламентської більшості. До складу уряду входять міністри, які очолюють міністерства, і державні секретарі, що керують підрозділами відповідних міністерств. Прем'єр-міністр відповідає за національну оборону, забезпечує виконання законів, здійснює нормотворчу діяльність і призначення на деякі військові та цивільні посади. Він має право законодавчої ініціативи, може вимагати скликання парламенту, в будь-який час виступати в Національних зборах, а також вимагати передачі уряду певних законодавчих повноважень. Отримавши такий дозвіл, Рада міністрів може приймати ордонанси – акти, що мають силу закону на конкретний вказаний термін. Уряд є відповідальним перед Національними зборами. У випадку прийняття резолюції осуду абсолютною більшістю нижньої палати парламенту Рада міністрів зобов'язана подати у відставку.

Таким чином, політична система П'ятої республіки покликана забезпечувати стабільність держави через виконавчі повноваження президента і водночас гарантувати парламентський контроль над виконавчою владою шляхом чіткого визначення та регламентування повноважень різних гілок державної влади, розробки механізмів взаємних стримувань і противаг, політичної культури компромісів.

Італійська Республіка розташована на півдні Європи в басейні Середземного моря. Вона займає Апеннінський півострів, великі острови Сардинію і Сицилію та також дрібні острови. Населення Італії становить 58,15 млн. чол. (2007 р.), близько 98 % з яких складають італійці. До національних

меншин, які являють собою компактні групи, що живуть впродовж багатьох віків на одній і тій самій території, належать ретороманомовні фріулі (520 тис.), що мешкають в адміністративній області Фріулі-Венеція-Джулія, й ладіни (15 тис.) та німецькомовні південні тирольці (300 тис.), які мешкають в Трентіно-Альто-Адідже. До цієї ж групи меншин відносять і групи італійців з певними етнокультурними особливостями – сицилійців і сардинців (іноді останніх вважають окремим етносом). Окрім того, на території Італії мешкають албанці (80 тис.), французи (70 тис.), хорвати та словенці (50 тис.), євреї (50 тис.), греки (30 тис.), каталонці (10 тис.).

За релігійною ознакою переважну більшість населення Італії (97%) складають римо-католики, крім них в країні мешкають протестанти (бл. 300 тис., переважно в П'ємонті), греко-католики (у тому числі християни-албанці), православні, юдеї та ін. Офіційна мова – італійська, столиця - Рим.

Назву „Італія” вперше використали греки для позначення південного краю Апенінського півострова, де вони оселилися в VIII - VII ст. до н.е. На цих теренах проживали різні племена, серед них за рівнем розвитку культури виділялися етруски, які мешкали в районі між річками Арно і Тибр (цей район одержав назву Етрурія). Територія Італії складала ядро імперії Стародавнього Риму, звідси антична цивілізація Середземномор'я проникла до Західної Європи. Після падіння Західної Римської імперії в V ст. н.е. Апеннінський півострів неодноразово піддавався нападам ззовні, і його політичну єдність було втрачено. Італія перетворилася на географічне поняття, в мозаїку невеликих держав, князівств і королівств, що ворогували між собою і об'єкт домагань іноземних держав, які швидко змінювали одна одну.

Втім, традиція провідної ролі Риму не зникала. Вона втілювалася в особі пап Римських, які вважали себе наступниками римських імператорів. Папи правили центральною Італією й намагалися поширити свій вплив на всю Європу. Через суперництво між папами й німецькими імператорами, що правили Священною Римською імперією та розглядали Італію як своє володіння, Апеннінський півострів перетворився на арену битв. Але завдяки зростанню здобутого

торгівлею й нерідко просто грабіжництвом багатства міст Північної Італії, яке почалося в XI ст., там поступово сформувався новий світ ідей, наук і мистецтв, який дав початок європейському Відродженню.

У XVI ст. піднесення економіки приатлантичної Європи підірвало добробут середньовічної Італії, і протягом двох сторіч італійські держави зазнали спаду економіки та стали жертвами іноземних вторгнень. Протягом 1559-1700 рр. більшу частину Апеннінського півострова контролювали іспанці, потім контроль перейшов до Австрії. У 1796-1797 рр. Італію окупували французькі війська Наполеона, створивши на півночі залежну від Франції Цизальпійську Республіку. 18 березня 1805 р. Наполеон проголосив себе королем Італії, поширивши у 1810 р. контроль Франції над усією країною.

Рішеннями Віденського конгресу італійські держави були частково повернуті колишнім правителям, частково опинилися під австрійським і французьким контролем. На тлі такої ситуації розгорнувся політичний рух, який увійшов в історію як „Рісорджименто” - боротьба за возз'єднання країни. Його лідерами були карбонарії та „молоді італійці” на чолі з Дж.Мадзіні й Дж.Гарібальді, які в лютому 1849 р. проголосили в Римі республіку, що була незабаром повалена французькою армією. Зате війна між П'ємонтом і Австрією закінчилася у 1859 р. визволенням Ломбардії, а похід Гарібальді до Сицилії у 1860 р. відкрив шлях до створення єдиної й незалежної держави. 17 березня 1861 р. король П'ємонту Віктор Еммануїл II був проголошений королем об'єднаної Італії. Згодом до її складу увійшла й Венеція, а у 1870 р., скориставшись франко-пруською війною, італійські війська захопили Рим і проголосили його столицею нової держави.

У Першу світову війну Італія вступила на боці Антанти, повернувши собі Трієст й Південний Тіроль. 31 жовтня 1922 р., скориставшись повоєнною розрухою, до влади в країні прийшли фашисти на чолі з диктатором Беніто Муссоліні, який, офіційно займаючи посаду прем'єр-міністра при королі Вікторі-Еммануїлі III, проголосив себе дуче (вождем). З початком Другої світової війни Італія окупувала Албанію та вступила у війну на боці держав

Осі, але до 1943 р. всі її колонії були окуповані військами антигітлерівської коаліції, а 25 липня 1943 р. Було повалено Б.Муссоліні. Спроба нацистської Німеччини виправити становище на власну користь, окупувавши північні та центральні регіони країни та повернувши до влади колишнього диктатора, призвела до переростання окремих вогнищ руху Опору у загальне збройне повстання в Північній Італії, у ході якого партизанські з'єднання спільно з британсько-американськими військами визволили від німців територію країни.

2 червня 1946 р. в Італії пройшли одночасно референдум щодо державного ладу й вибори до Установчих зборів, повноваження яких обмежувалися прийняттям конституції й ратифікацією мирних договорів з державами антигітлерівської коаліції. В ході референдуму 54% італійців висловилися за республіку. У результаті монархію було ліквідовано. 22 грудня 1947 р. Установчі збори схвалили текст нової конституції країни, що проголосила Італію демократичною республікою, заснованою на праці, а італійський народ - єдиним носієм суверенітету. Конституція передбачала поділ влади, позбавлення військових можливості втручатися в політичне життя, проголосила відокремлення церкви від держави, визнаючи в той же час її важливу роль у суспільному житті.

За формою державного правління Італія – парламентська республіка. Парламент складається з двох палат – палати депутатів (630 місць) і сенату (315 місць). При цьому в Конституції підкреслюється абсолютна рівність палат при здійсненні повноважень як у законодавчій галузі, так і при реалізації парламентського контролю над урядом. Обидві палати парламенту обираються на 5 років за пропорційною системою з дотриманням правила, що коаліція-переможець отримує в кожному регіоні 55 % місць до сенату й 54 % мандатів у палаті депутатів.

Кожна з палат обирає із своїх членів постійні й тимчасові комісії, які розробляють законопроекти, причому, на відміну від парламентських комісій інших країн, італійські наділені правом не тільки розглядати, але й приймати законопроекти. Виняток становлять законопроекти з конституційних,

бюджетних, виборчих та деяких інших питань. У компетенцію обох палат входить оголошення стану війни й наділення уряду необхідними повноваженнями. Палати ратифікують міжнародні договори, можуть проводити розслідування з питань, що становлять громадський інтерес. Важливою прерогативою італійського парламенту є контроль за діяльністю уряду у формі ухвалення йому вотуму довіри протягом 10 днів після утворення. Поточна урядова діяльність контролюється за допомогою інтерпеляцій, резолюцій, що виражають ставлення депутатів до того або іншого питання, та розслідувань з боку слідчих комісій.

Виконавча влада розподілена між президентом, урядом та допоміжними урядовими органами. Президент республіки є главою держави, визначає день загальних виборів у парламент, наділений повноваженнями розпускати палати, призначити й звільняти вищих посадових осіб держави, є верховним головнокомандуючим, приймає дипломатичних представників іноземних держав, бере участь у формуванні уряду, призначає його голову і, за порадою голови, інших членів уряду. Президент має важливі законодавчі права: видавати декрети, що мають чинність закону, право вето щодо парламентських законів, яке може бути переборено тільки вторинним прийняттям закону абсолютною більшістю голосів обох палат. Термін президентських повноважень складає сім років, причому без обмеження кількості термінів. Кандидату в президенти необхідно під час перших трьох турів голосування набрати 2/3 голосів. Якщо це нікому не вдається, проводиться ще один тур, в якому беруть участь два кандидати, що отримали найбільшу кількість голосів. Президентом стає той, хто зможе зібрати 50% голосів плюс один голос від загальної кількості.

До складу італійського уряду – Ради міністрів – входять голова, міністри, які очолюють окремі відомства, та міністри без портфеля, які займаються питаннями, пов'язаними з певним напрямком урядової діяльності. Перебування в уряді не вимагає відмови від депутатських повноважень (втім як і перебування в парламенті зовсім не є обов'язковою умовою при призначенні на

посаду міністра). Рада міністрів Італії практично здійснює керівництво державою. Особливо широкими є повноваження уряду щодо керування державним апаратом: всі адміністративні установи й відомства країни перебувають під його контролем. Користуючись правом законодавчої ініціативи, вона вносить свої законопроекти на обговорення парламенту й при підтримці парламентської більшості домагається їхнього прийняття.

Італія - унітарна держава. В адміністративно-територіальному плані країна поділяється на 15 областей і 5 автономних регіонів – Валле д'Аоста, Трентіно-Альто-Адідже й Фріулі-Венеція-Джулія на півночі, а також Сицилія й Сардинія на півдні. З 1993 р. в Італії було введено пряме обрання міських голів населенням. Це порушило систему прямого партійного контролю місцевих органів управління й дозволило мерам ряду великих міст, зокрема Неаполя, Риму й Венеції, відігравати важливу роль у політиці країни. Керівники міст створили ряд організацій, що виражають їхні інтереси.

До початку 1990-х рр. партійна система Італії відрізнялася усталеністю й стабільністю, незважаючи на часту зміну урядових кабінетів. Ядром всіх без винятку урядів залишалася найбільша в країні Християнсько-демократична партія (ХДП), створена 1943 р. й тісно пов'язана з політичною елітою Італії та католицькою церквою. Край стабільності прийшов на початку 1990-х рр. через потрясіння, пов'язані з гострими фінансовими скандалами, корупцією, до яких виявилися причетними найвизначніші державні діячі та основні партії країни. Більшість колишніх політичних організацій розпалося або повністю змінила свій імідж. Сформувалися два основних політичних блоки, що протистоять один одному при владі – правий „Вперед, Італіє!” Сильвіо Берлусконі й лівий „Оливне дерево” Романо Проді за участю екс-комуністів. При цьому праві правили країною в 1994-1995 і 2001 – 2006 роках, ліві – в 1996-2001 та з 2006 р. Окрім того в країні діє низка партій, які не належать до жодного з блоків. Це – Нова італійська соціалістична партія, Соціальна альтернатива, Союз регіону Валле д'Аоста й ін.

З точки зору соціально-економічного розвитку в межах Італії чітко виділяються два регіони - відносно заможна промислова Північ і бідний сільськогосподарський Південь (Медзоджорно). Північ значною мірою нагадує Центральну Європу своїм кліматом, природними ресурсами та структурою господарства. Південь же більш схожий на типовий середземноморський регіон: тут переважають великі земельні володіння площею в десятки і сотні гектарів з примітивною технікою обробки землі та використанням дешевої робочої сили. У результаті значних інвестицій в інфраструктуру та великих субсидій, одержаних від ЄС, економіка Півдня за останні десятиліття зазнала великих змін, проте в цілому регіон продовжує сильно відставати від Півночі за доходами населення.

Королівство Іспанія займає 5/6 Піренейського півострова, крім того йому належать Балеарські та Пітіузькі острови в Середземному морі, Канарські острови в Атлантичному океані та володіння Сеута і Мелілья в Північній Африці. Піренейські гори ізолюють Іспанію від інших європейських країн крім Португалії, що займає західну частину півострова. Країна має сухопутні кордони з Португалією на заході, з Францією і маленькою державою Андорра по гребеню Піренейських гір на північному сході, а також з британською залежною територією Гібралтаром на півдні.

За кількістю населення (40,45 млн. чол.) Іспанія займає шосте місце серед країн Європи. За віросповіданням населення це головним чином католицька країна (98 %). Близько 1,5 % громадян (понад 500 тис.) є мусульманами, решта - представниками інших конфесій, зокрема, протестантизму та юдаїзму. Частка міського населення в Іспанії сягає 70 %. 42 міста країни мають понад 100 тис. мешканців, серед них столиця держави Мадрид (5,1 млн. мешканців), головний порт країни Барселона (2 млн.), Валенсія (0,9 млн.), Севілья (0,8 млн.), Сарагоса (650 тис.), Більбао (400 тис.), Малага (300 тис.). Офіційною мовою є іспанська (кастильська). У автономних провінціях офіційний статус мають також регіональні мови: галісійська в Галісії, баскська в Країні Басків і Наваррі, каталонська в Каталонії й на Балеарських островах, валенсіанська в Валенсії,

канарська – на Канарах та арагонська – в Арагоні. Наявні фонетичні та інші мовні особливості в інших автономних співтовариствах, зокрема, в Андалусії та Екстремадурі, не виходять за рамки діалектичних і не пов'язані з питаннями національної самоідентифікації. Всі регіональні мови, за винятком баскської, належать до романської групи, є спорідненими між собою, оскільки формувалися на основі „народної латини”.

Іспанія займає п'яте місце в Європі за обсягом промислового виробництва. ВВП країни складає \$33700 на душу населення (2007 р.). Іспанія експортує автомобілі, продукцію хімії, чавун і сталь, машини та обладнання, текстиль, цитрусові, оливки і оливкове масло, вина. Імпортує хімічну сировину, машини й обладнання, нафту, кукурудзу та соєві боби. Основними торговими партнерами є країни ЄС, США, Мексика, Саудівська Аравія.

За роки членства в ЄС у країні відбулася модернізація промисловості. Нині Іспанія має розвинене машинобудування (суднобудування, електроніка, верстатобудування, виробництво автомобілів, тракторів, сільськогосподарських машин, мотоциклів, промислового обладнання, побутової техніки тощо), чорну і кольорову металургію (свинець, цинк, мідь, алюміній), нафтохімію та виробництво будівельних матеріалів, текстильну й харчову промисловість (країна посідає третє місце в світі за виробництвом вин). Останніми роками швидкими темпами розвивається електронна промисловість, водночас скорочується виробництво в гірничодобувній і металургійній галузях.

Сільськогосподарські площі займають 70 % території країни. Іспанія посідає перше місце в Європі за площею зрошуваних земель (2,5 млн. га). Вирощуються пшениця (20 % посівних площ), ячмінь, овес, кукурудза, рис, бобові, картопля, цукрові буряки, бавовна, тютюн, цукрова тростина, овочі (60 % ріллі). Великі площі зайняті виноградниками (друге місце в Європі). Країна посідає перше місце в світі за збором оливок й мигдалю, а також за виробництвом оливкової олії вищої якості, друге – за збором цитрусових. У країні добре розвинене тваринництво (велика рогата худоба, вівці, кози, свині, коні, мули, віслюки, спеціальне поголів'я биків для кориди). Іспанія входить у

першу десятку країн світу за виловом й переробкою риби і морських продуктів, займає перше місце в Європі за чисельністю флоту рибальських суден. Важливою статтею доходів країни є туризм (щороку Іспанію відвідують понад 57 млн. туристів).

Історія Іспанії сягає своїми витокami III-II тис. до н.е., коли на її території проживали землеробсько-скотарські племена, що будували мегалітичні будівлі з величезних кам'яних брил. До тих часів належить найдавніше міське поселення Альмерія з кам'яними укріпленнями та ровами, що були постійно заповнені водою.

На початку I тис. до н.е. фінікійські мореплавці заклали на території Іспанії свій торговельний центр Гадир (сучасний Кадіс), греки у VII-VI ст. до н.е. заснували тут свої торговельні поселення – емпорії. У III ст. до н.е. більша частина Іспанії до річки Гібер (Ебро) була захоплена Карфагеном, а після 2-ї Пунічної війни (218-201 рр. до н.е.) ці терени відійшли до Риму. У цей же час на території Іспанії починає утверджуватися християнство, що проникло сюди через Північну Африку.

Із занепадом Римської імперії розпочалося пересування варварських германських племен, які утворили на території Іспанії свої королівства: вандали – на півночі, алани – на півдні, свеві – на території сучасної Португалії, вестготи в Аквітанії. Поступово останнім вдалося об'єднати Піренеї, але на поч. VIII ст. Іспанія зазнала арабського завоювання і стала провінцією Арабського халіфату Омейядів. У 756 р. останній нащадок роду Омейядів Абдуррахман I проголосив себе незалежним еміром Кордови і заснував Кордовський емірат (з 929 р. – халіфат), що після 1031 р. розпався на ряд незалежних князівств.

Мусульманам фактично ніколи не вдавалося встановити свою владу над Північною Іспанією (Астурією та Ов'єдо), де більшість населення була вестготського походження. У 718-924 рр. тут існувало незалежне Астурійське королівство зі столицею в Леоні. У 778 р. після походу Карла Великого до Іспанії (описаного в „Пісні про Роланда”), від Кордовського емірату була

відторгнена територія північніше р. Ебро. На цих землях було утворено Іспанську марку, яка з 944 р. отримала назву Кастилія (від латинського *terra castellum* – „країна замків”). Спочатку вона була залежною від астурионських королів, але у 944 р. правителю Бургоса Фернандо Гонсалесу вдалося об’єднати всі області Кастилії під своєю владою, а його нащадку Фернандо I – об’єднати у 1047 р. з Кастилією й Леонсько-Астурійське королівство. Поступово в Леоні та Кастилії сформувалися однакові господарські структури й інститути, посилилася королівська влада, виник інститут станово-представницької монархії (перші кортеси скликані 1217 р.).

Об’єднання Леона та Кастилії супроводжувалося вирішальними успіхами Реконкісти (звільнення від мусульман): завоюванням Естремадури, більшої частини нинішньої Андалусії разом із Кордовою та Севільєю, а також Мурсії (1266). Шлюб королеви Ізабелли Кастильської [1474-1505] з Фернандо Арагонським став початком утворення єдиної іспанської монархії, основою якої стала Кастилія з її квітучими містами та обширною зовнішньою торгівлею і мореплаванням. У 1481-1492 рр. було завойовано Гранадський емірат, а впроваджена 1478 р. іспанська інквізиція на чолі з Торквемадою жорстоко розправлялася з єретиками та євреями (всі євреї, що не побажали хреститися, були вигнані з країни). За успішні дії на благо католицизму папа нагородив Фернандо та Ізабелу титулом „Католицькі королі”.

Розв’язавши внутрішні проблеми, об’єднана Іспанія перейшла до активної зовнішньої політики: у середині XVI ст. вона захопили ряд стратегічно важливих пунктів північноафриканського узбережжя (Мерс-аль-Кебір, Мелілья та ін.), Неаполітанське королівство й Міланське герцогство і стала виявляти претензії на досягнення гегемонії в Європі та головну роль у процесі Контрреформації. Проте ці прагнення наштовхнулися на опір Франції, Нідерландів і Англії. Розгром іспанської військової флотилії („Непереможної армади”), відрядженої королем Філіппом II у 1588 р. проти Англії, остаточно підірвав іспанську морську могутність та призвів до переходу ініціативи на морях до Нідерландів і Англії.

Останній представник династії Габсбургів Карл II помер у 1700 р., не залишивши спадкоємця. Відтоді Іспанія остаточно втратила вплив на європейську політику і перетворилася на об'єкт боротьби між іншими європейськими державами. Взявши 1792 р. участь у 1-й коаліційній війні проти революційної Франції, Іспанія, зазнавши військових поразок, була змушена укласти з нею мир і з тих пір опинилася в сфері французьких впливів. Окупація Іспанії наполеонівською Францією у 1808 р. викликала народну війну (герілью), що сприяла вигнанню з країни у 1814 р. наполеонівських військ. У ході народної війни Центральна хунта (повстанський уряд) проголосила у 1812 р. в Кадісі Конституцію, якою впроваджувалися демократичні права та свободи і обмежувалася влада короля. Проте у квітні 1823 р. Франція Бурбонів за ухвалою Веронського конгресу здійснила інтервенцію проти революційної Іспанії, і король Фердинанд VII відновив абсолютистський режим.

Невдачами завершилися й спроби революційних перетворень в Іспанії у 1854-1857 та 1868-1873 рр. Лише у 1876 р. монархістська конституція впровадила систему політичних гарантій і представництва середньої та великої буржуазії.

Під час Першої світової війни Іспанія дотримувалася нейтралітету, хоча симпатії аристократичних кіл були виразно прони́мецькими. Парламентська й економічна кризи після завершення війни, незадоволення правих кіл політикою консерваторів та невдоволення генералітету й знаті тенденціями до демократизації суспільно-політичного життя зумовили встановлення в Іспанії 13-14 вересня 1923 р. авторитарного режиму генерал-капітана Мігеля Прімо де Рівера. Проте після муніципальних виборів 14 квітня 1931 р. монархію в Іспанії було повалено й країну оголошено республікою. Та чвари між правими республіканцями й соціалістами допомогли ультраправим силам і генералітету організувати в липні 1936 р. черговий прону́сіяменто (військовий путч), спрямований проти уряду Народного фронту. У ході громадянської війни 1936-1939 рр. на всій території країни було встановлено військово-поліцейську диктатуру генералісімуса Франсіско Франко-Багамонде (1936-1975).

Після Другої світової війни франкістська Іспанія перебувала в стані дипломатичної та економічної ізоляції. Однак за сприяння США Франко у 1950 р. домогся визнання його уряду Генеральною Асамблеєю ООН, а у 1955 р. – прийняття до ООН. Смерть Франко 20 листопада 1975 р. прискорила процеси лібералізації. У червні 1976 р. кортеси дозволили вільну діяльність усіх політичних партій, а в липні того ж року прем'єр-міністром країни став голова реформаторів Адольфо Суарес Гонсалес. Проте ліберальна політика нового прем'єр-міністра спричинила 23 лютого 1981 р. так званий „путч жандармів”, у придушенні якого визначну роль відіграла позиція короля Хуана Карлоса, що не допустив скочування Іспанії назад до диктатури.

За формою правління Іспанія є парламентською монархією. Король є символом держави, верховним головнокомандуючим Збройних сил, арбітром і примирювачем у діяльності державних органів, здійснює вище представництво Іспанії в міжнародних відносинах, оголошує війну та укладає мир, призначає й приймає послів, підписує та обнародує закони, скликає й розпускає генеральні кортеси, призначає вибори і референдуми, пропонує кандидата на голову уряду і, при необхідності, призначає або звільняє його з посади, призначає, за пропозицією голови уряду, членів уряду, головує на засіданнях ради міністрів, видає погоджені в раді міністрів декрети, призначає на цивільні і військові посади. Монарх отримує з державного бюджету визначену суму на утримання своєї родини та двору й вільно розпоряджається нею, користується недоторканістю і не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

Законодавча влада належить двопалатному парламенту - генеральним кортесам, що складаються з конгресу депутатів (350 членів) і сенату (259 місць). Генеральні кортеси здійснюють законодавчу владу держави, приймають державний бюджет, контролюють діяльність держави тощо. 102 депутати конгресу обираються на рівні 50-ти електоральних провінцій та міст Сеути і Мелильї, решта - на основі пропорційного представництва за партійними списками терміном на 4 роки. Останні вибори до палати депутатів відбулися 9 березня 2008 р. Сенат є палатою територіального представництва. 208 сенаторів

обираються прямим голосуванням, решта призначаються регіональними легіслатурами також на 4 роки.

В Іспанії офіційно зареєстровано понад 500 політичних партій і громадських організацій, але в парламенті представлені 10 політичних сил, найбільшими серед яких є дві - лівоцентристська Іспанська соціалістична робітнича партія (ІСРП) та правоцентристська Народна партія (НП). Проте вони рідко набирають на виборах кількість голосів, достатню для створення однопартійного уряду, й тому, як правило, укладають коаліції з двома поміркованими регіональними національними об'єднаннями - створеною на основі Каталонської демократичної єдності та Демократичного союзу Каталонії Федерацією каталонських націоналістів „Єдність і Союз” (ЄіС) та Баскською націоналістичною партією (БНП). До урядової коаліції, сформованої ІСРП за підсумками виборів 2008 р., входять обидві малі регіональні політичні сили – ЄіС і БНП

Функції виконавчої влади, зокрема, керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою, керування цивільними і військовими справами і захистом держави, здійснюються урядом, що складається з голови (з 4 серпня 2004 р. – генеральний секретар ІСРП Хосé Луїс Родрі́гес Сапатéро , 1960 р.н.), його заступників, міністрів та глав відомств.

У адміністративному плані Іспанія поділяється на 17 автономних областей, які об'єднують 50 провінцій. Крім них автономний статус мають два анклавних регіони – Сеута і Мелилья. Конституція 1978 р. закріпила за окремими областями право на автономію у рамках єдиної держави. Провінція є місцевим утворенням, що користується правами юридичної особи. Керівництво й автономне керування провінцією здійснюють збори представників. В архіпелагах кожен острів також має самоврядування у формі кабильдосу або ради. Провінції мають право встановлювати місцеві податки та збори.

Португальська Республіка – найзахідніша держава континентальної Європи. Являє собою вузьку смугу суші (близько 200 км зі сходу на захід і

близько 600 км з півночі на південь) на Піренейському півострові, яка межує лише з Іспанією. До її складу входять Азорські острови та архіпелаг Мадейра в Атлантичному океані, які мають статус автономних регіонів.

Населення Португалії складає 10,643 млн. осіб (2007 р.). Воно виключно однорідне в етнічному відношенні: 99 % складають португальці (у процесі свого формування вони увібрали в себе етнічні елементи давніх іберійців, римлян і вестготів), крім того в країні мешкає близько 100 тис. осіб африканського походження – біженців з колишніх португальських колоній. Країна є монорелігійною: 97 % її населення сповідують католицизм. Крім того тут мешкають невеликі групи протестантів (1 %) та православних (мігранти з країн ЦСЄ, у тому числі з України). Після повалення монархії у 1910 році церкву було відокремлено від держави, однак вплив Римо-католицької церкви на всі сфери життєдіяльності залишається значним. Офіційна мова – португальська. Міське населення складає 61 %. Столиця і найбільше місто країни – Лісабон (Lisboa) – 2,04 млн. жителів. Іншими великими містами є Порту, Амадора, Коїмбра, Брага, Сетубал, Евора, Фаро.

В епоху колоніальних завоювань у XV-XVI ст. Португалія була найзаможнішою країною світу. Але оскільки багатство не витрачалось на розвиток промисловості й налагодження торговельних зв'язків, вже до XIX-XX ст. Португалія стала однією з найбідніших європейських держав. Після революції 1974 р. національна економіка була переорієнтована від африканського ринку (головним чином колишніх колоніальних володінь) на європейський. Зі вступом до ЄС у 1986 р. економічне становище в країні дещо покращилося. Нині ВВП країни становить \$232 млрд., тобто \$21800 на душу населення.

Сільське господарство Португалії за статистичними показниками відстає від аналогічних секторів країн ЄС. Країна є провідним експортером вин і томатної пасты. Доходи, отримані від продажу цих продуктів на світових ринках, відшкодовують вартість імпортованого м'яса і пшениці. Понад третину теренів Португалії (36 %) вкривають ліси цінних порід – пробкові, евкаліптові й

соснові. Уряд заохочує розвиток лісового господарства в тих районах країни, де через бідність ґрунтів рослинництво неможливе або малоприбуткове. Довга берегова смуга Португалії і багатство рибних ресурсів у прибережних водах сприяють розвитку рибальства.

Три чверті всіх промислових потужностей Португалії зосереджені у двох промислових районах – Лісабоні-Сетубалі на півдні й Порто-Брага-Авейру на півночі країни. В районі Лісабон-Сетубаль діють підприємства нафтопереробної, хімічної, сталеливарної, автомобілебудівної, електронної, целюлозно-паперової, харчової промисловості, а також з виробництва будматеріалів. На півночі переважає легка промисловість: Порто виробляє текстиль, взуття, меблі, вино (Португалія є батьківщиною портвейну), Авейру – целюлозно-паперові вироби і вироби з дерева, Брага – одяг, електроніку, споживчі товари. Третя промислова область розташована за 140 км. на південь від Лісабона в місті-порту Синіше – тут зосереджені паливні електростанції.

Для португальської економіки є характерною порівняно висока частка державного сектора, що є наслідком соціалістичних реформ у 2-й пол. 1970-х рр. Державі належать підприємства гірничовидобувної і важкої індустрії, приватному капіталу – підприємства легкої промисловості, філії транснаціональних корпорацій – підприємства з високим рівнем нових технологій: електроніка, автомобілебудування, фармацевтична промисловість. Португалія експортує одяг і продовольство, машини, продукцію хімічної і целюлозно-паперової промисловості, шкіряні вироби. У той же час країна змушена імпортувати машини і транспорт, нафтопродукти, продукцію хімічної промисловості, текстиль, продовольство.

Хоч Португалія, на відміну від Іспанії, не відігравала значної ролі в європейських справах, її історія також є досить давньою. Ще на початку II тисячоліття до н.е. серед місцевих племен зародилася оригінальна культура дзвоноподібних келихів, що поширилася згодом на весь Піренейський півострів, а потім – на всю Західну та Центральну Європу до Польщі, Закарпаття, Угорщини, Італії та Британських островів. На поч. I тис. до н.е.

Піреней кількама хвилями перетнули індоевропейці, в основному кельти, й змішалися з місцевими племенами. На півдні фінікійці й греки стали торгувати з народами Андалусії й Португалії. Їх витиснули карфагеняни, які закрили Гібралтарську протоку для своїх суперників. У центральній частині Португалії переважали лузітанські племена кельтського походження, що займалися скотарством. У II ст. до н.е. римляни відтіснили частину лузітан до півдня й заснували міста Пакс-Юлія (нині Бежа), Олісіппо (нині Лісабон) і Ебора (Евора), Бракара (Брага). У долині р. Дору ними було засновано поселення Портус Кале, від якого походить назва країни.

У 468 р. вестготи повалили владу римлян, але і їхня держава у 711 р. впала під ударами арабів. Проте й арабам не вдалося захопити весь Піренейський півострів: християнське населення Астурії, захищене гірськими хребтами, зберегло державну незалежність. У IX ст. астурійські володіння охопили південну Галісію й прикордонну область Портукале (Португалія), розташовану між ріками Міньо й Дору. Перший король Кастилії Фернандо I 1064 р. відвоював Коїмбру в мусульман і зробив її окремим князівством. Його син Альфонсо VI віддав Португалію, включаючи Коїмбру й прикордонні землі, у посаг за своєю донькою Тересою, одруженою з графом Енріке Бургундським. З цього часу починається історія власне португальської держави.

Кастильський король, а пізніше – самопроголошений іспанський імператор Альфонсо VII був змушений у 1143 р. визнати Португалію незалежним королівством у складі своєї імперії. У 1147 р. правитель Португалії Афонсу Енрікіш (син Енріке Бургундського) захопив Сантарен, а потім, за допомогою хрестоносців з Англії, Фландрії й Німеччини, взяв Лісабон. У 1179 р. його королівський титул було визнано папою, а португальське королівство взяте під заступництво святого престолу. Як засновник монархії, а фактично й країни, Афонсу I Завойовник (Енрікіш) вважається національним героєм Португалії.

Укладення мирного договору з Кастилією у 1411 р. дозволило португальцям зайнятися створенням власної заморської імперії. Принц Енріке

(Генріх Мореплавець) активно підтримував експедиції, що вирушали на пошук нових земель. У 1418 р. португальські мореплавці відкрили о. Мадейру, а у 1427 – Азорські острови. Афонсу V організував декілька експедицій у Марокко, захопивши 1471 р. Танжер, а в 1482 р. на Золотому Березі було збудовано форт Міна, і того ж року португалець Дієго Кан досяг гирла р. Конго. У 1488 р. Бартоломеу Діаш обігнув мис Доброї Надії й виявив, що існує морський шлях до Індії. Це підтвердила експедиція Васко да Гами 1497-1498 рр., якому вдалося досягнути узбережжя Індостану. За Мануела I [1495-1521] португальці побудували цитаделі в Марокко, закріпилися на островах Атлантичного океану, створили торгові факторії на узбережжі Західної Африки, відкрили узбережжя Бразилії, захопили стратегічно важливі позиції в Східній Африці, відкрили Мадагаскар і придбали форпости в Індії. Португальцям вдалося підірвати морську торгівлю арабів в Індійському океані й установити контроль над морськими шляхами в Ост-Індію. Імперія монополізувала вигідну торгівлю прянощами й усього за кілька років перетворилася в провідну європейську морську державу.

Але поступово португальці були витіснені з міжнародної торгівлі нідерландськими, а згодом – англійськими купцями. Скориставшись занепадом імперії, іспанський король Філіп II, мати якого була португальською принцесою, у 1581 р. силоміць захопив португальський престол на правах особистої унії. Хоч португальські державні інститути було збережено, іспанське панування мало негативні економічні та політичні наслідки. У 1640 р. населення країни повстало, іспанці були вигнані майже без кровопролиття, і королем став Жуан IV (1640-1656) з місцевої родини Браганса. Вдові Жуана IV Луїзі вдалося зміцнити союз із Англією, одруживши доньку Катерину Браганську з англійським королем Карлом II, у зв'язку з чим англійський монарх зобов'язався захищати Португалію, „так, немов вона була самою Англією”. У 1668 р. англійські дипломати домоглися визнання незалежності Португалії з іспанського боку.

У 1807 р., оскільки Португалія відмовилася приєднатися до оголошеного Наполеоном ембарго проти Британії, Франція напала на Португалію. Королівська родина та двір втекли до Бразилії, залишивши замість себе регентську раду. У 1808 р. в країні спалахнуло антифранцузьке повстання, підтримане англійською армією, під тиском якого французи у 1811 р. мусили залишити терени країни. Повернення короля Жуана VI до країни завершилося у 1822 р. встановленням конституційної монархії та скликанням установчих кортесів. У жовтні 1910 р. після тривалої боротьби між роялістами та лібералами шляхом народного повстання у країні було повалено монархію й встановлено парламентську республіку, очолювану президентом.

З початком Першої світової війни Португалія прагнула залишитися нейтральною, але після того, як у лютому 1916 р. в португальських портах були реквізовані німецькі кораблі, Німеччина оголосила їй війну. Війна призвела до посилення політичної нестабільності всередині країни: за 16 років у ній змінилися 45 урядів, було здійснено кілька державних переворотів.

Під час Другої світової війни за домовленістю з Британією Португалія залишалася нейтральною. Португалія увійшла до НАТО та до ООН.

Головною проблемою у повоєнний період стало збереження заморських володінь. Тривалі війни в Африці, що висмоктували майже 40 % державного бюджету, гальмували економічний розвиток. Одним із наслідків цих воєн стала еміграція 1,6 млн. португальців, які в пошуках роботи виїхали в різні країни світу. Прагнучи припинити безперспективні війни в Африці, група офіцерів лівої орієнтації, що входила в Рух збройних сил (РЗС), 25 квітня 1974 р. скинула режим М.Каєтану (ці події увійшли до історії як „революція гвоздик”). 15 травня було сформовано тимчасовий уряд на чолі зі А.Спінолою, до складу якого увійшли соціалісти й комуністи. Оскільки А.Спінола противився планам РЗС зруйнувати колоніальну імперію й здійснити радикальні реформи, у вересні його змінив на посаді генерал Франсішку да Кошту Гоміш. Португалія визнала суверенітет Індії над її колишніми колоніями на півострові Індостан й надала незалежність африканським колоніям.

У березні 1975 р. після спроби організації державного перевороту групою правих офіцерів, Вища революційна рада країни, у якій переважали прокомуністично налаштовані елементи, розпочала здійснення соціалістичних реформ. Але невдовзі розпочалася гостра конкуренція між соціалістами, комуністами й лівими екстремістами у профспілках, ЗМІ й органах місцевого самоврядування. Тому протягом 10 років країна залишалася нестабільною, в ній змінилося півтора десятки урядів. У квітні 1976 р. вступила в дію нова Конституція країни, що віддзеркалила завоювання „революції гвоздик” й характеризувалася лівою марксистською риторикою.

Та поступово ліво- і правочентристські уряди Португалії на чолі з Маріу Соаришем, Франсишку Са Карнейру, Франсишку Пінту Балсемау, Анібалом Каваку Сілвою стали здійснювати помірковану політику, спрямовану на відновлення стабільності в економіці. Функції Революційної ради були розподілені між президентом республіки, парламентом, урядом, конституційним трибуналом і державною радою. Вступ Португалії до ЄС 1986 р. сприяв проведенню ліберальних економічних реформ, програми приватизації та заохочення підприємництва. Політична стабільність й економічні реформи створювали сприятливий діловий клімат, особливо для іноземних інвестицій, що сприяло економічному зростанню. Парламентські вибори в лютому 2005 р. закінчилися перемогою для соціалістів, які отримали більше половини парламентських мандатів, і прем'єром став Хосе Сократес Карвальйо Пінто де Соуса.

Нині Португалія – президентсько-парламентська республіка. Глава держави - президент, що представляє країну на міжнародному рівні, є гарантом національної незалежності, єдності держави та її територіальної цілісності, регулює діяльність державних інститутів, одночасно є головнокомандувачем Збройних сил. Президент головує на засіданнях державної ради і вищої ради національної оборони, має право після попередніх консультацій з лідерами політичних партій і державною радою розпустити парламент і оголосити про проведення дострокових виборів до зборів республіки; може скликати

загальнонаціональний референдум і винести на нього питання, що становлять національний інтерес, окрім змін конституції чи внесення поправок до неї (це знаходиться у компетенції зборів республіки); має право накласти вето на закон, ухвалений парламентом, або оскаржити його в конституційному трибуналі. Президент обирається шляхом загального прямого і таємного голосування строком на 5 років і не більше, ніж на два терміни.

Функції найвищого консультативного органу при президенті республіки виконує Державна рада, до якої, крім президента, входять голова зборів республіки, прем'єр-міністр, голова конституційного трибуналу, глави регіональних урядів, 5 діячів, названих президентом, і 5 представників, обраних парламентом. Законодавча влада належить парламенту - Зборам республіки з 230 депутатів, які обираються за пропорційною системою на 4 роки. Виконавча влада належить раді міністрів, яка підзвітна у своїй діяльності президенту і зборам республіки. Прем'єр-міністр призначається президентом за поданням партії або коаліції політичних організацій, які здобули перемогу на парламентських виборах. Президент може вимагати відставки уряду міністрів за умов, якщо це викликано необхідністю забезпечити нормальне функціонування виконавчої влади, і за рішенням Державної ради.

У адміністративному плані Португалія включає 18 округів, у свою чергу розділених на райони, а ті - на парафії; та 2 автономні області: Азорські острови та Архіпелаг Мадейра. Райони Лісабона і Порту поділяються на квартали, квартали - на парафії.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте особливості політичної системи Французької Республіки.
2. З'ясуйте особливості парламентської республіки в Італії.
3. З'ясуйте роль монархії в переході Іспанії від диктатури до демократії.
4. В чому проявився вплив приєднання Іспанії та Португалії до Європейських Співтовариств на демократичні перетворення в цих країнах?

2.5. Малі країни: Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Мальта, Ватикан, Андорра, Монако, Ліхтенштейн

За розмірами малі країни Європи можна розділити на дві групи: **міні-держави** (Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Мальта) та мікро-держави (Андорра, Ватикан, Ліхтенштейн, Монако, Республіка Сан-Марино). Особливістю учасників першої групи є збереження монархічної форми правління (окрім Мальти), що не завадило їм перетворитися на квітучі демократії. Влада монархів тут, на відміну від, наприклад, Великої Британії, обмежена не лише парламентами, але й конституційними документами, а тому має ще більш символічний характер. Попри свої малі розміри, міні-держави відіграють далеко не останню роль у міжнародних справах та світовій економіці. Скажімо, Люксембург посідає перше місце у світі за виплаткою сталі на душу населення, Нідерланди є найбільшим виробником квітів тощо.

Мікро-держави є настільки особливими, що їм більше підходила б назва державоподібних утворень. Адже, маючи державний статус, визнаний на міжнародному рівні, через незначні розміри території та невелике населення вони є неспроможними функціонувати як звичайні держави і здійснювати повний набір функцій, які витікають із суверенітету. Мікро-держави є швидше рудиментом середньовічної міжнародної системи, в якій стиралися відмінності між державою та приватним володінням. Але вони залишаються цілком

життєздатними політичними утвореннями, а окремі з них, приміром Ватикан, відіграють важливу роль у світовій політиці.

Королівство Нідерландів (неофіційно – Голландія, за назвою найбільшої провінції) розташоване в Західній Європі, на узбережжі Північного моря; межує з Бельгією (450 км) та Німеччиною (577 км). Площа території країни становить 41 526 км², вона включає власне Нідерланди, а також залежні території – Арубу та Нідерландські Антильські острови. Країна є однією з найгустіше заселених у Європі й світі (в середньому 386,9 осіб/км²); її **населення** (2007 р.) становить 16,57 млн. чол., з яких голландців – 83 %, а також близькоспоріднені з ними фламандці на півдні й фризів на півночі; турки, марокканці, суринамці й індонезійці (разом 9 %). Поза межами країни проживає більше 1 млн. голландців (переважно у Бельгії, Німеччині, США). Офіційна мова – нідерландська (голландська), фризська має статус офіційної. У релігійному відношенні країна довгий час була протестантською, але стала однією з перших у Європі, де була забезпечена свобода віровизнання. Тому в наш час католицизм сповідує 31 % населення, протестантизм – 20 %, іслам – 5,5 %, але дуже високою (41 %) є частка позаконфесійного населення. Столицею Нідерландів є Амстердам (1105 тис. чол.) - великий порт та промисловий осередок, найважливіший фінансовий центр Європи, „ювелірна столиця” світу. Але місцем перебування уряду з 1588 р. залишається Гаага: тут розташовані резиденція короля, Генеральних штатів, Державної ради, міністерств, Верховного суду.

Нідерланди мають процвітаючу і відкриту **економіку**, що залежить, в основному, від міжнародної торгівлі. Для неї характерні стабільні промислові зв'язки, незначна інфляція, значний профіцит зовнішньоторговельного балансу. Окрім того, країна відіграє важливу роль як європейський транспортний вузол.

Сучасні Нідерланди посідає 14 місце у світовому господарстві за обсягом ВВП (у 2007 р. за ПКС сягнув \$638,9 млрд., тобто \$38600 на душу населення) і 8-ме за експортом (\$465,3 млрд. у 2007 р.). Останні роки економіка країни зростає на 3 % щорічно, у 2001 р. уряд країни здійснив податкову реформу, що

значно знизила високий рівень податків на прибуток. Амстердам є найбільшим світовим фінансовим регіоном після швейцарського.

У промисловому виробництві країни переважають харчова та хімічна промисловість, нафтопереробна галузь і машинобудування, близько половини виробництва орієнтовано на експорт. Величезне значення для економіки країни мають чотири найбільші ТНК – британсько-голландська нафтова компанія „Роял Датч-Шелл”, британсько-голландський концерн з виробництва продуктів харчування й технічних жирів „Юнілевер”, голландсько-німецька компанія з виробництва штучного шовку „АКЮ” та голландсько-американський тютюновий концерн „Філіпс”. Але одночасно Нідерланди вважаються країною малого і середнього бізнесу, частка таких підприємств в експорті складає 23 %. Нідерланди є прикладом передової постіндустріальної країни: сільське господарство складає тут лише 3,6 % ВВП країни, промисловість – 28,5 %, а послуги – аж 67,9 %.

У високомеханізованому **сільськогосподарському секторі** зайнято лише 4 % робочої сили, але продукція цього сектору в останній чверті ХХ ст. збільшилася втричі, він забезпечує значний надлишок сировини для харчової промисловості й експорту. Інтенсивність ведення сільського господарства в країні така, що на продовольчі товари припадає понад 20 % експорту. Голландці утримують третє місце у світі за обсягом експорту сільськогосподарської продукції (після США і Франції), окрім того, країна є найбільшим у світі експортером квітів. Хоча на долю Нідерландів припадає лише 2,5 % площі сільськогосподарських угідь країн ЄС, вони виробляють 8,2 % всієї сільськогосподарської продукції ЄС (у грошовому виразі). За цим показником Нідерланди випереджають Велику Британію у 8 разів, Німеччину і Францію – в 5 разів.

У I ст. до н.е. частина сучасних Нідерландів була завойована римлянами, через 300 років на цю територію вторглися германські племена: фризи захопили північ країни, сакси – схід, а франки – південь і захід. У V ст. всі нідерландські землі увійшли до складу Франкської держави, пізніше, з 800 р. – до складу

імперії Карла Великого, 843 р. – до Лотарингії, пізніше ця територія стала частиною Східно-Франкського королівства й Священної Римської імперії. В XI ст. утворилося **графство Голландія** (вперше згадується в 1018 р.), що згодом стало важливим торговельним центром, де багаті купці були наділені владою набагато більшою, ніж дворяни. У 1463 р. вперше були скликані Генеральні штати – орган станового представництва провінцій.

Але з 1447 р. внаслідок війн, інтриг і династичних шлюбів графства Фландрія й Голландія, герцогства Брабант і Гельдерланд та єпархія Утрехт опинилися під владою бургундських герцогів, а згодом - австрійських Габсбургів. У 1519 р. ці землі перейшли до Карла V Габсбурга, імператора Священної Римської імперії й короля Іспанії, який 1555 р. віддав їх своєму сину Філіппу II [1555-1598]. Так склався територіальний комплекс із 17-ти провінцій під загальною назвою Нідерланди. Жорстоке правління Філіппа II стало однією з причин довготривалої і кровопролитної визвольної війни (1566-1609 рр.), в якій голландці відстояли свою незалежність у боротьбі з Іспанією. В 1579 р. з північних і частини південних провінцій була створена **Утрехтська унія** – перша в світі буржуазна держава, що в 1581 р. проголосила незалежність від Іспанії (провінції, які ввійшли в унію, стали називатися Нідерландами, а ті, що не приєдналися до неї – Бельгією). Офіційно Іспанія визнала суверенітет **Республіки Об'єднаних Провінцій Нідерландів** лише в 1648 р. після закінчення Тридцятилітньої війни.

До сер. XVII ст. Нідерланди перетворилися на провідну торговельну й морську державу Європи, поступово сформувалася світова колоніальна імперія, що охоплювала Нідерландську Індію (Індонезію), о. Цейлон, Гвіану і Малі Антильські острови в Південній Америці, Капську колонію в Африці, Нью-Амстердам у Північній Америці. Торговельна конкуренція з Англією призвела до війн 1652-1654, 1665-1667 і 1672-1674 рр., крім того Нідерландам довелося воювати з Францією Людовіка XIV [1643-1715]. В останніх війнах голландці зазнали поразки, і протягом XVIII ст. Нідерланди змушені були визнати першість Британії на морі та Франції – на континенті. 1795 р. голландці за

допомогою французьких військ проголосили **Батавську Республіку**, але в 1806 р. замість неї Наполеон I заснував **Королівство Голландію** на чолі зі своїм братом Людовіком. У 1810 р. воно ввійшло безпосередньо до складу Французької Імперії, цією обставиною скористалася Британія, прибравши до рук більшість нідерландських колоній.

Після поразки Наполеона I в 1815 р. країна відновила свою незалежність, тоді ж було утворено Королівство Нідерландів в складі власне Нідерландів (до яких входив також і Люксембург) та Бельгії, але 1830 р. остання вийшла зі складу держави. 2-га пол. XIX ст. була періодом економічного розвитку й соціальних реформ, що тривали до Першої світової війни. В роки Другої світової війни німецькі війська окупували країну, завдавши їй економіці значних збитків. Післявоєнні роки ознаменувалися відбудовою господарства і втратою майже всіх колоній.

Нідерланди – **унітарна держава**, що в адміністративно-територіальному відношенні поділяється на 12 провінцій, які в свою чергу складаються з громад і кантонів. Населення кожної провінції обирає „штати” (асамблею) терміном на 4 роки, а її члени формують зі свого складу виконавчий комітет. Представником центрального уряду в провінції є королівський комісар, якого формально призначає глава держави. Комісар головує в асамблеї провінції з правом дорадчого голосу і є повноправним членом виконкому, де головує з правом вирішального голосу.

Першу конституцію країни, що мала антифеодальний і республіканський характер, було прийнято в 1795 р., а в 1840 р. після відповідних конституційних змін у Нідерландах було встановлено справжню парламентську монархію; нині чинна редакція конституції схвалена 17 лютого 1983 р. За нею **законодавчі повноваження** належать парламенту, який складається з монарха та двох палат – Першої (верхньої) палати і Другої (нижньої). Перша палата складається з 75-ти депутатів, що обираються членами провінційних рад на основі пропорційного представництва терміном на 4 роки. Друга палата, що складається з 150 депутатів, обирається шляхом загальних прямих виборів

також на основі пропорційного представництва строком на 4 роки. Правом законодавчої ініціативи та затвердження уряду наділена Друга палата, закони приймаються обома палатами і скеровуються на затвердження монархові.

Монарх (з 30 квітня 1980 р. - королева Беатріс Вільгельміна Армгард з династії Оранських-Нассау) наділений досить широкими правами. Спільно з парламентом він здійснює законодавчу владу, з урядом – виконавчу, через суди – судову. Щороку в третій вівторок вересня на об'єднаній сесії парламенту глава держави виступає з доповіддю про основні напрямки державної політики. Однак його повноваження в багатьох випадках носять формальний характер, оскільки значну кількість королівських функцій здійснює уряд. Особа короля є недоторканною. Особливістю політичної системи Нідерландів є наявність передбаченого конституцією спеціального органу – державної ради для попереднього розгляду законопроектів та розв'язання адміністративних суперечок. Її члени (колишні урядовці, судді, бізнесмени) призначаються королем пожиттєво за рекомендацією міністра внутрішніх справ і після наради з міністром юстиції.

Найбільшими **політичними партіями** Нідерландів є: Християнсько-демократичний заклик (на виборах до Другої палати 22 листопада 2006 року отримав 26,5 % голосів), соціал-демократична Партія праці (21,2 %), Соціалістична партія (16,6 %), праволіберальна Народна партія за свободу і демократію (14,6 %). Групами політичного впливу в країні є: Федерація нідерландських профспілок (включає соціалістичні та католицькі профспілки), Нідерландське національне об'єднання християнських профспілок (протестанти), Федерація католицьких і протестантських асоціацій підприємців, Міжцерковна рада миру, позаконфесійна Федерація підприємств Нідерландів.

Таким чином, Нідерланди міцно посіли власну нішу в європейській політиці і світовій економіці. Попри монархічну форму державного правління, це - одна з найдавніших та найліберальніших демократій у Західній Європі. Сформована в країні постіндустріальна економіка забезпечує один із найвищих у світі доходів на душу населення. Використовуючи політику

мультилатералізму, яка передбачає активну участь у різноманітних міжнародних організаціях, країні, попри малі розміри, вдається ефективно захищати національні інтереси.

Королівство Бельгія – держава на північному заході Європи, що межує з Нідерландами (450 км), ФРН (167 км), Люксембургом (148 км) і Францією (620 км). Її територія Бельгії становить 30,5 тисяч км²; **населення** складає 10,39 млн. чол. (липень 2007 р.). До нього входять різноманітні етнічні групи: фламандці – 58 %, валлони – 31 %, італійці, німці та інші – 11 %. Відповідно, населення Бельгії розмовляє кількома мовами - фламандською (60 %, літературна форма майже тотожна нідерландській мові, відмінності наявні на рівні розмовних діалектів), французькою – (39 %), німецькою (1 %); всі вони визнані офіційними. Католицизм сповідує 75 % населення, протестантизм та релігії – 25 %. Столиця – Брюссель; інші великі міста: Антверпен, Гент, Льєж, Бастонь, Брюгге, Монс, Намір.

Основними галузями **економіки** Бельгії є металургія (виробництво чавуну та сталі), суднобудування, хімічна, текстильна, харчова, електронна, цементна промисловість, обробка алмазів (Антверпен – найбільший „діамантовий” центр у світі), переробка сільськогосподарської продукції. Природні умови Бельгії вважаються найсприятливішими для сільського господарства у Західній Європі, але для сільськогосподарських потреб використовується лише четверта частина території. Бельгія характеризується найсприятливішим у світі інвестиційним кліматом, яскравим свідченням цього може бути той факт, що королівство посідає перше місце в світі за виробництвом автомобілів на душу населення, не маючи при цьому жодної власної національної марки в цій галузі. Економіка Бельгії значною мірою залежить від зовнішньої торгівлі, найбільша частка якої припадає на країни ЄС.

У III ст. до н.е. терени країни населяли кельтські племена белів, а в 57 р. до н.е. ця територія, після завоювання її Юлієм Цезарем, стала римською провінцією **Белгіка** чи Бельгійська Галлія. У IV ст. на територію Бельгії переселилися германські племена; в V ст. вона увійшла до складу Франкської

держави. 843 р. західна частина країни відійшла до Західно-Франкського королівства, там сформувалося **графство Фландрія**. Східні території стали частиною герцогства Лотарингія, дещо пізніше виникло **герцогство Брабант**. У 1384 р. Фландрія ввійшла до складу Бургундської держави, а 1430 р. до неї приєднався Брабант; Брюссель став резиденцією бургундських герцогів. У 1482 р. Бельгія була завойована Іспанією, а 1714 р. іспанське панування в країні змінилося австрійським. У 1815 р. за рішенням Віденського мирного конгресу, що підвів підсумки епохи наполеонівських воєн, Бельгія ввійшла до складу Нідерландів. Але внаслідок т.зв. Брабантської революції країна здобула незалежність 4 жовтня 1830 р., одночасно було оголошено про її вічний нейтралітет.

Після Другої світової війни в країні загострилися міжнаціональні відносини між фламандцями та валлонами. У листопаді 1945 р. Валлонський національний конгрес виступив з вимогою надання Валлонії автономії в рамках єдиної держави, у Фландрії розвивалися аналогічні процеси. Постійні конфлікти між двома найбільшими етнічними спільнотами сприяли процесу поетапної „федералізації” країни. Вперше Конституція Бельгії була прийнята у 1831 р. й неодноразово переглядалася. Конституційна реформа, що розпочалася з 1970 р., призвела до офіційного перетворення країни на **федеративну державу** з 1 січня 1989 р. Найважливіші зміни до Конституції були внесені 14 липня 1993 р., при цьому спочатку було зафіксовано існування трьох культурно-лінгвістичних спільнот: фламандськомовної, франкомовної та німецькомовної, потім були утворені три економічно автономні лінгвістичні регіони: Фландрія, Валлонія і Брюссель (його офіційно визнано двомовним). В них створені відповідні представницькі та виконавчі органи. Спільноти здійснюють автономію в сферах культури, нації, освіти, туризму тощо; вони наділені повноваженнями укладати міжнародні договори.

Разом з тим, у **адміністративно-територіальному відношенні** Бельгія все ще ділиться на 10 провінцій – по п’ять у Фландрії й Валлонії. Таким чином, особливістю федеративного устрою країни є паралельне функціонування двох

видів суб'єктів федерації – мовних спільнот і регіонів. Валлонський, Фламандський і Брюссельський регіони мають територіально-економічну автономію, наділені широкими повноваженнями, мають власні уряди й ради (законодавчі органи).

За формою правління Бельгія – **парламентська монархія**, у випадку відсутності кронпринца король не має права без згоди парламенту призначити собі спадкоємця. З 9 серпня 1993 р. королем бельгійців (офіційний титул) є Альберт II, який змінив на престолі Бодуена I [1951-1993]. **Законодавчі повноваження** належать королю і парламенту – Федеральним палатам: палаті представників і сенату; з 1970 р. обидві палати є рівноправними. До складу палати представників входить 150 депутатів, які обираються на 4 роки шляхом прямих виборів за системою пропорційного представництва. Сенат складається із 71 сенатора: 40 обираються на 4 роки прямими виборами (25 у Фландрії й 15 у Валлонії), по 10 чоловік делегуються зі складу Фламандської ради і Ради французької спільноти, один – від Ради німецькомовної спільноти, і, відповідно, по шість і чотири нових члени кооптують сенатори-фламандці та сенатори-франкофони. Відповідно до реформи 1921 р. право бути обраним у сенат обмежено певними умовами (зокрема, майновим цензом), які не передбачені при виборах у палату представників; тим самим підкреслюється особлива роль сенату.

На парламентських виборах 10 червня 2007 р. до палати представників пройшли як фламандські партії – блок „Християнських демократів і Фландрії” та помірковано-націоналістичного „Новофламандського альянсу” (30 мандатів), праворадикальний „Фламандський інтерес” (17), „Фламандські ліберали й демократи” (18), „Соціальна прогресивна альтернатива” (14), „Список Дедекера” (5), „Зелені” (4), так і франкомовні – ліберальний „Реформаторський рух” (23), Соціалістична партія (20), „Центр демократичного гуманізму” (10), „Зелені” (8), „Національний фронт” (1).

Отже, незважаючи на численні етнонаціональні проблеми, Бельгії вдалося створити міцну демократію та соціальну ринкову економіку, яка дозволяє

підтримувати один із найвищих у Західній Європі рівень життя населення. Економічні успіхи стали міцною засадою на лише соціальної і політичної стабільності всередині країни, але й поступового перетворення її у фактичну „столицю” Європейського союзу завдяки плавному процесу концентрації у Брюсселі європейських та євроатлантичних політичних інституцій.

Велике Герцогство Люксембург – останнє незалежне герцогство в Європі – межує з Францією (73 км), Німеччиною (138 км) та Бельгією (148 км). Його територія складає лише 2 586 км², а **населення** - 480 тис. чол. (2007 р.). 61,4 % вважають себе люксембуржцями і розмовляють власною мовою, близькою до німецької; крім того, в країні мешкають італійці (4,1 %), португальці (14,1 %), французи (4,8 %) та ін. В обігу використовуються три мови: люксембурзька (національна), німецька та французька (обидві ділові та адміністративні). Основні релігії: католицизм сповідує 87 % населення, у країні також мешкають прибічники протестантизму, ісламу, юдаїзму (але з 1979 р. законодавчо заборонено збирати статистичні дані про віросповідання). Столицею Герцогства є м. Люксембург (77 тис. жителів); інші містечка – Труавьєж, Дікірх, Мертерт, Гревенмахер, Діферданж, Еш, Дюделанж.

Економічний розвиток Люксембургу характеризується стабільністю, стійким зростанням, високими прибутками, низькою інфляцією та низьким рівнем безробіття. Промисловий сектор, у якому до останнього часу домінувала чорна металургія, тепер став значно диверсифікованішим і включає виробництво заліза і сталі, харчову промисловість, виробництво металовиробів, машинобудування, хімічне виробництво, виробництво гуми й автопокришок, скла, алюмінію та іншої продукції. Занепад металургійної промисловості компенсувало зростання фінансового сектору, надання послуг, особливо в банківському секторі, складає нині домінуючу частку економіки. У сільському господарстві переважають невеликі ферми сімейного типу. В економіці непропорційно великою є частка робітників-іноземців, що складають 30 % всієї робочої сили. Особливо тісні торговельні та фінансові зв'язки Люксембург має з Бельгією й Нідерландами, а як член ЄС користується перевагами відкритого

європейського ринку. Країна входить до зони євро з часу її створення 1 січня 1999 р.

Люксембург є одним з **фінансових центрів Європи**, ще в 1995 р. в державі налічувалося 220 представництв іноземних банків, яких приваблювало найсприятливіше в ЄС законодавство, що регулює діяльність банківської сфери, ухвалене завдяки реформам кін. 1970-х рр. Утім, гармонізація законодавства в країнах ЄС, що була проведена 1993 р., дещо нівелює переваги Люксембургу відносно інших країн-членів у цій сфері; тоді ж у країні діяло 12289 холдингових компаній. Люксембург також відіграє важливу роль у європейському радіомовленні та телебаченні. „Радіо-Тіл-Люксембург” – акціонерне товариство з перевагою французького і бельгійського капіталу – володіє однією з наймогутніших станцій у світі й транслюється на більшість європейських країн. У 1988-1996 рр. саме це акціонерне товариство фінансувало запуск шести європейських телевізійних супутників АСТРА.

У I ст. територія сучасного Люксембургу входила до складу римської провінції Белгіка, а з VII ст. вона була включена до складу Франкської держави. 963 р., коли Зігфрід Арденнський побудував замок „Маленька фортеця”, утворилося самостійне **графство Люксембург**. За Середньовіччя представники Люксембурзької династії не ставали імператорами Священної Римської імперії й королями Угорщини. У 1354 р. графство отримало статус герцогства, але вже 1443 р. було захоплене бургундцями і невдовзі стало однією з провінцій Іспанських Нідерландів. У 1714 р., внаслідок Утрехтського миру, Бельгія і Люксембург після тривалих воєн перейшли під владу австрійських Габсбургів.

Передісторія сучасної люксембурзької державності пов'язана з рішеннями Віденського конгресу 1815 р., який проголосив країну незалежним герцогством у складі Нідерландів. Одночасно в його столичній фортеці, названій за якість фортифікаційних споруд „другим Гібралтаром”, було розміщено прусський гарнізон. У 1830 р., коли повстала Бельгія, що також входила до складу Королівства Нідерландів, Люксембург її підтримав. Намагаючись подолати розкол у регіоні, великі держави в 1831 р.

запропонували розділити герцогство: його західна частина з франкомовним населенням стала провінцією незалежної Бельгії, а решта зберегла окремий міжнародний статус. Таке розв'язання було остаточно затверджене Лондонським договором 1839 р., при цьому нідерландський король Вільгельм I залишився правителем Люксембургу, чия автономія розширилася.

Друга Лондонська конференція, що зібралася в травні 1867 р., й договір, укладений у вересні того ж року, призвели до виведення пруського гарнізону з м.Люксембурга й ліквідації фортеці. Одночасно були проголошені незалежність і „вічний” нейтралітет Люксембургу як окремого Герцогства. Особиста унія з Нідерландами була припинена в 1890 р., коли помер Вільгельм III, а нідерландський престол успадкувала його дочка Вільгельміна. Велике Герцогство відійшло до іншої гілки дому Нассау, і герцогський престол обійняв герцог Адольф. З початком Першої світової війни, попри нейтральний статус, Люксембург був захоплений кайзерівською Німеччиною. З відновленням незалежності в 1918 р. в країні було проведено референдум щодо її статусу, на якому населення виявило бажання зберегти незалежність герцогства, але разом з тим проголосувало за економічний союз із Францією. Проте Франція заради покращення відносин з Бельгією відхилила цю пропозицію і тим самим змусила Люксембург укласти угоду з цією державою. Вдруге нейтралітет Люксембургу було порушено Німеччиною в Другій світовій війні; в серпні 1942 р. загарбники спробували приєднати територію герцогства безпосередньо до гітлерівського райху. У відповідь населення країни оголосило загальний страйк, на який німці відповіли масовими репресіями. У вересні 1944 р. війська союзників звільнили Люксембург, і 23 вересня уряд повернувся з вигнання на батьківщину.

Згідно з конституцією від 17 жовтня 1868 р. Люксембург – **парламентська монархія**. Главою держави є **великий герцог**, що бере участь у здійсненні законодавчої влади шляхом реалізації свого права законодавчої ініціативи, утвердження та обнародування прийнятих парламентом законів; відкриває та закриває сесії парламенту, може відкласти його засідання, а при необхідності – скликати надзвичайну сесію; має право розпустити парламент,

вносити поправки в закони, схвалені парламентом, і навіть тимчасово накладати вето на закони. З 7 жовтня 2000 р. великим герцогом є Анрі (1955).

Законодавчі повноваження належать однопалатному парламенту (діє з 1868 р.) – Палаті депутатів з 60-ти членів, що обирається на 5 років шляхом загальних виборів на основі пропорційного представництва. Члени уряду не можуть бути депутатами парламенту, головна функція Палати депутатів – прийняття законів. У структурі державних органів Люксембургу досить помітну роль відіграє Державна рада, до складу якої входять вищі посадові особи суду та прокуратури і найбільш високопоставлені чиновники. Члени ради призначаються великим герцогом пожиттєво, але він може усунути чиновників з посади, зазначивши мотиви свого рішення. Найважливіші функції ради – розгляд та обговорення законопроектів, адміністративна юрисдикція. **Виконавча влада**, відповідно до Конституції, належить великому герцогу, проте на практиці вона здійснюється урядом країни, очолюваним прем'єр-міністром. З 20 січня 1995 р. цю посаду обіймає Жан-Клод Юнкер, член найбільшої в країні Християнської соціальної партії (засн. в 1870-х рр.). За державним устроєм Люксембург є **унітарною країною**, в адміністративно-територіальному плані він складається з трьох округів, поділених на кантони та комуни; в кожному з округів функціонує призначений урядом представник, а місцеве самоврядування організовано на рівні комуни.

Попри свої малі розміри, Люксембург відіграє не останню роль у міжнародних справах. Саме план люксембурзького прем'єр-міністра П'єра Вернера (1913-2002), розроблений у 1970 р., став прототипом Єдиної валютної системи, впровадженої в 1979 р. з метою створення в Європі зони відносної монетарної стабільності у відповідь на значні коливання світових валют, а під час головування в Комісії ЄС впродовж 1995-1999 рр. іншого люксембуржця – Жака Сантера, який, в свою чергу, був керівником МВФ у 1989-1991 рр. та Світового Банку в 1984-1989 рр. були зроблені остаточні кроки щодо впровадження єдиної європейської валюти „євро”.

Таким чином, Люксембургу вдалося перетворитися з середньовічного князівства на сучасну демократію. Вміло підібрана стратегія економічного розвитку дозволила країні забезпечити найвищий в ЄС ВВП на душу населення (\$ 80800 у 2007 р.) і, відповідно, найвищі в Євросоюзі доходи для власних громадян. Досвід окупації під час двох світових воєн переконав правлячі кола й населення країни у помилковості уявлення, що нейтралітет може бути надійною гарантією збереження суверенітету малих держав, розташованих на перетині торговельних і, відповідно, військових шляхів. Відмовившись від нейтралітету, Люксембург зміг міцно увійти у систему регіональних економічних об'єднань та військових союзів. У цьому відношенні досвід Люксембургу має бути прикладом при розв'язанні тих зовнішньополітичних проблем, які стоять перед Україною.

Республіка Мальта – держава, розташована в центральній частині Середземного моря на відстані 93 км на південь від Сицилії та на 350 км північніше Лівії. Окрім власне острова Мальта, до архіпелагу належать острови Гоцо, Коміно та ін. Територія країни складає 316 км², **населення** налічує 402 тис. чол. (липень 2007 р.), 96 % з яких – мальтійці (нащадки карфагенян і арабів, із значними елементами італійського та інших середземноморських народів). В містах мешкає 90 % громадян, столиця – Валлетта (9,2 тисячі жителів). У державі дві офіційні мови – мальтійська й англійська. Мальтійська мова належить до семітської гілки афро-азійської мовної родини, деякі дослідники вважають її романізованим діалектом арабської мови; використовується пристосована латинська абетка. Офіційною релігією в державі є католицизм (98%), решта - англікани (2%); діє заборона на розлучення й аборти.

У 2007 р. мальтійський ВВП за ПКС склав \$ 23200 на душу населення. Основні галузі **господарства**: транзитно-транспортні операції й іноземний туризм, промисловість (судноремонт і суднобудування, переробка сільськогосподарської сировини тощо), субтропічне садівництво й виноградарство, квітникарство, рибальство, банківська справа (Мальта – знаний

офшорний центр), туризм (1,1 млн. приїжджих щороку). Колишня британська військово-морська база тепер пристосована для комерційного використання. Залізниць немає, транспортна мережа включає 1700 км автошляхів. Основні експортні товари: одяг, текстиль, продукція машинобудування та сільського господарства; 60% експорту припадає на продукцію підприємства електронної промисловості „СГС-Томсон”.

Мальтійський архіпелаг був заселений приблизно в V тис. до н.е., коли на ньому виникла неолітична культура з величезними храмами-мегалітами з необроблених або напівоброблених кам'яних брил. Найдревніший зі збережених храмів – Джгантія на о.Коміно був побудований орієнтовно бл. 3800 р. до н.е. і занесений до книги рекордів Гіннеса як найстаріша рукотворна споруда на Землі. У VIII ст. до н.е. острови колонізували фінікійці, які протрималися тут два століття; в „Одісеї” Гомера розповідається як герой Троянської війни причалив до Гоцо, відомого в ті часи як острів Каліпсо. У 208 р. до н.е. Мальта увійшла до складу Римської імперії. За свідченням „Діань апостолів” бл. 60 р. поблизу острова зазнав аварії корабель апостола Павла, який розпочав проповідувати тут християнство. У 870 р. Мальту завоювали араби, що стали вирощувати тут дерева і бавовну, але в 1091 р. арабів змінили норманські завойовники з Сицилії на чолі з графом Роджером I, і наступні 400 років Мальта перебувала під їхнім контролем.

У 1530 р. імператор Священної Римської імперії Карл V (1519-1556) передав Мальтійський архіпелаг лицарям Ордену Св. Іоанна Єрусалимського (госпітальєрам). Вони перетворили острови на неприступну фортецю, що неодноразово витримувала облоги з боку турків-османів, особливо відома облога 1565 р., коли 700 лицарів і 8 тис. мальтійців витримали 3-місячну облогу і змогли відстояти острови перед вторгненням 40-тис. турецького флоту. Але в 1798 р. острів захопили війська Наполеона Бонапарта, через два роки він був окупований британцями, що перетворили Мальту на свою колонію й військово-морську базу. Лише в 1921 р. острів отримав самоврядування, було введено в дію конституцію, скликано парламент – Національні збори та створено уряд,

що керував внутрішніми справами. Військово-морська база, розташована на острові, зробила Мальту важливою ціллю німецьких бомбардувань під час Другої світової війни. За проявлений героїзм у 1942 р. король Георг VI нагородив жителів острова британським Георгіївським хрестом, зображення якого донині прикрашає лівий верхній кут мальтійського прапора.

Поступово на Мальті посилювався рух за звільнення від британського панування, і 21 вересня 1964 р. країна отримала незалежність та була прийнята до ООН. У 1974 р. була введена в дію республіканська конституція (чинна з поправками 1987 р.), а 1979 р. ліквідована остання англійська військово-морська база. У 1987 р. в конституцію був внесений пункт про заборону приєднання країни до військових союзів, що не завадило Мальті разом із центральноевропейськими державами й Кіпром вступити 2004 р. до ЄС.

Глава держави – президент (з 4 квітня 2004 р. – Едвард Фенек Адамі), глава уряду – прем'єр-міністр (з 23 березня 2004 р. – лідер Націоналістичної партії Лоуренс Гонзі). Законодавчий орган - Палата представників, у країні склалася **двопартійна система**, коли при владі по черзі знаходяться Націоналістична та Лейбористська партії. Адміністративно-територіального поділу Мальта не має (управляється безпосередньо з Валлети). З часу отримання незалежності Мальта входить до Співдружності націй, а в період „холодної війни” брала також активну участь в Русі неприєднання.

Отже, попри колоніальну спадщину, Мальті вдалося не лише стати незалежною та міцно закріпити власний суверенітет, але й здійснити економічні перетворення, які підготували країну до членства в Євросоюзі. Не маючи достатніх природних ресурсів, але використовуючи своє географічне розташування та культурну спадщину, мальтійці змогли досягти досить високого рівня добробуту населення. Цей досвід, без сумніву, заслуговує на увагу з точки зору розв'язання українських економічних проблем.

Князівство Монако – одна з найменших держав світу (територія становить 1,95 км²), розташована в Західній Європі, на південному середземноморському узбережжі Франції, недалеко від кордону з Італією.

Найважливішими галузями господарства є туризм та будівництво. Індустрія туризму почала розвиватися в князівстві тоді, коли ще самого слова „туризм” не існувало. Пізніше князівство здійснило успішну диверсифікацію, сприяючи розширенню сфери послуг та створенню малих виробництв із високою нормою прибуткової вартості, що не забруднюють довкілля (гральний бізнес, туризм тощо). Державний податковий прибуток відсутній, а податки на підприємницьку діяльність невеликі, що перетворило країну на фінансовий притулок як для фізичних осіб, що селяться в Монако, так і для іноземних компаній, які займаються бізнесом та відкривають офіси. Держава зберегла монополію в низці секторів, серед яких – виробництво тютюнових виробів, телефонна мережа й пошта. Рівень життя в країні досить високий, його можна порівняти лише з рівнем життя в процвітаючих областях Франції. **Населення** складає лише 32,7 тис. чол. (на липень 2007 р.), з них автохтонне населення монегаски – 16 %; французи – 47 %; італійці – 16 % та інші. Столиця – м. Монако. Основні мови: французька (офіційна), англійська, італійська; панівною релігією є католицизм (90 %).

В X-I ст. до н.е. на території сучасного Монако була фінікійська, а потім грецька колонія. В 1215 р. генуезькі гібелліни побудували тут фортецю, а в 1297 р. її захопили гвельфи на чолі з Франсуа Гримальді. В 1419 р. Монако стало самостійним князівством під протекторатом Генуї й на чолі з родом Гримальді, що донині править країною. В 1524-1641 рр. Монако знаходилося під іспанським, потім під французьким протекторатами, в 1793-1814 рр. – у складі Франції. В 1918 р. між Францією та князівством було укладено договір, за яким Франція представляє інтереси Монако за кордоном; крім того, князівство взяло на себе зобов'язання „здійснювати свої суверенні права в повній відповідності з політичними, військовими, морськими й економічними інтересами Франції”. Відповідно до цього договору, у випадку, якщо трон опиниться вільним через відсутність спадкоємця, Монако стане автономною державою під протекторатом Франції.

Монако – **унітарна держава**, адміністративний поділ, як такий, відсутній (є 4 квартали: Фонвіль, Ля-Кондамін, Монако-Віль, Монте-Карло). За формою правління держава є конституційною спадковою монархією (князівством). Діє Конституція, дарована монархом 17 грудня 1962 р. (змінила першу Конституцію 1911 р.). За нею князь є главою держави, що має широкі права, зокрема, в будь-який момент може розпустити парламент, призначити чи відкликати членів уряду, має право укладати й ратифікувати міжнародні договори, видавати ордонанси (укази) щодо виконання договорів і законів. З 6 квітня 2005 р. на престолі князівства знаходиться князь Альбер II з роду Гримальді, найстарішої династії Європи (у 1997 р. святкувався її 700-літній ювілей). При главі держави є дорадчі органи: Рада корони, що консультує князя з питань міжнародних договорів, розпуску парламенту, амністії, помилування, та Державна рада, яка дає висновки щодо проектів ордонансів і законів.

Законодавчі повноваження здійснюють глава держави та однопалатний парламент – Національна рада, що складається із 24 депутатів, які обираються на 5 років за змішаною системою: 16 – за мажоритарною й 8 – за пропорційною. У виборах беруть участь лише громадяни Монако – монегаски. Повноваження парламенту обмежені: він не має права контролювати діяльність уряду, а також виступати із законодавчими ініціативами. Право виступати із законодавчими ініціативами зберігає за собою князь, але він не має права призупинити дію конституції. Всі закони схвалюються Національною радою, що може бути розпущена главою держави за згоди самої ради, але при негайному призначенні нових виборів. **Виконавча влада** належить урядовій раді на чолі з державним міністром (за традицією цю посаду обіймає громадянин Франції); рада складається з семи членів і збирається не рідше двох разів на рік. На її засіданнях за участю князя обговорюються міжнародні угоди та інші державні справи; з 1 червня 2005 р. державним міністром є Жан-Поль Пруст.

Таким чином, попри маленькі розміри Монако є першою з мікродержав, яка ще в XIX ст. розпочала розвиток туризму й сфери послуг та створила

модель економічної системи, що може забезпечити добробут, компенсуючи проблему мікроскопічних розмірів внутрішнього господарства. У ХХ ст. саме за монегаською моделлю відбулася модернізація решти карликових держав. Сьогодні, фактично, країна діє як єдиний політико-економічний механізм, спрямований на збільшення прибутку з банківської, туристичної та медійної сфери.

Князівство Ліхтенштейн – держава розташована на правому березі Рейну між Швейцарією та Австрією. Її територія становить 160 км², **населення** – 34,25 тис. чол. (липень 2007 р.), з яких ліхтенштейнців (рети та алеманни) – 86 %, італійців, турків та інших – 14 %. Офіційною мовою є алеманнський діалект німецької мови. Релігія – католицизм, який сповідує 76,2 % населення, протестантизм – 7%. Столиця – м. Вадуц; є також містечка Руггел, Нендельн, Шан, Мальбун, Бальцерс та інші. В основі **економіки** лежать організація офшорних компаній, туризм та випуск поштових марок. Ліхтенштейн – процвітаюча країна з високоіндустріальною економікою вільного підприємництва, важливим сектором фінансових послуг та високим рівнем життя населення. Низький рівень податків на бізнес (максимальна ставка податку - 18 %) та прості реєстраційні правила сприяли тому, що бл. 73700 холдингових чи так званих компаній - поштових скриньок номінально відкрили тут офіси, забезпечивши тим самим 30 % державних прибутків. Ліхтенштейн є учасником митного союзу із Швейцарією та використовує швейцарський франк як національну валюту. Країна імпортує понад 90 % необхідної їй електроенергії. Разом із Швейцарією вона з травня 1995 р. входить до Європейського економічного простору, зони вільної торгівлі, яка слугує містком між ЄАВТ та ЄС.

Ліхтенштейн як держава існує з 1719 р., коли за імператора Священної Римської імперії Карла VI, відбулося об'єднання феодалських володінь Вадуцу, відомого з 1342 р., і Шелленбергу під управлінням родини Ліхтенштейн. З того часу кордони держави залишаються незмінними, хоча в 1806-1814 рр. вона входила до складу Рейнського союзу, а в 1815-1866 рр. - Німецького союзу. У

1876-1918 рр. країна політично була тісно пов'язана з Австро-Угорщиною, тому економічне спустошення, викликане Першою світовою війною та її наслідками, змусило Ліхтенштейн укласти митний та грошовий союз із Швейцарією. Після Другої світової війни, в якій Ліхтенштейн також зберігав нейтралітет, низькі податки стимулювали грандіозне економічне зростання. В 1971 р. Ліхтенштейн запровадив обмеження для іноземців, які проживають на території країни (їхня кількість не повинна була перевищувати третини населення країни). Князь Франц Йосиф II, який правив з 1938 р., передав управління державою своєму спадкоємцю – принцу Гансу Адаму II в 1984 р., хоча останній офіційно посів престол після смерті батька 13 листопада 1989 р.

Ліхтенштейн – **унітарна держава**, в адміністративно-територіальному плані вона поділяється на дві історичні області – Оберланд та Унтерланд, що складаються з 11-ти громад. За формою правління це - спадкова конституційна монархія на чолі з князем, що відкриває та закриває роботу парламенту і має право розпустити його з власної ініціативи. Жодне з рішень парламенту не може набути сили закону без згоди глави держави. В той же час князь за надзвичайних обставин може видавати укази, що мають силу закону, без узгодження з парламентом та прем'єр-міністром. **Законодавчі повноваження** належать главі держави (князю) і парламенту – ландтагу, до складу якого входить 25 депутатів, що обираються прямим голосуванням за пропорційною системою (15 депутатів від Оберланду та 10 – від Унтерланду) на 4 роки. Головою парламенту є лідер партії, що отримала більшість голосів на виборах у ландтаг, а його заступником – лідер партії з другою за величиною кількістю голосів. **Виконавчою владою** наділено уряд, який обирається ландтагом і затверджується главою держави. Він складається з глави уряду (члена партії, що перемогла на виборах у ландтаг), його заступника і трьох урядових радників. Усі вони виконують функції міністрів. Функції конституційного контролю виконує Вищий державний трибунал, який розглядає питання конституційності законів та законності указів уряду. У Ліхтенштейні діють чотири основні **політичні партії** – ліберальний Патріотичний союз, права

Прогресивна партія громадян, екологічний „Вільний список” і ліва Християнська соціальна партія.

У **зовнішній політиці** Ліхтенштейн тісно пов'язаний зі Швейцарією, яка представляє інтереси країни за кордоном. Питання оборони також знаходяться в компетенції Швейцарії, тому що в Ліхтенштейну немає власної армії після її розпуску в 1868 р. й оголошення постійного нейтралітету. Оскільки головним джерелом доходів князівства є доходи від зареєстрованих на його території холдингових компаній, законність походження активів яких іноді викликає сумніви, Ліхтенштейн лише нещодавно із рядом застережень визнав юрисдикцію Міжнародного суду ООН. Таким чином, надто малий, щоб здійснювати власну зовнішню і валютно-фінансову політику, Ліхтенштейн передав ці функції Швейцарії. В той же час князівство зберігає за собою решту аспектів державного суверенітету. Вміло використовуючи своє особливе становище і, фактично, перетворившись на офшорну зону, князівство є оазою високого добробуту у Європі і впевнено дивиться у майбутнє.

Місто-державу Ватикан (Святий Престол) – найменша в світі за площею (0,44 км²) і за населенням незалежна держава, анклав у західній частині Рима, столиці Італії, адміністративний центр Римо-католицької церкви, резиденція її глави – папи Римського (т.зв. територія Св. Престолу), специфічне державоподібне утворення, єдиним сенсом існування якого є забезпечення відповідного статусу та безперешкодної діяльності папи у його відносинах із главами держав світу. Назва походить від Ватиканського пагорба у Римі й Ватиканських полів північніше від нього, на яких збудовано найбільший християнський храм світу собор св. Петра (1500-1626, архітектори Браманте, Мікеланджело, Берніні) й комплекс палаців, капел та музеїв. Суверенітет Ватикану поширюється також на 13 споруд, розташованих у Римі, та замок Св. Ангела (Кастель-Гандольфо, літня резиденція папи) за межами міста.

Бюджетно-планове господарство міста-держави фінансово підтримується пожертвами католиків усього світу (відомими як „грів св. Петра”), прибутками від продажу поштових марок, друкованих видань, сувенірів для туристів і

прочан, платою за відвідування музеїв. Ватикан володіє акціями близько 200 великих банків, компаній, нерухомістю в Італії (8,2 % оброблюваних земель), Німеччині, країнах Латинської Америки. Фінансові активи Ватикану оцінюються у \$13 млрд. Матеріальне забезпечення та потік відвідувачів до Ватикану здійснюються через Італію. Разом з нею Ватикан входить до зони євро, причому монети з профілем папи користуються популярністю серед нумізматів усього світу. Вона відповідає за оборону міста-держави, безпосередню ж охорону Ватикану за середньовічною традицією здійснює наймана швейцарська гвардія з 96 осіб.

Підданство Святого престолу надається лише працівникам установ католицької церкви, тому його мають близько 500 осіб. Разом з іноземцями, які проживають на території мікро-держави, її населення становить 821 людину (липень 2007), в основному – італійці та швейцарці. Офіційні мови – латинська й італійська.

За легендою, першим папою був учень Христа св. апостол Петро, що прибув до Рима та очолив християнську громаду міста (хоча сам титул з'явився лише через 400 років). Поступово римським єпископам підкорилися всі єпархії Апеннін, а після падіння Західної Римської імперії в 476 р. була зроблена спроба об'єднати в одних руках світську та духовну владу. Сучасний Ватикан історично став спадкоємцем **Папської області**, що існувала в 756-1870 рр. (в сер. VIII ст. франки подарували папі Стефану II Римську область та прилеглі землі). Коли 1870 р. Рим і Папська область були окуповані італійськими військами, Папська держава була включена до складу нового Італійського Королівства, що означало кінець більш-менш масштабної світської влади понтифіків (пап). Папа Пій IX [1846-1878] відмовився прийняти від італійського уряду Закон про гарантії діяльності Церкви й оголосив себе „в'язнем Ватикану”. Суперечки були врегульовані лише в 1929 р., коли італійський уряд Беніто Муссоліні й папа Римський Пій XI [1922-1939] уклали три **Латеранські угоди**, за якими Італія визнала суверенність Ватиканської держави. Однією з них був конкордат (угода про статус і діяльність католицької

церкви в католицькій країні), оновлений 1984 р. Відповідно до угод визначалися кордони Ватикану, право на самостійну зовнішню політику, а католицизму в Італії було надано особливого статусу головної державної релігії.

За формою правління Ватикан – абсолютна теократична монархія. Глава держави – папа Римський, якому належить вся повнота духовної та світської влади у Римо-католицькій церкві й місті-державі. Рішення папи (понтіфіка) є вирішальними в питаннях управління церквою, оскільки за церковними канонами публічно висловлені ним думки з питань віри й моралі (т.зв. *ex cathedra* – з кафедри) є обов’язковими для дотримання всіма віруючими-католиками. Одночасно папа користується всією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади у місті-державі. Папа представляє Ватикан на міжнародній арені, до його компетенції входять укладення, ратифікація та денонсація міжнародних договорів і конкордатів, прийом і призначення дипломатичних представників. Папу довічно обирає таємним голосуванням (більшістю в 2/3 голосів + 1 голос) Священна колегія (конклав) – збори кардиналів, молодших 80-ти років. 19 квітня 2005 р. 265-м папою з ім’ям Бенедикт XVI став кардинал німецького походження Йозеф Ратцингер (1927). Він має репутацію консерватора у питаннях віри і моралі.

Керівництво церквою здійснюється через папську курію, якій папа делегує повноваження керувати релігійною, політичною й господарчою діяльністю Св. Престолу. Курія складається з 9 конгрегацій, 11 папських комісій, численних секретаріатів, бюро та трибуналів. Найважливішою серед них є конгрегація віри, спадкоємиця середньовічної інквізиції. Вищими консультативними органами при папі є вселенський собор Римо-католицької церкви, синод єпископів і колегія кардиналів. Вселенський собор – зібрання єпископів, яке у виключних випадках скликається папою для вирішення найважливіших церковних справ. XXI Вселенський собор (2-й Ватиканський) тривав з перервами в 1962-1965 рр. і затвердив програму „аджорнаменто” (італ. *aggiornamento*) - осучаснення Католицької церкви, її адаптації до повоєнного

індустріального суспільства на основі принципів релігійної свободи, екуменізму, розширення участі мирян у церковному управлінні, єпископської колегіальності замість попереднього централізму римської курії. Синод єпископів, до якого входять представники національних єпископатів і міжнародних католицьких організацій, скликається регулярно раз на 3 роки та дає рекомендації щодо розв'язання питань поточного життя церкви. Частина членів Синоду призначається папою, інша – обирається національними єпископськими конференціями. Рішення приймаються 2/3 голосів і набувають чинності після їх затвердження папою. Постійно діючим дорадчим органом є Священна колегія – зібрання кардиналів. Їхнє число непостійне (але не більше 170), третина з них входить до складу римської курії, інші посідають керівні посади в Римо-католицькій церкві в інших країнах. Рішення колегії кардиналів набувають чинності після затвердження папою. Якщо ж вони були ухвалені у період вакантності Св. Престолу, то набувають чинності відразу, але мають бути підтверджені новообраним понтифіком.

За Апостольськими конституціями *Regimini Ecclesiae Universae* (1967, доповнена 2000) й „*Pastor Bonus*” (1988), в місті-державі фактично закріплено систему поділу влади. Законодавча влада делегується папою постійно діючій однопалатній Папській раді, що складається з кардинала-президента та інших кардиналів, яких папа призначає терміном на 5 років. Інтереси світських осіб представляє дорадчий орган – консульта, який складається з 30 мирян, 24 з яких постійно мешкають в Римі, а 6 є іноземцями з почесним членством. Виконавча влада належить державному секретаріату Святого престолу, очолюваному державним секретарем у сані кардинала. Державний секретаріат координує діяльність куріальних органів і відповідає за втілення в життя рішень папи. Як правило, державний секретар отримує від папи світські повноваження суверенітету й, фактично, виконує обов'язки прем'єр-міністра. У складі державного секретаріату діють, серед іншого, секції із загальних питань (відповідає за внутрішні справи) та зі зв'язків з державами (відповідає за зовнішні справи), які очолюються секретарями в сані єпископа. За поточне

функціонування міста-держави відповідає цивільний губернатор, підпорядкований Папській раді.

Ватикан має всю можливу сукупність державних інституцій: власну банківську установу – Фінансовий інститут, монетний двір „Цекка” („*Zecca*”), поштовий зв’язок, залізницю зі станцією та двоколіійною залізничною гілкою довжиною 275 м, що пов’язує його з мережею італійських залізниць, телецентр, радіостанцію, видавництво, щоденну газету „Обсерваторе Романо”, журнал „Чивільта католика”, інші друковані видання, Папську академію наук (створена 1603 р.), мережу середніх і вищих навчальних закладів, зокрема, Папський григоріанський університет „Григоріанум” (заснований 1553 р.), Університет папи Урбана (1627), Папський латеранський університет (1824), Папський університет св. Фоми Аквінського „Ангелікум” (1909) та Папський салезианський університет (1940), готель „Притулок Святої Марії”, астрономічну обсерваторію, Інтернет-домен, бібліотеку, секретний архів, в’язницю тощо.

Ватикан традиційно відіграє важливу роль у світовій політиці й дипломатії, зумовлену духовним впливом глави Римо-католицької церкви на свою паству, чисельність якої сягає 1,086 млрд. чол. Святий престол має дипломатичні зносини зі 176 країнами (2008) та є членом 15 міжнародних організацій, в тому числі ВООЗ, СОТ, ЮНЕСКО, ОБСЄ і ФАО. Особливі відносини Ватикан підтримує з ЄС, Мальтійським орденом, Росією й Палестинською автономією. Святий Престол – найстаріший (з 1942 р.) дипломатичний союзник Республіки Китай (Тайваню) й нині є єдиним суверенним суб’єктом міжнародного права в Європі, який її формально визнає. Дипломатичні зв’язки з іноземними державами підтримуються через нунціїв (дипломатів в архієпископському сані), прирівнюваних за рангом до послів. Ватикан – єдина в світі міжнародно визнана суверенна держава, яка не приєдналася до ООН, а бере участь лише в роботі її спецустанов. Має місію постійних спостерігачів при ООН та СОТ (у Нью-Йорку). Суверенітет

Ватикану у міжнародному праві не є самостійним, а впливає із суверенітету Св. Престолу.

Ватикан – всесвітньовідома **культурна скарбниця**, де зосереджені скарби культури і мистецтва: барокова площа св. Петра (XVII ст., архітектор Берніні); палацовий комплекс Бельведер за проектом архітектора Браманте (XVI ст.) і Зала Реджа (великий зал прийомів, XVI ст., архітектор Сангалло); капели Сикстинська (XV ст., фрески Мікеланджело), Миколая V (XV ст.), Паоліна (XVI ст.); апартаменти Борджа зі Станціями (кімнатами) Рафаеля; двори Сан-Дамазо з Лоджіями Рафаеля; сади з літньою резиденцією Пія IV (XVI ст.); багаточисельні музеї (зокрема, Пінакотека, музей Піо-Клементіно, музей К'ярамонті, Григоріанські музеї з багатими колекціями єгипетського та етруського мистецтва). В музеях палаців Ватикану зібрані безцінні скарби – твори Праксителя, Караваджо, Тиціана, Мікеланджело, Рафаеля. Ватиканська бібліотека нараховує близько 65 тис. рукописів, 400 тис. виданих томів, 100 тис. географічних карт та гравюр та понад 100 тис. документів з автографами провідних історичних діячів.

Нині нагальними проблемами Святого престолу і Ватикану є досягнення міжрелігійного діалогу та примирення, адаптація церковного вчення до епохи стрімких змін і глобалізації.

Князівство Андорра – держава, розташована в Південно-Західній Європі, у Східних Піренеях, що межує з Францією та Іспанією. Територія країни становить 468 км², населення - 71,82 тисяч чоловік (липень 2007 р.), з яких іспанців – 43 %, андорців – 33 %, португальців – 11 %, французів - 7 %, інші складають 6 %. Офіційна мова – каталанська, крім того, широко застосовуються французька й іспанська. Андорра є монорелігійною країною: католицизм сповідує 99 % населення. Столиця – м. Андорра-ла-Велья.

Традиційне заняття жителів – **сільське господарство**. Прибутки від туризму, головної галузі невеликої, але стабільної економіки Андорри, складають приблизно 80 % від ВВП. Країну щорічно відвідують приблизно 9 млн. чол., яких приваблює режим безподаткової торгівлі, літні та зимові

курорти. Ця стабільність останнім часом похитнулася, оскільки економіки сусідніх Франції й Іспанії стали відкритими, що забезпечило доступність товарів та зниження тарифів. Банківський сектор, який має статус „податкової гавані”, здійснює вагомий внесок в економіку. Виробництво сільськогосподарської продукції обмежене через нестачу посівних площ, тому більшість продовольчих товарів імпортується. У **промисловості** переважає виробництво цигарок, сигар та меблів. Андорра – член Митного союзу ЄС, тому на неї розповсюджуються правила ЄС (відсутність тарифів) стосовно торгівлі промисловими товарами, а щодо сільськогосподарської продукції – не розповсюджуються.

Історія Андорри недостатньо висвітлена в документах. За однією з версій, спочатку на цій території жили баски, і назва країни має баскське походження. В I ст. ці землі ввійшли до складу Римської імперії, а в VII ст. були захоплені маврами. Перша згадка про Андорру як самоврядну територію відноситься до 805 р., але датою заснування держави вважається 819 р., коли громади чабанів отримали незалежність. В IX ст. король франків подарував ці землі єпископу Ургельському, пізніше вони стають володінням французьких графів де Фуа та іспанських єпископів Ургельських. 1278 р. між ними була укладена угода про **спільний сюзеренітет** Франції та Іспанії над Андоррою („акт-пареаж”). Надалі права графів де Фуа перейшли до королів, а потім – до президентів Франції. Лише Договір про добросусідство і співробітництво між Королівством Іспанія, Французькою Республікою і Князівством Андорра, укладений у 1993 р., закріпив новий самостійний статус останньої. Відповідно до укладених із Францією та Іспанією договорів, глави дипломатичних місій цих двох країн представляють інтереси Андорри в інших країнах, на міжнародній арені, здійснюють контроль за законодавством і судочинством у країні, забезпечують зв'язок й освіту. 27 липня 1993 р. Андорра стала членом ООН.

Андорра – **унітарна держава**, за адміністративно-територіальним устроєм вона поділяється на 7 громад. За формою правління – це

парламентська монархія, колишні співправителі країни – президент Франції та єпископ Ургельський – зберегли статус конституційних глав держави з повноваженнями з підготовки міжнародних договорів, забезпечення внутрішньої безпеки та оборони країни. Вони здійснюють ці функції через своїх представників. **Законодавчим органом** є однопалатний парламент – Генеральна рада Рівнин Андорри – один із найстаріших в Європі (створений у 1419 р.). Генеральна рада складається з 28 депутатів, які обираються на 4 роки: 14 – від загальнонаціонального округу, решта – від кожної з громад. Генеральна рада наділена широкими повноваженнями: контролює діяльність уряду й інших органів влади, затверджує бюджет держави, обирає голову парламенту (Генерального синдика) та його заступника. Глава уряду представляє більшість у парламенті, обирається ним і є йому підзвітним. Перші **політичні партії** в країні почали з'являтися лише у 1975-1976 рр.: Ліберальна партія Андорри, Соціал-демократична партія, Андоррська партія демократичного центру.

Таким чином, Андорра є прикладом маленької гірської країни, економіка якої живе з туризму й сільського господарства. Попри певну економічну відсталість і карликові розміри, Андоррі вдається успішно долати труднощі, що виникають, успішно модернізувати свою політичну та економічну систему.

Розташована на Апеннінському півострові у східних передгір'ях Тоскано-Еміліанських Апеннін й оточена з усіх сторін територією Італії (областями Марко і Романья), **Республіка Сан-Марино** – одна з найдавніших держав світу. Територія держави має форму неправильного чотирикутника і займає площу 60,5 км², загальна протяжність кордонів становить 39 км. Держава не має виходу до моря, знаходиться за 19 км від Адріатичного моря і на відстані 22 км від курортного італійського міста Риміні, з яким з'єднана сучасною автострадою вищої категорії та електрифікованою залізницею. **Населення** налічує 29615 осіб (липень 2007 р.), з яких сан-маринці складають 80 %; італійці – 18 %, інші – 2 %. Багато сан-маринців живуть в Італії й Франції, а також у Північній Америці. Офіційні мови - італійська (місцевий тосканський говір) та латина; релігія – католицизм (93 %). Столиця держави – м. Сан-

Марино (4,4 тис. чол.), розташоване на південно-західному схилі г. Монте Титано трохи нижче її вершини. Ділові операції здійснюються в місті Борго-Маджоре (5,2 тис.), найбільше місто – Серравалле (7,9 тис.). Майже всі жителі цієї карликової держави – шлюбні та кровні родичі, які належать до кількох великих патріархальних родин. За традицією два рази на рік глави цих родин зустрічаються, щоб у неформальній обстановці обговорити сімейні проблеми. Сан-маринці вважають подібні зустрічі – аренго – більш авторитетними, ніж наради сан-маринського парламенту – Великої генеральної ради. Зрозуміло, що при такій родинності важко бути неупередженим під час судових справ, тому відповідно до закону і в ім'я справедливості, поліцейськими та суддями в цій країні можуть працювати лише іноземці.

До кінця 1950-х рр. **економіка країни** була слабо розвинена, переважали сільськогосподарський сектор та обслуговування туристів. Головним заняттям жителів були землеробство, скотарство, виноробство й садівництво. В промисловості найважливішу роль відігравали різка каменю й видобуток сірки. Працювали дрібні фабрики з виробництва посуду, мила, парфумерних товарів і сувенірів. Хліб, тютюн, сіль і мануфактурні вироби ввозилися з Італії, куди Сан-Марино, в свою чергу, поставляла вовну, худобу, вино, шовк, фрукти, сир і будівельний камінь. З 1960-х рр. почала інтенсивно розвиватися **промисловість**, що випускає одяг, електроніку, кераміку, керамічну плитку, меблі, лакофарбові матеріали, цемент, тканини, папір, шкіру, хутра, кондитерські вироби, вина й лікери. За рахунок гідроресурсів виробляється 59 % електроенергії, 41 % припадає на теплову енергію, значну частину електроенергії доводиться імпортувати з Італії. Лише 17 % території обробляється в сільськогосподарських цілях. Сан-Марино славиться своїм вином. Основні продукти тваринництва: сири, м'ясо, шкіра. Розводять шовковичних хробаків і бджіл. Більше половини ВВП Сан-Марино дає туризм. 2005 р. країну відвідали більше 3 млн. туристів, багато з яких спеціально приїжджають у республіку з пляжів Адріатичного узбережжя, щоб помилуватися визначними пам'ятками найдавнішої республіки. Зі сфери послуг

розвинена також банківська справа. **Експортується** будівельний камінь, вапно, вовняні тканини, каштани, пшениця, вино, шкіра, кераміка, лаки, черепиця, меблі й цемент. **Імпортуються** різноманітні споживчі товари й продукти харчування. Сан-Марино включена в зону „євро” і не має власної грошової одиниці й паперових грошей, хоча випускає монети для нумізматів і поштові колекційні марки, продаж яких становить важливу статтю прибутків. Інші джерела прибутків – надходження від державних монополій, прибутки від податків та щорічні внески від Італії, які вона сплачує Сан-Марино відповідно до угоди між цими державами про митний та поштовий союз.

В країні немає аеропортів, підвісна залізниця зв’язує столицю з Борго-Маджоре. Між Сан-Марино й Італією підтримується автобусне й автомобільне, залізничне сполучення, влітку між Сан-Марино й Риміні курсують гелікоптери.

Офіційною датою заснування Сан-Марино вважається 3 вересня 301 р. Згідно з легендою, за часів правління імператора-язичника Діоклетіана на г. Монте-Титано від переслідувань сховався каменярь-християнин на ім’я Марино, який приїхав з Далмації для участі в роботах з будівництва порту в Риміні. Він уславився доброчесним життям, пізніше до нього приєдналися інші віруючі; так виникла перша християнська громада на горі Монте-Титано. Єпископ Риміні Гауденціо висвятив Марино в сан диякона, а римська патриціанка Фелічіссіма, навернена в християнську віру, подарувала йому гору. Після смерті Марино створена довкола нього громада не розпалася, а сам він був канонізований церквою. У „Судовій грамоті Феретрано” (885 р.) вперше згадано назву „Республіка Сан-Марино”, в якій ніхто, включаючи церкву, не мав права розпоряджатися жителями гори й пред’являти їм свої претензії. Головним органом республіки був аренго, а виконавчі функції належали двом консулам (майбутнім капітанам-регентам), їхній список ведеться з 1244 р.

Зростання кількості населення змусило жителів розширити територію поселення, вони придбали у сусідніх монастирів та графів два замки – Пеннаросса й Казоле (1200 р.). Перший рукописний збірник законів, прийнятих аренго, датується 1295 р., тоді ж з’явилися нові органи республіки, більш вузькі

за своїм складом, - Рада 60-ти й Рада 12-ти (займалися політичними питаннями). Республіці сторіччями доводилося боротися з сусідніми єпископами, що прагнули обкласти сан-маринців податками і підкорити їх своїй судовій владі, крім того, Сан-Марино довелося витримати численні конфлікти з папським престолом. Коли 1631 р. рід герцогів Урбіно припинився, володіння цієї родини перейшли до папства, й Папська область тепер оточувала республіку з усіх боків. Тому того ж року між нею й папством було укладено договір, за яким Сан-Марино приймала заступництво папи Урбана VIII (1623-1644), а той визнавав її незалежність і звільняв від сплати мита при ввезені товарів до Папської області.

Під час свого італійського походу (1796-1797) свободолюбністю маленького народу захопився Наполеон Бонапарт, що вирішив „зберегти Сан Марино як приклад свободи”. Крах Наполеона не позначився на статусі країни, незалежність Сан-Марино була визнана і підтверджена учасниками Віденського конгресу, що внесли її назву до Заключного акту в переліку суверенних європейських держав. У період боротьби за національну єдність Італії, 1849 р. Сан-Марино попри небезпеку окупації надала притулок Джузеппе Гарібальді і двом тисячам його бійців. Тому після свого об'єднання у 1860 р. Італія відразу визнала незалежність Сан-Марино, уклавши 22 березня 1862 р. Договір про дружбу й торгівлю. Його було поновлено в 1872 та 1897 рр. В роки Першої світової війни маленький сан-маринський загін (15 солдатів) воював на боці Антанти. В період фашизму в Італії в Сан-Марино було встановлено фашистську диктатуру (1926 р.), але незадовго до капітуляції Італії 29 вересня 1943 р. Сан-Марино оголосила про нейтралітет і тому 10 серпня - 21 вересня 1944 р. була окупована німецькими військами.

Після Другої світової війни до влади в країні прийшли ліві сили, основними партіями правлячої коаліції стали комуністична і соціалістична партії, чиї представники посіли пости капітанів-регентів. Лівий уряд здійснив ряд реформ: були націоналізовані деякі підприємства, освоєно четверту частину гірських земель, проведена аграрна реформа. Прагнучи домогтися більшої

економічної незалежності й вирішити фінансові проблеми, уряд вирішив у 1950 р. відкрити казино й почати будівництво потужних радіо- і телевізійної станцій. У відповідь Італія оголосила блокаду республіці, тому в 1953 р. Сан-Марино й Італія уклали договір, згідно з яким Сан-Марино відмовлялася від такого будівництва в обмін на регулярну грошову компенсацію. В жовтні 1984 р. Велика генеральна рада прийняла реформу оподаткування, що зобов'язала всіх громадян повідомляти суму своїх прибутків. Наступного року був затверджений закон про створення державного університету. В жовтні 1987 р. Сан-Марино уклала з Італією дві угоди, що дозволяли Сан-Марино мати державний телецентр, але Італія одержувала можливість протягом 15 років безпосередньо брати участь у його організації й діяльності нарівні з сан-маринською стороною.

Чинну конституцію Сан-Марино – Статут було схвалено Великою Генеральною Радою 8 жовтня 1600 р., однак з тих пір до неї багаторазово вносилися поправки й доповнення. Статут являє собою зведення середньовічних законів, які неодноразово переглядалися і нині оформлені у вигляді шести книг; у 1974 р. Статут був доповнений Декларацією прав громадян і фундаментальних принципів правової системи республіки. Вищим органом республіки здавна був аренго – збори глав родин; пізніше його законодавчі права були передані Великій генеральній раді. Однак аренго зберігає повноваження щодо зміни законів і подання законопроектів, за традицією, це робиться в перший тиждень після 1 квітня та 1 жовтня. В наш час аренго розглядається в якості гаранта демократично-республіканської структури суспільства і держави та виконує окремі функції сенату.

Парламент республіки – Велика генеральна рада складається з 60 членів, які обираються всенародним голосуванням строком на 5 років за пропорційною системою. Рада здійснює законодавчу, адміністративну й юридичну владу, обирає капітанів-регентів, Державний конгрес, Раду 12-ти, урядових контролерів та контролерів регентства. Функції глави держави виконують два капітани-регенти, що обираються Великою генеральною радою

зі свого складу кожні 6 місяців, приступають до виконання обов'язків 1 квітня й 1 жовтня, представляють державу і є главами виконавчої влади. За звичаєм, один з них повинен походити з міста, інший – із сільської місцевості. Посада вважається почесним обов'язком, за який вони не отримують платні. Наприкінці свого перебування на посаді капітани-регенти зобов'язані представити звіт про свою діяльність, причому кожний громадянин може привселюдно оголосити скаргу на несправедливе рішення. Для розслідування їхньої діяльності існує спеціальний судовий орган – „Консорціум регентства”. Капітани-регенти головуєть у Великій генеральній раді, Раді 12-ти й Державному конгресі, вони працюють суворо колегіально й зобов'язані приймати всі рішення спільно, кожний з них має право накласти вето на рішення іншого. Капітан-регент може бути повторно обраний на цей пост лише через 3 роки. **Виконавча влада** здійснюється капітанами-регентами разом з Державним конгресом (урядом), що складається з 10 членів і обирається Великою генеральною радою строком на 5 років. Особливу роль грають державні секретарі з внутрішніх, зовнішніх та фінансових справ.

Сан-Марино є **унітарною державою**, що розділена на 9 адміністративних округів, у кожному з яких розташовані середньовічні замки - центри громад. Громадами керують муніципальні ради, що називаються „Управа замку”, керівник управи має звання „Капітана замку”. Республіка має спільний з Італією митний та поштовий союз. Відповідно до договору 1953 р., Італія зобов'язалася виплачувати Сан-Марино щорічну грошову компенсацію за відмову від випуску власних грошових знаків й організації митної служби, а також за зобов'язання не допускати будівництва на своїй території гральних закладів). Таким чином, маючи малі розміри, оточена звідусіль Італією, маленька Республіка Сан-Марино не лише живе активним політичним життям, але й бере активну участь у міжнародній політиці. Може видаватися дивним те, наскільки докладно політичне життя карликової республіки віддзеркалювало світовий політичний розвиток, включно з наполеонівськими і світовими війнами, процесами політичної та економічної модернізації і, навіть, боротьбою

періоду „холодної війни”. Отже, маленькі розміри держави не перешкоджають повноцінному політичному життю.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте економічні здобутки Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. Які чинники визначають місце цих держав у економічному житті Євросоюзу?
2. В якій спосіб Бельгії вдається успішно розв'язувати проблему спільного проживання в країні кількох мовно-культурних спільнот?
3. Перерахуйте всесвітньовідомі твори архітектури та мистецтва, які зберігаються у місті-державі Ватикан.
4. Охарактеризуйте засоби, за допомогою яких Андоррі, Монако, Ліхтенштейну та Сан-Марино вдається підтримувати конкурентноздатність власних економік.

2.6. Скандинавія: Данія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Фінляндія

Королівство Данія – держава, розташована в північно-західній частині Європи на півострові Ютландія та 406-ти островах загальною площею 42 394 км², крім того, Данії належать Фарерські острови (1,4 тис. км²) й острів Гренландія (2,176 млн. км²), що користуються внутрішньою автономією. Загальна довжина берегової лінії Данії (Ютландії й 406 островів) – 7,3 тис. км, що становить шосту частину екватора. Країна має сухопутний кордон лише з Німеччиною на півдні півострова Ютландія довжиною 68 км, протоки Скагеррак і Каттегат відокремлюють Данію від Норвегії й Швеції. Поблизу Ютландії розташовані великі й малі острови, лише 97 з яких заселені.

Населення Данії становить 5,47 млн. осіб (липень 2007 р.), германські племена – англи, сакси і дани – оселилися на території Данії в перші століття нової ери. Від них і походить населення сучасної Данії, що відзначається відносною однорідністю. На сьогоднішній день етнічний склад має таку структуру: данці – 98 %, ескімоси, фарерці, німці – разом близько 2 %. Частка міського населення становить 85 %, але переважають міста з населенням менше 15 тис. чол. Столиця Копенгаген з передмістями має понад 1,3 млн. жителів і є історичним центром країни. Перші згадки про місто датовані 1043 р., воно розташоване на островах Зеландія й Амагер поблизу шведського узбережжя. В Копенгагені 1479 р. було засновано перший в Данії університет. Офіційна мова – данська, попри наявність діалектів, радіо- і телемовлення сприяють формуванню єдиної національної мовленнєвої норми, в основу якої покладено

копенгагенський діалект. У південній частині Ютландії розмовляють також німецькою мовою. В країні законом гарантується свобода віросповідання. Проте Євангелічна лютеранська церква є офіційною й користується підтримкою держави. Вона утримується за рахунок спеціального податку, яким обкладаються всі лютерани країни, що становлять 95 % населення. Інші релігійні меншини: мусульмани (2 %), католики, баптисти, юдеї.

Найдавніші археологічні знахідки на території Данії датуються VIII тис. до н.е., коли населення складалося, очевидно, з невеликих кочових племен, які займалися полюванням та рибальством. В V-VI ст. з півдня Скандинавського півострова (з території сучасної Швеції) на Данський архіпелаг і в Ютландію прийшло плем'я данів, від якого, мабуть, і походить назва країни. За іншою версією слово „Данія” перекладається як „лісова країна”, оскільки давньоскандинавською „даний” означає „ліс”. На поч. IX ст. вождь Годфред, який воював із армією Карла Великого, об'єднав Данію, південь Швеції і Шлезвіг. Власне ж данська монархія веде відлік від Горма Старого, який правив на поч. X ст., і його сина Гаральда Синьозубого, який закріпив батьківські завоювання і навернув своїх підданих у християнство в 960 р. 994 р. данці тримали в облозі Лондон і згодом окупували схід Англії. В сер. XII - сер. XIII ст. при королях Вальдемарі I Великому та його синах Кнуті VI й Вальдемарі II до складу данського королівства були приєднані Норвегія, північна Естонія, острови Хійумаа й Сааремаа та землі поморських слов'ян.

Але в XIV ст. відбулося послаблення централізованої влади, з 1332 по 1340 рр. Данія навіть обходилася без короля, тоді ж частину земель відвоювали німецькі феодали. І тільки королю Вальдемару IV Аттердагу [1340-1375] вдалося відстояти цілісність країни, а в 1380-1397 рр. його донька - королева Маргрете I [1375-1412] об'єднала Данію, Норвегію і Швецію (Кальмарська унія). Швеція вийшла з персональної унії в 1523 р., а Данія і Норвегія залишалися в союзі до 1814 р. В XVI ст. за німецьким прикладом у країні розпочалася Реформація й король Християн II став главою нової Данської лютеранської церкви. Хоча в університетах і в науковій літературі ще тривалий

час користувалися латинською мовою, однак богослужіння проводилося данською, нею також видавалася духовна література, що сприяло розвитку національної культури. „Золотий вік” Данії припав на правління короля Християна IV (1588-1648), коли будувалися численні фортеці й замки в стилі, що отримав назву „північний ренесанс” (Кронборг, Росенборг, Фредеріксборг), палаци й особняки знаті. Тоді ж данський астроном Тіхо Браге (1546-1601) заснував першу в Європі обсерваторію „Ураніборг”, де протягом 20-ти років провадив астрономічні спостереження з найвищою для того часу точністю.

Проте порівняно короткий період процвітання змінився смугою невдач, коли в ході наполеонівських воєн англійці розбили данський флот і двічі зруйнували Копенгаген. Скориставшись послабленням сусіда, Швеція почала вимагати віддати їй Норвегію, що й сталося на вимогу антинаполеонівської коаліції в 1814 р. Абсолютна монархія, яка гальмувала розвиток країни, у 1849 р. поступилася місцем конституційній, в якій парламент володів правами ледь не більшими, ніж король. В роки Першої світової війни Данія зберігала нейтралітет, на початку Другої світової також оголосила про свій нейтралітет, проте 9 квітня 1940 р. була окупована військами нацистської Німеччини за збереження деякої подоби автономії. Ісландія, якою Данія правила з 1380 р., 17 червня 1944 р. оголосила про свою незалежність, повне ж визволення всієї території Данії завершилося лише 5 травня 1945 р.

Королівство Данія – **парламентська монархія**, в країні діє Конституція від 5 червня 1953 р. Королівська влада успадковується за чоловічою або жіночою лінією, в разі вакантності престолу й за відсутності спадкоємця фолькетинг обирає короля і встановлює порядок престолонаслідування на майбутнє. Глава держави – король (королева), що здійснює верховну владу через міністрів. Збори міністрів утворюють Державну раду, в якій головує монарх і на якій обговорюються всі закони й важливі урядові заходи. **Законодавча влада** належить королю й однопалатному парламенту - фолькетингу, що складається із 179 депутатів. Члени фолькетингу обираються шляхом загального прямого і таємного голосування за пропорційною системою

строком на 4 роки, Гренландія та Фарери представлені у фолькетингу кожен двома депутатами. На парламентських виборах 13 листопада 2007 р. Ліберальна партія (Венстре) здобула 46 мандатів, Соціал-демократична партія – 45, ультранаціоналістична Данська народна партія під гаслом „Данія для данців” отримала 25 мандатів, ліва Соціалістична народна партія – 23, Консервативна народна партія – 18, Соціально-ліберальна партія (Радикальна Венстре) – 9. **Виконавча влада** належить монархові та уряду. Монарх призначає і звільняє прем'єр-міністра (з 27 листопада 2001 р. ним є лідер Венстре Андрес Фог Расмуссен) і членів уряду, визначає їх кількість і обов'язки.

Таким чином, колись батьківщина славетних вікінгів, а пізніше могутня північноєвропейська держава, Данія перетворилася в сучасну, процвітаючу державу (ВВП у 2007 р. склав \$268,8 млрд. за офіційним обмінним курсом і \$204,6 млрд. за ПКС, тобто \$37,4 тис. на душу населення), хоча й не прийняла деяких положень Маастрихтського договору ЄС, в тому числі не приєдналася до валютного союзу.

Королівство Швеція є п'ятою за площею (450 тис. км²) країною в Європі, що розташована у східній і південній частині Скандинавського півострова. На заході країна межує з Норвегією (1619 км), на північному сході – з Фінляндією (586 км), а зі сходу і півдня її омивають води Балтійського моря й Ботнічної затоки, довжина берегової лінії складає 3218 км. Уздовж порізаного морського берега лежать тисячі островів, найбільшими серед них є Готланд і Еланд. **Населення** – 9,03 млн. чол. (20007р.), країна відзначається високим рівнем урбанізації – бл. 87 % населення проживає в містах, проте більшість з них є невеликими. Заснована 1187 р. столиця Швеції - Стокгольм нараховує 711 тис. мешканців, а разом з пригородами т.зв. регіон Стокгольма має 1,6 млн. На півдні розташовані великі міста Мальмьо (245,7 тис.) і Гетеборг (449,2 тис.). Понад ста тисяч жителів нараховують також старовинний релігійний і культурний центр Уппсала (184 тис.), центр текстильної промисловості Норрчопинг (124 тис.) і славетний центр виробництва взуття Еребру (120 тис.). За етнічним складом населення Швеції можна поділити на корінних жителів, до

яких належать шведи (91 %) та фінська (3 %) й саамська меншини, і недавніх іммігрантів, які сформували нечисленні діаспори югославів, данців, норвежців, греків, турків. Офіційною мовою в країні є шведська. Більшість шведів (87 %) належать до Євангельської лютеранської церкви, 1,5 % сповідують католицизм, в країні є також окремі мусульманські, юдейські, православні та інші громади.

Швеція – **постіндустріальна країна** з добре розвиненим сільським господарством. Її частка у світовому виробництві становить близько 1%, а у світовій торгівлі перевищує 2% (при кількості населення, що дорівнює близько 0,14 % населення земної кулі). Про ефективність шведської економіки, для якої, поряд з її високою відкритістю для іноземного капіталу, характерні монополізація та концентрація виробництва і капіталу, свідчить той факт, що в галузі матеріального виробництва, де зайнята лише 1/4 працездатного населення (інші 3/4 працюють в посередницькій сфері та сфері послуг), виробляється майже 60 % ВВП країни. Провідні позиції в шведській економіці (близько 90 % всієї промисловості) належать приватному капіталу, решта припадає на кооперативні, комунальні та державні організації. Досить суттєвою є присутність держави в таких галузях, як транспорт і зв'язок – 60 %, електростанції та підприємства газо- і водопостачання – 88 %, а також гірничодобувна промисловість – 56 %. Економіка Швеції великою мірою залежить від діяльності обмеженого числа дуже великих міжнародних компаній. Близько 3 тис. з майже 35 тис. ТНК мають свої штаб-квартири в Швеції, понад половину загального шведського експорту товарів формують 20 найбільших промислових груп, до яких належать, зокрема, „АСТРА”, „Електролюкс”, „Ерікссон”, „Фармація”, „Вольво” та „СКА”.

Особливо розвинені целюлозно-паперова й деревообробна, металургійна, гірничодобувна галузі **промисловості**. Незважаючи на свою помірну частку у ВВП (29,2 % у 2007 р.), промислове виробництво відіграє важливу роль у шведському експорті. Провідною галуззю є багатогалузеве машинобудування (електротехнічне, електронне, турбіно-, верстато-, судно-, автомобілебудування). Розвинені також хімічна, харчова, лісопильна,

текстильна, взуттєва промисловості. Останнім часом все більшої ваги набуває високотехнологічна продукція: телекомунікаційне обладнання, спеціальні прилади, автомобілі, фармацевтичні препарати. Швеція посідає третє місце у світі за виробництвом целюлози, п'яте – за видобутком залізної руди. Інтенсивність наукових досліджень і розробок у шведському промисловому секторі є однією з найвищих у світі. Близько 80 % видатків на наукові дослідження в шведській промисловості здійснюються тими ж 20-ма великими промисловими групами.

Механізоване **сільське господарство** з надлишком забезпечує потреби країни в основних видах сільськогосподарської продукції, займаючи 1,4 % ВВП і 2 % внутрішнього ринку праці. Переважають фермерські господарства. Головна галузь – м'ясо-молочне тваринництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, картоплю, цукрові буряки. Як і в інших відносно малих промислово розвинених країнах, збереження високої продуктивності праці й рівня життя у Швеції дуже залежить від **зовнішньої торгівлі**. Понад половину всіх промислових товарів, що йдуть на експорт, становить продукція машинобудування (35 %). Основними експортованими продуктами є також папір і картон (перше місце в світі), целюлоза і залізна руда (друге місце), деревина і пиломатеріали (четверте місце), продукція хімічної промисловості (включаючи фармацевтичні товари), машинне устаткування, телекомунікаційні системи, електротовари й автомобілі.

Швеція має давню **історію**. Найдавнішим свідченням присутності людини на теренах Швеції є стоянка Сегебру, відкрита біля Мальме в південній частині країни, яку датують близько 8000 р. до н.е. У сер. I тис. до н.е. Швеція, як і решта Скандинавії, потрапила під кельтський, а на межі нової ери – римський вплив. До того ж часу належать і перші письмові відомості про Скандинавію, зокрема у „Германії” Тацита (бл. 100), а також у творах Прокопія та Йордана в VI ст. Після Великого переселення народів у VII-XI ст. розпочалася епоха вікінгів, які здійснювали грабіжницькі походи французькими

й німецькими річками, досягли Португалії та Іспанії й через Гібралтарську протоку вийшли до Середземного моря. Бл. 1000 р. виникло окреме **Шведське королівство** на чолі з Улофом Шеткоунгом, але на поч. XI ст. частина шведських теренів увійшла до данської держави Кнута Великого, тоді ж на теренах навколо озера Меларен утвердилося християнство.

За правління Сверкера Старшого в 1130-і рр. Швеція знову стала єдиним королівством, проте влада постійно переходила до різних родин. Коли в 1275 р. до влади прийшов король Магнус Біргерссон були затверджені церковні привілеї й остаточно сформувалася світська аристократія згідно статуту, ухваленого 1290 р. на з'їзді в Альсне. Після смерті Магнуса в 1290 р. поновилася боротьба за владу, внаслідок якої королем став Магнус Ерікссон; у день його обрання 8 липня 1319 р. була проголошена грамота свобод, яку називають Великою хартією Швеції або першою конституцією. В ній король зобов'язувався не запроваджувати нових податків без згоди Державної ради, не призначати її членами чужоземців, правити згідно з законом. У 1350-ті рр. опозиція режимові вилилася у відкрите повстання, й 1364 р. Магнус Ерікссон змушений був покинути країну. Після міжусобиці на престол було запрошено королеву Данії Маргрете разом із малолітнім сином Улофом. Після смерті сина 1387 р. вона залишилася єдиною володаркою країни, що було підтверджено Кальмарською унією 1397 р.

Але зміцнення центральної влади спровокувало повстання шведської шляхти 1521-1523 рр., яке очолив Густав Ваза, обраний дворянством королем країни. В Швеції утвердилася станова монархія, а в червні 1527 р. на риксдазі у Вестеросі було ухвалено угоду, що розпочала в країні Реформацію за лютеранським зразком, її було остаточно закріплено на церковному соборі в Уппсалі 1593 р. Реформація сприяла зміцненню королівської влади та централізації країни, шведські війська під проводом короля Густава II Адольфа (1611-1632) взяли активну участь у Тридцятилітній війні 1618-1648 рр. За Вестфальським миром 1648 р. Швеція отримала Передню Померанію, острів Рюген, міста Штеттін і Вісмар, Бременське та Верденське герцогства,

перетворившись на велику європейську державу. Данському пануванню на Балтиці настав край, а Балтійське море стали називати „Шведським озером”.

Але в ході Великої Північної війни 1700-1721 рр. після нищівного розгрому під Полтавою (28 червня 1709 р.) та смерті короля Карла XII (1697-1718) Швеція зазнала поразки. Це сприяло поступовій зміні форми правління, посиленню ролі державної ради й риксдагу та формуванню конституційної монархії. В ході наполеонівських війн французькі війська захопили шведську Померанію, а в 1809 р. до Росії відійшла Фінляндія. У відповідь в країні спалахнуло офіцерське повстання, короля-винуватця зовнішньополітичних прорахунків Густава IV Адольфа було скинуто, скликано риксдаг, розроблено й ухвалено нову Конституцію, яка розподілила владу між королем, державною радою та риксдагом. Для обмеження влади державної бюрократії було запроваджено посаду омбудсмена – уповноваженого з прав людини. Оскільки новий король Карл XIII не мав спадкоємців, риксдаг влітку 1810 р. обрав спадкоємцем престолу французького маршала Жана Батіста Бернадота, сина адвоката з міста По в Піренеях, присвоївши йому нове ім'я – Карл Юхан. Щоб надати справі законний характер Карл XIII усиновив Ж.Б.Бернадота, який у 1810-1818 рр. фактично виконував функції регента.

Попри французьке походження, він уклав союзні угоди з Росією, Великою Британією та Пруссією; переміг Данію у війні 1814 р. й, нав'язавши Норвегії Мосську конвенцію, приєднав її до Шведського королівства. Під час Віденського конгресу 1814-1815 рр. завдяки підтримці Британії та Росії йому вдалося зберегти свій статус і 1818 р. після смерті Карла XIII стати королем Швеції й Норвегії. В 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. в Швеції було здійснено ліберальні реформи, зокрема, дозволено свободу віровизнання (1860 р.), розширено місцеве самоврядування (1862 р.), знято обмеження на підприємницьку діяльність (1865 р.), Актом про риксдаг розширено парламентські повноваження (1866 р.), запроваджено дворічну загальну військову повинність (1901 р.), введено загальне рівне виборче право (1911 р.). У 1918-1921 рр. за підтримки уряду й провідних промисловців було

переглянуто конституцію, жінки отримали право голосу, а загальне рівне виборче право почало застосовуватися і на місцевому рівні.

В 1932-1976 рр. при владі в країні безроздільно знаходилася Соціал-демократична робітничка партія Швеції. Укладена за урядовим посередництвом 1938 р. Сальтшебадська угода сприяла взаємному компромісу між Шведським об'єднанням роботодавців і Центральним об'єднанням профспілок та гармонізації трудових відносин в країні. Це, в свою чергу, значно зменшило кількість конфліктів на ринку праці та сприяло швидкому економічному зростанню Швеції протягом перших десятиліть після Другої світової війни, в якій їй вдалося зберегти нейтралітет. У 1946-1969 рр. соціал-демократичні уряди очолював Таге Ерландер, пізніше його заступив Улоф Пальме. Швидке піднесення шведської торгівлі й промисловості дозволило соціал-демократичному урядові помітно розширити громадський сектор, який тепер охопив понад 50 % ВВП. Це викликало втечу капіталу з країни й сприяло активізації правих сил, які, очевидно, стояли за вбивством У.Пальме 28 лютого 1986 р.

Чинна Конституція діє з 1 січня 1975 р., згідно неї вся повнота влади належить народу, а монарх є символом державної єдності. В ході її обговорення було скасовано двопалатну систему законодавчого представництва, яка існувала в країні з 1866 р. Після смерті короля Густава VI Адольфа [1950-1973] шведський престол успадкував Карл XVI Густав, перший з монархів, який „править” за новою конституцією. Обрання шведа Дага Гаммаршельда 1953 р. Генеральним секретарем ООН зайвий раз підкреслило високий міжнародний авторитет країни. Швеція брала активну участь у військових формуваннях ООН з підтримання миру, зокрема, в Конго, на Близькому Сході, Кіпрі й біля кордонів Ізраїлю. Закінчення „холодної війни” змінило міжнародне становище країни, і 1991 р., частково переглянувши концепцію власного нейтралітету, Швеція подала заяву на вступ до Євросоюзу. Таке рішення здобуло загальнонародну підтримку, і країна стала повноправним членом ЄС з 1 січня 1995 р. Проте на референдумі 1999 р. шведи відмовилися приєднатися до

Європейського валютного союзу і зберегли власну грошову одиницю – шведську крону.

За формою правління Королівство Швеція – **парламентська монархія**; Конституція складається з трьох законів: Про форму державного правління, Про престолонаслідування й Про свободу преси. 15 листопада 1979 р. було ухвалено поправку до Закону про престолонаслідування, відповідно до якої члени королівської сім'ї чоловічої і жіночої статі мають рівні права на наслідування трону. **Законодавча влада** здійснюється однопалатним риксдагом із 349 депутатів, які обираються шляхом загального прямого і таємного голосування на 4-річний термін за пропорційною системою. **Виконавча влада** належить уряду, що має право розпускати риксдаг і призначати позачергові вибори; водночас уряд несе відповідальність перед риксдагом. До складу уряду входять прем'єр-міністр, його заступник, 13 керівників міністерств, а також 7 міністрів без портфеля. В Швеції існує практика об'єднання декількох міністерств під управлінням одного міністра. Прем'єр-міністр призначається риксдагом, а кандидатура на цю посаду висувається головою риксдагу після консультацій із заступниками та представниками кожної партійної фракції у парламенті.

У Швеції сформувалася розвинена система **місцевого самоврядування**. Країна розділена на 21 лен, а ті у свою чергу – на 286 громад; Стокгольм поєднує функції лену і громади. На обох рівнях керування здійснюється радою, що обирається терміном на 4 роки, причому поточні справи виконуються виконавчим комітетом. Губернатори ленів призначаються центральним урядом на 6-річний термін, але їхня влада має умовний характер. Їх часто обирають з-поміж політичних діячів, які залишають політичну кар'єру, отримавши посаду губернатора. Майже 75 % бюджету ленів витрачаються на охорону здоров'я; муніципалітети приблизно половину коштів витрачають на освіту і соціальні потреби. Особливістю місцевого самоврядування в Швеції є те, що в порівнянні з іншими країнами шведські комуни мають більшу можливість надавати послуги населенню на свій розсуд. Окрім того, з 1976 р. активне і пасивне

виборче право на виборах до органів місцевого самоврядування отримали іммігранти, що три роки проживають у країні.

ВВП на душу населення в Швеції є одними з найвищих у світі і в 2007 р. склали за ПКС \$39900. Тривалість життя шведів взагалі вражає: майже 83 роки живе середньостатистична шведка, і 78,39 – середньостатистичний швед.

Королівство Норвегія займає західну й північну частини Скандинавського півострова, їй належить бл. 50 тис. прилеглих островів. Загальна площа країни становить 323,802 тис. км² (з них суходолу – 307,442 тис. км², водні ресурси займають приблизно 16,36 тис. км²). Норвегія межує зі Швецією (1619 км), Фінляндією (727 км) та Росією (196 км). На півночі омивається водами Баренцового та Північного морів, на заході – Норвезьким морем, на півдні – протокою Скагеррак. Берегова лінія Норвегії є однією з найбільш протяжних та розчленованих у світі. Її довжина складає 21925 км (протяжність на континенті – 3419 км, великих островах – 2413 км, великих фіордах, численних маленьких островах, берегових вигинах – 16093 км). Зовнішні території в Атлантичному океані – острови Ян-Майєн та Буве, зовнішні території в Північному Льодовитому океані – адміністративний округ Свальбард (група островів у Північному Льодовитому океані) з територією 62,4 тис. км² і населенням 3,2 тис. чоловік. Основна частина Свальбарду – архіпелаг Шпіцберген, норвезький суверенітет над ним встановлено Паризьким договором 9 лютого 1920 р. Норвегія висуває територіальні претензії щодо Землі королеви Мод в Антарктиді та її континентального шельфу, а також сперечається з Російською Федерацією за поділ морських кордонів у Баренцовому морі.

Норвегія – **малонаселена країна**, де мешкає 4,63 млн. чол. (2007 р.); у столиці - Осло проживає близько 761,2 тис. мешканців. Іншими значними містами є Берген (228 тис.), Тронхейм (148 тис.), Ставангер (109 тис.). Три чверті населення проживає у містах, зосереджених на півдні, або на узбережжях. У низині, що прилягає до Осло-фіорду (третина території), мешкає більше половини всього населення. Національний склад: норвежці – майже 98

%, саамі (або лаппи), квени, фіни, данці, шведи близько – 2 % та приблизно 25 тис. іммігрантів з Азії, Африки та Південної Америки. Державною релігією згідно Конституції є євангелічне лютеранство (сповідує 85,7 % населення), протестанти та римо-католики складають 3,4 %, мусульмани – 1,8 % населення, позаконфесійних громадян – 8,1 %. Офіційною мовою є норвезька, що належить до германської групи індоєвропейської мовної сім'ї й має дві літературні форми: старонорвезька „буксмол” або „книжкова мова” (інша назва – „ріксмол” – державна мова), побудована на базі данської граматики й змішаної дансько-норвезької говірки Осло, її використовують 80 % населення; новонорвезька мова „нюноршк” (інша назва – „ланнсмол” – сільська мова), що є сумішшю окремих західнонорвезьких сільських діалектів. Всі норвежці вивчають обидві державні літературні мови.

Економіка Норвегії поєднує риси вільного ринку з державним регулюванням. Держава контролює ключові сфери, зокрема, життєво необхідний нафтовий сектор через великомаштабні державні товариства. Норвезька **промисловість** значною мірою базується на використанні природних ресурсів. І, водночас, знайдеться не так багато країн, які б ще більше, ніж Норвегія, залежали від зовнішньої торгівлі. Одним з найбільш важливих завдань для керівництва держави є вироблення стратегії розвитку після вичерпання запасів нафти та газу, які, за висновками експертів, закінчаться через 20-30 років. З цією метою профіцит бюджету кожного року скеровується у Державний нафтовий фонд, який, крім цього, інвестується ззовні (складає нині майже \$56,84 млрд.). Щорічне зростання ВВП країни складає приблизно 3-5 %, абсолютний ВВП у 2007 р. склав \$284 млрд., за ПКС – \$257,4 млрд., тобто \$55,6 тис. на душу населення.

Норвегія має довгу й цікаву **історію**. Первісні мисливці мешкали в окремих місцевостях на північному і північно-західному узбережжі приблизно 10 тис. років тому, невдовзі після відступу з краю льодовика. В часи Римської імперії жителі Норвегії мали зв'язки з населенням Південної Європи, зокрема галлами, в цей період з'явилося рунічне письмо, яке використовувалося в III-

XIII ст. германськими племенами, особливо скандинавами та англосаксами, для надписів на надгробках, а також для магічних заклинань. З 400 р. кількість населення збільшилася за рахунок мігрантів з півдня, що прокладали „шлях на північ” (nordwegr, звідси й назва країни – Норвегія). В цей час із метою самозахисту були створені перші крихітні королівства, зокрема, Інглінги, гілка першого шведського королівського роду, заснували одну з найдревніших феодальних держав на захід від Осло-фіорду. А бл. 800 р. землі сучасної Норвегії об'єдналися під проводом королів Вікену – територій навколо Осло-фіорду. Цей процес завершився в період правління короля Гаральда I Прекрасноволосого битвою за Хафрс-фіорд біля Ставангеру бл. 872 р., але держава, залишена ним у спадок, стала предметом жорстоких суперечок між претендентами на престол. Олафу I вдалося на короткий час об'єднати Норвегію та 994 р. запровадити християнство, однак його наступника, Олафа II Хороброго було жорстоко вбито в битві біля Стіклестада в 1028 р. бунтівними вождями (хевдінгами), що уклали союз із Данією.

Гаральд III Суворий, одружений з донькою Ярослава Мудрого – Єлизаветою, був останнім норвезьким королем, який претендував на владу в Англії (де він і загинув у 1066 р.), а його онук Магнус III Босоногий (1093-1103) – останній король, що претендував на владу в Ірландії. Під час тривалого правління Хокона IV (1217-1263) громадянські війни стихли, і Норвегія вступила в нетривалу „епоху розквіту”. В цей час завершилося створення централізованого управління країною: було засновано королівську раду, король призначав регіональних губернаторів і судових чиновників. За Хокона V (1299-1319) Осло стало столицею країни, в 1274 р. було ухвалено національний збір законів, владу норвезького короля вперше визнали Ісландія й Гренландія, вона міцніше утвердилася на Фарерських, Шетландських і Оркнейських островах.

Але XIII ст. було останнім періодом незалежності й величчя в ранній історії Норвегії. Її аристократія значною мірою вимерла під час епідемії чуми, що охопила країну в 1349 р. й забрала життя майже половини всього населення. Великі збитки були завдані молочному тваринництву, що становило основу

сільського господарства в багатьох маєтках. За цих умов Норвегія перетворилася в найслабшу із скандинавських монархій, якою й залишалася до того часу, коли у зв'язку з вимиранням королівських династій Данія, Швеція і Норвегія об'єдналися, уклавши Кальмарську унію 1397 р. Швеція вийшла зі складу унії в 1523 р., але Норвегія надалі залишилася тереном датської корони, яка до того ж поступилась колись норвезькими Оркнейськими й Шетландськими островами на користь Шотландії. Норвежці скористалися послабленням Данії в ході наполеонівських війн і 17 травня 1814 р. скликали в Ейдсволлі Установчі (Національні) збори, що ухвалили ліберальну Конституцію, яка є чинною й донині, а королем обрали данського спадкоємця престолу, намісника Норвегії Християна Фредеріка. Однак відстояти незалежність не вдалося через позицію великих держав, які гарантували Швеції приєднання до неї Норвегії. Перед лицем шведських військ норвежці змушені були 4 листопада погодитися на унію зі Швецією, зберігши при цьому Конституцію та самостійність у внутрішніх справах.

Остаточно унія зі Швецією була розірвана 1905 р. після двох плебісцитів, в ході яких населення країни майже одностайно висловився за відокремлення від Данії і водночас за збереження монархії. На цій підставі стортінг запропонував данському принцові Карлу посісти норвезький престол, і 18 листопада 1905 р. він був обраний королем під ім'ям Хокона VII. Його дружина - королева Мод була дочкою англійського короля Едварда VI, що зміцнило зв'язок Норвегії з Британією. Їхній син, спадкоємець престолу, згодом став норвезьким королем Олафом V (1957-1991). Здобуття повної політичної незалежності збіглося з початком прискореного промислового розвитку, тривалий час при владі в країні знаходилася ліберальна Партія Венстре (засн. в 1884 р.), яка провела ряд соціальних реформ, включаючи повне надання виборчих прав жінкам у 1913 р. (Норвегія була піонером серед європейських держав у цьому питанні) та ухвалення законів про обмеження іноземних капіталовкладень.

Під час Першої світової війни Норвегія зберігала нейтралітет, міжвоєнний період у внутрішній політиці ознаменувався посиленням впливу Норвезької робітничої партії (НРП), яка була започаткована в 1887 р. в середовищі рибалок і орендарів крайньої півночі, а пізніше отримала підтримку промислових робітників. Німеччина несподівано напала на Норвегію 9 квітня 1940 р., король і уряд емігрували до Британії, де продовжували керувати торговельним флотом, невеликими піхотними підрозділами, військово-морськими і військово-повітряними силами. Стортінг надав королю та уряду повноваження на управління країною з-за кордону. На виборах 1945 р. НРП вперше отримала більшість голосів і залишалася при владі протягом наступних 20 років, повернувшись до влади в 1971 р. (в опозиції – в 1972-1973, 1981-1986, 1989-1990, 1997-2000 і 2001-2005 рр.).

За цей період виборча система трансформувалася шляхом скасування статті Конституції про надання 2/3 місць у Стортінгу депутатам від сільських районів країни. **Регулююча роль держави** розширилася до планування в масштабах усієї країни, було введено державний контроль за цінами на товари і послуги. Кредитна політика уряду допомогла утримувати досить високі темпи зростання економічних показників навіть у період світового спаду в 1970-х рр. Необхідні кошти на розширення виробництва були отримані за рахунок великих іноземних позик під майбутні прибутки від видобутку нафти і газу в Північному морі. В перші післявоєнні роки Норвегія виявила таку ж прихильність до ООН, яку до війни виявляла стосовно Ліги Націй. Міністр закордонних справ емігрантського уряду Норвегії Трюгве Лі був 1 лютого 1946 р. обраний першим Генеральним секретарем ООН, й виконував ці обов'язки до квітня 1953 р.

На початку 1990-х рр. Норвегія домоглася зростання добробуту за рахунок широкомасштабного експорту нафти і газу. Різке падіння світових цін на нафту в 1998 р. негативно позначилося на бюджеті країни, тому нині основними проблемами, які стоять перед країною, є збереження суспільства загального добробуту та планування розвитку країни після вичерпання ресурсів

нафти. Норвегія активно бере участь у міжнародному співробітництві, зокрема, у врегулюванні ситуації на Близькому Сході. В 1998 р. экс-прем'єр від НРП Гру Харлем Брунтланд була обрана генеральним директором Всесвітньої організації охорони здоров'я; чинний прем'єр-міністр (з 17 жовтня 2005 р.) від НРП Йєнс Столтенберг виконував обов'язки Верховного комісара ООН у справах біженців.

За формою державного правління Норвегія – **парламентська монархія**, визначена основним законом як „обмежена і спадкова”. Згідно з конституцією, **законодавчу владу** здійснює парламент – стортінг, до складу якого входять 169 депутатів (на виборах 2009 р. залишиться 165 місць), які обираються загальним рівним прямим і таємним голосуванням за пропорційною системою терміном на 4 роки. Конституція передбачає двоступеневу структуру парламенту. На першій сесії після виборів депутати поділяються на дві палати – 1/4 їх частина утворює верхню палату (лагтінг), 3/4 – нижню (одельстінг), їхні засідання відбуваються окремо. Всі законопроекти мають бути спочатку розглянуті нижньою палатою, після чого передаються до верхньої. Якщо законопроект, двічі ухвалений нижньою палатою, буде двічі відхилений верхньою, його розглядають на спільному засіданні стортінгу. Для прийняття закону потрібна кваліфікована (2/3) більшість голосів від його загального складу. Конституцією забороняється розпуск стортінгу і проведення дострокових виборів. Члени уряду можуть брати участь у засіданнях палат парламенту, але не мають права голосувати; уряд несе політичну відповідальність перед парламентом.

За конституцією **виконавча влада** належить монарху, але після змін, внесених до конституції в 1884 р., більшість повноважень монарха передана урядові. Водночас його компетенція в сфері законодавчої влади є нетрадиційною для парламентарної монархії, зокрема, король наділений правом відкладального вето на закони, прийняті стортінгом. Для його подолання конкретний закон має бути знову і без змін прийнятий парламентом двох скликань. Засідання, на яких стортінг розглядатиме цей закон, повинні бути

віддалені одне від одного щонайменше двома черговими сесіями. Реально виконавчу владу здійснює уряд. Конституційною формою його існування є Державна рада, очолювана королем. До її складу, крім монарха, входить прем'єр-міністр та не менше семи інших членів. Членів ради призначає глава держави, однак у своєму виборі він повинен враховувати, яка політична партія або коаліція партій має більшість у парламенті. Всі рішення короля потребують контрасигнування прем'єр-міністра або відповідного члена уряду. Сформована 17 жовтня 2005 р. Державна рада є коаліційною: НРП, Соціалістична ліва партія (засн. в 1975 р.) і Партія центру (створена в 1920 р.).

За формою державного устрою Норвегія – **унітарна країна**, що поділяється на 19 областей, у т.ч. місто Осло, прирівняне до області. У кожній з областей обирається рада і діє призначений королем за поданням прем'єр-міністра губернатор. До складу області входять міські й сільські комуни. Представницькими органами місцевого самоврядування в комунах є ради, обрані населенням на чотири роки. Ради утворюють виконавчі органи. Норвегія активно працювала і працює в напрямку збільшення жіночого представництва в політиці та адміністративному управлінні. Починаючи з сер. 1980-х рр., кількість жінок в уряді становить понад 40 %, стільки ж їх і в парламенті. Найбільші політичні партії очолюють жінки, вони ж обіймають і чимало керівних посад у державних установах, а в 1993 р. Норвегія привітала свого першого єпископа – жінку.

Таким чином, „конституційні” рамки, політична система та економіка країни закладають підвалини динамічного прогресивного розвитку Норвегії, про що свідчить перше місце держави серед 182-х країн світу в рейтингу Глобального звіту з людського розвитку за 2005 р., підготовленому Програмою розвитку ООН. Країна має найкращі в Європі соціальні програми. Тож перед нею стоїть важливе завдання не тільки утримувати, але й постійно підвищувати темпи зростання у всіх сферах на користь нинішнім та майбутнім поколінням.

Республіка Ісландія є острівною державою, розташованою на однойменному острові у північній частині Атлантичного океану, поблизу

Полярного кола, за 1050 км від Норвегії і за 320 км від Гренландії. Площа острова – 103 тис. км². На півночі він омивається Гренландським морем, на сході – Норвезьким морем, на заході Данська протока відокремлює Ісландію від Гренландії. Берегова лінія Ісландії має протяжність 2 тис. км. На північному заході, півночі і сході скелясті береги розчленовані численними затоками й островами. Льодовикові шапки і інші льодовики займають площу 11 900 км². Ісландія знаходиться в одній з найактивніших вулканічних зон: на її території близько 200 вулканів, з яких понад 30 виявляли активність за останнє тисячоліття. Найбільш характерні ланцюжки кратерів, що виникли в результаті вивержень уздовж тріщин і розломів. В 1783 р. під час виверження вулкана такого типу Лаки, що знаходиться на південний захід від Ватнайкюдля, утворився найбільший лавовий потік, який коли-небудь спостерігався на Землі в історії людства, - він вкрив площу 570 км². Майже 6 % території Ісландії займають численні лавові поля, гарячі джерела, розкидані по всій країні (їх налічується більше 250), гейзери й інші наслідки вулканічної діяльності.

Населення країни складає 302 тис. чол. (2007 р.) й має переважно скандинавське походження, будучи головним чином нащадками вікінгів, що переселилися на острів в IX-X ст. Пізніша імміграція на острів була обмежена, тому донині лише 6 % населення мають іноземне походження. 95 % жителів мешкають в містах і селищах, причому 40 % населення сконцентровано в столиці – Рейк'явіку (104 тис. чол.). В північній частині країни поселення зосереджені уздовж побережжя і в долинах річок; 20 % території країни не заселено. 85,5 % населення належать до євангельської лютеранської церкви, 3,6 % – до інших протестантських конфесій, близько 2 % – до римсько-католицької церкви (2004 р.). Хоча Євангельська лютеранська церква підтримується державою, водночас забезпечена свобода віросповідання. Офіційна мова – ісландська, яка є, по суті, діалектом давньонорвезької, що на відміну від мови в прабатьківщині мало змінилася за останню тисячу років, тому сучасні ісландці легко читають стародавні тексти.

Ісландія володіє великими запасами гідроенергії, проте досі тут

використовується всього 6 % гідроенергоресурсів. Крім того, є величезний потенціал енергії термальних джерел, яка широко застосовується в комунально-побутовому і парниковому господарствах, 85 % населення живе в будинках, що обігріваються їхніми водами. Понад половину потреб Ісландії в енергії задовольняється за рахунок імпорту нафти, що раніше надходила з СРСР, а тепер, в основному, з Британії й Норвегії. Протягом більшої частини історії країни основу її економіки складали рибальство і сільське господарство. **Промисловість** почала розвиватися після Другої світової війни, нині в ній працює близько третини населення. Гірничодобувна галузь практично відсутня (не рахуючи невеликої розробки бурого вугілля, пемзи і ісландського шпату). З кін. 1960-х рр. ведеться виробництво алюмінію з імпоротної сировини (діоксиду алюмінію); отриманий метал експортується. Основна промислова галузь – переробка риби, виготовлення філе і свіжозамороженої риби.

Оброблювані землі займають менше 1 % загальної площі країни. В **сільському господарстві** зайняті лише 5 % самодіяльного населення. В країні є майже 6 тис. ферм, з них 80 % належать приватним особам. Основною галуззю тваринництва є вівчарство (450 тис. голів, 2006 р.). Баранина – головна м'ясна їжа в Ісландії, а також предмет експорту, разом з шерстю і шкурами овець. Є також значні поголів'я великої рогатої худоби (73 тис. голів) і домашньої птиці (350 тис. голів), розводять кіз, свиней, чорно-бурих лисиць, норку і поні. На фермах вирощують картоплю, ріпу, капусту й інші овочі. На базі геотермальних джерел розвивається парникове господарство (огірки, помідори, інші овочі, квіти, банани і т.д.). Держава виплачує фермерам значні субсидії.

У 2007 р. ісландський ВВП за ПКС склав \$11,89 млрд., тобто \$39400 на душу населення. Для ісландської **зовнішньої торгівлі** до останнього часу був характерний негативний баланс, оскільки країна не володіє істотними природними ресурсами й залежить від ввезення нафтопродуктів та продуктів харчування. Нині цю ситуацію вдалося поліпшити: в 2007 р. вартість експорту досягла \$4,569 млрд., а імпорту – \$5,777 млрд.

Вважається, що острів ще у III ст. відвідували мешканці Шотландії й

Ірландії. У 865 р. на острові висадився норвежець Флоуки Вільгельдарссон, якому сподобалися соковиті луки і річка, багата рибою. Проте холодні зима і весна розчарували його, тому вікінг дав острову назву Ісландія („Крижана земля”). Провівши на ній ще одну сувору зиму, він повернувся до Норвегії. Але в 870-х рр. з Норвегії почалася втеча жителів, незадоволених фомуванням централізованої монархії на чолі з Гаральдом I. Вважають, що загальне число прибулих на острів досягало 20–30 тис. чол., бл. 85 % переселенців складали вихідці з Норвегії, інші приїхали з Швеції, Данії, Британії й Ірландії. Прибулі захоплювали великі площі землі і роздавали їх своїм сподвижникам. До 930 р. переселення в основному закінчилося, того ж року вперше зібралися законодавчі збори представників патріархальних родин - альтинг. Таким чином, на острові склалася своєрідна селянська республіка, за рішенням альтингу в 1000 в Ісландії було запроваджене християнство. Але послаблена внутрішніми чварами і залежна від поставок хліба з Норвегії, Ісландія стала в 1262-1264 рр. легкою здобиччю норвезького короля. Вона була включена до складу Норвегії й повинна була сплачувати податки, а королі Хокон IV (1217-1263) і Магнус VI (1263-1280) пообіцяли підтримувати ісландські закони й забезпечувати щорічну доставку на острів іноземних товарів на шести торгових кораблях.

Проте ці обіцянки незабаром були забуті, альтинг втратив своє значення, а внаслідок Кальмарської унії в 1387-1390 рр. Ісландія перейшла разом з Норвегією під владу Данії. Та відмінила останні залишки реального самоврядування острова, а прислані з Копенгагена урядовці обкладали населення важкими податками й повинностями, кращі землі були оголошені власністю данського короля. В 1402-1404 рр. 2/3 населення Ісландії загинуло від епідемії чуми і інших хвороб. Останнім вогнищем опору королівському свавілля залишалася ісландська церква, але й і з нею було покінчено в період Реформації: в 1550 р. останній католицький єпископ Йоун Арасон був зміщений, а Ісландія перейшла під контроль данської лютеранської церкви, очолюваної королем. На поч. XIX ст. на тлі послаблення торговельних зв'язків з метрополією і нестачі товарів, спричинених участю Данії у наполеонівських

війнах, данські власті остаточно скасували альтинг, замінивши його верховним судом в Рейк'явіку. У 1808 р. вони ліквідували право ісландських сільських громад на самоврядування, тому в 1809 р. на острові відбулося повстання, яке зазнало поразки.

Після революції 1830 р. в Франції виник рух за відновлення ісландського альтингу. Його очолили Балдвін Ейнарсон, Томас Семундссон, Йон Сигурдссон і відомий поет Йонас Хатлгрімссон, що вимагали надання альтингу повної законодавчої влади й контролю над ісландськими фінансами, повної ліквідації всіх торгових обмежень і поліпшення системи освіти. У 1843 р. альтинг було відновлено, й він став регулярно збиратися, хоча й отримав лише дорадчі права. У 1874 р. острів отримав власну конституцію, за якою альтингу були надані законодавчі права та контроль над фінансами, було також введено посаду міністра з ісландських справ, проте той був данцем, постійно мешкав у Копенгагені і ніс відповідальність перед данським парламентом. Велике враження на ісландців справило розірвання шведсько-норвезької унії в 1905 р., альтинг зажадав, щоб відносини з Данією будувалися на основі особистої унії: данський монарх залишався главою ісландської держави, в усіх інших справах Ісландія мала користуватися повною незалежністю. Відповідно до Союзного договору, підтриманого альтингом та загальнонародним референдумом, 1 грудня 1918р. Ісландія стала незалежною державою в персональній унії з Данією, тобто обидві країни зберігали спільного монарха. Крім того, данський уряд утримав право вести закордонні справи Ісландії, хоча ісландська сторона могла посилати за рубіж і власних дипломатичних представників, а також стала друкувати власні гроші.

Після того, як в квітні 1940 р. Данію окупували німецькі війська, Ісландія виявилася фактично відрізаною від континенту, на острові висадилися британські війська. Офіційно такий крок був мотивований прагненням запобігти німецькій окупації, Британія обіцяла поважати суверенітет Ісландії і вивести війська після закінчення війни. Нейтральна Ісландія висловила протест у зв'язку з британськими діями, але була змушена погодитися з реальним

станом справ. У липні 1941 р. з відома Британії й ісландського уряду англійські частини були замінені американськими, США також гарантували невтручання у внутрішні справи Ісландії. Тоді ж альтинг ухвалив рішення про відмову від продовження дансько-ісландського Союзного договору, а в грудні 1943 р. закінчився термін його дії. У травні 1944 р. було проведено всенародний референдум і 97 % жителів країни проголосували за розірвання унії і проголошення республіки; 17 червня 1944 року була проголошена Республіка Ісландія.

Розуміючи стратегічне розташування острова, США запропонували Ісландії здати їм в оренду три військові бази, включаючи аеродром в Кеблавіке. За угодою, укладеною в травні 1951 р., на американських базах було розміщено 5-тис. американський військовий контингент. За черговою Угодою про оборону 1974 р. чисельність американських військ підлягала скороченню, проте США зберегли базу в Кеблавіке. А в 1985 р. альтинг одностайно оголосив Ісландію „без'ядерною зоною”, на території якої не допускається розміщення ядерної зброї, й заборонив вхід в ісландські порти і територіальні води кораблів з ядерною зброєю на борту. В 1990-х рр. Ісландія вирішила деякі суперечки про свої територіальні води в ході переговорів між ЄАВТ і ЄС. Зокрема, в 1994 р. була визнана встановлена Ісландією 200-мильна риболовецька зона, але Ісландія відміняла мита на імпорту рибопродуктів з країн ЄС і дозволила судам цих країн виловлювати до 3 тис. т. риби в рік. В той же час, Ісландія продовжує сперечатися за право судів Норвегії, Данії і Канади вести рибний промисел на своєму шельфі.

Країна є **парламентською республікою**, хоча її глава - президент обирається на 4 роки загальним прямим і таємним голосуванням, причому кількість термінів не обмежується. У випадку наявності одного кандидата вибори не проводяться і він затверджується або відхиляється парламентом країни. Президент Ісландії є главою вищої виконавчої влади, але насправді його повноваження обмежені й мають багато в чому формальний характер. У 1980 р. президентом Ісландії була вперше обрана жінка – Вігдіс Фіннбогадоттір (1980-

1996), з 1 серпня 1996 р. президентом Ісландії є Олафур Рагнар Грімссон. **Законодавча влада** за конституцією належить президенту і парламенту. Парламент Ісландії – однопалатний альтинг (63 депутати) вважається одним із найдавніших в світі й обирається загальним голосуванням терміном на 4 роки на основі пропорційного представництва за загальнонаціональним та місцевими округами. Альтинг затверджує державний бюджет, обговорює й приймає закони, змінює і доповнює конституцію, дає згоду президенту на укладення договорів і угод з іншими державами, контролює фінансову діяльність виконавчої влади.

Виконавча влада належить уряду - кабінету на чолі з прем'єр-міністром, що несе політичну відповідальність перед альтингом. У випадку винесення кабінету недовіри з боку парламенту, він відправляється у відставку. Альтинг може порушувати й справи проти окремих міністрів за звинуваченням у вчиненні злочинів, пов'язаних із виконанням ними службових обов'язків. Відповідні справи розглядає спеціально створюваний суд. Головує на засіданнях кабінету прем'єр-міністр, який, як правило, є лідером партії (чи коаліції) більшості у парламенті. Прем'єр-міністром Ісландії з 7 червня 2006 р. є лідер правоцентристської Партії незалежності Джейн Х.Хаарде. Конституція 1944 р. передбачає також можливість проведення спеціальних засідань уряду у формі державної ради під проводом президента, на яких розглядаються проекти законів і „важливих державних заходів”. За формою державного устрою Ісландія є **унітарною державою**, що в адміністративному плані поділяється на 8 регіонів, які складаються з парафій-громад. Ісландія не має власних Збройних сил, а лише поліцію й роту берегової охорони.

Підводячи підсумок слід зазначити, що Ісландія займає друге місце в світі за індексом розвитку людського потенціалу ООН. Цьому сприяє політика розумного перерозподілу національного багатства між соціальними верствами. В країні практично немає незаможних громадян і класове розшарування менш виражено, ніж в інших державах Західної Європи.

Фінляндська Республіка межує з Росією (1269 км.), Швецією на північному заході (586 км) й Норвегією на півночі (716 км). На півдні й заході береги Фінляндії омивають води Балтійського моря та його заток - Фінської й Ботнічної, довжина узбережжя становить 1100 км. Площа країни - 339 тис. км², причому бл. 1/4 теренів розташовані за Полярним колом. **Населення** становить 5,24 млн. чол. (1998), абсолютну більшість становлять фіни – 93,4%, 5,7 % громадян є шведського походження (в основному на Аландських островах й у прибережних районах Похьянма й Усима). Шведське населення користується широкою культурною автономією, його мова оголошена державною нарівні з фінською. В окремих північних і північно-західних місцевостях живуть найдавніші жителі країни - саамі, яких нараховується бл. 5 тис. чол. Середня щільність населення країни невисока і складає лише 14 чоловік на 1 км². Більшість населення Фінляндії (84,2 %) належить до Євангельсько-лютеранської церкви, 1,1 % віруючих - православні. Частка міського населення становить 62,5%, столиця - Хельсінкі (539,3 тис. жителів).

Фінляндія - **індустріально-аграрна країна** з високим рівнем розвитку. Для економіки характерний високий рівень централізації й концентрації капіталу і виробництва. Визначальний вплив у ній належить двом десяткам родин великих власників, у яких знаходиться більш 70% приватного акціонерного капіталу. Вони ж займають ключові позиції в двохнайбільших комерційних банках - Об'єднаному банку Фінляндії й Національному банку, які зосереджують в себе 85% банківського капіталу. Одночасно значною в економіці є частка держави, особливо в гірничнорудній, металургійній та хімічній промисловості, нафтообробці, машинобудуванні. Державі належить 34% земель і 24% лісів.

У структурі економіки переважає сфера послуг (у ній зайняте 60% активного населення). **Промисловість** представлена добре оснащеними паперово-целюлозною, хіміко-технологічною галузями, харчовою, легкою і будівельною індустрією. Найбільшими промисловими об'єднаннями є змішані концерни з перевагою державного капіталу: „Несте” (нафтопереробка і

нафтохімія), „Енсо - Гут-дайт” (лісопереробка і машинобудування), „Кумира” (хімія), „Валет” (машинобудування) і частки: „Вяртсиля” (суднобудування), „Нокія” (електротехніка й електроніка, найбільший в світі виробник мобільних телефонів), „Раума – Репола” (суднобудування й інші галузі машинобудування), „Тампелла” (виробництво устаткування для паперової промисловості).

Фінляндія є однією із найпівнічніших країн, які мають з розвинуте **сільське господарство**, тісно пов’язане з лісовим. У сільському господарстві використовується 2,7 млн. га, що становить 8,1% території країни, переважна більшість з них під ріллею. Більше половини селянських господарств площею менше 5 га, тому велике значення для селян мають доходи від експлуатації лісу (у середньому 35 га на господарство) й приробітки на стороні. Лише у 5% господарств застосовується наймана праця, більшість з них – високо механізовані. Основним напрямком є переважно молочне тваринництво (75%), що доповнюється інтенсивним рослинництвом (пшениця, ячмінь, овес, картопля, овочі). У посівних переважають кормові культури - овес, ячмінь, сіяні трави. У північних районах розвинуто оленярство та морське рибальство. Основними продуктами **експорту** є папір, целюлоза, продукція машинобудування - судна, машини й устаткування для деревообробної і целюлозно-паперової промисловості тощо. Але країна змушена імпортувати промислову й продовольчу сировину, енергоносії.

Найдавніші сліди людини на території Фінляндії належать до післяльодовикового періоду (мезолітична культура Аскола на узбережжі, VIII тис. до н.е.). А в сер. I тис. сформувалися райони первісного розселення фінських племен: єми (хяме) - у Центрі, і суми (Суомі) - у Південно-Західній Фінляндії. Протягом IX-XIII ст. відбулося поступове завоювання фінських теренів Швецією, що було закріплено Ореховським мирним договором між Шведським королівством та Новгородом 1323 р. Фінляндія користувалася широкою автономією у внутрішніх справах, отримала власний орган станового представництва (діет), а в 1581 р. шведський король і великий герцог

фінляндський затвердив чинний донині національно-державний прапор – біле полотнище з синім прямим хрестом. Наприкінці Великої Північної війни 1700-1721 рр. країна була окупована російськими військами, тому за Ніштадтським мирним договором Швеція втратила на користь Росії Карелію і місто Выборг; у 1743 р. до Росії відійшла й південно-східна частина Фінляндії. А внаслідок російсько-шведської війни 1808-1809 рр. за Фрідріхсгамським мирним договором вся Фінляндія увійшла до складу Російської імперії.

Проголошена великим князівством 29 березня 1809 р., вона користувалася широкою автономією до поч. XX ст., перетворившись на найдемократичніша державне утворення в складі імперії Романових. У 1863 р. за правління Олександра II було скликано фінський сейм, фінська мова стала державною поряд зі шведською, а фінські жінки першими в Європі 1906 р. отримали право голосу на виборах. Після Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії фінський сейм 15 листопада перебрав на себе всю повноту влади й 6 грудня проголосив Фінляндію незалежною державою, з чим мусила погодитися Радянська Росія. Інспірована російськими більшовиками громадянська війна 28 січня - 25 квітня 1918 р. завершилась перемогою (за підтримки Німеччини) правих сил, на чолі яких став колишній генерал царської армії Густав Маннергейм; 17 липня 1919 р. Фінляндія була проголошена республікою.

На відміну від створених у той же період балтійських держав, Фінляндська Республіка ціною неймовірних жертв (загинув кожен сьомий фін) витримала агресію СРСР в ході „Зимової війни” 1939-1940 рр., проте за умовами мирного договору від 12 березня 1940 р. змушена була поступитися Карельським перешийком і районом Петсамо. Під час Другої світової війни, приєднавшись до держав „осі”, фінські війська вийшли на попередню лінію кордону. Проте, щоб попередити радянську окупацію, країна змушена була капітулювати у вересні 1944 р., інтернувавши німецькі дивізії, дислоковані на її території. Мирний договір із Фінляндією, укладений державами антигітлерівської коаліції в Парижі 10 лютого 1947 р., передбачав значні

репарації на користь СРСР, які в кінцевому підсумку склали близько півмільярда доларів (за сучасним курсом).

Після Другої світової війни Фінляндія змушена була послідовно дотримуватися одностороннього нейтралітету, ця політика у дипломатичному лексиконі отримала назву „**лінія Паасіківі-Кекконена**” (від прізвищ двох президентів у 1946-1956 та 1956-1981 рр.). Прагнення до підтримання добрих відносин з грізним східним сусідом знайшло вираз у Договорі про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу, укладеному з СРСР 6 квітня 1948 р., що неодноразово (у 1955, 1970 та 1983 рр.) пролонгувався. Поступово СРСР став великим та надійним ринком та джерелом сировини для фінської промисловості, що перетворило країну на „ринкове капіталістичне доповнення планової радянської економіки”. Розпад СРСР під час президентства Мауно Койвісто (1981-1994) завдав значного удару по фінській економіці та спровокував високий рівень безробіття, з яким досі не можуть впоратися фінські уряди (у 2007 р. – 6,6 %). Лише спеціальні заходи для оздоровлення економіки, запроваджені в квітні 1992 р., сприяли поступовому виходу з кризи.

За **формою правління** Фінляндія є парламентською республікою; главою держави є президент, що обирається загальнонародно на 6 років з можливим переобранням на другий термін; з 1 березня 2000 р. ним є Тар'я Каарина Халонен. **Законодавча влада** належить однопалатному парламенту, який складається з 200 депутатів, що обираються за пропорційною системою на 4 роки. На парламентських виборах 16 березня 2003 р. після 8-річної перерви до влади повернулася Партія центру; з 24 червня 2003 р. уряд країни очолює її лідер Юркі Катайнен. В **адміністративному відношенні** Фінляндія поділяється на 6 провінцій, що підрозділяються на повіти. Аландські острови (площа 5,5 тис. км², населення 24,6 тис. чол., шведи), користуються широкою автономією у внутрішніх питаннях, мають свій парламент (30 депутатів), свій прапор, та представлені одним депутатом у парламенті країни.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте специфіку шведської моделі суспільства загального добробуту.
2. Порівняйте специфіку економічного розвитку Данії й Норвегії у післявоєнний період.
3. У чому полягають особливості міжнародно-політичного становища Ісландії?
4. Охарактеризуйте етапи становлення Фінляндської державності після розпаду імперії Романових. Що з його досвіду, на Вашу думку, можна було б запозичити для українського державотворення?
5. З'ясуйте міжнародно-політичне становище Фінляндії у післявоєнний період та особливості економічного розвитку цієї країни в умовах постбіполярного світу.

2.7. Балкани: Греція, Болгарія, Румунія, Албанія, Чорногорія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Сербія, Македонія, Косово

Балкани були заселені людьми із стародавніх часів, першими відомими нам жителями цієї території були іллірійці, за ними на ці землі прийшли кельти (бл. IV ст. до н.е.). В III ст. до н.е. розпочалося римське завоювання регіону, а після розподілу Римської імперії 395 р. Балкани стали частиною **Східної Римської (Візантійської) імперії**. В сер. VI ст., в розпал Великого переселення народів, слов'янські племена подолали Дунай і з часом заселили більшу частину Балканського півострова. В VIII ст. південні слов'яни прийняли християнство (більшість із них сповідують православ'я), тоді ж виникли їхні перші князівства, що на поч. XI ст. частково були завойовані Візантією. Але Хорватію й Далмацію захопили угорці, а Словенію – Габсбурги, тому в цих землях утвердився католицизм. Відмінності в релігії та державному устрої, тисячолітній окремішний розвиток призвів до того, що з родинних племен утворилися різні етноси, хоча й спілкуються вони, практично, однією мовою (серби, хорвати, чорногорці та боснійці), або ж дуже близькою (словенці).

Наприкінці XII ст. Візантія втратила владу над землями південних слов'ян, тоді ж посиллилася Сербська держава, що із змінним успіхом вела війни з болгарами й угорцями. Однак в XIV ст. у них з'явився спільний ворог – турки-османи, в 1389 р. відбулася найтрагічніша подія в сербській історії – битва на Косовому полі, де війська султана Мурада I розбили об'єднані сили сербів, боснійців і албанців (тоді ще православних). Лише в 1830-1833 рр., коли

Османська імперія ослабла, під тиском європейських держав і, насамперед, Росії, Сербське князівство отримало внутрішню автономію; повну ж незалежність воно здобуло лише в 1878 р. Сусіднє невеличке князівство Чорногорія напр. XV ст. номінально було включене до складу Османської імперії, але турки так і не змогли потрапити в його гірські райони. В 1878 р. Чорногорія – також з допомогою Росії – отримала незалежність.

Після проголошення в 1867 р. двоєдиної Австро-Угорської монархії, Хорватія й Боснія та Герцеговина (з 1878 р.) стали частиною Угорського королівства, а Словенія – Австрії, куди входили до моменту краху імперії в 1918 р. внаслідок поразки в Першій світовій війні. Македонія до поч. XX століття залишалася в складі Османської імперії, і лише після закінчення Балканських воєн 1912-1913 рр. була розділена між Грецією, Болгарією й Сербією. 1 грудня 1918 р. переможці в Першій світовій війні об'єднали землі південних слов'ян в єдину державу, однак найбільш розвинуті Словенія й Хорватія – католицькі країни з європейським способом життя – об'єднання з православними Сербією й Чорногорією сприймали як покарання за поразку у війні. Серби ж дотримувалися іншої точки зору, на їхню думку, Сербія, що не побоялася в 1914 р. грізного ворога, звільнила південних слов'ян від іноземного гніту, а тому саме їй належить право будувати нову державу. Напруженим залишалося становище в Косово та Метохії, що входили до складу Сербії й де албанців-мусульман тоді нараховувалося не менше ніж сербів. Для останніх Косово і Метохії – колыска державності й нації, її творчий та релігійний Ренесанс, який створив унікальні стародавні монастирі й церкви XIV ст., химерне поєднання Сходу й Заходу.

6 січня 1929 р. король сербів, хорватів і словенців Олександр I Карагеоргійович проголосив власну диктатуру й вперше назвав об'єднання держав **Королівством Югославією**. Після нападу гітлерівських військ на Югославію в 1941 р. вона, не дивлячись на героїчний, але безуспішний опір, була окупована німцями, італійцями й військами монархічної Болгарії. З частини території Хорватії була створена фашистська Незалежна Хорватська

держава, до якої увійшли Боснія та Герцеговина, а найрозвиненіша Словенія була включена безпосередньо до Райху. Основною силою Опору та боротьби за відновлення єдності країни була Національно-визвольна армія Югославії, очолювана лідером комуністів Йосипом Броз Тіто (1892-1980). 29 листопада 1945 р. була проголошена Федеративна Народна Республіка Югославія (з 1963 р. – **Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, СФРЮ**). Й. Броз Тіто врахував недоліки „соціалізму” радянського зразку, й економічний розвиток країни пішов іншим шляхом: з більшою свободою підприємств та організацією сільськогосподарських кооперативів. І все-таки давні й нові міжнаціональні суперечності не зникли, а продовжували накопичуватися. Конституція 1974 р. надала суб’єктам СФРЮГославії значні права й можливість системи самоуправління.

А в результаті політичної кризи 1990-1991 рр. СФРЮ розпалась на (спочатку) чотири держави: **Союзну Республіку Югославія (СРЮ), Республіку Хорватія, Республіку Словенія й Республіку Македонія**. Незабаром **Боснія й Герцеговина (БіГ)** також вирішили залишити федерацію, після чого розпочалася жорстока війна, що тривала в 1992-1995 рр. У ній зійшлися боснійські мусульмани, католики-хорвати й православні серби, тому БіГ збереглася як єдина держава лише під міжнародним тиском завдяки Дейтонським угодам від 14 грудня 1995 р. Проте це єдине нині в Європі конфедеративне утворення складається з двох суб’єктів - хорватсько-мусульманської Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської.

Тим часом загострилася **Косовська криза**, оскільки 90 % населення краю – албанці, більшість з них – мусульмани, хоча немало й католиків. Край за правління Й. Броз Тіто користувався широкою автономією, але в 1989 р. вона була скасована, що і викликало кровопролиття. В 1998 р. тут активізувалися сепаратистські сили, що отримували допомогу з території Албанії. Здійснені в березні-травні 1999 р. бомбардування СРЮ в рамках гуманітарної інтервенції НАТО в зв’язку з масовим знищенням режимом президента С.Мілошевича (1941-2006) албанського населення Косово та подальша миротворча операція в

самому Косово призвели до перетворення цієї автономії на протекторат під контролем ООН.

У 2003 р. СРЮ було перейменовано на **Державне об'єднання Сербії і Чорногорії**, а 3 червня 2006 р. після референдуму **Республіка Чорногорія** відділилася від **Республіки Сербія**, перетворившись, таким чином, на передостанню незалежну державу Європи. Отже, в 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. на Балканському півострові з'явилися Греція, Сербія, Болгарія, Румунія, Албанія. А з початку 1990-х рр. внаслідок розпаду СФРЮ виникли незалежні Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія й Косово.

Грецька Республіка – держава в Південно-Східній Європі, розташована на півдні Балканського півострова; межує з Албанією, Болгарією, Туреччиною й Сербією. Грецію омивають Егейське, Іонічне, Критське та Лідійське моря, тому берегова лінія простягається майже на 4000 км. Площа території країни становить 131,9 тис. км²: складається з материкової Греції (Аттика, Пелопоннес, Центральна Греція, Фессалія, Епір, Македонія, Фракія) й островів Егейського та Іонічного морів. П'яту частину території країни займають острови, їх близько 20 тисяч, але таких, де мешкають люди, нараховується менше 200. Невелика група Іонічних островів утворюють ланцюг, що обмежує Грецію з заходу, острови ж Егейського моря, навпаки, численні. Деякі з них об'єднані в архіпелаги, як, наприклад, групи островів на північному сході Егейського моря – Споради, Кіклади і Додеканес; інші розташовані ізольовано, наприклад, Крит.

Чисельність **населення** Греції – 10,7 млн. чол., з яких 1,4 млн. мешкає на островах. Етнічні групи: греки – 93 %, турки – 1 %, албанці, вірмени, валахи. Найбільші міста: столиця Афіни (748 тис. чол.), Салоніки (378 тис.), Пірей (170 тис.), Лариса (113 тис.). Майже 98% населення дотримуються греко-православного віросповідання, іслам сповідує 1,3 %. Очолювана синодом єпископів Грецька православна церква є автокефальною, але в канонічному відношенні й надалі залежить від вселенського патріархату в Константинополі. Єпархії Криту, Додеканесу й чернеча республіка на півострові Афон мають

подвійне підпорядкування Вселенському патріарху та синоду в Афінах. Офіційною мовою в Греції є новогрецька, розвинена з класичної грецької мови.

Греція – країна з великим **історичним минулим**, багатовіковим досвідом і традиціями боротьби за свободу проти іноземних загарбників. Окремі поселення в Греції з'явилися близько 4500-3000 рр. до н. е. і кількість їх збільшилася в 3000-2600 рр. до н. е. (особливо в Фессалії). На поч. II тис. до н.е. зароджується найдревніша з відомих в Егейському світі Кріто-мікенська цивілізація. Від неї залишилися пам'ятники архітектури, фресковий живопис і писемність, але її творці – пеласги пізніше були частково витіснені протогрецькими племенами, з яких найсильнішими були ахейці й іонійці. В XII ст. до н. е. з півночі прийшли дорійці, що зайняли Середню і Південну Грецію. Подальша епоха (XI-VIII ст. до н. е.) умовно називається „гомерівським періодом”, оскільки її події описуються в епічних поемах „Іліада” й „Одіссея”.

VIII-VI ст. до н. е. стали періодом бурхливого економічного і культурного розвитку Стародавньої Греції. Військові укріплення перетворилися в торгово-ремісничі центри, виникли нові державні утворення – міста-держави (поліси). Між ними розпочалася безперервна боротьба за політичну й економічну перевагу, укладалися і розпадалися політичні союзи. Політичним центром області Аттика стали Афіни, що довгий час ворогували зі Спартою, розташованою в південній частині Пелопоннесу. Завдяки розвитку мореплавства багаті міста-держави засновували колонії на берегах Чорного і Середземного морів. Численні колонії стали центрами поширення давньогрецької цивілізації на місцеві народи, і в цю епоху склалися загальногрецька єдність і мова „койне”. Усвідомивши себе єдиним цілим, народ став називатися **еллінами**, ця назва розповсюдилася від Центральної Греції на все грекомовне населення. **Греками** ж називалось одне з еллінських племен, що жило на півночі країни, так називали римляни й колоністів-еллінів Південної Італії.

В середині IV ст. до н.е. на півночі Греції підноситься **Македонія**, її цар Філіпп II, отримавши перемогу при Херонеї в 338 р. до н.е., підкорив Елладу.

Син Філіпа II - Александр, продовживши завоювання батька, створив першу світову імперію, що охопила Грецію, Македонію, Месопотамію, Персію, Вірменію, Єгипет, Парфію, Мідію, частину Центральної Азії, Афганістану, тобто весь Близький Схід до ріки Інд. Пов'язане з походами Александра змішування населення підкорених країн, формування там мозаїчних еліт, розповсюдження й універсалізація грецької мови і культури, створення єдиної грошової одиниці на основі афінської монети і формування велетенського економічного простору призвели до колосальних змін у житті Стародавнього світу. Тому подальшу епоху вчені умовно називають **еллінізмом**, протягом якого місцеві східні культури були включені в орбіту грецької цивілізації. Проте в II-I ст. до н.е. грецькі й елліністичні держави Східного Середземномор'я були загарбані Римом, з IV ст. Греція стала основною частиною Східної Римської імперії – **Візантії**.

У 1453 р. її столиця - Константинополь була завойована турками-османами, що ринули в Європу; до кін. XV ст. майже всі грецькі області, що ще продовжували опір, були підкорені турками. За їхнього володарювання багато греків емігрувало, утворивши колонії в інших країнах. На початку березня 1821 р. загін добровольців під керівництвом генерала російської армії Олександра Іпсиланти перейшов турецький кордон на Дунаї. Він закінчився невдачею, але послужив поштовхом для початку національно-визвольної боротьби проти Османської імперії. День початку повстання – 25 березня – святкується зараз в Греції як День незалежності. В 1822 р. країна проголосила незалежність, після кривавої боротьби за Адріанопольським договором, укладеним після перемоги Росії над Османською імперією у війні 1828-1829 рр., було закріплено автономний статус Греції, і лише 3 лютого 1830 р. рішенням Лондонської конференції країна була визнана незалежною великими європейськими державами. 1834 р. Афіни були проголошені столицею, однак об'єднання грецьких земель продовжувалося до 1947 р.

У Другій світовій війні, незважаючи на допомогу союзників, Греція зазнала поразки й була окупована Німеччиною навесні-влітку 1941 р. Рух

Опору згодом розпався на роялістську і комуністичну фракції, а жорстока громадянська війна, що продовжувалася до 1949 р., перетворила країну на суцільний хаос. Тривала політична нестабільність привела до змови військових („чорних полковників”) в 1967 р., король Костянтин II утік із країни. З падінням диктатури на референдумі 8 грудня 1974 р. 69 % населення Греції проголосувало проти відновлення монархії, й країна законодавчо стала республікою. Вибори привели до влади праву Нову демократичну партію, засновану лише в жовтні того ж року. В 1981 р. Греція вступила в ЄС, на наступних виборах переміг Всегрецький соціалістичний рух Андреаса Папандреу (48,06 % голосів, заснований 3 вересня 1974 р.), і країна отримала перший соціалістичний уряд, що пообіцяв ліквідувати на території країни військові бази США і вийти з НАТО, до якої Греція приєдналася ще в 1951 р. Але ці обіцянки виконані не були: відсоток безробітних залишався високим, а реформи в галузі освіти і соціального забезпечення - нікчемними. В 1994 р. Греція наклала торгове ембарго на новоутворену Республіку Македонію й, пред’явивши їй претензії за використання в назві історичної грецької області, стала заперечувати факт існування слов’янської македонської меншини в самій Греції.

За Конституцією від 11 червня 1975 р. Греція є **парламентською республікою**. Президент обирається парламентом на 5 років, його виконавчі та законодавчі повноваження обмежені поправками 1986 р. в питаннях, що стосуються усунення з посади членів уряду, припинення діяльності парламенту, оголошення дострокових виборів парламентаріїв, проведення референдуму тощо. 8 лютого 2005 р. грецький парламент обрав на посаду президента Каролоса Папульяса (1929). Законодавча влада належить однопалатному парламенту, що складається з 300 депутатів, які обираються терміном на 4 роки загальним голосуванням. Виконавча влада здійснюється президентом і урядом, який очолює прем’єр-міністр. Уряд Греції однопартійний, складається з представників консервативної партії „Нова демократія” на чолі з прем’єр-міністром Костасом Караманлісом (з 7 березня 2004 р.).

В адміністративному плані територія Греції поділяється на 13 епархій і 51 префектуру (ном), що, в свою чергу, діляться на 254 дими-райони. В кожній епархії є своя столиця, наприклад, Афіни - це і столиця Греції, і епархії Аттика. Крім того, з урахуванням історичних, географічних, економічних обставин та етнічного складу населення, територія Греції ділиться на 10 історико-географічних областей: Фракія, Македонія, Епір, Фессалія, Центральна Греція, о. Евбея, Пелопоннес, Іонічні острови, Егейські острови, о. Крит. Особливою адміністративною одиницею є район Святої гори Афон (Айон-Орос), розташований на півострові Халкідики поблизу Фесалонік. Він на правах автономії увійшов до Грецького королівства у 1912 р. і з 1926 р. має статус теократичної республіки, якою керує т.зв. синаксис (збори) з 4-х осіб.

Республіка Болгарія – південнослов'янська держава в Південно-Східній Європі. Територія – 110,9 тис. км², поділена на 28 областей. **Населення** – 7,32 млн. чол. (76 мешканця на км²), у 2007 р. населення зменшилося на 0,837 %; болгари складають 83,9 %, турки – 9,4 %, цигани – 4,7 %. Державна мова – болгарська, віросповідання – православне християнство (82,6 %) та іслам (12,2 %). Міське населення складає 67 %; столиця – Софія (1,2 млн. чол.), найбільші міста – Пловдив і Варна.

У 2006 р. ВВП країни за ПКС склав \$ 77,13 млрд. (за офіційним обмінним курсом – лише \$ 27,85 млрд.), тобто \$ 10400 на душу населення, зростання ВВП сягнуло 5,5 %, рівень безробіття – 9,6 %. **Промисловість**: гірничодобувна, металургія, машинобудівна (іригаційне обладнання), хімічна, харчова. Розвинуте **сільське господарство**, вирощування зернових, соняшника, овочів, винограду, тваринництво м'ясо-молочного напрямку (велика рогата худоба, вівці, свині, птиця). Важлива галузь економіки – міжнародний туризм і курортне господарство (курорти Золоті піски, Албена та ін.). Основним видом **транспорту** є залізничний (6,5 тис. км, з них 63 % електрифіковані); автошляхів з твердим покриттям – 37,3 тис км. Розвинутий повітряний (81 міжнародна і 8 внутрішніх авіаліній) і морський (порти Варна і Бургас) флоти. Експорт: машини (електро- і мотокари), продукція харчової промисловості (тютюнові і

консервні вироби, ефірна олія, вино) і сільського господарства (свіжі овочі, фрукти, виноград). Імпорт: транспортні засоби, чорні метали, нафта, вугілля, целюлоза.

На території **Болгарії** здавна проживали фракійські народи, в I ст. вона була завойована Римом, а в 395 р. увійшла до складу Східної Римської (Візантійської) імперії. У 2-й пол. I тис. н.е. тут осіли слов'янські племена, в 681 р. склалося **Перше Болгарське царство** (до його знищення військами Візантійської імперії в 1018 р.), потім - **Друге Болгарське царство** (1186-1396 рр.), завойоване турками-османами. В складі Османської імперії вона перебувала до російсько-турецької війни 1877-1878 рр., після чого до 1908 р. була у васальній залежності від Стамбула, а потім стала незалежним царством. Під час Першої світової війни Болгарія виступила на боці Німеччини, зазнала поразки і за Нейїським мирним договором 1919 р. втратила значні території та вихід до Егейського моря. Навесні 1941 р. країна стала союзницею нацистської Німеччини, на її територію вступили гітлерівські війська. У 1944 р. радянські війська визволили територію Болгарії, монархічний режим був скинутий, і 15 вересня 1946 р. відбулося проголошення **Народної Республіки Болгарія**, яка взяла курс на побудову комунізму. Напр. 1980-х рр. в країні відбулися антикомуністичні виступи, які привели до демонтажу адміністративно-командної системи радянського зразка й поступового переходу Болгарії на шлях ринкових перетворень та інтеграції у євроатлантичні структури.

Болгарія – унітарна держава з місцевим самоуправлінням. В адміністративно-територіальному плані поділена на 28 областей. Утворення автономних територій законом не передбачено. Діюча Конституція Болгарії була прийнята Великими народними зборами 12 липня 1991 р. Це четверта Конституція в історії країни. Попередні, починаючи з Тирновської, були прийняті відповідно в 1879, 1947 та 1971 роках.

Болгарія є **президентсько-парламентською республікою**, глава держави – президент (з 22 січня 2002 р. – Георгій Пирванов (1957)), законодавча влада – однопалатні Народні Збори з 240 місць. Вищим органом виконавчої влади в

Болгарії є уряд – Рада Міністрів. Голова Ради Міністрів, згідно з Конституцією, здійснює керівництво загальною політикою уряду, координує її і несе за неї відповідальність. Посада глави уряду заміщується рішенням Народних Зборів за поданням Президента держави після консультацій з парламентськими групами. Інших членів уряду призначають Народні Збори за поданням голови Ради Міністрів. Уряд після свого призначення складає присягу перед Народними Зборами і несе колективну політичну відповідальність перед ними.

В країні функціонує майже 80 партій, найбільш впливові з них – коаліція „За Болгарію” на чолі з Болгарською соціалістичною партією – правонаступницею Болгарської комуністичної партії (на виборах 25 червня 2005 р. отримала 83 мандати); Національний рух „Симеон II” (створений у квітні 2001 р., 53 мандати); Рух за права і свободи (заснований 4 січня 1990 р. турецькою меншиною, 33 мандати); християнсько-демократичний Союз демократичних сил (СДС, заснований 7 грудня 1989 р., 20 мандатів), націоналістична коаліція „Атака” (17 мандатів); партія „Демократи за сильну Болгарію” (утворена внаслідок розколу СДС у лютому 2004 р., 17 мандатів) і Болгарський народний союз (заснований у липні 1997 р., 13 мандатів).

Румунія - держава, розташована в Південно-Східній Європі, на узбережжі Чорного моря. На півночі і сході межує з Республікою Молдова (450 км) й Україною (531 км), на північному заході – з Угорщиною (443 км), на південному заході з Сербією (476 км), на півдні – з Болгарією (608 км). Загальна протяжність кордону 2508 км. На південному сході омивається Чорним морем (протяжність берегової лінії – 225 км). Територія становить 237,5 тис. км², населення - 22,3 млн. чол. (станом на 2007 р.). Румунія - багатонаціональна держава, 89,5 % населення складають румуни, за мовою родинні романським народам, а за матеріальною культурою (тип та побудова жител, їх облаштування, національний костюм тощо) – народам Балкан. Угорці складають 6,6 % населення, сповідують в основному католицизм, їхні відносини з румунами були напруженими ще з часів імперії Габсбургів. У країні проживають також німці (0,3 %, нащадки колоністів), серби, болгари,

євреї, вірмени, греки, українці, цигани (2,5 %). Офіційна мова – румунська, православ'я сповідує 87 % населення, католицизм – 5,6 %, протестантизм – 6,8 %, інші конфесії – 0,6 %. Найбільшими містами є столиця – Бухарест (2037 тис. чол.); інші великі міста – Ясси (354,8 тис.), Галац (342,4 тис.), Тимішоара (340 тис.), Констанца (337 тис.), Клуж-Напока (332,2 тис.).

Традиційно аграрна країна, Румунія після Другої світової війни почала розвивати **промисловість** (в основному машинобудівну та хімічну). За видобутком нафти і природного газу Румунія посідає одне з провідних місць в Європі. Головними галузями обробної промисловості країни є: машинобудування (виробництво нафтобурового обладнання, товарних вагонів, тракторів, електромоторів, станків); хімічна і нафтохімічна (синтетичний каучук, вироби з гуми, мінеральні добрива, переважно азотні, тощо); чорна металургія, деревообробна, легка промисловість (виробництво тканин, швейних і трикотажних виробів, взуття), харчова (овочеві та м'ясні консерви, вина). Провідною галуззю **сільського господарства** є рослинництво. Переважає зернове господарство; головні культури: кукурудза, пшениця, ячмінь; вирощують соняшник, цукровий буряк, льон-довгунець; розвинуте виноградарство (переважно винні сорти), садівництво, овочівництво; в тваринництві переважає вівчарство та розведення великої рогатої худоби.

Румунія має цікаву й повчальну **історію**. Із Північного Причорномор'я і Центральної Європи в II тис. до н.е. на територію сучасної Румунії прийшли індоєвропейські скотарські племена. У I ст. до н.е. – III ст. н.е. гето-дакійські племена вели боротьбу з Римом, але після правління Бурібісти [70-44] землі даків починають поступово потрапляти в сферу геополітичного впливу Риму. Поступово Дакія (таку назву отримала ця територія) опинилася в залежності від Римської імперії й була завойована за імператора Траяна в 115 р. Хоча період римського панування був відносно коротким і тривав до 271 р., значення його в створенні майбутньої румунської нації велике. Напр. VIII – X ст. колишні Дакія і Мезія входили до складу Першого Болгарського царства, тому пращури румунів прийняли православне християнство, слов'янську писемність, а їхня

мова збагатилася давньоболгарськими словами. Лише на поч. XIX ст. світські книги почали друкувати латинським шрифтом.

У XIV ст. на території сучасної Румунії виникли два феодальні князівства **Молдова і Волощина**, що були завойовані Османською імперією в XV ст. В XVI ст. оформилося **Трансільванське князівство**, яке вийшло з-під влади Угорського королівства та визнало сюзеренітет турецького султана. Порівняно з іншими балканськими територіями, що були захоплені османами, Молдова, Валахія і Трансильванія зберігали більшу автономію. В 1699, 1718 і 1739 рр. різні частини сучасної Румунії були поділені між Австрійською та Османською імперіями, а 1812 р. Бессарабія (частина Молдови) стала частиною Російської імперії. Сучасну румунську державність започатковано 1861 р., коли на правах певної автономії в межах Османської імперії було проголошено державне утворення, що дістало назву **Румунія**. Офіційно країна називається так із 1862 р. – по завершенні правового оформлення об'єднання Волощини й Молдови. В ході російсько-турецької війни 1877-1878 рр. була проголошена незалежність Румунського князівства, а 1881 р. країна набула статусу королівства.

За участь у Першій світовій війні на боці Антанти Румунія отримала Трансильванію, крім того, на поч. квітня 1918 р. було проголошено возз'єднання Бессарабії з Румунією, а в листопаді того ж року Румунія включила до свого складу Буковину з Чернівцями. Зазначені події істотно збільшили в країні відсоток нерумунського населення, а в підсумку територія Румунії збільшилася більше, ніж удвічі (з 131,3 до 295 тисяч км²), а населення – утричі (з 6,7 до 18 млн. чол.). На приєднаних територіях здійснювалася політика „уніфікації” – поширення загальнорумунського політичного та адміністративного устрою. Зі зближенням наприкінці 30-х рр. СРСР та Німеччини шанси Румунії на те, щоб зберегти і нафту, і Бессарабію та населену українцями Північну Буковину ставали примарними. Країна зважилася на союз із Німеччиною, проте за таємним протоколом до радянсько-німецького пакту 1939 р. Берлін визнав права СРСР на Бессарабію й у червні наступного року Румунія втратила не лише її, а й Північну Буковину. Тоді ж за рішенням другого Віденського

арбітражу Угорщині було передано Північну Трансильванію, а за Крайовським договором до Болгарії відійшла Південна Добруджа.

Зрештою, в Румунії була встановлена військово-фашистська диктатура генерала Й.Антонеску, країна приєдналася до „вісі” й 22 червня 1941 р. разом із нацистською Німеччиною вступила у війну проти СРСР. Але в серпні 1944 р. внаслідок наступу Червоної Армії фашистська диктатура в Румунії була повалена, й країна оголосила війну гітлерівській Німеччині. Хоча в Румунії збереглася монархія в особі короля Міхая I, справжніми господарями стали радянські війська, що сприяли приходу до влади компартії. 30 грудня 1946 р. під тиском комуністів король Міхай I зрікся престолу і виїхав за кордон, а Паризьким мирним договором 1947 р. були встановлені сучасні кордони країни. В ній була експропрійована на користь держави майже вся приватна власність, націоналізована економіка, почалися індустріалізація та колективізація, що супроводжувалися політичним терором, унаслідок якого загинуло понад 700 тис. чол. У 1965 р. компартію очолив Н.Чаушеску, який сконцентрувався на вдосконалення тоталітарної держави й зміцненні своєї особистої влади. Держава дістала нову назву - **Соціалістична Республіка Румунія (СРР)**, в 1974 р. в ній було введено президентське правління.

На відміну від інших „соціалістичних” країн, румунське керівництво проводило незалежну зовнішню політику: хоча країна і входила до ОВД, 1958 р. вона домоглася виведення з країни радянських військ, а через 10 років відмовилася від участі в чехословацьких подіях. Коли 1984 р. СРСР та його сателіти бойкотували Олімпійські ігри в Лос-Анджелесі (США), у відповідь на бойкот капіталістичними країнами Олімпіади в Москві 1980 р., Румунія відмовилася наслідувати приклад Кремля. Така політика дістала схвалення Заходу, де вважали Румунію „слабкою ланкою” в соціалістичному таборі, і надавали їй великі кредити. Але наприкінці 1970-х рр. становище економіки в країні стало погіршуватись, а з початком перебудови в СРСР взагалі стало катастрофічним. Шовіністична великорумунська політика партійної верхівки загострювала міжнаціональні відносини в країні, особливо румунсько-угорські

взаємини в Трансільванії, населеній здебільшого угорцями. В грудні 1989 р. там (м. Тимішоара) розпочалися масові демонстрації протесту, проти демонстрантів було застосовано зброю, вбито понад 100 осіб. У відповідь на це повстала вся країна; Чаушеску та його дружина спробували втекти з країни, але їх затримали і за рішенням суду негайно розстріляли.

Після революційний розвиток Румунії не відрізнявся стабільністю, ліві сили, що прийшли до влади, проводили ринкові реформи непослідовно, рівень життя громадян продовжував знижуватися. Цим скористалися опозиційні (націонал-ліберальна та селянська) партії, які 1991 р. організували масові антиурядові демонстрації і виступи, жорстоко придушені владою. Поглиблення економічної кризи спричинило падіння авторитету лівого блоку, в 1996 р. на виборах у місцеві органи влади та парламент перемогу здобула правоцентристська Демократична конвенція. Її лідер Е.Константинеску змінив экс-комуніста І.Ілієску на посаді президента, нова влада радикалізувала проведення економічних реформ. У березні 2004 р. Румунія увійшла до НАТО, а з 1 січня 2007 р. – разом із Болгарією стала членом Євросоюзу.

Діюча Конституція країни від 8 грудня 1991 р. встановила **парламентсько-президентську республіку**. Органом законодавчої влади є двопалатний парламент. Нижньою палатою є палата депутатів (332 місця), верхньою – сенат (137 місць). 314 членів Палати депутатів обираються за пропорційною системою з 5% прохідним порогом для політичних партій і 8% – для блоків, решта місць зарезервовані для представників національних меншин. Сенатори також обираються на 4 роки за пропорційною системою. На виборах 28 листопада 2004 р. основне представництво в парламенті отримали: Блок Партії соціальної демократії й Гуманістської партії – 36,8 %; Блок Націонал-ліберальної й Демократичної партій – 31,5 %; Партія „Велика Румунія” – 13 %; Демократичний союз угорців Румунії – 6,2 %.

Главою держави є президент, який, до того ж, визнаний таким, що забезпечує виконання Конституції й функціонування державної влади. Його обирають шляхом загальних і прямих виборів строком на 4 роки з правом

переобрання. Президент функціонально поєднаний зі сферою виконавчої влади: він пропонує кандидатуру на посаду глави уряду, здійснює за пропозицією останнього зміни в уряді, може брати участь в урядових засіданнях, де обговорюються питання „національного значення”. Серед інших повноважень президента слід підкреслити його право розпустити парламент після консультацій з головами палат і лідерами парламентських груп. Таке право він може реалізувати за умов, якщо парламент протягом 60-ти днів двічі не зміг висловити довіру уряду. Президент може після „консультацій з парламентом” винести на референдум питання, що мають „національне значення”. Він є головою Верховної ради оборони, укладає міжнародні договори і здійснює деякі інші владні повноваження. На президентських виборах 12 грудня 2004 р. перемогу отримав представник коаліції „Справедливість і правда” Траян Бесеску, що отримав 51,23 % голосів виборців.

За формою державного устрою Румунія є **унітарною державою**. В адміністративно-територіальному плані поділяється на 41 повіт (жудець). Самостійну адміністративно-територіальну одиницю - муніципалітет становить м. Бухарест. Повіти поділяються на міські і сільські громади, їхнє населення шляхом прямих загальних виборів обирає ради, а також міських та сільських голів. Повітові ради формуються непрямыми виборами: виборщиками тут є обрані члени міських та сільських рад даного повіту; строк повноважень рад усіх рівнів – 4 роки. В кожній області та столиці діють представники уряду – префекти, що здійснюють певні контрольні функції щодо обраних органів місцевого самоврядування.

Республіка Албанія – держава, розташована в південно-західній частині Балканського півострова на узбережжі Адріатичного й Іонічного морів (берегова лінія має протяжність 362 км); межує на південному сході і півдні з Грецією (282 км), на сході з Македонією (151 км), на півночі з Сербією (114 км) і Чорногорією (173 км). Албанія має стратегічне розташування вздовж протоки Отранто, що з’єднує Адріатичне море з Іонічним і Середземним морями та відділяє країну від Італії. Територія країни складає 28,7 тисяч км². **Населення**

країни становить 3,6 млн. чол. (липень 2007 р.), його основну частину складають албанці (95 %), на півдні проживає невелика кількість греків (3 %), в країні мешкають також валахи, цигани, серби, болгари. За межами країни проживають близько 1,5 млн. албанців, значна їх частина проживає в сербському автономному краї Косово, де вони складають абсолютну більшість. Серед албанців до наших днів збереглися яскраво виражені племінні відмінності, що завжди були серйозною перешкодою для об'єднання країни. В північних областях живуть геги, на півдні – тоски, що говорять різними діалектами. В період турецького панування значна частина албанців, які раніше сповідували християнство, була навернута в іслам. На поч. ХХІ ст. іслам у країні сповідує бл. 70 % населення, православ'я - 20 %, католицизм - 10 % (частка віруючих насправді значно менша внаслідок секуляризації в комуністичний період). Столиця – м. Тірана (560 тис. жителів); інші великі міста: Вльора, Корча, Саранда, Ельбасан, Шкодер, Шенгіні, Дуррес. Офіційна мова – албанська (тоскський діалект), широко використовується грецька.

Албанія залишається однією з найбідніших європейських держав. **Сільське господарство**, яке забезпечує 55 % ВВП (2006 р.), орієнтоване на виробництво зерна, бавовни, тютюну, цукру, фруктів та овочів. У ньому задіяна половина робочої сили. За комуністичного режиму (1944-1991 рр.) були спроби розвивати горновидобувну, металургійну, машинобудівну та хімічну галузі **промисловості**. Проте нині вона забезпечує лише 15 % ВВП, основними галузями промисловості є горновидобувна, харчова, легка, деревообробна, нафтова, хімічна, металургійна, гідроенергетика. Решту ВВП забезпечують будівництво (10 %), торгівля, туризм, сфера обслуговування (19 %), транспорт і зв'язок (13 %). Країна експортує асфальт, нафтопродукти, метали і металеві руди, електроенергію, нафту, овочі, фрукти, тютюн; в Албанію ввозяться машини, верстати, вироби із заліза та сталі, текстиль, хімікати, фармацевтичні вироби.

Албанці (арнаути) вважають себе найдавнішим народом на Балканах і стверджують, що саме вони є автохтонним населенням півострова. Століття

чужого ярма зробили албанців войовничими, мстивими, підозрілими і дуже прив'язаними до свого роду. Вони вважають себе нащадками іллірійців і переконані, що більшість земель Балканського півострова належать саме їм; відповідно, прибульці в силу певних причин позбавили албанців цих територій. Після розподілу Римської імперії в 395 р. Іллірія перейшла під владу Візантійської імперії, а Далмація – до складу Західної Римської імперії. Протягом наступного тисячоліття в країну неодноразово вторгались іноземні загарбники, окремі її райони потрапляли під владу Болгарії, Сербії, Генуї; Албанія зазнала навали готів і гуннів, слов'янських племен. Після падіння Візантії частина території сучасної Албанії була під владою венеціанців, Епірського царства, Неаполітанського та Сербського королівства. В сер. XIV ст. вся територія Албанії була завойована сербським королем Стефаном Душаном.

Але в 1381 р. на територію Албанії вдерлися турки-османи, й країна перетворилася на поле зіткнення їхніх інтересів із венеціанцями; в боротьбі із завойовниками відзначився національний герой Скандербег. Напр. 1571 р. турки повністю витіснили венеціанців з території Албанії, лише гірська північ зберегла певну автономію. Саме в цей період в Албанії поступово розповсюджується іслам. Після повалення султана Абдул-Гаміда II в липні 1908 р. з'явилися албанські школи, виникли газети й політичні клуби, особливо на півдні країни. Таким чином, за декілька століть правління в Албанії туркам так і не вдалося зламати владу місцевих вождів і родової верхівки. Тут не збиралися податки, а чоловіків не примушували відбувати військову повинність, турки задовольнялися тим, що вербували з албанців найманців, більшість з яких згодом зробили блискучу кар'єру.

По завершенні 1-ї Балканської війни 28 листопада 1912 р. у Вльорі була проголошена незалежність Албанії. Австро-Угорщина, Велика Британія, Німеччина, Італія, Росія і Франція визнали спочатку автономію, а потім – незалежність країни від Туреччини. Фактично над Албанією був встановлений протекторат цих шести держав, які штучно визначили кордони нової держави.

Якщо не брати до уваги берегової лінії, то варто визнати, що всі кордони Албанії були проведені штучно. В основному вони були визначені на конференції послів великих держав у Лондоні (1912-1913 рр.). Під час Першої світової війни Албанія була окупована військами Антанти, але 21-31 січня 1920 р. Національний конгрес знову проголосив незалежність країни й зробив Тірану столицею держави, а протягом наступних двох років окупанти були вигнані з території країни.

Напередодні Другої світової війни Італія ввела в Албанію 50-тис. корпус і до 10 квітня 1939 р. анексувала її територію; країною правив намісник італійського короля віце-король Франческо Якомоні ді Сан-Савіно, якому підпорядковувалась албанська національна адміністрація; албанців навіть почали призивати до італійських Збройних сил. А 12 серпня 1941 р. указом італійського короля Віктора Еммануїла III на окупованих албанських територіях створювалося Велике герцогство Албанія, що включало в себе території Косово і Метохії. Проте з 1943 р. в країні розгорнувся масовий партизанський рух і розпочалося формування регулярної Національно-визвольної армії (НВА). Визвольна боротьба переросла в народно-демократичну революцію, 17 листопада 1944 р. НВА звільнила Тірану, а 29 листопада завершила визволення країни. В 1946 р. була проголошена **Народна Республіка Албанія** (в грудні 1976 р. вона була перейменована на Народну Соціалістичну Республіку Албанію).

Комуністичне господарювання привело до повного розвалу господарства і розорення населення Албанії, що й раніше була найвідсталішою країною в Європі (єдина з усіх європейських країн не мала залізниці, будівництво першої сталеної магістралі почалося лише в 1947 р.). Після смерті комуністичного лідера Енвера Ходжі в 1985 р. на загальній хвилі демократизації в країнах ЦСЄ прийшли зміни і в Албанію. В березні 1991 р. відбулися перші парламентські вибори на багатопартійній основі, а в 1992 р. в країні був обраний перший некомуністичний керівник. Перехідний період виявився важким, корумпований уряд не зміг знайти вихід із жорсткого безробіття, руйнування інфраструктури,

бандитизму та практики фізичного усунення опонентів. В лютому-березні 1997 р. зазнали краху фінансові компанії, яким довірила свої гроші значна частина населення, і це викликало хвилю протесту, країна опинилася в стані хаосу та беззаконня. В квітні 1997 р. в Албанію вступили миротворчі Збройні сили ООН, і ситуація в країні поступово стабілізувалася.

Відносини із сусідніми державами (Македонією, Грецією, Сербією, Чорногорією) в останні роки вкрай напружені через невирішеність етнічних питань. Албанський уряд виступає на підтримку прав етнічних албанців, які проживають поза межами країни, окрім того країна є жвавим транзитним пунктом на шляху транспортування до Західної Європи опіатів, гашишу та коноплі з Південно-Східної Азії через Балкани.

З початком демократичних перетворень 29 квітня 1991 р. була схвалена тимчасова конституція країни – Закон про основні конституційні положення, в 1993 р. доповнений Хартією основних прав і свобод людини. 21 жовтня 1998 р. парламентом прийнята нова Конституція **Республіки Албанія**, схвалена на референдумі 22 листопада 1998 р. Згідно неї, Албанія є демократичною **парламентською республікою**, законодавча влада в якій належить однопалатному парламенту – Народним зборам, що складаються зі 140 депутатів. З них 100 парламентарів обираються на 4 роки за мажоритарною системою в одномандатних округах (у два тури), 40 – за партійними списками з 4% бар'єром. Албанія - **унітарна держава**, поділяється на 12 округів.

Виконавча влада знаходиться в руках президента (глави держави) і прем'єр-міністра. Президентом Албанії з 24 липня 2007 р. є Бамір Топі, прем'єр-міністром з 10 вересня 2005 р. - Салі Беріша. Найвпливовішими **політичними партіями** є Албанська соціалістична партія, Демократична партія Албанії (ДП), Албанська республіканська партія, Республіканська партія, Соціал-демократична партія Албанії.

В 1990-1991 рр. Албанія зробила спробу нормалізувати відносини з великими країнами, а також із сусідами на Балканському півострові. Країна стала членом ряду міжнародних організацій ОБСЄ (червень 1991 р.), МВФ,

МБРР і ЕБРР (1991 р.), Ісламського банку розвитку й Організації Ісламська конференція (грудень 1992 р.), Ради Європи (липень 1995 р.). Були відновлені дипломатичні відносини з СРСР (30 липня 1990 р.), США (14 березня 1991 р.) і Британією (22 травня 1991 р.). У травні 1992 року підписана угода про співробітництво з ЄС терміном на 10 років, а в грудні 1992 р. Албанія однією з перших постсоціалістичних країн звернулася до НАТО з проханням про вступ.

В цей же період налагодилися відносини з Югославією (у складі Сербії й Чорногорії), незважаючи на глибоку заклопотаність долею албанців, що проживають в Косово та Метохії. Однак після подій у краї в 1998 р. сотні тисяч біженців ринули в Албанію, що викликало загострення албансько-югославських взаємин. У квітні 1993 р. поновлено добросусідські відносини з Македонією, албанцям, що проживають у цій країні рекомендувалося співробітничати з її урядом. Однак час від часу уряд С.Беріші здійснював тиск на македонський, щоб змусити його розширити права албанської меншини. Непростими залишалися відносини з Грецією, лише після того як в 1996 р. були гарантовані права грецькій меншині в Південній Албанії, вони нормалізувалися.

Республіка Сербія розташована в Південно-Східній Європі в центральній частині Балканського півострова, на півдні межує з Албанією та Македонією, на півночі – з Угорщиною, на сході – з Болгарією та Румунією, на заході – з Хорватією та Боснією і Герцеговиною, на південному заході – з Чорногорією. Не дивлячись на те, що країна не має виходу до моря, розташування на річці Дунай забезпечує їй зручний вихід в Європу та Чорне море. Територія – 88,361 км². В Сербії виділяють три області: власне Сербія та автономні краї – Воєводина (2 млн.) і Косово та Метохія (1,95 млн.). **Населення** країни становить 10,15 млн. чол., за національним складом переважають серби (82,9 %). Незначну частину жителів становлять представники етнічних меншин, найпомітнішими серед яких є албанці, угорці (3,9 %), хорвати, цигани (1,4 %), словаки, болгари, румуни. Найрізноманітнішою частиною Сербії за етнічним складом прийнято вважати Воєводину, на її території проживають невеликі

громади українців. Сербське населення сповідує в основному православ'я (85 %), частина національних меншини – католицизм (обох обрядів, 5,5 %) та іслам (3,2 %). Столиця – Белград.

Сербія – **індустріально-аграрна країна**. В обробній промисловості провідне місце займають машинобудування та металообробка. Розвинені кольорова та чорна металургія, хімічна, фармацевтична, деревообробна, легка та харчова промисловості. Основна галузь сільського господарства – рослинництво. Вирощують зернові (особливо кукурудзу, пшеницю), цукрову тростину, соняшник, тютюн, картоплю, овочі. Сербія є найбільшим постачальником чорносливу. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, птахів. Сербія експортує сировину та напівфабрикати, споживчі та продовольчі товари, машини і промислове обладнання. Запровадження ООН ряду економічних санкцій у 1992 р., руйнування югославської інфраструктури й індустрії в результаті війни в Косово, привели економіку країни до рівня половини того об'єму, який вона мала в 1990 р. Після видачі колишнього президента Югославії Слободана Мілошевича в жовтні 2000 р., правляча коаліція „Демократична Опозиція” Сербії запровадила стабілізуючі заходи і почала жорстку програму ринкових реформ.

У VIII-IX ст. існувало два сербських державних утворення – Рашка і Дукля, що частково перебувала в залежності від Візантії. В IX ст. серби прийняли християнство східного зразку (православ'я), що принесло і свій особливий алфавіт – кирилицю, якою серби користуються до цих пір (останнім часом поряд із латиницею). Велика сербська державність була утворена в XII ст. при великому жупані Рашки Стефанові Немані (1151-1196), який став засновником першої сербської династії (з 1217 р. – королівської). Розквіт Сербії припадає на правління Стефана Душана (1331-1355), що розгромив війська угорського короля Карла I Роберта, який напав на Сербію, й на півдні завоював частину візантійських земель. А вже після його смерті Сербія почала розпадатися на самостійні князівства. 15 червня 1389 р. на Косовому полі

сербське військо разом зі своїми союзниками боснійцями та угорцями на чолі з князем Лазарем було розгромлене армією турок-османів.

Лише в результаті повстань 1804-1813 і 1815 рр. Сербія отримала статус автономного князівства, за рішенням Берлінського конгресу 1878 р. - повну незалежність, а 6 березня 1882 р. знову стала королівством. 1 грудня 1918 р. країна стала фундатором Королівства сербів, хорватів і словенців, перейменованого 1929 р. на Югославію, проголошену після визволення з німецької окупації 1941-1944 рр. СФРЮ. В 1992-2003 рр. Сербія входила до т.зв. Малої Югославії (Союзної Республіки Югославії, СРЮ), потім була членом конфедеративного союзу Сербії й Чорногорії. 5 червня 2006 р. проголошена незалежною державою, а 8 листопада того ж року на референдумі було схвалено нову конституцію країни.

Глава держави – президент, який обирається на 5-річний термін на загальних прямих виборах. Однопалатний парламент - скупщина складається з 250 місць, депутати обираються на 4-річний термін. Вищий орган виконавчої влади – рада міністрів на чолі з прем'єром, який обирається з числа запропонованих президентом кандидатур. За адміністративно-територіальним устроєм Сербія – **унітарна республіка**. В її складі виділяється два автономних краї: Воєводина і Косово.

Республіка Чорногорія (серб. *Црна Гора*, хорв. *Crna Gora*, алб. *Mal i Zi*, лат. і італ. *Montenegro*) розташована на Адріатичному узбережжі Балканського півострова. Територія становить 14026 км². Омивається Адріатичним морем і межує на південному сході з Хорватією, на північному сході з Боснією і Герцеговиною, на сході з Сербією і на південному сході з Албанією, ділячи з нею Скадарське озеро. Рельєф – переважно гірський. Назва походить від топоніма Чорна гора. Її країна, ймовірно, одержала від густих чорних лісів, які в середні віки оточували гору Ловчен і інші альпійські області „старої Чорногорії”. Найвища точка Чорногорії – гора Дурмитор (2522 м). Каньйон річки Тара є найглибшим в Європі і другим за глибиною в світі після Колорадо.

Каньйон визнаний природною спадщиною і знаходиться під захистом ЮНЕСКО.

Національний склад 650-тисячного **населення** (за переписом 2003 року) є строкатим: чорногорці складають 43,16 відсотка, серби – 31,99 відсотка, боснійці – 7,77 відсотка, албанці – 5,03, мусульмани іншого етнічного походження – 3,97, хорвати – 1,1 відсотка. Столицею де-юре (за конституцією) є Цетінье (засноване 1482 р., 18,7 тис. жителів), фактичною столицею (місцем розташування уряду та парламенту) є Подгоріца (заснована 1330 р., у 1952 – 1992 рр. називалася Тітоград, 139,7 тис. жителів). Іншими великими містами є Нікшіч, Плевля, Бієло-Поле, Герцег-Нові, Беране.

Співвідношення між двома головними етнічними групами Чорногорії поступово змінюється на користь чорногорців. І справа тут не в демографічній ситуації, а в тому, що до них повертається національне самоусвідомлення та ідентифікація. В останні роки все більше популяризується чорногорська мова, хоча більшість філологів вважає її лише діалектом сербської. Більшість чорногорців (74 %) є православними християнами, але належать (десь майже у рівних пропорціях) або до (поки що не визнаної іншими православними церквами) Чорногорської православної церкви, або до Сербської православної церкви. Майже 18 відсотків сповідує іслам, близько 3,5 % – католицизм.

Значну роль в **економіці** країни відіграє туризм. Дуже популярними є міжнародні курорти в містах Герцег-Нові, Будва, Бечічі, Петрова, а також історичні й природні пам'ятки – місто Котор на березі Которської затоки, колишня столиця Цетінье, Скадарське озеро, гора Ловче, каньйон річки Тара, гірськолижний курорт Жабляк (1465 м над рівнем моря, найвище розташоване місто на Балканах).

Як національну валюту Чорногорія використовує євро, однак не належачи до єврозони, вона не має права здійснювати його емісію і змушена задовольнятися грошовими засобами, які надходять з-за кордону (зокрема, від іноземних туристів).

На сучасному етапі певні економічні проблеми створює масове скуповування власності в країні російським і словенським капіталом. У той же час незадоволення держав-сусідів викликає висока криміналізація чорногорської економіки. Зокрема, предметом обговорення у ЗМІ неодноразово ставало активне залучення чорногорців до транснаціональної злочинності, зокрема контрабанди цигарок, наркотичних речовин і, навіть, торгівлі людьми за потурання, а то й участі тих державних органів, які мали б боротися з цими огидними явищами.

У VI столітті на землі сучасної Чорногорії прийшли слов'янські племена й змішалися з місцевим населенням. У 1042 р. після перемоги над візантійцями утворилася перша слов'янська держава – Дукля, яку 1077 р. визнав папа римський Григорій VII, надавши їй першому правителю князю Михайлу з династії Воїславовичів титул *rex Dioclea* (король Дуклі). Згодом державу стали називати Зета. Її 1185 р. було приєднано до Сербії, але пізніше, 1326 р., Зета відновила незалежність. Щоб уникнути турецького поневолення після поразки Сербії у війні з турками на Косовому полі 1389 р., чорногорські правителі визнали протекторат Венеціанської Республіки. У 1496 р. його все ж змінив османський протекторат, проте фактично турки контролювали лише південно-східні терени колишньої Зети і країна в цілому їм ніколи не належала. У 1516 – 1852 рр. Чорногорією правили єпископи (владики) міста Цетін'є (Цетіне) з династії Негошів з правом переходу влади від дядька до племінника.

З 1796 р. Чорногорія стала фактично незалежною державою. 1852 р. владика Данило II проголосив себе князем Данилом I, перетворивши церковне володіння на світське князівство. За Сан-Стефанським мирним договором від 3 березня 1878 р. Чорногорія значно збільшила свою територію за рахунок колишніх турецьких володінь. За Берлінським договором від 13 липня 1878 р. Чорногорію було визнано 27-ю суверенною державою світу й частково були підтверджені її нові територіальні набутки. Тому у 1910 р. наступник Данила I – Нікола I (1841 – 1921) проголосив себе королем. Чорногорія брала активну

участь у Балканських війнах 1912 і 1913 рр. Під час Першої світової війни вона була окупована австро-угорськими, з 1918 року – сербськими військами.

Після зречення Ніколи I 3 жовтня 1918 р. парламент Чорногорії 26 листопада проголосував за приєднання країни до новоствореного Королівства сербів, хорватів і словенців (під владою королів Сербії). Проте у 1919 – 1924 рр. відбувалося повстання проти сербської влади.

Після німецько-італійської окупації Югославії 12 червня 1941 р. Чорногорія була оголошена королівством під італійським протекторатом (1941 – 1943 рр.). У 1943 – 1944 рр. перебувала під німецькою окупацією. У 1944 – 1945 рр. – під контролем югославських партизанів. З 1946 р. Чорногорія стала найменшою з шести республік Народної (згодом – Соціалістичної) Федеративної Республіки Югославії. У березні 1992 р. на організованому режимом С.Мілошевича референдумі, який бойкотували мусульманська та албанська меншини, мешканці Чорногорії проголосували за те, щоби республіка залишилася в складі тоді вже Союзної Республіки Югославії.

Проте на чорногорську вимогу у 2003 р. СРЮ була перейменована на Державне об'єднання Сербії і Чорногорії. Далі на терені Чорногорії було введено як офіційний платіжний засіб євро та встановлено митний кордон із Сербією. На референдумі 21 травня 2006 р. більшість (55,5 %) громадян висловилися за відновлення державної незалежності. Нарешті, 3 червня 2006 р. скупщина (парламент) Чорногорії проголосила незалежність республіки. Того ж місяця вона була прийнята до ООН і ОБСЄ.

Конституцію Чорногорії було прийнято 19 жовтня 2007 року. Згідно з нею, влада поділяється на законодавчу, виконавчу, судову. Глава держави – президент, який формально не входить у систему поділу влад. Президент обирається на п'ятирічний термін загальним прямим таємним голосуванням. 3 травня 2003 р. президентом Чорногорії є Филип Вуянович.

Законодавча влада здійснюється однопалатним парламентом – скупщиною, до складу якої входить 81 депутат. Вони обираються прямим таємним

голосуванням на чотирирічний термін. Останні парламентські вибори у країні пройшли 10 вересня 2006 р.

Виконавчу владу здійснює уряд (влада) на чолі з прем'єр-міністром. Склад уряду затверджується скупщиною на пропозицію президента. З 29 лютого 2008 р. прем'єр-міністром Чорногорії є Міло Джуканович, який вже перебував на цій посаді у 1991 – 1998 та 2003 – 2006 рр., а у 1998 – 2002 рр. був президентом Чорногорії.

Судова влада здійснюється конституційним та верховним судами, а також судами нижчого рівня. У адміністративному плані країна поділяється на 21 муніципалітет.

Республіка Хорватія – розташована на заході Балканського півострова, на узбережжі Адріатичного моря; межує на півдні – з Боснією і Герцеговиною (932 км), на північному сході – з Угорщиною (329 км), Сербією (241 км) і Чорногорією (25 км), на північному заході – із Словенією (501 км). Хорватське Адріатичне узбережжя – одне з найбільш порізаних у світі: тут налічується 1185 островів і острівців, але лише 66 з них заселені. Найбільший з островів Крк; інші великі острови - Црес, Хвар; найбільші півострови - Істрія та Пельжесак, а найбільша затока – Кварнер. Географічно країна розташована на перехресті між Центральною Європою та Середземномор'ям, зв'язує Західну Європу з Балканами та Близьким Сходом. В той же час її зручні морські порти незамінні для материкових Австрії, Чехії, Угорщини. Найбільш важливі маршрути зосереджуються по річці Сава, Адріатиці та річці Драва. Крім того, є кілька важливих транзитних маршрутів від Угорського та Австрійського кордоні до узбережжя Адріатики.

Населення становить 4,5 млн. чоловік (2007 р.). Національний склад: хорвати – 89,6 %; серби – 4,5 %; мусульмани – 0,9 %; угорці – 0,5 %; словенці – 0,5 % та ін. Конституцією Хорватії гарантується свобода релігійних сповідань. Більшість мешканців країни – католики (87,8 %); православні – 4,4 %; мусульмани – 1,3 %; протестанти – 0,4 %. Офіційна мова – хорватська (сербсько-хорватська); нею розмовляє 96,1 % населення. Столиця – м. Загреб

(900 тис. жителів). Інші великі міста: Пореч, Ровинь, Пула, Малі-Лошинь, Крк, Раб, Задар, Шибеник, Трогир, Хвар, Корчила, Дубровнік.

Провідними галузями **промисловості**, на яку припадає 30 % ВВП, є хімічна (Гірський Котар, Ліц, Загреб, Подравін, Славонія), металургійна (Загреб, Славонський Брод, Осієк, Беловар, Карловач, Пул, Рієц, Задар, Спліт), верстатобудівна, суднобудівна (верфі у містах Пула, Рієка, Трогир та Спліт), паперова, деревообробна, будівельна, текстильна (Загреб, Хорватське Загор'я, Чаковеч), взуттєва (Загреб, Карловач, Спліт, Копрівниця), харчова, виноробна. Традиційно розвинуте сільське господарство, але воно дає лише 10 % ВВП. На рівнині у східній і центральній частині вирощують зернові культури. У західних районах - кукурудзу, цукрові буряки, кормові трави. Фруктові плантації знаходяться у районах Борінчі, Купна. У тваринництві перевага надається розведенню свиней, хоча у центральних районах успішно розводять велику рогату худобу. На віддалених далматських землях та там, де є пасовища, розвивається така галузь як вівчарство. Провідне місце в економіці завдяки туризму займає сфера послуг. На неї припадає до 60 % ВВП.

Батьківщиною предків сучасних хорватів були північні схили українських Карпат, звідки вони були переселені завойовниками-аварами в 2-й пол. VI ст. до межиріччя Сави і Драви. Хорвати прийняли християнство і римську абетку між VII та IX ст., в 925 р. перемогли візантійських та франкських супротивників і створили власне незалежне королівство, яке досягло піку розвитку протягом XI ст. Громадянська війна, що розпочалася в 1089 р., ослабила країну і призвела до її окупації Угорщиною, підписання Конвенційного пакту між хорватськими племінними керівниками та угорським королем Кальманом I Книжником в 1102 р. об'єднало два народи під короною Святого Іштвана, проте Хорватія зберегла свою автономію. Коли 1526 р. угорці зазнали поразки від турків під Мохачем, більшість території Хорватії потрапила під османський протекторат, що правили тут до кін. XVII ст. Але турецьке панування, на відміну від сусідньої Боснії, не змогло знищити віру хорватів – католицизм; релігія завжди була однією з визначальних рис хорватського

народу, що виділяла його з-поміж сусідів. З 1699 р. Хорватія перебувала в складі імперії Габсбургів, а наприкінці Першої світової війни, 28 жовтня 1918 р., хорватський парламент розірвав із нею юридичні зв'язки й проголосив незалежність країни, що 1 грудня разом з Чорногорією, Сербією та Словенією увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців.

В процесі розпаду комуністичних режимів у ЦСЄ в травні 1990 р. в Хорватії тут були організовані перші після Другої світової війни вільні багатопартійні вибори, більшість голосів на яких отримала Хорватський демократичний союз на чолі з колишнім генералом НВАЮ, пізніше – вченим-істориком Ф.Туджманом. 22 грудня 1990 р. в країні було схвалено нову Конституцію, а на референдумі в травні 1991 року 94 % громадян Хорватії проголосували за суверенітет і незалежність. 25 червня 1991 р. країну було проголошено суверенною і незалежною державою, але такий стан не влаштовував сербську частину населення, тому розпочалася громадянська війна за участю Югославської народної армії (ЮНА) на боці сербів. В результаті 71 % території Республіки Хорватія було окуповано крайніми сербами. У відповідь РБ ООН своєю резолюцією № 743 від 21 лютого 1992 р. санкціонувала розгортання миротворчих сил ООН на території колишньої Югославії (UNPROFOR) в складі 14 тис. „блакитних шоломів”. У травні 1995 р. внаслідок блискавичних бойових операцій хорватська армія повернула території Західної Славонії, а 12 листопада того ж року в м. Ердут між урядом Республіки Хорватія та сербською громадою Східної Славонії було укладено Базову угоду про область Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему, яка забезпечила поступову мирну реінтеграцію Східної Славонії до конституційного простору Хорватії. 15 січня 1998 р. у Вуковарі відбулася офіційна церемонія передачі повноважень від Перехідної адміністрації хорватській владі, що засвідчило виконання миротворчим контингентом своєї місії та повну реінтеграцію Хорватії.

За формою державного правління Хорватія є демократичною **президентсько-парламентською республікою**. Главою держави є президент,

який виступає „гарантом додержання Конституції, забезпечення територіальної цілісності та єдності Республіки і належного функціонування державної влади”. Повноваження президента є досить широкими, причому їх реалізація не передбачає контрасигнування відповідних актів з боку уряду. Важливим є право президента видавати укази, які мають силу закону, та вживати надзвичайних заходів у випадку стану війни або за наявності „безпосередньої загрози незалежності та єдності Республіки, або коли інші органи державної влади позбавлені стійкої здатності виконувати свої конституційні обов’язки”. Такі укази президент має подавати на затвердження до сабору відразу ж, як тільки парламент зможе зібратися. Президент призначає та звільняє з посади прем’єр-міністра, за поданням останнього призначає і звільняє інших членів уряду. Глава держави може скликати засідання уряду та виносити до їх порядку денного питання на розгляд; головує на тих урядових засіданнях, у яких бере участь; є головнокомандувачем Збройних сил і призначає членів спеціального органу – Національної ради оборони. Президент обирається шляхом загальних і прямих виборів на 5 років, але не більш, ніж на два строки.

Законодавча влада належить однопалатному парламенту – сабору, що складається з 153 депутатів, обраних шляхом загальних і прямих виборів за партійними списками на 4 роки. Виконавча влада здійснюється урядом, що підзвітний президентові й сабору. За формою державного устрою Хорватія є **унітарною державою**, з метою врядування територія держави поділена на 20 провінцій (жупаній), райони, міста і громади.

Республіка Словенія розташована у північно-західній частині Балкан; на півночі межує з Австрією (протяжність кордонів 330 км), на заході – з Італією (232 км), на півдні та південному сході – з Хорватією (670 км), на північному сході – з Угорщиною (102 км). Загальна довжина кордонів – 1334 км, берегової смуги – 46,6 км (має невеликий вихід до Адріатичного моря – Трієстська затока). Площа країни становить 20,2 тис. км², **населення** складає 2 млн. чоловік (2007 р.). Серед країн-спадкоємиць Югославії Словенія є однією з найбільш однорідних за своїм етнічним складом: 83,1 % її населення –

словенці, серед національних меншин – хорвати (1,8 %), серби (2 %), боснійці (1,1 %), угорці (0,4 %), чорногорці (0,2 %), італійці (0,2 %), македонці (0,2 %), албанці (0,2 %). В релігійному відношенні 57,8 % населення – католики (в тому числі 2 % - уніати), під час Реформації у словенському суспільстві найбільшої ваги набув кальвінізм; 0,9 % - протестанти, 2,4 % - мусульмани. У Словенії чимало невеликих містечок, але є й великі міста, найбільші з них – столиця Любляна (271 тис. чоловік), Марибор (97,7 тис. чол.), Целе (38,5 тис. чол.), Крань (35,6 тис. чол.), Велене (26,5 тис. чол.), Копер (23,6 тис. чол.), Ново-Место (22,1 тис. чол.). Офіційною мовою є словенська, угорська й італійська мають офіційний статус в окремих прикордонних районах; фактично 91,1 % населення країни розмовляє словенською, а 4,5 % - сербсько-хорватською.

Словенія на початку XXI ст. має найвищий життєвий рівень і найвищий ВВП на душу населення серед колишніх республік Югославії, чому сприяє експортна орієнтація багатьох галузей **економіки**. Станом на 2007 р. за ПКС він склав \$ 54,79 млрд., тобто \$27300 на душу населення. У сільському господарстві зайнято 5 % трудових ресурсів, у промисловості – 40 %, у сфері послуг – 55 %. Останнім часом безробіття постійно зменшується і в 2007 р. становило 7,8 % (проти 14,5 % у 1995 р.). Реформи, економічна стабільність і фінансова платоспроможність нині роблять Словенію привабливою для іноземного капіталу. Найбільшими інвесторами країни є Австрія (38 %), Франція (13 %), Німеччина (12 %), Італія (7 %), Велика Британія (5 %), США та Нідерланди (по 4 %).

Територія Словенії в стародавні часи була заселена іллірійсько-кельтськими племенами, в I ст. до н.е. іллірійці були захоплені римлянами й романізовані. Слов'янські предки сучасних словенців осіли на території країни в VI ст. й зайняли крайній північний захід Балканського півострова та середнє Подунав'я й Нижню Паннонію. Таким чином, виникло два словенські регіони: альпійський (карантанський) і дунайський (пеннонські слов'яни). Перемігши в 626 р. аварів, словени створили самостійне державне утворення – **Велику Карантанію**, але в 745 р. вона в обмін на військову могутність визнала

протекторат над собою з боку франків. Їхній вплив сприяв християнізації словенців, а після утворення Священної Римської імперії німецької нації словенська аристократія асимілювалася, в той час як село залишається слов'янським. Близько 1000 р. з'явився перший документ словенською мовою, в 1269 р. Карантія була приєднана до володінь чеського короля Оттокара II, але згодом, 1276 р. Рудольф Габсбурзький відібрав ці провінції в Оттокара II й повертає їх Німеччині. Прибережні міста з XII-XIII ст. належали Венеціанській Республіці.

Проте словенці зберігли свою мову і культуру, а в 1809-1814 рр. більша частина Словенії входила до складу Іллірійських провінцій, які створив Наполеон Бонапарт в ході своїх воєн. Французька влада дозволила використовувати словенську мову для місцевого самоврядування, сприяла розвитку системи доріг, скасувала цехові привілеї, створила нові школи й запровадила цивільний Кодекс Наполеона. Потім Словенія була передана Австрії й знаходилась під владою Габсбургів до 1918 р. В Словенії найшвидше з усіх південнослов'янських земель почали розвиватися капіталістичні відносини, до середини XIX ст. вона стала однією з найбільш економічно розвинених земель Дунайської монархії. Коли після Першої світової війни Австро-Угорщина розпалася, Італія захопила області Приморську й Істру, а також частину Далмації, водночас більша частина Словенії опинилася в складі новоутвореного Королівства сербів, хорватів та словенців.

Смерть лідера СФРЮ Й. Броз Тіто призвела до загострення національних протиріч в Югославії, а Словенія, що давала в 1987 р. 20 % ВВП СФРЮ й забезпечувала 25 % експорту, почала виступати за надання їй більшої незалежності в економічній діяльності. З 1989 р. в республіці почали виникати опозиційні політичні партії. Найбільші з них – Словенський демократичний союз, Соціал-демократичний союз Словенії, Словенський християнсько-соціальний рух, Словенський селянський союз, „Зелені” утворили блок „Демократична опозиція Словенії” (ДЕМОС), який у квітні 1990 р. отримав абсолютну перемогу на перших багатопартійних виборах до Скупщини

(парламенту). 2 липня 1990 р. Скупщина прийняла **Декларацію про суверенітет Республіки Словенія**, а 23 грудня було проведено референдум щодо проголошення її незалежною державою. Словенія – єдина країна, якій вдалося відокремитись від СФРЮ майже без кровопролиття: 31 січня 1990 р. словенський парламент прийняв Декларацію про відокремлення, а 25 червня проголосив Словенію незалежною республікою, відкликавши своїх представників із загальноюгославських органів влади.

Наступного дня почалися сутички між ЮНА і словенською самообороною, що продовжувались близько 10 днів. Протягом наступних місяців федеральні війська залишили територію країни, а 23 грудня 1991 р. була прийнята конституція країни, її незалежність визнала більшість зарубіжних країн. На перших вільних парламентських виборах в грудні 1992 р. перемогла Ліберально-демократична партія (ЛДП), її лідер Я.Дрновшек сформував уряд у складі представників ЛДП, християнських демократів і Об'єднаного списку соціал-демократів. Головним досягненням уряду стало здобуття Словенією 1996 р. асоційованого членства в ЄС. В 1998 р. було врегульовано питання про кордон по суходолу з Хорватією, проте залишилася відкритою проблема морського кордону. В 1999 р. Словенія підтримала НАТО в його конфлікті з Югославією. Вже в грудні 2002 р. Словенія отримала запрошення вступити до НАТО, а в березні 2003 р. на референдумі 90 % словенців проголосувало за вступ до ЄС і 66 % – за приєднання до НАТО. У березні 2004 р. країна стала повноправним членом НАТО, а 1 травня 2004 р. приєдналася до ЄС.

Згідно з конституцією, Словенія є демократичною **парламентською республікою**. До компетенції президента належить визначення дня виборів до Державних зборів, оприлюднення законів, призначення та прийняття дипломатичних представництв, здійснення права помилування, нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань. Президент є одночасно верховним головнокомандуючим, він обирається на загальних, рівних, прямих таємних виборах на 5-річний термін. **Законодавча влада** належить двопалатному парламенту, який складається з Державних зборів і Державної

ради. Державні збори складаються з 90 депутатів, які обираються на 4 роки за змішаною системою: 40 - за мажоритарними округами, а 50 – на пропорційній основі, в числі депутатів обов’язково обирається по одному представнику від італійських та угорських регіонів. Державна рада виконує функції верхньої палати і є дорадчим органом. В ній засідають 22 депутати в якості місцевих представників і ще 18, що репрезентують різноманітні інтереси важливих економічних, структурних і національних груп суспільства. Державна Рада обирається електоральною колегією на 5-річний термін.

Виконавча влада належить президенту та кабінету міністрів, який призначається парламентом; уряд підзвітний Державним зборам. Кандидатура прем’єр-міністра пропонується Державним зборам президентом після консультації з керівниками провідних парламентських фракцій. Зазвичай на цей пост висувають лідера партії чи коаліції, що перемогла на парламентських виборах. З 9 листопада 2004 р. прем’єр-міністром є лідер Словенської демократичної партії Янез Янза, президентом країни з 22 грудня 2007 р. став Данило Турк.

Боснія і Герцеговина – південнослов’янська країна в Європі, в центрі Балканського півострова, з незначним виходом (20 км) до Адріатичного моря. Територія складає 51,13 тис. км², **населення** – 4,55 млн. мешканців (77 мешканців на км²), у 2007 р. воно зросло на 1,003 %. Серед етнічних груп: боснійці (слов’яни-мусульмани, самоназва – муслімани, босняки) – 48 %, серби – 37,1 %, хорвати – 14,3 %. Офіційні мови – сербська, хорватська, босанська. Столиця – Сараєво (500 тис. мешканців), основна адміністративно-територіальна одиниця – громада.

Господарство зруйноване громадянською війною, ВВП у 2007 р. за ПКС склав \$29,89 млрд. (за офіційним обмінним курсом – \$14,2 млрд.), таким чином, що на одну душу припадало \$6600 дол. Рівень інфляції знизився до 1,5 %, але безробіття зберігається на рівні 45,5 %. **Промисловість**: гірничодобувна, чорна і кольорова металургія, електротехнічна, хімічна, харчова. В **сільському господарстві** вирощують пшеницю, кукурудзу, картоплю, оливки, виноград,

розвинуте гірське скотарство (вівчарство). Експорт: залізні руди, чорні метали, алюміній, папір. Імпорт: нафта і нафтопродукти, газ, транспортні засоби.

Територія Боснії і Герцеговини була заселена в давнину іллірійськими племенами, а на початку I тис. увійшла в Римську імперію як провінція **Далмація**. В VI-VII ст. вона була заселена слов'янами, в XII ст. утворилось Боснійське князівство, першим баном (князем) якого став Кулін (1180-1204). Боснія тривалий час вела боротьбу проти угорських королів, тому повної незалежності й могутності країна досягла при Стефані I Твртко (1353-1391), який приєднав до своїх володінь низку сербських і хорватських земель. У 1377 р. він проголосив себе королем, але після його смерті Боснія розпалася й у 1463 р. була захоплена турками. **Герцеговина** в XIII ст. складала частину сербських земель, у XIV ст. входила в Боснійське королівство, в 1448 р. стала самостійним герцогством, але в 1482 р. була захоплена турками. В складі Османської імперії Боснія і Герцеговина утворили Боснійський пашалик, великі феодали прийняли іслам. Берлінський конгрес в 1878 р. дозволив Австро-Угорщині окупувати територію Боснії і Герцеговини і ввести там своє управління, а в 1908 р. Австро-Угорщина оголосила про анексію країни, що викликало гостру політичну кризу в міжнародних відносинах. Вбивство жерцгерцога Франца Фердинанда 28 червня 1914 р. в Сараєво стало приводом до розв'язання Першої світової війни.

Після неї Боснія і Герцеговина увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославії). В квітні 1941 р. окупована німцями та включена в маріонеткову Незалежну Хорватську державу, в 1945 р. Боснія і Герцеговина була звільнена й увійшла до складу ФНРЮ (пізніше – СФРЮ) згідно конституції 31 січня 1946 р., як одна з шести республік. 3 березня 1992 р. за результатами проведеного двома днями раніше референдуму Боснія і Герцеговина вийшла зі складу СФРЮ й була проголошена незалежною державою. Ескалація міжетнічних суперечностей переросла у збройний конфлікт і повномасштабну війну, що тривала до підписання в Парижі 14 грудня 1995 р. Загальної рамкової угоди про мир (**Дейтонські угоди**). За

умовами угод Боснія і Герцеговина, Хорватія та СРЮ погоджувались повністю поважати суверенну рівність одна одної й вирішити суперечки між собою мирними засобами; сторони зобов'язувалися поважати права людини, права біженців і переміщених осіб, всіляко співробітничати з усіма міжнародними акторами, включаючи РБ ООН, у здійсненні мирного врегулювання, розслідування і переслідування з суду військових злочинців і інших порушників міжнародних гуманітарних законів.

Доповнення 4 до Угоди визначило, що Боснія і Герцеговина залишиться єдиною державою з повним визнанням її суверенітету та територіальної недоторканості в міжнародно визнаних кордонах. Держава мала складатися з двох рівноправних частин: **Федерації** Боснії і Герцеговини (мусульмани та хорвати) та **Республіки Сербської** („м'яка федерація” канадського зразка), які разом формують єдину спільноту. Сферами компетенції центральних керівних органів держави стали зовнішня політика, зовнішня торгівля, митна і грошова політика, питання міграції населення, комунікації та транспортне сполучення. Решта питань знаходилися в компетенції кожної з двох частин держави. Було сформовано спільні державні органи: Президію з трьох членів (по одному представнику від мусульманської, сербської та хорватської громад, які на ротаційній основі обіймають посаду Голови Президії), двопалатний парламент (палата народів з 58-ми депутатів – 17 від босняків, 17 від хорватів, 17 від сербів і 7 – від інших етнічних спільнот, що обираються парламентами обох утворень, і палата представників з 98-ми депутатів, які обираються прямим голосуванням таким чином, що 2/3 представляє Боснію і Герцеговину, а 1/3 – Республіку Сербську), раду міністрів (з 11 січня 2007 р. голова – Нікола Спіріч), яка несе відповідальність за сфери спільної компетенції.

Одним із додатків до Рамкової угоди є Конституція Боснії і Герцеговини, за якою вона є **президентсько-парламентською республікою**. Глава держави – президент, що змінюється кожні 8 місяців, Президія – колективний вищий виконавчий орган у складі представників кожної з трьох державоутворюючих націй обирається на 4 роки (з 1 жовтня 2006 р. – серб Н.Радманович, хорват

З.Комсіч і босняк Х.Сіладжіч). Основні **політичні партії**: мусульманська Партія демократичної дії (9 місць у Палаті представників за результатами виборів 1 жовтня 2006 р.), мусульманська Партія Боснії і Герцеговини (8 мандатів), сербський Союз незалежних соціал-демократів (7 мандатів) і сербська ж Соціал-демократична партія (5 мандатів).

Республіка Македонія розташована в південній частині Балканського півострова, межує з Албанією (151 км), Болгарією (148 км), Грецією (228 км), Сербією (221 км). Територія країни становить 25,3 тис. км², населення – 2,056 млн. чол. (липень 2007 р.). Міжнародне визнання незалежності (до 1991 р. – у складі СФРЮ) цієї республіки заперечувалася Грецією, яка вважає, що нова держава використала грецькі назву й символіку. У 1995 р. Греція врешті-решт скасувала торговельну блокаду Македонії й погодилася нормалізувати відносини, проте суперечка про використання назви „Македонія” продовжується. В результаті держава була визнана спочатку з боку держав ЄС, а пізніше – з боку ООН під безпрецедентною назвою **Колишня Югославська Республіка Македонія**, КЮРМ.

Країна є виразно багатоетнічною і поліконфесійною, в ній мешкають дві великі етнонаціональні й релігійні спільноти – православні за віровизнанням македонці (64,2 %), та албанці (25,2 %), які є мусульманами сунітського напрямку. Національні меншини - турки (3,9 %), цигани (2,7 %), серби (1,8 %) й ін. також поділені не лише за етнічною, але й за релігійною ознакою. За віросповіданням **населення** поділяється на православних (64,7 %) і мусульман (33,3 %). Офіційна мова – македонська, за походженням близька до болгарської. Столиця – м. Скоп'є (570 тис. чол.); інші великі міста - Тетово, Куманово, Стіп, Струмїца, Бітола, Прілеп та інші.

Македонія – **аграрно-індустріальна країна**, економічно вона - найменш розвинута серед інших колишніх югославських республік після БіГ, у 2007 р. ВВП на душу населення за ПКС становив лише \$8400 на рік. Тут видобувають хроміти, мідні, свинцево-цинкові та залізної руди, марганець. Є підприємства чорної та кольорової металургії, машинобудівні, хіміко-фармацевтичні, легкої

та харчової промисловості (тютюнова, виноробство, рисоочисна). У **сільському господарстві** переважає рослинництво (головні зернові культури – рис, кукурудза, пшениця). Вирощують бавовну, опійний мак, арахіс, кунжут, аніс. Македонія – один з найбільших виробників південних сортів тютюну. Розвинуте садівництво (олива, інжир, тутове дерево), овочівництво, виноградарство; в передгірських та гірських районах Македонії переважає вівчарство.

В VI ст. територія країни була заселена слов'янами, що асимілювали місцеве ілліро-фракійське населення. В IX ст. Македонія увійшла до складу Першого Болгарського царства; тоді ж почало поширюватися християнство. Але 1018 р. країна була завойована Візантією й лише в 1230 р. ввійшла до складу Другого Болгарського царства. 1350 р. Македонія була захоплена сербами, а в XIV - на поч. XX ст. знаходилася під владою Османської імперії. В цей період посилювалося переселення в Македонію албанців і особливо турок, почалося поширення ісламу. Після 2-ї Балканської війни 1913 р. західна і центральна частини Македонії (**Вардарська Македонія**) відійшли до Сербії, Егейська Македонія – до Греції, Пірінський край – до Болгарії. В 1918 р. Вардарська Македонія в складі Сербії стала частиною Королівства сербів, хорватів і словенців, з 1945 р. Вардарська Македонія входила до складу федеративної Югославії як одна з 6-ти республік.

За результатами референдуму 8 вересня 1991 р. парламент республіки оголосив про державний суверенітет Македонії (тоді ж була прийнята Конституція країни). В листопаді 1991 р. Македонія вийшла зі складу Югославії, а в 1993 р. була прийнята в ООН. Нині Македонія вирішує складні завдання економічного розвитку, за формою правління вона є **парламентсько-президентською республікою**. Главою держави є президент, який обирається на 5-річний термін в ході загальних, прямих та безпосередніх виборів шляхом таємного голосування, він є главою держави, верховним головнокомандувачем її Збройних сил, очолює Раду безпеки. Він пропонує кандидатуру на посаду прем'єр-міністра і доручає йому сформувати уряд; акредитує глав

дипломатичних представництв іноземних держав, призначає та відкликає послів та глав дипломатичних місій за кордоном; пропонує двох суддів до складу конституційного суду, призначає трьох членів ради безпеки. Першим президентом Республіки Македонія 27 січня 1991 р. було обрано Кіро Глігорова, під час замаху в жовтні 1995 р. він лише дивом залишився живим, зазнавши серйозних пошкоджень. У 1999 - 2004 рр. президентом був Борис Трайковський, який трагічно загинув у авіакатастрофі. 28 квітня 2004 р. на позачергових президентських виборах переміг Бранко Црвенковський.

Вищим **законодавчим органом** є однопалатна асамблея чи Собраніє, яке складається з 120 депутатів, що обираються на 4 роки за партійними списками. Окрім здійснення законодавчої діяльності Собраніє затверджує бюджет, ратифікує міжнародні угоди та договори, вирішує питання війни та миру, приймає рішення про зміну кордонів, оголошує референдуми, обирає уряд та здійснює контроль за ним, обирає суддів конституційного суду країни. Вищим **виконавчим органом** держави є уряд, який формується відповідно до розстановки політичних сил у парламенті країни. Він відповідальний перед парламентом і пропонує на його розгляд проекти законодавчих та інших нормативних актів, бюджету країни; приймає рішення щодо визнання держав та урядів, встановлює дипломатичні та консульські відносини з іншими державами. пропонує кандидатури послів та глав дипломатичних місій, призначає керівників консульських установ за кордоном тощо. Всі члени уряду, в тому числі міністри оборони та внутрішніх справ, обов'язково мають бути цивільними особами. Нинішній голова македонського уряду – лідер Внутрішньої македонської революційної організації – Демократичної партії за македонську національну єдність Нікола Груєвський призначений на цю посаду 26 серпня 2006 р. Македонія – **унітарна держава**, за адміністративно-територіальним устроєм поділяється на 85 муніципалітетів.

Косово (алб. Kosova, Kosovë, серб. Косово) - регіон на Балканах, частина Сербії, яка проголосила незалежність 17 лютого 2008 р. та визнана більше ніж 40 державами. Межує з Македонією та Сербією на сході та півночі, Албанією

на південному заході та Чорногорією на північному заході. Терен Косова (10 887 км²) являє собою майже рівносторонній паралелограм, поділений на дві рівнини – з заходу, вздовж течії річки Білі Дрін – Метохія, зі сходу, вздовж річки Ситниці, яка тече з північного заходу на південний схід по вкритому пагорбами узвишшю – власне Косово. **Рельєф** гірський найвищою точкою є гора Деравіца (2556 м). В країні є великі озера - Газивода, Радонич, Батлава і Бадовац.

На терені Косова є досить великі поклади **корисних копалин**: бурого вугілля, свинцю, цинку, нікелю, кобальту, бокситів та магнезиту. Наявні родовища рідкісних мінералів: індій, кадмій, германій, талій тощо. Їх видобуток, а також виробництво вин становлять основу **економіки** краю. Головними торговельними партнерами є Македонія, Сербія, Німеччина і Туреччина. Проте, в умовах громадянського конфлікту та політичної нестабільності господарське життя Косова має тіньовий характер і вирізняється криміналізацією. Вважається, що більшість доходів жителів краю пов'язана не з легальними видами бізнесу, а з контрабандою цигарок, алкоголю, наркотиків до країн ЄС, а також діяльністю злочинних мереж, що займаються торгівлею людьми.

Населення краю (близько 2,2 млн.) є практично моноетнічним. Албанська більшість (92%), контролює всю територію краю, за винятком декількох громад, в яких переважають серби. Після проголошення незалежності серби не беруть участі в управлінні краєм. Найбільшими містами є Пріштина (500 тис. жителів) і Прізрен (120 тис.).

Домагання сербів на край Косово і Метохія ґрунтуються на принципах історичного права. Албанці, які нині складають більшість населення краю, у свою чергу, наполягають на перевазі права народу на самовизначення, хоча також намагаються підвести під свої домагання історичну основу (розвиваючи теорію про іллірійське походження сучасного албанського етносу).

У середньовіччі на території Косово і Метохії склалося ядро середньовічної сербської держави. Саме звідси після поразки на Косовому Полі

в 1389 році почалося завоювання Сербії турками. Починаючи з XIV століття і аж до 1767 року, на терені Косова, у монастирі поблизу міста Печ, розташовувалася кафедра сербського патріарха. Донині край рясніє пам'ятками сербської православної архітектури як середніх століть, так і нового часу (монастирі Високі Дечани, Грачаніца і Печська патріархія). Проте новітня сербська держава сформувалася з центром в Белграді на півночі сучасної Сербії. Косово було приєднане до неї лише в результаті перемоги в Першій балканській війні 1912 р. Тим часом з середини XIX ст. більшість населення в ньому почали становити албанці, які більш ефективно ніж серби інтегрувалися у структуру Османської імперії і прийняли іслам. Зростання національної свідомості албанців перетворило Косово на один з центрів албанського національного руху, зокрема саме тут 1910 р. спалахнуло повстання проти централізаторської політики младотурецького уряду.

У 1918-1945 рр. край перебував у складі різних провінцій Королівства сербів, хорватів, словенців, а з 1929 р. - Югославії. Під час Другої світової війни Косово було окуповане італійськими військами. Окупація сприяла загостренню міжетнічних сутичок і конфліктів у краї. Після виходу фашистської Італії з війни, територія знаходилась під контролем німецьких військових з'єднань. Після звільнення Косова югославськими партизанами була створена Автономна Косово-Метохійська область (серб. Аутономна Косовско-метохијска област) як частина Демократичної Федеративної Югославії, з 1946 - частина Народної Республіки Сербії у складі Федеративної Народної Республіки Югославія. У 1963 р. за новою конституцією був створений Соціалістичний Автономний Край Косово (серб. Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово) як частина Соціалістичної Республіки Сербія в складі СФРЮ. В 1974 р. автономні права Косова були розширені й край фактично набув статусу, подібного до інших республік Югославії.

З 1980-х рр. албанці розпочинають рух за визнання краю окремою республікою СФРЮ, а далі і за повну незалежність. Його очолила Демократична ліга Косова під проводом Ібрагіма Ругови. Під час розпаду

СФРЮ 1990 р. сербське керівництво під проводом С.Мілошевича спробувало обмежити автономію Косова, створивши Автономний Край Косово і Метохія (серб. Аутономна Покрајина Косово и Метохија) та замінивши Конституцію краю Статутом. У відповідь група албанських політиків підготувала власну „Конституцію Республіки Косово” і проголосила незалежність. Владою СРЮ було оголошено надзвичайний стан, у липні була розпущена крайова скупщина (парламент) Косова. Тоді косовські албанці вдалися до акцій протесту, бойкотували акції, організовані сербським урядом, зокрема, перепис населення 1991 р. та подальші вибори. Пізніше вони обрали тимчасовий уряд, очолюваний Буджаром Букоші, який був визнаний Албанією в жовтні 1991 р. На організованому албанцями референдумі 1992 р. більшість населення висловилося за незалежність краю.

Попри референдум 1992 р. за потурання західних держав, Косово було включене до СРЮ. Тоді радикально налаштовані албанці створили Армією звільнення Косова (алб. Ushtria Çlirimtare e Kosovës, звідси абревіатура УЧК), що розпочала партизанські дії проти сербів. Ситуація загострилася 1996 р. і перейшла у відкриту громадянську війну албанських військових з'єднань на чолі з УЧК, з одного боку, та сербсько-югославських, з іншого. Прагнучи переломити ситуацію на власну користь, режим С.Мілошевича розпочав здійснення етнічних чисток, знищивши 12 тис. албанців та змусивши ще півмільйона залишити Косово і стати біженцями.

В такій ситуації США й інші держави НАТО були змушені втрутитися в ситуацію на боці косовських албанців. Гуманітарна інтервенція НАТО 1999 р. змусила Сербію вивести з Косова свої регулярні підрозділи, після чого край став протекторатом Об'єднаних Націй на підставі резолюції № 1244 Ради Безпеки ООН від 10 червня 1999 року. Це дозволило вигнаним албанцям повернутися до краю, проте тепер за потурання Об'єднаних Націй між сербами і албанцями розпочалися міжетнічні зіткнення. Вони досягли кульмінації 2004 року, коли після загадкового вбивства албанського хлопця маси озброєних албанців руйнували сербські церкви, монастирі та державні інституції.

Поступово за допомоги ООН та ЄС албанцям вдалося налагодити функціонування власних органів державної влади. У жовтні 2004 р. відбулися вибори до парламенту краю, які тепер вже бойкотували серби. Місця у парламенті розподіляються за етнічною ознакою: 100 - закріплені за албанською громадою, 10 – за сербською, решта 10 – за національними меншинами. У 2002 р. президентом Косова був обраний І.Ругова, якого після його смерті у 2006 р. на посаді змінив Фатмир Сейдиу, професор Приштинського університету. Посада прем'єр-міністра контролюється колишніми ватажками з УЧК, яких звинувачують у воєнних злочинах. З 9 січня 2008 р. уряд Косова очолює Гашим Тачі, у минулому польовий командир УЧК, проти якого у ЗМІ неодноразово висувалися звинувачення у сприянні викраденням мирних сербських громадян з метою подальшого продажу їх донорських органів у клініки Європи й Америки.

17 лютого 2008 р. контрольований албанською більшістю парламент Косово проголосив незалежність краю як Республіки Косова (Republika e Kosovës). У відповідь прем'єр-міністр Сербії В.Коштуніца, заявив, що його країна ніколи не визнає незалежність Косова й боротиметься мирним шляхом за існування Косова на правах автономії лише в складі Сербії. 18 лютого парламент Сербії спробував анулювати рішення парламенту краю Косово, проте незалежність вже стала dokonаним фактом. Нову державу швидко визнали Афганістан, Албанія, США, Бельгія, Німеччина, Франція, Сполучене Королівство, Туреччина, Польща, Японія і інші держави.

Натомість Греція, Грузія, Іспанія, Іран, Китай, Молдова, Росія, Румунія й низка інших держав відмовилися визнати Косово, головним чином через те, що побоюються виходу окремих територій зі свого складу подібним чином, як це відбулося з Косовим. Українське керівництво, розуміючи делікатний характер проблеми і можливі наслідки, в тому числі і для територіальної цілісності нашої держави, зайняло в питанні визнання Косова позицію вичікування, юридично не приймаючи жодного рішення й проводячи консультації з міжнародними партнерами.

Таким чином, вже сьогодні очевидно, що Косово збереже незалежність і стане наймолодшою державою у Європі. Проте формування легітимних і ефективних державних структур, очищення краю від корупції і криміналітету є, очевидно, справою неблизького майбутнього.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте спільні для балканських народів культурно-цивілізаційні й історичні фактори розвитку.
2. Назвіть мусульманські народи Європи. Які з них мають власну державність?
3. Виокремить проблеми, що виникли в ході інтеграції Румунії і Болгарії до ЄС.
4. Чому, на Вашу думку, саме Словенія й Хорватія першими оголосили про вихід з югославської федерації?
5. Охарактеризуйте етнонаціональні конфлікти на терені колишньої Югославії й шляхи їхнього розв'язання.

2.8. Центральна-Східна Європа (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) і Балтія (Литва, Латвія, Естонія)

Республіка Польща (Rzecz Pospolita Polska) за територією займає 7-е місце в Європі (312,7 тис. км²), на заході межує з Німеччиною (довжина кордону - 467 км, він проходить вздовж рік Одри й Лужицької або Західної Ниси), на півночі - з Російською Федерацією (210 км). На півдні гірські хребти Судетів і Карпат відділяють Польщу від Чехії (790 км) та Словаччини (541 км), на сході сусідами є Литва (103 км), Білорусь (416 км) та Україна (529 км). Компактне розташування, наявність виходу до Балтійського моря (польське узбережжя простягається на 440 км), зосередження на її території транзитних комунікацій між Заходом і Сходом Європи визначають вигідне **геополітичне становище** країни. **Населення** Польщі становить 38,5 млн. чол. (2008 р.), вона вважається однонаціональною та монорелігійною країною, але в державі мешкають також невеликі **етнічні меншини**: німці (0,4 %) білоруси (0,1 %), українці (0,1 %), словаки, чехи, литовці, татари, вірмени, цигани, євреї. На узбережжі Балтійського моря, в районі Гданська проживають кашуби, яких частина дослідників вважає окремим народом, інші – етнічною групою поляків. Більшість (89,8 %) польського населення належить до Римо-католицької церкви, але частина українців і білорусів сповідує православ'я, їх об'єднує Польська Автокефальна Православна Церква (ПАПЦ). **Офіційна мова** – польська. Сучасна Польща є урбанізованою країною, частка міського населення складає 64 % (2000 р.). **Найбільшими містами** є столиця Варшава (1 млн. 620 тис. мешканців), Лодзь (807 тис.), Краків (741 тис.), Вроцлав (638 тис.), Познань (578 тис.), Гданськ (459 тис.), Щецин (418,8 тис.) та Бидгощ (386,6 тис.).

Польща має розвинену та багатогалузеву **економіку**. В 2007 р. ВВП Польщі за ПКС досяг \$620,9 млрд., що складає \$16300 на душу населення. З-поміж країн ЦСЄ Польща найкраще забезпечена **корисними копалинами**. Головне багатство країни – кам'яне вугілля, за покладами якого вона займає перше місце в Європі. Основні його родовища розташовані в Сілезії, а також у Валбжихському і Люблінському басейнах. Значними є запаси сірки, міді, цинку, бурого вугілля (Малинець, Адамув Турошов, Конін) та кам'яної солі (всесвітньо відомою є копальня „Велічка” поблизу Кракова). **Промисловість** дає 35% ВВП; вона достатньо диверсифікована й досить рівномірно розміщена географічно. Польща спеціалізується на виробництві продуктів харчування, текстилю, вугілля, машин й устаткування, ліків. У Катовіцькому воєводстві (Верхня Сілезія), де сконцентровано близько 20 % всіх працюючих у промисловості країни, зосереджені підприємства вугільної промисловості й чорної металургії, у тому числі два найбільших металургійних комбінати повного циклу – „Нова гута” поблизу Кракова і „Катовіце” біля Домброви Гурнічої. Це також головний район кольорової металургії, машинобудування й виробництва металоконструкцій та інших металомістких виробів. У Лодзі й її оточенні працює майже 42 % всіх зайнятих у текстильній промисловості. Близько 30 % зайнятих в електротехнічній промисловості сконцентровані у Варшаві та її околицях. Гданьск і Щецин – великі центри суднобудування.

Сільське господарство забезпечує 3,8 % ВВП, проте Польща посідає помітне місце в ЄС за виробництвом жита, льону, тютюну, молока, м'яса. Провідне місце в сільському господарстві належить рослинництву. Польща є найбільшим у світі експортером яблучних консервів і займає видне місце у виробництві інших видів консервів, компотів, свіжозамороженої смородини (1 місце в світі), полуниці (3-є), капусти (6-е) й моркви. Тваринництво спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби та свиней. У Карпатах вирощують м'ясо-вовняні породи овець. Країна спеціалізується на експорті замороженої птиці на ринки інших держав ЄС. Головною проблемою польського сільського господарства залишається неефективна дрібнотоварна

структура виробництва і землеволодіння, що не здатна нагромаджувати достатньо фінансових засобів для модернізації й тому не може конкурувати з сільськогосподарським виробництвом більшості країн Євросоюзу. Важливою галуззю господарства є морське рибальство. Риболовний флот країни налічує понад 600 суден, а щорічний вилов риби складає близько 400 тис. тон. Майже дві третини ВВП забезпечує **сфера послуг** (61,2 %). Польща має розгалужену **транспортну систему**. Густа мережа автошляхів функціонує на заході, південному заході та у центрі країни. Ріки Вісла й Одра є головними внутрішніми водними шляхами. Польща має потужний торговельний флот, що нараховує 125 суден. Порти в Гданську, Гдині й Щеціні обробляють близько 90 % всіх морських вантажів.

Основними **торговельними партнерами** Польщі є Німеччина, Італія, Росія (імпорт енергоносіїв), Франція, Нідерланди, Британія, Чехія. Польща є лідером за показником прямих іноземних капіталовкладень серед країн ЦСЄ, у той же час зберігається порівняно висока зовнішня заборгованість, яка складає близько \$40 млрд. Попри приєднання до ЄС, Польща продовжує зберігати власну грошову одиницю – **польський злотий**.

Сучасний польський етнос поступово сформувався з нащадків слов'янських племен полян, лендян, слензян, мазовшан, віслян, які у I тис. н.е. заселили узбережжя Балтики й терени між Одрою на заході, Західним Бугом на сході, Карпатами на півдні. Виникнення польської державності пов'язане з племінним союзом полян, відповідно їхня держава тривалий час іменувалася Полянською, а з XI ст. – Польською. Її першим достовірно відомим правителем був князь Мешко I [962-992], який поступово заволодів Великопольщею, Мазовією, Куявією, Східним та Західним Помор'ям та Любузькою землею між Одрою і Лабою. У 965 р. він одружився з дочкою чеського князя Болеслава і згідно з умовами шлюбної угоди 966 р. прийняв християнство латинського обряду. Попри родинні зв'язки, Мешко I відвоював у чехів Малопольщу і Сілезію, завершивши таким чином збирання в єдину державу земель, населених

польськомовним населенням. Резиденція князя знаходилася у місті Познань, де було засновано перше на польських землях єпископство.

Синові і наступнику Мешка I, Болеславу I Хороброму [992-1025] вдалося інтегрувати свою державу в тогочасну міжнародну спільноту, встановивши добрі стосунки з імперією Оттонів. На Гнєздинському з'їзді 1000 р. німецький імператор Оттон III визнав суверенність польської держави щодо своєї імперії та дозволив Болеславу створити в Гнєзно власну митрополію. З дозволу папи римського 1024 р. Болеслав був коронований, перетворивши в такий спосіб своє князівство на королівство. За Казимира I Відновителя [1034-1058] столицю з Гнєзна було перенесено до Кракова.

Внаслідок феодальної роздрібненості починаючи від 1180 р. значні терени Західного Помор'я та Любузька земля були захоплені німецькими феодалами. Країна зазнала серйозних втрат від нападів монголів у 1241, 1259 та 1287 рр. Німецький духовно-лицарський Тевтонський орден, запрошений 1226 р. удільним польським князем Конрадом Мазовецьким для християнізації пруських земель, поступово перетворився на окреме державне утворення зі столицею в Марієнбурзі (Мальборку) і 1309 р. відібрав у Польщі Східне Помор'я з містом Гданськом. На початку XIV століття князю Владиславу I Локетку [1306-1333] вдалося об'єднати значну частину польських князівств під своєю владою та відновити польське королівство. Політику дальшого об'єднання польських земель продовжив останній представник династії П'ястів Казимир III Великий [1333-1370]. Він здійснював активну зовнішню політику, намагався стримувати експансію німців і хрестоносців й одночасно посилив польську експансію на схід, загарбавши у 1349-1352 рр. землі Галицько-Волинської держави. За його правління розпочалося активне будівництво кам'яних міст і замків, 1364 р. було засновано Краківський університет. Кревська унія 1385 року об'єднала Польщу та Велике князівство Литовське у персональній унії під владою династії Ягеллонів [1386-1572]. Приймавши католицизм, литовський князь Ягайло (після хрещення Владислав II) і його наступники не лише зуміли стримати натиск німецьких феодалів на півночі й

заході (Грюнвальдська битва, 1410), але й домогтися поступового поглиблення єдності Польщі та Литовської держави.

У XV столітті в країні склалася станово-представницька монархія, головними рисами якої були загальні і земельні **сейми** (з'їзди) шляхти як станові представницькі органи. Король Олександр у 1505 р. запровадив *Радомську конституцію*, яка обмежувала королівську владу на користь магнатів і забороняла королю запроваджувати будь-які зміни у державі без згоди сейму, який зібрався вперше 1506 р. Люблінська унія 1569 р. завершила формальне об'єднання Литви та Польщі в єдине державне утворення **Річ Посполиту**, що простяглася від Балтики до Чорного моря. Далі 1582 р. Польща приєднала Лівонію (тевтонські землі), у 1605 – 20 рр., скориставшись Смутою, здійснила декілька інтервенцій до Московської держави.

З обранням на престол представника французького королівського роду Генріха Валуа (правив у 1573 – 74) Річ Посполита поступово перетворюється на **елекційну (вибірну) монархію** з політичним режимом „шляхетської демократії”. За правління Сигізмунда III Вази [1587-1632] столицю було перенесено з Кракова до Варшави. Поступово в країні утвердилося свавілля шляхти та розпочалася боротьба за владу між найзаможнішими магнатськими родами, якою швидко скористалися сусідні держави. Укладення ж Брестської церковної унії 1596 р. вкрай загостило релігійну ситуацію в країні й в кінцевому підсумку сприяло спалаху Української національної революції 1648 – 1676 років під проводом Б.Хмельницького, з якої скористалися польські сусіди. Внаслідок війн з Московією, Швецією й Туреччиною, попри військові перемоги виборних королів Яна II Казимира [1648-1668] та Яна III Собеського [1674–1696], Річ Посполита втратила Лівобережну Україну й значні терени на Балтійському узбережжі. Участь у Північній війні 1700-1721 рр. ще більше послабила польсько-литовську державу. Спробою подолати шляхетську анархію стала ухвалена 3 травня 1791 р. перша в Європі *Конституція* сучасного взірця, яка носила назву „Закон правління” („*Ustawa Rządowa*”), проте через спротив магнатів вона так і не вступила в дію. Врешті-решт,

відбулися три поділи Польщі між Пруссією, Австрією і Росією (1772, 1793 та 1795 років).

Втрата політичної незалежності Польщі спонукала суспільство до розгортання національно-визвольної боротьби за відновлення державності, рушійною силою якої стала патріотична шляхта. Але в 1814-1815 рр. терени Польщі були знову перерозподілені між Росією, Пруссією і Австрією на Віденському конгресі, єдиною самоврядною польською територією залишився Краків на правах вільного міста. У червні 1815 р. у складі Російської імперії було створене **Королівство Польське** під орудою російського монарха. Прагнучи відновлення державності, поляки неодноразово піднімали повстання (у 1794 під проводом Т.Костюшка, Листопадове у 1830-1831, Краківська революція у 1846, 1848 у Пруссії та Австрії, Січневе у 1863-1864 рр.). Краків було приєднано до Австрійської імперії 1846 р. А в ході Першої світової війни 1914-1918 рр. й терени Королівства Польського були окуповані військами Австро-Угорщини та Німеччини.

Прагнучи використати на власну користь національні прагнення поляків, монархи цих держав проголосили 5 листопада 1916 р. *Маніфест про відновлення Королівства Польщі*. Її право на незалежність 30 березня 1917 р. був змушений визнати і російський Тимчасовий уряд. Створена більшовиками Рада народних комісарів 29 серпня 1918 р. анулювала царські договори про поділи Польщі, і 6 жовтня Регентська рада Польщі оголосила про створення незалежної Польської держави, що було закріплено умовами Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. Того ж дня до Варшави прибув звільнений з німецької в'язниці Юзеф Пілсудський (1867-1935), який незабаром став тимчасовим главою новоствореної держави (*naczelnik państwa*, у 1918 – 22 рр.).

Парламентсько-демократичний устрій було закріплено *Конституцією* 1921 р. Хоча польському керівництву і не вдалося повернутися до кордонів 1772 р., проте внаслідок війни із ЗУНР 1918 р. поляки захопили Східну Галичину, шляхом блискавичного удару сил генерала Л.Желіговського – стару литовську столицю Вільнюс з околицею, де мешкало переважно польське

населення (жовтень 1920), за *Ризьким мирним договором* з Радянською Росією та УСРР, укладеним 18 березня 1921 р., – Західну Волинь і Західну Білорусь. Після короткого періоду політичної нестабільності 13 червня 1926 р. Ю.Пілсудський за допомогою армії й при підтримці лівих сил здійснив державний переворот, встановивши авторитарний режим „**санації**” (лат., оздоровлення). У зовнішній політиці в міжвоєнний період Польща дотримувалася тактики „рівноваги сил” та „балансування” між східним і західним сусідами. Проте аншлюс Австрії, укладення Мюнхенської угоди та *Договору про ненапад* між СРСР та нацистською Німеччиною (т.зв. Пакт Молотова-Рібентроппа 23 серпня 1939 р.) зробили можливою 1 вересня 1939 р. німецьку агресію проти Польщі за мовчазної підтримки Кремля, що 17 вересня ввів Червону Армію до Західної України та Білорусі.

Великопольща і Верхня Сілезія були безпосередньо включені до Рейху, південні терени навколо Кракова були об’єднані в окреме генерал-губернаторство, а решта країни залишилася під управлінням командування Вермахту. У роки війни загинуло 6 млн. польських громадян, з них 3 млн. євреїв. Саме на терені Польщі знаходилися найбільші німецькі концентраційні табори Аушвіц (Освенцім), Треблінка, Собібор та інші, створені для „остаточного розв’язання” єврейського питання і перетворені на справжні „фабрики” масового знищення. Емігрантський уряд на чолі з генералом В.Сікорським (1881 – 1943), що перебував у Лондоні, створив 1942 року в окупованій Польщі партизанські з’єднання **Армії Крайової (АК)**. На міжнародних конференціях у Тегерані, Ялті й Потсдамі США і Британія погодилися з вимогою СРСР про встановлення східного кордону післявоєнної Польщі за „лінією Керзона” (тобто Західна Україна і Західна Білорусія повинні були залишитися у складі СРСР). Як компенсацію Польща мала отримати терени, що входили до її складу в період Середньовіччя, а пізніше відійшли до Німеччини, - Західну Познанщину, Гданськ, Східне Помор’я, Нижню Сілезію та частину Східної Пруссії.

В липні 1944 р. радянські війська звільнили східну частину польських земель (в боях за визволення Польщі загинуло 640 тис. радянських військовослужбовців). За радянської підтримки у Любліні почав діяти **Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ)**, що, спираючись на Червону Армію, не допустив до влади представників емігрантського уряду, уклав угоди з СРСР про східний кордон за „лінією Керзона”, почав здійснювати земельну реформу. На Ялтинській конференції СРСР домігся, щоб повоєнний уряд Польщі формувався на основі ПКНВ, доповненого представниками демократичних партій з емігрантського уряду. За півроку до цього було укладено угоду про взаємний обмін населенням між Польщею й УРСР, наслідком чого стала примусова масова депортація українців Холмщини й Перемищини в ході **операції „Вісла”** у квітні 1947 р. У період між 1944 і 1946 роками у Польщу з Галичини й Волині переселили майже мільйон поляків. Натомість у Радянську Україну добровільно чи під примусом іммігрувало близько 520 тис. українців, які опинилися по польський бік нового кордону.

Сфальсифіковані результати референдуму, проведеного тимчасовим урядом у квітні 1946 року, було використано для легітимізації встановлення в країні комуністичної диктатури. В грудні 1948 р. комуністами й лівими соціалістами була створена **Польська Об’єднана Робітничка Партія (ПОРП)** на чолі з Болеславом Берутом (1892-1956), що з 1948 р. взяла курс на будівництво „основ соціалізму” за радянським зразком. Зміни було закріплено схваленням 22 липня 1952 року *Конституції Польської Народної Республіки (ПНР)*, що увійшла до РЕВ (1949 р.) та ОВД (1955 р.). Смерть Й.Сталіна, викриття культу його особи на XX з’їзді КПРС та смерть Б.Берута спровокували першу з періодичних криз прорадянського комуністичного режиму у Польщі. Масовий робітничий рух 1956 р., який переріс у справжнє повстання у Познані, попри радянське невдоволення, привів до влади Владислава Гомулку (1905 – 82), комуністичного функціонера, що брав участь у польському русі Опору, а наприкінці 1940-х років став жертвою сталінських чисток у ПОРП. Нове керівництво пішло на

суттєві зміни, відмовившись від колективізації сільського господарства та розпочавши діалог з католицькою церквою.

Проте розпочаті реформи були поступово згорнуті, демонстрації студентів у березні 1968 р. були придушені з використанням антисемітських гасел. Врешті-решт, погіршення економічного становища наприкінці 1970 р. вилилося у чергову суспільно-політичну кризу. Розпочалися страйки у верфях й балтійських портах Гданська, Гдині і Щеціна. Криваве придушення страйків і пов'язана з цим дискредитація режиму змусила ПОРП та її радянських покровителів замінити В.Гомулку Едвардом Ґереком (1913–2001), комуністичним функціонером, який на відміну від інших мав досвід профспілкової роботи у Західній Європі, де в молодості працював гірником.

Реформи, розпочаті Е.Ґереком в умовах послаблення холодної війни, мали модернізувати польську економіку шляхом залучення західних технологій і кредитів, проте вони призвели лише до зростання зовнішньої заборгованості та зростання суспільних сподівань, яких не могла задовольнити планова економіка. Після підвищення цін 1976 р. в країні розпочалися масові страйки й створення перших в радянському блоці масових опозиційних організацій, як **Комітет захисту робітників, Рух захисту прав людини і громадянина** тощо, яким надавала підтримку католицька церква. Особливого поштовху демократичний рух набув з обранням наприкінці 1978 р. краківського архієпископа Кароля Войтили папою римським з ім'ям Івана Павла II (1920–2005). Візит папи на батьківщину наступного 1979 р. сприяв консолідації опозиції. Внаслідок страйку на гданській судноверфі у серпні 1980 р, який швидко переріс у загальнонаціональний, комуністичний уряд був змушений погодитись зі створенням **Незалежної самоврядної профспілки „Солідарність”** на чолі з робітником Лехом Валенсою (1943), яка швидко перетворилася на об'єднання опозиційних політичних сил. Протягом року її чисельність досягла 10 мільйонів чоловік.

Наслідком неспроможності ПОРП впоратися із ситуацією стало впровадження 13 грудня 1981 р. в країні надзвичайного стану. Всю владу в

країні взяла на себе **Військова рада національного порятунку**. Лідери „Солідарності” були ув’язнені, а само опозиційне профспілкове об’єднання – заборонене. Проте надзвичайний стан лише тимчасово послабив гостроту політичного протистояння, але не зміг розв’язати соціально-економічні та політичні проблеми країни. Більшість заарештованих опозиціонерів звільнили 1982 року, а наступного 1983 року воєнний стан було формально скасовано. Дорога до змін у польському суспільстві відкрилася лише з початком перебудови в Радянському Союзі. У лютому – квітні 1989 року у Варшаві відбувся „круглий стіл” за участю правлячої коаліції (ПОРП, Об’єднана селянська партія і Демократична партія), „Солідарності” та Римо-католицької церкви. Його рішення передбачали відновлення діяльності верхньої палати парламенту (сенату), скасованої референдумом 1946 р., проведення виборів до сейму на багатопартійній основі, введення посади президента та легалізацію „Солідарності”. На червневих парламентських виборах 1989 р. ПОРП зазнала поразки, здобувши лише гарантовану квоту з 40 % місць у сеймі й одне місце зі ста у сенаті.

У вересні сейм затвердив новий склад уряду, цілковито (окрім чотирьох міністрів силових відомств, за конституцією призначуваних президентом В.Ярузельським) сформований „Солідарністю” та Об’єднаною селянською й Демократичною партіями, які перейшли на бік опозиції. Уряд очолив відомий діяч опозиційного руху, юрист-католик Тадеуш Мазовецький (1927). Відповідно до змін, внесених до *Конституції* 29 грудня 1989 року, ПНР було повернуто назву Республіка Польща та відновлено державні символи міжвоєнного часу, скасовано політвідділи і проведено департизацію збройних сил, органів внутрішніх справ та держбезпеки, відмінено цензуру. Користуючись довірою суспільства, уряд у 1989 – 1990 рр. здійснив широку програму економічних реформ, розроблену міністром фінансів Л.Бальцеровичем, яка дістала назву „шокової терапії”. Поступово вдалося стримати інфляцію та наповнити крамниці товарами.

В січні 1990 року останній XI з'їзд ПОРП ухвалив рішення про її саморозпуск, а на президентських виборах, які відбулися у два тури 25 листопада та 9 грудня того ж року, переміг Л.Валенса, який став першим демократично обраним главою польської держави. У листопаді пройшли парламентські вибори, які принесли перемогу правим партіям, що виникли на базі „Солідарності”. Проте незгода правих сил і відсутність стабільної підтримки уряду у парламенті змусила Л.Валенсу розпустити сейм і провести позачергові парламентські вибори у вересні 1993 р. за новим виборчим законом, що встановлював 5% прохідний бар'єр для політичних партій і 8% для партійних блоків. Оскільки польське суспільство втомилося від реформ і розчарувалося у політиках з табору „Солідарності”, на виборах дві третини голосів отримали лівоцентристські Союз демократичних лівих сил (СДЛС), що сформувався з колишніх членів ПОРП, та Польська селянська партія – спадкоємиця Об'єднаної селянської партії часів ПНР. У вересні 1995 і вдруге у 2000 р. президентом Республіки Польща від Союзу демократичних лівих сил обирався Александр Кваснєвський (1954).

Поступово в країні сформувалася традиційна для демократичних систем **модель почергового перебування при владі правих та лівих сил**. На парламентських виборах 1997 р. перемогу здобула Виборча акція „Солідарність”, що об'єднала розрізнені праві сили. А 2001 р. до влади знову повернувся СДЛС в коаліції з ліберальним Союзом свободи. За результатами парламентських виборів у вересні 2005 р. до влади у Польщі прийшла правоцентристська коаліція, до якої входили партії „Право і Справедливість”, очолювана братами Ярославом та Лехом Качинськими, й „Самооборона” під проводом А.Леппера. Перемога правих сил була закріплена обранням Л.Качинського (1949) на посаду президента в ході президентських двотурових виборів 9 та 25 жовтня того ж року. Проте на дострокових парламентських виборах у вересні 2007 р. перемогла ліберально-центристська коаліція Громадянської платформи й Польської народної партії, яка сформувала уряд на чолі з Д.Туском (1957). Вступ Польщі до НАТО 17 квітня 1999 р. та приєднання

до Європейського Союзу 4 травня 2004 р. інтегрували країну у євроатлантичну спільноту.

Остаточній консолідації польської демократії сприяло ухвалення нової **Конституції**, що набула чинності 17 жовтня 1997 року. Згідно з нею, Республіка Польща за політичним режимом є демократичною, а за формою територіального устрою – унітарною державою. За формою правління - це парламентсько-президентська республіка. Главою держави є **президент**. Президент є вищим представником Республіки Польща і гарантом безперервності державної влади, він слідкує за дотриманням Конституції, стоїть на варті державного суверенітету й безпеки, а також недоторканності та цілісності її території; ратифікує й денонсує міжнародні договори і повідомляє про це сейм та сенат; призначає і відкликає повноважних представників Польщі в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі та відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників інших держав й адміністративних організацій; є верховним головнокомандувачем збройних сил. У випадку зовнішньої небезпеки президент віддає наказ про загальну або часткову мобілізацію та використання збройних сил для оборони країни. Окрім того, президент пропонує сеймові кандидатуру голови Польського національного банку, призначає суддів тощо. Президент доручає лідерів партії або партійної коаліції, яка має більшість депутатів у сеймі, сформувати уряд, а у випадку відсутності в сеймі дієздатної для створення уряду більшості президент розпускає сейм і призначає нові вибори. Термін повноважень президента складає п'ять років, одна й та сама особа може бути обрана на посаду лише двічі. Здійснюючи загальне керівництво в галузі внутрішньої та зовнішньої політики, президент користується допомогою консультативного органу – **ради національної безпеки**. Допоміжним органом президента є його **канцелярія**.

Законодавчу владу здійснюють сейм і сенат. Їх спільні засідання, які відбуваються у випадку складання присяги президентом, необхідності визнання його недієздатності чи висування обвинувачення президентові з метою

імпiчменту, називаються національними зборами. Сейм складається із 460 депутатів, а сенат – зі 100 senatorів. Сейм і сенат обираються на чотирирічний строк повноважень на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Сейм ухвалює закони більшістю голосів у присутності щонайменше половини від загальної кількості депутатів. Маршал сейму негайно передає закон маршалу сенату. Сенат мусить протягом 30 днів прийняти закон без змін, внести до нього поправки чи відхилити його. Якщо сенат протягом встановленого терміну не ухвалює відповідного рішення, закон вважається затвердженим. Постанову сенату, яка відхиляє закон або вносить поправки до нього, сейм може подолати простою більшістю голосів за присутності не менше половини депутатів. Закон, прийнятий сеймом і сенатом, передається президенту на підпис. Вето президента може бути подолане постановою сейму, прийнятою 3/5 голосів.

У цілому, компетенція сейму є ширшою, ніж компетенція сенату. Тільки сейм має право вирішувати питання про стан війни та підписання миру, брати участь у формуванні Конституційного і Державного трибуналів, затверджувати або скасовувати розпорядження президента про введення надзвичайного стану, здійснювати політичний та юридичний контроль за діяльністю уряду. Сейм може бути розпущений президентом на основі власної постанови, яка ухвалюється щонайменше двома третинами голосів від його конституційного складу у випадку неспроможності протягом 4 місяців ухвалити закон про бюджет та надати вотум довіри раді міністрів. Розпуск сейму тягне за собою одночасне припинення повноважень сенату. Однак сейм не може бути розпущений під час надзвичайного стану, а також протягом 90 днів після його закінчення.

Уряд Польщі – **рада міністрів** – здійснює внутрішню і зовнішню політику та поточне управління державою, забезпечує виконання законів, видає розпорядження, керує виконанням бюджету, забезпечує внутрішню і зовнішню безпеку, здійснює загальне керівництво в галузі відносин з іншими державами та міжнародними організаціями. До складу уряду входять **голова ради**

міністрів, його **заступники** та **міністри**. В адміністративно-територіальному плані Польща поділяється на шістнадцять **воєводств**, одним з яких є столичне місто-воєводство Варшава.

Чеська Республіка розташована в Центральній Європі, на Богемському плато або Чеському кристалічному масиві, який простягнувся через усю країну із заходу на схід. Територія складає 78,8 тис. км². Історично поділяється на три регіони: південно-західна частина називається **Богемією**, південно-східна – **Моравією**, північно-східна – **Сілезією**, що продовжується на території Польщі. **Населення** Чехії становить 10,23 млн. чол. (липень 2007 р.), країна є моноетнічною, 90,4 % становлять чехи, ще 3,7 % відносять себе до моравів, 1,9 % - словаки. Для Чехії характерний високий рівень урбанізації (75% населення) і висока щільність населених пунктів та невеликих поселень з міським типом забудови. До найбільших міст Чеської Республіки належать столиця Прага (1,2 млн. мешканців), Брно (390 тис.), Острава (330 тис.) та Пльзень (175 тис.), Усті-над-Лабем (106 тис.), Оломоуц (106 тис.); Ліберець (104 тис.). Чехія є однією з найменш релігійних держав Європи (59 % громадян відкидають приналежність до жодного з віросповідань), 26,8% є римо-католиками, 2,1% - протестантами. Державна мова - чеська.

Чехія - **високорозвинута індустріально-аграрна країна**, найстабільніша й серед посткомуністичних держав ЦСЄ. У 2006 р. ВВП країни за офіційним обмінним курсом склав \$128,9 млрд., а за ПКС – \$249,1 млрд., тобто \$24400 на душу населення; зростання ВВП сягнуло 5,7 %, а безробіття знизилося з 8,4 % до 6,6 %. До основних галузей **промисловості** країни належать: чорна металургія, електроенергетична, машино- та верстатобудівна, електротехнічна автомобільна, а також хімічна, легка (швейна, текстильна, взуттєва) та харчова (виробництво пива). Чеська скляна, керамічна і порцелянова промисловості набули світового визнання. Виробництво скла сконцентроване головним чином у містах Яблонец-на-Нісе, Нові Бор, Подебради (підприємство „Богемія”, розташоване тут спеціалізується винятково на виробництві обробленого вручну свинцевого кришталю), Карлови Вари. Центри керамічної і порцелянової

промисловості знаходяться в Південній Моравії і Західній Чехії. Важливу частку національного прибутку країни забезпечує туризм, щороку на чеських курортах у районах розташування джерел мінеральних вод (Карлові Вари, Маріанські Лазні, Франтишкові Лазні тощо) відпочиває близько 350 тис. відвідувачів, половина з яких – іноземці (2003 р.).

Сільськогосподарські угіддя становлять 55 % території: вирощування зернових (пшениця, ячмінь), цукрових буряків, льону, картоплі, хмелю, вирощують фрукти й овочі. Тваринництво м'ясо-молочного напрямку: розведення великої рогатої худоби, свинарство, птахівництво. Чехія є однією з найзалісненіших країн Європи, ліси вкривають 34% її території. Чехія експортує енергетичне устаткування, автомобілі і запчастини до них (продукція концерну „Шкода-Ауто”), верстати, електротехнічні вироби та комп'ютерна та побутова техніка (в країні на експорт працюють виробництва тайванської компанії FIC та японської „Панасонік”), продукція чорної металургії, кам'яне вугілля. Країна змушена ввозити нафту, газ, чорні метали. Значну частину імпорту становлять легкові автомобілі.

На межі нової ери на території сучасної Чехії проживали лужицькі племена – предки слов'ян, у III-V ст. сюди прийшли кельтські племена, які були асимільовані слов'янами. Потім чеські землі входили до складу **держави Само** (623-658 рр.), в IX ст. утворилось **Великоморавське князівство** (833-906 рр.) на чолі з династією Моймировичів; тоді ж було прийнято християнство, спочатку східного, а згодом західного обряду (885 р.). У 863-885 рр. на запрошення князя Ростислава місійною діяльністю в Моравії займалися слов'янські просвітителі Св. Кирило і Мефодій. На поч. X ст. Моравська держава впала під ударами мадярських племен. Натомість утворилось **Празьке князівство** з династією Пржемисловичів (874-1306 рр.), при Болеславі I та Болеславі II остаточно завершилося збирання чеських земель (995 р.), а 1085 р. князь Вратислав II прийняв королівську корону, яка з 1158 р. стала спадковою. Пржемисл I Отакара [1192-1193, 1197-1230], уміло втручаючись в боротьбу за трон Священної Римської імперії та підтримуючи різних претендентів, закріпив за

чеських правителями королівський титул. У 1212 р. він отримав від імператора Фридриха II „Золоту сицилійську буллу”, яка визнавала неподільність Чеської держави, права чеських феодалів обирати короля та інвеститури королем чеських єпископів і тільки мінімальні зобов’язання чеських державців перед німецькими королями та імператорами.

У 1241 р. Чеське Королівство героїчно зупинило наступ монгольських орд хана Батия в битві поблизу Оломоуца. При королі Пржемыслі II Отакарі (1253-1278) до Чехії були приєднані Австрія, Штирія, Карінтія та інші землі, що дали державі вихід до Адріатики. Найбільшої могутності королівство набуло при Карлі I (1346-1378) з династії Люксембургів, який був одночасно імператором Священної Римської імперії. В 1348 р. були засновані Празьке архієпископство й один із найдавніших й найавторитетніших в Середньовіччі Карлів університет. „Золота булла” 1356 р. надавала Чехії самостійний привілейований статус. Засуджений і спалений на соборі в Констанці церковний реформатор Ян Гус (1371-1415) став предтечею гуситського руху – антинімецьких, антифеодальних і антикатолицьких воєн під керівництвом Яна Жижки (1419-1434). З 1526 р. Чехія була включена до складу держави Габсбургів зі збереженням автономії, але в 1620 р. чеські землі повністю втратили незалежність. Після перетворення імперії Габсбургів на дуалістичну монархію, Чехія увійшла до австрійської частини - Ціслейтанії.

У липні 1918 р. в Празі було сформовано спільний чехословацький Національний комітет, який після розпаду Австро-Угорщини 28 жовтня 1918 р. проголосив незалежну **Чехословацьку Республіку**, за Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р. до її складу було включене й Закарпаття. У міжвоєнний період Чехословаччина була однією з найрозвиненіших країн Європи, але у вересні 1938 р. в результаті Мюнхенської угоди (змови) Німеччини із західними демократіями Берлін отримав Судети, перерважно заселені німецьким населенням, а в березні 1939 р. Райх анексував всю територію Чехії, перетворивши її на протекторат Богемію і Моравію. В травні 1945 р. відбулося Празьке повстання, й радянські війська визволили столицю

республіки. Поступово за підтримки Кремля в країні утвердилась комуністична диктатура, президент Е.Бенеш був відсторонений від влади, главою держави став лідер комуністів К.Готвальд. Але в 1968 р. під керівництвом лідера компартії О.Дубчека була здійснена спроба лібералізації політичного та економічного режиму та побудови „соціалізму з людським обличчям”, яка отримала назву **„Празької весни”**. Проте в ніч на 21 серпня 1968 р. до Чехословаччини були введені війська СРСР та інших країн-учасниць ОВД. За зміненою Конституцією з 1 січня 1969 р. Чехія поряд із Словаччиною отримала статус республіки у складі федеративної Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР).

У ході „оксамитової революції” в листопаді 1989 р. Чехословаччина ліквідувала комуністичний лад і розпочала демократичні ринкові перетворення, президентом було обрано драматурга-дисидента Вацлава Гавела. Найгострішою проблемою для ЧССР стало національне питання, змінилась навіть назва держави, вона стала **Чехо-Словацькою Федеративною Республікою** (ЧСФР). До історично традиційних взаємних претензій Чехії й Словаччини додавалися розбіжності з приводу темпів та методів здійснення економічних реформ. Значний розрив у соціально-економічному розвитку і політичному менталітеті Чехії та Словаччини, їх відмінні національно-культурні традиції в переломний історичний момент сприяли перемозі відцентрових сил. 25 листопада 1992 р. Федеральні збори прийняли закон про припинення існування ЧСФР з 31 грудня й поділ її на дві держави. Таким чином, 1 січня 1993 р. Чехословаччина розділилася на Чеську і Словацьку Республіки, що уклали Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво на 15 років та понад 20 договорів і угод з конкретних питань.

За Конституцією від 16 грудня 1992 р. Чехія є **парламентською республікою**. Але президент наділений значними повноваженнями: він призначає і звільняє голову уряду та міністрів, скликає засідання палати депутатів, має право накладати вето на закони, ухвалені парламентом (крім конституційних), призначає суддів, представляє державу на міжнародній арені,

є головнокомандуючим Збройних сил. Президента обирає парламент на спільному засіданні обох палат терміном на 5 років, він не може перебувати на посаді більше двох термінів поспіль, а з метою консолідації суспільства має залишити членство в політичних партіях на період виконання своїх обов'язків. Парламент може змусити президента піти у відставку, якщо за це проголосують 3/5 усієї кількості депутатів. З 7 березня 2003 р. президентом Чеської Республіки є Вацлав Клаус.

Законодавча влада належить двопалатному парламенту, що складається з палати депутатів та сенату. Сенат складається з 81 члена, що обираються на 6-річний термін за мажоритарною системою простої більшості. Для членів сенату встановлено високий віковий ценз – 40 років, він діє на постійній основі, оскільки кожних два роки змінюється третина його складу. Конституційно заборонено розпуск цього представницького органу. Нижня палата парламенту - палата депутатів складається з 200 членів, що обираються на 4 роки за партійними списками. Для партій діє 5 %, для двопартійних блоків – 7 %, а для трьох- і більше партійних – 9 % виборчий поріг. **Виконавчим органом** влади є уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Члени уряду не можуть одночасно бути депутатами парламенту, проте уряд підзвітний палаті представників і має отримати вотум довіри. Склад уряду прем'єр погоджує з президентом, після чого він затверджується парламентом.

Адміністративно Чехія поділена на 13 країв, аналогічний статус має й столиця, їхніми представницькими органами є крайові парламенти, які складаються з 45-64 осіб, що обираються на 4 роки. Так само як на загальнонаціональному рівні, на крайових виборах для політичних партій діє 5 % бар'єр та 18-річний віковий ценз. Виконавча влада належить крайовій раді, яка обирає зі свого складу голову – гетьмана.

Чехія має розгалужену **партійну систему**, яка спирається на півторасталітню традицію. Праве крило політичного спектра представлене Громадянською демократичною партією, Християнсько-демократичним союзом – Чехословацькою народною партією, Союзом свободи -

Демократичним союзом. Ліві сили представлені Комуністичною партією Богемії й Моравії й Чеською соціал-демократичною партією. Угорську меншину представляє Партія угорської коаліції, створена 21 червня 1998 р., що об'єднує Угорський християнсько-демократичний рух, Угорську громадянську партію й Рух „Співіснування”. Найбільшим профспілковим об'єднанням країни є Чесько-моравська конфедерація профспілок, заснована 1990 р., об'єднує 31 галузеву профспілку.

Словацька Республіка – розташована на південь від Польщі. Межує з Австрією (91 км); з Угорщиною (515 км), Польщею (444 км), Україною (90 км) та Чехією (215 км). Загальна площа країни становить 48,8 тис. км², **населення** – 5,45 млн. чол. В етнічному плані словаки становлять 85,8 %, угорці – 9,7 %, цигани – 1,6 % (дані перепису населення занижують кількість циганського населення, що складає приблизно 0,5 млн. чол.), русини й українці (1 %). Більшість мешканців – римо-католики (68,9 %), але є також греко-католики (4,1 %, на Пряшівщині) й православні. Словаки в цілому більш релігійні, ніж чехи. Столиця – Братислава (460 тис. мешканців), найбільші міста: Кошице (280 тис.), Нітра (110 тис.), Прешов (100 тис.), Банська-Бистриця (90 тис.). Офіційними мовами є словацька та угорська.

Словаччина – **індустріально-аграрна країна**, промисловість: чорна і кольорова (мідь, алюміній, нікель) металургія, нафтопереробна, хімічна (добрива, штучні волокна, ліки), взуттєва, електромашинобудівна (холодильники, телевізори, вагони, взуттєві верстати), пивоварна. Сільськогосподарські угіддя займають 50 % території: вирощування зернових (пшениця, ячмінь, кукурудза), цукрових буряків, виноградарство, садівництво, тютюнництво, а також тваринництво: молочне скотарство і свинарство. Експорт: текстильні вироби, мотоцикли, електротехнічне устаткування, товарні вагони. Імпорт: нафта, нафтопродукти, газ, боксити.

На зламі старої та нової ери на території сучасної Словаччини, як і Чехії, проживали лужицькі племена, пізніше поселилися кельтські племена, асимільовані слов'янами. А в X-XII ст. територія Словаччини була поступово

включена до складу Угорського Королівства, поступово Братислава стала одним із центрів, а з 1541 р. - навіть столицею Угорщини. Південні словацькі землі тоді ж захопила Османська імперія, а північні – монархія Габсбургів, напр. XVII ст. вся територія Словаччини опинилася в складі Австрії. У 1867 р. Словаччина була включена до складу Транслейтанії – угорської частини Австро-Угорщини. 28 жовтня 1918 р. словацькі землі увійшли до незалежної Чехословаччини, але в березні 1939 р. Словаччина проголошена самостійною державою „під охороною” нацистської Німеччини. Кульмінацією руху Опору стало Словацьке національне повстання восени 1944 р., яке охопило 2/3 країни. До травня 1945 р. вона була звільнена Радянською Армією, словацькі та чеські землі возз'єдналися в рамках Чехословаччини. З 1 січня 1969 р. Словаччина отримала статус республіки в складі федеративної ЧССР.

В перші місяці після „оксамитової революції” 1989 р. в Словаччині політичне лідерство захопило Товариство проти насилля (ТПН), яке об'єднало практично всі демократичні сили країни, в тому числі „прогресивних комуністів”, „комуністів 68-го року”, дисидентів руху „Хартія 77” та інших. Водночас, незважаючи на сильні антикомуністичні й антирадянські настрої, партіям, які спиралися на комуністичну ідею, вдалося зберегти свою вагу та вплив на суспільство на рівні середини 1990 р. На поч. червня 1992 р. відбулися вибори до словацького парламенту, на яких перемогу здобув Рух за демократичну Словаччину (РЗДС), що набрав 37 % голосів виборців, прем'єр-міністром Словацької Республіки став його лідер Владимир Мечьяр. Новим складом Словацька національна рада схвалила 17 липня 1992 р. Декларацію про суверенітет Словацької Республіки, а 2 вересня – затвердила підготовлений урядом В.Мечьяра проект Конституції, яка проголошувала Словаччину суверенною демократичною державою. В лютому 1993 р. її президентом був обраний Міхал Ковач, а на перших в незалежній країні виборах восени 1994 р. знову переміг РЗДС.

Характерні для уряду В.Мечьяра авторитарні методи управління, недотримання основоположних демократичних принципів, обмеження

конституційних прав опозиції та національних меншин неодноразово ставали об'єктом критики як всередині країни, так із боку міжнародної громадськості. Загостренню ситуації сприяла відмова від здійснення подальших економічних реформ, усунення іноземних інвесторів від участі у приватизації, збереження у власності держави великих підприємств та банківської сфери. Після відставки М.Ковача 2 березня 1998 р. В.Мечъяр намагався не допустити обрання нового глави держави, і країна 14 місяців жила без президента. Але, зрештою, на перших всенародних прямих виборах президента перемогу отримав 29 травня 1999 р. Рудольф Шустер, який взяв курс на інтеграцію Словаччини до європейських структур, залучення іноземних інвестицій, підтримав проведення економічних змін. Популістсько-авторитарна політика В.Мечъяра стала причиною пізнішого за решту центральноєвропейських країн вступу Словаччини до НАТО 29 березня 2004 р. Попри повільний темп економічних перетворень інтегрована у західний оборонний альянс Словаччина все ж змогла приєднатися до ЄС 1 травня 2004 р.

За територіально-адміністративним поділом Словаччина є **унітарною державою**, за формою правління – **парламентською республікою**. Президент виконує представницькі функції, скликає установчу сесію Національної ради та має право затверджувати кандидатури прем'єр-міністра й членів уряду, є головнокомандувачем Збройних сил. Суттєве значення має право президента розпустити Національну раду за умови, якщо вона за 6 місяців після обрання тричі відхилить урядову програму. Президент обирається шляхом загальних прямих виборів таємним голосуванням в два тури терміном на 5 років з правом переобрання. З 15 червня 2004 р. президентом Словаччини є Іван Гашпарович.

Законодавча влада належить однопалатному парламенту – Національній раді, що складається зі 150 депутатів, які обираються за пропорційною системою на 4 роки й не мають права займати урядові посади. Правом законодавчої ініціативи наділяються комісії ради (їх нараховується 21), депутати й уряд. Президент має право повернути прийнятий парламентом закон на повторний розгляд. Остаточного прийнятий закон підписують голова

національної ради, президент та прем'єр-міністр. Важливими повноваженнями Національної ради є схвалення змін до Конституції, ратифікація міжнародних договорів, затвердження державного бюджету, внесення пропозицій щодо проведення референдумів та контроль за діяльністю уряду. **Виконавчу владу** здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром, його програма у 30-денний термін має отримати вотум довіри з боку Національної ради. Уряд несе колективну відповідальність за виконання своїх повноважень перед радою, що може в будь-який час висловити йому недовіру. В разі відставки прем'єр-міністра йде у відставку весь уряд. В **адміністративному плані** Словаччина поділяється на 8 країв, а ті - на округи й райони, на рівні яких організовано державну адміністрацію. Місцеве самоврядування функціонує на рівні міських і сільських поселень.

У Словаччині великий вплив на функціонування владних механізмів політико-правової системи справляють **політичні партії** та рухи. Найбільшу вагу серед них мають „Напрямок – соціальна демократія”, Народна партія - Рух за демократичну Словаччину, Християнсько-демократичний рух, Словацький демократичний і християнський союз, Словацька національна партія, Партія угорської коаліції. Суттєвим впливом у суспільстві користується заснована й 1990 р. Конфедерація профспілок Словацької Республіки, що об'єднує 28 профспілок. Таким чином, в цілому формування елементів політичної системи Словаччини остаточно не завершилося і співпадає з трансформацією всього суспільного життя.

Континентальна, як і Чехія та Словаччина, **Угорська Республіка** розташована у східно-центральної частині Європи. Площа країни становить 93030 км², вона межує із Словаччиною (515 км) на півночі, Україною (103 км) і Румунією (443 км) на сході, Словенією (102 км), Хорватією (329 км), Сербією (151 км) на півдні й Австрією (366 км) на заході. **Населення** країни складає 9,956 млн. чол., країна є мононаціональною, 92,3% складають угорці; крім них у країні живуть цигани (1,9 %), німці, словаки, хорвати, румуни, серби тощо. Серед угорців переважають католики (51,9%), але в період Реформації в країні

склалася велика протестантська громада, більшість якої становлять кальвіністи (15,9 %) і лютерани (3 %). Угорщина - слабо урбанізована країна, лише 56 % жителів мешкають у містах. В країні 9 міст, населення яких перевищує 100 тис. жителів: Будапешт, столиця Угорщини, розташований на обох берегах Дунаю, на місці давньоримського міста Аквінк, заснованого більше 2000 років тому; є важливим культурним промисловий і торговим центром Європи (1,9 млн.); Дебрецен, економічний і культурний центр Великої рівнини за річкою Тисою (210 тис.); Мішкольц, другий за значенням промисловий центр країни (182 тис.); Сегед, історичне місто й аграрний центр Великої рівнини (167 тис.); Печ, місце розташування одного з п'яти найстарших університетів у Європі (162 тис.); Дьєр, важливий промисловий центр на Дунаї, на півдорозі між Віднем і Будапештом (127 тис.); Секешфехервар, торговельний центр, розташований до південно-заходу від Будапешта (108 тис.); Кечкемет (103 тис.).

Угорщина – **індустріально-аграрна країна**, ВВП за ПКС у 2007 р. склав \$194,2 млрд., тобто \$19500 на душу населення. Частка **промисловості** у ВВП становить 32,4% (2007 р.). Видобуток вугілля, бокситів, нафти, природного газу, залізних і марганцевих руд. Паливно-енергетичний комплекс орієнтується на імпортовані з Росії нафту і газ. Виробництво електроенергії, головним чином на ТЕС. Чорна й кольорова металургія. За виробництвом та споживанням алюмінієвих виробів на душу населення Угорщина посідає одне з перших місць у світі. Машинобудування: у тому числі автобудування (заводи „Ікар”), вагонобудування, виробництво локомотивів, суднобудування, сільськогосподарське, виробництво засобів зв'язку, обчислювальної техніки, медичного встаткування. Хімічна промисловість: продукти органічного синтезу, мінеральні добрива. Угорська фармацевтична промисловість має давні традиції, її продукція широко відома у багатьох країнах світу. Головні підприємства галузі – “Хіноїн” та “Гедеон Ріхтер”, створені ще у довоєнний період. Легка (текстильна, взуттєва) й харчова промисловість, зокрема, олійна, плодоовочеконсервна, м'ясопереробна, виноробна, а також виробництво свіжемороженої птиці.

Сільське господарство Угорщини дає 3,3 % ВВП й охоплює 5,5 % робочої сили, належить до середньоєвропейського типу (рівно зорієнтоване на рослинництво й тваринництво). Дві третини ріллі - під зерновими (пшениця, кукурудза). Вирощують цукровий буряк, соняшник, коноплі. Розвинуте виноградарство, плодівництво, овочівництво. Виноградники Угорщини займають 8 тис. га. На весь світ відоме токайське вино, яке виробляють із винограду, вирощеного на схилах однойменної вулканічної гори. Більшу частину виробництва в Угорщині становлять столові вина із сортів винограду, який зростає на піщаних ґрунтах межиріччя Дунаю і Тиси. У тваринництві головними галузями є свилярство і птахівництво. Угорщина - один з головних виробників меду в Європі. Важливу роль в угорському господарстві займає частка послуг, у тому числі й пов'язаних з туризмом (64,2 % ВВП, 61,2% працюючих, 2007 р.). Щорічно країну відвідує 41 млн. іноземних туристів. Країна має розбудовану **транспортну мережу**. Угорщина й Австрія спільно управляють міжнародною залізницею зі стандартною колією, 118 км якої проходить по території Угорщини й 73 км по Австрії. Не маючи виходу до моря, має невеликий торгівельний флот з восьми вантажних судів. Слід згадати, що саме в Будапешті на поч. XX ст. був відкритий перший у континентальній Європі метрополітен (другий у світі, після лондонського).

Територія басейну Дунаю, в якому розташована Угорщина, здавна була привабливим регіоном для різноманітних народів, головним чином кочових. Вона була заселена у різний час скіфами, сарматами, іллірійцями, кельтами і даками. Тюркомовні племена **гуннів** із Центральної Азії, вторгнувшись 375 р. до Східної Європи і підкоривши під проводом короля Аттіли (406-453) більшість місцевих варварських народів, розташували центр своїх володінь на землях Паннонії (сучасної Угорщини, звідки було зручно здійснювати напади на Західну Римську імперію. Пізніше середньовічні угорські літописці вважали свій народ прямими нащадками гуннів, а назва „Hungaria” закріпилася у європейських мовах як етнонім країни. Імена ж Аттіла, Чаба і Аладар

(легендарні сини Аттіли) стали загальновживаними серед мадярського населення.

По смерті Аттіли імперія гуннів розпалася, і Середнє Подунав'я було розділене між різними германськими племенами, згодом регіон попотрапив під контроль аварів, але перемога Карла Великого над аварами 805 р. сприяла їхній швидкій асиміляції із сусідніми народами. Власне ж угорці (самоназва – мадяри) походять від групи фіно-угорських племен, що мешкали між середньою течією Волги та Уральськими горами на північ від Ками. У сер. III тис. до н.е. угро-фіни розкололися на дві основні групи – фінів, які мігрували до Балтійського регіону, й угрів, які були предками не лише сучасного населення Угорщини, а й хантів та мансі. Близько 800 до н.е. угорці покинули лісисті райони Приуралля й відступили на південь, де вони остаточно перейшли до скотарсько-кочового способу життя. Хазарський каган дозволив семи мадярським племенам переселитися до долини Дону й Сіверського Дінця, яку вони називали Леvedією на честь свого вождя. Після невдалого повстання проти Каганату бл. 830 мадяри під проводом вождя Алмоша рушили на захід й близько 896 р. під проводом Арпада (895-907), засновника династії Арпадовичів, подолали Карпати й розбили Лаборця - князя східнослов'янського племені білих хорватів з центром в Ужгороді, після чого заповнили сучасну територію Угорщини. До 902 р. вони розправилися з Великоморавською державою, у 907 р. розбили баварців поблизу сучасної Братислави, й весь Карпатський басейн опинився в руках мадяр.

Тільки поразка на р. Лех поблизу Аугсбурга, завдана угорцям імператором Священної Римської імперії Оттоном Великим у 955 р., змусила їх остаточно перейти до осілого способу життя. Князь Геза (972-997) прийняв християнство 973 р. і з цього часу підтримував тісні стосунки з церквою на Заході й Сході. А син Гези - Іштван (Стефан) Святий (997-1038), одружений на баварській принцесі, був коронований в Естергомі легатом папи Сильвестра II на Різдво 1000 (або 1001) р., одержавши як духовну, так і світську владу. Ласло I Святий (1077-1095) у протистоянні між папою й візантійським імператором

прийняв сторону Рима, який дозволив йому відібрати від Візантії у 1091 р. Ховатію, Славонію й Далмацію. За Бели III (1172-1196) була завершена інтеграція держави у західний культурний простір. Процеси феодальної роздробленості змусили короля Андраша II (1205-1235) підписати в 1222 р. „Золоту буллу”, яка гарантувала аристократії та слугам короля індивідуальну свободу, звільнення від податків і обов’язкової військової служби за кордонами країни та захист від антизаконних королівських указів. У 1277 р. було навіть скликано перший парламент, а з 1290 р. практикувалися щорічні з’їзди національної ассамблеї.

Після смерті останнього короля з династії Арпадів на угорському престолі утвердився онук неаполітанського короля Карл I Роберт (1307-1342) із династії Анжу, що сприяло остаточній централізації країни та економічному піднесенню. Розквіт тривав за його сина Лайоша (Людовика) I Великого (1342-1382), який прагнув прищепити в Угорщині звичаї французького рицарства, став меценатом мистецтв і заснував в 1367 р. університет в Печі, а в 1370 р. Лайоша обрали королем Польщі. Золотою добою в середньовічній історії Угорщини вважається період правління Матяша Корвіна (1458-1490), який зламав опір королівській владі з боку аристократів, замінив феодальні рекрутські набори регулярним національним військом („чорною армією”), відданим лише своєму королю, встановив збір податків на регулярній основі. Однак після його смерті завершилося закріпачення селянства, що полегшило завоювання Південної й Центральної Угорщини турками-османами.

Але Габсбурги після перемоги над ними біля стін Відня 1683 р. створили Священну лігу під егідою папи (Польща, Австрія, Венеція, Росія), взяли Буду (1686 р.), а 1691 р. принц Євгеній Савойський окупував Трансільванію. Карловицький договір 1699 р. змусив турків покинути всю Угорщину, крім Баната (Воєводини). Таке „визволення”, в ході якого Леопольд I [1655-1687] скасував навіть „Золоту буллу”, негативно сприймалося в усьому суспільстві. Кульмінацією всіх антиавстрійських повстань стала національно-визвольна війна угорського народу 1703-1711 рр. під проводом князя Ференца Ракоці II.

До 1707 р. Ракоці спромігся зібрати 100-тис. народну армію й ліквідувати владу Габсбургів в Угорщині. Проте постання зазнало поразки, і в квітні 1711 р. був підписаний Сатмарський мир, який обіцяв Угорщині конституційну свободу, але так і не був виконаний. Тому 15 березня 1848 р., дізнавшись про революційні виступи в Парижі та Відні, радикально налаштоване населення Пешта на чолі з Шандором Петефі здійснило безкровну національно-визвольну революцію, й угорський сейм взяв владу в свої руки, прийнявши пакет демократичних Березневих законів (пізніше підписаних імператором Фердинандом V). Однак після придушення революції у Відні контрреволюційний кабінет змусив Фердинанда V зректися престолу на користь свого племінника Франца Йосифа I [1848-1916], який не вважав себе зобов'язаним дотримуватися угод попередника. Повстанці були розгромлені австрійськими військами за допомоги царської Росії. Але після поразок при Сольферино (1859 р.) й Кенінграці (1866 р.) від Франції й Пруссії австрійський істеблішмент був змушений піти на поступки, й 28 липня 1867 р. Австрію було перетворено на дуалістичну двоєдину **Австро-Угорську монархію** (при цьому Франц Йосиф коронувався як угорський король).

Колапс Австро-Угорщини у Першій світовій війні викликав революційні події в Будапешті, де 30 жовтня 1918 вибухнула “Революція гвоздик”. 16 листопада 1918 р. Угорщину проголосили республікою, яка в березні 1919 р. стала радянською. Очолювана комуністом Белою Куном та соціал-демократом Шандором Гарбаї, вона проіснувала до серпня: Антанта дозволила румунській армії напасти на Угорщину, і червоний режим впав. Після відходу інтервентів 16 листопада 1919 р. в столицю на чолі контрреволюційних („білих”) сил вступив Міклош Горті, останній адмірал австро-угорського флоту. Обрані 1 березня 1920 р. Національні збори під багнетами військових проголосили Угорщину монархією, щоб зберегти можливість претендувати на історичні землі колишнього королівства. Оскільки одночасно було схвалено закон, що забороняв займати угорський трон Габсбургам, виникла унікальна ситуація, коли „монархія” функціонувала без монарха на чолі з „регентом” М.Горті. В

країні було встановлено класичний авторитарний режим, у якому обмежувалися демократичні свободи та діяльність радикальних партій.

Зблизившись із нацистською Німеччиною, Угорщина взяла участь у розчленуванні Чехословаччини і отримала за Першим Віденським арбітражем Південну Словаччину та Закарпатську низовину (з містами Кошіце, Ужгород і Мукачево), решта Карпатської України була окупована в середині березня 1939 р. Передача ж Угорщині Північної Трансільванії за 2-м Віденським арбітражем 1940 р. остаточно зорієнтувала країну на держави „осі”. У червні 1941 р. Угорщина без оголошення війни почала наступ проти СРСР, пізніше опинилася в стані війни з Британією й сама оголосила війну США. Після капітуляції Румунії М.Горті зробив відчайдушну спробу вивести свою державу з війни, вступивши в сепаратні переговори з Москвою, й 15 жовтня 1944 р. оголосив по радіо про перемир'я. Але, шантажований долею викраденого сина, він був посаджений нацистами під арешт у старовинному замку, відсторонений від влади і замінений на слухняного фашиста Ф.Салаші, який довершив процес геноциду єврейського населення.

За Паризьким мирним договором 1947 р. було відновлено кордони Угорщини 1920 р., а її уряд взяв зобов'язання сплачувати СРСР, Югославії та Чехословаччині репарації в сумі \$300 млн. Водночас Угорщина була єдиною державою ЦСЄ, де Радянський Союз дозволив провести вільні вибори (4 листопада 1945 р.), що принесли перемогу Партії дрібних сільських господарів (ПДСГ), навколо якої об'єдналися правоцентристські й просто демократичні сили. Проте контрольна комісія домоглася передачі ключових урядових посад комуністам, пізніше лідери ПДСГ і Національно-селянської партії були заарештовані. За таких умов наступні „вибори” (серпень 1947 р.) формально легітимізували передачу влади Угорській партії трудящих (УПТ, утворена шляхом злиття комуністичної та соціал-демократичної партій). Лише смерть Й.Сталіна та наростання напруги в угорському суспільстві змусили нове радянське керівництво скорегувати політику щодо Угорщини. Сталініста – прем'єра М.Ракоші викликали до Москви і, залишивши на посту генерального

секретаря, замінили на посаді голови уряду Імре Надем (1896-1958). Його угруповання домоглося звільнення політичних в'язнів, вільного права виходу селян із кооперативів, відновило свободу преси й збільшило випуск продуктів народного споживання. 23 жовтня 1956 р. в Будапешті відбулася студентська демонстрація під національними прапорами з вимогами виборів, виведення радянських військ і побудови „істинного соціалізму”. Спроба розгону демонстрації призвела до її переростання у народну революцію, жорстоко придушену радянськими військами 4-11 листопада 1956 р.

Приведений ними до Янош Кадар (1912-1989), належав до поміркованих комуністів, переконаних у необхідності трансформації системи, тому після серії репресій 1957 р. він приступив до обережного і поступового реформування (подібного до запланованого прихильниками І.Надя), яке сприяло стабілізації й лібералізації режиму. З січня 1966 р. Я.Кадар впроваджував у країні „новий економічний механізм”, який передбачав підвищення ефективності виробництва шляхом економічної децентралізації й урахування рентабельності підприємств. Сільськогосподарські кооперативи отримали право вільно продавати вироблені товари. Поступово Угорщина посіла чільні позиції в Європі за рівнем життя, доходів робітника і споживанням калорій на душу населення, ставши, за влучним виразом, т.зв. „найвеселішим баракком” у комуністичному таборі. Проте „гуляшевий сціалізм” тривав не довго: після 1980 р. початкові успіхи реформ, зокрема підвищення зарплати, були перекреслені подорожчанням нафти, і економіка стала відчувати труднощі. Це спонукало Я.Кадара у 1988 р. передати посаду генсека ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) ліберальному апартнику Карою Гросу. УСРП першою з прорадянських компартій погодилася сісти за стіл переговорів з опонентами, зберігши у такий спосіб мир в суспільстві; 23 жовтня 1990 р. **Угорська Народна Республіка** перетворилася на **Угорську Республіку**, поступово було ліквідовано решту елементів комуністичної диктатури.

Вже перші ж багатопартійні вибори в травні 1990 р. привели до влади опозиціонерів – у Державних зборах більшість посіли Угорський

демократичний форум, Незалежна партія дрібних господарів, Християнсько-демократична народна партія. В серпні того ж року Угорщина стала **парламентською республікою**. Главою держави є президент, який обирається парламентом строком на 5 років і може бути переобраний на другий термін. Законодавча влада належить однопалатному парламенту - Державним зборам, які обирають президента, прем'єр-міністра, членів Конституційного суду, спікера національних й етнічних меншин, голову Верховного суду й генерального прокурора. Парламент здійснює також контроль за діяльністю виконавчої влади за допомогою депутатських запитів й інтерпеляцій, а також роботи парламентських комісій. Державні збори обираються за змішаною системою: 176 депутатів – за мажоритарною системою в одномандатних округах, 152 - в багатомандатних округах на основі пропорційного представництва, 58 - на основі загального пропорційного представництва в масштабах країни. Орган виконавчої влади - уряд формується прем'єр-міністром. Угорщина – унітарна держава, в адміністративному відношенні підрозділяється на 19 комітатів і столичний муніципалітет.

Литовська Республіка розташована на південно-східному узбережжі Балтійського моря. Її територія становить 65,2 тис. км² і межує на півночі з Латвією, на сході і південному сході – з Білоруссю, на півдні – з Польщею, на південному заході – з Калінінградською областю Російської Федерації, західний кордон держави проходить Балтійським морем; довжина морської берегової лінії - 99 км. Литва складається з чотирьох історичних регіонів – **Жемайтії** (на заході), **Аукштайтії** (на сході), **Дзукії** (на південному сході), **Сувалкії** (на південному заході). **Населення** Литви становить 3,58 млн. осіб (2007 р.) і є майже мононаціональним, оскільки частка литовців - 83,4 %; крім того, в державі проживають росіяни (6,3 %), поляки (6,7 %), білоруси (1,6 %). Державна мова - литовська, одна з найдавніших індоєвропейських мов. Більшість литовських громадян сповідує католицизм (79 %), незначна частина - православ'я (4,1 %) і лютеранство (1,9 %).

Литва - розвинута **індустріально-аграрна держава**. ВВП країни через фінансову нестабільність перших років незалежності був найнижчим серед країн Балтії, але в 2007 р. ВВП Литви оцінювався в \$ 28,57 млрд. за офіційним обмінним курсом, або \$ 59,59 млрд. дол. за ПКС, що становило \$ 16700 на душу населення. **Промисловість** забезпечує 34,2 % ВВП, найшвидше зростають такі галузі, як текстильна промисловість, приладобудування і нафтопереробка. Дві найбільші електростанції – Ігналінська атомна і Електренайська ГРЕС – забезпечують Литву електроенергією (ядерне паливо для атомної станції імпортується з Росії). Нафтопереробний завод у Мажейкяї, розташований за 100 км від балтійського узбережжя, має потужності, що вдвічі перевищують потреби країни у нафтопродуктах, проте залежить від іноземних поставок сировини, головним чином, з Росії. Крім того, в Бутінзі, на узбережжі Балтійського моря, побудовано нафтовий термінал, що дасть можливість отримувати нафту від альтернативних російським постачальників сировини. Близько 5,2 % ВВП забезпечує **сільськогосподарське виробництво**, в якому перед ведуть виробництво зернових, цукрового буряка і молочних продуктів.

З-поміж цілої низки економічних і військово-політичних дивідендів, що їх отримала Литва від вступу до ЄС і НАТО, заслуговує на увагу прискорене перетворення Литви на **туристичну державу**. Цьому сприяє активна реклама туристичних можливостей країни інформаційно-туристичними центрами, створеними литовським Департаментом у справах туризму в Берліні, Москві, Гельсінкі, Варшаві й Барселоні. До 2008 р. планується також відкриття нових центрів у Великій Британії, Франції, Італії, Росії і Китаї.

Територія країни здавна була заселена литовськими племенами індоєвропейської групи балтів. Від IX ст. литовські племена жили в дрібних феодальних протодержавах, які в першій половині XIII ст. об'єднав у Велике князівство Литовське Міндовг, що в 1253 р. прийняв від Папського престолу королівський титул і хрещення за католицьким обрядом. Першою столицею нової держави стало м. Новогрудок (нині – в Білорусі), а з 1323 р. – Вільно (сучасний Вільнюс). В період найбільшої могутності під час правління

великого князя Вітовта (1392-1430) держава включала територію сучасної Білорусі, більшу частину території України, західні й південно-західні райони Росії, розкинувшись на просторі від Балтійського до Чорного моря. При політичному домінуванні еліти балтського походження, адміністративний устрій, соціально-економічний і культурний розвиток Великого князівства визначався населенням українських і білоруських земель, а офіційною мовою стала староукраїнська. Запекла боротьба з хрестоносцями Тевтонського ордену змусила владну верхівку великого князівства вступити в союз з Польським королівством, уклавши Кревську унію 1385 р.

У 1569 р. Польща й Литва остаточно об'єднались у двоєдину державу – **Річ Посполиту**, але в останній третині XVIII ст. її було поділено між Росією, Австрією й Пруссією, причому більша частина території Литви (крім Малої Литви - Клайпедського краю, що його анексувала Пруссія) увійшла до складу Російської імперії. У 1830-31 і в 1863-64 рр. литовці брали активну участь у польських повстаннях проти російської влади, наслідком чого стало впровадження насильницької русифікації **Північно-Західного краю** і 40-річна заборона друкувати литовські книги латиницею (скасовано лише 1904 р.). Від початку Першої світової війни Литва перетворилася на арену бойових дій німецької й російської армій, а з осені 1915 р. була майже повністю окупована німецькими військами. Оскільки царський уряд Росії проігнорував вимогу надати Литві автономії, провідні литовські політики на чолі з А.Сметоною переорієнтувались на Німеччину. 21 вересня 1917 р. з дозволу німецьких окупаційних властей була обрана Литовська Таріба, яка 11 грудня того ж року ухвалила рішення про відновлення Литовської держави й союз із Німеччиною. 16 лютого 1918 р. Таріба проголосила незалежність Литви, більшовицька Росія визнала цей факт договором від 12 липня 1920 р.

Найголовнішою зовнішньополітичною проблемою литовського керівництва у міжвоєнний період стало питання повернення столиці – Вільнюса, окупованого в жовтні 1920 р. військами польського генерала Желіговського. У 1923 р. Ліга націй визнала приєднання Вільнюса до Польщі й

лише у жовтні 1939 р., коли Литва, згідно з таємним протоколом до німецько-радянського Договору про дружбу і кордони опинилася в зоні радянських інтересів, СРСР повернув місто Литві після спільного з Німеччиною розгрому Другої Речі Посполитої. 10 жовтня 1939 р. СРСР і Литва уклали Договір про взаємодопомогу, згідно з яким на її територію для „захисту” були введені частини Червоної армії. Звинувативши Литву в порушенні договору, 14 червня 1940 р. СРСР висунув вимогу створити прорадянський уряд, а 15 червня увів у республіку додатковий військовий контингент. 3 серпня 1940 р. Литва стала союзною республікою у складі СРСР, десятки тисяч литовців були депортовані й піддані репресіям.

Вже в перший тиждень після нападу Німеччини на СРСР литовська територія була окупована німецькими військами, частина литовського населення підтримала сформований у листопаді 1940 р. Фронт литовських активістів, що на початку війни співпрацював з німецькою владою. Водночас у лавах Червоної армії воювала 16-та литовська дивізія. Після звільнення республіки від німецької окупації й заміни її на радянську поборники незалежної Литви продовжили збройний опір радянській, що тривав до сер. 1950-х років. Попри проведення в республіці політики форсованої індустріалізації і примусової колективізації сільського господарства, Литва доволі швидко перетворилася на індустріально-аграрну республіку. Провідними галузями промисловості стали машинобудування і металообробка, не втратили свого значення харчова і легка промисловість, було створено нові галузі – хімічну, мікробіологічну і нафтопереробну, побудовано такі великі підприємства як верстатобудівний завод “Жальгіріс”, Клайпедський суднобудівний завод “Балтія”, Паневежський “Екранас”, завод “Азотас” в Йонаві, Шауляйський телевізійний завод, Клайпедський домобудівний комбінат, Утенську трикотажну фабрику, Алітуський м’ясокомбінат тощо. У 1959 р. введено в дію Каунаську ГЕС, а 1983 р. – перший блок Ігналінської АЕС. Швидкими темпами розвивалось м’ясне і молочне тваринництво.

Новий етап **національно-визвольного руху** в Литві розпочався, коли в жовтні 1988 р. на своєму установчому з'їзді конституювався Народний рух за перебудову „Саюдіс”, що з лютого 1989 р. взяв курс на відновлення в Литві державної незалежності. Активізувалась діяльність Ліги Свободи Литви – антикомуністичної організації, створеної ще 1978 р., а очолювана Альгірдасом Бразаускасом Комуністична партія Литви 1990 р. вийшла зі складу КПРС. На виборах до Верховної Ради Литовської РСР у березні 1990 р. більшість завоювали прихильники незалежності, а головою парламенту було обрано лідера „Саюдіса” Вітаутаса Ландсбергіса. 11 березня 1990 р. литовський парламент ухвалив Акт про відновлення незалежності Литовської держави – Литовської Республіки. Після провалу путчу, здійсненого ГКЧП, 6 вересня 1991 року незалежність Литви та решти балтійських держав визнав СРСР.

Згідно з Конституцією, схваленою на референдумі 25 жовтня 1992 р., Литва є **парламентсько-президентською республікою**. Президент обирається на загальних виборах терміном на 5 років і наділений повноваженнями вирішення важливих питань внутрішньої політики й разом із урядом здійснення зовнішньої, частина актів і рішень глави держави потребують контрасигнування прем'єр-міністра. Першим президентом Литви було обрано А.Бразаускаса (1993-1998), з 26 лютого 1998 р. (з перервою в лютому 2003 - липні 2004 рр., коли президентом Литви був відправлений згодом у відставку внаслідок імпічменту Роландас Паксас) президентом республіки є колишній громадянин США і ветеран націоналістичного Руху опору Валдас Адамкус (1926). Вищий законодавчий орган – сейм складається із 141 депутата, які обираються за змішаною (пропорційною – 70 мандатів і мажоритарною – 71) системою на чотирирічний термін. В адміністративно-територіальному плані держава поділяється на 10 повітів.

Партійна система Литви перебуває на стадії становлення: якщо на виборах 1990 р. конкурували між собою 7 партій, то в жовтні 2000 р. за депутатські мандати боролись представники 28 партій і блоків. Найбільші політичні партії й коаліції – центристська Партія праці (засн. в листопаді 1993

р., на виборах у жовтні 2004 р. отримала 28,6 % голосів), „Працюймо для Литви” (соціал-демократи й соціальні ліберали, 20,7 %), правий блок „Союз Вітчизни” - Консервативна партія (14,6 %), „За порядок і справедливість” (ліберальні демократи й Литовський народний союз, 11,4 %), правоцентристський „Союз лібералів і центру” (засн. в червні 2003 р., 9,1 %) та лівоцентристський „Союз фермерів і Нової демократії” (6 %). З 4 липня 2006 р. уряд країни очолює лідер Соціал-демократичної партії Литви (засн. в січні 2001 р.) Гедимінас Кіркілас (1951).

Латвійська Республіка є північною сусідкою Литви, територія країни складає 64,6 тис. км², вона межує з Білоруссю (141 км), Естонією (339 км), Литвою (453 км) й Росією (217 км). **Населення** країни – 2,26 млн. чол. (липень 2004 р.), в т.ч. латвійці – 57,7 %, росіяни – 29,6 %, білоруси – 4,1 %, українці – 2,7 %, поляки – 2,5 %, литовці – 1,4 %, інші – 2 %. Офіційна мова – латиська. Релігія: протестантизм сповідує 50 % населення, православ’я – 25 %, католицизм і лютеранство – близько 20 %, інші релігії – 5 %. Столиця – м. Рига, інші великі міста: Лієпая, Юрмала, Даугавпілс, Єлгава, Вентспілс, Валмієра, Алуксне, Резекне та інші.

Сфери економіки: виробництво автобусів, фургонів, дорожньої та залізничної техніки, синтетичних волокон, сільськогосподарських машин, пральних машин, радіоприймачів, електроніки, медикаментів; харчова і текстильна промисловість. Промисловість Латвії є залежною від імпорту енергії, сировини та напівфабрикатів.

Латиські племена (земигола та ін.) розселилися на узбережжі Ризької затоки в IX ст., починаючи з XIII і до сер. XVI ст. Латвія перебувала під владою Лівонського ордену, із сер. XVI ст. ця територія була розподілена між Польщею (Курляндія) та Швецією (Рига); в 1721-1795 рр. була приєднана до Росії. В лютому 1918 р. вся Латвія була окупована Німеччиною, а 18 листопада того ж року була проголошена незалежна Латвійська Республіка. В травні 1934 р. після перевороту влада опинилася в руках авторитарного уряду, який було повалено в червні 1940 р.; 21 липня того ж року Народний сейм проголосив

Латвійську Радянську Соціалістичну Республіку; 5 серпня Верховна Рада СРСР схвалила вступ Латвії до складу СРСР. 18 березня 1990 р. Народний фронт Латвії переміг на виборах до Верховної Ради, а в травні того ж року була прийнята Декларація про поновлення незалежності (визнана недійсною Указом Президента СРСР від 12 травня 1990 р.). На референдумі, що відбувся 3 травня 1991 р., 77,6 % голосуючих висловилися за вихід Латвії зі складу СРСР; 6 вересня 1991 р. Державна Рада СРСР визнала незалежність Латвійської Республіки.

З метою наголосити на незаконності анексії і вказати на факт правонаступництва держави з республікою 1918-1940 рр. було поновлено дію Конституції від 15 лютого 1922 р., до якої в 1994 і 1996 рр. було внесено зміни. Однак ці поправки не стосувалися питань організації державного механізму. В 1998 р. Конституція була доповнена розділом про права людини і положенням про латиську мову як єдину державну. За формою правління Латвія є **парламентською республікою**, президент якої обирається сеймом на 4 роки з правом переобрання на другий термін. На пропозицію не менш, ніж половини членів сейму, парламент більшістю не менше, ніж у 2/3 голосів може поставити питання про усунення президента. Президент, у свою чергу, має право запропонувати розпуск сейму через референдум, якщо ж його результати будуть негативні, то президент вважається усуненим з посади. Президент не несе політичної відповідальності за свою діяльність, всі його акти мають бути контрасигновані главою уряду і відповідним міністром. Президент може бути притягнений до кримінальної відповідальності, якщо сейм дасть на це згоду більшістю не менше, ніж 2/3 голосів.

Органом **законодавчої влади** є сейм, який складається із 100 депутатів, що обираються за пропорційною системою на 4 роки. Конституція надає президенту право відкласти опублікування закону на 2 місяці, він зобов'язаний це зробити, якщо цього вимагає третина членів Сейму. „Затриманий” таким чином закон має бути винесений на референдум, якщо цього вимагатиме не менше, ніж 1/10 частина виборців. Така процедура в теорії конституційного

права називається „народне вето”. Серед інших сфер діяльності сейму слід виділити прийняття державного бюджету, проект якого готує й подає кабінет міністрів. Важливим напрямом є парламентський контроль за діяльністю уряду. Сейм має право звертатися до членів уряду із запитами і запитаннями, на які ті зобов’язані давати відповідь особисто або через уповноважену на це особу.

Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів, але в Конституції практично нічого не говориться про його компетенцію, хоча на практиці саме уряд є центром управлінської діяльності. Прем’єр-міністр призначається президентом, для виконання своїх обов’язків прем’єру й міністрам необхідна довіра сейму, для чого, зокрема, застосовується процедура надання інвеститури уряду. Конституція передбачає колективну та індивідуальну політичну відповідальність кабінету міністрів перед сеймом. Якщо ж сейм висловлює недовіру прем’єру, то у відставку іде весь кабінет міністрів. За формою державного устрою Латвія є **унітарною державою**. Адміністративно-територіальний поділ: 26 повітів і 7 муніципалітетів. На всіх рівнях адміністративно-територіального поділу формуються органи самоврядування – ради.

Естонська Республіка – держава, розташована на північному заході Східної Європи, на узбережжі Балтійського моря (Фінської та Ризької затоки); межує з Латвією (339 км) та Росією (294 км). Територія країни становить 45226 км², **населення** – 1,316 млн. чоловік (липень 2007 р.): естонці – 67,9 %, росіяни – 25,6 %; українці – 2,1 %; білоруси – 1,3 %, фіни – 0,9 %, інші – 2,2 %. Релігія – в основному естонці сповідують протестантизм (більшість віруючих – лютерани-євангелісти, 13,6 %), православні (12,8 %, частина парафій підпорядкована Московському патріархату, інша належить до місцевої церкви, що підпорядковується Константинопольському патріархату), католики тощо. Офіційна мова – естонська, окрім того вживаються російська, українська, англійська, фінська та інші. Столиця – м. Таллінн; інші великі міста: Пярну, Тарту, Нарва, Хаапсалу, Палдискі та інші.

Ести, предки естонців, які заселили Балтійське узбережжя в I ст., протягом тривалого часу знаходились під владою різних держав: Данії, Польщі, Швеції й Росії. В XIII – сер. XVI ст. південь сучасної Естонії належав Лівонському ордену, а протягом сер. XVI - XVII ст. країна знаходилась під владою Швеції. Після закінчення Великої Північної війни між Московським царством і Швецією за Ніштадським мирним договором від 30 серпня 1721 р. Естонія увійшла до складу Російської імперії. Модерна Естонська держава утворилася в результаті Першої світової війни й краху Російської імперії 24 лютого 1918 р., коли після перших виборів до естонського парламенту була проголошена незалежність республіки. Зміни, що відбулися, знайшли відбиток у Конституції, прийнятій Установчими зборами у 1920 р. Подальші внутрішні події призвели до того, що в країні був установлений, по суті, авторитарний режим. Але 17 липня 1940 р. Естонська Республіка була окупована радянськими військами, й 21 липня маріонеткова Державна дума проголосила **Естонську Радянську Соціалістичну Республіку**, а 6 серпня того ж року Верховна Рада СРСР схвалила її вступ до складу СРСР.

16 листопада 1988 р. була прийнята Декларація про суверенітет Естонської РСР, а 8 травня 1990 р. проголошена Естонська Республіка, СРСР визнав її незалежність 6 вересня 1991 р. 28 червня 1992 р., на основі положень конституції 1938 р. (цим наголошувалося на правонаступництві естонської держави) було проведено референдум, що прийняв Конституцію країни. За формою правління Естонія є **парламентською республікою**, її президент обирається на 5 років (з правом переобрання на один термін) Державними зборами або, в разі невдачі, колегією вибірників, до складу якої входять члени парламенту і представники рад місцевого самоврядування (муніципалітетів). **Законодавча влада** належить парламенту - Державним зборам із 101-го депутата, що обираються на 4 роки за пропорційною системою. Повноваження члена державних зборів призупиняються при його призначенні членом уряду і поновлюються при його звільненні. До того ж повноваження депутата припиняються достроково при його вступі на яку-небудь іншу державну

посаду. У таких випадках місце члена державних зборів займає т.зв. резервний парламентарій, що наділений всіма правами та обов'язками члена Державних зборів. Вони схвалюють закони, вирішують питання щодо проведення референдумів, ратифікують і денонсують міжнародні договори, надають кандидату у прем'єр-міністри повноваження для формування уряду, приймають державний бюджет і затверджують звіт про його виконання, приймають рішення про недовіру уряду або окремим міністрам тощо.

Виконавча влада належить урядові, процедура формування якого полягає в тому, що президент призначає кандидата у прем'єри, котрому доручає здійснити подальші відповідні дії. Той у певний строк після отримання доручення подає Державним зборам доповідь про основи формування уряду. Після цього парламент приймає рішення про надання кандидату в прем'єр-міністри повноважень на формування уряду. Кандидат у визначений строк подає його склад уряду президенту, що й здійснює відповідні призначення. Зміни у складі призначеного уряду проводяться президентом за поданням прем'єр-міністра. Конституція передбачає й призначення Державними зборами за поданням президента „незалежної посадової особи” - канцлера юстиції, до повноважень якого віднесено здійснення нагляду за відповідністю Конституції та законам правових актів органів законодавчої і виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Строк повноважень канцлера - сім років. За формою державного устрою Естонія є **унітарною державою**, що поділена на 15 повітів, які складаються з волостей; водночас адміністративно виділені міста. Представницьким органом місцевого самоврядування в повіті та місті є рада, що обирає повітового голову або мера.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте становище католицької церкви в Польщі та її роль у політичному житті країни.
2. Чому, на Вашу думку, стало можливим „оксамитове” розлучення Чехії і Словаччини?
3. З якими економічними проблемами зіштовхнулась Угорщина після повалення комуністичної диктатури й наскільки успішним є їхнє подолання?

4. Розкрийте причини виникнення проблеми російськомовних меншин в країнах Балтії та шляхи її розв'язання.

5. Чому, на Вашу думку, саме держави Балтії першими з країни пострадянського простору виявилися готовими приєднатися до НАТО та ЄС?

Розділ 3. КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ, АВСТРАЛІЇ Й ОКЕАНІЇ

Якщо взяти до уваги проголошення 17 лютого 2008 р. Асамблеєю тимчасового уряду незалежності Республіки Косово, нині на планеті налічується **194** міжнародно визнаних суверенних держав (**192** з них є членами ООН). Крім того, на Землі розташовано 79 залежних територій із різним ступенем самоврядування (як-то Британська територія в Індійському океані чи Палестинська національна автономія), а також державних утворень і володінь зі спірним юридичним статусом, наприклад, Сахарська Арабська Демократична Республіка (колишня Іспанська Сахара) чи Фолклендські (Мальвінські) острови.

Коли ж урахувати лише цілком незалежні держави, то в Азії їх налічується 47, в Африці – 53, у Латинській Америці – 33, в Океанії – 13, в Європі – 45, а окрім того – Австралія, Канада і США. За класифікацією Міжнародного валютного фонду (МВФ) абсолютна більшість із афро-азійських держав відноситься до „країн, що розвиваються”, як-то Алжир, Ангола, Афганістан, Бангладеш, Бенін та ін. До цієї ж категорії можна включити й такі „менш розвинені країни і території”, як Американське Самоа, Еритрея, Корейська Народно-Демократична Республіка, Палау чи Французька Полінезія. Але в Африці, Азії та Океанії розташовані й „розвинені країни” (Ізраїль, Нова Зеландія, Туреччина) та „передові економіки” – Республіка Корея, Сінгапур, Тайвань та ін.

Однак, подібна фінансово-економічна класифікація видається досить умовною, оскільки такі „нафтові монархії” як Бахрейн, Катар чи Кувейт, що за нею віднесені до „країн, що розвиваються”, мають щорічний ВВП на душу населення в кілька разів вищий, ніж визначені МВФ \$ 10 тис. для „розвинених країн”. І навпаки, Туреччина, віднесена МВФ до „розвинених країн”, й близько не дотягує до омріяних показників. У кожної країни власна неповторна історія, етнічний і релігійний склад населення, оригінальна культура і державна традиція. Переплетіння цих та інших факторів зумовило появу унікальних форм правління – від фактично необмеженої абсолютистської монархії (як Бруней чи Оман) до „суперпарламентської” Південно-Африканської Республіки.

З іншого боку, чимало країн, які розглядаються в даному розділі, – Східної (Китайська Народна Республіка, Південна Корея, Японія), Південно-Східної (Індонезія, Малайзія, Сінгапур) й Південної (Індія) Азії та Близького і Середнього Сходу (Іран, Об’єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія) мають тенденцію до постійного й невпинного збільшення своєї ваги в світовій політиці й економіці. Протягом останніх десятиріч тут відбувалися процеси, що багато в чому визначають шляхи розвитку людської цивілізації. Якщо на середину 50-х рр. XX ст. частка Східної Азії (включно з Японією) у світовому ВВП становила лише 4 %, в той час як Північна Америка посідала провідне становище на планеті з 35-40 % планетарного ВВП, то вже через чотири десятиліття їхні показники зрівнялися (по 25 %).

Тихоокеанські азійські держави досягли небачених в історії темпів господарського зростання, економісти підраховали, що в початковий період індустріалізації Великій Британії знадобилося більше 50-ти років, а США трохи менше півстоліття для подвійного росту товарного виробництва на душу населення, у той же час КНР і Республіка Корея досягають подібного результату кожні 10 років.

За прогнозами Лозаннського Міжнародного інституту розвитку менеджменту, на 2020 р. сім із десяти провідних держав світу належатимуть до Азії. КНР обжене США за обсягом ВВП і вийде на перше місце, Японія

залишиться третьою, п'яте місце посіде Індонезія (після Індії), сьоме – Республіка Корея, восьме – Таїланд і, нарешті, десяте – Тайвань, якщо до того не відбудеться його державне возз'єднання з материковим Китаєм. Серед вітчизняних і зарубіжних політологів-міжнародників, за всієї різноманітності поглядів на суспільно-економічні процеси в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), в цілому переважає спільне розуміння того, що ХХІ ст. буде віком саме цього регіону. Оскільки світ прямує до поліцентричності, стверджують науковці, в найближчій перспективі вісьова лінія нової світобудови буде пролягати не між Старим і Новим Світом, а переміститься в АТР. Саме Тихий океан стане „водорозділом” (причому і у прямому, і в переносному розумінні) світової політики та світового порядку.

Зате в Тропічній та Південній Африці, в цілому, відчутного оздоровлення атмосфери безпеки, на жаль, не спостерігається, ситуація в багатьох конфліктних зонах і нині залишається напруженою. Лише протягом 1990-2005 рр. у 23-х країнах „чорного континенту” точилися бойові дії, на які щороку витрачалося по \$ 18 млрд. (така ж сума була виділена світовим співтовариством для гуманітарної допомоги Африці). Не дивно, що відомий британський політолог-міжнародник П.Джонсон після терористичних атак на Нью-Йорк і Вашингтон 11 вересня 2001 р. запропонував відродити мандатну колоніальну систему, що існувала для Африки й Азії під егідою Ліги Націй між світовими війнами. На його думку, вона забезпечила б успішний політичний і економічний розвиток країн „третього світу” та зупинила тероризм, як у ХІХ ст. колоніалізм покінчив із піратством.

Але не слід забувати й те, що найбільший внесок у формування сучасної політичної карти світу зробили саме **національно-визвольні процеси** в колоніально залежних країнах, що призвели до здобуття абсолютною більшістю з них державного суверенітету й до формування домінуючого нині чисельно, демографічно й територіально принципово нового типу країн – тих, що розвиваються. Залежні на сьогодні території, майже виключно острівні, складають лише бл. 0,1 % населення планети. Процес набуття суверенітету

(звільнення від зовнішньої політичної залежності) в часовому вимірі підрозділяється на три етапи – кризи, розпаду і краху **глобальної колоніальної системи**, що відрізняються інтенсивністю визвольних процесів та їхніми геопросторовими акцентами. Величезне стимулююче значення для цих процесів і етапів, їхнього характеру й географії мали світові війни й так звана „світова соціалістична система”.

Етап кризи охоплює період між Першою та Другою світовими війнами й полягає в таких подіях:

1) появи окремих незалежних держав у Південно-Західній Азії (Королівство Ємен – 1918-1926 рр., Іракське Королівство – 1921-1932 рр., Турецька Республіка – 1923 р., Саудівська Аравія – 1932 р.) й Африці (Єгипет – 1922 р.);

2) ліквідації напівколоніальних режимів Афганістану, Китаю, Персії, Сіаму (з 1939 р. – Таїланд) та ін.;

3) виникненні осередків активної національно-визвольної боротьби в Британській Індії, Французькому Індокитаї, арабських володіннях Британії.

Розпад колоніальної системи припав на другу половину 40-х – 50-і рр. ХХ ст. і був пов’язаний з досягненням незалежності великими володіннями провідних держав-метрополій у регіонах, що були різним чином втягнені у Другу світову війну. На Близькому Сході це - Ліван і Сирія (1941-1946 рр.), Йорданія (1946 р.), Ізраїль (1948 р.); у Південній Азії – Індія й Пакистан (1947 р.), Цейлон (1948 р.); у Південно-Східній Азії – Індонезія (1945-1949 рр.), В’єтнам (1945 р.), Філіппіни (1946 р.), Бірма (1948 р.), Камбоджа й Лаос (1953 р.), Малайя (1957 р.); в Африці – Лівія (1951 р.), Марокко, Судан і Туніс (1956 р.), Гана (1957 р.), Гвінейська Республіка (1958 р.).

Крах (чи завершення розпаду) колоніальної системи відбувся в 60-90-і рр. ХХ ст. й полягав у масовому набутті державного суверенітету колоніями в Африці, Океанії, басейні Карибського моря й на узбережжі Аравійського півострова.

Для Африки віховим став 1960 р., коли всередині Французького Співтовариства було проголошено незалежність 14-ти республік, до яких

прилучилися ще дві колишні британські колонії (Нігерія й Сомалі) та колишнє Бельгійське Конго, що також стало самостійною державою. Це дозволило ООН оголосити 1960 р. „роком Африки”. Деколонізація континенту завершилася з успішним проведенням під контролем ООН в листопаді 1989 р. виборів до Установчих зборів Намібії та проголошенням її незалежності 21 березня 1990 р. Але останньою на політичній карті Африки 24 травня 1993 р. з’явилася Держава Еритрея, чиє населення на референдумі місяцем раніше висловилося на користь виходу зі складу Ефіопії після більш, ніж 30-річної збройної боротьби за незалежність.

А наймолодшою групою держав на сучасній політичній карті світу виявилися колишні підопічні території США в Океанії – Федеративні Штати Мікронезії і Республіка Маршалові Острови (22 грудня 1990 р.), а також Республіка Палау (1 жовтня 1994 р.).

Низка колоніальних володінь не висловила бажання набути державний суверенітет, а погодилася на інтеграцію до складу колишніх метрополій, отримавши спеціальний автономний статус. Зокрема, Співдружність Північних Маріанських Островів залишилася в політичному союзі із США (з листопада 1986 р.), причому більшість її мешканців є американськими громадянами, але власне Співдружність не має своїх представників у Конгресі.

За всієї дискусійності питання про кількість цивілізацій та їхню роль у регіональних і світових процесах, цивілізації Сходу й Півдня в ході історичного розвитку вступали в контакти між собою та з цивілізаціями Заходу, що мало наслідком взаємопроникнення і частковий синтез релігій, культурних та політичних традицій, економічних зв’язків. З часів колоніалізму почався синтез східних цивілізаційних засад із новаціями західного зразка, що дав суперечливі й неоднозначні результати.

3.1. Китайська Народна Республіка

Китайська Народна Республіка (КНР) – третя за площею держава світу після Росії й Канади (9,63294 млн. км² разом із о-вом Тайвань, кит. - „бухта терас”) й найбільша за кількістю населення (1,322 млрд. чол. у материковій частині й 23 млн. чол. на Тайвані). Вона межує з 14-ма державами й має найбільший у світі сухопутний кордон – 22,8 тис. км, а також густо порізане бухтами й витягнуте на 18 тис. км узбережжя, що омивається водами Жовтого, Східнокитайського й Південнокитайського морів; крім того, КНР належить понад 3,4 тис. островів.

На гори й передгір'я припадає 88 % території держави, в тому числі й найвище (в середньому – 4510 м) та найбільше (2,3 млн. км²) в світі Тибетське нагір'я, з якого беруть початок Інд (на санскриті „ріка, потік”, 3180 км), Брахмапутра (на санскриті „син Брахми”, 3050 км), Меконг (кхмерською „голова всіх річок”, 4350 км), Янцзи (кит. „довга ріка”, 6300 км) і Хуанхе (кит. „жовта ріка”, 4845 км) - великі ріки Південної й Південно-Східної Азії, а також знаходиться найбільша на планеті гора – Джомолунгма (тибетською „божественна”, 8844,43 м). Уздовж морського узбережжя на північному сході країни простягнулася смуга рівнин шириною до 500 км – зона інтенсивного землеробства.

Китай знаходиться у трьох **кліматичних поясах**: на півночі аж до хребта Ціньлін, що є вододілом між басейнами Хуанхе і Янцзи, - клімат помірний із середніми температурами січня до –10 °С й липня +26 °С; південніше, в басейні Янцзи, – субтропічний, з відносно холодними сухими зимами; й на крайньому

півдні, на кордоні з М'янмою, Лаосом і В'єтнамом, – тропічний. До того ж у західній частині країни клімат різко континентальний, а в східній – мусонний (від араб. „маусім” – сезон), коли взимку вітри дмуть із суходолу на океан, а влітку – навпаки й приносять насичене вологою повітря. Завдяки складній і різноманітній геологічній будові території КНР, в її надрах є практично всі відомі в світі види корисних копалин – майже 150. За запасами урану, вольфраму, цинку, літію, танталу, ванадію й титану, а також сірки, каоліну, азбесту, бору й фосфору країна посідає перше місце на планеті, олова й міді – друге.

Китай – одна з колисок людства, у 60-80-х рр. XX ст. внаслідок археологічного буму в південній провінції Юньнань були знайдені рештки людини, що жила 1,2-1,5 млн. років тому. Її далекі нащадки-архантропи, що мешкали протягом мільйона років і чийі рештки ще в 1927 р. були розкопані неподалік Пекіна, навіть отримали в антропології назву „синантропів” – „китайських людей”. В сер. VI тис. до н.е. у Східному Китаї вже вирощували рис, бл. IV тис. до н.е. в середній течії Хуанхе і пониззях Янцзи з’явилися перші **осередки цивілізації**, а близько 1500 р. до н.е. на північному сході сучасної провінції Хенань виникла імперія Шан, яка проіснувала п’ять століть. До сер. I тис. до н.е. склалася етнічна спільнота давніх китайців і була винайдена ієрогліфічна писемність, яка існує до сьогодні й виступає символом мовної єдності країни та зручним засобом спілкування за наявності багатьох відмінних діалектів.

Першою самоназвою давніх китайців була „хуася”, але після об’єднання країни в 221 р. до н.е. правителем царства Цінь - Ін Чженем (259-210), який проголосив себе Цінь Шіхуанді („перший імператор династії Цінь”), в сусідній Індії для позначення могутньої східної імперії почали використовувати похідне від назви династії слово „Чина”. Його запозичили єгипетські мореплавці, а від них топонім потрапив до більшості індоевропейських мов. Однак східні слов’яни познайомилися з цією країною пізніше, завдяки посередництву тюркських купців, які розповідали про її боротьбу з монгольським кочовим

племенем киданів, що на поч. X ст. на широких просторах від Маньчжурії до Тянь-Шаню створило могутню державу Ляо. Внаслідок такого мовного непорозуміння етнонім „кидань” у тюркській транскрипції („катай” чи „китай”) увійшов до української, білоруської й російської мов на позначення Піднебесної. На X-XIII ст. самоназва китайців „люди хань” (від найменування другої імператорської династії Хань, 206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) витіснила решту, що засвідчило завершення процесу формування етносу, який нині становить 91,9 % населення держави.

Протягом більш, ніж двох тисячоліть, аж до сер. XIX ст. Китай існував в умовах стабільності, що базувалася на „трьох китах”: незмінність території; незмінність (зрозуміло, в межах певного інтервалу) чисельності населення; незмінність життєвих устоїв (ідеологія, ієрархія цінностей, основні принципи політики, економіки, суспільних відносин). За формою влади давній Китай був деспотією, але відмінною від арабських монархій чи європейського абсолютизму. Головне, що відзначало **китайську деспотію**, це - прагматичний підхід до суспільства як об'єкта управління, благо держави прирівнювалося до блага суспільства в цілому. Тому чимало сил витрачалося, щоб забезпечити стабільність і порядок, спрямовуючи суспільство – нерідко найжорстокішими методами – в бажане для правителя русло. Традиційний Китай прагнув такого ідеалу, коли носієм державного розуму, інтелігентності, головним осердям моральності, політичної й загальної культури є бюрократія. Місце в бюрократичній системі можна було отримати лише склавши суворий письмовий іспит, а імператорська влада, спираючись на неї, тривалий час забезпечувала єдність країни й добробут підданих. Переживши в епоху Західної Хань (206-9 рр. до н.е.) кризу, що була породжена перенаселенням і переходом до феодалізму, давні китайці виробили власну формулу стабільності. У їхній свідомості держава, зорієнтована на незмінність умов життя, на мир і порядок, традиції й знання попередніх поколінь, стала головною цінністю.

Одним із досягнень китайської цивілізації було відкриття поливного (заливного) рисівництва, завдяки чому вже в епоху Середньовіччя з кожного

поля отримували по три врожаї на рік, причому й рису, й овочів (коли поле не залите водою). Не випадково аж до XVIII ст. включно життєвий рівень китайців був вищий, ніж європейців. Широко відомо, що винахідливі мешканці Піднебесної прославились як перші в світі творці паперу й компаса, пороху й сейсмографа. Але насправді десятки, чи й сотні наукових або технічних відкриттів були зроблені в Китаї або ще до нової ери, або ж за Ранняго Середньовіччя, за кілька століть до їхньої появи на Заході. Це - підвісні мости на залізних ланцюгах і перший аروحний міст, які з'явилися в Китаї ще в VII ст.; механічний годинник, усупереч загальнопоширеним уявленням, винайшли не в Європі за доби Ранняго Відродження, а у Китаї за півтисячоліття до цього. Раніше, ніж будь-де, в Китаї з'явилася десяткова система лічби, а механізм з'єднаних між собою стрижнів (карданний механізм) має по праву називатися підвіскою Дін Хуаня, оскільки вона застосовувалася в Китаї більш, ніж за тисячу років до того, як жив її італійський винахідник, математик XVI ст. Дж.Кардано. Картографічна проекція, названа на честь сучасника Кардано - фламандця Г.Меркатора, насправді вперше з'явилася в Китаї в X ст., а мистецтво чавунного лиття (IV ст. до н.е.) і сталеливарний процес (V ст.) були відомі в Піднебесній за півтора тисячоліття до відповідних досягнень у Європі. Аж до XV ст. у китайців був вищий ступінь знань порівняно з іншими народами світу, але приголомшуючі наукові досягнення не завжди використовувалися для розвитку виробництва. Причина полягала в дешевій ручній праці, що гальмувала технічний прогрес.

В різні історичні епохи Китай опинявся під владою кочовиків - чжурчженів (1127-1234, династія Цзінь), монголів (1280-1368, династія Юань) і маньчжурів (1644-1911, династія Цин), але їхнє правління не змогло вплинути на специфіку культури - чужі традиції й звичаї, як правило, зникали разом із самими завойовниками. Однак напр. XIX ст. окреслилася тенденція перетворення Китаю в напівколонію європейських держав та Японії. Внаслідок цілої низки загарбницьких війн вони обплутали країну системою нерівноправних договорів і поділили його на сфери впливу. Зокрема, Росії дісталася Зовнішня Монголія й

Маньчжурія, Японія загарбала Тайвань із прилеглими островами та Ляодунський півострів, Британія - порт Вейхайвей і розширила свої володіння навколо Гонконга (кит. „гарна гавань”, захоплений Британією в 1842 р.). Іноземці поставили під свій контроль усі важливі торговельні порти Китаю, створили в них сетльменти й концесії, захопили митниці й зовнішню торгівлю, контролювали головні шляхи сполучення.

Другою причиною, що перешкоджала прогресивному розвитку Китаю, було феодальне гноблення й свавілля Цинської династії. Хоча вона перейняла традиційні китайські методи управління, все ж сприймалася більшістю ханців як іноземна. Феодальні пережитки й особливо поміщицька власність на землю не лише прирікали на застій сільськогосподарське виробництво, але й зумовлювали виняткову вузькість внутрішнього ринку для національної промисловості. Розвиткові країни заважали відмежованість окремих провінцій, численні внутрішні мита, свавілля уряду й здирництво абсолютної більшості чиновників. Серед китайської інтелігенції, нечисленної підприємницької верстви дедалі ширше зростало переконання в необхідності модернізації країни, тим більше, що сусідня Японія, яка пішла цим шляхом, уже з поч. XX ст. демонструвала неабиякі успіхи. В атмосфері загального невдоволення в країні поширювалися революційні ідеї, а всі урядові спроби здійснення реформ виявилися непослідовними та безрезультатними.

Особливу роль у створенні та об'єднанні революційних організацій Китаю відіграв випускник гонконгського медичного коледжу Сунь Ятсен (1866-1925). Добре освічений і широко ерудований, що побачив світ, він намагався поєднати в своїй особі та вченні традиції класичного Китаю й необхідні нововведення, запозичені із Заходу. На поч. XX ст. він висунув гасло **„трьох народних принципів”** - націоналізму, народовладдя та народного добробуту, що мало стати консолідуючою загальнонаціональною програмою повалення іноземної маньчжурської династії, встановлення демократичної республіки й справедливого розподілу землі між селянами. Збройний виступ був пришвидшений капітулянтською політикою маньчжурської знаті, що

поступилася правом на будівництво залізниць у ряді провінцій спільному британо-франко-німецько-американському консорціуму, відібравши його в китайських акціонерних компаній. Це викликало хвилю невдоволення й спровокувало восени 1911 р. повстання в провінції Сичуань й центрі провінції Хубей - Учані. Так почалася **Синьхайська революція** (від назви за китайським календарем року з 30 січня 1911 р. до 17 лютого 1912 р.), що увінчалася проголошенням представниками 17-ти повсталих провінцій у Нанкіні (кит. „південна столиця”) 29 грудня 1911 р. **Китайської Республікою** й обранням Сунь Ятсена її тимчасовим президентом.

Однак республіканський уряд контролював лише частину країни, в Китаї тривала громадянська війна, а командувач імператорськими військами Юань Шикай (1859-1916), що свого часу мав репутацію ліберала, не приховував власних претензій на абсолютну владу. Тому, прагнучи припинити громадянську війну й уникнути іноземної інтервенції, Сунь Ятсен у лютому 1912 р. вдався до компромісу: він залишив посаду президента Юань Шикаю, а маньчжурська династія, в свою чергу, відмовилася від престолу. Новий президент відразу ж перевів уряд із революційного півдня до Пекіна (кит. „північна столиця”), контрольованого його військами, жорстоко придушив селянські й робітничі виступи та встановив режим особистої диктатури. Його підтримали й іноземні держави, надавши велику банківську позику.

Задля продовження боротьби Сунь Ятсен та інші революціонери за участю частини лібералів створили 25 серпня 1912 р. нову партію - Гоміндан („Національна партія”). Загалом вона дотримувалася „трьох народних принципів”, щоправда, без вимоги зрівняльного поділу землі. Юань Шикай відразу ж розпочав переслідування гомінданівців, і тоді в липні 1913 р. Сунь Ятсен закликав народ до „другої революції”. Країна поринула в хаос і анархію, а владу в окремих провінціях зосередили у своїх руках генерали - командувачі округами (дуцзюні). На півдні, в Гуанчжоу, знаходився сформований Сунь Ятсеном ще під час Першої світової війни гомінданівський уряд, який, планував поширити свою владу на весь Китай. У травні 1921 р. Сунь Ятсен

оголосив себе президентом країни, а через два місяці в французькій концесії Шанхая відбувся 1-й з'їзд Комуністичної партії Китаю (КПК). З огляду на ситуацію в Китаї, а також міжнародний революційний досвід, особливо російський, Сунь Ятсен влітку-восени 1923 р. зав'язав дружні стосунки з СРСР, який надав гомінданівському уряду фінансову й військову допомогу.

На Об'єднавчому з'їзді Гоміндану в січні 1924 р. партія уточнила три принципи своєї діяльності, наголосивши на обмеженні капіталу й розподілі землі між працюючими на ній. На шляху до встановлення народовладдя Сунь Ятсен передбачав три етапи: воєнний, політичної опіки Гоміндану (партійної диктатури) й конституційний. Важливим результатом з'їзду став вступ до Гоміндану низки дрібніших політичних угруповань, у тому числі КПК, що дало змогу створити єдиний національно-патріотичний фронт. Передчасна смерть Сунь Ятсена 25 березня 1925 р. була великою втратою для визвольного руху, але не призупинила його. Залишений лідером Гоміндану політичний заповіт зводився до двох головних завдань – об'єднання Китаю й ліквідації нерівноправних договорів. Головнокомандувач Збройних сил Гоміндану Чан Кайші (1887-1975) очолив відповідну військову операцію – „Північний похід”, який стартував 9 липня 1926 р. Перелом у бойових діях проти дучзюнів настав через рік, після того як на бік Гоміндану перейшов маршал-християнин Фен Юйсян (колишній полковник армії США і уродженець Закарпаття, справжнє прізвище – Іреней Фендь). Але в ніч на 1 серпня 11-й і 20-й корпуси Народно-революційної армії (НРА), що були сформовані переважно з комуністів, під керівництвом Чжоу Еньлая (1898-1976) здійснили невдалу спробу військового перевороту в Наньчані. За наказом Чан Кайші в багатьох місцевостях відбулися арешти комуністів, співпраця між КПК і Гомінданом була остаточно розірвана.

У квітні 1928 р. ударом у напрямку Шаньдуню НРА продовжила „Північний похід”, символом умиротворення Китаю стало перейменування Пекіна на Бейпін („північний спокій”). В країні було встановлено 6-річний період „політичної опіки Гоміндану”, хоча, номінально поширена на всю територію Китаю, його влада в багатьох місцях була лише уявною. Оприлюднена в 1930 р.

програма державного будівництва передбачала в якості першочергових завдань ліквідацію бюрократизму, організацію ефективно діючої адміністративної системи, відновлення фінансової сфери, забезпечення умов розвитку приватних підприємців, захист інтересів орендаторів. Створений Чан Кайші Центральний банк уперше в новітній історії Китаю стабілізував грошову одиницю, було збудовано нові дороги, почався ремонт іригаційних споруд. Чан Кайші закликав співвітчизників розпочати „рух за нове життя”, а взірцями для наслідування лідер Китаю назвав Німеччину та Японію.

Однак успішній модернізації Китаю заважало **загострення боротьби між Гомінданом і КПК**. Після невдалих повстань кінця 1927 р. („Аграрна революційна війна” в сучасній китайській історіографії) уцілілі війська комуністів відійшли у важкодоступні регіони країни, де створили „радянські райони”. У цілому по країні КПК контролювала бл. 150 тис. км² із населенням 14-15 млн. чол., у листопаді 1931 р. в Жуїцзині навіть було проголошено Китайську радянську республіку, уряд якої очолив блискучий партизанський тактик Мао Цзедун (1893-1976). Чан Кайші провів 5 великих військових операцій проти „радянських районів”, застосовуючи розроблену німецькими радниками „тактику блокадів”. Опинившись перед загрозою повного знищення, 80-тис. Червона армія та 20 тис. біженців у середині жовтня 1934 р. рушили з „Центрального радянського району” в Цзянсі у „Великий північно-західний похід”. Пройшовши з боями майже 12,5 тис. км, лише бл. 7 тис. бійців через рік вийшли на північ провінції Шаньсі, де заснували новий „Особливий радянський район”, безперечним лідером КПК став Мао Цзедун.

Проте найбільший спротив політиці національного об’єднання й реформування Чан Кайші зустрів із боку імперіалістичної Японії. Приводом до початку її відкритих бойових дій проти військ Гоміндану став так званий Мукденський інцидент у вересні 1931 р., коли японці звинуватили китайських солдат у нібито умисному зруйнуванні залізничної колії. До кінця грудня японці окупували більшу частину Маньчжурії й вийшли до кордонів із СРСР. Чан Кайші, остерігаючись широкомасштабного конфлікту з набагато

сильнішою у військово-промисловому відношенні країною, наказав своїм військам не вступати в бій і відступати з тих територій, куди просуваються японці. На його думку, важливішою проблемою китайського уряду була боротьба з комуністичними партизанами, тому лише після ліквідації „радянських районів” гомінданівці збирався вчинити опір японцями. Але командуючий Дунбейською армією Чжан Сюелян на власний розсуд таємно розпочав переговори з лідерами КПК про спільну антияпонську боротьбу й 12 грудня 1936 р. наказав заарештувати урядову делегацію на чолі з Чан Кайші, що прибула до ставки армії в Сіань. Лише тоді китайський лідер погодився в обмін на звільнення припинити боротьбу з комуністами й організувати єдиний антияпонський фронт. Фактично ж КПК і Гоміндан відтоді діяли на різних напрямках - комуністи очолили партизанську боротьбу в тилу японських військ („війна Опору”), а гомінданівський уряд - фронт регулярних китайських військ. Та й загалом угода з комуністами не врятувала Чан Кайші від нищівних поразок від японської армії протягом 1937-1944 рр. й втрати всіх приморських провінцій та головних економічних центрів країни.

Таким чином, на час закінчення Другої світової війни на неокупованій японцями території Китаю існували два уряди: підтримуваний США гомінданівський уряд Чан Кайші в Чунціні (СРСР також уклав із ним 14 серпня 1945 р. союзний договір) і комуністичний уряд Мао Цзедуна в Яньані. США спробували налагодити порозуміння між супротивниками, запропонувавши посередництво в переговорах, Московська нарада міністрів закордонних справ великих держав у грудні 1945 р. також застерегла КПК і Гоміндан від розгортання громадянської війни. Однак, усвідомлюючи чисельну й технічну перевагу своєї армії, а також розраховуючи на допомогу Білого дому й невтручання у конфлікт Кремля, Чан Кайші вирішив силовими методами розв'язати майже 20-річну проблему двовладдя в країні. У липні 1946 р. він віддав наказ розпочати широкомасштабний наступ проти комуністів, до зими гомінданівці ліквідували „червоні райони” у Центральному й Північному Китаї. Але це була піррова перемога, що обійшлася величезними втратами, до того ж

комуністична Народно-визвольна армія Китаю (НВАК), споряджена переданою СРСР трофейною японською зброєю, зберегла боєздатність і стратегічну базу в Маньчжурії.

Наступного року, суттєво зміцнивши свої сили, НВАК розпочала контрнаступ із долини Хуанхе в напрямку до Янцзи. Чан Кайші змушений був оголосити загальну мобілізацію, проте насильницькі методи її проведення лише погіршили становище гомінданівського уряду. Гігантські військові видатки (70 %) бюджету, незважаючи на фінансову допомогу від США в \$ 2 млрд., паралізували економіку (траплялися періоди, коли інфляція становила 600 % на день). Це позбавило Чан Кайші підтримки середньої верстви, яка раніше була головною соціальною базою режиму, водночас комуністи здійснили вдалий політичний маневр, оголосивши про „буржуазно-демократичний” характер китайської революції. Нарешті, винятково вдалим кроком для КПК була роздача земель селянам у „визволених” районах. Опинившись перед лицем військової катастрофи, Чан Кайші запропонував комуністам мирні переговори, однак КПК зажадала виконання 8-ми вимог, які Гоміндан не зміг прийняти (у т.ч. покарання військових злочинців разом із президентом, членами його уряду та їхніми родинами). Навесні 1949 р. НВАК продовжила наступ, 23 квітня вона вступила в Нанкін, 27 травня - в Шанхай, почалися розпад і безладна втеча гомінданівської армії.

Бажаючи легітимізувати свою владу, КПК скликала в Пекіні 21 вересня 1949 р. Народну політичну консультативну раду. Вона обрала Центральну народну урядову раду на чолі з Мао Цзедунем, прем'єром Державної адміністративної ради (власне уряду) і міністром закордонних справ став його соратник Чжоу Еньлай. На великому мітингу на площі Тяньаньмень 1 жовтня 1949 р. Мао Цзедун проголосив створення **Китайської Народної Республіки**. Невдовзі НВАК зайняла останню велику базу Гоміндану - Гуанчжоу, залишки гомінданівської армії (300 тис. чол.) й понад 2 млн. цивільних осіб евакуювалися на Тайвань. 23 лютого 1950 р. Чан Кайші поновив там за собою титул президента „Китайської Республіки”.

Після перемоги у „Визвольній війні” КПК розпочала прискорене будівництво нового державно-політичного ладу воєнно-адміністративними методами, коли під приводом боротьби з бандитизмом до 1951 р. було знищено бл. 2 млн. чол., репресій зазнали 75 % підприємців і 45 % чиновників. Уряд **націоналізував** майже всі приватні підприємства, що відразу ж привело до суттєвого зменшення промислового виробництва. Оголошений 30 червня 1950 р. аграрний закон передавав землю селянам і скасовував орендну плату, але водночас влада приступила до створення аналогів радянських колгоспів – „груп трудової взаємодопомоги”. До кін. 1956 р. **колективізація** остаточно завершилася, внаслідок скорочення посівних площ і безлад у сільському господарстві довелося запровадити карткову систему розподілу продуктів. Водночас 1-а п’ятирічка (1953-1957 рр.) була зорієнтована на розбудову **важкої промисловості** за допомогою СРСР, на території КНР було споруджено 250 індустріальних об’єктів, країна отримала радянських кредитів на суму 1,8 млрд. руб., їй було безкоштовно передано значну кількість технічної й патентної інформації, в СРСР навчалося понад 20 тис. громадян КНР.

Для економічного мислення керівництва КНР й, насамперед, Мао Цзедуна була характерна стратегія „людського моря”, тобто вирішення проблем шляхом використання величезних мас працездатного населення. Причому ця стратегія використовувалась як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, коли Мао Цзедун висунув ідею суттєвого збільшення народонаселення країни, що мало забезпечити виживання в ядерний вік. При цьому тоталітарний режим активно використовував створені ним же, шляхом могутнього психологічного впливу, ентузіазм і віру народу в міфічні ідеали. Яскравим прикладом такої політики став план прискореного проведення індустріалізації КНР й будівництва „матеріально-технічної бази комунізму”, який увійшов в історію під назвою **„великого стрибка”**. Цей авантюрний курс був оформлений рішеннями 2-ї сесії VIII з’їзду КПК в травні 1958 р. в ході реалізації 2-го п’ятирічного плану (1958-1962 рр.); в цілому комуністичний лад передбачалося звести до сер. 70-х рр., а офіційним гаслом кампанії стало: „Три роки напруженої праці - десять

тисяч років благоденства”. Щорічний приріст виробництва народного господарства повинен був становити 25 %, що, на думку Мао Цзедуну, дозволило б швидко наздогнати за рівнем економічного розвитку США.

Практичне втілення „великого стрибка” почалося зі створення по всій країні тисяч примітивних доменних печей для виплавки чавуну „місцевим способом”: у військових частинах, вузах, бібліотеках, на подвір’ях міських будинків. Під час реалізації проекту було відмінено оплату праці й запроваджено ненормований робочий день, але замість виробництва 100 млн. т сталі в 1962 р. країна опинилася на межі економічної катастрофи. В сільському господарстві аналогічна **політика „трьох червоних знамен”** виявилася в створенні „народних комун” - великих воєнізованих колективних господарств із гранично усуспільненим життям їхніх членів, аж до домашньої птиці та посуду. Ентузіазм населення, який Мао Цзедун вважав „об’єктивною передумовою швидкого економічного розвитку”, комуністичне керівництво Китаю підтримувало цілком сфальсифікованою пропагандою уявних досягнень країни. Реальні ж наслідки „великого стрибка” виявилися катастрофічними: 100 млрд. юанів збитків і 20 млн. чол., які загинули внаслідок голоду, виснажливої праці та політичних репресій. Мао Цзедун тоді вдався до самокритики й самоусунувся від управління економікою, проте залишився на посту лідера КПК, офіційним же главою КНР став Лю Шаоци (1898-1969). Бажаючи відвернути увагу співгромадян від економічного краху, керівництво КПК удалося до агресивних кроків у **зовнішній політиці**: провокування Тайванської кризи 1958 р., введення НВАК до Тибету в 1959 р., вторгнення на територію Індії в 1959-1962 рр., розриву співпраці з СРСР та висування в подальшому територіальних претензій до всіх суміжних країн.

Невдачі форсованого будівництва індустріального суспільства призвели до низки внутрішньопартійних дискусій та виникнення опозиції режиму Мао Цзедуну. Тоді угруповання „великого керманіча” вдалося до проведення так званої „культурної революції”, що мала ліквідувати чотири пережитки минулого, які нібито гальмували розвиток Китаю: культури, звичаїв, поглядів і

звичок. Це прикрило б відверте винищення колишніх соратників Мао, які насмілилися виступити з критикою тоталітарного режиму. Напр. травня 1966 р. в гімназії при Пекінському університеті було створено перші загони хунвейбінів (кит. „червоногвардійців”), які взялися за практичне здійснення завдань „культурної революції”, в грудні до них приєдналися молоді робітники - цзаофані („бунтівники”). Вбивства й знущання над „ворогами Мао” китайська молодь поєднувала з варварськими погромами вузів, музеїв і бібліотек, знищенням культурних та матеріальних цінностей. Країна занурювалася в хаос, тому наприкінці літа 1967 р. в Китаї фактично було введено військовий стан; розправившись із „бунтарями”, НВАК до кінця 1968 р. встановила контроль над усіма галузями державного управління.

„Культурна революція”, що з перервами тривала до самої смерті Мао Цзедуна 9 вересня 1976 р., обійшлася китайському народові, за офіційними даними, в 500 млрд. юанів, від репресій постраждало більше 100 млн. чол., у тому числі загинув Лю Шаоци. Ці трагічні події відбили нездатність тоталітарного режиму цивілізованим способом вирішувати численні проблеми аграрного китайського суспільства. Соціально-економічні експерименти за правління Мао Цзедуна із дзеркальною точністю повторили відомі етапи розвитку СРСР і країн „народної демократії”, продемонструвавши, що репресії й переслідування є закономірними явищами комуністичних режимів.

Після смерті Мао Цзедуна в ході міжусобної боротьби за владу спершу зазнала поразки „банда чотирьох” - висуванців „культурної революції” на чолі з вдовою „великого керманича” - Цзянь Цінь, а на грудневому 1978 р. пленумі ЦК КПК змушений був поступитися спадкоємець Мао - „китайський Берія” Хуа Гофен (1921). Тоді за підтримки військових на чолі з экс-міністром оборони Є Цзянінем (1897-1986) перемогла програма соціально-економічної модернізації КНР, запропонована начальником Генштабу НВАК Ден Сяопіном (1904-1997). Її метою була побудова **„соціалізму з китайською специфікою”** шляхом реформування сільського господарства, промисловості, науки й сфери

національної оборони (запозичена в Чжоу Еньлая формула „**чотирьох модернізацій**”).

В червні 1981 р. головою ЦК КПК було обрано жертву „культурної революції”, прагматика й учня Дена - Ху Яобана (1915-1989), що запровадив курс на радикальні економічні реформи. Прагматичний Ден Сяопін зневажав політиків, які більш за все були стурбовані збереженням „чистоти ідей комунізму”, й стверджував: „Яка різниця, чорна кішка чи біла кішка. Важливо те, що вона ловить мишей”. Займаючи не такі вже й високі посади голови Військової ради ЦК КПК й Центральної комісії радників партії, Ден Сяопін фактично визначав внутрішню й зовнішню політику КНР, це становище збереглося й після його виходу на пенсію восени 1989 р., коли Ден змусив піти у відставку також більшість консервативно налаштованих членів політбюро, забезпечивши, таким чином, майбутнє для розпочатих ним реформ. Коли патріарх китайських реформ помер 18 лютого 1997 р. в Пекіні, в народі його величали просто – Сяопін – на знак особливої поваги до лідера, що примусив китайців повірити в свої сили й здобути гідність.

На першому етапі реформ (1978-1984 рр.) „народні комуни” були замінені сімейним підрядом, відновлені вільні ринки, підвищені закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Посилаючись на невдалий для НВАК збройний конфлікт із В’єтнамом у лютому-березні 1979 р., Ден Сяопін різко зменшив асигнування на потреби армії й помітно скоротив її чисельність, водночас зобов’язавши військові частини усіляко сприяти перебудові економіки країни. Результати реформ з’явилися так швидко, що здивували весь світ: у 1984 р. було зібрано 400 млн. т зернових (нині – майже 500 млн. т), що забезпечило гігантське населення країни необхідним мінімумом продовольства.

XII з’їзд КПК у вересні 1982 р. завдав критики культові особи й діям Мао Цзедуну в останній період його правління та затвердив стратегію модернізації суспільства. Вона мала здійснитися в три етапи: 1) до 2000 р. – досягти 4-кратного збільшення валової продукції промисловості й сільського господарства, забезпечити середній достаток життя народу; 2) до 2021 р. (100-

річчя КПК) - підняти Китай до рівня середньорозвиненої країни; 3) до 2049 р. (100-річчя КНР) - перетворити Китай у сучасну високорозвинену наддержаву.

З прийняттям на черговому пленумі ЦК КПК у жовтні 1984 р. постанови „Про реформу господарської системи” почався 2-й етап модернізації країни, що характеризувався розширенням господарської самостійності підприємств, скороченням сфери директивного планування, встановленням раціональної системи цін, здійсненням принципу розподілу за працею, активним запровадженням досягнень НТР. Вже на 1987 р. у країні з’явилося 300 тис. приватних фірм і понад 20 млн. одноосібних підприємців, вдалося подвоїти ВВП. У зовнішньоекономічній сфері здійснювалася **політика „відкритих дверей”** - залучення іноземних інвестицій та створення спеціальних економічних зон і відкритих економічних районів (нині функціонує 5 таких зон і 14 міст). Темпи економічного зростання у 80-і рр. складали 12-18 % щорічно, але здійснення „чотирьох модернізацій” відбувалося не без ускладнень, головна проблема полягала в тому, що запровадження радикальних реформ і ринкових відносин, фактично, не торкнулося політичної системи. Незначне піднесення антикомуністичного опозиційного руху в КНР під впливом горбачовської „перебудови” було навіть використано частиною ортодоксально налаштованого керівництва КПК на її XIII з’їзді (жовтень-листопад 1987 р.) для звинувачення Ден Сяопіна та його прихильників у „буржуазному лібералізмі”. Унаслідок складної закулісної боротьби „архітекторів реформ” удалося усунути своїх противників із ЦК, і після з’їзду почався третій етап реформ.

Проте на рубежі 1988-1989 рр. в умовах „перегріву” економіки, інфляції, розбухання капітального будівництва, зростання корупції та зловживань урядовців у країні різко загострилася суспільно-політична ситуація. Тоді в економіці був узятий курс на „урегулювання народного господарства” й тимчасове уповільнення реформ, але з 15 квітня 1989 р., у зв’язку зі смертю колишнього генсека КПК Ху Яобана, що вважався символом політичних змін, активізувався студентський опозиційний рух. У столиці до студентів почали приєднуватися робітники, невдоволені реформою цін, тому стривожене

керівництво КПК наказало військам у ніч на 4 червня очистити площу Тяньаньмень, де відбувалося безстрокове студентське голодування-мітинг. Внаслідок його розгону було вбито більше тисячі чол., почалися численні арешти, генсека Чжао Цзяна (1919-2005) усунули від влади за нерішучість та поступливість. Його наступником став представник третього покоління китайських лідерів, висуванець із Шанхая Цзян Цземінь (1926).

Ці події продемонстрували, що Ден Сяопін і його однодумці-реформатори залишаються політичними консерваторами, які не зупиняться перед репресіями. Водночас XIV з'їзд КПК у жовтні 1992 р. проголосив курс на перехід до **„соціалістичної ринкової економіки”** й інтеграцію у світовий ринок (КНР стала членом СОТ 11 грудня 2001 р.). При збереженні в руках держави макроекономічного контролю й домінуючих позицій у ключових галузях здійснювалося широке акціонування держпідприємств. Постійно проводилися заходи щодо подальшого збільшення частки недержавних форм власності в народному господарстві, лібералізації зовнішньої торгівлі й поліпшення умов для закордонних інвестицій. Особливої уваги надавалося мобілізації факторів інтенсивного розвитку економіки - прискоренню НТП, енергозбереженню та ін. Перша сесія Всекитайських зборів народних представників 9-го скликання в березні 1998 р. ухвалила масштабну реформу державного апарату, чисельність якого протягом трьох років зменшилася вдвоє, а кількість міністерств і держкомітетів скоротилася з 40 до 29, практично повністю ліквідовані галузеві міністерства. На ринкові рейки поступово почала переводитися й соціальна сфера.

Винятково важливими для сучасного Китаю стали повернення колишньої британської колонії Гонконг 1 липня 1997 р. й португальської Макао 20 грудня 1999 р., на базі яких за принципом **„одна держава - дві системи”** були створені спеціальні адміністративні райони (САР) Сянган і Аоминь. Ще в 1993 р. за абсолютним обсягом ВВП КНР упевнено посіла 7 місце в світі після США, Японії, ФРН Франції, Італії й Британії, напр. 90-х рр. вийшла на 6-е, в 2006 р. – на 4-те (\$ 3,249 трлн. у 2007 р.), але за ПКС товарів і послуг Китай є другою

економічною державою після США (\$7,043 трлн. ВВП у 2007 р., тобто 10,7 % світового ВВП). За обсягом зовнішньої торгівлі КНР після возз'єднання з Гонконгом посіла, принаймні, 4 місце у світі після США, ФРН і Японії, а за підсумками 2007 р. (\$ 1221 млрд. – експорт і \$ 917,4 млрд. – імпорт) залишилася на третьому місці після США і ЄС. Причому, останніми роками експорт КНР щорічно зростає на 16-18 %; за збереження таких темпів до 2015 р. прибутки цієї держави перевищать сумарні аналогічні прибутки США, країн ЄС і Японії разом узятих. З 1993 р. КНР міцно посідає перше місце серед країн, які розвиваються, за рівнем залучення іноземних інвестицій і з 2001 р. утримує перше місце в світі за привабливістю для іноземних інвесторів (лише в 2007 р. прямі іноземні інвестиції в економіку КНР склали \$ 75 млрд.), золотовалютні резерви держави на кін. 2007 р. досягли \$1,534 трлн.

Та все ж найважливішим пріоритетом у ході перетворень, на думку державного керівництва, залишається збереження суспільної стабільності, головною умовою чого вважається підтримання твердої монополії компартії на владу. На її XVI з'їзді в середині листопада 2002 р. (чисельність партії тоді сягнула 66,335 млн. чол.) наголошувалося, що метою економічного розвитку КНР на перше двадцятиліття ХХІ ст. є побудова суспільства „сяокан”, або „суспільства середнього достатку”. Ще давньокитайські мислителі вважали „сяокан” моделлю ідеального суспільства, яке поступається лише суспільству розряду „да тун”, в якому вже не буде класового розшарування й усі будуть рівні та вільні. Логічним розвитком ідеї суспільства „сяокан” стало рішення жовтневого пленуму ЦК КПК 2006 р. про „політику побудови гармонійного соціалістичного суспільства”.

Задля політико-юридичного забезпечення „чотирьох модернізацій” Ден Сяопін ініціював прийняття 4 грудня 1982 р. **нової конституції країни**, четвертої в історії КНР. Згідно її ст.1, „Китайська Народна Республіка – соціалістична держава демократичної диктатури народу, керована робітничим класом і заснована на союзі робітників та селян”. Народ здійснює державну владу через Всекитайські збори народних представників і місцеві збори

народних представників різних ступенів. Причому, на відміну від інших афро-азійських держав, у гігантському Китаї має місце оригінальне поєднання багатоступеневих і прямих виборів. Для шести ланок зборів народних представників – селищ, національних волостей, волостей, міських районів, міст без районного поділу та повітів - існує пряме виборче право, яке реалізується кожні 3 роки. Депутати 22-х провінційних зборів народних представників (Тайвань вважається 23-ю провінцією єдиного Китаю), міст центрального підпорядкування (Пекін, Тяньцзінь, Шанхай, Чунцін) і міст із районним поділом обираються на 5 років зборами народних представників на ступінь нижче (ст.97). Однопалатна Законодавча рада Сянгану (60 місць) обирається на 4 роки навпіл загальним прямим голосуванням і шляхом непрямих виборів від функціональних груп (200 тис. виборців) і громадських та урядових організацій (800 виборців). Законодавча рада Аоминя з 29 мандатів формується також на 4 роки частково шляхом прямих виборів (12 депутатів), частково – шляхом непрямих виборів професійними й бізнесовими групами (10 депутатів), 7 депутатів призначаються головою уряду САР.

Однопалатні ВЗНП формуються з представників, обраних на 5 років від провінцій, автономних районів, САР, міст центрального підпорядкування і Збройних сил КНР. Це – найчисельніший у світі парламент, в грудні 2007 – лютому 2008 рр. було обрано 2987 депутатів ВЗНП. Єдина на рік сесія ВЗНП триває лише 2-3 тижні, тому в КНР, на відміну від решти країн регіону, існує не один вищий законодавчий орган, а два, - крім ВЗНП ще Постійний комітет ВЗНП (з 15 березня 2003 р. голова – У Банго (1942)), який обирається першими, підзвітний їм і відповідальний за свою діяльність. Постійний комітет дає тлумачення законів і конституції КНР, здійснює контроль за реалізацією останньої, приймає та змінює закони (за винятком тих, які повинні ухвалюватися ВЗНП), у період між сесіями ВЗНП розглядає й затверджує необхідні часткові поправки до планів соціально-економічного розвитку та бюджету в ході їхнього виконання, а також контролює роботу Державної ради, Центральної військової ради, Верховного народного суду, Верховної народної

прокуратури, відмінняє адміністративно-правові акти, постанови й розпорядження, котрі суперечать конституції й законам КНР.

Крім того, в міжсесійний період Постійний комітет ВЗНП на пропозиції прем'єра Держради, голів Центральної військової ради, Верховного народного суду та Генерального прокурора вирішує кадрові питання щодо призначення та відкликання китайських дипломатів за кордоном. Серед інших повноважень Постійного комітету – ратифікація й денонсація міжнародних договорів, встановлення військових звань і дипломатичних рангів, затвердження й нагородження державними орденами, прийняття рішень про помилування, оголошення війни, проведення загальної або часткової мобілізації, запровадження надзвичайного становища.

Ще однією особливістю формування законодавчої гілки влади в КНР є надання пільг національним меншинам, оскільки крім власне китайців (хань) у країні проживають представники ще 55 етносів, причому 15 із них налічують більше 1 млн. чол.: монголи, хуей (дунгани), чжуани, уйгури, тибетці, мяо, ї, буї, корейці, маньчжури, дун, яо, бай, туцзя, хані, причому 23 національні меншини мають власну писемність. Тому в КНР було створено триступеневу систему **національно-територіальної автономії**: 5 автономних районів (у порядку заснування – Внутрішня Монголія, Сіньцзян-Уйгурський (кит. „новий кордон”), Гуаньсі-Чжуанський, Нінся-Хуейський, Тибетський), 30 автономних округів і 124 автономних повіти.

Автономні форми національної державності в КНР користуються досить широкими повноваженнями з важливих питань державного будівництва: вони здійснюють планування своєї економіки, керуючись загальнодержавним народногосподарським планом; розпоряджаються всіма фінансовими надходженнями на місцеві потреби; ухвалюють власні положення про автономію й навіть можуть не застосовувати окремі загальнодержавні закони, які не відповідають місцевим умовам, щоправда, з дозволу вищих органів. Зрештою, 10 грудня 1982 р. ВЗНП ухвалили постанову про нерівні норми представництва для національних меншин на користь останніх: частка обраних

ними депутатів мала складати біля 12 %, хоча на той час національні меншини становили лише 7 % населення країни.

Конституція 1982 р. поновила запроваджену Основним законом 1954 р. посаду Голови (Президента) (з 15 березня 2003 р. – генеральний секретар ЦК КПК Ху Цзіньтао (1942)) і заступника Голови (віце-президента) КНР (відповідний китайський ієрогліф може бути перекладений на європейські мови і як „голова”, і як „президент”), що обираються парламентом на 5 років з дієздатних осіб, що досягли 45 років (ст.79), але не більше, ніж два строки поспіль. Голова КНР на підставі рішень ВЗНП і їхнього Постійного комітету призначає й усуває з посад прем’єра Державної ради та інших членів уряду, голів комітетів та інших посадових осіб, оприлюднює закони, видає укази, що мають особливу, виключну значимість, представляє КНР на міжнародній арені, нагороджує державними орденами, присвоює державні почесні звання та приймає рішення про помилування (ст.80).

Державна рада КНР визначається конституцією країни як „центральный народный уряд, виконавчий орган державної влади, вищий державний адміністративний орган” (ст.85). До її складу, крім прем’єра (з 16 березня 2003 р. – Вень Цзябао (1942), що має репутацію твердого прибічника реформ, прагматичного керівника й висококваліфікованого економіста), який є керівником Ради, входять його 4 заступники, члени Державної ради, міністри, голови комітетів, головний ревізор та начальник секретаріату. Державна рада має надзвичайно широке коло повноважень, серед яких найголовнішими є прийняття нормативних правових актів з різних питань державного будівництва; визначення конкретних рамок компетенції та керівництво місцевими зборами народних представників і народними урядами; вироблення й реалізація планів соціально-економічного розвитку та державного бюджету; захист інтересів громадян КНР за кордоном; керівництво оборонним будівництвом і прийняття рішень про запровадження надзвичайного стану в окремих провінціях, автономних районах і містах центрального підпорядкування.

Загальне командування 2,255-мільйонними Збройними силами КНР (сухопутні війська, ВМФ, морська авіація, ВПС, „Друга артилерія НВАК” – Стратегічні ракетні війська), 110-тис. Народною збройною поліцією, 3-млн. народним ополченням і міліцією та 50-тис. формуванням міністерства національної безпеки (загальна чисельність чоловічих військових ресурсів – 343 млн. чол.) здійснює Центральна воєнна рада (з вересня 2004 р. голова – Ху Цзіньтао). Її керівника обирають на 5 років ВЗНП, вони ж за його поданням затверджують інших членів Центральної воєнної ради. Західні аналітики вважають, що реальні оборонні витрати КНР у кілька разів вищі від офіційних 4,3 % ВВП (у 2006 р.).

Жодна із 138-и статей конституції КНР 1982 р. не містить положення про керівну й спрямовуючу роль КПК в управлінні державою та суспільством, як це було в основних законах інших „соціалістичних” країн. А перша сесія ВЗНП 9-го скликання у березні 1998 р. навіть намітила кроки щодо подальшої побудови правової держави й розширення повноважень представницьких органів влади. Вибори до волосних і повітових зборів народних представників стали проводитися на альтернативній основі, а в деяких випадках із кількох кандидатів обирають і губернаторів провінцій. На 2-й сесії ВЗНП 10-го скликання 5-14 березня 2004 р. було задекларовано **політичну реформу уряду**, що має на меті вироблення механізму „прийняття рішень науковим і демократичним шляхом”, переведення роботи Держради КНР „на правову основу” та забезпечення контролю над нею з боку ВЗНП і Народної політичної консультативної ради КНР (ств. в 1949 р. для реалізації ідеї „єдиного патріотичного фронту”, голова Всекитайського комітету – Цзя Цінлінь (1940)), при врахуванні „громадської думки”.

До преамбули конституції 1982 р. було внесено запозичену з останньої редакції статуту КПК ідею Цзян Цземіня про „потрійне представництво” правлячої партії, в яку, таким чином, було дозволено приймати „нових китайців” – фінансистів і бізнесменів (поряд із робітниками та селянами). Тому цілком логічним стало доповнення ст.11 конституції положенням про те, що

„держава заохочує й підтримує розвиток недержавного сектора економіки”, щоправда, водночас здійснюючи над ним „контроль і управління”. А до виправленої ст.13 увійшли положення про „неприпустимість зазіхання на законне приватне майно громадян”, державний захист „права громадян на приватне майно і права на спадщину” й компенсацію в разі їхньої реквізиції в „інтересах суспільства”. Вперше до основного закону КНР було вписано і формулювання про те, що „держава поважає й захищає права людини”.

Однак насправді лідери КПК не збираються відмовлятися від керівної ролі партії, всі еліти мають задекларувати вірність чотирьом основним ідеологічним принципам: соціалістичній модернізації, керівній ролі КПК, демократичній диктатурі народу, марксизму-ленінізму й маоїзму. Між партійною діяльністю й державними функціями не існує чіткого розподілу, відмінності між загальними напрямками політики і партійними рекомендаціями також залишилися розмитими. Щоправда, поряд із КПК у КНР зареєстровані 8 „молодших” партій (Револьюційний комітет Гоміндану, Демократична ліга Китаю, Товариство 3-го вересня та ін.), які ретельно контролюються комуністами. Вони об’єднують представників національних підприємницьких та інтелектуальних кіл і порівняно з КПК доволі нечисленні (їхня загальна чисельність ледве перевищує 500 тис. чол.), але представлені в багатьох державних органах у центрі й на місцях, зокрема, в Постійному комітеті ВЗНП.

Згідно прогнозів „Ренд корпорейшн”, до 2015 р. за обсягом ВВП КНР зрівняється зі США (фахівці пекінської Академії військових наук вважають, що це станеться на 2020 р.), а її військовий потенціал становитиме майже половину американського, набагато перевершуючи за цим показником інші розвинені держави. За визнанням одного з китайських політичних діячів, у КНР активно формується нова державна ідеологія, що являє собою сплав патріотизму й традиційних конфуціанських морально-етичних настанов із підприємливістю та ініціативністю, які спричинені ринковою економікою.

Питання для самоконтролю

1. Які фактори вплинули на формування китайської (конфуціанської) цивілізації?
2. Які науково-технічні й культурні надбання китайська (конфуціанська) цивілізація дала людству?
3. Які причини й наслідки Синьхайської революції в Китаї?
4. Що зумовило перемогу КПК в громадянській війні й проголошення КНР?
5. У чому полягає сутність курсу „чотирьох модернізацій”?
6. Які особливості політичної системи КНР і чим вони спричинені?
7. Охарактеризуйте міжнародне становище й зовнішню політику КНР.

3.2. Японія й Корея

На межі Східної Азії з Північно-Східною, обабіч Японського моря, розташовані три подібні за природно-кліматичними умовами держави, чий цивілізаційний розвиток й історична доля драматично пов'язані між собою. Це – **Японія** (377,835 тис. км², 127,43 млн. чол.) й дві держави на Корейському півострові – **Корейська Народна-Демократична Республіка** (120,54 тис. км², 23,3 млн. чол.) та **Республіка Корея** (98,48 тис. км², 49,045 млн. чол.).

Японія знаходиться на островах однойменного архіпелагу, що простягнувся гігантською дугою вздовж східноазійського узбережжя на 3,5 тис. км від майже 46-ї паралелі до тропіка Рака. З 4-х тис. о-вів, які його утворюють, найбільші – Хоккайдо (яп. „північна земля”), Хонсю („головний острів”), Кюсю („9 провінцій”) і Сікоку („4 країни”). Зі сходу їх омиває Тихий океан, з південного заходу – Східнокитайське, з півночі – Охотське моря. За винятком останнього, решта морських просторів – незамерзаючі, що сприяє розвитку зовнішньої торгівлі країни й дає можливість вести рибний промисел цілорічно. Окрім 12-мильної зони територіальних вод, за Японією визнано право пріоритетного освоєння ресурсів виключної 200-мильної економічної зони, що вдесятеро перевищує площу країни. Близькість до континенту дозволяє економічно високорозвиненій Японії „виносити” брудні, енергомісткі й матеріаломісткі виробництва до сусідніх країн, передусім ПСА, ввозити з них сировину, постачаючи взамін готову продукцію.

Як і в Китаї, низини й придатні для землеробства землі складають всього 15 % території Японії, решту займають гори висотою 2-3 тис. м (найвища гора – мертвий вулкан Фудзіяма (від айнського „вогонь”)– 3776 м). Значна частина гірських вершин (188) – вулкани, причому більше 40 – діючі, країна входить до

зони високої сейсмічності, щорічно трапляється до півтори тисячі землетрусів. Більшість із них – слабкі, що супроводжуються ледь відчутними поштовхами й незначними пошкодженнями різних споруд, але іноді бувають дуже сильні землетруси з цунамі й катастрофічними наслідками. Так, під час землетрусу 1 вересня 1923 р. лише в Токіо (дослівно – „столиця Сходу”, на противагу „столиці Заходу” – Кіото) загинуло більше 140 тис. чол. і було зруйновано більше півмільйона будинків.

Подібно Японському архіпелагові, Корейський п-ів (оточений 3,5 тис. о-вів, найбільший із яких – Чеджудо) на 70 % складається з плато й хребтів середньою висотою 1500 м, найвища точка – величезний плоский вулкан Пектусан (2750 м) на кордоні КНДР з КНР. За останні два тисячоліття на території півострова відзначено бл. 1,8 тис. землетрусів, з них більше 200 сталося протягом останнього ХХ ст. Долини – історичні осередки цивілізації й житниці країни - розташовані переважно на західному узбережжі й уздовж річок, які течуть у Жовте море. Але **клімат** Японського архіпелагу й Корейського півострова, в цілому, сприятливий для господарської діяльності, а найважливішим фактором, який впливає на його формування, є літні мусони, що приносять щедрі опади на східні схили гір. Океанічний за властивостями клімат країн змінюється з півночі на південь від помірного в КНДР і Хоккайдо (середні січніві температури -10 °С, липневі +24 °С) до тропічного на о-вах Рюкю (середні січніві температури +17 °С, липневі +27 °С).

На території Японії є **корисні копалини**, проте їхні поклади настільки незначні, що видобуток практично припинився. Тому країна змушена імпортувати левову частку необхідної мінеральної сировини й палива. Надра ж Корейського півострова багаті на поклади кам'яного вугілля, вольфраму (одне з провідних місць у світі), графіту, магнезиту. Однак для високорозвиненої економіки Республіки Корея більша частина промислової сировини ввозиться із-за кордону.

Перші сліди людини в регіоні виявлені в палеолітичній стоянці віком 400-500 тис. р. в печері Комин-меру поблизу столиці КНДР – Пхеньяна (кор. -

„рівнина”). Провідна ж роль у формуванні корейського етносу належала племенам, які розмовляли протоалтайськими мовами. Згідно древньої легенди, ще в 2333 р. до н.е. онук небесного владика – Тангун заснував перше на півострові королівство Чосон (кор. – „країна вранішньої свіжості”), яке проіснувало до II ст. до н.е. й підпорядкувало собі Маньчжурію та Північно-Східний Китай. Проте науковці датують існування давнього Чосону VII-I ст. до н.е., у результаті міжусобиць і війн із китайцями королівство розпалося на три держави: Пекче й Сілли на півдні країни та Когурьо – на півночі. У другій пол. VII ст. країна знову стала єдиною, з 918 р. нею правила династія Корьо (від чого й пішов сучасний топонім „Корея”, що в перекладі означає „країна величних гір і прекрасних річок”) зі столицею в Кесоні, але в 1231 р. на територію країни вдерлися монголи. Після їхнього вигнання в 1392 р. було відновлено королівство Чосон зі столицею в Сеулі (кит. – „головне місто”) та на чолі з династією Лі, що правила до 1910 р., коли Японія остаточно анексувала цю країну.

Корея – мононаціональна країна, більше 99 % **населення** якої становить титульна нація, але до кін. XIX ст. офіційною мовою урядового апарату й культури, засобом спілкування еліти була китайська, більше 60 % корейської лексики становлять китайські запозичення. Тому, хоча національна фонетична складова писемність („хунмин-чоним”) була вироблена за королівським розпорядженням ще в 1444 р., лише в 1894 р. на зміну китайським ієрогліфам прийшла змішана ієрогліфічно-літерна писемність (як в Японії), а остаточне утвердження корейського алфавіту сталося тільки після Другої світової війни.

На Японських о-вах першопоселенці з’явилися бл. 25-30 тис. років тому з ПСА і Південно-Східного Китаю, їхніми далекими нащадками є нечисленні нині айни (біля 25 тис. чол.), що мешкають на Хоккайдо. Але в сер. I тис. до н.е. відбулося масове переселення з Корейського п-ва на Кюсю монголоїдних „людей ямато” – протояпонців, що поступово асимілювали попередників-австралоїдів і опанували весь архіпелаг. Японська міфологія відносить **виникнення держави** до 11 лютого 660 р. до н.е., коли Дзімму Тонію - правнук

відряженого богинею Сонця Аматерасу на Землю з ознаками імператорської влади (меч, яшма і дзеркало) онука Нінігі - після 7 років нелегких битв був проголошений першим імператором Японії біля підніжжя г. Унебі на рівнині Касівабара (Хонсю). У 1873-1948 рр. і з 1967 р. цей день відзначається як свято заснування імперії, але насправді „царство Ямато” виникло на Кюсю й півдні Хонсю в III ст. н.е. в результаті завоювання. За правління регента-реформатора Сьотоку Тайсі [593-622] „Країна Вранішнього Сонця” отримала нове ім'я – Ніхон (Ніппон) – „Корінь Сонця”, звідки пішла європейська назва „Японія”. До VIII ст. етногенез японців завершився, на сьогодні вони становлять 98,5 % населення держави (решта – корейці, чії предки були вивезені для роботи у ВПК під час Другої світової війни).

Офіційною ідеологією японської державності став тенноїзм (від яп. „тенно” – імператор) – синтез догматів про божественність походження, безперервність і непогрішимість представників династії. Він спирався, передусім, на традиції місцевої релігії – синтоїзму (яп. – „шлях Богів”), згідно якої правляча династія володіла особливою магічною силою („кокутай”), що забезпечувала ефективне спілкування з божествами („камі”) й „благоговіння народу перед імператором”. Так званий „кодо” – „імператорський шлях” – проповідники тенноїзму трактували як ідеал японської державності. Проте абсолютна монархія протрималася в Японії недовго, й після тривалої боротьби аристократичних кланів у 1185 р. переміг рід Мінамото, голова якого – Йорітомо створив нову політичну систему – сьогунат, коли реальна влада в країні належала сьогунам – верховним військовим правителям і успадковувалася представниками їхнього роду (Мінамото – 1185-1219 рр., Асікага – 1335-1573 рр., Токугава – 1603-1867 рр.). Імператору залишилися церемоніально-символічні функції вищої влади, тоді ж помітно зросла роль служивого дворянства – самураїв (дослівно – „службовці”), яке виникло ще в X ст. Японію двічі, у 1274 і 1281 рр., намагалися захопити монгольські війська, але тайфуни, що розкидали їхні флотилії („камікадзе” – „вітер Богів”), допомогли острів'янам відстояти свою незалежність. Однак уже в 1542 р. у Японії з'явилися португальці, через 42

роки – іспанці, що принесли з собою вогнепальну зброю й християнство (державною релігією в сьогунаті був буддизм), але в 1639 р. країна ізолювалася від решти світу, з неї були вигнані всі європейці, заборонено християнство і всі контакти з іноземцями.

Лише більш як через два століття – в липні 1853 р. до резиденції сьогуна - Едо (Токіо) підійшла американська ескадра коммодора М.Перрі, який вручив властям листа з вимогою встановлення двосторонніх торговельних відносин і заявив, що за відповіддю повернеться навесні. В лютому 1854 р., вдавшись до погроз, Перрі змусив японський уряд підписати перший нерівноправний договір, який відкривав порти Сімода і Хакодате. Незабаром подібні угоди Японія змушена була укласти з Британією, Нідерландами, Францією й Росією, таке насильницьке „відкриття” країни підривало японське ремесло й перешкоджало збуту продукції мануфактур, негативно позначилося на фінансовому становищі сьогунату й феодалів. Скориставшись ситуацією, антисьогунська опозиція в 1867 р. змусила останнього правителя з роду Токугава – Йошінобу (1837-1913) повернути владу 15-річному імператорові Муцухіто (1852-1912) й, за підтримки повсталих селян, здобула перемогу в громадянській війні 1868-1869 рр.

Таким чином, Японія була чи не єдиною країною Сходу, в чиєму розвитку період світового колоніалізму співпав не зі станом загальної внутрішньої кризи, а навпаки, з моментом бурхливого внутрішньополітичного піднесення після **„революції Мейдзі”** („освітчене правління” імператора Муцухіто), що об’єднала країну під проводом імператорської влади. В 1871 р. був виданий указ про повну ліквідацію князівств і поділ Японії на префектури, тоді ж була організована імператорська гвардія, підпорядкована урядові, а наступного року оприлюднений декрет про створення Збройних сил на основі загального військового обов’язку. Хоча самураї вже не були провідним станом країни й, у кращому разі, могли претендувати лише на офіцерські посади в регулярній армії, вони культивували свої військові доблесті й виховували відповідним чином селян-призовників, відтепер войовничість самураїв була спрямована на

зовнішній світ - сусідні з Японією країни й народи. Не випадково держава взяла в свої руки будівництво арсеналів і верфів - без них вона не змогла б створити могутніх Збройних сил.

Імператорський уряд також видав декрети про зрівняння в правах усіх громадян, відміну цехових регламентацій, ліквідацію внутрішніх мит, свободу торгівлі й пересування людей та перевезення товарів. Запроваджувалися єдині закони та суди для всієї країни й усіх груп населення, була введена єдина валютна одиниця - єна. Здійснювалася освітня реформа, створювалися нові школи, відкрився Токійський університет, заохочувалося відрядження японців за кордон для отримання освіти. Протягом 1872-1873 рр. була ліквідована феодална власність на землю й офіційно дозволено її купівля-продаж. Власниками угідь визнавалися, ті хто фактично нею розпоряджався, тобто селяни, проте значна частина дрібних землевласників, що заклали землю, втрачала свої ділянки й переходила в розряд орендаторів та наймитів чи переселялася в міста. Розквіту банківської справи сприяло рішення уряду в 1876 р. капіталізувати князівські пенсії, замінивши щорічні виплати одноразовою компенсацією. У 1880 р. був прийнятий закон, який дозволяв за безцінь продавати споруджені державою крупні й економічно неефективні підприємства (металургійні й військові заводи та ін.) торговельно-промисловим компаніям (дзайбацу Міцуї, Міцубіші, Сумімото, Фурукава та ін.).

Не дивно, що в країні розгорнувся широкий рух за конституцію, в перших рядах якого йшли підприємці й інтелігенція, підтримані окремими представниками дворянських і князівських родин на чолі з Іто Хіробумі (1841-1909). Відряджена до Європи й Північної Америки спеціальна місія, що мала ознайомитися з досвідом державного будівництва, зупинилася на пруському варіанті „залізного канцлера” О. фон Бісмарка. 11 лютого 1889 р. від імені Муцухіто був опублікований текст Основного закону Японії, що запроваджував напівабсолютистську монархію з великими правами імператора (у т.ч. затвердження й видання законів, скликання й розпуску парламенту, призначення й увільнення всіх цивільних та військових посадових осіб). Хоча

парламент контролював фінанси, він був позбавлений права створювати відповідальний уряд, конституція офіційно проголошувала демократичні права й свободи, але виборчим правом спершу користувався приблизно 1 % населення країни.

Найбільш визначальним чинником **японської зовнішньої політики** швидко став мілітаризм. Це було зумовлене, передусім, географічним становищем країни й обмеженістю природних ресурсів, що штовхало в умовах швидкого розвитку промисловості (протягом 1900-1913 рр. обсяг промислового виробництва Японії збільшився на 181 %, у той час як США - на 85 %, Німеччини - на 54 %, Британії - на 25 %) до пошуків джерел сировини й ринків збуту. По-друге, в Японії, як і в Росії чи Німеччині, держава відігравала надмірну роль в економіці й, відповідно, прагнула забезпечити сприятливі умови для розвитку національної промисловості. Нарешті, армія й військові посідали ключове місце в політичній системі країни, генералітет входив до Таємної ради при імператорі й здійснював величезний вплив на нього, а відтак і на всю політику країни.

В правлячих колах Японської імперії швидко сформувався мілітарний стереотип вирішення всіх проблем. Ще в 1876 р. японський експедиційний корпус нав'язав китайському васалові - Кореї нерівноправний договір, невдовзі Китай визнав японські інтереси й права в Кореї рівними своїм, а внаслідок перемоги над Росією у війні 1904-1905 рр. Японія встановила над цією країною протекторат і згодом перетворила її в колонію. Тоді ж за Портсмутським миром із Росією від 23 серпня (5 вересня) 1905 р. Японія отримала Південний Сахалін, Ляодунський півострів і південну гілку Китайсько-Східної залізниці. Разом із загарбаними в 1895 р. у Китаю Тайванем та прибережними островами це перетворювало Японію на крупну далекосхідну колоніальну державу. У Першій світовій війні вона, незважаючи на тісні урядові й військові зв'язки з Німеччиною, виступила на боці Антанти, але обмежилася окупацією невеликої орендованої німцями в Китаю території Ціндао. Зате на поч. 1915 р. Японія висунула Китаю „21 вимогу”, прийняття яких означало його перехід під повний

політичний, військовий і економічний контроль Токіо. Але Британія і США висловили формальний протест, змусивши Японію відмовитися від найтяжчих вимог. І все ж, за підсумками війни імперія суттєво зміцнила свої політичні позиції в АТР, її війська розташовувалися на території Китаю, Маньчжурії, Кореї, російського Далекого Сходу (до 1922 р.), колишніх німецьких колоній у Тихому океані. Токіо майже повністю монополізував ринок міжнародних морських перевезень у Тихому океані.

Але невдовзі порівняно сприятлива для Японії зовнішньополітична ситуація змінилася, оскільки великі держави, вирішивши питання повоєнного устрою Європи, звернули увагу на Далекий Схід. На Вашингтонській конференції 1921-1922 рр. в результаті об'єднаних зусиль європейських дипломатій США вдалося потіснити Японію в АТР і розірвати союз із Британією. Економічні труднощі спричинилися до формування потужного підпільного ультранаціоналістичний руху у військовому середовищі, ідеологією якого став „ніппонізм”, тобто вивищення японської нації, беззастережний культ імператора Хірохіто (регент – із 1921 р., монарх у 1926-1989 рр.) та претензії на світове панування. В 1935 р. в Японії розгорнулася широка громадська дискусія навколо офіційної доктрини держави, запропонованої ще в 1914 р. професором Мінобе Такуцїті. В ній стверджувалося, що „суверенітет належить державі, а імператор є вищим органом держави”, але таке „приниження” ролі імператора викликало обурення націоналістичних кіл. Уряд змушений був опублікувати „Роз'яснення щодо державного ладу”, в якому спростував доктрину Мінобе, проголосивши імператора божеством.

Початок Другої світової війни в Європі застав японських лідерів зненацька, оскільки А.Гітлер не вважав за потрібне повідомляти далекосхідних союзників про свої глобальні плани. Тоді паралельно з нарощуванням темпів широкомасштабної агресії в Китаї Токіо розгорнув пропагандистську кампанію „боротьби з білим імперіалізмом” і проголосив гасло створення **„Великої Східноазійської сфери процвітання”**, а генералітет приступив до розроблення конкретних планів завоювання європейських колоніальних володінь в АТР. У

цілому імперія розраховувала захопити третину земної поверхні, на якій проживала майже половина людства. До липня 1942 р., коли ситуація на фронтах Тихоокеанської війни, що почалася вдалим нападом японського авіаносного об'єднання 7 грудня 1941 р. на головну тихоокеанську базу ВМС США у Пірл-Харборі на Гавайях, стабілізувалася й почалося затишшя, Японія окупувала Таїланд, Малайю, Бірму, Філіппіни, Індонезію, Індокитай та двоє з Алеутських о-вів загальною площею 8 млн. км² із населенням 400 млн. чол.

Але це кардинально не вплинуло на загальну військову ситуацію: в липні 1943 р. США перейшли в контрнаступ, змусивши Токіо вдатися до стратегічної оборони. Американці застосували тактику „стрибків барана”, що полягала в захопленні окремих стратегічних пунктів, без повного витіснення японських гарнізонів з усіх окупованих островів. Головною її метою було здобуття авіаційних баз, із яких ВПС могли б здійснювати масоване бомбардування території Японії, що мало знищити її військовий потенціал та підірвати бойовий дух населення. 9 березня 1945 р. бомбардувальники Б-29 спопелили чверть житлового фонду Токіо, у вогні загинуло майже 100 тис. чол. і 130 тис. було поранено, що перевищувало результати ядерного бомбардування Нагасакі 9 серпня того ж року. Всі надії японських лідерів на укладення почесного миру зі США були зруйновані розірванням Кремлем 5 квітня 1945 р. угоди про взаємний ненапад. 9 серпня СРСР вступив у війну з Японією, і вже через 5 днів Токіо заявив про прийняття умов капітуляції, а 2 вересня на палубі американського лінкора „Міссурі” в Токійській затоці представниками японського уряду й країн антигітлерівської коаліції був підписаний відповідний акт. Від імені СРСР свій автограф поставив українець – уродженець Уманщини генерал-лейтенант К.Дерев'янка.

В боротьбі за „Велику Східну Азію” в 1937-1945 рр. Японія втратила убитими 2,5 млн. чол., майже повністю була зруйнована промисловість, вичерпано стратегічні запаси країни. Винятково важким був моральний стан населення, яке після десятиліть ультрапатріотичної пропаганди зіткнулося з принизливою поразкою, водночас програна війна підштовхнула значну частину

громадян до переосмислення традиційного суспільного укладу й усвідомлення необхідності реформ. На відміну від Німеччини, в Японії склалася своєрідна система окупаційної влади: продовжував існувати апарат імператорського кабінету, а виконання рішень створеної в Токіо Союзницької комісії не було обов'язковим для американської військової адміністрації генерала Д.Макартура.

5 жовтня 1945 р. він оголосив про відновлення обмежених мілітаристським режимом громадянських свобод. Ліквідуючи його підґрунтя, американці заборонили 148 організацій, діяльність яких була визнана незаконною, у держапараті було звільнено 200 тис. чиновників. Міжнародний військовий трибунал у Токіо засудив 7 осіб, включно з екс-прем'єрами Хіроотою Кокі й Тодзіо Хідекі, до смертної кари, ще 16 підсудних дістали довічне ув'язнення. Згодом відбулася низка процесів, які розглянули справи 5 тис. осіб, звинувачених у військових злочинах, за вироками було страчено понад 900 осіб (але в 1960 р. у Нагої їм збудували пам'ятник). СРСР та Китай вимагали усунення імператора Хірохіто, проте США з політичних міркувань не погодились; натомість, на вимогу окупаційної адміністрації імператор у новорічному поздоровленні до японського народу по радіо 1 січня 1946 р. змушений був відректися від ідеї свого „божественного” походження (у японській літературі цю промову називають „нінген сенген” – „декларація людини”).

Новою японською конституцією, розробленою юристами штабу Д.Макартура й оприлюдненою 3 листопада 1946 р. (набула чинності 3 травня 1947 р.), запроваджувалася парламентарно-монархічна форма державного правління. Імператор, по суті, був позбавлений скільки-небудь реальних владних повноважень, він перетворився в „символ держави і єдності народу”, статус якого „визначається волею японського народу, якому належить суверенна влада” (ст.1). Зберігався салічний різновид персональної системи престолонаслідування, за яким успадковують лише чоловіки. Серед передбачених конституцією повноважень імператора є оприлюднення поправок

до неї, а також законів, урядових указів і міжнародних договорів; скликання парламенту, розпуск його нижньої палати й проголошення парламентських виборів; затвердження призначень і звільнень міністрів та інших урядовців; затвердження повноважень та вірчих грамот послів і посланників; присвоєння нагород і затвердження різноманітних дипломатичних документів. Проте всі дії імператора, пов'язані з реалізацією цих повноважень, потребують „поради і ухвали” уряду, що несе за них відповідальність. У конституції недвозначно зазначається, що імператор не може „здійснювати владу над урядом” (ст.4), а імператорській сім'ї не може бути надана будь-яка власність, якщо це не ухвалено парламентом.

Конституція 1947 р. містить принципово нову в практиці державного права ст. 9 про те, що, „широ прагнучи до міжнародного миру, заснованого на справедливості та порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу розв'язання міжнародних суперечок”. Для досягнення цієї мети „ніколи в майбутньому не будуть створюватися сухопутні, морські і військово-повітряні сили так само, як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається”. Однак уже в 1950 р. в новорічному посланні прем'єр-міністру Японії Д.Макартур зазначив, що пацифістська стаття конституції не забороняє Японії мати Сили самооборони (ССО). Після цього була ухвалена програма створення 75-тис. корпусу національної поліції, який фактично став основою для формування нової армії. Щоправда, для заспокоєння громадської думки та опозиції, в грудні 1976 р. уряд прийняв рішення про те, що асигнування на оборону не повинні перевищувати 1 % ВВП, як і у попередні роки.

У 2006 р. військовий бюджет Японії становив \$ 39,064 млрд. (0,8 % ВВП), а ССО налічували 239,9 тис. чол., що мали на озброєнні біля 100 пускових установок тактичних ракет для оборони узбережжя, 980 танків, 250 САУ, 70 БМП і 730 БТР, 120 бойових кораблів і більше 500 сучасних великих бойових літаків та ін. (для порівняння в'єтнамська регулярна армія нині становить 484

тис. чол., індонезійська – 302 тис. чол.). Парламентським рішенням у грудні 2006 р. Управління оборони було реорганізоване в міністерство, яке в липні-серпні 2007 р. навіть очолювала жінка – Койке Юріко.

Вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом у Японії є двопалатний парламент. Із 480-ти членів нижньої палати – Палати представників – 180 обираються в 11-ти регіонах за пропорційною системою, а 300 – в одномандатних округах на 4 роки. Віковий ценз для активного і пасивного виборчого права в даному випадку визначено відповідно у 20 і 25 років. Верхня палата – Палата радників – складається з 242-х членів із 6-річним терміном повноважень, причому кожні 3 роки переобирається половина її складу: 73 – у багатомандатних округах і 48 – за пропорційною системою. Віковий ценз для кандидатів у члени верхньої палати – 30 років.

В разі розпуску урядом (формально – імператором) Палати представників Палата радників також припиняє своє функціонування до початку роботи новообраної нижньої палати. Проте уряд за „надзвичайної необхідності” може вимагати скликання Палати радників на спеціальну сесію, в цьому випадку вона уповноважується здійснювати основні парламентські функції. Але рішення, прийняті Палатою радників на її спеціальній сесії, вважаються тимчасовими й мають бути схвалені новообраною Палатою представників протягом 10 днів її першої сесії. Законопроект, прийнятий Палатою представників, але відхилений Палатою радників, стає чинним після повторного ухвалення нижньою палатою за рішенням 2/3 присутніх її членів. Проект державного бюджету також спершу розглядається Палатою представників, а в разі, коли верхня палата ухвалила інше рішення з цього приводу, останнє слово належить нижній палаті, що може затвердити державний бюджет власною постановою протягом 30-ти днів.

Виконавча влада в Японії належить кабінету міністрів (ст. 65), причому його глава призначається парламентом з числа депутатів і має очолювати парламентську більшість. Якщо позиції палат щодо кандидатури прем'єра не збігаються, рішенням парламенту вважається ухвала Палати представників.

Прем'єр-міністр (з 24 вересня 2008 р. – Асо Таро (1940)) сам призначає і звільняє інших членів уряду (державних міністрів), але більшість із них мають бути депутатами. Міністри протягом терміну їхніх повноважень не можуть бути переслідувані за законом, якщо на це не буде згоди прем'єр-міністра. Кабінет міністрів несе колективну політичну відповідальність перед парламентом, палата представників має право висловити недовіру уряду, що тягне за собою відставку останнього.

Оскільки Японія є мононаціональною країною, за формою державного устрою вона - унітарна держава, її територія поділена на 47 префектур, повіти й громади, на всіх трьох рівнях адміністративно-територіального поділу здійснюється місцеве самоврядування. Зокрема, на рівні префектур населення обирає представницький орган – префектурні збори, виконавчим органом є губернатор, який виконує певні функції представника центральної влади.

Правова система Японії заснована на європейській системі цивільного права з англо-американським впливом, парламентські акти можуть розглядатися в суді. Судова влада здійснюється судами загальної юрисдикції, що утворюють струнку систему на чолі з Верховним судом, голова якого призначається імператором (фактично – прем'єр-міністром), інші судді – урядом. Але питання щодо призначення суддів Верховного суду повинно бути винесене на так званий „перегляд народом” при проведенні чергових виборів членів Палати представників.

З метою вирішення продовольчої проблеми й створення внутрішнього ринку окупаційна адміністрація 11 жовтня 1946 р. розпочала проведення аграрної реформи. До 1949 р. у власність 4,7 млн. селян за символічний викуп було передано земельні наділи площею до 3 га (на Хоккайдо максимум землеволодіння був установлений у 12 га), зменшено орендну плату й замінено натуральні податки грошовими. У результаті наступних демографічних процесів частка сільських мешканців Японії протягом 1945-2004 рр. зменшилася з 48 % до 4,6 %.

Внаслідок перших повоєнних виборів у травні 1946 р прем'єром став колишній дипломат Йошіда Сігеру (1878-1967), який свого часу був ув'язнений за демократичні та пацифістські погляди. Очолювана ним Ліберальна партія (ЛПЯ, засн. в листопаді 1945 р.) оголосила про наміри лібералізувати економіку країни й ліквідувати монополістичні об'єднання дзайбацу, замінивши їх фінансово-промисловими концернами. Наступного року вступили в силу закони про заборону монополій і забезпечення справедливих угод та закон про заборону надмірної концентрації економічної могутності. Уряд планував розбудовувати економіку країни за рахунок переробки привізної сировини й строго дотримуватися в політичних питаннях союзу із США. Тоді ж була здійснена реформа системи освіти, зі шкільного навчання усунена шовіністична пропаганда, а навчальний процес - поставлений під контроль виборних шкільних комісій за участю батьків учнів.

Позитивне значення для **японської економіки** мали спричинені Корейською війною збільшення морських перевезень у регіоні, розміщення замовлень на ремонт американської техніки й створення на островах структури побутового сервісу для військовиків США. Протягом 1950-1952 рр. прибутки японських підприємств від виконання спецзамовлень для США зросли в 5,4 рази й сягнули \$ 824 млн. на рік. Продумана експортно-імпортна політика, створення сприятливого інвестиційного клімату, а також кредити МБРР дали змогу тоді Японії зібрати перший \$ 1 млрд. валютного резерву. Починаючи з жовтня 1953 р., у країні відбувалася постійна дефляція й зменшення цін. На додаток США ініціювали скликання у Сан-Франциско міжнародної конференції для підписання 8 вересня 1951 р. 48-ма державами (СРСР, Польща, Чехословаччина, Югославія, Індія й Бірма відмовилися, а КНР, МНР, КНДР і ДРВ не були запрошені) мирного договору з Японією й того ж дня уклали з нею безстроковий Пакт безпеки.

Для подолання повоєнних економічних труднощів США лише протягом 1945-1951 рр. надали Японії фінансової допомоги на \$ 2,5 млрд. Уже в 1950 р. країна відновила довоєнний рівень виробництва важкої промисловості, не

останню роль у цьому відіграли приховані від окупаційної адміністрації величезні (за деякими даними – до \$ 100 млрд.) цінності, награвані японською армією в Китаї й країнах ПСА під час Тихоокеанської війни в рамках таємної програми „Золота лілія”, якою опікувався молодший брат імператора Хірохіто – принц Тітібу (1902-1953). З другої пол. 50-х рр. економіка Японії вступила в смугу інтенсивного розвитку, що перетворив її у високорозвинену державу, один із центрів світового господарства.

„Японське економічне диво” було сплановане й детально розроблене, вже в 1955 р. в якості офіційного урядового документа був прийнятий 5-річний план економічної незалежності, а через два роки Окіта Сабуро (1914-1993) - творець японських реформ - очолив роботу над новим довгостроковим планом економічного розвитку, що мав забезпечити найвищі темпи зростання, структурну модернізацію й економічну стабільність, включно із практично повною зайнятістю та стійким підвищенням рівня життя в країні. „Економічне диво” базувалося на використанні здобутків НТП: електронізації економіки й суспільства в цілому, широкомасштабній автоматизації праці, створенні й застосуванні принципово нових матеріалів і речовин, форсованому розвитку науки про життя, зокрема, біологічних і біотехнологічних процесів.

Першою в світі Японія налагодила масове серійне виготовлення побутових відеомагнітофонів і відеокамер, промислових роботів, кремнієвих мікросхем тощо. Здійснення аграрної реформи привело до значного розширення внутрішнього ринку, появи на селі великої кількості господарств селян-власників, що сформували зростаючий попит на сільськогосподарські машини й знаряддя, хімічні добрива, гербіциди та ін. У промисловості відбувалося форсоване накопичення капіталу, колосальна економія коштів на розвиткові власних науково-дослідних робіт, яка стала можливою завдяки вільному придбанню американських та західноєвропейських патентів і ліцензій на запровадження наукових відкриттів, зниження цін на світових ринках сировини й палива, відсутність значних військових видатків - усе це дозволило японським компаніям зекономити й спрямувати на розвиток промисловості

величезні додаткові засоби. Варто відзначити й такий фактор, як достатньо висока ефективність державного регулювання економічного розвитку країни, високий ступінь координації зусиль між державою й приватним бізнесом на стадії вироблення принципових рішень із питань економічного розвитку, що полегшувало їхню практичну реалізацію.

Завдяки всьому цьому, а також перевагам місцевого ринку праці (системі довічного і спадкового найму, винятковому патріотизму щодо фірми та відносно недорогій робочій силі) зростання японської економіки у 50 - на поч. 70-х рр. було найбільшим у світі, становлячи щорічно в середньому 11%. Практично не маючи запасів паливно-сировинних ресурсів, Японія вже напр. 60-х рр. посіла друге місце в капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва, а невдовзі й за обсягом ВВП. Причому за масштабами використання станків із цифровим програмним управлінням, роботів, гнучких виробничих систем Японія значно випередила США та інші країни. Протягом 1965-1985 рр. номінальна зарплата у Японії зросла більш, ніж у 8 разів, а реальна - утричі, за рівнем погодинної реальної зарплати у 1986 р. (\$ 9,2 або 18 дойчмарок) Японія упритул наблизилася до США (\$ 9,5) і перегнала ФРН (16,2 дойчмарки), а через 2 роки обійшла на 5 % і США.

На поч. 90-х рр. Японія досягла того високого ступеня суспільно-політичної зрілості, коли в ній сформувалася демократична, близька до правової, соціально зорієнтована держава й близьке до громадянського суспільство. Воно відзначалося добробутом широких народних мас, порівняно невеликим розривом у прибутках багатих і бідних, поширеним усвідомленням пріоритетності громадських інтересів, соціальним консенсусом, свободою особистої ініціативи, стійкою увагою до інтересів різноманітних груп населення, захищеністю основних прав людини, доступністю культурних цінностей. Успішне просування до такого високого рівня суспільно-політичного розвитку ефективно забезпечувала так звана **„політична система 1955 року”**, тобто незмінне домінування на виборах і перебування при владі Ліберально-демократичної партії (ЛДП).

„Вічно правляча”, діяльна й ініціативна ЛДП (в залежності від економічної кон’юнктури вона отримувала від 42 до 58 % голосів виборців), популярна навіть у ті роки, коли вона явно втрачала своє „обличчя” через виявлені факти корупції (наприклад, скандал навколо урядових закупок літаків у американського авіаконцерну „Локхід” 1974-1983 рр., що призвів до відставки прем’єр-міністра Танаки Какуея (1918-1993)), виконувала своєрідну роль „старшого брата”, який завжди знає що і як треба робити. Вона була створена 15 листопада 1955 р. в результаті об’єднання двох правоцентристських партій – Ліберальної й Демократичної, орієнтуючись на захист приватної власності й вільного підприємництва, парламентської демократії й лібералізму, побудову **„держави загального добробуту”**, що мало перетворити ЛДП в загальнонародну. Значною мірою це вдалося досягти: на сер. 80-х рр. ЛДП вже налічувала бл. 3,6 млн. членів, користувалася підтримкою великого бізнесу, була тісно пов’язана з вищим ешелonom центрального державного апарату й муніципальних органів влади, мала значний вплив серед міських середніх верств і сільського населення. Ухвала численної парламентської фракції ЛДП практично прирівнюється до рішення партійного з’їзду.

Ще в „Нарисові політичної філософії консерватизму”, схваленому з’їздом ЛДП у січні 1960 р., зазначалося, що бажана „державна майбутнього – це така держава, де ліквідована монополія на капітал з боку держави й купки окремих осіб, де весь народ перетворений на середній клас і у капіталістичних власників. Саме це має бути ідеалом нового капіталізму”. А напр. 70-х рр. ЛДП запропонувала ідеологічну платформу національної єдності й зосередила свої зусилля на відродженні серед населення країни прагнення до лідерства у світовому співтоваристві. З’явилося гасло зробити Японію центром світової цивілізації, створивши взірць вискооефективного суспільства благоденства. На той час японська економіка зміцнилася настільки, що країна змогла розпочати „економічні війни” - пряму боротьбу за ринки збуту в США.

Поряд із ЛДП існувала „вічна опозиція” – Соціалістична партія Японії (СПЯ, засн. в листопаді 1945 р.) й Комуністична партія Японії (КПЯ, засн. в 1922 р.),

що уособлювали необхідний атрибут демократичного ладу, але не мали реальних шансів перехопити владу у центристів. Досить консервативні за своєю ментальністю японці позитивно ставилися до такої „півторапартійної системи”, побоюючись, що прихід до влади іншої політичної сили призведе до непотрібних катаклізмів. Помітне місце в „системі 1955 року” посідали й стабілізуючі, проміжні між ЛДП і СПЯ партії „середнього шляху”, передусім, Комейто („Партія чистої політики”), що виникла 17 листопада 1964 р. на основі політичного відділу крупної буддійської організації „Сока гаккай” („Товариство створення цінностей”) і спершу проголошувала своєю метою „побудову ідеального суспільства” у відповідності з концепцією „буддійської демократії”. Поступово релігійне забарвлення партії стало слабшим, і в програмі, прийнятій на її VIII з’їзді в 1970 р., стверджувалося, що Комейто керується концепцією „гуманного соціалізму” та проповідує забезпечення „заможності всього народу” через „стриманість, постійність і гармонію”, роблячи наголос на парламентській діяльності.

У січні 1989 р. помер імператор Хірохіто (епоха Сьова, „просвітлений мир”), який для багатьох людей старшого покоління асоціювався із традиційним укладом життя. Його син Акіхіто (1933), що обрав девізом свого правління „Хейсей” („досягнення загального миру”), був більш відкритим, не приховував своїх симпатій до сучасних цінностей, а тому сприймався як символ нової Японії. Із кардинальним потеплінням міжнародного клімату на рубежі 80-90-х рр. вади „політичної системи 1955 р.” (поширення корупції у вищих ешелонах влади, постійне збільшення числа незалежних депутатів парламенту, що змушувало партії не завжди чесно змагатися за їхні голоси, міжфракційне суперництво всередині партій) стали гальмом суспільного прогресу. До того ж Японія зіткнулася з суттєвими господарськими труднощами: зростання ВВП і промислового виробництва припинилося, експорт скоротився внаслідок швидкого подорожчання ени, а безробіття у 1993 р. сягнуло найвищого рівня з 1953 р. – 3,2 %. З іншого боку, скандал, який розгорнувся взимку-навесні 1989 р. навколо маклерської компанії „Рікуро Космос Корпорейшн”, виявив, що до

спекуляції її акціями були причетні члени урядового кабінету. Хоча прем'єр-міністр Такесіта Нобору (1924-2000) й був поза підозрою, але, відчуваючи моральну відповідальність за підлеглих, залишив посаду. Не дивно, що на парламентських виборах у липні 1989 р. ЛДП уперше за свою історію зазнала поразки, отримавши лише 27 % голосів, у той час як СПЯ, керована яскравим лідером – жінкою-викладачем Такако Дої дістала підтримку 35 % виборців.

Щоправда, тоді соціалістам не вдалося сформувати уряд, але парламентські вибори в липні 1993 р. остаточно поклали край безроздільному правлінню ЛДП, коаліційний уряд очолив представник родової аристократії Хосокава Моріхіро (1938), якого висунула на цей пост щойно створена Партія нових рубежів („Сінсінто”). Серед парламентарів від неї більше половини становили колишні члени ЛДП, напередодні виборів 1993 р. останню залишила ще одна група ліберальних „дисидентів” і створила Нову партію-ініціативу („Сакігаке”). За таких обставин у червні 1994 р. керівники ЛДП і СПЯ (наступного року вона буде перейменована в Соціал-демократичну партію Японії, СДПЯ) досягли угоди про створення коаліційного уряду разом із „Сакігаке” на чолі з соціалістом Муроямою Томіїті (1924). Обрання соціалістичного прем'єр-міністра викликало чимало „шокових хвиль”, насамперед стрибок курсу єни на світових валютних біржах, і помітно збентежило союзників Японії. Але Мурояма заявив, що продовжуватиме політичний курс ЛДП, ідеологічні розбіжності між нею й СДПЯ стали відносно незначними, що пояснювалося як світовим процесом зближення неолібералізму й соціал-демократії, так і схожістю електоральних баз обох партій та більш прагматичним зовнішньополітичним курсом соціалістів.

Однак спинити економічну рецесію не вдалося, тоді ж міністерство охорони здоров'я прийшло до висновку, що з 2007 р. населення Японії почне скорочуватися (дійсно зменшилося на 0,088 %), головним чином, у віковому діапазоні 15-65 років, в результаті чого буде гостро не вистачати робочої сили. 5 січня 1996 р. Мурояма за власним бажанням пішов у відставку, прем'єр-міністром Японії став лідер ЛДП, жорсткий політик і представник „нового

консерватизму” Хашімото Рютаро (1937-2006). Він проголосив курс на поступову дерегуляцію економіки, скорочення кількості й повноважень органів державного управління, проведення загальної фінансової ревізії банківської системи країни. З метою упорядкування фінансово-кредитної сфери уряди Р.Хасімото та його наступника (з липня 1998 р.) Обучі Кейдзо (1937-2000) провели кампанію перевірок банків, запідозрених у співпраці з кримінальними структурами та біржових спекуляціях.

Головний політичний конкурент ЛДП справа – „Сінсінто” невдовзі розпалася, частина її активістів вступила до створеної правими соціал-демократами напередодні виборів 1996 р. Демократичної партії Японії (ДПЯ). За результатами виборів до Палати представників 11 вересня 2005 р. ДПЯ зберегла друге місце й здобула 113 депутатських мандатів (ЛДП – 296, Комейто – 31, КПЯ – 9, СДПЯ - 7), виконуючи, по суті, роль лівоцентристської опозиції. Але на виборах до Палати радників 29 липня 2007 р. ДПЯ забезпечила собі відносну більшість – 109 мандатів, у той час як у ЛДП виявилось 83, Комейто – 20, КПЯ – 7 і СДПЯ – 5.

Значну роль в **узгоджувальній політичній системі Японії** відіграють організації приватних підприємців: Федерація економічних організацій (Кейданрен), що об’єднує практично всі основні групи японського ділового світу (до неї входять на персональних засадах біля 80-ти провідних представників фінансово-промислових груп, а на колективній – близько 940 компаній і 120-ти фінансово-промислових асоціацій); Японська торговельно-промислова палата (Ніссьо), до якої належать 1,2 млн. дрібних і середніх фірм, об’єднаних у 489 місцевих торговельно-промислових палатах; Федерація підприємницьких організацій (Ніккейрен), яка займається головно питаннями взаємовідносин труда й капіталу та об’єднує 47 регіональних і 55 галузевих організацій підприємців.

Ще з сер. 80-х рр. Японія стала провідним кредитором світу, передусім, країн, що розвиваються, загальна сума її закордонних активів перевищила \$1 трлн. („**економічна дипломатія**”). Найбільший тоді на планеті валютний запас

Японії на сер. 1997 р. становив \$ 218 млрд., але на початку листопада того ж року її разом з іншими розвиненими країнами ПСА вразила гостра фінансова криза. Значною мірою вона була спричинена збільшенням оподаткування промислових компаній за урядування Хашімото, коли ті викинули за демпінговими цінами на азійські ринки товари, які неможливо було реалізувати вдома. Через обвал курсу акцій припинила свою роботу Токійська фондова біржа, збанкрутувало чимало фінансових компаній та банків. Але вже на початок 1999 р., не вдаючись до великих зовнішніх запозичень, Японія власними силами ліквідувала наслідки фінансової кризи.

Відомому технократові Коїдзумі Дзюньїтіро (1942), який очолював уряд у квітні 2001 – вересні 2006 рр., вдалося поновити повільне зростання ВВП (2,2-2,9 %), й дещо знизити найвищий за повоєнний час рівень безробіття (з 5,6 до 4,1 %). Японія залишається однією з найбільших світових економічних потуг (у 2007 р. її третій у світі ВВП за ПКС склав \$4,29 трлн., тобто \$ 33600 на душу населення, золотовалютний резерв сягнув \$954,1 млрд. і залишився другим на планеті), на неї припадає 12 % промислового виробництва планети і майже 14 % світового ВВП в абсолютних показниках. Країна упевнено посідає перше місце у світі за будівництвом автомобілів (30 %), тракторів, металообробного устаткування, побутової електроніки, роботів (з 720 тис. „працюючих роботів” на планеті на Японію припадає 410 тис.). Частка Японії у світовому виробництві кольорових телевізорів становить більше 60 %, сталі - більше 14 %, штучних волокон - більше 12 %.

На відміну від Японії, де функціонувала єдина окупаційна адміністрація США, на території Корейського півострова перебували радянські й американські війська, що приймали капітуляцію японських Збройних сил відповідно на північ і на південь від 38-ї паралелі. Рішеннями Московської наради міністрів закордонних справ великих держав у грудні 1945 р. передбачалося їхнє взаємне виведення й встановлення опіки над країною на 5-річний термін. Підготовка ж конкретних пропозицій щодо **відродження Кореї як єдиної демократичної незалежної держави** та формування тимчасового

центрального уряду була доручена спільній комісії з представників радянського й американського командування. Але внаслідок гострих розбіжностей її діяльність виявилася безрезультатною.

На Півдні американці просували до влади учасника боротьби за незалежність Кореї досвідченого ліберального політика-емігранта Лі Син Мана (1875-1965). Під прискіпливим наглядом американських військових він мав реалізувати план демократичних перетворень, аналогічний тому, що був розроблений у Вашингтоні для переможеної Японії. Радянська ж військова адміністрація на Півночі зробила ставку на Кім Ір Сена (1912-1994). Він народився під іменем Кім Сон Чжу поблизу Пхеньяна в сім'ї вчителя-протестанта, але невдовзі, рятуючись від японської окупації, родина перебралася до Маньчжурії, де юнак вступив до підпільного марксистського гуртка. Кім Сон Чжу брав участь в антияпонських партизанських рейдах і тоді ж прийняв нове ім'я на честь національного героя, що загинув у бою з інтервентами. На 1939 р. Кім Ір Сену підпорядковувалися всі партизанські загони в провінції Гірін, але через рік йому довелося рятуватися від японських військ на території СРСР. Там улітку 1942 р. в званні капітана Червоної Армії він був призначений командиром корейського батальйону 88-ї окремої стрілецької бригади, сформованої з маньчжурських партизан-біженців, яких готували для заміщення адміністративних посад у Кореї й Китаї після вступу туди радянських військ.

Наприкінці вересня 1945 р. Кім Ір Сена на есмінці доставили з Владивостока в порт Вонсан, а звідти в радянській формі привезли до Пхеньяна на урочистий мітинг, де представили в якості „національного героя і видатного революціонера”. Невдовзі він очолив Народний комітет (уряд) Північної Кореї, а після об'єднання в серпні 1946 р. компартії з селянською Новою народною партією в Трудову партію Кореї (ТПК) - і її ЦК. З огляду на наявність „комуністичної загрози”, США внесли питання про Корею на розгляд 2-ї сесії ГА ООН, яка більшістю голосів ухвалила створити Тимчасову комісію, що мала забезпечити проведення вільних виборів на півострові й формування

загальнонаціонального уряду. Але СРСР відмовився визнати повноваження комісії, внаслідок чого напівдемократичні вибори відбулися в травні 1948 р. лише на Півдні. 12 грудня того ж року ГА ООН спеціальною резолюцією визнала „єдино законною” **проголошену 15 серпня Республіку Корея** зі столицею в Сеулі. У відповідь, на Півночі, в Пхеньяні, 9 вересня була **проголошена КНДР**, обидві держави розпочали підготовку до об’єднання півострова силою, що полегшувалося виведенням радянських і американських військ.

Натомість протягом усього 1949 р. відбувалися інтенсивні поставки до КНДР радянського озброєння, боєприпасів, іншого військового спорядження, Корейська народна армія (КНА) час від часу випробовувала на міцність південнокорейську оборону. Нарешті, після консультацій із Мао Цзедунем, Сталін 9 лютого 1950 р. дозволив Кім Ір Сену розпочати підготовку широкомасштабної операції на півострові. Південнокорейські військові неодноразово повідомляли в Тимчасову комісію ООН розвідувальні дані про загрозу агресії з Півночі, але американці сприймали це як спроби політичного тиску в надії отримати більшу матеріальну допомогу. Далекими від ідилічних були й відносини Білого дому з Лі Син Маном: приймаючи в лютому 1950 р. закон про надання Південній Кореї фінансово-економічного сприяння, Конгрес обумовив це включенням до сеульського уряду представника компартії. На парламентських виборах 30 травня того ж року прибічники Лі Син Мана зазнали гучної поразки, отримавши лише 45 мандатів із 210-ти. З’явилася реальна можливість усунення непримиренних антикомуністів від влади й налагодження конструктивного діалогу з Пхеньяном, але атака КНА в неділю, 25 червня 1950 р., що увінчалася повним успіхом, не лише зберегла президентський пост за Лі Син Маном, а й спричинила кардинальні зміни в усій світовій політиці.

Офіційна радянсько-північнокорейська версія, як це й радив зробити Сталін, всупереч фактам, звинуватила в нападі південнокорейські війська, що „вдерлися на 1-2 км на територію КНДР”. Мабуть, тому, що Південна Корея

готувалася до „агресії”, вона вже на третій день війни втратила свою столицю Сеул! На вимогу США, РБ ООН вже в день вторгнення прийняла резолюцію, що звинувачувала КНДР у „порушенні миру” й вимагала від неї відведення військ. Постійний представник СРСР при ООН Я.Малик не брав участі в роботі РБ на знак протесту проти присутності в ній гомінданівця. Але навіть якби він використав своє право „вето”, США наполягли б на терміновому скликанні сесії ГА ООН, яка в кінцевому підсумку схвалила б аналогічну за змістом резолюцію.

Оскільки наступ КНА продовжувався, 27 червня президент США Г.Трумен віддав американській авіації й флоту наказ надати збройну підтримку Південній Кореї, одночасно 7-й тихоокеанський флот США увійшов у Тайванську протоку, посилювалися американські гарнізони на Філіппінах, прискорювалося надання допомоги французам в Індокитаї. Того ж дня РБ ООН ухвалила ще одну резолюцію, яка підтримувала дії США й містила заклик до країн-членів ООН надати допомогу Республіці Корея для „відновлення міжнародного миру й безпеки”. Вже 30 червня до Південної Кореї прибули перші американські частини з Японії, що через тиждень рішенням РБ отримали статус „Збройних сил ООН”. До їхнього складу увійшли й контингенти ще 14-ти держав, у тому числі Британії, Туреччини, Таїланду й навіть далекої Ефіопії. Невдовзі в ході бойових дій наступив перелом: у середині вересня в тилу КНА з моря висадився 10-й армійський корпус США, 125 тис. північнокорейських солдат опинилися в оточенні, втратили величезну кількість убитими й полоненими, більшу частину артилерії й танків. 1 жовтня 1950 р. Д.Макартур віддав наказ військам ООН перейти 38-му паралель, рівно через тиждень 5-та сесія ГА ООН прийняла британський проект резолюції, що передбачав знищення Збройних сил КНДР і зайняття її території. Радянська делегація, яка, нарешті, погодилася на проведення вільних виборів під контролем комісії ООН, залишилася в меншості.

У розпачі Кім Ір Сен звернувся з проханням про допомогу до Сталіна, але радянський диктатор вирішив задіяти дивізії НВАК. Після певних коливань,

керівництво КНР погодилося з пропозицією Кремля, і поява 25 жовтня 1950 р. на території КНДР китайських „добровольців” черговий раз змінила співвідношення сил: до поч. січня 1951 р. комуністичні сили за сприяння Кремля (лише винищувально-авіаційний корпус прикриття під командуванням уродженця Сумщини, тричі Героя Радянського Союзу І.Кожедуба до завершення активної фази війни збив 1309 американських літаків, втративши власних 319 бойових машин) відвоювали всю Північ півострова й навіть тимчасово повторно захопили Сеул. Розлючений поразкою Д.Макартур, за пізнішим зізнанням Г.Трумена, „хотів бомбити Китай, Східну Росію і все підряд”. РНБ США розглянула вимоги Д.Макартура щодо застосування ядерної зброї, але відхилила їх; як заявив голова Об’єднаного комітету начальників штабів генерал О.Бредлі, стратегія Д.Макартура втягнула б США „не в ту війну, не в тому місці, не в той час і не з тим ворогом”.

Після неодноразового поновлення бойових дій на лінії фронту, що стабілізувалася приблизно вздовж 38-ї паралелі, 27 липня 1953 р. була підписана угода про перемир’я між представниками КНДР і КНР, з одного боку, й командуванням військ ООН - з іншого, Південна Корея тоді відмовилася затвердити її (лише 13 грудня 1991 р. між КНДР і Республікою Корея було укладено Основоположну угоду про примирення і ненапад та співробітництво). Документ передбачав повсюдне припинення бойових дій, визначалася демаркаційна лінія із 2-км демілітаризованою зоною, вздовж якої заборонялася модернізація озброєнь сторін під виглядом заміни застарілого. **Корейська війна 1950-1953 рр.** забрала життя більш, ніж 2-х млн. чол. з обох боків, причому втрати цивільного населення співвідносилися до військових як 4:1.

В Білому домі твердо прийшли до висновку про необхідність силової відповіді на будь-які прояви комуністичної загрози в АТР. Вже 1 жовтня 1953 р. між США і Республікою Корея було підписано Договір про взаємну оборону, дії підтримуваних Пекіном комуністичних повстанців у Бірмі, Малайї, Таїланді, на Філіппінах Білий дім почав розглядатися в якості координованого наступу

світового комунізму. США відчули в собі бажання боротися з комунізмом в усіх частинах земної кулі, що знайшло своє теоретичне оформлення в доктрині його „стримування й відкидання” та, зрештою, привело Америку у В’єтнам. КНР перетворилася чи не в одного з головних стратегічних ворогів США - пастку, із якої офіційному Вашингтону вдалося виплутатися лише на поч. 70-х рр. XX ст.

А обидві корейські держави отримали можливість розвиватися власним шляхом. КНДР, що почувала себе в стані війни й дипломатичної ізоляції, ніби замкнулася в мушлі, а **над 38-ю паралеллю опустилася „залізна завіса”**, й мешканці країни позбулися будь-якого уявлення про те, що відбувається на решті території планети. До кін. 50-х рр. Кім Ір Сен перетворив КНДР у монолітну воєнізовану державу з „трудовими арміями” у вкрай централізованій промисловості, посилив поліцейський контроль за населенням і ліквідував селянські ринки та присадибні ділянки. У поглядах північнокорейського лідера посилювався вплив конфуціанства з його наголосом на патріархальній опіці, політичному порядкуві, соціальній гармонії, особистій відданості, а також у наявності доброчинних правителів. У ст.3 конституції від 27 грудня 1972 р. (вона ще частково переглядалася у квітні 1992 р. й вересні 1998 р.) зазначалося, що КНДР – „суверенна соціалістична держава, що в своїй діяльності керується ідеями чучхе” (корейською – „сам господар свого тіла”).

Цей термін, що був запропонований у 20-і рр. інтелектуалом-анархістом Сін Чечхо, означав національну самостійність: політичну незалежність від усіх держав, економічну самодостатність, національну військову безпеку й чистоту мови. Офіційна ідеологія утверджувала політичний елітаризм („лідер – партія – маси”) і водночас заперечувала індивідуальну політичну свободу. На практиці здійснення принципів „чучхе” вилилося в економічно нереалістичну спробу створити в КНДР автономний господарський комплекс, включно зі всіма галузями виробництва засобів виробництва. Водночас у Пхеньяні були репресовані як прорадянське, так і пропекінське угруповання (у грудні 1958 р. останні частини китайських „добровольців” залишили КНДР). Таким чином, у

зовнішній політиці КНДР, Кім Ір Сен, посівши позицію рівної віддаленості від Москви й Пекіна, критикував М.Хрущова за поступки США під час Карибської кризи 1962 р., називаючи їх „умиротворенням імперіалізму”, а концепцію мирного співіснування відкидав з огляду на небезпеку „ідеологічного роззброєння” національно-визвольних рухів.

Поеднавши ідеологію й організацію, влада КНДР здійснила **глибокі економічні перетворення**, що спершу забезпечили високі темпи росту в промисловості (у 1961-1965 рр. і 1971-1975 рр. приріст ВВП щорічно становив 9-10 %) і рівність у доходах, досить низькі безробіття й інфляцію, створення базових галузей важкої промисловості й вихід на світовий ринок із власною продукцією. Однак після 1980 р. економічна ситуація в країні почала погіршуватися, методи військової мобілізації (ударні бригади, „блискавичні війни”, „200-денні бої”, кампанії „Летючого Коня”, „Трьох Революційних бригад” та ін.) вже не спрацьовував. Темпи приросту виробництва щорічно падали, не вистачало продуктів харчування, сировини, нафти, вугілля й електроенергії (з 1990 р. СРСР а потім і Росія припинили надання дешевих кредитів і недорогих енергоносіїв), товарів народного споживання. Нестача добрив, палива й природні катаклізми (приміром, повені 1995-1996 рр.) призвели до скорочення виробництва зерна більш, ніж на 1 млн. т, порівняно з тим, що має збирати країна, аби відповідати хоча б мінімальним міжнародним нормам. У КНДР десятиліттями зберігається система нормованого забезпечення населення продовольством і товарами народного споживання.

З метою збереження політичної стабільності **класичного тоталітарного режиму** Кім Ір Сен, президент-монарх, організував передачу своєї харизматичної легітимності сину – Кім Чен Іру (1942). Ще у вересні 1973 р. той став секретарем ЦК ТПК, наступного року був обраний членом політбюро й офіційно висунутий наступником Кім Ір Сена, з грудня 1991 р. він – Верховний головнокомандувач 5-ю за чисельністю в світі 1,1-млн. КНА (в квітні 1992 р. отримав звання маршала), а в квітні 1993 р. V сесія Верховних народних зборів (687 місць) призначила його головою Державного комітету оборони КНДР.

Згодом ця посада була проголошена найвищою в країні, при цьому посада президента, як повідомляли світові ЗМІ, „назавжди збережеться в Конституції за батьком нації Кім Ір Сенем”, що вмер 8 липня 1994 р.

Ускладнення економічного становища КНДР в умовах розпаду СРСР і формування глобального домінування США підштовхнули керівництво країни до неочікуваного для світового співтовариства зовнішньополітичного кроку. 12 березня 1993 р. КНДР пригрозила вийти з ДНЯЗ (підписала його під тиском Кремля лише 12 грудня 1985 р.) на знак протесту щодо американо-південнокорейських військових маневрів „Тім спіріт”, які проводилися щороку з 1976 р. Але вже в червні 1993 р. КНДР припинила процес виходу в обмін на зобов’язання США утримуватися від загрози чи використання сили й втручання у внутрішні справи Пхеньяна. Однак рівно через рік країна оголосила про намір вийти з МАГАТЕ, звинувачуючи його в припиненні технічної допомоги, лише місія экс-президента США Д.Картера до Пхеньяна дозволила тоді розрядити обстановку. Кім Ір Сен погодився на відновлення інспекцій МАГАТЕ й демонтаж ядерного реактора в Йонгбйоні (існували підозри, що з відпрацьованого палива був вилучений плутоній, достатній для виготовлення 4-5 ядерних бомб) в обмін на побудову двох легководневих реакторів вартістю \$4 млрд., щорічні поставки 500 тис. т нафтопродуктів до введення в дію першого реактора (2003 р.) та зобов’язання Білого дому не застосовуватися ядерну зброю проти КНДР. 21 жовтня 1994 р. ці домовленості були формалізовані в підписаній у Женеві двосторонній Рамковій угоді, а вже наприкінці 1995 р. нафтопродукти стали надходити до КНДР, водночас Японія, США і Південна Корея розпочали гуманітарні поставки рису.

Проте в серпні 1998 р. КНДР успішно випробувала балістичну ракету середньої дальності „Тепходон” з радіусом дії 1700-2000 км, а на початку жовтня 2002 р. північнокорейське керівництво офіційно зізналося в тому, що в порушення Рамкової угоди воно не припинило реалізацію **військової ядерної програми**. У відповідь президент США Дж.Буш-молодший зарахував КНДР до країн „осі зла” й припинив постачання нафти, Пхеньян, у свою чергу, відновив

роботу реактора в Йонгбйоні й вислав із країни інспекторів МАГАТЕ; 10 січня 2003 р. КНДР стала першою державою, що вийшла з ДНЯЗ.

За ініціативи й посередництва китайської дипломатії 27-29 серпня 2003 р., 25-28 лютого і 23-26 червня 2004 р. у Пекіні відбулося три раунди **шестисторонніх переговорів** (КНР, Росія, КНДР, Республіка Корея, США і Японія) щодо північнокорейської ядерної програми, які, хоча й не принесли конкретних результатів, увінчалися взаємною згодою про створення без'ядерної зони на Корейському півострові. Але США категорично не погоджувалися на укладення пакту про ненапад із режимом Кім Чен Іра в обмін на згортання ядерної програми КНДР й наполягаючи на її припиненні в якості безумовного першого кроку. Тоді МЗС КНДР 10 лютого 2005 р. офіційно заявило про створення в країні ядерної зброї „для самооборони” й вихід Пхеньяна із шестисторонніх переговорів.

Щоправда, під тиском гострої економічної кризи й зусиль дипломатії КНР, що ставило під загрозу ефективність і легітимність тоталітарного режиму в очах населення країни, офіційний Пхеньян погодився повернутися за стіл шестисторонніх переговорів. 26 липня - 7 серпня і 13-19 вересня 2005 р. відбулося два етапи 4-го раунду переговорного процесу, на яких, здавалося б, стався прорив у вирішенні проблеми: сторони підписали заяву про відмову КНДР від продовження ядерної програми й повернення країни в ДНЯЗ та поновлення нею співпраці з МАГАТЕ в обмін на гарантії безпеки з боку США, постачання великих обсягів електроенергії (2 млн. кВт) Республікою Корея та допомогу учасників переговорів у спорудженні легководного реактора для мирного виробництва електроенергії.

Але вже наступного дня після підписання спільної заяви – 20 вересня 2005 р. МЗС КНДР наголосив, що його держава не має наміру згортати свою військову ядерну програму до отримання ядерного ректора на легкій воді. Безрезультатно відбувся й 1-й етап 5-го раунду шестисторонніх переговорів 9-11 листопада 2005 р., а 5 липня наступного року з території КНДР було випущено 7 ракет, які впали в морській економічній зоні Росії. Свого апогею криза навколо ядерної

програми КНДР сягнула, коли попри застереження світової громадськості 9 жовтня 2006 р. на полігоні Пунгері було проведено випробування досить високотехнологічного плутонієвого пристрою. На цей раз спершу Японія, а 15 жовтня – й РБ ООН запровадили обмежені економічні санкції проти КНДР, що змусило Кім Чен Іра вже через 5 днів відмовитися від запланованого другого ядерного випробування, вибачитися за перше й погодитися повернутися в переговорний режим.

Щоправда, 2-й етап 5-го раунду шестисторонніх переговорів 18-22 грудня 2006 р. знову закінчився безрезультатно, оскільки делегація КНДР в ультимативній формі зажадала повноцінної нормалізації взаємин зі США та відміни їхніх фінансових санкцій. Але вже на 3-му етапі 8-13 лютого 2007 р. Північна Корея твердо погодилася закрити й опечатати реактор у Йонгбйоні під контролем МАГАТЕ, а також надати список всіх ядерних робіт. В обмін на це США виключили країну з „вісі зла” й пообіцяли укласти з КНДР мирний договір, якщо та виконає всі свої зобов’язання, а Південна Корея, як і раніше, має постачати північному сусідові електроенергію в обсязі 2 млн. кВт щорічно. Пхеньян до того ж повинен отримати економічну, гуманітарну й енергетичну допомогу в еквіваленті 1 млн. т мазуту. Північнокорейський режим, таким чином, отримав серйозні ресурси для самозбереження, що переконливо продемонстрував на 6-му раунді переговорів 19-22 березня й 27-30 вересня 2007 р.

У **Південній Кореї** по завершенні війни тривалий час панувало зловживання владою, доки на зміну авторитарному й корумпованому режимові Лі Син Мана в травні 1961 р. внаслідок військового перевороту прийшла військова хунта на чолі з генералом Пак Чжон Хі (1917-1979). Обмеження демократичних свобод, мілітаризацію й бюрократизацію суспільного життя країни він обґрунтовував теорією „адміністративної демократії”, при якій держава має здійснювати політичний і бюрократичний контроль над особистістю й усіма сферами громадського буття. Власний варіант ідеології чучхе Пак Чжон Хі видавав за основу національної форми демократії й народної революції, на взірць тих, які

були здійснені Сунь Ятсеном, Ататюрком і Гамаль Абдель Насером. Він передбачав примат єдиновладдя (характерного для конфуціанської доктрини), опору на національні культурні цінності й створення могутньої мілітаризованої держави, що спирається на самобутність і безкомпромісний суверенітет.

Головний удар військового режиму був спрямований на прибічників переговорів та інших форм контактів із КНДР, найпомітніші з них були страчені чи просто вбиті, решта – засуджені до тривалих термінів тюремної ізоляції. До „чорного списку” потрапили майже всі провідні політики Республіки Корея, у в'язницях опинилося біля 20 тис. активних супротивників режиму. Перехід влади (після вбивства Пак Чжон Хі керівником розвідки країни під час „дружнього” обіду) до ще одного генерала - Чон Ду Хвана (1931) - ознаменувався в травні 1980 р. кривавим придушенням народного повстання у Кванджу, де загинуло бл. 2 тис. чол.

Але, на відміну від КНДР, військово-авторитарні режими на Півдні виявилися здібними господарниками-адміністраторами. Здійснювана ними програма **керованого капіталізму** стала рушійною силою прискореного економічного росту країни, її лідери мали на меті не просто „наведення порядку”, але й налагодження ефективного господарського механізму, створення „самодостатньої економіки”, що могла б перевершити відповідні досягнення КНДР. Головний шлях до цього південнокорейський режим вбачав у посиленні регулюючої ролі держави та розробленні довгострокових програм планування, перша з яких була затверджена вже на 1962-1966 рр. Тоді уряд перейшов до успішної політики **„індустріалізації через експорт”**, запровадивши спеціальні заходи для розвитку експортних виробництв (легкові автомобілі, кораблі, радіоелектроніка, електротехніка, сталь, біотехнології та ін.), залучення іноземного капіталу у вигляді комерційних позик та інвестицій, контролю з боку держави за ефективним використанням отриманих коштів. Фактично, південнокорейська держава (як і японська - часів „революції Мейдзі”) сформувала клас капіталістів, стала власником підприємств важкої промисловості, створила економічну інфраструктуру, регламентувала фінансові

операції й реформувала народну освіту, посиливши в ній технічний напрямок. З поч. 60-х рр. обсяг реального ВВП країни збільшувався в середньому на 8 % щороку, це дало змогу значно модернізувати економіку, а на поч. 80-х рр. впевнено увійти до десятки провідних світових експортерів.

Майже все доросле населення Республіки Корея протягом 1971-1979 рр. було задіяне в русі „се майль ундон” („за нове село”), в рамках якого не лише здійснювалася перебудова населених пунктів і впровадження у сільське господарство та побут досягнень НТР, а й велася ідейна обробка громадян на основі праць Пак Чжон Хі. До сьогодні уряд Республіки Корея розглядає розвиток аграрної економіки як запоруку підтримання сприятливого соціального оточення, що здатне забезпечити передачу новим поколінням національних традицій, яким загрожують процеси глобалізації. За даними ОЕСР, рівень державної підтримки сільського господарства в Південній Кореї в 5 разів перевищує аналогічні показники інших високорозвинених держав.

Головний тягар прискореної індустріалізації ліг на плечі промислових робітників, чия зарплата напр. 70-х рр. становила лише 1/6 заробітку японських і 1/10 – американських робітників. Завдяки їхній звитяжній праці в першій пол. 80-х рр. Республіка Корея за багатьма економічними показниками посіла друге (після Японії) місце в Азії, вироблені в ній мікроелектроніка, засоби автоматизації й інформатики, кольорові телевізори й автомобілі успішно конкурували на світових ринках з американськими, західноєвропейськими і японськими товарами. Таким чином, **Південна Корея впевнено перемогла в економічному змаганні КНДР**: у 1989 р. її ВВП вже був у 10 разів більший при співвідношенні чисельності населення 2:1, а сьогодні головні економічні показники на душу населення на Півдні у 14 разів вищі, ніж на Півночі. Регулююча роль держави змушувала підприємців робити певні відрахування в соціальну сферу, що нейтралізувало спорадичні конфлікти. Південну Корею почали називати „маленькою Японією”, одним із „чотирьох драконів” чи „азійських тигрів” поряд із британським Гонконгом, Сінгапуром і Тайванем. В

якості всесвітнього визнання досягнень країни у вересні 1981 р. Сеул був обраний місцем проведення літньої Олімпіади 1988 р.

Швидкий індустріальний розвиток країни висунув на порядок денний питання поліпшення її іміджу на Заході. За правління обраного відносно демократичним шляхом президента Ро Де У (1932) в 1988-1993 рр. була дозволена діяльність опозиції й проголошена політична амністія, в якості глави держави экс-генерал доклав чимало зусиль для стабілізації й демократизації її політичної системи. Встановлення дипломатичних відносин із країнами радянського табору та КНР в процесі реалізації **програми „північної політики”** відкрило Республіці Корея шлях до ООН, куди вона була прийнята одночасно з КНДР у вересні 1991 р. До того ж нормалізація стосунків із СРСР і КНР, які об'єктивно були головними військово-політичними союзниками КНДР, позбавило південних корейців від постійної напруги військового протистояння, втратили сенс численні внутрішні обмеження, що використовувалися антидемократичними силами для узурпації влади.

Після обрання наприкінці 1992 р. президентом Республіки Корея лідера центристської опозиції Кім Єн Сама (1927) був влаштований показовий суд над тоталітарним минулим країни, в результаті якого экс-президента Чон Ду Хвана визнали винним у підготовці змови й корупції та засудили до смертної кари, а Ро Де У за аналогічні злочини отримав 22,5 роки ув'язнення. Символічним стало й те, що наступний президент - „вічний опозиціонер”, свого часу також засуджений до смертної кари, Кім Те Чжун (1925) відразу ж після перемоги на президентських виборах 1997 р. помилував обох колишніх диктаторів, а ті заявили про свою готовність співпрацювати з ним.

Зазнавши суттєвих збитків від світової фінансової кризи (частка ВВП на душу населення впала з \$11380 у 1996 р. до \$6823 у 1998 р.), країна зіткнулася з необхідністю структурної перебудови економіки, оскільки жорстке планування, урядовий контроль над усіма сферами підприємницької діяльності, зовнішньоторговельний протекціонізм та підтримка державою крупних фінансово-промислових груп на шкоду малому й середньому бізнесу стали

серйозним гальмом на шляху розвитку виробничих сил. Тому вибір було зроблено на користь економічної моделі, зорієнтовану, головним чином, на задоволення інтересів малого і середнього бізнесу, недопущення різкого зниження рівня життя населення. Протягом 1998-2002 рр. адміністрація Кім Те Чжуна провела низку реформ, спрямованих на згортання прямого втручання держави в народне господарство.

Швидко вийшовши з кризи, Південна Корея не лише стабілізувала економічну ситуацію, а й поновила швидкі темпи розвитку та довіру до себе як надійного партнера у фінансовій та торговельно-економічній сферах. За підсумками 2007 р. її ВВП за ПКС склав \$1,206 трлн., тобто \$24600 на душу населення, і зріс на 4,8 % при 2,5 % інфляції й 2,9 % безробіття. Тепер країна посідає 1-е місце в світі в галузі суднобудування, 3-тє – за виробництвом напівпровідників, 5-те – електронної техніки, автомобілів (понад 3 млн. штук) і за резервами іноземної валюти (\$ 271,1 млрд. напр. 2007 р.) і 6-те – за виробництвом сталі (понад 43 млн. т).

Чинна **Конституція Республіки Корея** була прийнята на національному референдумі 27 жовтня 1987 р. й вступила в дію 25 лютого наступного року. Фактично вона запроваджувала президентсько-парламентську форму правління з однопалатними Національними зборами, що складаються з 299 депутатів, причому 243 з них обираються на 4 роки за мажоритарною системою, а 56 – за пропорційною. Їхні повноваження є досить обмеженими, зокрема, рекомендація парламенту президентові щодо усунення з посади глави уряду чи міністрів, прийнята навіть абсолютною більшістю голосів, не є обов'язковою. Щоправда, конституція передбачає процедуру імпічменту президента (кваліфікованою більшістю у 2/3 депутатів), прем'єр-міністра, членів уряду, суддів та інших посадових осіб (абсолютною більшістю голосів).

Президент (з 25 лютого 2008 р. – кандидат консервативної Великої національної партії Лі Мен Бак, 1941 р. н.) обирається загальним прямим голосуванням на 5 років без права переобрання повторно і є главою держави, а також очолює т.зв. ексек'ютиву, якій належить виконавча влада (ст. 66). До

складу ексек'ютиви входять Державна рада, міністерства і Служба державного аудиту та інспекцій. Загалом конституція визначає досить широкі владні повноваження президента, який може виносити на референдуми питання „доленосного значення”, проголошувати війну й укласти мир, підписувати й ратифікувати міжнародні договори, приймати декрети на основі делегованих парламентом повноважень, а за „надзвичайних умов” (і з наступним парламентським схваленням) видавати акти, що мають силу закону.

Домінування на політичній арені країни центристських сил сприяє збереженню соціального миру й злагоди, підвищенню авторитету Республіки Корея у світі та просуванню міжкорейського діалогу (**політика „сонячного тепла”** щодо КНДР). Свідченням позитивних намірів обох корейських держав стало рішення їхніх офіційних представників про виступ єдиною спортивною командою на Азійських іграх 2006 р. в столиці Катару – Дохі й на Олімпійських іграх 2008 р. у Пекіні.

Питання для самоконтролю

1. Як географічне розташування й природно-кліматичні умови вплинули на цивілізаційний розвиток Японського архіпелагу й Корейського півострова?
2. Чим пояснюється мілітаристська політика Японії напр. XIX – в першій половині XX ст.?
3. Які особливості політичної системи Японії?
4. Які причини й наслідки „японського економічного дива”?
5. Чим був зумовлений розкол Корейського півострова на дві держави?
6. Для чого була реалізована північнокорейська ядерна програма?
7. Чому Республіку Корея називають одним з „азійських тигрів”?

3.3. Країни Індокитаю

Пов'язані спільною культурно-цивілізаційною долею, **три суміжні країни півострова Індокитай – В'єтнам** (в перекладі – „південна земля в'єтів”, 329,56 тис. км², 85,26 млн. чол.) **Камбоджа** (названа на честь містичного прабатька кхмерів – Камбу, 181,04 тис. км², 14,24 млн. чол.) і **Лаос** (236,8 тис. км², 6,52 млн. чол.) – простягнулись більш, ніж на 1750 км уздовж східного узбережжя півострова. Там у давнину й Середньовіччя пролягав головний морський шлях, який сполучав Близький Схід і Південну Азію з Китаєм та Кореєю. Хто панував на ньому, той прагнув закріпитися й на в'єтнамському узбережжі, мешканці якого полюбують порівнювати свою країну з двома кошиками рису (дельта р. Червоної на півночі й дельта Меконгу на півдні), що висять на коромислі – Аннамських горах Центрального В'єтнаму).

Три чверті території В'єтнаму займають **гори** (найвища вершина – Фан-Сі-Пан, 3143 м, на північному нагір'ї Юньнань), що хребтами тягнуться з півночі на південь, тому холодне повітря з Китаю взимку нерідко призводить до зниження температури на гористій півночі країни до +5° С (це найпрохолодніший район у ПСА, де не ростуть чимало тропічних культур). Але холоди ніколи не сягають центральних і південних областей В'єтнаму, де (як і в гористому Лаосі та рівнинній Камбоджі) завжди спекотно, а перепади температур незначні: від +22 °С до +29 °С. Особливості місцевого клімату значною мірою формуються й під впливом літнього вологого (південного й південно-західного) та зимового сухого (північно-східного) мусонів. На узбережжі Південно-Китайського моря й Сіамської затоки навесні та восени трапляються тайфуни. Головним природним багатством Камбоджі й Лаосу є цінні породи деревини, але на континентальному шельфові В'єтнаму є чималі запаси нафти (523 млн. т) й природного газу (185 млрд. куб. м), а на півночі й північному сході зосереджені поклади кам'яного вугілля, вольфраму, цинку, свинцю, залізних і марганцевих руд.

Сучасна територія В'єтнаму була однією з **найдавніших областей проживання людини**, не випадково в цій країні культивується аж 1,5 тис.

сортів рису – від сліпучо білого до майже чорного, що вважається особливо цілющим. Але перше державне утворення – Ванланг – виникло лише в VII ст. до н.е., з часом північ країни і південь сучасного Китаю увійшли до давньої федерації Намв'єт. У II ст. до н.е. її завойовала імперія Західна Хань, але, незважаючи на більш, ніж тисячолітнє панування китайських феодалів (до 939 р.), в'єтнамський народ зумів зберегти самобутність своєї культури й мови. Після здобуття незалежності в північній і центральній частинах країни під управлінням династії Лі (1009-1225) утворилася єдина держава, найменована у 1069 р. „Великим В'єтнамом” – Дайв'єтом. Її політичний лад спирався на китайську традицію, а державною доктриною стало конфуціанство, країна була ніби „**маленьким драконом**” у тіні величезної імперії на півночі.

Тимчасово провідна військово-політична роль на півострові перейшла до індуїзованої імперії Камбуджадеша, що виникла в IX ст. зі столицею в легендарному Ангкорі й невдовзі, крім власне Камбоджі, охоплювала Центральну М'янму (на санскриті – „сильні”), Таїланд (тайською – „земля вільних”, з кін. XVI ст. до 1939 р. країна називалася Сіам, що на санскриті означає „коричневий”), Лаос та Південний В'єтнам. З тих часів у Камбоджі офіційно при владі одна й та ж династія, але напр. XIII ст. імперія розпалася, в її складі залишилися лише землі, населені кхмерами-буддистами. Коли в 1620 р. кхмерський король Четта II [1618-1625] одружився з в'єтнамською принцесою, країна фактично була поділена між Дайв'єтом і Сіамом, що надовго внесло гостру напруженість у в'єтнамсько-камбоджійські відносини. Дайв'єт у XIII ст. тричі зазнав вторгнення монгольських армій, проте відстояв свою незалежність і в подальшому успішно відбивав періодичні напади китайських та китайсько-маньчжурських військ. Однак унаслідок феодальних міжусобиць і загострення соціальних суперечностей у 1862-1893 рр. регіон потрапив у **колоніальну залежність від Франції в формі Індокитайського Союзу** (при формальному збереженні місцевих монарших династій).

Але після поразки Франції від гітлерівської Німеччини на початковому етапі Другої світової війни маріонетковий уряд маршала А.Петена погодився на

японську окупацію Індокитаю за умови збереження там попередньої колоніальної адміністрації. Японія перетворила регіон у сировинно-продовольчу базу для своєї армії й військової промисловості, тому у відповідь на репресії окупаційної влади на півночі В'єтнаму під керівництвом Комуністичної партії Індокитаю (КПК, засн. 1930 р.) розпочався партизанський рух. Коли ж в умовах краху японського колоніального режиму номінальний глава в'єтнамської держави імператор Бао Дай (1913-1997) змушений був зректися престолу, комуністичні формування увійшли в Ханой (в'єтнамською – „оточений річкою”), і 2 вересня 1945 р. лідер КПК Хо Ші Мін (1890-1969) **проголосив Демократичну Республіку В'єтнам (ДРВ)**. 12 жовтня антиколоніальний рух „Лао Іссара” („Визволення Лаосу”) також задекларував незалежність країни від Франції, а наступного місяця на всенародному плебісциті в Камбоджі переважна більшість учасників теж висловилися за відокремлення від метрополії.

Однак уже наприкінці вересня 1945 р. французькі війська за підтримки британських союзників зайняли Сайгон (від однойменної річки, в перекладі з в'єтнамської – „піщаний берег”, з 1976 р. – Хошимін) і невдовзі відновили свій контроль над більшою частиною Індокитаю. Тому Хо Ші Мін змушений був піти на підписання компромісної угоди, за якою „незалежна” В'єтнамська Республіка на півночі входила до Французького Союзу й поряд із Камбоджею та Лаосом ставала членом Індокитайської федерації. Але подальші переговори щодо державного статусу окупованого французами Центрального й Південного В'єтнаму були зірвані, й бойові дії поновилися.

До поч. 1950 р. В'єтнамська народна армія (ВНА) звільнила значну частину території країни, й президент ДРВ Хо Ші Мін звернувся до держав світу з пропозицією встановлення дипломатичних відносин. 30 січня це зробили СРСР й КНР, за їхньою допомогою ВНА завдала французьким військам низку серйозних поразок. На допомогу союзникові по НАТО прийшли США, коли на поч. 1954 р. президент Д.Ейзенхауер виступив із т.зв. „теорією доміно”, за якою поразка західних держав в Індокитаї нібито неминуче мала призвести до втрати

всієї Південно-Східної, а потім і Південної Азії. Разом із тим, пам'ятаючи про невдачу Корейську війну, американський президент не відважувався на безпосереднє втручання в конфлікт, пропонуючи натомість посилення фінансування французьких і маріонеткових військ.

Але основні їхні сили тоді вже були заблоковані ВНА у фортеці Дьєнб'єнфу на північному заході країни. Зневірившись у перемозі, Франція пристала до радянської пропозиції щодо скликання міжнародної конференції для розгляду, за участю КНР, заходів з послаблення напруженості на Далекому Сході. Вона відкрилася в Женеві 26 квітня 1954 р. за участю міністрів закордонних справ великих та інших зацікавлених держав. Оскільки делегація КНДР вимагала переговорів із Південною Кореєю на рівноправній основі, а Сеул наполягав на проведенні вільних виборів під контролем ООН, учасники наради приступили до офіційного розгляду індокитайської проблеми. Коли 7 травня капітулював французький гарнізон Дьєнб'єнфу, Париж змушений був погодитися з вимогами патріотичних сил, і 21 липня 1954 р. **Женевська нарада увінчалася підписанням угод з Індокитаю**, втілених у 12-ти документах. Сторони заявили про повагу суверенітету, незалежності, єдності й територіальної цілісності В'єтнаму, Камбоджі та Лаосу, зобов'язалися утримуватися від будь-якого втручання в їхні внутрішні справи, а Франція мала цілком вивести всі свої війська з регіону.

Політичне урегулювання передбачалося здійснити шляхом проведення загальнонаціональних вільних виборів: у Камбоджі та Лаосі – в 1955 р., а у В'єтнамі – не пізніше липня 1956 р. Для розмежування сил воюючих сторін встановлювалася тимчасова військова демаркаційна лінія трохи південніше 17-ї паралелі, частини ВНА відводилися на північ, французи й імператорські сили – на південь протягом 300 днів. Окремо зазначалося, що „військова, демаркаційна лінія є тимчасовою й не може бути витлумаченою в якості будь-якого політичного чи територіального кордону”. Комуністичні формування в Камбоджі підлягали демобілізації й включенню в королівську армію, а в Лаосі до політичного врегулювання передислоковувалися в північно-східні провінції.

Заборонялося будь-яке переслідування осіб, що співпрацювали під час війни із супротивною стороною, всі три країни Індокитаю мали зберігати нейтральний статус.

Реалізація Женевських домовленостей відразу ж опинилася під загрозою внаслідок різко негативної позиції США, де на засіданнях РНБ вони були визнані „катастрофічними”. У Південному В’єтнамі Білий дім зробив ставку на амбітного імператорського прем’єр-міністра Нго Дінь Дьєма (1890-1963), якому Д.Ейзенхауер пообіцяв допомогу в створенні міцної держави. В липні 1955 р. південнов’єтнамський уряд відхилив пропозицію Хо Ші Міна розпочати консультації з підготовки до проведення загальнонаціональних виборів, а в жовтні внаслідок „референдуму”, організованого прем’єром, Бао Дай був усунений від влади, і проголошена **„Республіка В’єтнам”**, Нго Дінь Дьєм став її президентом.

Проти всіх незгодних із його курсом, у тому числі ліберальних діячів, почалася кампанія терору: до усунення від влади Нго Дінь Дьєма в листопаді 1963 р. було страчено більше 100 тис. чол., ще 350 тис. кинуто до в’язниць і концтаборів. Усе це викликало масове невдоволення й сприяло відновленню комуністичного руху опору. На кін. 1960 р., коли було проголошено створення Національного фронту визволення Південного В’єтнаму (НФВПВ), під контролем місцевих комуністів, які систематично отримували всебічну допомогу з Півночі, перебувала вже третина країни. Лише фінансової допомоги США (тільки в 1955-1960 рр. на \$ 2 млрд.) вже не вистачало, з осені 1961 р. швидко почала зростати чисельність американських військових радників, які, щоправда, не брали безпосередню участь у бойових діях.

Виконання Женевських домовленостей було зірване і в Лаосі, де нейтралістському коаліційному уряду принца Суванни Фуми (1901-1984) так і не вдалося оволодіти ситуацією. Країна поринула у вир громадянської війни, чим скористалися США, що із серпня 1959 р. постачали антикомуністичним силам зброю та військові матеріали. Лише в Камбоджі завдяки виваженій внутрішній політиці принца Нородома Сіанука (1922) вдалося досягти

національного примирення на основі доктрини „**кхмерського соціалізму**”. В 1957 р. ним був ініційований „Закон про нейтралітет”, а коли США підтримали традиційні територіальні претензії до Камбоджі з боку Таїланду (514 тис. км², 65 млн. чол.) й Південного В’єтнаму, Сіанук відмовився від американської економічної допомоги й у травні 1965 р. розірвав дипломатичні відносини з Вашингтоном.

Під приводом того, що ДРВ використовувала лаоську територію для перекидання військ і озброєнь на Південь („стежка Хо Ші Міна”), США із травня 1964 р. почали неоголошену „особливу війну” в Лаосі, здійснюючи масове бомбардування контрольованих комуністами районів і утримуючи там 80-тис. армію своїх прихильників. Досить було дріб’язкового інциденту, щоб спалахнули широкомасштабні бойові дії за участю США. 2 серпня 1964 р. президента Л.Джонсона повідомили про атаку торпедними катерами ДРВ в Тонкінській затоці американського есмінця „Меддокс”, але керівник США лишив цю акцію без відповіді. Однак через день міністр оборони Р.Макнамара доповів президенту, що есмінець знову зазнав атаки, хоча, як з’ясувалося пізніше, це не відповідало дійсності. Але інформація про „інцидент” швидко просочилася в ЗМІ, й Л.Джонсон, побоюючись критики з боку республіканців напередодні президентських виборів, віддав наказ про бомбардування військових об’єктів ДРВ. А 7 серпня конгрес на прохання президента прийняв т.зв. „**тонкінську резолюцію**”, що надавала главі держави необмежені повноваження для ведення бойових дій у В’єтнамі.

З початку лютого 1965 р. США приступили до стратегічного бомбардування всієї території ДРВ, на Півдні невпинно зростала чисельність їхніх військ, швидко перетнувши півмільйонну позначку. Американська дипломатія доклала чимало зусиль для інтернаціоналізації конфлікту, проте лише уряди Австралії, Нової Зеландії, Таїланду, Філіппін і Південної Кореї відрядили до В’єтнаму невеликі контингенти. Наполегливі спроби США залучити до безпосередньої участі в конфлікті хоча б кількох партнерів по НАТО не дали бажаних результатів. улла СРСР, який раніше незначною мірою підтримував ДРВ з

огляду на прокитайську, як здавалося в Кремлі, орієнтацію Партії трудящих В'єтнаму (ПТВ, утворилася внаслідок поділу в 1951 р. КПК, з 1976 р. – Компартія В'єтнаму, КПВ) в умовах ескалації американського військового втручання в конфлікт узяв на себе значні зобов'язання щодо фінансової допомоги й матеріального постачання в'єтнамських комуністів. Вже 25 липня 1965 р. радянські ракетні дивізії С-75 „Двіна” провели свій перший результативний бій з американською авіацією. Невдовзі в ДРВ за радянської допомоги була створена могутня система сучасної ППО, що великою мірою нейтралізувала дії стратегічної авіації США. Натомість Мао Цзедун відмовився від гасла „агресія проти ДРВ є агресією проти КНР”, за повідомленнями американської преси офіційний Пекін погодився на такий варіант: „Якщо ви залишите нас у спокої, то й ми не будемо вас турбувати”.

„Новорічний наступ” НФВПВ у січні-лютому 1968 р., коли навіть у центрі Сайгона повстанці атакували американське посольство, змусив Л.Джонсона погодитися на переговори з урядом ДРВ. Вони розпочалися 13 травня 1968 р. в Парижі, а за три дні до президентських виборів, 1 листопада, США за наказом Л.Джонсона повністю припинили бомбардування ДРВ. Новий господар Білого дому Р.Ніксон продовжив переговорний процес уже на чотиристоронній основі: США, ДРВ, НФВПВ і сайгонський режим. А 25 липня 1969 р. на улагодженні на о. Гуам Р.Ніксон виклав нову зовнішньополітичну доктрину США, що мала привести до „в'єтнамізації” Індокитайської війни, тобто її ведення без участі американських Збройних сил (лише в другій половині грудня 1972 р. американська авіація втратила 34 стратегічних бомбардувальники Б-52, кожен вартістю \$ 8 млн.) й перенесення її основного тягаря на сайгонську армію. Саме реалізація „гуамської доктрини” Р.Ніксона привела до виведення американських військ з Індокитаю й підписання 27 січня 1973 р. в Парижі **Угоди про припинення війни й відновлення миру у В'єтнамі**. Вона визначила умови припинення бойових дій, зберігаючи за сторонами на Півдні зони, що знаходилися під контролем комуністів і

сайгонського режиму. Учасники Паризького договору підтвердили чинність Женевських угод 1954 р. по Камбоджі й Женевських угод 1962 р. по Лаосу.

Участь в Індокитайському конфлікті обійшлася США більш, ніж у \$ 350 млрд. і забрала життя 58 тис. американських солдат та 3 млн. в'єтнамців. Не дивно, що дипломатичні відносини між США і В'єтнамом були встановлені аж у серпні 1994 р., і лише в березні 2000 р. американський міністр оборони В.Коен під час візиту до Ханоя приніс офіційні вибачення за дії своєї країни у війні, а в листопаді, коли спливав термін його президентських повноважень, В.Клінтон відвідав В'єтнам на чолі представницької делегації з 2 тис. осіб.

Переговори між представниками прокомуністичного Патріотичного фронту Лаосу (ПФЛ, засн. 1956 р.) й нейтралістського уряду Суванни Фуми увінчалися підписанням 21 лютого 1973 р. у В'єнтьяні (лаоською – „місто Місяця”) Угоди про відновлення миру й досягнення національної згоди. Сайгонський режим, залишений заокеанськими союзниками напризволяще, впав 30 квітня 1975 р., двома тижнями раніше в Пномпень увійшли війська „червоних кхмерів”, а 2 грудня того ж року Національний конгрес народних представників Лаосу проголосив ліквідацію монархії й **створення Лаоської Народно-Демократичної Республіки (ЛНДР)**. 2 липня 1976 р. на 1-й сесії Національних зборів у Ханойі було проголошено об'єднання країни й **створення Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ)**.

Встановлення на всій території В'єтнаму комуністичного режиму супроводжувалося розгортанням політичних репресій, понад 1 млн. мешканців Півдня, передусім політично „неблагонадійних”, було вислано до сільської місцевості. Націоналізація торгівлі змусила до еміграції понад 140 тис. китайців-хуацяо, лише протягом 1980 р. більше півмільйона „людей у човнах” морем утекло із В'єтнаму. Лаос унаслідок економічних експериментів за в'єтнамським зразком опинився в десятці найбідніших країн світу. Ще трагічніше розвивалися події у Камбоджі, де на поч. 60-х рр. XX ст. комуністичний рух розколовся на три фракції: ветеранів Народно-революційної партії Камбоджі (НРПК, що оформилася на базі КПК у червні 1951 р.),

студентів – прибічників китайських ультралівих та антив'єтнамських націоналістів на чолі з Салот Саром (партійний псевдонім – Пол Пот (1925-1998)).

Пол Пот, один із найкривавіших диктаторів минулого століття, народився в провінції Кампонгтхом у заможній сім'ї (його старша сестра була наложницею короля, а двоюрідна – однією з дружин монарха), закінчив Пномпеньський технічний коледж, де вступив до КПК, а під час навчання в Франції став палким прибічником сталінізму. По поверненні Пол Пот пішов у джунглі й очолив секретаріат ЦК НРПК; вважаючи недостатньо радикальними комуністичні реформи маоїстів, він пообіцяв у разі перемоги над проамериканським режимом генерала Лон Нола (1913-1985) „показати всім ревізіоністам стовідсоткову повну соціалістичну революцію”. У травні 1976 р. Пол Пот очолив уряд т.зв. „**Демократичної Кампучії**” (давня назва країни) й встановив режим, заснований на страху та безоглядному терорі, 7,5-мільйонне населення країни передбачалося скоротити до 1 млн. осіб, з якими й планувалося побудувати „безкласове суспільство”. До початку 1979 р. було фізично знищено від 1,5 до 3 млн. чоловік – учителів, студентів, монахів, чиновників, офіцерів, жебраків, практично всіх жителів міст, представників національних меншин, понад 40 % уцілілого після комуністичних експериментів (комунізація селянства, ліквідація товарно-грошових відносин, закриття всіх храмів, загальна трудова повинність із 14 років та ін.) населення було серйозно хворе.

Але в грудні 1978 р. на сході країни спалахнуло повстання проти полпотівського режиму, очолене командиром 4-ї піхотної дивізії Хенг Самріном (1934), який звернувся за військовою допомогою до СРВ. 200-тисячна в'єтнамська армія розгромила „червоних кхмерів”, які відступили до тайландського кордону й перейшли до партизанської війни, та привела до влади уряд Єдиного фронту національного порятунку, міністром закордонних справ у ньому очолив сучасний лідер Камбоджі Хун Сен (1952). Проте ГА ООН під тиском США не визнала проголошену 11 січня 1979 р. **Народну Республіку**

Кампучію, країну в ООН продовжували представляти полпотівці. На додаток принц Сіанук, який втратив владу внаслідок військового перевороту в березні 1970 р., створив „уряд Демократичної Кампучії у вигнанні”.

Конфліктну ситуацію вдалося розблокувати лише після повного виведення з території країни в'єтнамських військ, коли в липні-серпні 1989 р. в Парижі відбувся 1-й етап Міжнародної конференції з Камбоджі. Її 2-й етап увінчався підписанням у жовтні 1991 р. угод про всеосяжне політичне урегулювання, за якими створювалася коаліційна Національна рада на чолі з Н.Сіануком, що мала керувати країною до проведення вільних виборів, а ООН розпочинала миротворчу операцію. На парламентських виборах під контролем ООН 23-28 травня 1993 р. перемогли монархісти („червоні кхмери” їх бойкотували), і 24 вересня Н.Сіанук був проголошений королем Камбоджі (6 жовтня 2004 р. склав повноваження монарха).

Згідно оприлюдненого 21 вересня 1993 р. Основного закону, **Королівство Камбоджа** – багатопартійна ліберальна демократія під владою конституційного монарха (з 29 жовтня 2004 р. – молодший син Н.Сіанука – Нородом Сіамоні (1953), який зводиться на престол Радою корони (глава парламенту, прем'єр-міністр і вище духовенство). Законодавча влада належить двопалатному парламенту, що складається з Національної асамблеї (123 депутати, які обираються прямим голосуванням на 5 років) та Сенату (61 місце; 2 сенатори призначаються монархом, 2 обираються Національною асамблеєю і 57 – органами місцевого самоврядування теж на 5 років). Прем'єр-міністр призначається королем після отримання вотуму довіри в Національній асамблеї.

В сер. 90-х рр. **процес національного примирення й консолідації в Камбоджі** здавався незворотнім, навіть друга людина серед „червоних кхмерів” – колишній віце-прем'єр Ієнг Сарі в 1996 р. перейшов на бік королівського уряду з 10-ма тисячами бійців, а невдовзі під домашнім арештом на одній із партизанських баз опинився Пол Пот. Проте в липні 1997 р. в Пномпені сталися збройні сутички між монархічним Єдиним національним фронтом за

незалежну, нейтральну, мирну і співпрацюючу Камбоджу (ФУНСІНПЕК, засн. 1992 р.) і спадкоємицею НРПК – Народною партією Камбоджі (НПК), в результаті яких 2-й прем'єр Хун Сен усунув від влади партнера по урядовій коаліції – 1-го прем'єра Нородома Ранаріта (старший син Сіанука). Країна втратила місце на 52-й сесії ГА ООН, був відкладений і її вступ до АСЕАН (до 30 квітня 1999 р.).

Кризю вдалося уладнати шляхом проведення 26 липня 1998 р. загальних виборів до Національної асамблеї, які були визнані світовим співтовариством вільними і справедливими. Впевнену перемогу на них здобули колишні комуністи з НПК, які здобули абсолютну більшість у парламенті. За результатами виборів до Національної асамблеї 27 липня 2003 й 2008 рр. вони утримали провідні позиції й одержали 73 та 91 мандат відповідно, а монархісти поступово зійшли з політичної арени. Стабілізація внутрішнього становища відразу ж забезпечила стійке зростання економіки, в 2007 р. завдяки успішному розвитку швейної промисловості й туризму ВВП Камбоджі склав за ПКС \$ 25,9 млрд., а його приріст сягнув 9,6 % при 5,9 % інфляції.

В'єтнамське керівництво, що залишилося після розпаду СРСР без фінансової підтримки, врешті-решт змушене було погодитися на обмежені суспільно-економічні реформи. За даними антикомуністичної опозиції жертвами класової боротьби й насильства стали 12 млн. в'єтнамців, а оскільки ханойський уряд був не таким сильним, як пекінський, центральні планові органи не мали засобів вивести економіку країни із застою. Тому ще на VI з'їзді КПВ у грудні 1986 р. партійно-державні кола СРВ взяли на озброєння **стратегію „оновлення”** (дой мой), яка сприяла нововведенням і водночас дозволяла бюрократам зберегти провідну роль у прийнятті економічних рішень.

Зразком для наслідування в'єтнамському керівництву служив сусідній Китай, але Ханой довелося піти на більшу лібералізацію політичного режиму, ніж Пекіну. Певною мірою цьому сприяла й смерть генсека ЦК КПВ, ортодокса Ле Зуана (1908-1986), що беззмінно очолював партію з 1960 р. В'єтнамський уряд відкрив внутрішні й зовнішні кордони, в країну було допущено туристів,

журналістів, іноземну пресу, радіо, літературу, розширено рамки внутрішніх громадських дискусій з питань подальшого розвитку країни, активізувалася національна преса, припинилися гоніння на віруючих, релігійним общинам стали повертати конфісковані раніше культові будівлі. У 1988 р. була оголошена амністія й поновлено у правах десятки тисяч політичних в'язнів, а в червні 1992 р. уряд випустив на волю всіх функціонерів і прибічників сайгонського режиму. Протягом 1993-1994 рр. тогочасний генсек ЦК КПВ До Миой особисто відвідав храмові комплекси головних релігійних конфесій країни (спіритичної секти каодай, буддійську пагоду, католицький собор), уряд, у свою чергу, прийняв постанову щодо сприяння у виданні релігійної літератури.

Кардинально оновилося законодавча база країни, зокрема, було прийнято нові закони про землю, іноземні інвестиції, нові законодавчі акти та директиви про валютне регулювання й банки. Також було встановлено прогресивне податкове законодавство з диференційованою системою пільг та знижок для різних видів виробництва й районів країни. Завдяки ухваленню в 2000 р. закону про стимулювання малого бізнесу вже до кінця року кількість приватних підприємств перевищила 50 тис. У 2001 р., творчо застосовуючи південнокорейський досвід, IX з'їзд КПВ офіційно проголосив **курс на економічну лібералізацію** й ініціював структурні реформи, спрямовані на створення конкурентноздатної економіки й інтеграцію у світовий ринок та вступ до СОТ (відбувся в січні 2007 р.). Існуюча економічна система була визначена як „соціалістично зорієнтована ринкова” з пріоритетною роллю держсектора.

Ці послаблення частково зняли внутрішньополітичну напругу в суспільстві й разом із економічними успіхами (протягом 1993-2006 рр. середньорічний приріст ВВП становив 8 %, вже в 1989 р. В'єтнам досягнув самозабезпечення зерном, а у 1997 р. вийшов на 2-ге місце у світі за експортом рису (після Таїланду); обсяг іноземних інвестицій перевищив \$ 45 млрд.; частка населення, що живе менш, ніж на \$ 1 у день, у СРВ менша, ніж у КНР, Індії чи Філіппінах)

зміцнювали довіру населення до політики КПВ. Завдяки реальній готовності влади до прямого й відвертого діалогу та певних поступок різним суспільним групам було зупинено без кровопролиття селянські заворушення й маніфестації влітку-восени 1988 р. на півдні країни, а наступного року попереджено студентські виступи у Ханой та Хошіміні. В'єтнам переконливо демонструє ще один варіант успішної побудови суспільства розвиненого капіталізму під керівництвом компартії.

Згідно чинної **конституції** від 15 квітня 1992 р., **СРВ – парламентарна республіка**, що прагне до суспільства, де „кожній людині були б гарантовані її права й найголовніше з них – право на нормальне життя без нестатків і зубожіння”. Вищим органом державної влади визнані Національні збори, які також є „вищим представницьким органом народу” і „єдиним органом, що має право приймати конституцію і закони” (ст. 83). Національні збори уповноважені здійснювати верховний контроль за всією діяльністю держави й формуються шляхом загальних та прямих виборів терміном на 5 років у кількості 500 депутатів. Закон про вибори 1992 р. скасував попередню перевагу в представництві міського населення перед сільським, але зберіг пільгові норми (14-15 %) для 54-х національних меншин – тайців, тхай, кхмерів, муонг, мео, ман, чам та ін., які становлять 13,8 % населення СРВ. Проте на відміну від інших країн, де одна чи кілька національних меншин утворюють компактне ціле, у В'єтнамі сконцентровано проживають великі групи етносів по півтора-два десятки національностей, тому конституція СРВ не передбачає створення автономних одиниць. Зате Національними зборами формується Рада національностей (на правах парламентського комітету), покликана формулювати пропозиції щодо політики у відповідній сфері й контролювати її здійснення.

Національні збори утворюють Постійний комітет, який діє у період між парламентськими сесіями, члени комітету не можуть бути членами уряду. Повноваження Постійного комітету обмежені правами тлумачення конституції, законів і нормативно-правових актів та контролю за їхньою реалізацією й

діяльністю уряду, Верховного народного суду, генеральної прокуратури й місцевих органів влади 59-ти провінцій та п'яти міст центрального підпорядкування. Главою держави за конституцією СРВ є президент, який обирається Національними зборами з числа депутатів на 5 років, 27 червня 2006 р. ним став Нгуєн Мін Тхай (1942). Але конституція В'єтнаму (як і КНДР) не визначає умов обрання на цю посаду, навіть не встановлює вікових обмежень. За поданням президента в такий же спосіб обирається віце-президент, глава держави також пропонує Національним зборам кандидатури на посади глави уряду (з 27 червня 2006 р. – Нгуєн Тан Дунг (1949)), Верховного народного суду і генерального прокурора, а також висуває пропозиції щодо зміщення їх з посад (суддів вищого суду та керівників генеральної прокуратури він призначає та усуває на власний розсуд), головує в Раді національної оборони й безпеки.

Таким чином, зважаючи на певну лібералізацію політичної системи і йдучи назустріч різним суспільним групам, створюючи офіційні канали суспільно-політичної активності громадян у рамках заснованого в 1977 р. Вітчизняного фронту В'єтнаму, керівництво КПВ (з 22 квітня 2001 р. генсек – Нон Дик Мань (1940)) зберігає за собою судово-правові та інші адміністративні важелі. МВС надано додаткові повноваження для профілактики й припинення актів „незгоди з політикою властей”, у центрі й на місцях складено списки „неблагонадійних” осіб. З перших кроків „оновлення” в'єтнамське керівництво заявило про неприйняття плюралізму і багатопартійності. Суворому контролю підлягає й діяльність творчих спілок (художників, артистів, письменників), видавнича діяльність, публікації в пресі. Прийнятий у 1990 р. Закон про друк проголосив основним обов'язком ЗМІ достовірно відображати життя в країні й за кордоном, активно пропагувати та пояснювати політику партії й держави.

Але громадськість, яка більш-менш переконалася в перевагах економічної політики КПВ, ще має суттєвий кредит довіри до неї. До того ж у середовищі інтелектуалів прагнення до більшої політичної різноманітності суспільства аж ніяк не поєднується із запереченням монопольного становища правлячої партії.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості цивілізаційного розвитку країн Індокитаю?
2. Які причини й наслідки Індокитайського збройного конфлікту?
3. Як відбувалося становлення парламентської монархії в Камбоджі?
4. Чим була зумовлена ліберальна еволюція комуністичних режимів у В'єтнамі й Лаосі?
5. Які особливості державного ладу й зовнішньої політики Соціалістичної Республіки В'єтнам?

3.4. Острівні країни Південно-Східної Азії

У величезній екваторіальній області **острівної Південно-Східної Азії (ПСА)** нині цілком або частково розташовані шість незалежних держав – **Республіка Індонезія** (1919,44 тис. км², 243,7 млн. чол.), **Республіка Філіппіни** (300 тис. км², 91,08 млн. чол.), східна частина **Малайзії** (329,75 тис. км², 24,82 млн. чол.), **Республіка Сінгапур** (647,5 км², 4,55 млн. чол.), султанат **Бруней-Даруссалам** (5,77 тис. км², 374,6 тис. чол.) і **Демократична Республіка Східний Тимор** (14,925 тис. км², 1,085 млн. чол., за іншими даними - 800 тис. чол.).

Поширена з кін. XIX ст. назва четвертої за чисельністю населення і сьомої за площею держави світу – „Індонезія” – в перекладі з грецької мови означає „острівна Індія”, навіть давніше найменування – „Нусантара” малайською мовою (саме на її основі була створена державна мова цієї країни – „бахаса індонесіа”) перекладається як „острівна країна”. Це не випадково, оскільки Індонезія розташована на 17508-ми островах Малайського архіпелагу, із яких менше половини мають власні назви і лише 992 заселені. Вони поділяються на два нерівні пасма: відносно довгі й вузькі острови Суматра (на санскриті – „океан”), Ява (на санскриті – „острів вівса”), Тимор (малайською – „схід”) та інші – на півдні, й компактні Калімантан (малайською – „земля мангрових дерев”), Сулавесі, Молуккські острови та Нова Гвінея – на півночі. Філіппіни, названі на честь спадкоємця іспанського королівського престолу – майбутнього Філіпа II, складаються з 7107-ми островів, причому тільки трохи більше третини з них мають власні назви й біля 800 заселені. 9/10 мешканців країни зосереджено на 11-ти найбільших островах – Лусоні, Мінданао, Самарі, Негросі, Палавані та ін.

Острови Малайського й Філіппінського архіпелагів – **вулканічного походження й гористі** (найвища точка Індонезії – 5030-м гора Пунчак-Джая на заході Нової Гвінеї, Філіппін – 2954-м вулкан Апо-Волкано на Мінданао), чимало вулканів діючі (Пінатубо на півдні Лусону вивергався у 1991 і 1992 рр. після 600-річного мовчання), нерідко трапляються землетруси. Найжахливішим за останні тисячоліття став землетрус біля північно-східного узбережжя

Суматри 26 грудня 2004 р., що супроводжувався гігантською хвилею цунамі на узбережжі Таїланду, Шрі Ланки та Мальдівських островів і забрав життя 300 тис. чол., майже половина жертв припала на Індонезію. В травні 2006 р. ще один руйнівний землетрус вразив надзвичайно густонаселену Центральну Яву. Великі рівнини, особливо на Суматрі й Калімантані, біля морського узбережжя заболочені й непрохідні, часто у внутрішні області островів можна дістатися лише ріками, що утворюють густу мережу.

Надра островів, особливо Малайських, багаті на нафту, природний газ, олово (Індонезія посідає 2-ге місце у світі за видобутком), нікель (4-е місце), є крупні поклади вугілля, міді, уранової руди. **Клімат архіпелагів** – мусонний екваторіальний і субекваторіальний, з високою вологістю повітря та середньорічними температурами від +23 °С до +30 °С, але в горах вище 1500 м трапляються заморозки.

Малайський архіпелаг був одним із центрів **антропогенезу**, тобто походження сучасної людини, ще у 1891-1893 рр. нідерландський антрополог Е.Дюбуа виявив на Яві рештки пітекантропа випрямленого, що еволюціонував протягом майже 1,5 млн. років і зник біля 100 тис. років тому. Окремі дослідники вважають його попередником австралоїдної гілки „людини розумної” (*homo sapiens*), її представниками сьогодні є нечисленні папуаські народи Нової Гвінеї й гірські негроїдні етноси Мінданао й Лусону, зокрема, тасадеї мандубе. Але з V-IV тис. до н.е. почалося заселення Малайського й Філіппінського архіпелагів австронезійськими етносами з материкового Індокитаю й Тайваню, що частково асимілювали попередників, а решту витіснили у важкодоступні райони.

У II ст. під впливом індуської цивілізації на Суматрі та Яві виникли **перші ранньофеодальні держави**, через два століття значного поширення в регіоні набув буддизм, тому до VII ст. в якості літературної мови всіх індонезійських держав використовувався санскрит. Могутня індуїзована держава Шривіджайя (VI-X ст.) з центром на Суматрі об'єднала значну частину Малайського архіпелагу й підпорядковувала своєму впливові сучасні Філіппіни. З кін. XIII ст.,

після кількох невдалих спроб монгольського завоювання, провідна роль у регіоні перейшла до яванської імперії Маджапахіт, що прийняла іслам від гуджаратських купців з Індостану. Але на поч. XVI ст. вона розпалася, що полегшило завоювання Іспанією у 1565-1571 рр. Філіппінського архіпелагу, Португалією – Тимору, а решту островів Малайського архіпелагу протягом XVII-XVIII ст. опанували Нідерланди. Народи ПСА чинили запеклий опір загарбникам, символом боротьби філіппінців за незалежність став один із вождів о-ва Мактан - Лапу-Лапу, від руки якого 27 квітня 1521 р. загинув керівник першої навколосвітньої експедиції Ф.Магеллан. Індонезійці шанують керівника народного повстання 1674-1679 рр. на о-ві Мадуро (біля Яви) князя Трунуджайя і національного героя країни, султана Джок'ярти - Діпонегоро (1785-1855), який у 1825-1830 рр. очолив визвольну війну проти „невірних” - голландців.

Філіппінцям одним із перших в Азії вдалося скинути іспанське колоніальне ярмо в ході національної революції 1896-1898 рр., але незалежна республіка зазнала поразки після висадки військ США у війні 1899-1904 рр. В Нідерландській Індії **боротьбу за створення незалежної демократичної держави** очолила Національна партія (НПІ), заснована у червні 1927 р. інженером Ахмедом Сукарно (1901-1970). В основі діяльності НПІ було його вчення мархаенізму – ідеології простої людини, в якій поєднувалися окремі соціалістичні положення, висновки доктрин Сунь Ятсена і Махатми Ганді (тактика громадянської непокорі). Але **поліетнічне населення** колишньої Нідерландської Індії (біля 300 етносів, найбільші донині – яванці (45 %), сунди (14 %), мадурці (7,5 %) та малайці (7,5 %)) з різноманітними культурно-релігійними традиціями (88 % – мусульмани-суніти, 5 % - протестанти, 3 % - католики, 2 % - індуси й 1 % - буддисти) мало небагато спільного в минулому, хіба що майже 350 років спочатку португальського, а потім – нідерландського колоніального панування й боротьби за визволення від нього. Тому появі сучасної незалежної Індонезії сприяла, як це не парадоксально, окупаційна політика Токіо часів Другої світової війни. Висунувши гасло „Азія для азіатів”,

японські мілітаристи планували створити на „визволених” ними від європейських колонізаторів територіях низку підопічних держав. Тому в останні тижні війни, 17 серпня 1945 р., японці дозволили місцевим націоналістам проголосити незалежність країни, президентом якої наступного дня став А.Сукарно.

За дипломатичної підтримки СРСР й США індонезійським патріотам вдалося вистояти у двох розв’язаних Нідерландами колоніальних війнах 1946-1949 рр. й добитися міжнародного визнання незалежності країни 27 грудня 1949 р. Метою національно-визвольної революції Сукарно визначив побудову процвітаючої держави й справедливого суспільства за принципом „усе для всіх” на основі модернізації країни. Він сформулював засади державної ідеології у вигляді п’яти принципів (**„панча сила”**): націоналізм – як принцип унітарної держави з політичною нацією; інтернаціоналізм (єдність людини) – як форма гуманізму, що передбачає рівноправність і братерство між народами; демократія – як суверенітет народу й прийняття рішень на традиційній основі компромісу-консенсусу; соціальна справедливість – як політична й економічна рівність та процвітання; віра в єдиного Бога – як свобода віросповідання й віротерпимість. Донині ці принципи лежать в основі державного будівництва Індонезії, хоча з наступними трансформаціями політичного режиму змінювалися пріоритети елементів формули „панча сила”, та й саме їхнє розуміння.

Але після здобуття незалежності в Індонезії почався тривалий період політичної нестабільності й гострого міжпартійного суперництва, до того ж унаслідок переможної війни за визволення в країні помітно зріс авторитет армії, чия консервативна верхівка стала претендувати на роль самостійного політичного центру. Комуністична партія Індонезії (КПІ, засн. 1920 р.) двічі робила спроби захопити владу в 1948 і 1951 рр., на парламентських виборах 1957 р. вийшла на перше місце, а мусульманські партії „Машуні” та „Нахдатул Улама” („Союз мусульманських богословів”) мали на меті створення ісламської теократичної держави. На додаток до всього не стихали сепаратистські

повстання на Суматрі й Молуккських о-вах. За таких умов Сукарно ініціював запровадження авторитарної форми правління – так званої „керованої демократії”, в основі якої лежала його концепція „функціональних груп” (ГОЛКАР), створених із держслужбовців президентським декретом у 1964 р. Ще раніше був розпущений парламент, а уряд перетворений в інститут „помічників президента”, багатопартійна система замінена Національною радою за участю представників провідних ідеологічних течій країни – націоналістичної, мусульманської й комуністичної (НАСАКОМ). Тоді ж було офіційно оголошено про будівництво „індонезійського соціалізму”, і вже до сер. 60-х рр. ключові галузі економіки країни контролювалися національним державним і приватним капіталом, почалася аграрна реформа. Проте її темпи виявилися надто повільними, а державний сектор швидко виявив свою неефективність і сприяв розбуханню бюрократії та зростанню зловживань.

На **Філіппінах**, яким ще в листопаді 1935 р. американський уряд надав автономію, а японці навіть проголосили в жовтні 1943 р. „республіку”, процес передачі влади місцевому населенню відбувався поступовим еволюційним шляхом. Незалежність країни було проголошено 4 липня 1946 р., після того як її президентом став проамериканський політик, лідер заснованої того ж року Ліберальної партії (ЛПФ) Мануель Рохас (1892-1948). Він уклав із Білим домом низку угод щодо привілейованого економічного становища американських фірм на місцевому ринку, а також про збереження на островах військових баз США. Останні, в свою чергу, допомогли філіппінському урядові ліквідувати комуністичний партизанський рух. Лише на поч. 60-х рр. ХХ ст. внутрішня політика президента Діосдадо Макапагала (1910-1997) (філіппінський президент, як і індонезійський, є главою держави та уряду) дещо пом'якшилася, а в 1965 р. перемогу під гаслами зміцнення національної незалежності й перегляду нерівноправних військово-економічних відносин зі США здобув кандидат Партії націоналістів (ПНФ, засн. 1907 р.) Фердинанд Маркос (1917-1989).

Він народився в заможній сім'ї у провінції Північний Ілокос і був вихований на суворих католицьких принципах (Філіппіни – єдина **християнсько-католицька держава Азії**, де до цієї конфесії належить 80,9 % населення, 11,6 % - протестанти, 5 % - мусульмани, решта – буддисти). З відзнакою закінчив юридичний факультет Манільського університету, а з початком Другої світової війни добровольцем вступив до американської армії. Потрапивши в японський полон, Ф.Маркос втік і очолив партизанський загін на Лусоні, а після війни став технічним помічником М.Рохаса й у 1949 р. був обраний до Палати представників, а в 1959 р. – до Сенату. Ф.Маркос розраховував висунути свою кандидатуру на президентських виборах від ЛПФ, але отримав відмову й перейшов до націоналістів. Під час першого й другого термінів перебування при владі він здійснив аграрну, промислову й освітню реформи, залучивши на свій бік широкі народні верстви популістськими гаслами на зразок „Рис, школи, дороги”, й намагався проводити самостійну зовнішню політику.

Але досить швидко Ф.Маркос зіткнувся з потужним опором опозиції, як ліберальної, представленої найвпливовішими кланами Лопесів, Акіно й ін., так і радикальної – Компартії „ідей Мао Цзедуна” (засн. 1968 р.), що поновила антиурядову збройну боротьбу, та Фронту національного визволення моро (ФНВМ, іспанською – „маври”) на Мінданао, що відстоював інтереси мусульман. За таких обставин 21 вересня 1972 р. президент запровадив у країні надзвичайний стан, стверджуючи, що шлях до демократії пролягає через авторитаризм. В основу амбіційної модернізаторської програми **побудови „нового суспільства”** було покладено ідею культу нації (навчання в початковій школі переведене з англійської мови на місцеві, а в середній школі в якості обов'язкового предмета запроваджено вивчення нової державної мови - тагалог (піліпіно), що була рідною для другого за чисельністю етносу країни) та держави з акцентом на своєрідності розвитку країни й подоланні відсталості шляхом прискорення господарського росту на базі ринкової економіки. Визначаючи національні перспективи на період до 2000 р., Ф.Маркос перелічив їх у такій послідовності: політична стабільність, самозабезпечення в області

базових потреб, високий ступінь індустріалізації, розвиток села і районів, достатність ресурсів і прогрес країни.

Гостру політичну ситуацію в острівній ПСА серйозно ускладнила так звана „**малайзійська криза**”, коли навесні 1961 р. Британією було висунуто ідею створення Федерації Малайзії в складі вже незалежної материкової Малайї (на санскриті – „гора”) й острівних англійських володінь - Сінгапуру (на санскриті – „місто лева”), Брунею (малайською – „рослина”, „насадження”), Сараваку і Сабаху. Сукарно різко виступив проти створення, на його думку, „неоколоніальної” держави, сподіваючись переключити увагу індонезійської громадськості з внутрішніх труднощів на зовнішнього ворога. Індонезія підтримала антиколоніальне повстання в Брунеї в грудні 1962 р., а після консультацій з КНР офіційно оголосила про початок політики „конфронтації з Малайзією”.

Тим часом 8 липня 1963 р. представники Британії, Малайї, Сінгапуру, Сараваку й Сабаху підписали Лондонський пакт, який став фактичним проголошенням Малайзії. Нову країну визнали уряди всіх великих держав, в АТР лише Філіппіни й Індонезія не встановили з новою державою дипломатичних відносин, восени 1964 р. індонезійська армія навіть здійснила спроби висадитися на малайзійському узбережжі. А в січні наступного року, у відповідь на прийом Малайзії в якості тимчасового члена до РБ ООН, Індонезія вийшла з останньої. Ці події зміцнили індонезійсько-китайські контакти, і Сукарно заявив про створення осі „Пекін – Джакарта”. Але внутрішнє становище Індонезії різко загострилося, лідери 3,5-млн. КПІ, зі свого боку, наполягали на створенні президентом поряд із сухопутними військами, авіацією, флотом та поліцією п'ятого виду Збройних сил (під своїм політичним контролем) – народного ополчення. Спираючись на Спеціальне бюро по роботі у Збройних силах, голова компартії Діпа Айдіт (1923-1965) розпочав підготовку до чергового збройного повстання, в ході якого планувалося захопити стратегічні об'єкти столиці й знищити генералітет.

У ніч на 1 жовтня 1965 р. прихильники КПІ на чолі з підполковником Унтунгом, командиром батальйону особистої охорони президента, здійснили терористичну операцію проти командування армії, що, як заявлялося, готувало реакційний

державний переворот. Було вбито шість генералів, але внаслідок поганої координованості дій військових і партійних заклотників, ухильної позиції Сукарно й рішучої поведінки єдиного вцілілого від розправи генерал-майора Мухамеда Сухарто (1921-2008) т.зв. **„Рух 30 вересня”** зазнав поразки. Внаслідок репресій з боку армії було знищено біля 500 тис. комуністів, ще стільки ж потрапило до в'язниць і концтаборів, а в березні 1966 р. існування КПІ й пропаганда марксистської теорії були заборонені законом. Розслідування заклоту невдовзі призвело до фактичного усунення від влади Сукарно, що опинився під домашнім арештом і помер через чотири роки в безвісті.

Сухарто свого часу дослужився до ротного в створеному японцями ополченні, потім взяв активну участь у визвольній війні 1946-1949 рр. і зробив стрімку кар'єру в незалежній Індонезії, очоливши у 1963 р. Стратегічний резерв армії. Коли слідством було доведено причетність Сукарно до спроби комуністичного перевороту, Тимчасовий народний консультативний конгрес 12 березня 1967 р. обрав Сухарто в. о. президента країни, через рік він став президентом Індонезії. Сформульовані ним принципові засади **„нового порядку”** полягали в послабленні партійного впливу на політичне життя країни та юридичному закріпленні за армією „подвійної функції” (вона не лише захищає країну від зовнішньої загрози, але й формує внутрішню політику). Сухарто 7 разів обирався президентом (і водночас главою уряду) на 5-річний термін, крім того згідно конституції 1945 р. й закону про вибори 1968 р. він особисто призначав із військових третину членів Народного консультативного конгресу (НKK) і 22 % членів парламенту – Ради народних представників (РНП), які разом із Радою представників регіонів складають НKK; на власний розсуд призначав і звільняв міністрів, за формальної згоди НKK приймав закони.

Отримавши у спадок цілком збанкрутілу економіку, новий глава Індонезії запросив до управління країною прибічників ринкової економіки, т.зв. „берклістів” – індонезійських економістів-випускників Каліфорнійського університету. Вони зайняли ключові посади міністрів економіки, фінансів,

промисловості, торгівлі й планування, швидко й успішно лібералізували народне господарство, приступили до створення змішаного сектора, відродили кооперацію. Вже в 70-і рр. Індонезія стала найбільшим виробником нафти в АТР, а невдовзі за темпами економічного зростання (7 % у першій пол. 90-х рр.) залишила далеко позаду чимало країн „третього світу” й посіла 21-е місце серед індустріальних держав.

На відміну від Індонезії й Філіппін, де перші кроки на шляху незалежного розвитку були позначені політичною нестабільністю й пануванням олігархічних структур та кланових угруповань, особливо в армії й поліції, колишні британські колонії й протекторати, які нині складають **Малайзію** й **Сінгапур**, динамічно розвивалися за японським зразком і отримали всі шанси стати регіональними центрами сили. На заваді утвердженню в них англосаксонської моделі демократії не стали й тривалий партизанський рух у континентальній частині Малайзії, й той факт, що титульна нація – малайці та споріднені з ними етноси – становлять у цій державі лише 50,4 % населення, решта – переважно китайці й індійці.

В умовах збройної антиколоніальної боротьби, розв’язаної в 1948 р. Компартією Малайї (КПМ, засн. 1930 р. етнічними китайцями) під впливом перемог Компартії Китаю, британська адміністрація змушена була піти на компроміс із верхівкою малайської громади, що виявився доленосним для становлення демократичної політичної системи країни. Була розроблена конституція, що відновлювала систему протекторату над малайськими князівствами півострова, а їхні спадкові володарі – 7 султанів, раджа і правитель із титулом „янг діпертуан бесар” знову ставали верховними правителями князівств. Коли ж 31 серпня 1957 р. Малайя отримала незалежність, вони утворили **виборну монархію** й кожні 5 років вони зі свого складу більшістю не менш, ніж у 5 голосів, обирають верховного правителя – „янг діпертуан агунга” (з 13 грудня 2006 р. – султан Мізан Зейналь Абідін ібн аль-Махрум (1962)) і його заступника.

Згідно ст.32 конституції 1957 р., верховний правитель „є найвищою за

рангом особою в федерації й не несе відповідальності перед судом”, причому наступною за рангом особою визначено дружину верховного правителя. Заступником верховного правителя зазвичай обирають „наступного в черзі” монарха. Посівши пост Верховного правителя, відповідна особа у своєму штаті залишається тільки „вищим ісламським духовним керівником”, а всі його акти потребують контрасигнування з боку уповноваженого урядом міністра. На вірєць Британії, парламент Малайзії складається з Палати представників (219 депутатів, обраних народним голосуванням на 5-річний термін, причому перевага віддається голосам малайців-селян), Сенату (70 senatorів, із яких 26 обираються на 3-річний термін законодавчими зборами 13-ти штатів, а 44 - призначаються верховним правителем за порадою прем'єр-міністра з числа осіб, що представляють національні меншини, мають видатні заслуги на державній службі чи відомі своєю фаховою діяльністю) і верховного правителя. Компетенція Сенату подібна до повноважень британської палати лордів. Таким чином, головним осередком владно-політичної діяльності в Малайзії є Федеральний уряд на чолі з прем'єр-міністром (з 31 жовтня 2003 р. – Абдула Ахмад Бадауї (1939)), якого призначає верховний правитель. Причому конституція містить вимогу, щоб глава уряду мав підтримку більшості в Палаті представників. Кожен штат має власну конституцію, що визначає систему місцевих органів влади, причому за федеративним договором 1963 р. штати Сабах і Саравак зберегли певні конституційні прерогативи: перший має 20 місць у Палаті представників, другий – 28, обидва штати володіють правом вводити власний імміграційний контроль.

Однак після оформлення федерації в Малайзії склалася парадоксальна ситуація: ключові позиції в державно-адміністративному апараті (нині – 90 %) були зосереджені в руках малайської громади, а домінуюче становище в економіці (на сьогодні – 40 % потенціалу) залишилося за етнічними китайцями. Ситуація ускладнювалася й тим, що за конституцією державною мовою стала малайська, а релігією – іслам. Напередодні виборів 1969 р. низка малайських угруповань висунула вимогу перетворення країни в мусульманську державу, а в

середовищі китайської громади найбільша опозиційна Партія демократичної дії (ПДД, засн. 1966 р.) й Партія народного руху (ПНР, засн. 1968 р.) виступили проти надання привілеїв малайській громаді, за розвиток демократичних державних інститутів. Коли ж немалайська опозиція перемогла в містах, що було сприйняте значною частиною китайської й індійської громад як їхня етнічна перемога, спалахнули зіткнення на етнічному ґрунті. Перший прем'єр-міністр незалежних Малайї й Малайзії Абдул Рахман (1903-1990) змушений був подати у відставку, а його наступник Абдул Разак (1922-1976) вдався до рішучих дій: запровадив надзвичайний стан і створив Генеральну раду доброї волі, що мала відновити міжобщинні зв'язки, та Державну консультативну раду, яка фактично замінила парламент, вся повнота влади зосередилася в очоленій прем'єром Національній раді. Спеціально сформований Комітет національної єдності до літа 1970 р. виробив нову економічну політику й офіційну ідеологію – **Рукуннегара** (основи державності).

Вона утверджувала примат національних інтересів, ставила за мету підтримання демократичного способу життя й побудову прогресивного суспільства на базі сучасної науки й техніки. У документі йшлося й про неупереджене ставлення до культурних цінностей усіх етносів Малайзії. До 2020 р. передбачалося вирівняти соціально-економічне становище всіх демографічних фракцій малайзійського суспільства, після чого будуть відмінені пільги, якими користуються малайці як найменш забезпечена частина народу. Запровадження такої ідеології стало передумовою до залагодження суперечностей між трьома головними громадами країни (китайською, малайською й індійською), невдовзі було скасовано надзвичайний стан, а в червні 1974 р. створено Національний фронт (НФ) за участю Об'єднаної малайської національної організації (ОМНО, засн. 1946 р.), Китайської асоціації Малайзії (засн. 1949 р.), Індійського конгресу Малайзії (засн. 1946 р.), Прогресивної партії народу Сабаху, всього 14-ти партій з домінуванням ОМНО.

З того часу НФ стабільно утримує владу, забезпечуючи стрімке економічне зростання Малайзії, навіть під час фінансової кризи 1997-1998 рр. воно

становило 5-6 %. Успішне ж здійснення „9-го малайзійського плану”, яке почалося в квітні 2006 р., забезпечило наступного року ВВП у \$ 357,9 млрд. за ПКС, тобто \$ 14400 на душу населення й \$ 104,8 млрд. золотовалютний запас. Прем'єру Махатхіру бін Мохамеду (1925) за більш, ніж два десятиліття урядування (1981-2003) вдалося вселити в малайців упевненість, що їхня країна може й має взяти на себе роль регіонального лідера, сформувавши для цього єдиний захисний простір протяжністю 2 тис. км.

Ще більш вражаючими є економічний прогрес **Республіки Сінгапур**, яка перетворилася в четвертий за потужністю світовий торговельно-фінансовий центр (після Лондона, Нью-Йорка й Токіо), з найвищим в АТР середньодушовим ВВП за ПКС - \$ 48900 у 2007 р. (при відсутності зовнішнього боргу), 7,4 % його ростом, 1,8 % інфляцією й \$ 155,3 млрд. золотовалютним запасом. Значною мірою ці грандіозні досягнення зумовлені тим, що з 1959 р. при владі в країні беззмінно знаходиться соціал-демократична Партія народної дії (ПНД, засн. 1954 р.). Вона була створена групою лівих політиків і профспілкових діячів на чолі з адвокатом китайського походження Лі Куан Ю (1923), які вимагали автономії Сінгапуру та об'єднання його з Малайєю. Спираючись на широку народну підтримку, ПНД здобула абсолютну більшість депутатських місць на парламентських виборах 1959 р., а її лідер став прем'єр-міністром „автономної держави” в складі Співдружності (до виходу на пенсію аж 28 листопада 1990 р.).

Лі Куан Ю швидко переконався в нерівноправному статусі етнічно китайського Сінгапуру в Малайзії й 9 серпня 1965 р. (відтоді цей день відзначається як національне свято республіки) підписав угоду про вихід острова з федерації, 22 грудня того ж року він став республікою. Авторитарний патерналізм Лі Куан Ю стабілізував роботу конституційного уряду, а особистий пуританізм прем'єра утримував рівень злочинності, наркоманії й сексуальної розбещеності на вкрай низькій (за азійськими мірками) позначці. **Сінгапур – парламентарна республіка**, 84 депутати однопалатного парламенту обираються загальним голосуванням на 5 років, до серпня 1993 р. глава

держави обирався парламентом на 4 роки. Після внесення поправки до конституції, ухваленої 3 червня 1999 р., президента стали обирати шляхом прямих загальних виборів; 1 вересня 1999 р. ним став Селлапан Рама Натан (1924) і був переобраний у серпні 2005 р. на другий термін, уряд 12 серпня 2004 р. очолив син Лі Куан Ю - голова ПНД Лі Сянь Лун (1952).

Але за блискучим фасадом **„нових індустріальних країн”** крилося немало невирішених політичних і суспільно-економічних проблем. Чи не найголовнішою з них був репресивний характер правлячих авторитарних режимів, які виконали свою стабілізуючу роль й увійшли в гострий конфлікт із потребами лібералізації економічної й політичної систем. Коли на Філіппінах після чергової перемоги на президентських виборах 1981 р. Ф.Маркос оголосив початок нового етапу розвитку державності – так званої **„нової республіки”**, в суспільстві стався серйозний розкол, особливе невдоволення викликали брутальні методи правління глави держави й збереження американської військової присутності в країні. Авторитет Ф.Маркоса в армійському й церковному середовищах був кардинально підірваний, коли родич президента генерал Ф.Вер організував убивство лідера ліберальної опозиції сенатора Б.Акіно в міжнародному аеропорті Маніли.

Антиурядові сили об'єдналися навколо вдови загиблого – Корасон Акіно (1933) і здобули перемогу на проведених під міжнародним тиском дострокових президентських виборах у лютому 1986 р. Ф.Маркос не визнав поразки, але частина армії й католицька церква відмовилися його підтримати. Екс-президент разом із дружиною, колишньою „міс Філіппіни” Імельдою Ромуальдес змушений був тікати на Гавайї, невдовзі були оприлюднені факти про розтрату подружжям майже \$ 10 млрд. із державного бюджету на особисті потреби. Прихід до влади К.Акіно ознаменувався прийняттям 2 лютого 1987 р. нової **демократичної конституції**, але спроби економічного реформування супроводжувалися численними зловживаннями, до яких була причетною й президент. Тому на чергових виборах 1992 р. К.Акіно не висувала своєї кандидатури, а підтримала начальника генштабу армії Фіделя Рамоса (1928).

Йому вдалося досягти в 1996 р. угоди з ісламістським ФНВМ щодо припинення бойових дій, але маоїстська „Нова народна армія”, навпаки, активізувала їх. Тому президентські й парламентські вибори 11 травня 1998 р. принесли перемогу кандидату партії „Боротьба філіппінського народу” (засн. 1978 р. як діячами старої політичної еліти, так і представниками радикальної інтелігенції), професійному кіноактору Джозефу Естраді (1937). Віце-президентом стала генеральний секретар партії „Лакас” (Християнські й мусульманські демократи) Глорія Макапагал-Арройо (1947) – дочка президента 60-х рр.

Д.Естрада оголосив про намір запровадити програми оздоровлення економіки й цільової допомоги найбіднішим верствам населення, проте, у зв'язку зі звинуваченнями в корупції, рішенням Верховного суду 20 січня 2001 р. був позбавлений влади, що перейшла до віце-президента, й опинився у в'язниці (у жовтні 2007 р. помилуваний главою держави). На президентських і парламентських виборах 10 травня 2004 р., як і очікувалося, перемогу отримала Г.Макапагал-Арройо (40 % голосів) та очолювана нею партія „Лакас”, що здобула 7 місць у Сенаті (з 24-х) і 93 місця в Палаті представників (із 212-ти). Другу за чисельністю фракцію в парламенті сформувала Націоналістична народна коаліція (53 мандати) прихильників Ф.Маркоса, далі йде ЛПФ (34 депутати і три сенатори), яка в цілому підтримує президента. Парламентські вибори 14 травня 2007 р. загалом підтвердили зазначену розстановку партійно-політичних сил.

В Індонезії процес демократизації почався дещо пізніше як один із наслідків фінансової кризи 1997-1998 рр. й набув драматичніших форм. Тоді, після тривалого періоду одноосібного авторитарного правління Сухарто, країна опинилася на межі фінансового банкрутства, інфляція перевищила 500 %, зовнішня заборгованість склала \$ 140 млрд. (4-те місце в світі після Бразилії, Мексики й Аргентини), а практично всі прибуткові галузі народного господарства країни опинилися в руках клану Сухарто, чий капітал сягнув \$ 40 млрд. Звістки про обрання генерала президентом на сьомий термін у березні 1998 р. викликали масові студентські й молодіжні виступи практично в усіх крупних містах

країни, на вимогу парламенту Сухарто змушений був увечері 20 травня оголосити про свою відставку з посади президента й передачу влади віце-президенту Юсуфу Хабібі (1936) – творцеві індонезійського „економічного дива”.

Але це не призвело до нормалізації внутрішньополітичної ситуації, хоча в жовтні НКК обрав президентом лідера ісламської Партії національного пробудження Абдурахмана Вахіда (1940), а віце-президентом – Мегаваті Сукарнопутрі (1947) - доньку Сукарно й керівника Демократичної партії боротьби Індонезії (ДПБІ, колишня НПП), що на перших вільних виборах до РНП 7 червня того ж року отримала відносну більшість голосів – 37,4 %. Радикально налаштована опозиція в умовах загострення міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, зрештою, домоглася обрання її главою держави 23 липня 2001 р. (А.Вахід на той час практично осліп унаслідок двох інфарктів). Сукарнопутрі вдалося поліпшити міжнародний імідж країни, погодившись визнати незалежність Східного Тимору (перебував під окупацією Індонезії в 1975-1999 рр.) й успішно виступивши посередником у міжкорейському діалозі. Проте загострення економічних труднощів і активізація фундаменталістських терористів призвели до поразки її партії на парламентських виборах 5 квітня 2004 р.: ДПБІ отримала лише 18,5 % голосів і 109 місць у РНП, зате ГОЛКАР вийшли на перше місце з 21,6 % голосів і 128-ма мандатами. На перших в історії країни загальних і прямих президентських виборах 5 липня і 24 серпня 2004 р. перемогу (60,9 % голосів) здобув кандидат новоствореної ліберальної Партії демократів, колишній міністр державної безпеки Сусіло Бамбанг Юдхойоно (1949). Це відбулося вже в умовах стабілізації індонезійської економіки: шляхом жорсткої валютної політики урядові вдалося скоротити темпи інфляції з 70 % у 1998 р. до 6,3 % у 2007 р., тоді ж намітився деякий ріст ВВП (з 4,9 % у 2004 р. до 6,1 % у 2007 р.).

Таким чином, острівним країнам ПСА довелося зазнати чималих випробувань на шляху до утвердження оптимальної моделі узгоджувальної політичної системи. Загалом цей тривалий і повний драматизму процес можна окреслити такою схемою: успадкована від колоніальної доби чи запроваджена як

відповідна духові часу парламентська демократія; потім – авторитарний (військово-авторитарний) режим як наслідок суспільно-економічної й політичної кризи, неминучої для молодих незалежних держав, які ще не володіють ані відповідними сучасному світовому господарству структурами, ані самосвідомістю народу; далі, в міру появи таких структур і самосвідомості, - розмивання та крах авторитарно-бюрократичних режимів з одночасною лібералізацією економічного, політичного й громадського життя.

Питання для самоконтролю

1. Як географічне розташування й природно-кліматичні умови регіону вплинули на його цивілізаційний розвиток?
2. Які особливості здобуття незалежності острівними країнами ПСА?
3. Що спричинило крах режиму „нового порядку” в Індонезії?
4. Які особливості президентської республіки на Філіппінах?
5. Що забезпечило побудову суспільства „загального добробуту” в Сінгапурі?
6. Чим характеризується „колективна монархія” в Малайзії?

3.5. Країни Південної Азії

Величезний **півострів Індостан** (на фарсі – „країна Інду”, другий за площею в Азії й у світі після Аравійського, – біля 2 млн. км²), прилеглі до нього материкові рівнини й гірські системи, плато й острови (Андаманські, Лаккадівські, Мальдівські, Нікобарські, Шрі Ланка) займають держави Південної Азії. Це – **Республіка Індія** (від назви р. Інд; 3288 тис. км², 1,13 млрд. чол.), **Ісламська Республіка Пакистан** (803,94 тис. км², 162,5 млн. чол.), **Народна Республіка Бангладеш** (на бенгалі – „бенгальська нація”, 144 тис. км², 150,5 млн. чол.), **Демократична Федеративна Республіка Непал** (на санскриті – „житло біля підніжжя”, 136,8 тис. км², 29 млн. чол.), **Демократична Соціалістична Республіка Шрі Ланка** (сингальською – „благословенний острів”, 65,61 тис. км², 21 млн. чол.), **Королівство Бутан** (на санскриті – „межа Тибету”, 47 тис. км², 2,33 млн. чол.), **Республіка Мальдіви** (малабарською говіркою – „тисяча островів”, 0,3 тис. км², 0,37 млн. чол.) й **Ісламська Республіка Афганістан** (названий на честь міфічного онука першого давньоізраїльського царя Саула – Афгана, 647,5 тис. км², 31,89 млн. чол.). Із заходу, півдня і сходу вони омиваються водами Аравійського моря, Індійського океану й Бенгальської затоки.

Ці країни відділені від решти території Азії **гірськими масивами**, серед яких найбільші гори на планеті – Гімалаї (на санскриті - „житло снігів”, найвища точка на території Індії – г. Нангапарбат, 8126 м), Каракорум (тюркською – „чорний кам’янистий розсип”, г. Чогорі, 8611 м) і Гіндукуш (на фарсі – „індійська гора”, г. Тірічмир, 7690 м). Але такий грандіозний рельєфний бастион не становить глухої стіни для спілкування населення й взаємовпливу різних культур, традицій та вірувань. Південніше від гірських хребтів розташована велетенська пласка Індо-Гангська рівнина, де в річкових долинах мешкає більша частина населення Індії, Пакистану й Бангладеш. Саме в середній і нижній течії Інду на поч. III тис. до н.е. зародилася **одна з найдавніших землеробських цивілізацій планети** – культура міст Хараппа і Мохенджо-Даро, що були добре укріплені, мали правильне планування й розвинені системи водопостачання та каналізації. Центральну частину і південь півострова Індостан займає нахилене до сходу Деканське плоскогір’я із

середніми висотами біля 500 м, родючими орними землями, пасовиськами й багатими на корисні копалини надрами. Там знаходиться найбільша в світі площа зрошувальних земель – 558 тис. км² (2003 р.). Індія має досить великі запаси вугілля (проте низької якості), залізної руди (чверть світового обсягу), бокситів (5-те місце на планеті), марганцю, титанової руди, дорогоцінного каміння й слюди (1 місце у світі за видобутком).

Держави Південної Азії (за винятком Афганістану) розташовані у тропічних і субекваторіальних широтах, і оскільки вони відгороджені стіною Гімалаїв від впливу континентальних арктичних мас, - є одними з найжаркіших у світі з типово **мусонним кліматом**, який визначає ритм господарських робіт і всього способу життя. 70-80 % річної кількості опадів припадає на червень-вересень, коли приходить південно-західний мусон, і майже безперервно йдуть дощі. Це час основного польового сезону – „харіф”, тому спізнення мусонних дощів або їхня недостатня кількість перетворюються в лихо для країн Південної Азії. Так, завдяки рясним дощам у 2003-2004 фінансовому році в Індії виробництво сільськогосподарських продуктів вдалося збільшити на 9 %, що дозволило забезпечити 8 % зростання ВВП і стримати інфляцію, а небувала посуха 2002 р. призвела до зменшення сільськогосподарського виробництва на 5,2 %, внаслідок чого приріст ВВП ледь дотягнув до 4 %.

Грудень-лютий – зимовий сезон („рабі”), сухий і прохолодний (на півночі Індії й Пакистану середня температура січня знижується до +15 °С), а березень-травень – найжаркіший і посушливий (середня температура травня +32 °С). На сході Індії на плато Шіллонг (м. Черапунджі) знаходиться найвологіше місце на планеті зі щорічними опадами до 12000 мм. Щоб мінімізувати негативний вплив погодних умов, в Індії започаткований надскладний іригаційний проект „повороту рік” вартістю \$120 млрд., що передбачає об’єднання всіх водних ресурсів країни в єдину мережу.

Археологи віднайшли в передгір’ях Гімалаїв кісткові рештки викопної людиноподібної мавпи, що жила 12-14 мільйонів років тому й була названа на честь головного героя індійського епосу „рамапітеком”. Але, на думку

більшості дослідників, він не належав до безпосередніх предків людини. Науково ж доведено, що в VII-VI тис. до н.е. первісні племена, які населяли півострів, перейшли до осілого способу життя, землеробства і скотарства, вони першими навчилися вирощувати рис, бавовник, цукрову тростину й розводити домашню птицю. А в сер. II тис. до н.е. з Причорномор'я і Прикаспію через територію сучасних держав Центральної Азії, Іран і Афганістан до Індостану почалося переселення численних **індоєвропейських арійських племен**. Просуваючись на схід і південь півострова, вони або асимілювали, або ж відтіснили в лісисті гори носіїв хараппської культури та темношкірі дравідійські й австралоїдні племена.

У подальшому споріднені племена об'єднувалися, змішуючись і утворюючи нові спільноти, але ні в давнину, ні за Середньовіччя крупні єдині народи так і не склалися. Лише в **найбільш багатонаціональній Індії** лінгвісти нині розрізняють 415 „живих” мов. Майже все населення Бангладеш, Мальдівів, Пакистану, абсолютну більшість мешканців Індії (біля 72 %), Шрі Ланки (біля 75 %), Непалу (більше 80 %) й Афганістану (88 %) становлять представники індоарійської (хіндустанці, біхарці, бенгальці, панджабці, маратхи, гуджаратці, сінгали та ін.) та іранської (пуштуни, таджики, белуджі) груп індоєвропейської мовної сім'ї. Сучасна **державна мова** Індії – літературний хінді, що є рідним лише для 30 % населення країни й виник на основі діалекту району Делі (на санскриті – „поріг”) у XVI-XVIII ст. та користується писемністю „деванагарі”. Крім хінді конституційно офіційний статус мають ще 22 мови, в т.ч. англійська і санскрит – „мертва” священна мова давніх аріїв. Державною мовою Пакистану став урду – друга літературна форма розмовного хіндустані, що має чимало арабо-перських запозичень, використовує арабську графіку і є рідним лише для 8 % населення – біженців-мусульман з Індії (мухаджирів) та їхніх нащадків. Чверть населення Індії (на півдні) й п'ята частина мешканців Шрі Ланки розмовляють мовами дравідійської сім'ї – тамільською, телугу, каннара, малайялам та ін.

У VI ст. до н.е. в басейні річок Гангу (від імені індуїстської богині) і Джамни виникли перші арійські **рабовласницькі держави** з варново-кастовою системою, тоді ж сформувався буддизм, який став державною **релігією** за правління імператора Ашоки [272-231] з династії Маур'я, що об'єднала під своєю владою майже весь Індостан. Але за династії Гуптів (320-535) почалося витіснення буддизму індуїзмом, а в 712-745 рр. із завоюванням арабами Сінду (сучасна провінція на південному сході Пакистану в низинах Інду) в регіон проник іслам. З поч. XI ст. Індостан став об'єктом постійних завоювницьких нападів сусідніх тюркських правителів-мусульман, у 1192 р. ними був захоплений Делі, що став столицею військово-теократичної деспотії – султанату. У 1526 р. Делійський султанат, у свою чергу, був завойований прямим нащадком Тимура (Тамерлана) - кабульським володарем Бабуром (1483-1530), який заснував династію Великих Моголів. Вона створила імперію, що включала практично всю територію сучасних Афганістану, Бангладеш, Індії й Пакистану та формально проіснувала до скасування британськими колонізаторами в 1858 р.

Столітнє панування Британії в Південній Азії (за винятком Афганістану, якому вдалося відстояти свою незалежність у 1919 р.) завершилося після Другої світової війни. Вже 19 лютого 1946 р. під тиском **національно-патріотичного руху в Британській Індії** англійський прем'єр-лейборист К.Етлі виступив із заявою про перетворення колонії в конфедерацію напівнезалежних провінцій і князівств із широкою автономією. Індійський національний конгрес (ІНК, засн. 1885 р.) у загальних рисах погодився із запропонованим проектом, але проти виступила Мусульманська ліга (МЛ, засн. 1906 р.), лідер якої - Мохаммед Алі Джинна (1876-1948), остерігаючись „розчинення” мусульман серед чисельно переважаючих індусів, вимагав чіткого визначення кордонів майбутньої мусульманської держави. Ліга відмовилася взяти на паритетних засадах з ІНК участь у формуванні тимчасового уряду Індії, тому в серпні він був створений без неї - на чолі з головою ІНК Джавахарлалом Неру (1889-1964). Після цього М.Джинна оголосив про початок

прямої боротьби за створення на території Індії **мусульманської держави Пакистан**.

Недовіра в стосунках між мусульманами й індусами тоді обернулася кривавими погромами, останній віце-король Британської Індії лорд Л.Маунтбеттен (онук королеви Вікторії, що на завершальному етапі Другої світової війни командував союзними військами в Південній і Південно-Східній Азії) оприлюднив у червні 1947 р. план передачі влади місцевим представникам у Пакистані й Індійському Союзі. Передбачалося, що 601 князівство окремо вирішуватимуть, куди їм вступати, а обидві новостворені країни спершу будуть домініонами до прийняття власних конституцій. Датою припинення британського правління Маунтбеттен призначив 15 серпня 1947 р., оскільки двома роками раніше саме в цей день почали складати зброю японські війська в Бірмі, тобто для віце-короля це був День перемоги. З того часу 15 серпня відзначається як День незалежності Індії, але в Пакистані це свято призначене на 14 серпня. Індія й Пакистан залишилися в Британській Співдружності націй, хоча вже на першому засіданні заявили про свою особливу позицію, засудивши практику расової дискримінації в Південній Африці.

В порівняно кращій ситуації опинився Індійський Союз, якому дісталось майже 90 % розвіданих корисних копалин, 90 % текстильної й цукрової промисловості, більшість заводів із виробництва будматеріалів. Водночас після від'єднання Пакистану в Індії став відчуватися брак бавовни, джуту та деяких продуктів, передусім хліба. Офіційне розмежування не припинило збройного протистояння в районах змішаного розселення індусів і мусульман, особливо напруженою була ситуація в трьох великих князівствах, де більшість населення належала до релігії, відмінної від віросповідання правлячої верхівки, - **Джунагад, Хайдарабад і Кашмір**. Ісламські правителі перших двох змушені були змиритися з введенням військ домініону й підпорядкуванням Нью-Делі. В Кашмірі (на санскриті – „море Кашьяпа”, на честь міфічного героя) мусульмани становили 78 % населення (у Кашмірській долині навіть 94 %), однак махараджа вирішив приєднати своє володіння до Індії. До того ж мама Дж.Неру походила з Кашміру, й проблема приналежності цієї території певною мірою була

для прем'єра питанням особистого престижу. Але 22 жовтня 1947 р. з Пакистану до князівства увійшли племінні формування пуштунів і таджиків-дарі й швидко наблизилися до столиці – м. Срінагар (на санскриті – „священне місто”). Махараджа звернувся за допомогою до Дж.Неру й підписав угоду про добровільне приєднання князівства до Індійською Союзу, після чого до Кашміру з півдня вступили індійські війська.

Але в північній частині Кашміру (приблизно третина регіону) мусульманами було проголошено державу Азад Кашмір („Вільний Кашмір”), яка приєдналася до Пакистану. 13 серпня 1948 р. РБ ООН прийняла спеціальну резолюцію про припинення вогню в Кашмірі й запропонувала провести на спірній території плебісцит, попередньо вивівши з неї індійські й пакистанські сили, але обидві сторони відмовилися прийняти цю пропозицію, хоча з 1 січня 1949 р. воєнні дії вздовж демаркаційної лінії припинилися. 17 листопада 1956 р. Установчими зборами Кашміру була ухвалена конституція (решта штатів Індії не мають власних основних законів), за якою штат Джамму і Кашмір оголошувався складовою частиною республіки.

У ході масових зіткнень на етнорелігійному ґрунті, за різними оцінками, загинуло 500-700 тис. осіб, змушені були залишити місця свого проживання 6 млн. мусульман і 4,5 млн. індусів. Особливо постраждав Пенджаб (на санскриті – „П'ятиріччя”), що був поділений на дві частини, східна з яких стала індійським штатом, а західна – пакистанською провінцією. Частина індуських націоналістів звинуватила керівництво ІНК у пасивності й неефективній політиці, а 30 січня 1948 р. член „Хінду махасабха” вбив засновника ІНК і „батька” незалежної Індії - Махатму Ганді (1869-1948), на якого націоналісти покладали відповідальність за „неготовність” країни до збройного протистояння з мусульманами.

Все ж Індія стала однією з небагатьох постколоніальних афро-азійських країн, що протягом усієї історії сучасного незалежного розвитку неухильно дотримувались демократичного вибору й уникли військових або цивільних тоталітарних чи авторитарних режимів. **Оформлення основ новітньої індійської державності** в цілому завершилося розробленням і прийняттям

Установчими зборами 26 листопада 1949 р. конституції, укладеної на засадах державного права англосаксонських країн. З її введенням у дію 26 січня 1950 р. домініон Індійський Союз набував повної самостійності від британської корони й перетворювався в Республіку Індія, тому цей день поряд із Днем незалежності відзначається як національне свято – День республіки.

Збагачена поправками й доповненнями (лише за півстоліття до основного тексту було внесено 65 поправок, 30 доповнень, 320 разів змінювалися окремі статті, 40 статей було додано і 20 – скасовано), конституція спершу складалася з 22-х частин (395 сторінок) і 9-ти об'ємних додатків, що робило її найбільшою за обсягом у світі. Документ відзначається детальним і вичерпним проробленням розділів, ґрунтовністю й скрупульозністю, що пояснюється участю в її створенні провідних політичних діячів країни, які мали вищу юридичну освіту – першого прем'єра незалежної Індії Дж.Неру, першого президента Раджендри Прасада (1884-1963), міністра юстиції Бхімрао Амбедкара (1891-1956), міністра внутрішніх справ Валлабхбхая Пателя (1875-1950) та ін.

Згідно конституції, Індія проголошувалася **суверенною парламентарною республікою**, заснованою на принципах демократизму і секуляризму, заборонялася будь-яка форма дискримінації на національній, расовій, кастовій чи релігійній підставі. За конституцією „виконавча влада належить президенту” – главі держави (ст. 53), але це положення є значною мірою фіктивним. Свої повноваження (верховного головнокомандувача Збройними силами, призначення прем'єр-міністра й, за поданням останнього, членів Ради міністрів, внесення законопроектів, видання й відміни законів у період між сесіями парламенту, накладання вето на закон, ухвалений парламентом, розпуску Народної асамблеї, призупинення дії конституції й запровадження в країні надзвичайного стану та ін.) президент здійснює за порадою уряду. Він обирається на 5-річний термін (з 25 липня 2007 р. – член ІНК і перша в історії країни жінка-президент Пратібха Патіл (1934)) колегією виборщиків у складі обраних членів обох палат парламенту й законодавчих зборів штатів. Таким

чином, згідно англосаксонської системи права, насправді виконавча влада в республіці здійснюється Радою міністрів, серцевину якої складає кабінет – група міністрів, що відають найважливішими галузями управління. Міністри мають бути членами однієї з палат парламенту і, крім колективної відповідальності перед Народною асамблеєю, несуть індивідуальну перед президентом, але він може звільнити їх з посади лише за порадою прем'єр-міністра. Останнім стає лідер парламентської фракції партії, що користується підтримкою більшості в нижній палаті (з 22 травня 2004 р. – представник ІНК(І) Манмохан Сінгх (1932)).

Законодавча влада в Індії здійснюється двопалатним парламентом (Сансад), який складається з Ради штатів (верхня палата) і Народної асамблеї (нижня палата). До верхньої палати, яка представляє інтереси 28-ми штатів і 7-ми союзних територій, має входити не більше 250-ти депутатів, причому 12 із них призначаються президентом із числа осіб, які наділені „спеціальними знаннями або практичним досвідом у сферах літератури, науки, мистецтва і громадянської діяльності” (ст.80). Решта депутатів обираються виборними членами законодавчих зборів штатів і союзних територій пропорційно чисельності їхнього населення. Термін повноважень верхньої палати – 6 років, але кожні два роки третина її складу оновлюється. Народна асамблея має 545 місць, 543 з котрих заміщуються за результатами загальних і прямих виборів за мажоритарною системою відносної більшості (обраним по даному виборчому округові вважається той кандидат, який отримав більше голосів, ніж кожен із його супротивників окремо), а 2 – призначаються президентом. Серед депутатів не менше 20-ти мають представляти населення малих за площею й населенням союзних територій. Термін повноважень нижньої палати – 5 років, віковий ценз активного виборчого права конституція визначила в 21 рік, але у 1988 р. він був знижений до 18 років. У разі виникнення між Радою штатів і Народною асамблеєю розбіжностей у законодавчому процесі остаточне рішення приймається на їхньому спільному засіданні, скликаному президентом, де чисельно домінує нижня палата. До того ж т. зв. фінансові законопроекти, по

суті, є предметом розгляду лише Народної асамблеї, а роль Ради штатів обмежується наданням відповідних рекомендацій.

На рівні штатів і союзних територій законодавча влада здійснюється їхніми легіслатурами, які в більшості випадків мають двопалатну побудову – законодавча рада (верхня палата) і законодавчі збори (нижня палата). Законодавчі збори обираються прямим голосуванням на 5-річний термін і наділені відповідними повноваженнями в рамках компетенції штатів і союзних територій (сьогодні з правового погляду вони не відрізняються) – здійснення правосуддя, місцеве самоврядування, утримання поліції, охорона здоров'я, увесь комплекс аграрних відносин, освіта, місцеві податки та ін. Виконавчу владу формально очолюють призначені президентом на 5 років губернатори (у союзних територіях – адміністратори), але реально її здійснюють уряди – ради міністрів на чолі з головними міністрами, що належать до політичної партії, яка перемогла на виборах. Конституцією передбачене чітке розмежування економічних і політичних функцій між центром та суб'єктами федерації, адміністративна система Індії синтезує високий ступінь централізації з елементами федералізму, хоча термін **„централізована федерація”** (якою країна є фактично) в документі не використовується. В разі „конкуренції” між федеральним законом і законом штату діє перший; штати не володіють правом вільного виходу з союзу (пропаганда сепаратизму карається законом), не мають власного громадянства й конституції. Крім того, конституція припускає за умов проголошення надзвичайного стану та в деяких інших випадках прийняття президентом на себе повноважень, що належать уряду конкретного штату, і передачу за його ж рішенням повноважень легіслатури штату федеральному парламенту. З часу прийняття конституції таке „президентське” (фактично – прем'єрське) правління запроваджувалося 71 раз у 22-х штатах.

За умов поліетнічності важливим чинником національної консолідації могла бути прийнятна для абсолютної більшості громадян суспільна державна ідеологія, в Індії нею стала концепція **„державного (індійського, демократичного) соціалізму”**. Ще в період боротьби за незалежність Дж.Неру

вірив у „соціалізм і соціалістичний лад як засіб усунення вад світу”, незважаючи на трагічні реалії в країнах радянського табору, в Індії соціалізм сприймався переважно як неодмінний аспект демократії й шлях до неї. На думку Дж.Неру, суспільний розвиток потребував поєднання елементів соціалізму й капіталізму: перші зорієнтовані на громадські інтереси, другі – на інтереси особистості. З ініціативи прем’єра в грудні 1954 р. парламент Індії прийняв резолюцію, в якій зазначалося, що мета розвитку країни – „побудова суспільства соціалістичного зразка”, а в 1976 р. до преамбули конституції було внесено визначення країни як „суверенної, соціалістичної, світської й демократичної республіки”.

Після смерті Дж. Неру лідери ІНК продовжували дотримуватися традиційної для партії системи цінностей. Його донька і прем’єр-міністр Індіра Ганді (1917-1984) наголошувала, що „соціалізм, який є нашою метою, не означає експропріації багатих і передачу всього бідним. Його смисл полягає в тому, щоб зменшити економічну нерівність і скоротити розрив у доходах”. Концепція „індійського соціалізму”, що передбачала **пріоритетний розвиток держсектора** й ключових галузей національної важкої промисловості, була найоптимальнішою у 50-70-і рр. ХХ ст. моделлю. Завдяки її реалізації вдалося не лише забезпечити економічну незалежність молодій державі, але й досягти значних успіхів у подоланні дисбалансу в доходах між найбагатшими і найбіднішими прошарками суспільства. Та з перетворенням Індії на рубежі 70-80-х рр. у середньорозвинену капіталістичну державу почався поступовий відхід керівництва країни від низки положень попереднього популістського курсу й перехід до більш послідовного здійснення політики, спрямованої на **формування сучасної ринкової економіки**.

Зовнішня політика Індії була менш успішною. Укладаючи 29 квітня 1954 р. Угоду про торгівлю і зв’язки з Тибетським районом КНР (у ній вперше були сформульовані „панча шила” – п’ять принципів мирного співіснування), Дж.Неру відмовився від успадкованих з колоніальних часів прав на Тибет, що, однак, не завадило Пекінові в 1959-1962 рр. розв’язати серйозний конфлікт. У 1959 р. на номінально

належних Індії, але фактично безлюдних гімалайських просторах в Кашмірі (Аксай Чін) китайці розпочали будівництво стратегічної дороги, що мала поєднати Тибет із Синьцзяном. Ситуація ускладнилася після поразки антикомуністичного повстання в Тибеті, коли далай-лама й майже 20 тис. біженців емігрували до Індії. Китайці запропонували обміняти території Аксай Чін на більші райони в інших ділянках кордону, але Дж. Неру не погоджувався на це. Після того, як 18 грудня 1961 р. індійська армія, нарешті, успішно продемонструвала свою боєздатність, зайнявши узбережні португальські колонії Гоа, Діу та Даман, Дж.Неру вирішив силою повернути окуповані КНР території. У червні-листопаді 1962 р. в Гімалаях тривали бої, що завершилися успішним наступом НВАК і виходом її на „лінію Мак-Магона” в східному секторі міждержавного кордону. Але 21 листопада 1962 р. китайці оголосили одностороннє припинення вогню, повернули полонених і трофейну техніку й вивели свої війська із зайнятих в останній фазі боїв територій, залишивши за собою Аксай Чін (36 тис. км²). Успішніше розвивалися стосунки Індії з країнами, що безпосередньо не межували з її територією. У квітні 1955 р. Дж.Неру забезпечив успішне проведення Бандунзької конференції, де було визнано провідну роль Індії в Русі неприєднання. Додала авторитету ІНК й блискавична переможна війна з Пакистаном у грудні 1971 р., внаслідок якої було забезпечено незалежність Східного Пакистану як Народної Республіки Бангладеш.

Але останній період правління І.Ганді (1980-1984) був позначений постійними **етнорелігійними конфліктами**, найбільшу проблему для уряду тоді становив сепаратистський рух у Пенджабі, заселеному сикхами - войовничим екзогамним відгалуженням ісламу. Їхній партії „Акалі дал” („Партія безсмертних”) на поч. 80-х рр. вдалося підняти потужний народний рух за створення незалежної держави „Халістан” („Країна чистих”). Влада вдалася до арештів, але у відповідь отримала кампанію терактів проти індуського населення. Весною 1984 р. сикхи захопили свою найбільшу святиню - Золотий храм в Амрітсарі (на санскриті – „озеро безсмертя”) та створили на його території справжню військову базу. І.Ганді віддала наказ силою вибити сикхів із Золотого храму, під час штурму й запеклого бою майже всі

екстремісти загинули, включно з лідером сепаратистського руху Бхіндравалом. Осквернення святині в Амрітсарі викликало обурення навіть у лояльної частини сикхів - 31 жовтня 1984 р. два особисті охоронці-сикхи розстріляли під час прогулянки прем'єр-міністра Індії. На виборах до парламенту в грудні 1984 р. на хвилі співчуття до І.Ганді ІНК(І) отримав абсолютну більшість мандатів, а прем'єром був обраний старший син покійної - Раджив Ганді (1944-1991).

Його політичний курс значною мірою був відходом від утверджених матір'ю канонів. І.Ганді централізувала у своїх руках і персоніфікувала владу, а Р.Ганді одразу ж оголосив про наміри радитися з опозицією й прислухатися до голосів регіональних рухів. В економіці новий прем'єр запровадив **лібералізацію державного планування** й обмежив втручання уряду в сферу приватного підприємництва, що сприяло підвищенню середніх темпів зростання ВВП з 3,5% до 5,2%. Великого розголосу набрала оголошена Р.Ганді кампанія боротьби з корупцією та зловживаннями державних чиновників. Бажаючи врегулювати етнорелігійні конфлікти, прем'єр пішов на укладення угод із більшістю сепаратистських рухів країни. Зокрема, робивши певні поступки сикхам у галузі місцевого адміністрування, він підписав у липні 1985 р. домовленість із наступником убитого в Амрітсарі лідера „Акалі дал” Лонговалом, за якою сикхи зобов'язалися припинити терористичні акти. У серпні того ж року частково були задоволені вимоги войовничої групи „Ассам Гана Парішад”, що вимагала обмеження виборчих прав бенгальських біженців у Ассамі, а в червні 1986 р. вдалося досягти домовленостей із Національним фронтом Мізо.

Але період загальної успішної внутрішньої й зовнішньої політики конгресистських урядів Індії закінчився в сер. 1987 р., після того як країна втрутилася в національний конфлікт на **Шрі Ланці** (з 4 лютого 1948 р. – незалежний домініон, з 22 травня 1972 р. – республіка). На цьому острові тоді тривала збройна боротьба індуської тамільської меншини („Тигри визволення Таміл Іламу”) проти буддійської сингалезької більшості.

Оскільки на півдні Індії в однойменному штаті вже тоді мешкало більше 50 млн. тамілів, які могли б виступити проти центрального уряду в разі створення на Шрі Ланці самостійного „Таміл Іламу”, Р.Ганді відрядив на допомогу урядові сусідньої держави 50-тис. військовий контингент. Це не призвело до врегулювання міжетнічного конфлікту на острові, в якому загинуло майже 70 тис. чол., у т.ч. президент Шрі Ланки Ранасінге Премадаса (1924-1993) і міністр оборони Ранджана Віджератне. Р.Ганді також загинув у результаті терористичного акту, вчиненого тамілкою 21 травня 1991 р. під час передвиборного мітингу поблизу Мадраса.

Новий уряд ІНК(І) на чолі з Нарасімха Рао (1921-2004) прискорив лібералізацію економіки країни, що стала відкритою для іноземних капіталів, а за кількістю спеціалістів із вищою освітою посіла одне з перших місць у світі. Індія вийшла на 3-тє місце в світі за виробництвом текстилю й стала одним із провідних його експортерів до США і ЄС. Але реакцією на регіональні сепаратистські рухи стала активізація ультранационалістичної паніндуїстської „Бхаратія джаната парті” („Індійська народна партія”, БДП, засн. у 1980 р.), лідером якої був дипломат Атал Ваджпаї (1924). Метою своєї діяльності ця партія визначила створення винятково індуської держави („**хінду раштра**”), а однією з форм діяльності обрала руйнування мечетей, збудованих після мусульманського завоювання Індії на місці давніх індуських святинь. Внаслідок парламентських виборів у березні 1998 р. БДП прийшла до влади й взяла курс на розбудову військової промисловості та перетворення Індії в світову державу, що призвело до загострення стосунків із Пакистаном.

В культурно-історичному контексті Пакистан, безумовно, є інтегральною частиною Великої Індії, але під впливом спочатку перського завоювання в VI ст. до н.е., а пізніше походів Олександра Македонського й іранських Сасанідів територія сучасного Пакистану стала поступово відділятися від решти Індії. Однак протягом 1843-1887 рр. Сінд, Пенджаб і Белуджистан були загарбані Британією й приєднані до її колоніальних володінь на Індостані. За

британського „ліберального” панування серед місцевих мусульман поширилося релігійне просвітництво, в надрах якого й зародилася ідея ісламської державності на півострові. Восени 1931 р. на засіданнях „круглого столу” в Лондоні, де обговорювався закон про управління Британською Індією, делегати-мусульмани запропонували назву-неологізм для ісламської держави. Вона була створена з початкових літер найменувань історичних країн *Пенджаб, Афганістан, Кашмір, Іран, Сінд, Белуджистан*. Початкові літери Ірану й Афганістану, які ніколи не належали Британії, були включені з ініціативи панісламістів, а власне назва виявилася, на їхню думку, вдалою ще й тому, що на фарсі й урду „пак” означає „чистий, досконалий, добродійний”.

Таким чином, після деколонізації Британської Індії в складі Пакистану опинилися, з одного боку, Белуджистан, Північно-західна прикордонна провінція і Зона племен з архаїчними політичними структурами, заснованими не на відданості спільній політико-ідеологічній платформі, а на належності до племені, роду чи клану. З іншого боку, - Східна Бенгалія (до 16 грудня 1971 р.), Сінд і Пенджаб з давніми традиціями функціонування розвиненої політичної системи, яка склалася ще в колоніальні часи. Тому **самостійне державне існування Пакистану міг гарантувати лише релігійний чинник**, й місцевий націоналізм завжди спирався на іслам, визначений у якості державної ідеології. Але, обравши іслам за політичну основу пакистанської державності, „батьки-засновники” країни, однак, обрали для неї світську форму влади, М.А.Джинна боровся проти встановлення муллократії й стверджував, що країна „повинна бути сучасною демократичною державою, в якій суверенітет належить народу”. Але невдовзі після його смерті до преамбули першої конституції країни від 23 березня 1956 р. було внесено „Резолюцію про цілі” (вона збереглася і в наступних конституціях), де стверджувалося, що „суверенітет у Всесвіті належить одному лише всемогутньому Аллаху” і що Пакистан створений для того, аби мусульмани могли жити згідно вченню й вимогам віри. Країна проголошувалася федеративною „ісламською республікою”.

Найбільш продуманим варіантом модернізації ісламу виявилася програма **„ісламського соціалізму”**, запропонована лідером заснованої в 1967 р. Пакистанської народної партії (ПНП) Зульфікаром Алі Бхутто (президент у 1971-1973 рр., прем'єр-міністр у 1973-1977 рр.), після його усунення від влади військовими і страти 4 квітня 1979 р. реалізацію батьківського курсу продовжила Беназір Бхутто (1953-2007) – перша в мусульманському світі жінка – прем'єр-міністр (1988-1990, 1993-1996 рр.). Популістське кредо З.Бхутто містило два положення: „Іслам – наша віра, демократія – наша форма правління, ісламський соціалізм – наша економічна система” і „Ми проти економічної системи капіталістів, банкірів, феодалів-землевласників і експлуататорів”. У розумінні З.Бхутто соціалізм включав принцип суспільної й економічної справедливості; громадянські свободи; право робітників і селян користуватися плодами своєї праці; націоналізацію фінансів і ключових галузей господарства, недопущення експлуатації з боку привілейованої меншини; ліквідацію іноземного втручання у внутрішні справи країни; проведення аграрної реформи. Лідер ПНП приписував ідею „ісламського соціалізму” творцям пакистанської державності М.Джинні й Л.Алі-хану, виводив її з політичної та соціальної етики ісламу, але спроби його уряду (як і урядів, очолюваних донькою) запровадити в країні елементи сучасного соціального захисту розглядалися військово-клерикальними колами в якості лівої загрози й були приречені на поразку.

Черговий військовий диктатор Пакистану в 1977-1988 рр. генерал армії Мухаммад Зія-уль-Хак (1924-1988), якого західна преса охрестила „муллою в уніформі кольору хакі”, вдався до політики „повної ісламізації” суспільства й створення „ісламської політичної структури” за участю верхівки улемів і релігійно-общинних партій „Джамаат-і-Ісламі” („Товариство іслама”, засн. 1941 р.), „Джамаат-уль-Улема-і-Іслам” („Товариство служителів ісламу”, засн. 1941 р.), „Джамаат-Улема-і-Пакистан” („Товариство слуг Пакистану”) та ін. Це трактувалося як шлях до встановлення в Пакистані „суспільства загального благоденства і рівності”. Але насправді **„нізам і іслам”** (дійсно ісламський

порядок) звівся до запровадження середньовічних тілесних покарань (прилюдне побиття різками, ампутація кисті руки за крадіжку, смертна кара за подружню зраду та ін.), створення федерального шаріатського суду, відновлення системи куріальних виборів за конфесійною ознакою, зміни навчальних програм з метою пропаганди ісламу, встановлення безпроцентного кредиту, традиційних ісламських податків та ін. Консультативній раді ісламської ідеології було доручено підготувати проекти й рекомендації для перетворення Пакистану в „ідеальну мусульманську державу”.

Діяльність Ради увінчалася внесенням 30 грудня 1985 р. поправок до конституції 1973 р., що наділяли президента виключними правами: призначати й усувати прем'єр-міністра, командувача сухопутними військами і старших членів Верховного суду. Конституційне закріплення отримали політична роль армії та її особливий статус у пакистанському суспільстві, при президенті створювалася Вища командна рада за участю ряду міністрів і начальників штабів видів Збройних сил із повноваженнями верховного консультативного органу та політичними функціями. Ці зміни означали завершення переходу від парламентської системи правління до президентсько-парламентської, що спричинило в подальшому чимало конфліктних ситуацій між главою держави й прем'єр-міністром.

У відповідь на успішну реалізацію Індією в 1974 р. військової ядерної програми під керівництвом талановитого академіка Абдула Калама (1931), що згодом став президентом країни, аналогічні кроки вчинив і Пакистан. В квітні 1998 р. він успішно здійснив пробний пуск ракети середньої дальності, здатної нести ядерну боеголовку на відстань 2-3 тис. км. Індійська відповідь не забарилася: всього через місяць Делі провів відповідні випробування, підірвавши три ядерні пристрої, а двома днями пізніше – ще два, на озброєння армії надійшли балістичні ракети з радіусом дії 1500 км. Світове співтовариство засудило ці кроки й закликала Пакистан не реагувати на них, однак через два тижні Ісламабад також оголосив проведення 5-ти ядерних вибухів (жодна із сторін не підписала

ДНЯЗ). На літо 2002 р. ядерний арсенал Індії сягнув 100-150-ти боєголовок, а Пакистану – 25-50-ти.

На тлі таких „ядерних перегонів” влітку 1999 р. Кашмір вчетверте (після 1947-1948, 1965 і 1971 рр.) став ареною збройного протистояння Індії з Пакистаном. Бої припинилися лише в серпні, й хоча обидві сторони заявили про нормалізацію міждержавних стосунків, напруженість у двосторонніх відносинах залишилася досить сильною. Черговий вибух стався 13 грудня 2001 р., коли 5 бойовиків екстремістських релігійних організацій „Лашкар-е-тайяба” і „Джаіш-е-Мухаммад”, які базуються в Пакистані, здійснили напад на будинок парламенту в Делі. Тоді всі бойовики були знищені, однак загинули й 9 охоронців законодавчого органу, Індія в жорсткій формі зажадала від Пакистану заборони на діяльність подібних угруповань й одночасно розпочала обстріл позицій кашмірських сепаратистів, оголошених регулярними пакистанськими військами. На весну наступного року з обох боків міждержавного кордону було сконцентроване більш, ніж мільйонне угруповання військ (750 тис. індійських і більше 250 тис. пакистанських), Індія і Пакистан опинилися на грані ракетно-ядерної війни. Лише зусиллями світової спільноти й, насамперед, президента США, британського прем'єра й лідера Казахстану до літа 2002 р. індійсько-пакистанський конфлікт вдалося розрядити.

Певні сподівання на краще у двосторонніх відносинах з'явилися після перемоги на парламентських виборах в Індії у квітні-травні 2004 р. ІНК(І), керованого вдовою Р.Ганді – Сонею Ганді (1946). Разом із союзниками ІНК(І) тоді отримав 34,6 % голосів і 217 депутатських місць у нижній палаті парламенту, а Національно-демократичний альянс на чолі з БДП – 35,3 % голосів, проте внаслідок мажоритарної виборчої системи відносної більшості лише 185 місць. Вже 20 червня 2004 р. глава МЗС Індії заявив, що його країна домовилась із Пакистаном про мораторій на проведення ядерних випробувань. Делі й Ісламабад також узгодили встановлення гарячої телефонної лінії між зовнішньополітичними відомствами.

Усе ж, не дивлячись на значні військові витрати, Індія впевнено займає 6-те місце у світі за сумою головних макроекономічних показників і входить до десятки

країн планети, які розвиваються найдинамічніше, посідаючи 10-те місце за абсолютними розмірами ВВП (\$ 894,1 млрд. у 2007 р.) і четверте – за ПКС після США, КНР і Японії (\$ 2,965 трлн.), 14-те – за обсягами промислового виробництва і 2-е – за кількістю наукових працівників. Валютні резерви країни напр. 2007 р. сягнули \$ 239,4 млрд. (хоча ще у 1991 р. становили скромний один мільярд), ВВП зріс на 8,5 %. Але справжньою сенсацією став ривок Індії у своєрідному світовому інвестиційному змаганні: з 6-го місця за привабливістю для іноземних вкладників у 2003 р. вона протягом двох років перескочила на 2-ге (після КНР), залучивши в 2005 р. \$ 5,3 млрд. прямих іноземних інвестицій. Причому головними галузями для інвестування в Індії стали інформаційні технології й виробництво програмного забезпечення.

Індія впритул підійшла до оформлення класичної англосаксонської двопартійної (чи, вірніше, двоблокової) системи, поза рамками якої залишатимуться лише окремі радикальні партії й організації. За роки свого незалежного існування країна зуміла створити дієвий механізм управління, ефективність якого майже не залежить від внутрішньополітичних колізій між провідними політичними партіями. Гарантами ж внутрішньополітичної стабільності країни й непорушності принципів її демократичного розвитку є повністю деполітизовані 1,4-мільйонні Збройні сили (4-ті за чисельністю у світі після КНР, США і Росії) й елітарний висококваліфікований державний апарат, багатомільйонний клас підприємців і потужний середній клас (бл. 300 млн. чол.), зацікавлений у збереженні внутрішньополітичної стабільності, подоланні проявів кастовості, регіоналізму, релігійної нетерпимості.

На відміну від цього в Пакистані, попри союзні взаємини зі США й понад \$ 3,2 млрд. фінансово-технічної допомоги від них, посилилася соціальна напруженість і зросло зубожіння значної частини населення. Коли прем'єр-міністр Наваз Шаріф (1949) під тиском США, що погрожували економічними санкціями, наказав відвести формування кашмірських мусульман зі спірних територій, незадоволені військові вчинили 12 жовтня 1999 р. державний переворот. Влада перейшла до голови Вищої командної ради, начальника генштабу генерала

Первеза Мушаррафа (1943), який з мовчазної згоди США, зацікавлених у його підтримці напередодні проведення „антитерористичної операції” в Афганістані, проголосив себе президентом Пакистану (переобраний парламентарями на 5-річний термін 6 жовтня 2007 р.).

Але восени 2007 р. внутрішньополітична ситуація в Пакистані знову загострилася внаслідок активізації ісламістських бойовиків і тріумфального повернення на батьківщину після 8-річного вигнання (за амністією) Б.Бхутто. Її вбивство Аль-Каїдою 27 грудня того ж року призвело до перенесення виборів до Національної асамблеї – нижньої палати парламенту (342 депутати, з яких 272 обираються за пропорційною системою й партійними списками на 5 років, 60 мандатів зарезервовано за жінками й 10 – за релігійними меншинами) на 18 лютого 2008 р. й перемоги на них лівоцентристської ПНП (32,7 % голосів і 120 мандатів) та союзного їй угруповання МЛ экс-прем'єра Н.Шаріфа (20,6 % і 90 мандатів). Вони сформували коаліційний уряд на чолі з экс-спікером і віце-головою ПНП – Махмудом Саядом Юсуфом Резою Гілані (1952). Під загрозою ініційованого коаліціантами імпічменту, президент Мушарраф 18 серпня того ж року заявив про відставку, на виборах глави держави перемогу здобув вдівець Б.Бхутто – Асіф Алі Зардарі (1955).

Таким чином, попри проголошення в 1991 р. Законом про шаріат Корану й Сунн вищим законом країни, пакистанське духовенство, на відміну від іранського, так і не отримало керма урядування державою й можливості по своєму інтерпретувати Коран. Постійна напруженість у відносинах з Індією, слабкість політичних партій та гострі суперечності між ними, монолітність 620-тисячної регулярної армії та 185-тисячної національної гвардії і їхній порівняно однорідний в етнічному відношенні склад (пенджабсько-пуштунський), загальна переконаність суспільства у тому, що армія є гарантією політичної стабільності, - все це призвело до утвердження реальної можливості для Збройних сил Пакистану приходити до влади прямо чи посередньо в критичні для країни моменти, брати на себе відповідальність за збереження державної єдності.

Питання для самоконтролю

1. Як природно-кліматичні умови Південної Азії впливають на господарський розвиток країн регіону?
2. Чим пояснюється багатонаціональний склад населення Індії й Пакистану?
3. Чому Республіка Індія іменується в західних ЗМІ „найчисленнішою демократією світу”?
4. Які причини індійсько-пакистанської конфронтації?
5. Які особливості політичної системи Ісламської Республіки Пакистан?
6. У чому причини міжетнічного конфлікту на Шрі Ланці?

3.6. Іран і Туреччина

На захід від півострова Індостан розташований величезний геополітичний макрорегіон, який з поч. ХХ ст. в західній політичній літературі й дипломатичній практиці поступово став іменуватися „**Middle East**” (в українській і російській науковій літературі перекладається, здебільшого, як „**Близький і Середній Схід**”). Цей макрорегіон включає **Іран** (на фарсі – „країна арійців”) і **Туреччину** (старотюрк. – „ті, що міцні”), тобто західні й північно-західні „підступи” до колишньої Британської Індії, що складають **Середній Схід у вузькому розумінні терміну**, а також країни **власне Близького Сходу** – Кіпр (від гр. „мідь”), Ізраїль (на івриті – „той, що бореться за Бога”) та Арабський Схід – Машрик.

Більшу частину розташованого між Каспійським морем і Перською затокою Ірану (в сучасних кордонах – 1,648 млн. км², 65,4 млн. чол.) займає Іранське нагір'я, висотою близько 1200 м, звідусіль оточене гірськими пасмами, із засушливим напівпустельним субтропічним **кліматом**. На півночі, паралельно каспійському узбережжю, простягається хребет Ельбурс із найвищою горою країни – Демавенд (5671 м), безпосередньо ж до Каспію примикає низовина з вологим субтропічним кліматом (середня температура січня +2 °С, липня +29 °С). Центр і схід країни займають дві великі пустелі – піщано-скельна Дашт-і-Лут та соляна Дашт-і-Кавір, які фактично незаселені, більшість річок на їхній території пересихає в літній сезон. На узбережжі Перської й Оманської заток Індійського океану - тропічний клімат, з високою вологістю повітря та температурами відповідно +19 °С у січні й +32 °С у липні.

Азійська частина Турецької Республіки (780,58 тис. км², 71,16 млн. чол.) називається Анадолу (Велика Анатолія, гр. – „схід Сонця”), а європейська, що становить лише 3 % території держави, - Пашаелі. В Туреччині, як і в Ірані, переважає **гірський рельєф**: європейську частину займає горбисте плато висотою біля 1000 м, в азійській - уздовж чорноморського узбережжя простягнулися Понтійські гори, а вздовж середземноморського - гори Тавру з Анатолійським плоскогір'ям між ними. На сході країни обидва гірські ланцюги

змикаються й утворюють Вірменське нагір'я, де знаходиться знаменита вершина Великий Арарат (5166 м), до якої, за Біблією, пристав Ноїв ковчег, там же беруть початок не менш відомі річки - Тигр (Дикле, 1850 км) і Євфрат (Фірат, давньоіран. „хороший для переправи”, 3065 км). Клімат Туреччини – середземноморський субтропічний, який із заходу на схід стає більш посушливим, у цілому по країні середня температура січня коливається від +5 °С до +15 °С, липня – від +15 °С до +32 °С.

Вражаючими є **мінерально-сировинні ресурси** Ірану: на країну припадає 11 % розвіданих світових запасів нафти (21,06 млрд. т, 2-е місце після Саудівської Аравії), тому країна є другим за обсягами виробником нафти в ОПЕК. Виявлені на сьогодні запаси іранського природного газу складають 26,62 трлн. куб. м, тобто майже 15 % світового обсягу – також 2-ге місце в світі, але після Росії. А мідне родовище в Сарчешмі на півночі Ірану, що за покладами руди також є 2-м у світі (1,2 млрд. т), має найвищий вміст металу – до 1,1 %. На території ж Туреччини є лише обмежені запаси кам'яного і бурого вугілля, залізної й марганцевої руд.

На землях сучасної Туреччини **найдавніші мешканці** з'явилися біля 1 млн. років тому, а на зламі III-II тис. до н.е. до центральних районів Малої Азії із Закавказзя вторгся найдавніший індоєвропейський культурний етнос – хети, які в 1640 р. до н.е. заснували одну з найбільших стародавніх імперій, що успішно змагалася з Єгиптом і давніми державами Межиріччя та Греції. Однак бл. 1200 р. до н.е. Нова Хетська держава впала під натиском „народів моря” із Північного Причорномор'я, на її місці майже водночас у IX ст. до н.е. виникли держава Урарту - на сході навколо озер Ван і Урмія та Фригійське царство - на північному заході Анатолії. Її західне узбережжя тоді ж стало об'єктом переселення іонійських грецьких племен, серед укріплень котрих невдовзі виділився Мілет – метрополія для більш як 90-та новоутворених міст-держав на узбережжі Чорного моря та найвизначніший перевалочний порт у торгівлі Античного світу зі Сходом. Чимало знаменитих давньогрецьких філософів і

вчених, зокрема родоначальник античної філософії й науки Фалес (бл. 640-546), походили з цього поліса.

Так склалося, що в рік його смерті півострів Мала Азія разом із грецькими полісами був завойований творцем Перської імперії (від назви її історичного ядра – області Парс на півдні Ірану) Кіром II з династії Ахеменідів. За правління його зятя Дарія I [522-486] перські війська завершили підкорення Центральної Азії, Західної Індії, Єгипту, загарбали Фракію й Македонію, проте зазнали поразки від скіфів і афінян. Ахеменіди вперше в історії людської цивілізації розробили концепцію **світового уряду** й **світової держави**, але їхню монархію розгромив македонський цар Олександр III Великий (356-323). З розпадом його світової імперії на територіях сучасних Туреччини й Ірану виникли елліністичні держави – Понтійське царство, Пергам, держава Селевкідів і Греко-Бактрійське царство. У 129 р. до н.е. Мала Азія стала римською провінцією, але створена скіфськими племенами на Іранському нагір'ї ранньофеодальна Парфянська держава (247 р. до н.е. – 224 р. н.е.) та перська держава Сасанідів (227-637), що успадкували традиції Ахеменідів, успішно протистояли Риму й Візантії, аж доки Іран не був завойований арабами. Іранські імперії виступали єднальною ланкою між великими державами Заходу Євразії (Рим, Візантія) і Китаєм на її Сході, багаті культурні й політичні традиції Ірану були створені саме протягом цього „славетного тисячоліття” – з VI ст. до н.е. до поч. VII ст.

Константинополь (сучасний 12-млн. Стамбул – „місто ісламу” турецькою) після розпаду єдиної Римської імперії в 395 р. на Західну і Східну більш, ніж на тисячу років став столицею Візантійської імперії, що вела з перемінним успіхом боротьбу за Анатолію з мусульманами - арабами і турками-сельджуками, які в сер. XI ст. із території сучасного Туркменистану опанували також більшу частину Ірану, Закавказзя й Центральну Азію. Після монгольських завоювань XIII ст. й недовгого панування на Іранському нагір'ї туркменської Орди Білих Баранів, у 1502 р. постала шиїтська Новоперська держава під керівництвом місцевої тюркської династії Сефевідів (до 1736). Її,

після повторного короткого ж правління туркменів, у 1796 р. змінила тюркського ж походження династія Каджарів (до 1925).

Ці драматичні події призвели до того, що сучасний Іран – найскладніша в **етнічному відношенні** країна регіону, в якій мешкають більше 40 народів, що відносяться до різних мовних груп. Причому головний етнос – перси (самоназва – „ірані”) становить лише бл. 51 % населення і займає переважно центральну та східну частини держави. Всі окраїнні райони Ірану заселені іншими народами, але офіційна статистика заперечує наявність етнічних меншин, називаючи їх племінними групами іранців. Мовно близькі до персів гілянці й мазендеранці проживають у прикаспійських останях (провінціях, усього їх 30) і складають 8 % населення країни, іраномовні курди (7 % жителів) заселяють провінції Курдистан і Західний Азербайджан, а найбільший тюркомовний народ Ірану – азербайджанці – становить 24 % мешканців держави, ще 3 % припадає на арабів провінції Хузестан і 2 % - на туркменів.

Частина турків-сельджуків, яка сповідувала сунізм, під тиском наступаючих монголів у сер. XIII ст. осіла на північному заході Малої Азії, де у 1299 р. заснували Османську державу. Турки-османи (від імені першого султана – Османа I [1281-1326]) були запеклими прибічниками ісламу й за три століття спромоглися створити величезну імперію, що включала, крім Малої Азії, більшу частину Закавказзя, Месопотамію, Аравійський півострів, Сирію, Палестину, Північну Африку (без Марокко), майже всі Балкани й Угорщину та Північне Причорномор'я з Кримом. Вперше ісламська держава реально загрожувала поневоленням найсильнішим країнам Європи – Австрії, Венеції, Речі Посполитій, суперничала з Московським царством.

Сучасні турки, що становлять бл. 80 % населення держави, - нащадки всіх етносів, які мешкали на її території й змішалися з тюрками-переселенцями із Закаспію та сприйняли їхню мову, але зовні мало чим відрізняються від європейців. З 1965 р. в офіційних джерелах, у тому числі й матеріалах переписів населення Туреччини, не виділяються національні меншини, до того ж в умовах багатовікової асиміляторської урядової політики кількість тих, що

розмовляють мовами меншин, як правило, значно менша від чисельності відповідних етносів. Та й згідно ст. 66 чинної конституції республіки від 7 листопада 1982 р., турками вважаються всі, „хто пов’язаний узами громадянства з Турецькою державою”. Курди (17 % жителів) компактно розселені у східній і південно-східній частинах Туреччини, араби – на кордоні з Сирією, „черкеси” (нащадки біженців від російського царату з Північного Кавказу) – між Токатом і Малатьєю.

Подібно Китаю, такі країни з древньою культурою й усталеною державною традицією, як Туреччина й Іран, зуміли уникнути колоніального загарбання на рубежі XIX-XX ст., але швидко перетворилися в об’єкт інтенсивного військово-політичного проникнення й жорстокої економічної експлуатації імперіалістичних держав. Користуючись фінансовою залежністю ослабленої безперервними війнами Османської імперії, ті добилися винятково вигідних концесій на будівництво залізниць, причому найкрупнішу - на прокладення Багдадської дороги в 1903 р. отримав німецький капітал. Але становище Туреччини як залежної країни мало суттєві особливості: суперечності й боротьба між великими державами давали їй урядові певні можливості для лавірування. Крім того, на відміну від інших азійських держав, які перетворювалися в напівколонії, Османська імперія мала боєздатну, з глибоко патріотичними традиціями армію. Саме курсантами Стамбульського військово-медичного училища в 1889 р. був створений таємний політичний комітет під назвою „Єднання і прогрес”, що започаткував **молодотурецький рух**.

На початку липня 1908 р. офіцери-молодотурки підняли повстання в Македонії й незабаром змусили султана погодитися на скликання парламенту та відновлення чинності ліберальної конституції 1876 р. Але досить швидко вожді молодотурецького руху, що стали фактичними керівниками Османської імперії, потонули в казнокрадстві, хабарництві, купалися в розкоші, забувши про цілі, що колись поставили перед собою, - визволення від іноземної залежності, індустріалізацію країни, рівноправ’я націй, поширення досягнень європейської цивілізації та ін. Більш порядні з них, як полковник Мустафа

Кемаль (1881-1938), відійшли від учорашніх однодумців і зосередилися на виключно військових справах. Майбутній засновник Турецької Республіки народився в Салоніках у незаможній сім'ї митного службовця й селянки, з відзнакою закінчив державну військову школу (за що отримав друге ім'я – „Кемаль” – зразковий), стамбульську Османську військову академію, де захопився творами Ж.Ж.Руссо, Ф.Вольтера і Т.Гоббса, та Вище військоve училище Генерального штабу. Хоча Мустафа Кемаль був проти союзу з Німеччиною, він майстерно командував ввіреними військами на фронтах Першої світової війни: у квітні 1915 – січні 1916 р. стійко захищав столицю від антантівського десанту на Галліполійському півострові, заслуживши прізвисько „Рятівник Стамбула”, генеральське звання і титул „паша” (саме йому був „зобов'язаний” В.Черчилль відставкою з посади військово-морського міністра), потім чинив опір російському наступу в Південному Закавказзі, а у 1918 р. з 7-ю армією стримував британські війська в Сирії.

У **Персії** засилля іноземних колонізаторів було більшим, ніж в інших формально незалежних державах Азії, оскільки надто далеко зайшло не лише економічне, а й політичне підпорядкування країни. У 1901 р. Британія змусила шаха надати концесію на монопольну експлуатацію нафтоносних районів усієї країни, за винятком 5-ти північних провінцій, де „господарювали” росіяни. На її основі концесії пізніше була організована Англо-іранська нафтова компанія (АІНК) – головне знаряддя колоніального загарбання країни. Але в грудні 1905 р. в Тегерані (на фарсі – „рівнина”), Ширазі й Мешхеді почалися масові антиурядові виступи, очолені шиїтським духовенством і купецтвом, що невдовзі вони переросли в революцію. Вона увінчалася скликанням у жовтні наступного року першого в історії країни меджлісу (араб. – „зал засідань”, „державна рада”) й прийняттям наприкінці грудня поміркованої конституції. У липні 1909 р. об'єднані сили гілянських федаїв (на фарсі – „людина, що жертвує собою в ім'я ідеї”) і племінні ополчення з півдня країни розгромили опору шахської влади – козачу бригаду й увійшли в Тегеран, реакціонер Мохаммад Алі-шах [1907-1909] був позбавлений трону. Але непослідовність

переможців і конфлікти між ними призвели до поразки революції, коли в грудні 1911 р. в умовах відвертої російсько-британської військової інтервенції відбувся державний переворот, а меджліс був розігнаний.

Тим часом, для Османської імперії Перша світова війна завершилася катастрофічною поразкою. Мудроське перемир'я від 30 жовтня 1918 р., по суті, означало кінець імперії, що передавала союзникам свій військовий флот, контроль над залізницями, поштою й телеграфними лініями, виводила війська з арабських регіонів і демобілізувала армію. Невдовзі війська Антанти окупували всі узбережні райони країни й столицю, але це призвело до стихійної організації підпільних груп і партизанських загонів, що формувалися, головним чином, із колишніх військовиків султанської армії. Згуртування окремих патріотичних спілок під єдиним керівництвом почалося з прибуттям 19 травня 1919 р. до Анатолії генерала Кемаль-паші (пізніше Ататюрк взяв цю дату офіційним днем свого народження). Невдовзі він очолив Представницький комітет, що до скликання в Анкарі 23 квітня 1920 р. Великого національного зібрання Туреччини (ВНЗТ) керував **кемалістською революцією**.

Султан відрядив на придушення патріотичного руху війська, однак їх ще на марші до Анкари розбили партизани, тоді в червні 1920 р. грецькі війська розпочали широкомасштабний наступ у центральні райони Анатолії - Антанта вирішила силою зброї ліквідувати турецький національно-визвольний рух. Але його лідери пішли на укладення з урядом більшовицької Росії 16 березня 1921 р. Договору про дружбу і братерство (2 січня 1922 р. аналогічна угода була підписана в Анкарі між новою Туреччиною й УСРР). В обмін за сприяння в анексії незалежних Вірменії й Грузії, Кремль тоді пішов на значні територіальні поступки Туреччині (Карська область і райони на південь від Батумі) й розпочав поставки зброї новим союзникам. Зміцнена армія кемалістів контратакувала грецькі війська й упродовж кривавої битви на р. Сакар'я (за півсотні кілометрів на захід від Анкари), що, розпочавшись 23 серпня 1921 р., тривала 22 дні, зуміла переламати хід подій. Після цього Франція й Італія відмовилися від участі в інтервенції, а кемалісти, отримавши великі партії російської зброї, через рік

підготували успішний наступ. Змушені визнати уряд Кемаль-паші, який вже контролював основну частину національної території, країни Антанти підписали з ним 11 жовтня 1922 р. перемир'я, що передбачало виведення грецьких та союзницьких військ зі Східної Фракії. 1 листопада ВНЗТ прийняло закон про скасування султанату, позбавлений будь-якої підтримки, останній османський правитель Мехмед VI Вахідедін (1861-1926) відплив на Мальту.

Згідно **Лозаннського мирного договору** від 24 липня 1923 р., за Туреччиною, окрім етнічних тюркських території в Малій Азії, зберігалися Східна Фракія, Західна Вірменія й північні частини Месопотамського плато, а також передбачалися демілітаризація й міжнародний статус Чорноморських проток. Це було дипломатичним успіхом нового турецького уряду, який дістав змогу зосередитися на вирішенні проблем внутрішньої розбудови держави. Першими ж рішеннями ВНЗТ 2-го скликання стало перенесення столиці до Анкари й проголошення 29 жовтня 1923 р. країни **Турецькою Республікою** (з того часу цей день є головним національним святом країни) та обрання її першим президентом Кемаль-паші. Запропонована його урядом програма державного розвитку країни була зорієнтована на боротьбу з пережитками феодального минулого, подолання культурної відсталості, модернізацію економіки й суспільного устрою.

З метою забезпечення світського характеру нової турецької державності 3 березня 1924 р. був ліквідований халіфат (від араб. „халіфа” – намісник), тобто духовний суверенітет Османів над усіма мусульманами світу, який султан Селім I, нібито, отримав від останнього халіфа Аббасидів після завоювання Каїра в 1517 р. Владою президента Кемаль-паша скасував давню посаду шейх-уль-іслама – першого улема (араб. – „вчений”) в державі, міністерство шаріату й вакуфів (фактично секуляризовувалося церковне майно), закрити низку релігійних шкіл і коледжів. Коран було перекладено турецькою мовою, а вихідним днем замість п'ятниці кемалісти оголосили неділю. Але найбільший спротив **лаїцизму** – вилученню ісламського права з адміністрації, конституції, судочинства і виховання вчинили не богослови-улеми, а дервіші, що за

султанських часів здійснювали величезний прихований вплив на двір і урядовий апарат. У травні 1925 р. вони очолили курдське повстання під гаслами повалення „безбожної республіки” й поновлення халіфату. Кемаль-паша жорстоко придушив його й розпустив ордени дервішів, а до кримінального кодексу було внесено норму, що забороняла створення політичних асоціацій на базі релігії.

Наступного року з прийняттям пристосованого до особливостей країни швейцарського цивільного кодексу скасовувалися шаріатські суди, запроваджувалося судочинство на європейський взірець і цивільний шлюб та моногамія, ліквідовувалася юридична нерівність між чоловіком і жінкою, включно з правом останньої на розлучення. Тоді ж населення було зобов’язане перейти на європейську форму одягу, під страхом смертної кари чоловікам заборонено носити феску, а жінкам „рекомендовано” відмовитися від чадри й хіджаби. У 1928 р. з конституції вилучили пункт про державний статус ісламу, а з 1 січня наступного року з метою полегшення навчання та послаблення позицій духовенства арабська абетка була замінена латинською. У 1930 р. турецькі жінки отримали право брати участь у виборах до місцевих органів влади, а через 4 роки – повне виборче право (в Італії це сталося лише в 1945 р., у Греції – в 1956 р., у Швейцарії – у 1971 р., а в Іспанії – аж у 1978 р.). Жодна з мусульманських держав ніколи не здійснювала одним ударом стільки радикальних перетворень, які звільняли країну з жорсткої павутини ісламу.

Окрім цивільного, Турецька Республіка у стислі строки отримала нові кодекси для всіх галузей життя, зокрема, на кримінальний кодекс значний вплив справили закони фашистської Італії; джерелом права замість „волі Аллаха” були проголошені рішення ВНЗТ. На юридичному факультеті столичного університету якось вийшла гумористична газета, де на питання редакції „Хто такий турецький громадянин?” студенти відповіли: „Турецький громадянин – це людина, що одружується за швейцарським цивільним правом, карається за італійським кримінальним кодексом, судиться за німецьким

процесуальним кодексом, цією людиною управляють на основі французького адміністративного права й ховають її за канонами ісламу”.

На III з'їзді правлячої і єдиної (до 1945 р.) в країні Народно-республіканської партії (НРП, засн. 1923 р.) в травні 1931 р. було ухвалено програму, що спиралася на відомі шість принципів державного розвитку Кемаль-паші – „**алти окти**” (6 стріл). Крім вищезгаданого лаїцизму, це республіканізм (перша конституція була укладена на основі законів ВНЗТ 20 квітня 1924 р.), націоналізм (існування етнічних меншин не визнавалося, літературна мова була позбавлена абсолютної більшості арабських і перських запозичень), етатизм (державне 5-річне планування й контроль за проектами розвитку; з метою фінансування стратегічних галузей промисловості було різко обмежено імпорт, взято під нагляд валютні операції й засновано Центральний банк), народність (неприйняття ідеї класового поділу суспільства) й революційність. Усі наступні лідери Турецької Республіки дають клятву вірності цьому курсові на будівництво національної держави європейського зразка, хоча й змінюють акценти відповідно до вимог часу. Спеціальним рішенням парламенту 24 листопада 1934 р. Кемаль-паші було присвоєно нове прізвище – Ататюрк („батько тюрків”), решта громадян мали самостійно придумати собі прізвище.

Але із завершенням Другої світової війни (в якій республіка загалом дотримувалася нейтралітету) національна турецька буржуазія почала виявляти **невдоволення кемалістською політикою етатизму**, коли держава визначала собівартість продукції, норму прибутку, обсяги транспортних і накладних витрат. Керівництву НРП на чолі з найближчим соратником Ататюрка - президентом Ісметом Іненю (1884-1973) вже не вдавалося видавати себе за виразника загальнонаціональних інтересів, зі скасуванням однопартійної системи виникло до 30-ти партій різноманітної орієнтації. Найвпливовіша з них – Демократична партія (ДП), що була створена у січні 1946 р. на чолі з експрем'єром Джелалем Баяром (1883-1986), запропонувала нове трактування етатизму, як надання більшої свободи приватній ініціативі й діяльності приватного капіталу. На парламентських виборах 14 травня 1950 р. вона

здобула переконливу перемогу, ВНЗТ обрало президентом Д.Баяра і затвердило нову урядову програму, що передбачала обмеження державного капіталізму й проведення приватизації промисловості. Однак поряд із ефективною економічною політикою й перспективною зовнішньою переорієнтацією на США, що привела Туреччину в 1952 р. до НАТО, ДП стала на хибний шлях відмови від лаїцизму й поступок клерикальним колам. Це спричинило різке невдоволення в офіцерському середовищі країни, де з 1954 р. існувала таємна організація „ататюркістів”. Її осередки, очолені командувачем Сухопутними військами генералом Джемалем Гюрселем (1895-1966), організували 27 травня 1960 р. безкровний переворот, внаслідок якого влада перейшла до Комітету національного порятунку. Д.Гюрсель доручив провідним юристам країни підготувати проект нової конституції країни, що набула чинності після референдуму в липні 1961 р.

Вона наголосила на чіткому поділі влад і гарантувала право на створення політичних партій та угруповань, але наступним урядам І.Іненю та Сулеймана Деміреля (1924) - керівника створеної в 1964 р. Партії справедливості (ПС, на базі ДП) не вдалося усунути гостре суперництво між прибічниками соціального етатизму й тими, хто добивався лібералізації та розширення приватної ініціативи. До того ж у країні активізувалися підпільні ультраправі й фундаменталістські організації, що змусило армію вдруге втрутитися в березні 1971 р. Але на цей раз командування обмежилось меморандумом з вимогою „створення нового сильного уряду”, здатного вивести Туреччину до числа передових країн світу. Проте невдовзі країну знову затопила хвиля політичного екстремізму, тоді, щоб призупинити подальше загострення кризи в умовах паралічу парламенту, військове керівництво втретє вирішило взяти ініціативу в свої руки і вчинило 12 вересня 1980 р. державний переворот під гаслами боротьби з „правим” і „лівим” тероризмом та „оздоровлення” суспільного життя. Парламент був розпущений, діяльність партій і профспілок призупинена, а влада перейшла до Ради національної безпеки (РНБ) на чолі з начальником генштабу генералом Кенаном Евреном (1917).

Вона фактично проголосила курс на „керовану демократію”, юридично втілений у чинній конституції 1982 р. Хоча формально країна zostавалася парламентарною республікою, глава якої обирався на спеціальному засіданні ВНЗТ (як правило, з депутатів, старших 40 років) терміном на 7 років без права на другий термін, повноваження президента (з 28 серпня 2007 р. – Абдулла Гюль, 1950) були значно розширені. Але, враховуючи політичні колізії такого процесу, на референдумі 21 жовтня 2007 р. було вирішено обирати главу держави загальнонародним голосуванням на 5 років, не більше, ніж на два терміни; повноваження парламенту скорочені до 4-х років. Президент, згідно ст. 104, „забезпечує застосування норм Основного закону, а також регулює й узгоджує діяльність органів державної влади”. Серед конкретних повноважень глави держави варто виділити його право призначати всіх суддів Конституційного суду, скликати в будь-який момент парламент і засідання уряду та головувати на останніх, відправляти на повторний розгляд ухвалені парламентом закон, ратифікувати міжнародні договори, виносити на референдум поправки до конституції та ін. Президент також очолює РНБ (віцепрем’єри, найавторитетніші за посадою міністри й керівництво Збройних сил), що надає рекомендації для першочергового розгляду урядом.

Уряд – Рада міністрів (з 14 березня 2003 р. – Реджеп Таїп Ердоган (1954)) – також формується за безпосередньої участі президента, що призначає прем’єр-міністра з числа депутатів, а за його поданням – інших членів уряду, як правило, також парламентарів. Сформований таким чином, він постає зі своєю програмою для затвердження перед ВНЗТ, до складу якого входить 550 депутатів, обраних за пропорційною системою на 5 років, віковий ценз для активного і пасивного загального виборчого права був встановлений відповідно в 20 і 30 років. За рішенням парламенту депутат, який після виборів перейшов із лав однієї політичної партії до іншої, може бути позбавлений мандата. У квітні 1983 р. РНБ затвердила „Закон про партії”, який строго регламентував їхню діяльність і забороняв усі клерикальні організації, а також дублював

конституційне положення про те, що наново створювані партії не можуть бути правонаступниками старих.

Провідною політичною силою країни аж до сер. 90-х рр. минулого століття була правоцентристська Партія вітчизни (ПВ, засн. у травні 1983 р.). Здійснювана її лідером – „батьком турецьких реформ” Тургутом Озалом (у 1983-1989 рр. – прем’єр-міністр, у 1989-1993 рр. – президент) **політика економічного лібералізму** з опорою на приватне підприємництво й ринкові механізми, за вмілого спрямування реформ з боку держави, дозволила вивести економіку країни з кризи, надати їй динамізму (найвищий за всю історію Туреччини щорічний 8 % приріст ВВП) і експортної спрямованості в крупних секторах промисловості, банківській справі, сфері послуг, успішно завершити „зелену” революцію, забезпечити реальне зростання доходів населення й перехід до конвертованості ліри. Власне, протягом зазначеного періоду закінчився процес перетворення Туреччини в **сучасну індустріальну державу**, коли економіка країни почала визначатися часткою промисловості (переважно машинобудівної) у ВВП – 30 %. У 2007 р. ВВП республіки за ПКС склав \$ 667,7 млрд., тобто \$ 9400 на душу населення при зростанні цього показника на 5,1 %, але порівняно високій інфляції – 8,5 % й частці безробітних – 9,7 %.

До того ж процеси лібералізації суспільних звичаїв і **вестернізації культури**, що неминуче супроводжували поглиблення економічних контактів і встановлення з 1 січня 1995 р. зони вільної торгівлі з ЄС, викликали стійке неприйняття не лише з боку ісламських фундаменталістів, але й широких верств населення. Та й Т.Озал двічі демонстративно здійснив хадж до Мекки, за його урядування було поновлено діяльність раніше заборонених мусульманських сект, відкрито додаткові ісламські факультети при університетах й активізувалося раніше заборонене будівництво нових мечетей і реставрація старих. Тому перемога на дострокових парламентських виборах 3 листопада 2002 р. й 22 липня 2007 р. ісламістської Партії справедливості й розвитку („Адалет”, засн. 2001 р.) Реджепа Ердогана - колишнього стамбульського мера стала закономірною. За підсумками наступних виборів 22

липня 2007 р. „Адалет” отримала 46,76 % голосів і 341 мандат, лівоцентристи – народні республіканці – відповідно 20,64 % і 110 депутатських місць, Партія націоналістичної дії (колишній лідер „сірих вовків” Девлет Бахджелі), що з пантюркістських позицій відстоює принцип лаїцизму й виступає за повернення до політики етатизму, – 14,33 % і 71 мандат.

Водночас, з огляду на перспективи повноправного членства в ЄС, „Адалет” змушена позиціювати себе в якості центристської реформістської сили, протягом 2002-2003 рр. нею було ініційовано 7 пакетів т. зв. „гармонізаційних законів”, за якими правові й процесуальні норми в державі приведені у відповідність із „копенгагенськими критеріями”. Зокрема, було скасовано практику судів і трибуналів національної безпеки, розширено права громадян на свободу зборів, маніфестацій, більшу свободу дій отримали профспілки, заборонено тортури й смертну кару в мирний час. Служба новин державного телебачення і радіо в червні 2004 р. почала мовлення курдською мовою, зроблено перші кроки до запровадження нею початкової освіти. До конституції були внесені поправки, що скасовували заборону на використання будь-яких мов, окрім турецької.

Натомість Персія на час **закінчення Першої світової війни** перебувала під фактичною окупацією Британії, розглядалися навіть варіанти перетворення країни у її протекторат. На додаток у 1920 р. на півночі Персії спалахнуло сепаратистське повстання, до якого приєдналися курди й іранські комуністи, що, за підтримки російських більшовиків, розпочали на контрольованих ними територіях конфіскації майна й закривали мечеті. Незважаючи на успішні бойові дії проти повстанців, уряд змушений був піти у відставку, 21 лютого 1921 р. до Тегерана ввійшли „козацькі” підрозділи полковника Рези-хана Мірпанджа (1878-1944), що провели арешти понад 200 чиновників-хабарників. Авторитет нового військового міністра суттєво зріс після того як урядовими силами було роззброєно приватні армії ханів-сепаратистів, а також придушено виступи курдів; 28 жовтня 1923 р. шах змушений був призначити Резу-хана прем'єром.

За прикладом Кемаль-паші, Реза-хан мав намір позбавити династію Каджарів влади й проголосити республіку, однак проти цього виступила впливова родова аристократія й шиїтське духовенство, водночас прем'єр отримав запевнення в тому, що його кандидатура на нового монарха буде підтримана. 12 грудня 1925 р. Установчі збори оголосили його спадковим монархом Ірану під іменем Рези-шаха Пехлеві. Спираючись на армію, новий шах продовжив проводити політику посилення центральної влади: кочові племена насильно переводилися на осілий спосіб життя, удільні хани зазнали репресій, з метою послаблення влади губернаторів було скасовано великі провінції й запроваджено новий адміністративний поділ. Шах намагався боротися з хабарництвом і зловживаннями владою, було проведено судову реформу й введено нові кодекси, складені, як і в Турецькій Республіці, на основі законодавчих норм європейських країн. За прикладом останньої запроваджувався європейський одяг, замість традиційного іранського головного убору кулах вводилася шапка пехлеві, а згодом європейські капелюхи й кашкети; присвоювалися прізвища й скасовувалися феодальні титули, з 1935 р. було заборонено носіння чадри. У 1934 р. виник Тегеранський університет, відбувався обмін студентами з європейськими країнами. Всі модернізаційні заходи проводилися в дусі націоналізму й пропаганди відродження величі давньоіранської держави, назву якої в дипломатичному листуванні з 25 березня 1935 р. було офіційно замінено Іраном. З перської мови було вилучено арабські й тюркські запозичення, змінено літочислення, введено староіранські назви місяців року тощо.

Після початку Другої світової війни Іран оголосив про свій нейтралітет, але фактично країна опинилася серед сателітів Німеччини, з якою 8 жовтня 1939 р. було підписано таємну угоду про взаємні поставки стратегічних матеріалів і військову співпрацю. На території Ірану діяла широко розгорнута нацистська агентурна сітка, проводилася підготовка груп для диверсій на нафтопромислах Баку й Грозного. Після ряду відповідних радянсько-британських заяв, 25 серпня 1941 р. країну окупували радянські й британські війська, невдовзі Реза-шах

підписав зречення на користь свого сина Мохаммеда Рези Пехлеві (1919-1980), що став новим (і останнім) шахом Ірану. На початку його правління країна стала ареною постійних змін урядів, заворушень та спроб державних переворотів з боку прокомуністичної Народної партії Ірану („Туде”, засн. 1941 р.), лівих націоналістів та ісламських екстремістів. Додаткові труднощі іранському уряду створювали інспіровані СРСР національні рухи азербайджанців і курдів, які проголосили власні „республіки”. Лише після того, як під тиском США радянські війська в травні 1946 р. залишили Іран, тегеранському урядові вдалося повернути контроль над національною територією, але й наступні роки були вражені політичною нестабільністю.

Так тривало до поч. 60-х рр. XX ст., коли, спираючись на фінансування від США, шахський уряд вдався до проведення широкої програми реформ задля швидкої модернізації суспільного устрою - „**білої революції**”. Передусім, він здійснив земельну реформу, коли великі землевласники, серед яких значну частину складало духовенство, в примусовому порядку передали свої наділи державі за грошову компенсацію. Згодом ці угіддя, а також угіддя, що були власністю шаха, було розподілено між безземельним селянством, яке за підтримки уряду створювало сільськогосподарські кооперативи. Окремий закон встановив верхню межу землеволодіння: 600 га богарних земель і 300 га зрошуваних під паром та пасовищами. Проте зворотною стороною цих реформ стала **аграрна криза**, головною причиною якої була відсутність у дрібних власників необхідної для ефективного обробітку землі інфраструктури.

По-друге, було проведено заходи, спрямовані на ліквідацію неписьменності й покращення лікарської допомоги, зокрема, почалося створення „корпусу просвітництва” - напіввійськової організації, сформованої з випускників шкіл та вузів, що замість військової служби на 14 місяців відправлялися у відсталі райони країни, де навчали неписьменних і пропагували основи санітарно-гігієнічних норм. По-третє, в січні 1963 р. уряд зобов’язав підприємців встановити залежність заробітної платні

робітників від ефективності праці підприємства, але приватні власники з незадоволенням сприйняли це розпорядження і вдавалися до його саботажу. За звинуваченнями в зловживанні службовим становищем і крадіжках державних коштів було арештовано багато військових та цивільних чиновників.

Проте до модернізаційних процесів, які форсовано проводилися без урахування специфіки традиційного суспільного укладу й канонів мусульманства, вороже поставилися ортодоксальні кола шіїтського духовенства. Шах безжалісно придушував усі вияви опозиційності, але не мав серед населення такого авторитету й безмежної популярності як Ататюрк. У червні 1963 р., у відповідь на надання урядом надзвичайних економічних привілеїв громадянам США, шіїтське духовенство закликала народ до повстання, в якому загинуло близько 10 тис. чол. Лідер релігійної опозиції великий аятола Хомейні (1902-1989) змушений був емігрувати. Майбутній рахбар (керівник) Ісламської Республіки Іран і „вождь великої революції” Рухолла (на фарсі – „дух Аллаха”) Мусаві Хомейні народився в невеличкому містечку Хомейні за 300 км на південь від Тегерана в сім’ї священика (саме на честь рідного міста він взяв собі прізвище у 1935 р.). Його батька вбили, коли Рухолла був ще немовлям, у 15 років він втратив матір і присвятив своє життя релігії. Коли в 30-х рр. шахська влада заборонила Хомейні читати лекції, він продовжував викладати нелегально, підготувавши сотні послідовників, які пов’язували всі біди й нещастя країни з монархією. На поч. 50-х рр. Хомейні - вже ходжат оль-еслам („доказ ісламу”), у 1961 р. отримав титул аятоли („Божественне знамення”) і став одним із найвідоміших у країні релігійних лідерів; у 1963 р. відкрито виступив проти „білої революції” й очолив ісламістське повстання в Кумі. Хомейні двічі арештовували, але від остаточної розправи його врятувало рішення вищого духовенства про надання рангу „великого аятоли”, що давав імунітет від шахської юрисдикції. В паризькому передмісті Нофль-ле-Шато Хомейні приступив до формування „мозкового центру” майбутньої ісламської революції. Перетворившись із її символу в реального вождя, він мовчки погодився, щоб його величали імамом (араб. –

„той, що перебуває попереду”) – нащадком пророка по чоловічій лінії, покликаним встановити на землі царство справедливості, - безпрецедентний випадок в історії іранського шиїзму з IX ст.

9 січня 1978 р., у відповідь на образливу для Хомейні статтю в урядовій газеті, релігійно налаштована студентська молодь влаштувала в Кумі велику маніфестацію. Розганяючи її, шахська поліція почала стріляти в натовп і вбила близько 100 чол.; після цього антиурядові виступи повторювалися через кожні 40 днів. Спроба запровадити в країні військовий стан призвела до загального страйку, а в січні 1979 р. в Хузестані почалися відкриті зіткнення між армією й антишахськими партизанами. Оскільки військо почало втрачати контроль над ситуацією, а окремі підрозділи відмовлялися виконувати накази, шах виїхав за кордон „на лікування”. 1 лютого 1979 р. майже 4 млн. іранців зібралися в столичному аеропорту, щоб зустріти літак, на якому з вигнання повертався Хомейні. Криза сягнула апогею, коли через тиждень підрозділи шахської гвардії напали на базу ВПС під Тегераном, особовий склад якої активно виявляв підтримку Хомейні. 12 лютого сили, що зберігали вірність шахові, припинили опір, влада опинилася в руках шийтського духовенства, а країну після референдуму 1 квітня 1979 р. було **проголошено ісламською республікою** (відтоді цей день став головним національним святом країни – Днем республіки).

Дотримуючись ригористичних норм ісламу, новий уряд одразу ж взявся за реорганізацію суспільного життя: світське законодавство було замінене нормами шаріату, а шиїзм проголошено державною ідеологією країни. При уряді було створено спеціальний трибунал, що розглядав справи членів шахського уряду, офіцерів служб безпеки та інших діячів попереднього режиму. Лише до серпня 1979 р. він виніс 500 смертних вироків, водночас ісламська влада жорстоко придушила національні виступи курдів, белуджів та азербайджанців. Зовнішня політика Ірану визначалася запропонованим аятолою Хомейні гаслом: **„Ні Захід, ні Схід, а ісламська республіка”**, особливо напруженими виявилися стосунки країни зі США, які навіть були оголошені „світовим сатаною”. 4 листопада 1979 р. студенти Тегеранського університету захопили будинок посольства США разом з усім персоналом, вимагаючи видачі шаха, що виїхав до США. Дж. Картер,

відмовившись зробити це, спробував вчинити фінансовий тиск на Іран, заморозивши в американських банках понад \$ 8 млрд. У відповідь релігійні фундаменталісти вчинили напади на посольства США в Пакистані, Малайзії, Індії й Туреччині, а в Парижі іранські спецагенти вбили племінника шаха. Спроба ж американського елітного спецпідрозділу „Дельта” силою повернути заручників у квітні 1980 р. завершилася повним провалом. Лише 20 січня 1981 р., за посередництва алжирського керівництва, Іран повернув заручників. Суттєвою складовою іранської зовнішньої політики стала й доктрина **експорту ісламської революції** до інших мусульманських країн регіону. Іранський уряд надавав фінансову та військово-технічну підтримку багатьом відомим терористичним угрупованням, у т.ч. й палестинським, доклав рук до заснування в Лівані в 1982 р. шіїтської воєнізованої організації „Хізболла” (араб. – „партія Бога”), а також дієво допомагав афганським моджахедам.

Згідно з конституцією від 2-3 грудня 1979 р., в основі політично-правової системи країни лежить принцип **„веляят-е факіх”** – правління мудрого мусульманського законознавця, що має вести суспільство накресленим Аллахом шляхом до ідеалу – „держави ісламу”, яка не знає ані соціальної, ані економічної, ані національної нерівності. Конституція й парламент покликані лише оформляти відповідне трактування зразковим богословом-факіхом положень шаріату, а виконавчі органи – слідкувати за виконанням настанов, які випливають із цих тлумачень. Зазначений принцип походить від віри мусульман-шіїтів у „прихованого імама” – прямого нащадка пророка, що не помер, а перейшов у таємну „схованку” і з неї керує „правовірними”. Першим імамом шіїти вважають четвертого халіфа Алі [656-661] – двоюрідного брата пророка, одруженого на його улюбленій доньці Фатьмі, а останнім, дванадцятим „видимим імамом”, – Мухаммеда аль-Махді, який зник у дитячому віці між 874 і 878 рр. Шіїти-імаміти (90 % іранських шіїтів) вважають, що вищі релігійні лідери – ходжат оль-еслами і аятоли – діють під безпосереднім впливом „прихованого імама”, доки той не постане перед світом, щоб утвердити царство справедливості.

У конституції ІРІ, як і Пакистану, проголошується, що абсолютна влада над світом належить Аллаху, але на чолі іранської держави, на відміну від південно-східного сусіда, стоїть рахбар, який виконує намісницьку функцію за відсутності „прихованого імама”. Рахбар (після смерті 3 червня 1989 р. Хомейні – аятола Сейед Алі Хаменеї (1939), у 1981-1989 рр. був президентом ІРІ) призначається довічно Радою експертів, що складається з 86-ти членів, які обираються загальнонародним голосуванням на 8 років. Рахбар перебуває над трьома гілками влади й володіє найширшими повноваженнями: призначення факіхів і суддів вищих судів, членів Ради національної оборони й вищих воєначальників, оголошення мобілізації Збройних сил, війни і укладення миру, а також одноосібним правом усунення президента з метою „забезпечення державних інтересів” на пропозицію меджлісу чи за рішенням Верховного суду.

Органом законодавчої влади конституція визначає однопалатний меджліс у складі 290 депутатів, які обираються прямим голосуванням на 4 роки, брати участь у виборах дозволено з 15-ти років. У ст. 4 зазначається, що „всі закони та правові акти повинні бути у відповідності до принципів ісламу”, тому для контролю за виконанням цього положення передбачена Спостережна рада в складі 12-ти факіхів, половина з яких на 6 років призначається рахбаром, а решта обирається парламентом за поданням Верховного суду, що фактично контролюється рахбаром. Для вирішення можливих суперечностей між меджлісом і Спостережною радою в 1989 р., за згоди Хомейні, було впроваджено Асамблею відповідності, що складається з більш, ніж 40-ка постійних членів, також призначених рахбаром на 5 років.

Другим у державній ієрархії після рахбара є президент (з 3 серпня 2005 р. – Махмуд Ахмадінежад (1956)), який обирається прямим голосуванням на 4 роки (з правом переобрання на другий наступний термін і висування кандидатури втретє після перерви). Із внесенням змін до конституції у травні 1989 р. президент очолює й Раду міністрів та підбирає її членів, що затверджуються на посаді парламентом. Президент здійснює керівництво органами виконавчої

влади за межами повноважень, віднесених до рахбара, й забезпечує узгодженість у діях органів законодавчої, виконавчої й судової влади. Конституція передбачає, що президент і всі міністри мають бути перевірені Верховним судом до й після заміщення посади на предмет їхнього майнового стану з метою запобігання зловживання владою.

На момент завершення безглуздої, по-суті, ірано-іракської війни в серпні 1988 р., окреслилося розмежування правлячої ісламської еліти на дві течії – „прагматиків” і „ортодоксів”. Представники останньої, очолювані тоді президентом Алі Хаменеї, виступали за жорстко централізовану, підконтрольну державі економіку, обмеження великого приватного капіталу, економічну автаркію й самоізоляцію від зовнішнього, особливо західного, світу, остаточну ісламізацію усіх сфер життя, боротьбу всіма засобами і способами проти „світового імперіалізму”. Прагматики під керівництвом члена Вищої ради оборони і голови меджлісу, майбутнього президента ІРІ у 1989-1997 рр., ходжат оль-еслама Алі Акбара Хашемі-Рафсанджані (1934) задля відбудови зруйнованої війною країни пропонували провести широку приватизацію значної частини держсектора, створити сприятливі умови для розвитку капіталу й розширити зв'язки із зовнішнім світом, у тому числі із західним. ВВП країни за ПКС у 2007 р. склав \$ 852,6 млрд., тобто \$ 12300 на душу населення, проте зростання цього макроекономічного показника становило лише 4,3 % при 11 % безробітти й 17 % інфляції.

Але за всієї гостроти внутрішніх розбіжностей правляче духовенство ніколи не доводило справу до очевидного розколу своїх рядів, зберігаючи в усіх випадках своєрідну станово-корпоративну солідарність. Рахбар Хаменеї та його оточення впоралися з м'якою внутрішньою опозицією й навіть певною мірою навчилися використовувати її в інтересах поліпшення зовнішньополітичного іміджу. Тому реальна загроза ісламському режиму ще довгий час може йти лише ззовні, хоча ймовірність того, що Іран опинився перед загрозою стати наступним, після Іраку, в черзі на вторгнення „антитерористичної коаліції”, досить низька.

Питання для самоконтролю

1. Як особливості цивілізаційного розвитку Туреччини й Ірану вплинули на етнічний склад їхнього населення?
2. Чим пояснюється успіх модернізаційних реформ Ататюрка?
3. Чому зазнала невдачі „біла революція” Мохаммеда Рези-шаха?
4. Які особливості державного ладу Турецької Республіки за конституцією 1982 р.?
5. Які особливості державного ладу й зовнішньої політики Ісламської Республіки Іран?

3.7. Країни Машрику й Ізраїль

Розташований у Південно-Західній Азії й Північно-Східній Африці регіон **Арабського Сходу (Машрику)** включає Ірак (араб. „річкові береги”), Йорданію (від найменування прикордонної річки), Сирію (від імені бога Ассура), Ліван (на івриті „біла гора”), Саудівську Аравію (араб. „пустеля Саудидів”), Кувейт (араб. „закривати” фортецею вихід), Катар (араб. „падаюча крапля води”), Бахрейн (араб. „оточений морем”), Об’єднані Арабські Емірати, Оман (від імені засновника міста – Омана ібн Ібрагіма), Ємен (араб. „праворуч” від Мекки), Єгипет (від одного з найменувань давньої столиці Мемфіса - „будинок бога Пта”) і Судан (араб. „країна чорних”). Географічно й геополітично з ним пов’язана Держава Ізраїль, яка в цілому належить до західної цивілізації. За Античності простір від Босфору, Середземного й Червоного морів на заході й до Іранського нагір’я на сході іменувався **„Передня Азія”**, але нині цей термін вживається лише в історичному сенсі.

У південній частині регіону поширені **давні плоскогір’я**, що плавно переходять у Північну Африку з безкраїми рівнинами кам’янистих Лівійської, Аравійської й Нубійської пустель та плато Кордофан (до 1323 м) і Дарфур (найвища точка – г. Мара, 3088 м) в центральному й західному Судані. Основну частину Синайського півострова на межі Азії й Африки займає пустельне плато Ет-Тіх зі скелями висотою до 2100 м, на півдні півострова знаходяться найбільші гори Єгипту - Джебель-Катерин (2637 м) і Джебель-Муса (2285 м), де, згідно Біблії, Мойсей отримав Десять Заповідей. Порівняно високі Єменські гори (до 3760 м) простягнулися й на південному заході найбільшого в Азії й світі Аравійського півострова (2,73 млн. км²) вздовж Червоного моря. Паралельно середземноморському узбережжю на заході Сирії, в Лівані та Ізраїлі розташовані невисокі гірські хребти Нусарія, Антіліван, Ліван і Хермон (Еш-Шейх). Північніше - через Сирію, Йорданію й Ірак простягнулися рівнини Верхньої (300-450 м) й Нижньої (до 100 м) Месопотамії (давньогрец. – „межиріччя”), де людство зробило перші кроки до цивілізації, а геологічна будова створила сприятливі умови для утворення запасів нафти.

У центральній частині Ізраїлю на 405 м нижче рівня моря знаходиться впадина Гхор з унікальним природним утворенням – Мертвим морем, де концентрація солей сягає 30 %. У Лівійській пустелі також розташовані кілька впадин, у тому числі найнижче місце Африки - впадина Каттара, що на 133 м нижче рівня Світового океану. Долина і дельта (з півночі на південь – біля 174 км, із заходу на схід – 220 км) другої на планеті за довжиною річки - Нілу (6671 км) є, по суті, величезний оазис протяжністю 1500 км, оточений пустелями й скелями. Гігантське господарське значення для регіону мають також річки Тигр і Євфрат, які біля м. Ель-Курна зливаються й утворюють спільне русло – Шатт-ель-Араб („арабська ріка”), що впадає у Перську затоку. Через впадину Гхор та оз. Хула й Тиверіадське протікає 252-км р. Йордан (на івриті - „канал”), яка впадає у Мертве море, найбільша річка Лівану – Ель-Літані – тече вздовж долини Бекаа між хребтами Антілівану й Лівану. Таким чином, регіон недостатньо забезпечений гідроресурсами, придатними для сільськогосподарського й промислового використання, прагнення до встановлення контролю над ними (чимало річок є прикордонними) неодноразово викликало міждержавні конфлікти.

Велику роль у розвитку економіки країн Машрику відіграє одна з найголовніших світових водних артерій – прокладений у 1869 р. **Суецький канал**, довжиною 161 км, із середньою глибиною 16,2 м та шириною до 318 м, і при цьому - жодних шлюзів, які неминуче затримують судна. Експлуатація каналу щороку приносить єгипетській скарбниці майже \$ 2 млрд. прибутку, лише доходи від туризму в 2005 р. перевищили в бюджеті країни цю суму. Регіон майже не залежить від впливу мусонів, тому для його **клімату** характерні сухість і високі середньорічні температури, зокрема, в Аравії й Месопотамії вони сягають + 30 °С, тобто навіть більше, ніж в Індостані чи Індокитаї. В регіоні домінують середземноморський субтропічний і сухий тропічний типи клімату – дощовий холодний сезон і спекотне літо, взимку в горах лежить сніг. Для країн Машрику загалом властиві значні добові коливання температури повітря, наприклад, у січні-лютому в Каїрі (араб. „переможець”) опівдні температура сягає + 29 °С, а вночі може впасти до 0 °С. Різне розташування щодо узбережжя й переважаючих вітрів загострюють кліматичні відмінності, що можна простежити навіть на 105-км відрізку між Бейрутом (давньогр. „криниці”) і Дамаском (арамейською – „діловий”). Ліванська

столиця розташована на теплій узбережній рівнині, де визрівають банани й за рік буває бл. 890 мм опадів; а вже в горах, розташованих за 8-16 км на схід, протягом листопада-червня лежить сніг і популярні зимові види спорту; сирійська ж столиця є оазисом у пустелі, її постачання водою залежить від іригації, влітку там на 18° жаркіше, ніж у Бейруті, а взимку – помітно холодніше. У цілому в регіоні опадів украй мало, на півдні Єгипту – 3 мм на рік, на півночі Сирії – до 200 мм, на рівнинах Саудівської Аравії випадає менше 100 мм на рік і лише в горах – до 4000 мм.

Розмаїття рельєфу й клімату відбивається на характерові **ґрунтів** і рослинності, а типи земель варіюються від сипучих, які нагадують кам'яний піл, до важких ґрунтів у долинах Нілу, Євфрату й Тигру, де в окремих місцевостях збираються найвищі в світі врожаї. Яскраво-червоні й каштанові землі, що нерідко зустрічаються в регіоні, також дають за інтенсивної обробки хороші врожаї зернових і фруктів (мешканці країн Машрику вивели різноманітні культурні рослини, серед яких тверда пшениця, жито, яблуня, груша, виноград, кавун). Але там, де середньорічна кількість опадів менше 250 мм і спостерігаються різкі контрасти між сухим літом та вологою зимою, на поверхні ґрунту утворюється цупка кірка, що ускладнює ріст дерев і вимагає спеціальних методів господарювання. Водночас у регіоні наявні сприятливі умови для вирощування рослин, які походять з інших частин світу: рису – з ПСА, проса – з Тропічної Африки, листяних плодових дерев – з Європи, бавовника (за обсягами збору високоякісних довговолокнистих його сортів Єгипет посідає перше місце в світі), тютюну, кукурудзи й картоплі – з Америки. На півдні регіону абрикоси й горіхи витісняються фініковими пальмами.

Розвідані з 30-х рр. минулого століття **мінерально-сировинні ресурси** країн Машрику – колосальні, лише на геологічній Аравійській платформі зосереджено більше половини розвіданих світових запасів нафти, в т. ч. на Саудівську Аравію (41,8 млрд. т) припадає 25 %, а на Ірак (17,9 млрд. т), ОАЕ (15,55 млрд. т) і Кувейт (15,34 млрд. т) – по 9-10 % їхнього обсягу. Якщо ресурсоспоживання нафти (кількість років, на які вистачить запасів при сучасному рівневі видобутку) для США (у випадку розконсервування ними власних запасів) становить лише 5-7 років, то для країн Машрику – більше 90. Регіон забезпечує більше третини світового експорту нафти, за

запасами природного газу з 3-го по 5-те місця в світі займають Катар (25,77 трлн. куб. м), Саудівська Аравія (6,654 трлн. куб. м) і ОАЕ (6 трлн. куб. м). В Єгипті та Судані є значні поклади залізних, марганцевих і хромистих руд та фосфоритів, а Мертве море багате на різноманітні хімічні речовини, найцінніша з яких - бром.

За час, що минув після Другої світової війни, Арабський Схід як всуціль економічно відсталий регіон перестав існувати. За валовими показниками **розвитку промисловості** виділяються Єгипет (ВВП за ПКС у 2007 р. склав \$ 431,9 млрд., при тому, що на 41,1 % він формується за рахунок індустрії й зріс за рік на 7,2 %) і Саудівська Аравія (відповідно \$ 572,2 млрд., 61,8 % і 4,7 %), за її якісними показниками – Ізраїль (ВВП на душу населення за ПКС у 2007 р. склав \$ 28800 за інфляції в 0,4 %). Але **індекс розвитку людського потенціалу** високий тільки в Ізраїлі (23-є місце у 2006 р.), Кувейті (33) Катарі (35), ОАЕ (39) й Бахреїні (41), а в інших країнах (навіть нафтовидобувних) він перебуває на середньому рівні. 22-млн. Єменська Республіка (ВВП на душу населення у 2007 р. становив лише \$ 2400, рівень безробіття – 35 %, 45,2 % громадян мешкало нижче рівня бідності) і 40-млн. Судан (відповідно \$ 2500, 18,7 % та 40 %) належать до найменш розвинених і найбідніших країн світу.

Після арабо-ізраїльської війни 1973 р. нафтовидобувні країни Машрику стали отримувати величезні кошти від експорту нафти, що використовуються: 1) для особистого споживання панівною верхівкою; 2) з метою соціально-економічної модернізації країни; 3) в рамках гонки озброєнь; 4) задля інвестування в господарство розвинених держав Західної Європи й Англо-Америки. Проте, незважаючи на показне багатство й розкіш (в ОАЕ ВВП на душу населення за ПКС у 2007 р. склав \$ 55200), їх не можна відносити до індустріально розвинених країн: тільки в 60-і рр. XX ст. там було офіційно заборонено рабство, значна частина дорослого населення є неписьменною (на Бахреїні – 13,5 %, в Саудівській Аравії – 21,2 %, ОАЕ – 22,1 %), а суспільний добробут створюється працею іноземців-заробітчанин з інших арабських і азійських країн (лише в Кувейті їхня частка в населенні становить 55 %).

Більш-менш диверсифіковану економіку серед країн Машрику має лише Єгипет, де за президентства Гамалія Абдель Насера [1954-1970] був створений крупний

державний сектор у сферах фінансів, промисловості, зовнішньої й оптової внутрішньої торгівлі. У 1960-1964 рр. за допомоги СРСР на Нілі було збудовано першу чергу висотної Асуанської греблі й ГЕС, потужністю більше 2 млн. кВт, що забезпечує понад 40 % потреб країни в електроенергії. Це дозволило збільшити до 2,7 млн. га площу зрошуваних водами Нілу земель, впровадити насосне зрошення й створити індустріальний комплекс на півночі Єгипту – в Хелуані (чорна металургія), Наг Хаммаді (алюміній) й Олександрії (машинобудування, в т.ч. військове). З 1962 р. уряд гарантував кожному випускникові вузу роботу, окремим законом було встановлено мінімум заробітної платні для селян. Внаслідок аграрної реформи було суттєво обмежено крупне землеволодіння, вилучені в поміщиків землі, а також заново зрошені й освоєні території передавалися безземельним і малоземельним селянам, які об'єднувалися в кооперативи.

У сер. 70-х рр. XX ст. другий президент Єгипту - Анвар Садат [1970-1981], відмовившись від економічних моделей „арабського соціалізму”, оголосив політику „інфітаху” – „відкритих дверей” для іноземного капіталу. Для закордонних інвесторів встановлювалося пільгове оподаткування, а уряд гарантував недоторканість спільних підприємств. За президентства Хосні Мубарака (1928) протягом 90-х рр. було приватизовано нерентабельні виробництва, економічна лібералізація призвела до значного майнового розшарування єгипетського суспільства. На тлі вражаючої злиденності міських околиць, мов гриби після дощу, почали з'являтися палаци й пишні вілли скоробагатків, які збили маєтки на фінансових спекуляціях чи посередницькій торгівлі. Водночас уряд розбудував велику й неповоротку систему соціального захисту, дотацій і субсидій незаможним верствам (щорічні дотації на хліб часом перевищували прибутки від експлуатації Суецького каналу).

Цивілізаційний розвиток регіону пов'язаний із його великими річками, оскільки саме загроза весняних повеней змушувала мешканців древньої Месопотамії ще в сер. V тис. до н.е. споруджувати насипні платформи й будувати на них храми – культові центри міст-держав (номів) Аккада, Кіша, Ура, Урука, Ларси, Лагаша та ін. Вже Аккадська імперія, створена Саргоном Давнім [2316-2261], охоплювала всю Месопотамію а також частини сучасних Сирії, Туреччини й Ірану. Із сорока міст-

держав у долині та дельті Нілу первісно складався й Давній Єгипет, бл. 3000 р. до н.е. з них утворилися Верхньо- та Нижньоєгипетська держави, що через півтора століття за правління фараона Нармера об'єдналися у Стародавнє царство. За доби Нового царства при фараоні Тутмосі III [1480-1448] Єгипет володів величезними територіями від 4-го нільського порога на півночі Судану до Євфрату в сучасній Туреччині. З XIX ст. до н.е. на півночі Судану існувала високорозвинена цивілізація і царство Куш, а у сер. II тис. до н.е. семітські племена створили власні міста-держави на території сучасної Сирії.

Тих часів сягає й коріння єврейської історії (згадка про „хапіру” в сирійських клинописних документах), а в сер. XIII ст. до н.е. почалося 40-річне переселення частини єврейських племен (від давньоєвр. „ібри” – „той, хто перейшов через що-небудь”, тобто, Йордан) під проводом Мойсея з Єгипту до Палестини („земля філістимлян”), де невдовзі виник союз 12-ти племен. У їхній боротьбі з навалою індоєвропейських „народів моря” (філістимлян) бл. 1010 р. до н.е. відбулося проголошення царем давньоєврейської держави вождя Саула. Об'єднуючись і розпадаючись на Ізраїль та Іудею, вона проіснувала аж до завоювання й зруйнування Єрусалима нововавилонським царем Навуходоносором II у 586 р. до н.е. Провідною ж морською державою, яка у I чверті I тис. до н.е. контролювала всю середземноморську торгівлю, виступала Фінікія (на території сучасного Лівану). Саме фінікійські мореплавці бл. 600 р. до н.е. за наказом єгипетського фараона Нехо II здійснили мандрівку навколо Африки, відпливши з країни Червоним морем і повернувшись через три роки із заходу Середземним морем.

Історія світової цивілізації багато чим зобов'язана регіонові, зокрема, в тій же Фінікії бл. XIV-XIII ст. до н.е. виникло письмо (з літерним позначенням 22-х приголосних), пізніше запозичене й доопрацьоване еллінами. Вавилонська шістдесяткова система лічби відбилася в поділові часу (години, хвилини, секунди) та простору (градуси, широти і довготи). А оскільки Месопотамія стала батьківщиною астрології й астрономії, то традиція називати планети іменами богів також має шумерське й аккадське коріння: Юпітер відповідає Мардуку, Венера - Іштар та ін.

Передня Азія породила найдавнішу монотеїстичну (юдаїзм) й дві найкрупніші **світові релігії** – християнство та іслам. Хоча юдаїзм і християнство виникли серед євреїв Палестини (юдаїзм – у I пол. I тис. до н.е., християнство – на рубежі нової ери), доля цих релігій була різною. Запозичивши чимало уявлень юдаїзму (віра в єдиного Бога, загробне життя та ін.), християнство поширилося на всіх континентах, а юдаїзм так і залишився національною релігією євреїв. На території сучасного Ізраїлю знаходиться засноване в сер. II тис. до н.е. священне для всіх трьох релігій місто – Єрусалим (на івриті – „дім миру”), тут розташовані давньоюдейська („Стіна плачу”), ранньохристиянська (Гроб Господній) і мусульманська (мечеть Аль-Акса) святині. Іслам зародився на поч. VII ст. на Аравійському півострові, там же перебувають його головні релігійні центри – Мекка (араб. „святе місце”) і Медина („місто пророка”). Ця релігія (в сунітському варіанті) поширилася під час арабських завоювань VII-IX ст. в інші області Південно-Західної Азії й на сьогодні є домінуючою в регіоні. Водночас араби утвердили в Передній Азії свою мову й культуру, арабська літературна мова здобула визнання й у неарабських країнах – Ірані й Туреччині – як мова богослужінь завдяки своєму тісному зв’язкові з ісламом. Всі мусульманські народи регіону, окрім турків, сприйняли й арабський алфавіт.

Для Південно-Західної Азії й Північно-Східної Африки характерним є **„демографічний вибух”** і швидке зростання населення, що тільки протягом II пол. XX ст. збільшилося втричі. Середня густота населення порівняно невелика – від 15 чол. на 1 км² в 3,2-млн. Омані й 12,84 чол. у майже 28-млн. Саудівській Аравії - до 80,22 чол. на 1 км² у 80-млн. Єгипті й 79,32 чол. у менш, ніж мільйонному Катарі. В оазисах і передгір’ях вона різко зростає (в тому ж Єгипті понад 90 % громадян мешкають у долині й дельті Нілу), навпаки, гірські масиви й пустелі майже безлюдні. Трохи більше половини населення в країнах Машрику й досі проживає в сільській місцевості, як правило, компактними селами; продовжує існувати кочівництво й напівкочівництво, хоча абсолютні та відносні його розміри зменшуються. Сучасна, т. зв. „європейська”, забудова з комунальними зручностями почала з’являтися в регіоні лише після Другої світової війни в центрах великих міст і, особливо, в столицях нафтовидобувних країн. Брак нових робочих місць і бідність новоприбулих до міст

призводить до поширення нетрів – типового явища для країн, що розвиваються. Поряд із такими мегаполісами, як Каїр (19 млн. чол.), Олександрія (майже 4 млн. чол.) й Багдад (на фарсі – „Божий дар”, понад 3 млн. чол.), у регіоні залишилася велика кількість стародавніх міст, що виникли до нової ери в оазисах і на перехрестях караванних шляхів. Так, палестинський Єрихон (на івриті – „духмяний”) археологи вважають найдавнішим містом на Землі (9-10 тис. років), а Дамаск претендує на роль найстародавнішої столиці зі „стажем” 3,5 тис. років. Сухий клімат сприяв збереженню **архітектурних пам’яток** у регіоні, майже чотири десятки з яких занесені до реєстру культурної спадщини людства ЮНЕСКО – від „батьківщини людства” Дільмуна на Бахрейні (III-II тис. до н.е.) до давньоєгипетського храмового комплексу XIII ст. до н.е. Абу-Сімбел у Нубії.

З глибокої давнини регіон був ареною постійних військових, релігійних і політичних конфліктів: тут боролися за домінування Римська імперія й Парфія (I ст. до н.е. – II ст. н.е.), Східна Римська імперія (Візантія) й Арабський халіфат (VII-XI ст.), Візантія й Сельджуцький султанат (XI-XII ст.), Османська імперія й Сефевідський Іран (XVI-XVIII ст.), на східне узбережжя Середземного моря були спрямовані 7 хрестових походів. У 1258 р. онук Чингізхана – Хулагу розорив мільйонний Багдад, взяв Дамаск, але монгольський наступ розбився об хоробрість військових правителів Єгипту (1250-1517 рр.) – мамлюків (араб. „білі раби”), та й монгольська держава Ільханів швидко ісламізувалася. Протягом 1516-1517 рр. османський султан Селім I здобув Сирію, Палестину, північно-західну Аравію і Єгипет, за його наступників турецькі війська захопили Месопотамію й Мекку. Але з часом загальним послабленням Османської імперії скористалася Велика Британія, що силою нав’язала свій протекторат Бахрейну (1820), „Піратському берегові” (сучасні ОАЕ, 1820), південно-східному узбережжю Аравійського пів-ва й прилеглим о-вам (1839-1866), Єгиптові (1882), Маскату (1891), Кувейтові (1899) й Судану (1899, формально – британо-єгипетський кондомініум).

Поява ж на політичній карті світу **Держави Ізраїль** й **деколонізація країн Машрику** пов’язані з наслідками Першої світової війни. Після поразки десанту Антанти на Галліполійському п-ові Британія змушена була звернутися за

підтримкою до османського васала - великого шерифа (араб. „високий”, „шляхетний”, титул правителя Мекки, який був нащадком пророка Мухаммеда) Хусейна ібн Алі (1856-1931) - авторитетного глави роду хашимітів. Взамін за організацію антитурецького повстання, що почалося 5 червня 1916 р., Британія обіцяла шерифові визнати незалежність майбутньої арабської держави, створеної на звільнених від османів землях. Але водночас Лондон уклав секретну угоду Сайкса-Піко з Францією, за якою остання отримувала сирійське й ліванське узбережжя та Мосульський вілайет, а Британія мала дістати під своє управління Месопотамію й палестинські порти Акку та Хайфу, Росія ж у погодженні з іншими державами – опікуватися внутрішніми районами Палестини („святими місцями”).

Обидва варіанти цілком не влаштовували міжнародні єврейські організації, оскільки протягом довгих століть для євреїв, розсіяних різними країнами світу після придушення антиримських повстань I-II ст., було властиве прагнення повернутися до „землі обітованої” - Палестини. Напр. XIX ст. цей рух – **сіонізм** (від назви горба в Єрусалимі, де знаходилася резиденція царя Давида [1006-966] і храм Яхве) набув релігійно-політичного характеру й мав на меті відродження незалежної держави на „історичній батьківщині”. А в розпал Першої світової війни між британським урядом і головою Всесвітньої сіоністської організації (ВСО, засн. 1897), майбутнім першим президентом Ізраїлю Хаїмом Вейцманом (1874-1952), відбулися переговори щодо лобіювання єврейськими фінансово-промисловими колами вступу США у війну на боці Антанти (відбувся 6 квітня 1917 р.) взамін за сприяння офіційного Лондона в організації єврейської імміграції до Палестини.

Як наслідок британський міністр закордонних справ А.Бальфур від імені уряду 2 листопада 1917 р. звернувся до почесного голови Сіоністської федерації Англії банкіра Л.Ротшильда з листом-декларацією, де, зокрема, наголошувалося, що „уряд Його Величності (Георга V. – Авт.) прихильно ставиться до створення в Палестині національного осередку (national home) для єврейського народу”. За наполяганням Лондона декларація була цілком включена до Севрського мирного договору з Османською імперією 1920 р., що надало документові характеру

міжнародного зобов'язання. А на конференції в Сан-Ремо того ж року Верховна Рада Антанти надала Британії мандат на право управління Палестиною й Месопотамією, а Франції - Сирією й Ліваном; Ліга Націй затвердила ці рішення 24 липня 1922 р. Обдурений колишніми союзниками-британцями король Хіджазу - Хусейн не визнав мандатну систему, тому, з огляду на активізацію національно-визвольного руху в регіоні, Британія скликала 12-24 березня 1921 р. в Каїрі імперську конференцію, на якій частково виконала свої обіцянки перед арабами.

Для старшого сина Хусейна - Абдаллаха (1882-1951) з палестинських територій на схід від Йордану 11 квітня 1921 р. створювався **емірат Трансйорданія**, що з огляду на невеликі розміри (нині - 92,3 тис. км²) й крихітне населення (тоді - 200 тис. бедуїнів - „мешканців пустелі”), а також брак мінерально-сировинних ресурсів (за винятком нерозвіданих на той час четвертих у світі покладів фосфоритів, більше 1,5 млрд. т) повністю змушений був покладатися на британську фінансову, технічну й продовольчу допомогу. Лише після Другої світової війни - 25 травня 1946 р. (відтоді цей день відзначається як Свято незалежності) статус країни було підвищено до королівства, що після тимчасового оволодіння Західним берегом Йордану й Старим Єрусалимом у ході Першої арабо-ізраїльської війни 1948-1949 рр. почало йменуватися **Хашимітським Королівством Йорданія**.

Іншим рішенням Каїрської конференції для молодшого брата Абдаллаха – Фейсала (1885-1933) на території Месопотамії з 23 серпня 1921 р. створювалася спадкова арабська монархія - **Королівство Ірак** (437 тис. км²). Взамін за відмову від вимог негайної незалежності британський уряд запропонував Фейсалові фінансові субсидії й підтримку в питаннях державної приналежності багатого нафтою району Мосул на кордоні з Туреччиною. 30 червня 1930 р. британський верховний комісар у Багдаді й король підписали нову міждержавну угоду, що скасовувала режим капітуляцій і передбачала сприяння Іраку у вступі до Ліги Націй. Остання подія, що відбулася 3 жовтня 1932 р., означала набуття королівством повної незалежності. В контексті нової політики Британії в Машрику було й скасування 28 лютого 1922 р. британського протекторату над **Єгиптом**, що також

став конституційною монархією, але Лондон зберіг контроль над обороною й комунікаціями імперського значення, передусім, Суецьким каналом.

На Аравійському п-ові, що до кін. 30-х рр. XX ст. не викликав політичного інтересу західних держав з огляду на недостатню геологічну розвідку надр, після завершення Першої світової війни існувало п'ять незалежних арабських держав: Хіджаз (столиця - Мекка), Неджд (Ер-Ріяд), Асір (Ет-Таїф), Джебель-Шаммар (Хаїль) і Ємен (Ходейда). Але визнаним духовним лідером бедуїнів півострова в той час був правитель Неджду й лідер ваххабітів (послідовники проповідника XVIII ст. Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба, що дотримувалися суворої простоти звичок і відкидали будь-які нововведення в ісламі) - Абд аль-Азіз ібн Абдаррахман аль-Сауд (1880-1953), відомий за межами регіону як Ібн Сауд. Він ефективно використав рух іхванів (араб. „братів”), які, крім строгого дотримання догматів ісламу, зобов'язувалися любити батьківщину, бути відданими один одному, всіляко розвивати взаємодопомогу й беззаперечно підпорядковуватися еміру-імаму. Їхні релігійні сільськогосподарські поселення („худжри”) стали базою будівництва нової армії еміра, що згодом придушувала бунти, ліквідовувала змови й роззброювала непокірні племена.

У червні 1919 р. емір Неджду розпочав успішні бойові дії проти короля Хусейна, а в серпні наступного року майже без бою зайняв територію гірського Верхнього Асіру (між Хіджазом і Єменом, остаточно країну було інкорпоровано до складу Неджду в листопаді 1930 р.). Після цього відбувся саудівський похід на північ - проти Джебель-Шаммару, що увінчався включенням емірату 2 листопада 1921 р. до „Султанату Неджд із приєднаними територіями”. Перелом у протистоянні Ібн Сауда й Хусейна відбувся, коли останній 11 березня 1924 р. проголосив себе халіфом. Однак короля Хіджазу як духовного пастиря ісламу визнали тільки правовірні Іраку, Трансйорданії, Сирії й Палестини; решта ісламського світу, особливо в неарабських країнах, категорично виступила проти. А Ібн Сауд, нарешті, отримав зручний привід остаточно розправитися зі своїм давнім родовитим супротивником й ініціював конференцію улемів, що ухвалила рішення про джихад проти єретика-Хусейна. Після перемоги

війська іхванів, 8 січня 1926 р. у Великій мечеті Мекки на зібранні мусульманських старійшин султан Неджду - Ібн Сауд був проголошений також королем Хіджазу.

Консолідація його авторитарного режиму була засвідчена 23 вересня 1932 р. монаршим декретом „Про об'єднання частин арабського королівства”, що відтоді почало офіційно називатися **Саудівська Аравія** (2,15 млн. км²). Цим актом не лише скріплювалася монолітність країни й остаточно ліквідовувався регіональний сепаратизм (23 вересня стало національним святом – Днем об'єднання королівства), але й підкреслювалася провідна роль Саудидів у створенні аравійської централізованої держави. Декрет проголошував конституцією держави Коран і встановлював архаїчний порядок успадкування престолу – від старшого брата до молодшого, спадковим принцом був призначений старший син короля – Сауд (1902-1969).

Тим часом, встановлення британського мандату над Палестиною призвело до активізації **єврейської імміграції**; за протекцією першого британського верховного комісара країни - Г.Семюеля, що виділявся сіоністськими настроями, переселенці отримали майже всі головні посади в апараті колоніальної адміністрації, а єврейське населення країни подвоїлося. Арабо-єврейське протистояння почалося з нападу арабів на переселенців у Яффському порту в травні 1921 р.; аби заспокоїти арабів, наступного року міністр колоній В.Черчилль виступив із меморандумом, у якому заперечив перспективу створення єврейської держави. Але переселенці приступили до формування основ її майбутньої політичної й економічної інфраструктури: політичних партій, товариств взаємодопомоги, загонів єврейської самооборони „Хагана”, профспілки „Гістадрут” (Загальна федерація трудящих Палестини, що нині налічує більше 1,5 млн. чол.). Спираючись на розгалужену мережу останньої, євреї розпочали кампанії „завоювання землі” та „завоювання праці”.

У серпні-вересні 1929 р. спалахнули масові безпорядки в Єрусалимі, спровоковані єврейською маніфестацією біля „Стіни плачу”, тоді було вбито 133 переселенців. **Сформована британською Палатою громад комісія** рекомендувала пригальмувати імміграційний потік до Палестини й наголосила на деструктивній позиції мусульманського духовенства, очоленого Великим муфтієм Єрусалима

Хадж Аміном аль-Хусейні (двоюридним дядьком Ясира Арафата). Світова економічна криза 1929-1933 рр. й прихід до влади в Німеччині А.Гітлера різко збільшили кількість бажаючих переїхати до Палестини. Не дивно, що в жовтні 1933 р. й навесні 1936 р. палестинськими містами знову прокотилися чергові хвилі єврейських погромів. Тоді для вивчення причин конфлікту й розроблення рекомендацій для його урегулювання британський уряд створив слідчу комісію на чолі з лордом Пілом. В її доповіді від 7 липня 1937 р., констатувалася „нежиттєздатність мандату в його існуючій формі” й містилася рекомендація поділу Палестини на арабську та єврейську держави, пов’язані з Британією двосторонніми угодами, причому Центральна Палестина, визначена як район світового культурного надбання (включно з Єрусалимом, Вифлеємом, Назаретом, Тиверіадським озером та коридором до Яффо), мала залишитися під прямим контролем метрополії. Лондон зобов’язувався підтримати обидві новопосталі країни в питанні їхнього майбутнього вступу до Ліги Націй.

Конгрес ВСО у Цюріху підтримав пропозицію поділу Палестини, оскільки вперше на міжнародному рівні прозвучала ідея створення незалежної єврейської держави. Проте арабська конференція поблизу Дамаска одностайно виключила будь-яку форму поділу Палестини, вимагаючи скасування декларації Бальфура й створення лише арабської держави при дотриманні прав єврейської меншості. В цій ситуації британський уряд випустив у травні 1939 р. „Білу книгу”, яка передбачала надання повної незалежності цілій Палестині після 10-річного перехідного терміну. На цей раз араби прийняли запропонований проект, але євреї його відкинули.

З початком Другої світової війни єврейські організації тимчасово припинили політичний тиск на британський уряд і переорієнтувалися на США. В травні 1942 р. на зібранні 600 представників сіоністських організацій Старого й Нового світу, що відбулося в нью-йоркському готелі „Білтмор”, було прийнято програму створення єврейської держави в Палестині, підтриману обома провідними партіями США. Але водночас активізувалося суспільно-політичне життя країн Машрику, особливих успіхів досягли національно-патріотичні рухи в Сирії й Лівані. Зважаючи на стратегічне значення цих країн, 8 червня 1941 р. британські війська,

трансьорданський Арабський легіон і сили „Вільної Франції” розпочали операцію з їхньої окупації. Командуючий союзними силами генерал Ж.Катру від імені „Вільної Франції” заявив, що метрополія відмовляється від мандату й у майбутньому не буде заперечувати проти перетворення вказаних країн у повністю незалежні. 27 вересня 1941 р. він задекларував незалежність Сирії, а 26 листопада - Лівану.

Коли ж унаслідок парламентських виборів у цих країнах до влади прийшли національно-патріотичні сили, що виступали за негайний суверенітет, французька адміністрація вдалася до репресій. У відповідь у багатьох районах почалося повстання, але, не бажаючи ескалації конфлікту, комітет „Вільної Франції” пішов на компроміс. 22 листопада 1943 р. було підписано угоду про поступову передачу всієї повноти влади обраним урядам Сирії та Лівану, починаючи з наступного року. В Лівані день укладення угоди відзначається як головне національне свято – День незалежності, а в Сирії ним є День евакуації 17 квітня 1946 р., коли завершилося виведення з країни французьких військ.

У Палестині ж після закінчення Другої світової війни знову різко загострилася політична ситуація: бажаючи привернути увагу світового співтовариства до проблеми, єврейські воєнізовані формування розгорнули широкомасштабну диверсійно-терористичну діяльність. Зокрема, 31 жовтня 1945 р. загони „Хагани”, знищивши в кількох місцях колії та станційні споруди, паралізували систему залізничного сполучення країни, а в річницю проголошення декларації Бальфура було влаштовано безпорядки в Тель-Авіві (на івриті – „пагорб струмків”). Оскільки не сталося жодної урядової реакції на ці дії, єврейські бойовики перейшли до індивідуальних терористичних актів проти представників колоніальної адміністрації. Британська армія завдала контрудару наприкінці червня 1946 р., заарештувавши понад 3 тис. бійців „Хагани”, а також лідерів Єврейського агентства – представницького органу переселенців при верховному комісарові. Тоді бойовики „Іргун цвай леумі” („Національної військової організації” – попередника партії „Лікуд”) майбутнього прем’єр-міністра й уродженця білоруського Бреста - Менахема Бегіна (1913-1992) підірвали 24 липня 1946 р. єрусалимський готель „Цар

Давид”, у якому розташовувався штаб британських військ (загинуло 91 і було поранено 45 чоловік); через півроку пролунали вибухи в Яффі та Єрусалимі. Зважаючи на такий розвиток подій, Лондон змушений був розпочати евакуацію з Палестини своїх підданих, а в Тель-Авіві та Єрусалимі - впровадити військовий стан. Коли ж англійці стратили за вироком військово-польового суду трьох терористів, у відповідь опівдні 31 серпня 1947 р. бійці „Хагани” викрали в Тель-Авіві просто з кав’ярні двох солдат. Тільки-но британський патруль, знайшовши їх повішеними за містом, почав знімати тіла, вибухнула замаскована бомба, поранивши ще кількох осіб.

Але, зважаючи на недавній голокост євреїв у окупованій нацистами Європі, Лондон не міг продовжити жорстке придушення їхнього руху в Палестині й передав вирішення проблеми на розгляд ООН. Для цього було створено **Спеціальний комітет у справах Палестини** в складі представників 11-ти держав, його висновки було представлено на 2-й сесії ГА ООН. Більшість (7) учасників комісії наполягали на поділі країни на дві самостійні держави зі збереженням міжнародного статусу Єрусалима, тому після довгих і запеклих дебатів увечері **29 листопада 1947 р.** ГА ООН ухвалила резолюцію № 181 П щодо припинення британського мандату над Палестиною й поділу країни на дві самостійні держави. Арабську планувалося створити на території в 11,1 тис. км² (42,88 % Палестини), де на початку 1947 р. мешкало 749 тис. арабів і 9,5 тис. євреїв, а єврейську - на 14,1 тис. км² (56,47 %) з 499 тис. євреїв і 509 тис. арабів. Єрусалим з околицею (0,65 %) й 106 тис. арабів та 97 тис. євреїв виділявся в спеціальну зону під міжнародним контролем. Резолюція передбачала також встановлення тісних економічних стосунків між обома державами, митного союзу, спільної валюти, єдності транспортної мережі та системи телекомунікацій, спільного користування іригаційною мережею тощо.

Проте з оприлюдненням резолюції активізувалася діяльність парамілітарних єврейських та арабських організацій: кожна зі сторін конфлікту намагалася в односторонньому порядку захопити стратегічно важливі райони країни, а також витіснити „чуже” населення з територій, що мали увійти до майбутніх держав. Під тиском єврейських бойовиків 400 тис. арабів змушені були покинути місця свого

постійного проживання. У день, визначений ООН як термін припинення британського мандату, - 14 травня 1948 р., на таємному засіданні Тимчасової державної ради в тель-авівському музеї, було **проголошено незалежність Держави Ізраїль**, але без зазначення її кордонів. Її перший уряд очолив уродженець польського Плоцька, лідер Партії робітників Ізраїлю (МАПАЙ, засн. 1930) Давид Бен-Гуріон (1886-1973).

Отже, створення незалежної єврейської держави стало можливим завдяки підтримці США й СРСР, які, керуючись власними геополітичними інтересами, вважали позитивним послаблення британських впливів у регіоні. Але вже наступного дня після проголошення незалежності Ізраїлю між ним і арабами (Єгипет, Ірак, Ліван, Саудівська Аравія, Сирія й Трансйорданія) почалися широкомасштабні бойові дії, що в ізраїльській історіографії отримали назву „Війни за незалежність”. В арабських сил не було єдиного командування, а за рівнем підготовки, озброєнням і бойовими якостями вони суттєво поступалися єврейським частинам, що, об’єднавшись у Сили оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) і отримавши зброю з Чехословаччини, завдали поразки ворогам на всіх фронтах. Тому в результаті війни Ізраїль додатково до визначених йому ООН територій захопив ще 6,7 тис. км², встановивши контроль над 80 % площі Палестини (т. зв. „Зелена лінія”), звідки змушені були тікати бл. 750 тис. арабів, у межах єврейської держави їх залишилося не більше 200 тис.

Наступний етап формування політичної карти регіону почався з перемогою **антимонархічної революції „вільних офіцерів”** у Єгипті 23 липня 1952 р. Вона позбавила влади короля Фарука [1936-1952]; 18 червня 1953 р. країна була проголошена республікою, її президентом невдовзі став підполковник Г.А.Насер, прихильник радикальних кроків у боротьбі за національний суверенітет. „Вільні офіцери” наполягли на укладенні з Британією 12 лютого 1953 р. угоди, що анулювала кондомініум над Суданом і передбачала надання йому через три роки державної незалежності. 1 січня 1956 р. було проголошено парламентарну на той час **Республіку Судан** – найбільшу за площею (2,506 млн. км²) державу Африки. Революційний уряд Єгипту також звернувся до Британії з вимогою евакуації її військ із зони Суецького каналу й 19 жовтня 1954 р. узгодив її 20-міс. графік. Водночас було обумовлено право Лондона впродовж 7 років після його виконання здійснювати нагляд за дотриманням

режиму каналу й у разі регіонального конфлікту, що загрожував би вільному судноплавству, ввести свої війська на законсервовані бази.

Дипломатична перемога націоналістичного Єгипту в Суецькій кризі 1956 р. й стрімке зростання в арабському світі особистого авторитету його президента призвели до завершення процесу деколонізації регіону і встановлення в низці країн Машрику патріотичних республіканських режимів. Передусім це стосувалося формально незалежного Іраку, що перебував під британським військово-політичним контролем і перетворився в осередок регіональної реакції, коли в 1955 р. за участю Британії, Туреччини, Ірану й Пакистану в Багдаді було сформовано **Організацію центрального договору (СЕНТО)** – військово-політичний союз, який мав доповнити НАТО на Близькому Сході. На світанку 14 липня 1958 р. війська під командуванням лідерів місцевих „вільних офіцерів” - бригадного генерала Абдель Керіма Касема (1914-1963) і підполковника Абд ас-Саляма Арефа (1921-1966), що мали вирушити для придушення антиімперіалістичного повстання шіїтів-друзів у Лівані, натомість увійшли до Багдада й захопили монарший палац, а короля Фейсала II, усіх членів його родини й пробританського прем'єр-міністра розстріляли. Ірак був проголошений республікою, країна вийшла з СЕНТО, закрилися британські військові бази й були денонсовані угоди зі США. Натомість зав'язалася військово-економічна співпраця з СРСР, республіканський уряд, який спирався на підтримку комуністів, насеристів і курдських націоналістів, приступив до здійснення демократичних перетворень.

На той час припав пік популярності й активізації прихильників **доктрини панарабізму**, тобто створення єдиної держави на всіх заселених арабами територіях, очолити яку, на загальне переконання, мав єгипетський президент. Це була реакція на неоколоніалізм і створення Держави Ізраїль та воєнні поразки від неї, що вимагали реваншу. Але панарабській ідеї, породженій спільністю політичних інтересів країн Машрику, мови, культурно-історичної спадщини та ін., протистояли державний націоналізм, амбітні й гегемоністські прагнення окремих лідерів, відмінність режимів, ідеологічні розбіжності й різниця в рівнях соціально-економічного розвитку. Тому сподівання Г.А.Насера

на розгортання панарабського руху зазнали фіаско. Внаслідок прагнення А.Касема до встановлення особистої диктатури Ірак так і не приєднався до проголошеної 1 лютого 1958 р. **Об'єднаної Арабської Республіки** (в складі Єгипетського й Сирійського районів), а через дискримінацію каїрськими чиновниками місцевої сирійської еліти 28 вересня 1961 р. в Сирії стався військовий переворот, унаслідок якого країна вийшла з ОАР, згодом і Ємен відмовився від участі в об'єднанні. Серйозна напруженість виникла й між Іраком та **Кувейтом**, який отримав повну незалежність від Британії 19 червня 1961 р., однак за османських часів управлявся пашею Басри (південні ворота сучасного Іраку).

У той же час поява на політичній мапі регіону 22 травня 1990 р. **Єменської Республіки** (528 тис. км², 22,23 млн. чол.), внаслідок добровільного об'єднання **Єменської Арабської Республіки** (ЄАР) й **Народної Демократичної Республіки Ємен** (НДРЙ), засвідчила першорядність етнокультурних та історичних чинників щодо ідеологічних у процесі державотворення. Свого часу під впливом єгипетської революції в столичному гарнізоні Північного Ємену також виникла підпільна організація „вільних офіцерів”, і коли імам Ахмед (1891-1962) вмер, вони вчинили державний переворот, ліквідувавши монархію. Нова влада оприлюднила маніфест, у якому метою революції визначалося „встановлення... демократичного ісламського ладу, заснованого на принципах соціальної справедливості”. Але невдовзі виявилось, що син померлого монарха - Мухаммед аль-Бадр урятувався втечею на північ до вірних племен, у країні спалахнула громадянська війна, причому монархісти отримали допомогу від Саудівської Аравії, а республіканці - від Єгипту.

Становище ЄАР дещо поліпшилося лише з перемогою визвольних сил на півдні й проголошенням 30 листопада 1967 р. незалежної від Британії Народної Республіки Південного Ємену (невдовзі була перейменована в НДРС). Громадянська війна в Північному Ємені пішла на спад і фактично закінчилася перемогою республіканців, коли навесні 1970 р. Саудівська Аравія офіційно заявила про визнання ЄАР. Але на заваді швидкому возз'єднанню країни стала

„соціалістична орієнтація” радянського зразка в НДРС, її реалізація не лише призводила до перманентної ворожнечі на міждержавному кордоні, а й приречила Південний Ємен на перебування в групі т. зв. „найменш розвинених держав світу”; ситуація ускладнювалася кривавою боротьбою за владу вищих партійно-державних лідерів. За таких обставин єдиним виходом стало фактичне приєднання НДРС до ЙАР, не випадково на референдумі щодо затвердження конституції єдиної єменської держави 15 травня 1991 р. 98,3 % учасників висловилися „за”. Конституція запровадила **президентську республіку** й визнала іслам головним джерелом законодавства, зберігши водночас багатопартійність за домінуючого становища північноєменського Загального народного конгресу (засн. 1981). Главою держави став колишній президент ЄАР (з липня 1978 р.) Алі Абдалла Салех (1942), що переобирався на альтернативній основі в 1999 і 2006 рр.

Здобуття незалежності Південним Єменом відкрило шлях для міжнародно-правового утвердження суверенності східних арабських монархій в рамках реалізації оприлюдненої Лондоном 16 січня 1968 р. програми виведення британських військ із регіонів „на схід від Суецу”. 15 серпня 1971 р. було офіційно оголошено про надання незалежності **Бахреїну** (665 км²; 708,6 тис. чол.), 3 вересня того ж року – **Катару** (11,44 тис. км²; 907,23 тис. чол.), а 2 грудня на конференції представників еміратів Абу-Дабі, Ель-Фуджайри, Шарджі, Умм-ель-Кайвейну, Аджману і Дубаю було створено федеральну державу – **Об’єднані Арабські Емірати** (83,6 тис. км²; 4,44 млн. чол.), 10 лютого наступного року до неї вступила Рас-ель-Хайма. Формально незалежний з сер. XVII ст. після вигнання португальських колонізаторів султанат **Оман** (212,46 тис. км²; 3,21 млн. чол.) був прийнятий до ЛАД 29 вересня 1971 р., а через тиждень став повноправним членом ООН.

Особлива форма монархії, що існує в цих арабських країнах, пов’язана з **концепцією халіфату** – справедливого державного ладу, що, за традицією, був заснований пророком Мухаммедом. Народжена серед юридично рівноправних бедуїнів, вона заперечує успадкування престолу, теоретично замінюючи його виборністю, а насправді – родинним успадкуванням. За звичаєм бедуїнів наступник престолу має бути обраний шейхами (араб. – старик), тобто

правителями князівств, племінними вождями, главами мусульманських сект, дервішських орденів - із числа можливих претендентів, які належать до королівського роду. Проте в дійсності пост монарха давно знаходиться в руках численної правлячої сім'ї (в Катарі, приміром, така родина - Аль Тані налічує більше 3 тис. чол., у тому числі більше 700 шейхів), що становить собою неформальний, але надто важливий інститут.

Фактично саме вона в присутності улемів обирає монарха, а в разі наявності кількох ліній успадкування престолу (у згаданій родині Аль Тані в Катарі Бен Хамад – провідна гілка), сімейна рада може відіграти вирішальну роль у виборі спадкоємця. У Саудівській Аравії передача всієї повноти влади від Сауда ібн Абдальазіза до його брата Фейсала (1906-1975) була оформлена 29 березня 1964 р. рішенням 12-ти чільних улемів, а потім схвалена 68-ма принцями – саудидами. У березні 1975 р., після вбивства короля Фейсала власним племінником, право на престол третього сина засновника держави – Халеда (1913-1982) підтримали біля 200-т представників правлячої династії. Таким же чином у червні 1982 р. зійшов на престол Фахд (1923-2005), а після його смерті – Абдалла (1924).

У процесі управління аравійськими монархіями широко застосовується також **концепція аш-шура**, тобто консультації володаря з авторитетними особами, оскільки в мусульманському вченні вважається, що вибори – не найнадійніший інститут, обраними можуть бути не найбільш достойні. Характерними рисами аш-шури є: інститут маджилісу – право доступу будь-якого мусульманина зі своїми потребами до правителя (фактично це здійснюється раз на тиждень, іноді прохання щоденно приймає особливий чиновник, хоча нерідко сам монарх і особливо члени його сім'ї вислуховують відвідувачів); нерівноправність громадян щодо заміщення державних посад (окремі найважливіші пости можуть бути зайняті лише правовірними, жінки в окремих країнах обмежені в політичних, а нерідко і в особистих правах); закят – обов'язковий 2,5 % податок з майна багатих на користь бідних. Чимало особливостей аравійських монархій спрямовані на зміцнення єдності умми –

мусульманської громади, тому правитель, як правило, є й вищою духовною особою держави – імамом.

За останні десятиліття, коли в арабських нафтовидобувних країнах традиційна родоплемінна феодальна знать переросла в крупну фінансово-підприємницьку буржуазію, абсолютна монархія зазнає суттєвих змін. У всіх державах регіону, за винятком Саудівської Аравії, **прийняті конституції** (11 листопада 1962 р. – в Кувейті, 2 квітня 1970 р. – в Катарі (спершу - тимчасова, а нині чинна була схвалена на референдумі 29 квітня 2003 р. й запроваджена еміром 8 червня 2004 р.), 2 грудня 1971 р. – в ОАЕ, 26 травня 1973 р. – в Бахреїні (змінена на референдумі 14 лютого 2002 р.), 6 листопада 1996 р. – в Омані), і створені парламенти (Консультативні ради). Але фактично такі монархії продовжують залишатися **абсолютними**, оскільки основні закони, прийняті без участі виборців чи парламентів і даровані правителями, встановлюють, що вся влада виходить від монарха, а парламенти мають лише консультативний характер, та й вони невдовзі після скликання можуть бути розпущені (як у Бахреїні – з 26 серпня 1975 р. до 25 грудня 2002 р.). Проти волі монарха закон не може бути прийнятий, оскільки конституції визначають його джерелом влади, або ж передбачають, що законодавча влада здійснюється спільно монархом і парламентом. Та й актів останнім видається небагато, бо, по-перше, правитель сам оприлюднює їх після такого обговорення, а по-друге, вважається, що суспільні відносини достатньо повно урегульовані у „Священних книгах”, і немає потреби у великій кількості додаткових законів.

Особливості ж державного ладу Ізраїлю пов'язані з тим, що скликані після переможного завершення Війни за визволення 1948-1949 рр. Установчі збори внаслідок гострих політичних розбіжностей вони так і не спромоглися виробити конституцію й обмежилися прийняттям Тимчасового органічного закону, яким встановлювалися система вищих державних органів влади, порядок їхнього формування, повноваження й принципи взаємовідносин. І досі в Ізраїлі немає конституції як єдиного правового акта найвищої сили (хоча ще з травня 2003 р. над її розробленням працює відповідний парламентський

комітет). Зміст і обсяг т. зв. „**неписаної конституції**” складають закони, введені на основі звичайної парламентської процедури, але вони не можуть бути призупинені постановами про надзвичайний стан, для зміни ж окремих їхніх статей (зокрема, щодо пропорційної виборчої системи з жорсткими списками) потрібна абсолютна більшість голосів парламентарів.

Ізраїльські правники такі закони іменують „основними”: Закон про кнесет 1958 р., Закон про державні землі 1960 р., Закон про президента 1964 р., Закон про уряд 1968 р., Закон про державну економіку 1975 р., Закон про армію 1976 р., Закон про Єрусалим 1980 р., Закон про судочинство 1984 р., Закон про державного контролера 1988 р., Закон про людську гідність і свободу особи 1992 р., Закон про свободу занять 1992 р. Відсутність конституції в Ізраїлі нерідко пояснюється й тривалою боротьбою між прибічниками світської й теократичної концепцій з питання про роль релігії в державі та правовій системі (останні заперечують потребу іншої конституції, окрім Тори – „П’ятикнижжя Мойсеевого”).

Ізраїль є парламентарною республікою, де законодавча влада здійснюється однопалатним кнесетом зі 120-ти депутатів, що обираються на 4 роки, причому партійний список має отримати більше 2 % голосів. До 1996 р. дострокові парламентські вибори оголошувалися лише шляхом ухвалення самим кнесетом відповідного закону, потім це право отримав і прем’єр (за формальної згоди президента), якщо вважатиме, що більшість депутатів перебуває до нього в опозиції. Але законодавча влада кнесету практично не має обмежень, оскільки на ухвалені ним закони не може бути накладене вето й вони не підлягають скасуванню Верховним судом. У відповідності з прийнятою в Ізраїлі британською моделлю законодавча ініціатива здійснюється головним чином урядом. Парламентські дебати ведуться на івриті, хоча депутати можуть офіційно виступати й арабською мовою.

Главою держави є обраний кнесетом на 5 років (припускається тільки одне переобрання) президент (з 15 липня 2007 р. – Шимон Перес (1923)), який має стародавній титул глави Синедріону – верховного органу, що існував за часів

давньоєврейської держави. Президент фактично не має політичної ваги й виконує головним чином церемоніальні функції, всі його акти контрастуються главою уряду та міністрами, він не має права вето. За поданням спеціального комітету на чолі з міністром юстиції, президент призначає 12 суддів Верховного суду, а також окружних і мирових суддів, які обов'язково йдуть на пенсію по досягненні 70-ти років.

Вищим органом виконавчої влади країни є відповідальний перед кнесетом уряд, і оскільки за весь час існування Держави Ізраїль жодного разу певна партія не здобувала абсолютної більшості в парламенті, в 1992 р. був прийнятий закон (набув чинності в 1996 р.), за яким прем'єр-міністр мав обиратися безпосередньо населенням. При цьому кожен виборець заповнював два бюлетеня, одним голосуючи за прем'єра, іншим – за партію (**„роздільне голосування“**). Саме так відбулися вибори 29 травня 1996 р., коли лідер правих – Бенджамін Нетаньяху (1949) отримав 50,5 % голосів, а його партія „Лікуд” („Згуртованість”) здобула лише 32 місця, у той час як ліва „Авода” (Партія праці Ізраїлю) – 34. На дострокових виборах 17 травня 1999 р. навпаки - кандидат „Аводи” Єхуд Барак (1942) здобув 55,9 % голосів, а його блок „Єдиний Ізраїль” – всього 20,2 % голосів (26 мандатів). На дострокових виборах 6 лютого 2001 р. відбулося голосування лише за кандидатуру прем'єр-міністра, й 62,5 % голосів отримав лідер правих – Арієль Шарон (1928), що ініціював повернення до звичної попередньої виборчої системи, без прямого обрання глави уряду. Показово, що той має право призначити до половини складу уряду не з числа членів своєї партії, проте, як і раніше повинен заручитися підтримкою парламентської більшості в 61 голос.

Важливою особливістю політичної системи 6,5-млн. Ізраїлю є домінування в ній протягом тривалого часу лівих партій (одноосібно формували уряди в 1948-1977, 1984-1986, 1992-1996, 1999-2001 рр., а також неодноразово входили до складу коаліційних), що виступають під гаслом **„сіоністського соціалізму”** - за зміцнення демократії й проти надання державі теократичних рис. Найголовнішими з них є „Авода” (лідер – Є.Барак), що виникла в 1968 р. у результаті об'єднання МАПАЙ і

партій „Ахдут Гаавода” („Єдність праці”) й „Рафі”, а також „Мерец” („Енергія”, лідер – Йоссі Бейлін), яка постала з об’єднання в 1992 р. Руху за громадянські права (РАЦ), МАПАМ (Об’єднана робітничка партія, засн. 1948) і ліберально-центристського руху „Шинуї” („Зміни”, засн. 1974, голова – Рон Левінталь), щоправда останній у 1997 р. вийшов із об’єднання.

Конкурентом лівих на політичній арені Ізраїлю останніми десятиліттями виступала партія „Лікуд” (лідер – екс-прем’єр Б.Нетаньяху), яка була створена в 1988 р. внаслідок злиття правого руху „Херут” („Свобода”, засн. 1948 на базі „Іргун цвай леумі”), правоцентристської Ліберальної партії (засн. 1961) й угруповань „Лаам” та „Комет” („Рух оновленого сіонізму”). У внутрішній політиці „Лікуд” виступає за розвиток вільного підприємництва й обмеження державного втручання в економіку. Але формування уряду нерідко залежить від позицій релігійних партій, найбільшою з котрих є створена у 1964 р. ШАС („Сефардські охоронці Тори”, лідер – Еліяху Ішаї, на виборах 28 березня 2006 р. партія зрівнялася з Лікудом, також здобувши 12 місць), та партій, що об’єднують вихідців з СНД, провідним серед яких є Національний союз колишнього одесита Авігдора Лібермана (на виборах 2006 р. виступав під назвою „Наш дім – Ізраїль” і вийшов на 5-е місце, отримавши 11 мандатів).

Така звична для ізраїльського виборця **двоблокова партійна система обмеженого плюралізму** зазнала краху, коли внаслідок гострої критики з боку внутрішньопартійної опозиції за евакуацію ізраїльських поселень із сектору Газа лідер Лікуду й прем’єр А.Шарон 21 листопада 2005 р. виступив із заявою про вихід з правлячої партії та звернувся до президента щодо проведення дострокових парламентських виборів. „Бульдозер”, як прозвали Шарона однопартійці, свого часу створив і очолив легендарну „команду-101” для проведення антитерористичних операцій, потім командував десантною й піхотною бригадами, бронетанковою дивізією, очолював Південне командування ЦАХАЛ і парашутно-десантні війська, звільнився у запас після війни 1973 р. в званні генерал-майора. Як міністр оборони, він зазнав звинувачень опозиції у причетності до військових злочинів ЦАХАЛ під час

проведення 1982 р. в Лівані операції „Мир для Галілеї”, але через два десятиліття став переконаним прибічником порозуміння з палестинцями.

Для результативної участі у виборах до кнесету 28 березня 2006 р. А.Шарон негайно зареєстрував нову центристську партію – „Кадіма” („Вперед”), залучивши до неї як депутатів кнесету від „Лікуда”, так і ветерана ізраїльського політикуму – Нобелівського лауреата миру соціаліста Ш.Переса. Метою новоствореної партії А.Шарон визначив вироблення мирного договору з **Палестинською національною автономією (ПНА)** й визначення кордонів майбутньої незалежної арабської держави відповідно „Зеленій лінії” перемир’я 1949 р. Але 4 січня 2006 р. внаслідок другого інсульту й крововиливу в мозок А.Шарон, який мав усі шанси перемогти на виборах, опинився в комі. Його ж наступник – Єгуд Ольмерт (1945), як і Махмуд Аббас (1935) у палестинців, не має харизми свого попередника. На тлі вражаючої перемоги на виборах у ПНА „Ісламського руху опору” (ХАМАС, засн. 1987 р. як палестинське відгалуження „Братів-мусульман”), дострокові парламентські перегони в Ізраїлі дали відносну більшість „Кадімі”, що отримала 22,02 % голосів і 29 мандатів, а Є.Ольмерт здобув право на формування уряду. Він став коаліційним за участю „Аводи” (19 депутатських місць) та Партії пенсіонерів (7 мандатів) і був приведений до присяги 4 травня 2006 р.

З огляду на історичні обставини утворення Держави Ізраїль та її вороже зовнішнє оточення, винятково важливе місце в політичній системі країни посідають 167,6-тисячні Сили оборони Ізраїлю, 51 % особового складу яких становлять жінки (термін строкової служби для них визначений у 24 місяці, для чоловіків – у 36). Але на відміну від своїх турецьких колег, ізраїльські військові, маючи величезний вплив на політичні процеси, свідомо утримуються від силового тиску на владу. Це пояснюється не лише тим, що високорозвинений Ізраїль має стійкі традиції демократичного врядування, надзвичайно високий ступінь політичної інституціоналізації та досконалу систему незалежних ЗМІ, а й цілковитою умовністю поділу на політиків цивільних та військових. Абсолютна більшість ізраїльських державних діячів

мали за плечима стрімку військову кар'єру, зокрема, начальниками генштабу були ліві прем'єри Іцхак Рабин [1974-1977, 1992-1995] і Є.Барак [1999-2001], а міністрами оборони – президент Єзер Вейцман [1993-2007] і прем'єр А.Шарон.

Між тим, **розблокування Близькосхідного конфлікту**, в якому повномасштабні арабо-ізраїльські війни 1948-1949, 1967 і 1973 рр. чергувалися з локальними операціями ЦАХАЛ у 1956, 1978 і 1982 рр. та численними прикордонними сутичками й терористичними актами різноманітних палестинських „фронтів”, стало можливим лише зі згортанням „холодної війни” в світовій політиці. Ще в травні 1985 р. США запропонували т. зв. „план Рейгана” про створення **Палестинської автономії** на Західному березі Йордану (в асоціації з Йорданією) та в секторі Гази, окупованих Ізраїлем у „Шестиденній війні” 5-10 червня 1967 р. „План Рейгана” підтримав президент Єгипту Х.Мубарак, спільна йордансько-палестинська делегація відвідала Париж і Лондон, де провела консультації, але успішний хід мирного процесу було перервано ударом ізраїльських літаків по штаб-квартирі **Організації визволення Палестини** (ОВП, засн. 1964 р.) у Тунісі, де вона опинилася після розгрому військової інфраструктури в Лівані влітку 1982 р. Лише в грудні 1988 р. з трибуни ГА ООН голова виконкому ОВП Ясир Арафат (1929-2004) оголосив про визнання права Ізраїлю на існування та відмову від усіх видів тероризму, який активно застосовувався палестинцями, щоб звернути увагу світової громадськості на їхню боротьбу за державність. Це змусило США сприйняти ОВП законним учасником мирних переговорів і відмовитися від запропонованого раніше „йорданського” вирішення Палестинської проблеми, однак уже тоді переговорний процес був утруднений через діяльність терористичних груп ХАМАС. А в 1990-1991 рр. становище ОВП погіршилося через її підтримку окупації Кувейту іракським президентом Саддамом Хусейном (1937-2006), більшість багатих країн Машрику тоді різко зменшила своє фінансування Палестинського руху опору (ПРО). Це змусило Я.Арафата вдатися до прямих переговорів з ізраїльтянами, оскільки позбавлена засобів і дезорієнтована зміною політичного курсу ОВП почала виходити з-під його контролю.

Після тривалих таємних палестинсько-ізраїльських переговорів під патронатом норвезького МЗС, лідери ОВП визнали за Ізраїлем право на існування, а також відмовлялися від тероризму й інших методів насильницької боротьби; в свою чергу, Тель-Авів визнавав ОВП повноважним представником палестинського народу. 13 вересня 1993 р. у Вашингтоні ізраїльський міністр закордонних справ Ш.Перес та генеральний секретар виконкому ОВП **Абу Мазен (Махмуд Аббас (1935))** у присутності прем'єр-міністра Ізраїлю І.Рабина та Я.Арафата, а також президента США В.Клінтона підписали **Декларацію про принципи** створення протягом 5-ти років ПНА на землях сектора Гази і Єрихона.

Попри спротив ісламських фундаменталістів і юдейських радикалів, уже 4 травня 1994 р. в Каїрі за участю США й Росії було укладено відповідну угоду, за якою Газа і Єрихон перейшли під управління адміністрації ОВП, а 26 жовтня 1994 р. був підписаний ізраїльсько-йорданський мирний договір. В грудні того ж року обидві країни обмінялися посольствами; таким чином, Йорданія стала другою, після Єгипту (26 березня 1979 р.), арабською державою, що визнала право Ізраїлю на існування. В ході наступних переговорів 28 вересня 1995 р. у Вашингтоні було укладено угоду про передачу під владу палестинців майже третини Західного берега Йордану й проведення виборів до Ради ПНА, в компетенції якої були б усі питання внутрішнього життя, за винятком зовнішньої безпеки. На виборах з великою перевагою над конкурентами перемогла ОВП, а президентом ПНА було обрано Я.Арафата. Невдовзі з Палестинської національної хартії (ухвалена в Єрусалимі в 1964 р.) були вилучені статті, де містився заклик до знищення Ізраїлю. ХАМАС, бажаючи зірвати процес порозуміння, влаштував тоді в Тель-Авіві та Єрусалимі три вибухи бомб, від яких загинуло кілька десят ізраїльтян, у квітні 1996 р. північні райони Ізраїлю були обстріляні бойовиками „Хізболли”. З іншого боку, поміркована політика ізраїльського керівництва викликала гострий спротив членів єврейських ультранаціоналістичних угруповань, на початку листопада 1995 р. від їхніх рук загинув І.Рабин.

Тому обраний у травні 1996 р. на хвилі незадоволення „капітулянтською позицією” прем'єр-міністром країни Б.Нетаньяху обіцяв згорнути політику поступок палестинцям і навіть відновити будівництво єврейських поселень на Західному березі Йордану, мирні переговори з Сирією було припинено. Але під тиском США прем'єр змушений був переглянути свою політику й підписати з Я.Арафатом 17 січня 1997 р. угоду про графік виведення ізраїльських військ з усіх міст Західного берегу, за винятком 144-х єврейських поселень. Ізраїль також погодився поновити переговори з приводу відкриття аеропорту й будівництва морського порту в Газі та створення „безпечних коридорів” між Газою й Західним берегом, а ПНА висловила готовність до тіснішого співробітництва з ізраїльською владою в боротьбі з тероризмом.

23 жовтня 1998 р. у Вай-Плантейшн (США) за американського посередництва було підписано мирну угоду між Ізраїлем і ПНА, за якою остання отримувала контроль над 39,7 % Західного берега й 65 % сектору Газа. Ізраїльтяни погодилися на відкриття палестинцями аеропорту в Газі, казино в Єрихоні й „коридорів безпеки” між Газою та Західним берегом. Палестинці зобов'язалися вилучити зі своєї Хартії понад 20 положень, що можна було трактувати як заклики до знищення єврейської держави. Однак, нерозв'язаними залишилися проблеми проголошення Палестинської держави та її майбутніх кордонів, статусу Єрусалима (всупереч рішенню ООН у 1950 р. проголошений столицею Ізраїлю), долі біженців.

Побоюючись перемоги на виборах більш консервативно налаштованого, аніж Б.Нетаньяху, кандидата, лідери ПНА скасували власне рішення проголосити 4 травня 1999 р. незалежність Палестини. На виборах тоді взяв гору Є.Барак, який одразу ж оголосив про намір вивести ізраїльські війська з Лівану й сприяти становленню ПНА. На переговорах у єгипетській Табі новий прем'єр погоджувався передати під контроль ПНА 95-97 % території Західного берега, але мирний процес був загальмований з обранням на дострокових виборах 6 лютого 2001 р. прем'єр-міністром А.Шарона й утратою Я.Арафатом

контролю над ісламістськими та ліворадикальними угрупованнями ОВП, які вдалися до поновлення збройного протистояння з Ізраїлем.

За таких обставин „квартет” у складі США, ЄС, ООН і Росії напр. 2002 р. запропонував **„Дорожню карту”** – детальний план мирного урегулювання Близькосхідного конфлікту. Але його офіційне оприлюднення відбулося лише 30 квітня 2003 р. – наступного дня після того як прем’єр-міністром ПНА став поміркований М.Аббас. У плані були визначені основні етапи врегулювання і наведений графік їхнього виконання: 1) до травня 2003 р. – припинення актів насильства щодо обох сторін, проведення політичної реформи в Палестині й вільних та демократичних виборів, виведення ізраїльських військ з окупованих територій і замороження будівництва єврейських поселень; 2) червень – грудень 2003 р. – створення незалежної Палестинської держави, проведення міжнародної конференції й міжнародного моніторингу здійснення „Дорожньої карти”; 3) 2004-2005 рр. – скликання другої міжнародної конференції, укладення постійної ізраїльсько-палестинської угоди і завершення Близькосхідного конфлікту шляхом досягнення домовленостей про кордони, статус Єрусалиму, біженців, єврейські поселення на Західному березі й підписання мирних договорів арабських держав з Ізраїлем.

Однак недостатньо жорсткий механізм контролю над виконанням „Дорожньої карти” з боку її ініціаторів, відмова Ізраїлю від звільнення всіх палестинських ув’язнених (до 7 тис. чол.), прискорене спорудження ним 470-км захисного огороження на Західному березі Йордану, що розглядається палестинськими арабами як встановлення не вигідного для них остаточного міждержавного кордону, та спорадичні терористичні акти мусульманських екстремістів з перших кроків поставили під загрозу узгоджене виконання миротворчого плану. Ситуація вкрай ускладнилася після загадкової смерті 11 листопада 2004 р. в клініці під Парижем засновника Фронту національного визволення Палестини (ФАТХ, ств. 1965) і беззмінного президента ПНА Я.Арафата. Реальними здобутками „Дорожньої карти” стали лише здійснена наприкінці літа 2005 р. евакуація 7,5 тис. єврейських поселенців із сектора Гази

та незначні виправлення на користь ПНА лінії розмежування на схід від Єрусалима.

Парламентські ж вибори в ПНА 25 січня 2006 р., досить-таки очікувано, принесли вражаючу перемогу ХАМАС, що здобув 74 мандати зі 132-х, ФАТХ змушений був задовольнитися лише 25-ма. Окрім того, що ХАМАС на Заході та в Ізраїлі вважається терористичною організацією, його лідер Ізмаїл Ханія (1963), призначений на посаду прем'єр-міністра автономії, не погодився виконати три умови, сформульовані світовим співтовариством, - офіційне визнання Держави Ізраїль, відмова від насилля й сприйняття всього комплексу ізраїльсько-палестинських домовленостей, включно із „Дорожньою картою”. В якості попередньої умови поновлення переговорного процесу І.Ханія назвав виведення ізраїльських військ із Західного берега Йордану та Східного Єрусалима (тобто, повернення Ізраїлю до кордонів 1967 р.), а також визнання майнових прав палестинських біженців і їхніх нащадків.

У відповідь Ізраїль негайно заморозив переведення на кошти ПНА надходжень з податків і мит, що збиралися на ізраїльських кордонах в сумі більше \$ 50 млн. дол. щомісячно. Зважаючи на те, що бюджет ПНА (у 2005 р. - \$ 1,9 млрд.) фінансувався переважно за рахунок міжнародної допомоги, 160 тис. палестинських держслужбовців залишилися без платні; на додаток ЦАХАЛ завдав повітряних ударів по позиціям ХАМАС у Газі. Щоб послабити військовий тиск на ПНА, бойовики ліванської „Хізболли” 12 липня 2006 р. захопили на кордоні двох ізраїльських солдатів. Їх і полоненого раніше єфрейтора пропонувалося обміняти на тисячі бойовиків і політв'язнів, що перебували під вартою в Ізраїлі. Але ізраїльське командування вирішило влаштувати показове покарання нападників, розпочавши на північному кордоні повномасштабну операцію „Гідна відплата”. Проте вже перших її години ізраїльтяни зазнали важких втрат, оскільки, створивши на півдні Лівану „державу в державі”, „Хізболла” ефективно протидіяла ЦАХАЛ, часто вдаючись до створення „живих щитів” із мирного населення. Внаслідок цього за 34 дні боїв у Лівані загинуло 1084 цивільних мешканців, третина з яких –

діти, в Ізраїлі – 41, число біженців з театру бойових дій сягнуло 970 тис. у Лівані й 300-500 тис. - в Ізраїлі. Водночас уперше за весь час ізраїльсько-арабського збройного протистояння співвідношення бойових втрат серед військовиків виявилося не на користь ЦАХАЛ - „Хізболла” втратила рівно вдвічі менше – 61-го бійця.

Хоча президент ПНА М.Аббас офіційно заявив, що новий палестинський уряд національної єдності визнає Ізраїль, а вже 1 жовтня 2006 р. останній завершив виведення своїх військ із Південного Лівану, справа реалізації „Дорожньої карти” не зрушила з місця – того ж дня в Газі спалахнули збройні сутички між ФАТХ і ХАМАС. В середині червня 2007 р. блискавично проведеною збройною операцією ХАМАС встановив контроль над сектором Газа (365 км²), таким чином ПНА виявилася розколотою, за гострим визначенням ЗМІ, на „ХАМАСтан” і „ФАТХленд” на Західному березі Йордану (5655 км²).

Питання для самоконтролю

1. Як клімат і мінерально-сировинні ресурси регіону впливають на економічну спеціалізацію його країн?
2. Що Близькосхідний регіон дав людству в культурно-цивілізаційному сенсі?
3. Як виникла Палестинська проблема і в чому її сутність?
4. Що сприяло об'єднанню бедуїнів Аравійського півострова під владою Саудидів?
5. Які особливості політичної й економічної системи „нафтових монархій” Перської затоки?
6. Які особливості державного ладу Ізраїлю?
7. Що заважає Палестинській автономії стати незалежною державою?

3.8. Великий Магриб

Регіон **Великого Магрибу** (Арабського Заходу) включає Туніс, Алжир і Марокко (які складають власне Магриб), а також Лівію, Мавританію й Західну Сахару. За Середньовіччя поняття Магрибу включало також мусульманську Іспанію й інші володіння Арабського халіфату в Західному Середземномор'ї (Балеарські о-ви, Сардинія й Сицилія). Цей контрастний і колоритний регіон омивається водами Атлантичного океану на заході й Середземного моря – на півночі, південна його межа губиться у пісках найбільшої пустелі світу – Сахари (більше 9 млн. км²).

Уздовж Середземноморського і Атлантичного узбережжя майже на 2 тис. км простягнулися **гірські хребти** Атласу (найвища точка – гора Тубкаль на півдні Марокко, 4165 м), перетинаючи територію Марокко, Алжиру і Тунісу. В античних міфах Атлантом, чи Атласом, звали титана, який на своїх плечах тримав небосхил. Тому, можливо, високі скелясті гори на півночі Африки нагадали давньогрецьким мандрівникам працюючого й терплячого гіганта, на честь якого вони й нарекли Атласом спрямовані до неба неприступні вершини. Хребти затримують насичені вологою вітри з півночі й заходу, тому в Атлаських горах випадає достатньо опадів – біля 1000 мм на рік, а в масиві Велика Кабілія в Алжирі – 1800 мм. Вершини понад 1500 м іноді ненадовго вкриває сніг, але в цілому в Атласі достатньо тепло – середня температура січня +8 °С, липня – не нижче +25 °С. Тисячоліття господарської діяльності, особливо випас худоби, завдали непоправних втрат рослинному і тваринному світу Атласу. Сьогодні від природних вічнозелених дубових, соснових і кедрових лісів та луків збереглися лише невеликі островки, хоча в окремих країнах, передусім Тунісі, робляться досить успішні спроби поновлення лісових масивів.

Хоча в більшості людей **пустеля Сахара** асоціюється з безкраїми піщаними барханами, насправді вони займають менше 1/5 її території, переважно на окраїнах. На решті поверхні розташовані хамади – мертві одноманітні рівнини, „броньовані” шаром щебінки й гальки. На півдні Алжирської Сахари знаходиться нагір'я Ахаггар (найвища точка – гора Тахат, 2918 м), Лівійської – північні відроги нагір'я Тібесті

висотою до 2286 м. Опадів у Сахарі випадає не більше 200 мм на рік, а у внутрішніх районах пустелі дощів не буває іноді кілька років підряд, безжальне сонце так розпалює повітря, що рідкий дощ випаровується, не торкнувшись ґрунту. Температура повітря влітку сягає +58 °С, а поверхня Сахари нагрівається до +80 °С, проте вночі вона різко падає, а взимку на пустельній поверхні трапляються заморозки. У Сахарі немає річок із постійним водостоком, переважають давні й сучасні долини-ваді, чи уеди, що після нечастих злив на тиждень-другий перетворюються в бурхливі потоки.

Життя в оазисах підтримується за рахунок підземних вод, якими так багата Сахара, тут пишно ростуть фінікові пальми, інжир, гранат, оливи, різні фруктові дерева, овочі й зернові культури. На решті території Сахари виживають лише посухостійкі рослини з могутнім корінням, яке сягає глибини 15-20 м, мандрівник може довгими днями не зустріти ані птаха, ані звіра, оскільки більшість тварин веде нічний спосіб життя. Однак такою Сахара була не завжди, біля 10-11 тис. років тому, коли частину Європи вкривав льодовик, клімат Північної Африки був вологішим. Наскельні малюнки, що збереглися, зокрема, на плато Тассілін-Аджер на північному сході Алжиру, розповідають про древніх жителів регіону, які займалися не лише скотарством, але й землеробством, полюванням та рибальством. Існує геологічна гіпотеза, за якою різке потепління клімату Північної Африки й перетворення її на пустелю пов'язане з планетарною катастрофою, що призвела до руйнування великого масиву суші в Північній Атлантиці й звільнення з Мексиканської затоки потужної теплої течії – **Гольфстріму**, яка розтопила останнє зледеніння в Європі й суттєво пом'якшила клімат цієї частини світу.

Економіка Магрибу базується на видобутку **корисних копалин** – нафти (Алжир і Лівія), газу (вже сьогодні третину споживчого газу для Євросоюзу постачає трубопроводами по дну Середземного моря Алжир – четвертий на планеті експортер цього енергоносія, запаси якого оцінюються в 4,545 трлн. куб. м і є 8-ми у світі) та фосфатів (Марокко після окупації Західної Сахари володіє більше 70 % світових запасів фосфоритів і посідає третє місце у світі за їхнім видобутком та перше за експортом). В Атласі розробляються також родовища заліза, вугілля,

олова, молібдену, мармуру і граніту (арабські будівельники-каменярі є одними з наймайстерніших у світі).

Але більшість населення регіону здавна займається землеробством, яке все ще залежить від примх погоди, тому оброблювані землі зосереджені на середземноморському узбережжі. На поливних родючих землях збирають по три врожаї на рік, проте й це не дозволяє повністю прогодувати швидко зростаюче (кількість мешканців подвоюється кожні 30 років) населення Магрибу. Усе ж бавовник, цитрусові, фініки, а також ранні овочі експортуються північноафриканськими країнами до Європи.

Культура країн Магрибу є химерним переплетінням давньоєгипетської, античної (середземноморської) й ісламської цивілізацій. Корінне населення Північної Африки й Сахари – бербери (самоназва – амазиг, амахат, „людина”) і споріднені з ними туареги (самоназва – кель тігельмуст, „народ покривала”), що розмовляють береберо-лівійськими мовами, нині становлять лише кілька відсотків населення, зосередженого в оазисах і гірських районах, куди вони були витіснені арабськими завойовниками. Вперше південні європеїди - бербери згадуються в давньоєгипетських джерелах кін. IV тис. до н.е. під назвою „техену”, пізніше – „ребу”; останнє племінне об’єднання, що оформилося в Кіренайці (плато на узбережжі Середземного моря), дало в II тис. до н.е. навколишнім землям ім’я „**Лівія**”, яке за часів античної колонізації поширилося на всю Африку.

Протягом X-VIII ст. до н.е. „лівійські” (берберські) династії (22 і 23-я) навіть правили Давнім Єгиптом, але водночас північноафриканське узбережжя стало об’єктом інтенсивної колонізації фінікійських міст-держав. У 814 р. до н.е. поблизу сучасного Туніса ними був заснований Карфаген (Нове місто), який через півтора століття створив потужний власний флот, сухопутне військо і з часом став центром могутньої імперії в Західному Середземномор’ї. До її складу увійшов і Тріполіс - союз трьох фінікійських міст – Лептіс (нині – Лабда), Еа (нині – столиця Лівії Тріполі) й Сабрата на заході сучасної Лівії. На схід від них процвітало засноване в VII ст. до н.е. грецьке місто-держава Кірена – центр Пентаполісу, союзу п’яти еллінських колоній.

Але внаслідок трьох Пунічних воєн із Римом (264-241, 218-201 і 149-146 рр. до н.е.) Карфаген зазнав поразки і був зруйнований, а контрольована ним територія увійшла до складу римської провінції **Африка**. Скориставшись боротьбою між Римом і Карфагеном, берберський вождь Масінісса наприкінці III ст. до н.е. створив перше алжирське королівство Нумідія, проте і воно у 106 р. до н.е. увійшло до складу Римської держави. Її більш, ніж півтисячолітнє панування в регіоні закінчилося зі вторгненням у 429 р. на територію сучасного Марокко германців-вандалів, які дійшли до Лівії й заснували власне „варварське королівство”. Через століття їх вигнав візантійський імператор Юстиніан I, але у 642 р. почалося **арабське завоювання Магрибу**, що призвело до ісламізації Північної Африки. Тому офіційною мовою в країнах регіону нині є літературна арабська, що слугує головним засобом спілкування освіченої частини населення, а панівною релігією – іслам сунітського напрямку.

Частина берберів, які не бажали жити під владою арабів, переселилася на південь у Сахару й під загальним етнонімом туарегів зберегла не лише власну мову „тамашек”, а й оригінальну писемність – „тіфінаг”, якою володіють лише жінки, що до сьогодні мають особливий суспільний статус. Відлік спорідненості у туарегів ведеться за материнською лінією, але успадкування майна – за чоловічою; молодята зазвичай селяться поблизу родичів матері дружини, а чоловік – виходець з іншого роду – навіть у домашньому колі повинен закривати обличчя покривалом.

Берберські племена Західної Сахари на чолі з Абдаллахом ібн Ясином, які прийняли сунітський іслам, у 1050-1146 рр. створили могутню державу Альморавідів („тих, що живуть у рибаті” - укріпленому монастирі) зі столицею в Марракеші, яка включала території сучасних Мавританії й Марокко, Західний Алжир, мусульманську Іспанію й Балеарські острови. Після падіння цієї імперії від релігійно-політичного руху альмохадів („єдинобожників”) численні правлячі мусульманські династії змінювали одна одну, бербери поступово асимілювалися й розчинилися в більш розвинених арабських громадах, унаслідок чого значною мірою втратили свою індивідуальність. А Марокко й Мавританія (населена як маврами – нащадками арабізованих берберів, так і негроїдними етносами)

перетворилися на єднальний цивілізаційний ланцюг між народами Західної Африки й Середземномор'я. В тісній їхній взаємодії сформувалося т.зв. **мавританське мистецтво**, що об'єднало берберську, арабо-ісламську й іспанську культурні традиції. Його визначальна особливість – домінування монументальних форм архітектури (фортеці, палаци, храми) з характерним геометричним і рослинним орнаментом, а також надписами арабською мовою.

Протягом 1529-1574 рр. сучасні Алжир, Лівія й Туніс були підкорені Османською імперією, проте внаслідок віддаленості від Стамбула вони мали права автономних провінцій, арабська знать зберегла за собою місцеву владу. Марокко відстояло свою незалежність, але в 1859-1860 рр. його північну частину захопила Іспанія, а центральна й південна через півстоліття стали протекторатом Франції. Під приводом боротьби з піратством Париж у 1830-1834 рр. анексував Алжир, а в 1881 р. встановив протекторат над Тунісом, тоді ж Іспанія загарбала Західну Сахару. Лівія внаслідок італо-турецької війни 1911-1912 рр. юридично перетворилася в колонію Рима, хоча у внутрішніх районах не припинявся збройний рух опору, очолений сенусією – мусульманським релігійно-політичним орденом, який виник у Мецці ще в 1837 р.

Мусульманське населення регіону ніколи не мирилося з колоніальною експансією західноєвропейських держав, досить згадати антифранцузьке повстання 1832-1847 рр. під проводом Абд аль-Кадіра (1808-1883) в Західному Алжирі чи створену повсталими берберськими племенами на півночі Марокко в 1921-1926 рр. Рифську республіку. Онук Абд аль-Кадіра - емір Халед після завершення Першої світової війни розгорнув активну патріотичну діяльність, спрямовану на здобуття алжирцями рівних прав із французами, знищення расової дискримінації, демократизацію суспільства й забезпечення представництва корінного населення у французькому парламенті.

Із завершенням Другої світової війни й набуттям 15 вересня 1947 р. чинності мирною угодою країн-переможниць з Італією було створено спеціальну комісію в складі заступників міністрів закордонних справ великих держав, що мала вивчити питання подальшого устрою італійських колоній. Лідер сенусії й онук

засновника ордену - Мухаммед Ідріс ас-Сенусі (1890-1983) відразу ж виступив із вимогою об'єднання Кіренаїки з Тріполітанією та Феццаном і повної незалежності для всієї Лівії. Його підтримав Єгипет, тому ГА ООН 21 листопада 1949 р. ухвалила рішення про надання країні незалежності після прийняття її конституції парламентом. Через рік із представників усіх трьох частин колишньої колонії було скликано Установчі збори, що вирішили проголосити об'єднану країну федеративною монархією. Королем під іменем Ідріса I став емір сенусії, 24 грудня 1951 р. він задекларував створення нової держави – **Об'єднаного Лівійського королівства**.

Не маючи на той момент розвіданих корисних копалин, Лівія, подібно до Йорданії, змушена була зберігати тісний союз із Великою Британією й дозволити розміщення на своїй території її військових баз, взамін Лондон погодився фінансово субсидувати новостворену країну. Згодом угоду про будівництво військових баз з Лівією уклали й США, а з відкриттям нафтових родовищ на поч. 60-х рр. (за їхнім обсягом – бл. 7,155 млрд. т Лівія посідає перше місце в Африці, а за запасами природного газу – 1,472 трлн. куб. м – третє місце, після Нігерії й Алжиру) майже $\frac{3}{4}$ території країни на украй пільгових умовах було віддано під концесії ТНК. Потік нафтодоларів сприяв зміцненню позиції конституційної монархії й дозволяв вирішувати численні соціальні проблеми. Але в надрах країни, що багатіла, визрівала змова, нитки котрої вели до підпільної організації „Вільні офіцери”, що була створена в 1963 р. на зразок єгипетської.

Військовий переворот, здійснений 1 вересня 1969 р. групою молодих офіцерів на чолі з 27-річним капітаном Муамаром Каддафі (1942), виявився раптовим для короля, що перебував на лікуванні у Туреччині. Коли Ідріс I зрозумів, що монархія впала, він відрікся від престолу, емігрував до Єгипту й оголосив, що вважає себе звичайним лівійським громадянином. А М.Каддафі, очоливши Радун революційного командування (РРК), жорсткою рукою приступив до здійснення радикальних реформ, керуючись при цьому власними уявленнями про народне благо. Свої позиції лівійський лідер виклав у 1976-1979 рр. в „Зеленій книзі”, де намагався переконати співгромадян у тому, що ідеї соціалізму закладені в ісламі

й діють через систему прямої народної демократії – **джамахірії** (дослівно – „влада мас”).

У рамках офіційного курсу на побудову в країні „дійсно соціалістичного суспільства”, що спирається на ісламські цінності, в Лівії була здійснена низка важливих реформ: націоналізовані нафтова промисловість, іноземні банки й компанії, підвищений мінімум зарплати (на сьогодні він складає 6 тис. фунтів стерлінгів на рік, що вище, ніж у Британії), запроваджені безплатна освіта й медичне обслуговування, обмежена приватна власність на нерухомість, значна частка внутрішньої й зовнішньої торгівлі перейшла до рук держави. 2 березня 1977 р. була проголошена **Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія** (з квітня 1986 р. – Велика СНЛАД), офіційно скасовані держава, уряд і політичні партії, парламент у його класичній формі. Країна нині складається з 25-ти муніципалітетів, які в свою чергу розбиті на 378 комун, що управляються низовими народними зібраннями й народними комітетами. Зібрання об’єднують усіх дорослих мешканців комуни й уповноважені вирішувати на місцях господарські та культурні питання, вносити рекомендації щодо питань внутрішньої й зовнішньої політики країни. Кожне народне зібрання очолює секретаріат у складі секретаря, його заступника й секретарів у справах народних зібрань, комітетів, профспілок і ліг.

До народного комітету комуни входить стільки ж членів, скільки головних народних комітетів (ГНК, міністерств) входить до складу Вищого народного комітету (ВНК, уряду). З 5 березня 2006 р. секретарем ВНК є Аль-Багдаді Алі аль-Махмуді (1945); тричі на рік всі члени народних комітетів, відповідальні за певну галузь на рівні комуни, збираються в рамках ГНК для здійснення координуючих функцій. Секретарі низових народних зібрань і народних комітетів входять до складу Загального народного конгресу (бл. 2700 місць, з 3 березня 2008 р. секретар – Муфтах Мухаммад Кайба), який щороку збирається на сесії для остаточного формулювання законів. Але „історичне керівництво”, що очолило революцію 1969 р. (М.Каддафі, А.Джабер, М.Харрубі й Х.Хмейді) й було сформоване з метою „відділення революції від влади”, формально не

належить до адміністративної структури. Директиви лідера Революції М.Каддафі обов'язкові для виконання, йому безпосередньо підпорядковуються ревкоми, створені для контролю за діяльністю владних органів.

Спираючись на проголошену в „Зеленій книзі” „третю світову теорію”, лівійське керівництво енергійно підтримувало всі „антиімперіалістичні” збройні партизанські й терористичні угруповання, від ОВП і НФВП до ірландських і баскських бойовиків та нікарагуанських і сальвадорських повстанців, створивши на своїй території бази для їхнього навчання й спорядження. М.Каддафі ліквідував британські й американські військові бази, прагнув до створення лівійсько-судансько-єгипетської федерації й ініціював нафтову блокаду Заходу після Війни „Судного дня” 1973 р., а також активно виступав проти єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979 р.; у 1976, 1981 й 1987 рр. відвідав з офіційними дружніми візитами СРСР.

З розпадом останнього Британія, США і Франція висунули до СНЛАД обвинувачення у причетності її громадян до вибухів американського („справа Локербі”) й французького („справа ЮТА”) цивільних авіалайнерів у 1988-1989 рр. Вже 31 березня 1992 р. РБ ООН запровадила проти Лівії санкції щодо зниження рівня дипломатичного представництва, припинення військово-технічного співробітництва й авіасполучення. Через півтора роки вони були доповнені заморожуванням лівійських авуарів, заборонаю на експорт до країни окремих видів устаткування для нафтовидобувної промисловості та ін. Ситуацію вдалося частково розблокувати лише після того, як М.Каддафі дав згоду на те, щоб два лівійці, підозрювані в організації вибуху американського авіалайнера над Локербі, з'явилися на виїзну сесію шотландського суду в Нідерландах (31 січня 2001 р. один із підсудних був виправданий, інший отримав довічне ув'язнення).

15 серпня 2003 р. М.Каддафі офіційно визнав причетність лівійських спецслужб до цієї трагедії й запропонував виплатити \$ 2,7 млрд. родинам загиблих (по \$ 10 млн. кожній) в обмін на остаточне скасування санкцій РБ ООН, а 19 грудня того ж року глава зовнішньополітичного відомства країни

оприлюднив відмову державного керівництва від програм створення будь-якої ЗМЗ, запросивши на секретні об'єкти інспекторів МАГАТЕ. Лівія приєдналася до відповідних міжнародних угод і сплатила компенсацію постраждалим від вибухів у західноберлінській дискотеці та інших терактів, що разом із проголошеним курсом на здійснення ринкових перетворень (за збереження державного контролю над ключовими галузями) забезпечило розморожування й нормалізацію взаємин країни з Євросоюзом (у квітні 2004 р. М.Каддафі здійснив офіційний візит до Брюсселя) та США. Зрештою, в травні 2006 р. останні цілком поновили дипломатичні відносини з Лівією, а наступного місяця зняли з неї звинувачення у сприянні тероризму.

Як наслідок, країни Євросоюзу, Канада, Корейська Республіка й КНР негайно активізували торговельно-економічні зв'язки з Тріполі, зокрема, італійська нафтогазова компанія „Ажип” взялася за \$5,5-мільярдний контракт з видобутку природного газу на заході Лівії і його транспортування до Сицилії 600-км газопроводом по дну Середземного моря з пропускною здатністю 10 млрд. куб. м на рік. Лівійський уряд, у свою чергу, зосередився на реалізації до 2025 р. інвестиційної програми із залучення \$ 40 млрд. для розвитку приватного сектору й диверсифікації джерел надходжень до держбюджету. Для зрошення додаткових земель (у країні використовується не більше 2 % угідь) за участю південнокорейського капіталу реалізовується \$ 25-млрд. проект „Велика штучна ріка” з підведення води з підземних родовищ на півдні Лівії на узбережжя Середземномор'я. У 2007 р. ВВП 6-мільйонної Лівії за ПКС склав \$ 78,79 млрд., що забезпечило найвищий у регіоні (й 3-й в Африці) показник на душу населення - \$ 13100, причому приріст його склав 5,4 %, а золотовалютний резерв сягнув \$ 69,51 млрд.

Успіхи національно-визвольного руху в Індокитаї, а також загальне падіння престижу Франції після Другої світової війни активізували **боротьбу алжирського народу**. У 1949 р. в Каїрі було створено Алжирський революційний комітет під керівництвом Ахмеда Бен-Белли (1918), за участю якого через 5 років оформився Фронт національного визволення (ФНВ). Йому протистояли 30 тис. солдат і жандармів,

розквартированих у країні, до того ж саме в Алжирі (Сідді-бель-Аббес) знаходилася штаб-квартира Французького іноземного легіону. Європейські колоністи становили 11 % населення країни і займали ключові посади в її господарстві, Алжир вважався частиною національної території Франції, тому більшість поселенців не допускали навіть думки про його незалежність.

Збройне повстання почалося в ніч на 1 листопада 1954 р. (нині ця дата відзначається як День революції – головне національне свято) одразу в кількох районах країни. На думку радикальних керівників ФНВ, необхідно було „пролити таке море крові, якого б уже нічим не можна було засипати”, тому боротьба швидко набрала винятково жорстоких форм. У багатьох випадках французи вбивали не лише озброєних повстанців, а й підозрюване в співпраці з ними мирне населення, до 1960 р. араби втратили лише вбитими близько 250 тис. осіб. У свою чергу, повстанці відповідали не менш кривавими акціями проти французьких колоністів та арабів - прибічників єдності з метрополією.

Прагнучи ліквідувати бази ФНВ, французи створювали в сільській місцевості „смути ізоляції”, з яких виселяли всіх мешканців, нищили розташовані там криниці й іншу соціальну інфраструктуру. Для припинення поставок зброї з Тунісу вздовж кордону колонізатори збудували 300-км систему контрольних і оборонних споруд під назвою „лінія Моріса”, а на вимогу генерал-губернатора Алжиру кількість каральних військ була збільшена до 225 тис. чол. Ефективним виявилось й організоване за допомогою вертольотів патрулювання охоплених повстанням районів, тому, зазнавши поразки в сільській місцевості, повстанці вдались до нової тактики „війни в місті”. Вони розпочали „бомбову війну”, влаштовуючи вибухи в кав'ярнях, трамваях і кінотеатрах. Однак, незважаючи на великі воєнні фінансові видатки, метрополія не мала наміру відмовлятися від свого володіння, особливо після відкриття в 1956 р. у Сахарі нафтових родовищ (нині вони оцінюються у 1,75 млрд. т і є другими за обсягом у регіоні та 4-ми в Африці).

Але як і під час „брудної війни” в Індокитаї, в метрополії піднялася хвиля громадського осуду методів ведення антиповстанських операцій; щоб продемонструвати журналістам відсутність довготривалих наслідків тортур електричним струмом, які

були основним методом допиту полонених партизанів, генерал-майор **Ж.Массю**, а згодом і численні офіцери його повітрянодесантної дивізії добровільно піддавали себе аналогічним тортурам. Однак ця акція викликала ще більшу критику армії, особливо із середовища лівої інтелігенції, а США були незадоволені перекиданням до Африки значних контингентів французьких військ, що послаблювало стратегічні тили НАТО. З постійними протестами проти французької політики в Алжирі виступали арабські й азійські країни, лише з великими труднощами Парижу вдалося уникнути винесення ГА ООН рішення, яке б засуджувало алжирську війну.

Побоюючись державного перевороту, французьке керівництво в травні 1958 р. звернулося до генерала де Голля з пропозицією очолити країну й своїм авторитетом покласти край уособицям. Прихильники війни за Алжир до переможного кінця з надією сприйняли його повернення до влади, однак уже під час першого свого візиту до колонії в якості прем'єр-міністра генерал висловився за зрівняння в правах усіх мешканців країни, незалежно від їхнього расового чи етнічного походження, й проведення конституційного референдуму. На ньому більшість учасників (ФНВ закликав до бойкоту референдуму) проголосувала за план збереження Алжиру в складі Франції з одночасним розширенням прав місцевого населення. Але, переживши еволюцію своїх поглядів, де Голль наприкінці 1959 р. схилився до думки мирним шляхом передати владу над Алжиром представникам арабського населення і в червні наступного року розпочав франко-алжирські переговори. Для визначення ж майбутнього статусу колишньої колонії 8 січня 1961 р. було проведено загальнонаціональний референдум з алжирського питання. Тоді за незалежність висловилися понад 65 % учасників опитування в Алжирі та 75 % - в самій Франції. Дізнавшись про результати референдуму, незадоволені французькі офіцери створили Організацію секретної армії (ОАС), яка здійснила 21 квітня спробу державного перевороту в Алжирі. Проте на заклик генералів-бунтівників відгукнулося лише кілька підрозділів парашутистів і частина Іноземного легіону, уряд, перекинувши з метрополії до Алжиру свіжі підкріплення, після триденних боїв придушив заколот.

Повномасштабні переговори про надання Алжиру незалежності розпочалися в курорті Евіан на Женевському озері 18 травня 1961 р. Та лише 18 березня 1962 р. сторони підписали кінцевий документ, що передбачав проведення в Алжирі 1 липня того ж року референдуму з питання проголошення незалежності. Цього разу 90 % учасників проголосувало за відокремлення від Франції, але водночас Алжир погодився на 3-річний перехідний період, упродовж якого Париж міг зберігати на його території свій військовий контингент, а колоністи отримували подвійне громадянство з правом подальшого вибору між французьким та алжирським, французи повинні були профінансувати відбудову країни й спільну розробку нафтових родовищ у Сахарі.

Після запеклої, але короткочасної сутички за владу між „польовими командирами” й „зовнішньою” Армією національного визволення (АНВ), що базувалася в Тунісі, 25 вересня 1962 р. Установчі збори проголосили створення **Алжирської Народної Демократичної Республіки (АНДР)**. Нова держава з перших днів свого існування стала на шлях радикальних реформ, а ФНВ взяв курс на побудову „соціалізму в рамках національних цінностей та ісламу”. В два етапи було здійснено досить радикальну аграрну реформу, в ході якої селяни за незначний викуп і при умові вступу в кооператив отримували конфісковану землю колоністів і поміщиків. Націоналізація нафтових і газових родовищ певною мірою стабілізувала економіку країни, у відносно короткий термін були створені основи сучасної важкої промисловості.

Але вже наприкінці 70-х рр. 5-річні плани з настановою на прискорену індустріалізацію країни виявили неефективність державної економіки, що до певного часу гасилася прибутками від експорту нафти й природного газу. Кооперативи й інші форми колективної праці на селі також стали нерентабельними, після евакуації 800 тис. колоністів самодостатній у продовольчому відношенні Алжир став задовольняти свої потреби у продукції сільського господарства лише на 30 %. З кінця 80-х рр. керівництво

АНДР приступило до переведення господарства на рейки ринкової економіки, були зняті обмеження на іноземні інвестиції, включно з вивезенням прибутків, прийнято рішення про допущення іноземного капіталу у нафтогазову промисловість. У результаті здійснення у 1988 р. чергової аграрної реформи державні господарства соціалістичного типу були розпущені, а на їхній основі створено бл. 22 тис. дрібних кооперативів, частину земель передали одноосібникам.

Однак після прийняття 23 лютого 1989 р. нової конституції країни, що дозволяла багатопартійність, Алжир зіткнувся з **фундаменталістською загрозою**, коли в першому турі дострокових парламентських виборах у грудні 1991 р. перемогу здобув Ісламський фронт порятунку (ФНВ тоді виборов лише 16 місць). Але військові анулювали результати виборів, заборонили ІФП, запровадили в країні надзвичайний стан і розгорнули бойові операції проти фундаменталістів, ті відповіли масовим терором, що забрав життя не менш як 120 тис. чол., бл. 1 млн. чол. стали біженцями, а загальні збитки від дій ісламістів оцінюється в \$ 20 млрд. Лише в січні 2000 р. „Армія ісламського порятунку” - збройне крило ІФП заявила про саморозпуск, хоча окремі „польові командири” не склали зброю й продовжують антиурядову боротьбу.

Завершення в цілому кривавої громадянської війни й налагодження конструктивного діалогу з Євросоюзом та НАТО населення країни небезпідставно пов'язує з ветераном Війни за незалежність і экс-міністром закордонних справ Абдельазізом Бутефлікою (1937), який двічі обирався на 5-річний термін президентом АНДР, здобувши в останньому випадку вже в першому турі 8 квітня 2004 р. 83,5 % голосів. Саме з його ініціативи 29 вересня 2005 р. на референдумі було схвалено **Хартію миру й національного примирення**.

На парламентських виборах 17 травня 2007 р. реформований ФНВ зберіг відносну більшість у нижній палаті - Національних народних зборах (136 місць із 389-ти), які обираються на 5-річний термін, а також домінує у впровадженій останньою редакцією конституції від 28 листопада 1996 р.

верхній палаті (Рада нації), третина якої призначається президентом, а решта (96 депутатів) – обирається на непрямих виборах на 6-річний термін із членів місцевих народних комунальних зібрань. Провідне місце в політичній системі АНДР належить президентові, що очолює Вищу раду безпеки, призначає й звільняє главу уряду (з 24 травня 2006 р. – генеральний секретар ФНВ Абдельазіз Бельхадем (1945)), суддів, керівників органів безпеки й органів місцевого самоврядування, а під час парламентських канікул чи в період між сесіями може здійснювати законодавчу діяльність виданням ордонансів.

Завдяки підтримці з боку МВФ у здійсненні **макроекономічних реформ** (у 2006 р. Паризький і Лондонський клуби погодилися реструктуризувати більшу частину зовнішньої заборгованості, що скоротилася до \$ 5 млрд.) і збереженню високих цін на енергоносії на світовому ринкові, приріст ВВП за ПКС у 2007 р. сягнув 4,6 % і склав \$ 8100 на душу населення, країні вдалося накопичити \$ 99,33 млрд. золотовалютного резерву. Але в АНДР досі не подолані наслідки гострої внутрішньополітичної кризи, за офіційними даними чверть населення живе нижче межі бідності, безробіття становить 15,7 %, більше 1 млн. алжирців змушені шукати роботу у Франції й інших державах Західної Європи.

В **Тунісі** після закінчення Другої світової війни французи вдалися до обмежених реформ, бажаючи залучити до управління протекторатом лояльні до метрополії сили. Але скликаний 23 серпня 1946 р. з ініціативи головної патріотичної партії - „Нового дестуру” (арабською – „нова конституція”, ств. 1934 р.) Національний конгрес прийняв Декларацію незалежності, в якій проголосив „невід’ємне право туніського народу здобути недоторкану незалежність” й одразу ж після цього був розігнаний поліцією. Наступний етап національно-визвольного руху почався після того, як у вересні 1949 р. до країни повернувся з еміграції генеральний секретар „Нового дестуру” Хабіб Бургіба (1903-2000). Він висунув програму „почесного компромісу”, за якою в рамках протекторату мала бути розширена внутрішня автономія й арабізований адміністративний апарат країни. Однак Париж швидко

відмовився від попередніх домовленостей і припинив переговори, у відповідь „Новий дестур” закликав народ до активної боротьби, було сформовано підпільну Армію національного визволення.

Незалежні арабські й азійські країни звернулися 14 квітня 1952 р. до РБ ООН з вимогою примусити Францію надати Тунісу внутрішню автономію й визначити чіткий графік етапів надання повної незалежності, але Париж відмовився від обговорення цього питання. І все ж внаслідок постійного погіршення ситуації в протектораті французький уряд погодився на встановлення нових параметрів дипломатичних стосунків із Тунісом: 3 червня 1955 р. було укладено угоду про надання країні широкої внутрішньої автономії. Переговори продовжилися й завершилися 20 березня 1956 р. (День незалежності) підписанням угоди про повну незалежність Тунісу, через 7 років Франція евакуювала свою військово-морську базу з Бізerti.

Протягом усього періоду незалежності для внутрішньополітичного розвитку **Туніської Республіки**, проголошеної 25 липня 1957 р., був властивий високий ступінь стабільності, що забезпечувався монополією на владу „Нового дестуру” (з 1964 р. - Соціалістична дестурівська партія, з 1988 р. – Демократичне конституційне об’єднання (ДКО)). На виборах 24 жовтня 2004 р. до Палати депутатів із 5-річним терміном повножень ДКО здобуло 91,6 % голосів і 152 мандати з 189-ти. У липні 2005 р. в рамках **політики „дозованої демократії”** було сформовано верхню палату парламенту – Палату радників (126 місць), третина якої призначається президентом, а решта членів обирається на 6 років муніципальними радниками, депутатами, мерами й профспілками. Палата радників є консультативним органом без права законодавчої ініціативи, але її згода потрібна для затвердження законопроектів, ухвалених Палатою депутатів.

За формою правління Туніс – президентська республіка, яку після усунення 7 листопада 1987 р. від влади „довічного президента” Х.Бургіби (**„жасминової революції”**) очолює колишній прем’єр-міністр Зін аль-Абідін Бен Алі (1936). Він підтримує діалог із опозиційними партіями в якості противаги ісламським фундаменталістам, залишаючи за ДКО виключне право на проведення

демократичних перетворень. Виступи ісламської опозиції, очолюваної фундаменталістською партією „Нахда”, на поч. 90-х рр. були жорстко придушені, її активісти на політичних процесах отримали суворі вироки. На міжнародній арені Туніс дотримується **концепції „всіх азимутів”**, тобто розвитку дружніх відносин з різними державами. Країна відіграє активну роль у Барселонському процесі й виступила ініціатором створення 17 лютого 1989 р. **Союзу арабського Магрибу** за участю також Алжиру, Лівії, Мавританії й Марокко.

10,3-млн. Туніс посідає провідні позиції у „третьому світі” за рівнем комп’ютеризації, традиційно виступає експортером не лише кваліфікованої робочої сили, але й лікарів, інженерів, викладачів у арабські й африканські країни. За даними Світового банку, Туніс – єдина арабська й друга (після Маврикію) африканська країна, що входить у десятку найбільш динамічних держав „третього світу”. У 2007 р. її ВВП за ПКС склав \$ 77,16 млрд., тобто \$ 7500 на душу населення за 2,9 % інфляції. Показово, що 90 % сільськогосподарських угідь, які дають майже 15 % ВВП і на 80 % забезпечують країну продовольством, належать приватному секторові.

В повоєнному **Марокко**, з огляду на посилення очоленого Партією незалежності („Істікляль”) національно-патріотичного руху, французька колоніальна адміністрація також змушена була провести низку реформ. Але незадоволені їхніми повільними темпами й обмеженим характером, націоналісти організували в квітні 1947 р. хвилю потужних демонстрацій, що охопила головні міста країни, наступного року тривалі антиурядові виступи відбулися в портових містах, де марокканські докери відмовлялися вантажити призначені для відправки в Індокитай зброю та спорядження. Султан Мохаммед Бен-Юсуф (1909-1961) звернувся до французького уряду з меморандумом, у якому запропонував обговорити перспективи двосторонніх відносин. Але під тиском окупаційних військ, що оточили султанську резиденцію, правитель Марокко підписав документи, якими засудив патріотичний антифранцузький рух і відмовився від більшої частини своїх попередніх вимог. Через 3 роки він був усунутий від влади і висланий на Мадагаскар.

Використавши незадоволення народу втручанням французів у династичні справи країни, „Істікляль” закликав до збройного опору, арабські бойовики вдалися до тактики індивідуального терору, лише в серпні 1953 - липні 1954 рр. марокканські партизани вчинили 355 збройних нападів та 390 актів саботажу. Восени 1955 р. до країни почали прибувати підрозділи створеної в Алжирі Визвольної армії Магрибу. Ситуацію вдалося нормалізувати лише після повернення екс-султана із заслання: 5 листопада 1955 р. французький уряд офіційно визнав Бен-Юсуфа законним правителем Марокко, а наступного дня погодився визнати незалежність колишнього протекторату. Після двосторонніх переговорів повномасштабну міждержавну угоду, що підтвердила визнання Францією незалежності Марокко, було підписано 2 березня 1956 р., Іспанія визнала марокканську незалежність 5 квітня 1956 р. 14 серпня 1957 р. султан Мохаммед Бен-Юсуф прийняв титул короля під іменем Мохаммеда V.

За правління його сина – короля Хасана II [1961-1999] в країні було поетапно проведено **політичну реформу**: 10 березня 1972 р. прийнято чинну конституцію, яка відповідно запозиченої у Франції концепції „раціоналізованого парламентаризму” обмежила законодавчу владу Палати представників (325 депутатів, які обираються за мажоритарною системою на 5 років, 30 місць гарантовано закріплено за жінками); у 1980 р. – ухвалено поправку до основного закону, що проголосила королівство конституційною монархією; 4 вересня 1992 р. чергові поправки до Основного закону посилили роль уряду, чий керівник дістав повноваження на здійснення регламентарної влади, а 13 вересня 1996 р. було запроваджено верхню Палату радників, що складається з 270 місць, які заміщаються на 9 років депутатами, обраними місцевими радами, професійними організаціями й робітничими синдикатами. На парламентських виборах 7 вересня 2007 р. до Палати представників відносну більшість здобула лівоцентристська Партія незалежності („Істікляль”, засн. 1943, 52 місця), на другому місці опинилася ісламська Партія справедливості й розвитку (46 місць), третє місце посів новостворений Народний рух із 41-м мандатом.

Майже 34-млн. Марокко залишається аграрною країною (в сільському господарстві зайнято 50 % економічно активного населення) з відносно розвиненою гірничовидобувною промисловістю (фосфати, кобальт, марганець, свинець, цинк), з 1983 р. під наглядом МВФ і МБРР уряд здійснює курс на стимулювання приватного підприємництва з переважаючим залученням іноземного капіталу (політика „структурного оздоровлення й строгої економії”). Але до сьогодні держава відіграє вирішальну роль у гірничовидобувній галузі, контролює зовнішню торгівлю й енергетику. У 2007 р. зростання ВВП за ПКС склало лише 2,1 %, забезпечивши \$ 3800 на душу населення, щоправда, за збереження низької інфляції – 2,1 %.

Але тяжкий спадок колоніальної доби й територіальні суперечки із-за багатих на мінерально-сировинні ресурси районів швидко далися взнаки у регіональних відносинах, особливо гостра ситуація склалася навколо можливості національно-державного самовизначення **Західної Сахари** (266 тис. км²), заселеної протягом XIII-XV ст. єменськими племенами. Хоча місцеве суспільство так і не переросло рамки родоплемінного ладу, Іспанії лише на сер. 30-х рр. XX ст. остаточно вдалося встановити своє колоніальне панування над країною, де зосереджена чверть світових розвіданих запасів високоякісних фосфатів, а також перспективні родовища урану, залізних і мідних руд, ртуті, калійних солей.

ООН неодноразово закликала Іспанію звільнити Західну Сахару, де за підтримки Алжиру в 1973 р. був створений ліворадикальний Народний фронт визволення Сегієт-ель-Хамра і Ріо-де-Оро (Фронт ПОЛІСАРІО), що розпочав бойові дії проти колонізаторів. Проте марокканський король Хасан II на підставі того, що в минулому Західна Сахара була частиною держави Альморавідів, заявив про свої права на північну частину країни, а Мавританія висунула претензії на південну. Тому, всупереч рішенням ООН, 14 листопада 1975 р. у Мадриді було укладено угоду про передачу колонії під тимчасове управління Марокко й Мавританії, а Хасан II з метою “реінтеграції Сахари” Хасан II організував т. зв. „**зелений марш**” півмільйона переселенців. Одночасно на територію Західної Сахари вступили марокканські й мавританські війська, у відповідь Фронт

ПОЛІСАРІО розгорнув активні бойові дії й 27 лютого 1976 р. проголосив **Сахарську Арабську Демократичну Республіку** (САДР, президент – генеральний секретар Фронту ПОЛІСАРІО М.Абдельазіз, прем'єр-міністр – А. Талеб Умар), її „уряд у вигнанні” знайшов політичний притулок в Алжирі, що не визнавав Мадридської угоди.

Невдовзі бійці Фронту ПОЛІСАРІО здійснили рейд на Нуакшот - столицю Мавританії, після чого в липні 1978 р. в ній унаслідок спричинених конфліктом фінансово-економічних труднощів стався державний переворот. Військовий комітет національного порятунку денонсував союзну угоду з Марокко й у серпні 1979 р. відмовився від претензій на Ріо-де-Оро та вивів звідти мавританські війська, цей район анексувало Марокко. На поч. 1982 р. САДР визнали 26 африканських держав, на підставі чого вона була прийнята в ОАЄ, Марокко натомість вийшло з цієї континентальної організації й протягом 1981-1987 рр. спорудило 2,5-тисячокілометровий „оборонний вал” навколо фосфатних родовищ, що знизило ефективність бойових операцій Фронту ПОЛІСАРІО. Лише після цього ворогуючі сторони принципово схвалили пропозиції ООН щодо припинення вогню й організації референдуму під міжнародним контролем. 6 вересня 1991 р. набула чинності угода про припинення вогню в Західній Сахарі, що до сьогодні дотримується обома сторонами, в односторонньому порядку Фронт ПОЛІСАРІО звільнив усіх марокканських військовополонених, але Марокко всіляко затримує здійснення розробленого колишнім особистим посланником Генерального секретаря ООН, экс-держсекретарем США Дж.Бейкером „**Мирного плану самовизначення народу Західної Сахари**”, не погоджуючись допустити до голосування бл. 150 тис. біженців (3/4 корінного населення), які перебувають у таборах біля м. Тіндуф на території АНДР.

Питання для самоконтролю

1. Як природно-кліматичні умови регіону впливають на господарський розвиток держав Магрибу?
2. Які особливості цивілізаційного розвитку Арабського Заходу?

3. Чим характеризується система джамахірії в Лівії?
4. Які труднощі спіткали Алжирську Народну Демократичну Республіку в процесі демократизації й ринкових перетворень?
5. Чим характеризуються державний лад і зовнішня політика Тунісу й Марокко?
6. Що заважає вирішенню проблеми Західної Сахари?

3.9. Тропічна й Південна Африка

Тропічна й Південна Африка („Африка на південь від Сахари” (Africa South of the Sahara) в англійській науковій літературі, „Чорна Африка” (L’Afrique Noire) – в французькій) обіймає трохи більше двох третин континенту й цілком розташована на південь від північного тропіка (Мавританія, як зазначалося вище, відноситься до Магрибу, а Судан – до Машрику). У свою чергу, Тропічна й Південна Африка поділяється на три країнознавчі регіони: 1) **Західну й Центральну Африку** (23 держави, від острівної Республіки Кабо-Верде й найзахіднішої материкової Республіки Сенегал до Центральноафриканської Республіки (ЦАР) й найбільшої в макрореґіоні Демократичної Республіки Конго (ДРК)); 2) **Східну Африку** (9 країн, від наймолодшої африканської Держави Еритрея до Об’єднаної Республіки Танзанія) і 3) **Південну Африку** (14 держав, від Республіки Ангола до Республіки Сейшельські Острови й найрозвиненішої на континенті Південноафриканської Республіки (ПАР)).

Це - компактний макрореґіон із слабкою розчленованістю поверхні й середньою висотою над рівнем моря в 750 м, що поступається лише Азії (950 м); найвища точка – 5895-м „мертвий” вулканічний масив Кіліманджаро (на суахілі – „гора Бога холоду”) поблизу кордону Танзанії з Кенією. Узбережжя макрореґіону – прямолінійне, майже не має зручних бухт і заток, у тропічних водах Атлантичного й Індійського океанів супроводжується кораловими рифами, тому розвиток портового господарства вимагає тут чималих капіталовкладень. Найбільша затока – Гвінейська належить до Атлантики, серед її о-вів виділяються о-ви Зеленого Мису, Сан-Томе і Принсипі (однойменна республіка, обидві країни – в минулому португальські колонії). В Індійському океані неподалік від африканського узбережжя знаходяться крупні о-ви Пемба, Занзібар (належать Танзанії), Мадагаскар (за своєю площею перевищує колишню метрополію – Францію), а також вулканічного походження Коморські, Сейшельські о-ви й Маврикій, на яких розташовані однойменні республіки.

Для рельєфу Тропічної й Південної Африки характерні ступінчаті рівнини, плато, плоскогір’я й нагір’я, увінчані численними вершинами та вулканічними конусами. Вони розташовані переважно всередині макрореґіону, займаючи просторі тектонічні

впадини (Чадська в Західній Африці, Конго - в Центральній, Калахарі на півдні), більшість височин і хребтів розташовані на околицях материка, низовини – головним чином уздовж морських і океанських берегів. Найбільше Ефіопське нагір'я лежить у середньому на висоті 1800-2000 м, його найвища точка – гора Рас-Дашен (4620 м). На південь від р. Лімпопо над пустелею Калахарі сходами піднімаються Драконові гори з найвищою вершиною Табана-Нтленьяна (3482 м), а на крайньому півдні материка здіймаються складчасто-глибові Капські гори (висота до 2325 м). Східну окраїну макрорегіону на протязі 6,4 тис. км перетинає меридіональний пояс глибинних розломів у земній корі – Східноафриканська рифтова система. Більша частина вузьких глибоких впадин заповнена озерами – Рудольф, Вікторія (друге за величиною прісне озеро у світі після о. Верхнього у Північній Америці), Альберт, Танганьїка, Малаві та ін. Уздовж лінії розломів височать згаслі й діючі вулкани, у т.ч. найбільші вершини Африки Кіліманджаро та Кенія (5199 м), південніше розташовані величезні поклади уранових руд. Біля 6 млн. років тому в районі рифту відбувалися численні виверження вулканів і землетруси, внаслідок чого радіоактивні руди опинилися на поверхні. На думку багатьох дослідників, саме радіація вирішальним чином вплинула на спадковість викопних людиноподібних істот і призвела до появи безпосереднього предка людини – австралопітека (від лат. *australis* – „південний” і гр. *pithekos* – „мавпа”), що пересувався на двох ногах і мав схожий на людський череп. Його рештки вперше були знайдені австралійським палеонтологом Р.Дартом у 1924 р. у південноафриканському кар'єрі Таунг.

З часом австралопітеки навчилися виготовляти кам'яні знаряддя, їхні стоянки були знайдені англійським антропологом Л.Лікі в 1959 р. в місцевості Олдувай у британській Східній Африці (тепер - Танзанія), а найдревніші викопні рештки віком 3,8-4 млн. років виявила американо-ефіопська експедиція в лютому 2005 р. в ефіопському штаті Афар. З того часу починається відлік власне історії людства, на зміну *Homo habilis* („людині умілій”) близько 1,5-1,7 млн. років тому прийшла *Homo erectus* – „людина прямоходяча”, чії найдавніші рештки знайдені також у Східній Африці. Вона оволоділа вогнем і близько 1 млн. років тому почала переселятися до Євразії. На сході ж Африки біля 200 тис. років тому з'явилася й „людина розумна” -

Номо sapiens, що бл. 90-100 тис. років тому перебралася на Близький Схід, а потім – до Південної Європи, на Кавказ і в Центральну Азію. Таким чином, як показали майже два століття пошуків, **батьківщиною людства є саме Східна Африка**: від мису Доброї Надії до Червоного моря.

В Тропічній і Південній Африці виявлені родовища майже всіх відомих видів **корисних копалин**, макрорегіон посідає перше місце за покладами марганцевих руд, хромітів і танталу, золота і алмазів, платиноїдів, титану, кобальту, ванадію, бокситів, флюориту; друге місце – за родовищами міді, азбесту, урану, берилію, графіту, сурми; третю позицію – за запасами ртуті й залізної руди. Особливо багаті на корисні копалини прилеглі до Східноафриканського рифту південний схід ДРК та сусідні райони Замбії, східна частина ПАР, а також узбережжя Гвінейської затоки (нафта й природний газ). Лише в надрах ПАР зосереджено 91 % світових запасів марганцю, 82 % - платиноїдів, 58 % - хрому, 53 % - золота, 50 % - ванадію, до 20 % алмазів.

У цілому на Тропічну й Південну Африку припадає приблизно п'ята частина всіх запасів гідроенергії планети, нею тече найбільш повноводна річка Східної півкулі – Конго (4320 км, середньорічний стік – 1450 куб. км, який опріснює океан на 75 км від берега). Але водні ресурси макрорегіону розташовані нерівномірно: найкраще забезпечені водою субекваторіальні області з їхніми щедрими опадами й багатоводними протягом усього року ріками. З віддаленням від екватора забезпеченість вологою і поверхневими водами зменшується, сягаючи мінімальних показників у Південній Сахарі, Калахарі й пустелі Наміб. В процесі колонізації Африки європейськими державами не лише океан, а й ріки були шляхами проникнення вглиб материка, тому територія низки сучасних держав (Бенін, Гамбія, Гана та ін.) витягнута вздовж річок, які течуть із внутрішніх областей. Нерідко й самі держави мають назви рік – Замбія, Нігер, Республіка Конго та ін.

Тропічна й Південна Африка – найжаркіший макрорегіон Землі, що зумовлено передусім його розташуванням в екваторіальних і тропічних широтах. У більшості районів сума активних температур складає 6000-10000°, лише на південній окраїні материка й у горах Східної Африки ці показники знижуються до 4000-6000° (у той час як для отримання врожаю навіть найбільш теплолюбної культури – фінікової

пальми потрібно всього 5000°). Така кількість тепла дозволяє вирощувати протягом року кілька врожаїв тих чи інших культур, але цьому часто заважає відсутність вологи.

Тропічна й Південна Африка, за оцінками демографів, на сер. 2007 р. мала 715 млн. чол. **населення**, тобто 10,8 % людності планети. Макрорегіон виділяється високими темпами природного приросту населення, його етнічним розмаїттям, відносно низьким ступенем урбанізації й досить нерівномірним розселенням. За своїми антропологічними особливостями воно переважно поділяється на етноси негроїдної раси (53 %) й перехідні європеїдно-негроїдні типи мешканців Джибуті, Еритреї, Ефіопії й Сомалі, а також „кольорових” ПАР. Власними антропологічними особливостями відрізняються нечисленні нині пігмеї в басейні Конго, бушмени й готтентоти Південної Африки; населення Мадагаскару – мальгаші – відноситься до південних монголоїдів. До того ж внаслідок заселення окремих районів континенту європейцями в низці країн утворилося значне за чисельністю європеїдне населення за рахунок нащадків вихідців із колишніх метрополій. На сьогодні найбільше таке населення збереглося в ПАР (9,6 %), Ботсвані (7 %) й Намібії (6 %).

Складна й **мовна карта** макрорегіону, особливо у велетенській історико-географічній області Судан, що простягнулася від Атлантики до Ефіопського нагір'я між Сахараю й Гвінейською затокою (лише в 135-млн. Федеративній Республіці Нігерія налічується більше 260-ти народностей і племен). Тут населення розмовляє кушитськими, берберськими й чадськими мовами афразійської мовної родини, ізольованими нілотськими, сахарськими, кордофанськими, західноатлантичними мовами й мовами сонгай, манде, гур, ква та ін. Зате в більшості районів Екваторіальної, Східної й Південної Африки мешкають народи банту, мови яких досить близькі між собою. Одна з них – суахілі, якою розмовляють десятки мільйонів жителів Східної Африки, стала державною в 37-млн. **Кенії** й 40-млн. Танзанії, фактично перетворившись на засіб міжетнічного спілкування в регіоні. Але водночас практично в усіх країнах на південь від Сахари в якості офіційних зберігаються мови колишніх метрополій – англійська, французька й португальська. В 49-млн. ПАР окрім англійської офіційними визнано ще 10 мов, найпоширенішими з яких є зулуська (23,8

%), коса (17,6 %) й африкаанс (13,3 %) – дещо змінена нідерландська мова нащадків білих першопоселенців-бурів. Державна мова Мадагаскару – малагасійська – споріднена з мовами Західної Індонезії, звідки в перші століття нової ери прибули предки титульного етносу.

Населення розташоване нерівномірно, і хоча середня його густота становить більше 25 чол. на 1 км², однак пустелі, напівпустелі (Сахель) й непрохідні екваторіальні вічнозелені ліси майже незаселені. З іншого боку, давні землеробські осередки на півдні Нігерії, гірничопромислові райони в ПАР, „мідний пояс” на кордоні ДРК й Замбії, низка приморських і приозерних місцевостей відзначаються високою густотою людності. Нині Тропічна й Південна Африка – безумовний регіональний лідер у зростанні населення планети, якщо в цілому на Землі в ХХ ст. воно збільшилося в 4 рази, то на „чорному” континенті – в 12-14 разів. Але за прогнозами демографів на 2025 р. чисельність людності в Африці на південь від Сахари (як і в Японії, острівній ПСА, Камбоджі, М’янмі, Непалі й Туреччині) помітно зменшиться. На сьогодні ж скорочення дитячої смертності в поєднанні з високою народжуваністю (4,1 %) й усе ще низькою середньою тривалістю життя (53 роки проти 65-ти років в Азії) призвело до того, що в Тропічній і Південній Африці багато дітей, але відносно мало (не більше 40 %) осіб працездатного віку. До того ж на макрорегіон припадає майже дві третини всіх СНІД-інфікованих у світі, в одній лише ПАР серед дорослого населення таких налічується 21,5 %, а в Бурунді й Руанді інфікована п’ята частина вагітних жінок. Близько 2/3 населення Тропічної й Південної Африки мешкає в сільській місцевості, що обумовлено аграрним характером економіки, але останнім часом позначилася тенденція до швидкого зростання міського населення. Близько третини 66-млн. населення ДРК проживає в великих містах (більше 100 тис. чол.), а в ПАР міське населення сягнуло майже 55 %.

Помітний вплив на господарську діяльність у країнах Тропічної й Південної Африки справляють місцеві традиційні **вірування**, яких дотримується загалом третина населення. Проте з кін. ХХ ст. в макрорегіоні, особливо Західній і Екваторіальній Африці, помітно зросла чисельність мусульман: в Буркіні Фасо й Чаді вони вже становлять половину населення, в Нігері – 4/5, а в Гвінейській Республіці,

Малі й Сенегалі – 9/10. Загалом більше третини населення макрорегіону сповідує християнство в його різноманітних формах, але в ДРК половина мешканців – католики, ще 20 % належить до протестантських церков, в ЦАР таких по 25 %, а в Анголі – відповідно 38 % і 15 %. Окремо стоїть 77-млн. Ефіопія, де зберегла позиції місцева православна церква, яка охоплює майже 51 % населення, ще його десята частина належить до протестантизму.

Хоча колоніальна епоха для Тропічної й Південної Африки вже стала порівняно далекою історією, її спадщина простежується не лише в політичному житті, а й у господарстві майже всіх держав макрорегіону. Для них і досі притаманні найважливіші риси відсталості **економіки**: багатоукладність; технологічна відсталість; гостре розмежування галузей високотоварного сільського господарства, що виробляє експортну продукцію, і натурального та напівнатурального, яке обслуговує місцевий попит; переважання в промисловому виробництві видобувної, головним чином гірничо-видобувної, промисловості та її зорієнтованість на експорт; домінування у вивозі мінеральної й сільськогосподарської сировини, а у ввезі – готової промислової продукції; монотоварність, тобто переважання в товарному секторі економіки й зовнішньої торгівлі більшості країн одного чи кількох продуктів (сільськогосподарських або мінеральних); залежність народного господарства від зовнішнього ринку, його кон'юнктури й коливання цін, відтак - ще більша вразливість економіки; загальна відсталість транспортної системи; завелика роль у багатьох сферах економіки іноземного капіталу. Екстенсивний розвиток сільського господарства, а також політика хаотичного позичання грошей за кордоном (сукупний борг африканських країн на поч. 2000 р. становив понад \$ 350 млрд., що у 2,5 рази більше сукупної вартості африканського експорту) призвели до руїни національної економіки в більшості з нових незалежних країн континенту.

Загальна економічна відсталість країн на південь від Сахари наочно виявляється у величині ВВП на душу населення, навіть ураховуючи ПКС. На зламі XX-XXI ст. дві третини з них відносилися до групи найменш розвинених країн, що мали відповідний показник до \$ 2 тис., а з десяти найбідніших країн світу (з ВВП менше \$ 700 на душу населення) дев'ять тоді були африканськими. Водночас, окремі держави зуміли, за

рахунок експорту цінного палива й сировини, розвитку туризму й сфери послуг, досягти досить високого показника ВВП (більше \$ 5 тис.) – Сейшели (18400), Ботсвана (14700), Маврикій (11300), Намібія (5200), ПАР (9700). І все ж у цілому Тропічна й Південна Африка є найбіднішим макрорегіоном, де ВВП формується переважно (40-60 %, а в окремих країнах до 70 %) за рахунок сировинних галузей. Серед усіх регіонів, що розвиваються, для Африки на південь від Сахари протягом 60-90-х рр. XX ст. були властиві найнижчі темпи зростання подушного ВВП (1,5 %), особливо важкими були „перехідні” до ринкових відносин 90-і рр., коли Тропічна Африка продемонструвала нульові темпи.

На порозі XXI ст. перед країнами макрорегіону залишається найголовніше завдання – завоювання економічної самостійності, тобто ліквідації однобічної аграрно-сировинної структури господарства й створення гармонійної, диверсифікованої та експортно зорієнтованої економіки, заснованої на розвитку промисловості, здатної забезпечити розширене виробництво, а також багатогалузевому сільському господарстві й високій продуктивності праці. З різним успіхом ці процеси просуваються в різних державах, але практично скрізь із великими труднощами, спричиненими міжнародними економічними й фінансовими організаціями та ТНК, що контролюються розвиненими країнами. Тому національний капітал та дрібне підприємництво в Тропічній і Південній Африці не надто розвинені, вирішальну роль у розвитку економіки досі відіграють держава й іноземний (державний і приватний) капітал, що прагне в країни з найсприятливішим інвестиційним кліматом (стабільність політичного становища, дешеві сировина й робоча сила). Традиційно держава намагалася не лише зміцнити свої позиції, але й використати в економічному розвитку такі важелі, як регулювання й планування народного господарства. Останнє, проте, набуло обмеженого характеру, навіть там, де воно формально проголошене однією із засад економічної політики (Ангола, Гвінея, Зімбабве, ДРК, Уганда та ін.). До того ж, як показав досвід, плани соціально-економічного розвитку в країнах Африки постійно не виконуються; більш-менш успішно реалізуються лише окремі урядові програми. Поступово з'ясувалося, що державний сектор зазвичай неефективний і пересичений збитковими підприємствами.

Тому в багатьох країнах, передусім колишньої „соціалістичної орієнтації” (Ефіопія, Республіка Гвінея-Бісау, Республіка Конго, Мозамбік, Танзанія та ін.) розгорнувся пришвидшений процес приватизації державних фабрик і заводів.

Традиції **національного державотворення** в макрорегіоні сягають перших століть нашої ери, коли на півночі сучасної Ефіопії виникло царство Аксум, яке в період розквіту поширило свій вплив на Нубію, Південну Аравію, Ефіопське нагір'я та північ Сомалі. У VI ст. державною релігією Аксуму стало монофізитське християнство, прибічники якого заперечували людську сутність Ісуса Христа і визнавали в ньому лише втілену божественну природу. Хоча в першій половині XI ст. Аксумське царство остаточно розпалося, створена його мешканцями цивілізація стала ґрунтом для формування християнської культури середньовічної Ефіопії, а мова геез до XIX ст. залишалася мовою ефіопської літератури й до недавнього часу – ефіопського християнського богослужіння. У XII ст. християнські князівства регіону об'єдналися під владою правителів області Ластва, однак справжнім творцем Ефіопської імперії був дев'ятий цар Тегулету - Амде-Цийон I [1314-1344], що поширив свою владу на більшу частину Ефіопського нагір'я й забезпечив державі виходи до Червоного моря та Аденської затоки. За його правління виникла легенда щодо походження правлячої династії (й царів Аксуму, що ніби-то були її предками) від біблейського ізраїльського царя Соломона [965-928].

На південь від Сахари відносно розвинені суспільства сформувалися лише в зонах безпосереднього економічного й культурного контакту з середземноморським регіоном, тобто в Західному й Центральному Судані. Протягом IV-XVI ст. у Західному Судані послідовно змінювали одна одну в якості гегемона політико-культурного життя держави Гана, Малі й Сонгай. Їхня економіка базувалася на поєднанні натурального общинного господарства з простим відтворенням і монополізацією суспільною верхівкою всіх зовнішньоекономічних контактів. Але незавершеність громадської структури наперед визначала відсутність політичної організації в сучасному розумінні. Тому використання таких термінів, як „царство”, „королівство”, „князівство” щодо доколоніальних африканських суспільств значною мірою умовне.

Після розгрому держави Сонгай у 90-х рр. XVI ст. марокканськими військами роль головних центрів транссахарської торгівлі перейшла до міст-держав хауса - Кано, Каціне, Гобіру, Замфаре та ін. На східноафриканському узбережжі за Середньовіччя також тривав розвиток системи міст-держав (Могадішо, Момбаса, Кілва та ін.), пов'язаних регулярними торговельними й культурними узами з мусульманськими країнами Близького Сходу та Південної Азії. Політична влада в цих містах належала купецькій аристократії, серед якої помітне місце посідали нащадки мігрантів із Аравійського півострова та Перської затоки. З узбережжям Індійського океану був пов'язаний і самостійний центр державності, що склався у IV-VII ст. у межиріччі Замбезі та Лімпопо на території сучасного Зімбабве. Найважливішими статтями його експорту були золото, залізо і мідь, які вивозилися не лише у внутрішні області Африки, а й на Аравійський півострів, в Індію та ПСА. У XIV-XV ст. держава Момотапа встановила контроль над величезними територіями від Замбезі до р. Вааля й від пустелі Калахарі до Індійського океану. Її правитель був верховним жерцем і воєначальником, навколо якого об'єднувалася племінна знать.

Причина помітного **цивілізаційного відставання** середньовічної Тропічної й Південної Африки полягала в застійному стані виробництва, зумовленому низкою природних та демографічних умов (збереження общинних відносин, незавершеність поділу між ремеслом і землеробством, домінування простого відтворення). Відносна ізоляція багатьох районів континенту ускладнювала обмін досвідом культурного розвитку й засвоєння досягнень неафриканських культур. Макрорегіон став об'єктом імперіалістичного поділу світу, тому на час завершення Другої світової війни в Тропічній та Південній Африці було лише три незалежні держави: визволена британськими військами від італійської окупації Ефіопія; проголошена 26 липня 1847 р. під протекцією США Республіка Ліберія та британський домініон (з 31 травня 1910 р.) Південно-Африканський Союз (ПАС). В західній частині Африки переважали французькі колонії, в східній - британські, в центральній - бельгійські й французькі, на півдні – британські й португальські.

Першою добровільно стала на шлях **деколонізації** своїх африканських володінь на південь від Сахари Франція, оскільки, порівняно бідні природними ресурсами,

вони не становили для неї великої цінності. За конституцією Четвертої республіки всі колишні колонії „чорної Африки” отримували в новоствореному Французькому Союзі статус „заморських територій” з місцевими виборними органами – територіальними асамблеями. Але, незважаючи на лібералізацію колоніального режиму, в окремих французьких володіннях відбулися національно-визвольні виступи, зокрема, в 1947 р. спалахнуло повстання на Мадагаскарі, яке з великими труднощами вдалося придушити лише регулярній армії. Остаточна ліквідація французької колоніальної системи в макрорегіоні була ініційована Ш. де Голлем, коли згідно конституції П'ятої республіки натомість Французьких Екваторіальної й Західної Африки було створено 11 автономних утворень, що спільно з метрополією увійшли до складу т.зв. Співдружності. Серед колишніх французьких колоній лише Гвінея, керована лівим націоналістом і мером Конакрі Ахмедом Секу Туре (1922-1984), згідно з результатами проведеного там референдуму, 2 жовтня 1958 р. проголосила повну незалежність.

Але невдовзі внаслідок міждержавних переговорів у 1960 р. (пізніше проголошений ГА ООН „Роком Африки”) Франція надала повну незалежність решті своїх колишніх африканських володінь: Мавританії, Малі, Чаду, Нігеру, Сенегалу, Берегу Слонової Кістки (з 1986 р. - Кот-д'Івуар), Верхній Вольті (з 1984 р. – Буркіна Фасо), Дагомеї (з 1975 р. - Бенін), ЦАР, Габону та Конго (Браззавіль). Тоді ж незалежність отримали Мадагаскар і Того, а також Східний Камерун (наступного року після референдуму північна частина підконтрольного Британії Західного Камеруну приєдналася до Нігерії, а південна - до Східного Камеруну, внаслідок чого утворилася Федеративна Республіка Камерун, з 1984 р. – Республіка Камерун). У 70-х рр. самостійними стали останні французькі колонії: Коморські о-ви в 1975 р. й Джибуті в 1977 р. Але Франція зберегла на території частини своїх колишніх колоній військові бази й у майбутньому неодноразово брала участь у врегулюванні етнічних та міжнародних конфліктів на континенті.

Британський уряд у 1948 р. ухвалив підготовлену парламентом спеціальну програму перевлаштування життя в колоніях - „Білу книгу”, в якій зазначалося, що „основна мета британської політики - довести колоніальні території до

відповідального самоврядування в рамках Співдружності в умовах, які забезпечують їхнім народам відсутність гноблення й необхідні життєві стандарти”. В рамках такого курсу офіційний Лондон намагався створювати в колоніях виборні органи самоврядування й партії з відданих представників корінного населення, а згодом передавати владу цілком незалежним національним урядам. 6 березня 1957 р. першим серед британських колоній незалежність отримав Золотий Берег, що, об’єднавшись у тому ж році з британським Того утворив згодом **Республіку Гана**. Керівником країни став відомий діяч визвольного руху, колишній політв’язень, католицький вчитель Кваме Нкрума (1909-1972). Очолювана ним Народна партія конвенту проголосила курс на ліквідацію наслідків колоніалізму, усунення віджилих напівфеодальних відносин, модернізацію економіки країни шляхом випереджаючого розвитку державного сектору. Але більшість гігантських індустріальних проектів, якими захоплювався К.Нкрума, виявилися збитковими, в Гані загострилася фінансово-економічна криза, спричинена зниженням світових цін на какао-боби. В умовах наростаючої соціальної напруги 24 лютого 1966 р. К.Нкрума був усунений від влади військовими.

У багатій природними ресурсами (1-е місце в Африці за видобутком нафти, руд олова, ніобію й танталу) Нігерії в 1954 р. було запроваджено часткове самоуправління на федеративній основі, й лише після цього, 1 жовтня 1960 р., вся повнота влади мирним шляхом була передана представникам темношкірого населення. Нігерія залишилася членом Співдружності, її генерал-губернатором і з 1963 р. першим президентом став журналіст Ннамді Азіківе (1904-1996). Упродовж 1961-1966 рр. незалежність отримали: Сьєрра-Леоне, Уганда, Гамбія, Танганьїка, Занзібар, Замбія і Ботсвана. Після кривавого конфлікту між арабською верхівкою й темношкірою більшістю в Занзібарі, що призвів до повалення султанської влади, острів об’єднався 26 квітня 1964 р. з Танганьїкою в Об’єднану Республіку Танзанія. Але острівна частина країни (о-ви Занзібар і Пемза) зберегла внутрішню автономію з власною конституцією (набула чинності в 1980 р.), президентом, урядом (Револуційною радою) й Палатою представників.

Єдиною британською колонією в Африці, де діяв збройний рух за незалежність, була **Кенія**. Ще в 1947 р. активіст панафриканського руху й колишній службовець Джомо Кеніата (1891-1978) заснував „Спілку африканської Кенії”, що поряд із національно-визвольними гаслами висувала ідею боротьби з проникненням до Африки християнських впливів, а стрижнем її соціальної програми було повернення корінному населенню угідь, що знаходилися в руках білих, арабів та індійців. У тісному порозумінні зі „Спілкою” діяла таємна організація племені кікую під назвою „мау-мау” (на честь імені лідера КНР). Після того, як у жовтні 1952 р. англійці спробували заарештувати лідерів націоналістів, у Кенії почалося повстання. Бойові дії проти партизанів та підпільників з різною інтенсивністю тривали до 1959 р., лише перекинувши до колонії з Малайї війська спеціального призначення, Британія змогла придушити виступи. У ході тривалих консультацій було досягнуто угоди про мирну передачу влади місцевому населенню й створено нову партію „Національна спілка африканців Кенії” (КАНУ). Після того, як на виборах КАНУ отримала 75 % голосів, 12 грудня 1963 р. країна проголосила незалежність, Дж. Кеніата став її першим прем'єр-міністром, а згодом і довічним президентом.

Острівні володіння Британії в Індійському океані, з огляду на їхнє воєнно-стратегічне значення, отримали незалежність дещо пізніше: Маврикій (після відділення від нього архіпелагу Чагос з о. Дієго-Гарсія, переданим Лондоном для організації військової бази в оренду США) – 12 березня 1968 р., а Сейшели – 28 червня 1975 р. Лише в Південній Родезії за потурання британської адміністрації влада опинилася в руках численної білої меншини, що 11 листопада 1965 р. самовільно проголосила „незалежність” країни. Лондон впровадив економічні санкції проти режиму Я.Сміта, але вони виявилися малоефективними. Оголошені поза законом ліворадикальні політичні організації темношкірого населення – Африканський національний союз Зімбабве (ЗАНУ) Роберта Мугабе (1924) і Африканський народний союз Зімбабве (ЗАПУ) Джошуа Нкомо (1917-1999) змушені були вдатися до збройної боротьби, згуртувавшись у 1976 р. у Патріотичний фронт. Зрештою, в грудні 1979 р. на конституційній конференції в

Лондоні було досягнуто угоди щодо припинення вогню й проведення демократичних виборів, на яких переміг ЗАНУ. 18 квітня 1980 р. була проголошена незалежна **Республіка Зімбабве**, чий уряд очолив Р.Мугабе; білій меншині конституційно на 20-річний період гарантувалася 1/5 місць у парламенті й право „вето”, а також недоторканість майна без повної компенсації його вартості.

Трагічно розвивалися події в колишній бельгійській колонії **Конго** (Леопольдвіль), де влада представникам корінного населення була передана 30 червня 1960 р., заледве після піврічного перехідного періоду. Надзвичайно строката в етнічному плані країна (більше 300 племен і народностей) площею 2,345 млн. км² виявилася неготовою до самостійного державного існування. Президент країни Жозеф Касавубу (1910-1969) не користувався авторитетом серед більшості населення, яке з підозрінням ставилося до його прозахідних симпатій, а реальні важелі влади потрапили до лівого націоналіста - прем'єр-міністра Патріса Лумумби (1925-1961). Вже після кількох тижнів правління П.Лумумба зіткнувся із серйозними проблемами: в країні бракувало національних кадрів, почалися сутички на етнічному ґрунті, масово виїжджали європейці, а найбагатша природними ресурсами провінція - Катанга оголосила незалежність. Її лідер Моїс Чомбе (1919-1969) за таємної підтримки західних власників копалень і за допомогою білих найманців швидко створив сильну армію. У громадянській війні, що розгорілася в країні, політичні суперечки переплелися з традиційною племінною ворожнечею, до Конго було введено спочатку бельгійські війська, а згодом і сили ООН. Однак після того, як П.Лумумба звернувся за прямою допомогою до СРСР, серед його прихильників стався розкол. Очолені міністром оборони Жозефом Мобуту (1930-1997) заколотники арештували прем'єра й вислали його літаком у Катангу, де він 17 січня 1961 р. був убитий. Громадянська війна з різною інтенсивністю тривала до листопада 1965 р., коли вся влада опинилася в руках Мобуту, що змінив своє європейське ім'я на африканське - Сесе Секо. У країні було проведено „африканізацію”, що полягала, зокрема, в зміні всіх європейських географічних назв на місцеві,

тому в жовтні 1971 р. Конго (Леопольдвіль) стало Республікою Заїр (з 17 травня 1997 р. – Демократична Республіка Конго).

Останньою з європейських держав, що на поч. 70-х рр. зберігала володіння в „Чорній Африці”, була Португалія, яка проводила активну колонізаційну політику, переселивши до своїх володінь (Ангола, Гвінея-Бісау, о-ви Зеленого Мису й Сан-Томе та Принсіпі, Мозамбік) лише у повоєнний період 400 тис. осіб. Попри активну партизанську визвольну боротьбу (переважно марксистських Народного руху за визволення Анголи (МПЛА, засн. 1956 р.), Африканської партії незалежності Гвінеї й Островів Зеленого Мису (ПАІГК, засн. 1956 р.) і Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО, засн. 1962 р.)), влада в португальських колоніях була передана представникам місцевого населення лише після перемоги в Лісабоні Квітневої „революції гвоздик” 1974 р. Вже 10 вересня того ж року Португалія визнала суверенітет Гвінеї-Бісау, де партизани встигли встановити контроль над більшою частиною країни, а в листопаді погодилася надати незалежність Сан-Томе і Принсіпі.

В Анголі влада передавалася 31 січня 1975 р. коаліційному урядові за участю як МПЛА, так і прокитайського Національного фронту визволення Анголи (ФНЛА) й прозахідного Союзу за повну незалежність Анголи (УНІТА). Проте вже в липні спалахнула урядова криза, а згодом і громадянська війна; політичний хаос змусив колишню метрополію евакуювати з країни близько 300 тис. колоністів, після чого гірничовидобувну промисловість Анголи вразив параліч. МПЛА, контролюючи столицю, 11 листопада 1975 р. проголосила створення **Народної Республіки Ангола** (НРА) на чолі з президентом Агостінью Нето (1922-1979). У боротьбі з конкуруючими політичними силами та південноафриканськими інтервентами МПЛА користувалися великими поставками зброї й допомогою кубинських інтернаціоналістів та військових радників із СРСР і НДР. Однак урядовим ангольським і кубинським військам так і не вдалося знищити збройної опозиції, тому після згорання програм допомоги від СРСР НРА змушена була піти на мирні переговори. В грудні 1988 р. почалася евакуація

100-тис. угруповання кубинських інтернаціоналістів, яка завершилася через три роки, а 31 травня 1991 р. за посередництва США та СРСР президент НРА Жозе Едуарду душ Сантуш (1942) і лідер УНІТА Жонас Савімбі (1934-2002) підписали в Лісабоні угоду щодо припинення громадянської війни та проведення вільних виборів, які відбулися у вересні наступного року під наглядом представників ООН. На виборах перемогла МПЛА, не визнавши їхнього результату, Ж.Савімбі продовжив партизанську боротьбу, однак, позбавлений підтримки з боку США та ПАР, не зміг претендувати на колишній вплив і невдовзі загинув.

В проголошеній 25 червня 1975 р. **Народній Республіці Мозамбік** (НРМ) до влади відразу ж прийшло ліве угруповання на чолі з Саморою Машелом (1933-1986). Вже з перших днів незалежності з країни почали виїжджати білі колоністи, внаслідок відсутності національних кадрів зупинилася частина підприємств, скоротилася площа оброблюваних плантацій, припинили роботу комунальні служби. Додаткового удару економіці країни завдали проведена форсованими темпами непродумана націоналізація, спроби колективізації сільського господарства й політичні репресії, - в Мозамбіку почався голод. Активізувався створений за підтримки Південної Родезії й ПАР опозиційний Народний рух опору Мозамбіку (РЕНАМО), під тиском економічних важелів у 1984 р. уряд НРМ (як і НРА) змушений був заборонити існування на своїй території тренувальних таборів Африканського національного конгресу (АНК, засн. 1912 р.), що боровся проти расистського режиму в ПАР, а остання, в свою чергу, припинила допомогу РЕНАМО. Коли через два роки в результаті авіакатастрофи загинув С. Машел, новий президент Жоакім Альберто Чіссано [1986-2005] нормалізував стосунки з ПАР і розпочав переговори з опозицією. 4 жовтня 1992 р. в Римі відбулося підписання мирної угоди за ангольською схемою, на проведених двома роками пізніше під наглядом ООН виборах з мінімальною перевагою перемогли представники ФРЕЛІМО, але партизанська війна не відновилася.

Останньою колонією Південної Африки, що отримала незалежність, була **Намібія**, що з 1920 р. рішенням Ліги Націй знаходилася під управлінням ПАС. Після Другої світової війни, незважаючи на неодноразові вимоги ООН та накладені за їхнє невиконання санкції, ПАС відмовився передати країну під міжнародну опіку. З 1960 р. в Намібії діяла підпільна марксистська Організація народу Південно-Західної Африки (СВАПО), що невдовзі розпочала партизанську війну, проте навіть за допомоги Анголи не змогла добитися більших успіхів. Лише в зв'язку з міжнародним тиском та економічною кризою в ПАР, що змусили останню скорочувати військові видатки, расисти змушені були піти на переговори. 22 грудня 1988 р. в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку відбулося остаточне підписання документів про врегулювання на Південному Заході Африки: тристоронньої угоди між НРА, Кубою і ПАР про надання незалежності Намібії та виведення південноафриканських військ із її території під контролем ООН, а також двосторонньої ангольсько-кубинської угоди про відведення кубинських військ на північ Анголи і поступову їхню евакуацію на батьківщину. В листопаді наступного року в Намібії відбулися вибори, на яких переконливу перемогу здобули прихильники СВАПО. 21 березня 1990 р. було проголошено незалежність Республіки Намібія, президентом якої став лідер СВАПО Сем Нуйома (1929), що очолював державу протягом 15-ти років, доки його не змінив також кандидат СВАПО – Хіфікеп'юні Похамба (1935).

Після завершення процесу деколонізації за Тропічною й Південною Африкою досить міцно утвердилася репутація **„палаючого континенту”**, де головною фігурою стала „людина з рушницею”. Протягом 60-80-х рр. в макрорегіоні сталося більше 70 переворотів, 17 повномасштабних громадянських воєн і два десятки міждержавних конфліктів, які забрали мільйони людських життів. Лише в 1990-2005 рр. у 23-х країнах відбувалися бойові дії, на які щорічно витрачалося по \$ 18 млрд., приблизно такі ж кошти були спрямовані світовим співтовариством для допомоги африканським державам. На думку вітчизняних і зарубіжних дослідників, подібний регрес став зворотнім боком більш, ніж тридцятилітнього процесу насильницького запровадження неприродних для

регіону суспільно-економічних моделей розвитку: соціалістичної (в радянській чи китайській інтерпретації) та капіталістичної (доби „первісного накопичення”). Наслідком таких експериментів стали руйнація традиційних засад громадської організації та господарського життя африканських народів, докорінна зміна всіх їхніх світоглядно-ціннісних орієнтацій.

Звичайно, чимало міждержавних і етнічних конфліктів у Тропічній та Південній Африці своїм корінням сягають періоду колоніального поділу континенту та блокового протистояння СРСР і США. Проте було б некоректно скидати всі проблеми регіону лише на історію, адже з часу закінчення „холодної війни” регіон значною мірою втратив своє стратегічне значення, вже ніхто не загрожує захопленням розташованих на ньому світових родовищ золота, міді чи нафти. Беручи до уваги відоме рішення Каїрського саміту **Організації африканської єдності** (ОАЄ) 17-22 липня 1964 р. про незмінність державних кордонів, успадкованих від колоніальної доби, слід визнати, що більшість конфліктів „другого покоління” розвиваються на власній внутрішній основі, за своєю, незрозумілою європейцям, логікою, хоча вплив зовнішніх факторів не варто скидати з рахунку. Плідним ґрунтом для появи кризових ситуацій залишається й хронічна економічна неспроможність більшості африканських держав.

В останній третині XX ст. низка кривавих міждержавних та внутрішніх конфліктів відбулася на півночі Східної Африки („**Африканському розі**”), де найбільшим джерелом напруження була перманентна політична криза в Ефіопії. Ще на поч. 60-х рр. християнська більшість країни зіткнулася з визвольним рухом у заселеній переважно мусульманами-сунітами приморській провінції Еритреї, чий федеративний статус був протиправно скасований імператорською владою. Тоді ж все чіткіше почав вимальовуватися конфлікт Ефіопії із Сомалі, що вимагало передачі населеної мусульманами прикордонної провінції Огаден. Невдоволені постійними поразками в боротьбі з еритрейськими партизанами, ефіопські військові 12 вересня 1974 р. вчинили державний переворот, усунувши

від влади перестарілого імператора Хайле Селассіє I (1892-1975), що фактично правив країною з 1916 р.

Однак новий режим виявився нестійким, у ході жорстокої боротьби за владу висунувся підполковник Менгісту Хайле Маріам (1937), який, одноосібно очоливши уряд, наказав розстріляти своїх політичних суперників прозахідної орієнтації. Невдовзі „червоний негус” уклав угоду про дружбу та співробітництво з СРСР, після чого розпочав соціальні реформи радянського зразка. Кремль припинив допомогу еритрейцям та Сомалі й переорієнтувався на підтримку „Соціалістичної Ефіопії”, що стала його вірним союзником у регіоні. Вважаючи, що Ефіопія є достатньо ослаблена державними переворотами, Сомалі зробило спробу силою захопити Огаден, а повсталі еритрейці майже повністю витіснили урядові війська зі своєї території. Несподіванкою для уряду стала й поява сепаратистського руху народу тигре, етнічно близького до титульної національності амхара. Марксистський режим тримався при владі лише завдяки збройній допомозі з боку СРСР та прибуттю до країни контингенту кубинських інтернаціоналістів. У лютому 1978 р. за підтримки пілотованої радянськими льотчиками авіації й за участі кубинських інтернаціоналістів ефіопська армія звільнила Огаден, а роком пізніше повернула контроль над провінціями Тигре та Еритреєю. Це викликало ейфорію в керівництва країни, яке відразу ж взялося за націоналізацію промисловості й суцільну колективізацію. Неефективне господарювання, що збіглося в часі з надзвичайною засухою, призвело в 1984-1985 рр. до страшного голоду, в результаті якого померло понад 1 млн. осіб, невдовзі відновився партизанський рух в Еритреї й Тигре. Ситуація для уряду стала безнадійною після виведення з країни в 1989 р. кубинських військ та припинення радянської військової допомоги. Внаслідок досягнутих на переговорах у Лондоні домовленостей М.Х.Маріам 21 травня 1991 р. зрікся влади й вилетів у Зімбабве, а через тиждень Аддис-Абебу зайняли підрозділи тигре (відтоді 28 травня відзначається в Ефіопії як Національний день).

Тимчасовим президентом країни став лідер Революційного демократичного фронту ефіопських народів (РДФЕН, створений на базі Народного фронту визволення Тиграя) Мелес Зенауї (1955). В липні того ж року РДФЕН скликав в Аддис-Абебі Конференцію з переходу до миру й демократії, що ухвалила Хартію перехідного періоду й Декларацію щодо Еритреї. Згідно останньої, 23-25 квітня 1993 р. відбувся референдум, на якому 99,8 % учасників висловилися за незалежність Еритреї, що й була, як виняток у практиці ОАЄ, проголошена 24 травня того ж року. В грудні 1994 р. Конституційна асамблея прийняла новий основний закон, що набув чинності 22 серпня наступного року й проголосив парламентарну **Федеративну Демократичну Республіку Ефіопія**, а М.Зенауї очолив уряд країни. Вона поділяється на 9 етнічних штатів і дві самоврядні адміністрації Аддис-Абеби та Дире-Дауа, причому перераховані в конституції народи країни можуть будь-коли створити власний штат і згідно ст.39 „мають безумовне право на самовизначення, включно з правом на відокремлення”. Двопалатний парламент складається з Палати народних представників, якій належить законодавча влада (547 депутатів, що обираються на 5 років за мажоритарною системою), і Палати федерації, 108 депутатів якої обираються також на 5-річний термін Радами штатів. За результатами парламентських виборів 15 травня 2005 р. РДФЕН здобув 327 місць у Палаті народних представників, опозиційна Коаліція за єдність і демократію – 109 мандатів, Об'єднані ефіопські демократичні сили – 52. Окрім прийняття законів, нижня палата обирає президента й прем'єр-міністра, затверджує склад уряду, ратифікує міжнародні договори, впроваджує податки, затверджує бюджет, оголошує надзвичайний стан і війну, схвалює загальні напрямки економічної політики. Палата ж федерації трактує конституцію, вирішує спори між штатами й забезпечує рівність та єдність народів Ефіопії.

Ще в грудні 1991 р. перехідний уряд Ефіопії ухвалив програму нової економічної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для розвитку приватного підприємництва в сільському господарстві й провідних галузях економіки. Але економічні труднощі Ефіопії, де ВВП на душу

населення в 2007 р. становив лише \$700 за ПКС й \$221 за офіційним обмінним курсом, а біля 4,6 млн. чол. щорічно потребують продовольчої допомоги, ускладнилися у зв'язку із збройним територіальним конфліктом 1998-2000 рр. з Еритреєю. Незважаючи на міжнародне посередництво, остаточна демаркація кордону затримується з огляду на відмову Аддис-Абеби поступитися спірною територією. Лише сприятливі погодні умови на Ефіопському нагір'ї дозволили країні досягти в 2004-2007 рр. 9-10 % зростання ВВП.

Набагато трагічнішим виявився перебіг подій у **Сомалі**, де тоталітарний режим генерал-майора Мохаммеда Сіада Барре (1919-1995) з припиненням напр. 80-х рр. американської допомоги остаточно втратив рештки довіри з боку населення. Опір йому очолили крупний бізнесмен Алі Махді Мохаммед і колишній посол в Індії генерал-майор Мохаммед Фарах Айдід (у перекладі з сомалійської – „людина, котру не варто ображати”). У січні 1991 р. вони повалили уряд М.С.Барре, але між переможцями спалахнула запекла боротьба за владу, що поставило під загрозу саме існування єдиної держави. Зокрема, на півночі країни (колишній британський протекторат) вже в травні того ж року старійшини клану іссак проголосили незалежну Республіку Сомаліленд (щоправда, офіційно ніким не визнану).

Щоб запобігти гуманітарній катастрофі, в квітні 1992 р. була розпочата „Операція ООН в Сомалі”, а оскільки продовольча допомога розграбовувалася ворогуючими угрупованнями, в Могадішо висадилися елітні підрозділи армії США. Проте акція здійснювалася без належної пропагандистської підготовки, й невдовзі країною прокотилися масові антиамериканські молодіжні маніфестації, сомалійці воліли померти голодною смертю, аніж опинитися під п'ятою США чи навіть ООН. Полювання за М.Айдідом із застосуванням найдосконаліших електронних методів стеження не дало бажаних результатів, а великі втрати серед пакистанських і американських військовиків пришвидшили виведення багатонаціональних сил із Сомалі й остаточну невдачу миротворчої операції в березні 1995 р.

Сомалійський альянс порятунку на чолі з А.М.Мохаммедом і Сомалійський національний альянс М.Ф.Айдіда (після його загибелі у серпні 1996 р. організацію очолив син генерала – Хусейн) – сформували власні уряди й проголосили своїх лідерів президентами країни. На додаток у липні 1998 р. на землях клану дарод полковник Абдуллахі Юсуф Ахмед задекларував так звану „Державу Пунтленд”, його „колега” Мохаммед Саїд Херші тоді ж оприлюднив плани створення на півдні країни „Держави Джубаленд”, а 1 квітня 2002 р. була проголошена ще одна „держава” – Південно-Західне Сомалі на чолі з Хасаном Мухаммадом Нуром. Внаслідок громадянської війни економіка Сомалі практично повністю паралізована, цілком зруйнована інфраструктура, фінансова система розвалилася. Хаос у Сомалі перетворив країну на плацдарм для ісламістських терористичних угруповань, зокрема, „Аль-Іттіхад Аль-Ісламі” („Ісламська єдність”), та притулок для більшості членів „Аль-Каїди”, яким вдалося вирватися з Афганістану.

У жовтні 2002 – жовтні 2004 рр. в Найробі за міжнародного посередництва відбулися переговори, що увінчалися обранням чотирма провідними сомалійськими кланами Перехідної федеральної асамблеї (275 депутатів), яка, в свою чергу, призначила президентом країни лідера Пунтленду – А.Ю.Ахмеда (1934) і прем'єр-міністром - Алі Мохаммеда Хеді (1952). Проте їхній переїзд до Могадішо затримався з огляду на захоплення столиці в червні 2006 р. силами Вищої ради ісламських судів, що поширила свій контроль на весь південь країни. Лише наприкінці грудня того ж року, за підтримки ефіопських військ, що завдали поразки ісламістській міліції, Перехідний федеральний уряд, який у листопаді 2007 р. очолив Нур Хасан Хусейн (1938) перебрався до Могадішо.

Найкривавішим етнічним конфліктом Західної Африки стала громадянська війна в найбільш населеній країні континенту - **Нігерії**. Після мирного здобуття нею незалежності в країні почався період політичної нестабільності, етнічні проблеми наклалися на релігійні й соціальні. Серед найбільших народів країни три (загалом 50 % населення) – фульбе, йоруба та хауса - сповідують іслам, а представники четвертого (18 %) - ібо - є переважно християнами-

католиками. Упродовж 1962-1966 рр. у Нігерії відбулося три військові перевороти, внаслідок чого економіка майже цілком розвалилася, й почався політичний хаос. У відповідь на переслідування ібо мусульманами підполковник Одумегву Оджукву (1933) оголосив 30 травня 1967 р. незалежність заселених цим народом південно-східних територій країни. Сепаратистська **Республіка Біафра** навіть була визнана Танзанією, Габоном, Берегом Слонової Кістки, Замбією та Гаїті; федеральний уряд підтримали СРСР, США та Велика Британія. Запросивши військових найманців з усього світу й таємно купуючи зброю у Франції та Португалії, Біафра оборонялася до середини січня 1970 р. Просування федеральних військ супроводжувалося геноцидом народу ібо, загальні втрати якого оцінюються в майже два мільйони жертв. Однак після перемоги глава військового уряду Якубу Говон (1934) зробив усе від нього залежне, аби уникнути етнічної помсти і якнайшвидше залікувати завдані війною рани.

А найближчий соратник Я.Говона і активний учасник боротьби з сепаратистами Олусегун Обасанджо (1937), що в якості командира дивізії морської піхоти особисто прийняв капітуляцію бунтівників, став першим в Африці військовим лідером, який 1 жовтня 1979 р. передав владу демократично обраному главі держави. Щоправда, після нетривалого періоду цивільного урядування в грудні 1983 р. владу знов захопили генерали. О.Обасанджо вдруге очолив Нігерію 29 травня 1999 р. як переможець президентських виборів, висунутий Народною демократичною партією (НДП). Того ж дня він декретом запровадив чинну конституцію, що закріпила президентську форму правління. Глава держави, який обирається загальнонародним голосуванням на 4-річний термін (19 квітня 2003 р. О.Обасанджо здобув другий мандат), одночасно є главою уряду й верховним головнокомандувачем. Вищий законодавчий орган влади - Національна асамблея, що складається із Сенату (109 членів, які обираються загальним голосуванням на 4 роки по три від кожного з 36-ти штатів і 1 – від федеральної столичної округи Абуджа) та Палати представників (360 депутатів з аналогічним терміном повноважень). Президент не має права

розпускати Національну асамблею, а поділ повноважень між її палатами подібний до моделі США.

Демократичний розвиток Нігерії (свідченням чого стала одногосна відмова Сенату в травні 2006 р. затвердити конституційну поправку, що дозволила б О.Обасанджо балотуватися втретє, та перемога на виборах 21 квітня 2007 р. кандидата НДП - Умару Муси Ярадуа (1951)) ускладнюється наявністю в суспільстві все ще помітних релігійних і етнічних суперечностей, на ґрунті яких час від часу спалахує кровопролиття. В північних штатах останнім часом сильні позиції здобули ісламісти. Нігерія входить у десятку найбільших світових експортерів нафти (її розвідані запаси складають 5,764 млрд. т), що забезпечує 65 % бюджетних надходжень, хоча ВВП на душу населення в 2007 р. сягнув лише \$2200 за ПКС. У 2003 р. уряд країни приступив до здійснення нової економічної стратегії, спрямованої на зміцнення національної валюти, вдосконалення банківської системи, диверсифікацію джерел прибуткової частини бюджету, посилення контролю за використанням державних коштів і боротьбу з корупцією, за рівнем якої Нігерія займає одне з провідних місць у світі. Важлива роль в економічному розвитку відводиться підвищенню інвестиційної привабливості країни й реалізації приватизаційних програм, передусім щодо нафтовидобувних і енергетичних підприємств.

Іншим трагічним моментом у розвитку сучасної Африки став конфлікт між етнічно спорідненими тутсі-скотарями („чорні сеньйори”) й хуту-землеробами („чорні раби”), коріння якого сягало доколоніальних часів, коли перші в XV ст. підпорядковували других, сприйнявши їхню мову. Локальні зіткнення між ними набули особливої сили після проголошення в 1962 р. незалежності колишніх бельгійських колоній **Руанди** та **Бурунді**. Протягом 12-ти років в них тривали етнічні чистки, під час яких хуту вигнали з Руанди значну частину тутсі й організували масове знищення народності, звинуваченої в служінні „білому колоніалізму”. Внаслідок такого геноциду лише в 1993-1994 рр. загинуло більше 1,5 млн. чол. У відповідь на звірства міліції хуту, тутсі-емігранти за підтримки Уганди в липні 1994 р. розгромили армію хуту й захопили владу в

Руанді, а через два роки формування тутсі вчинили державний переворот у Бурунді. Тепер вже біля 2 млн. руандійських і бурундійських хуту втекли до східнозаірської провінції Ківу, де зберегли свою організацію й армію, створивши „державу в державі”. Користуючись підтримкою місцевої влади, вони розпочали підготовку до реваншу, а в якості об’єкту для помсти обрали місцевих тутсі. Ті організували власні збройні загони й у жовтні 1996 р. підняли повстання, підтримане „Союзом демократичних сил визволення Конго” на чолі з колишнім соратником Че Гевари - Лораном Кабілою (1939-2001).

Війська Л.Кабіли, за сприяння урядів Бурунді й Руанди, розгорнули стрімкий наступ на Кіншасу, поклавши 17 травня 1997 р. край 32-літньому авторитарному правлінню президента Мобуту, що знайшов притулок у Марокко, де й помер восени того ж року. Новий уряд отримав військово-політичну допомогу від колишніх держав „соціалістичної орієнтації” – Анголи, Зімбабве, Намібії, Республіки Конго й Танзанії. Л.Кабіла, який швидко розсварився зі своїми союзниками-тутсі, Руандою й Угандою (почалася т.зв. **„Велика континентальна війна”**), проголосив курс на національну реконструкцію ДРК на основі соціально зорієнтованої ринкової економіки, започаткував програму конституційних реформ, а у зовнішній політиці зробив наголос на ідеях panaфриканізму й континентальної солідарності. У січні 1998 р. він відвідав Пекін і налагодив тісні стосунки з КНР та КНДР у військово-технічній і економічній сферах.

Після вбивства змовниками Л.Кабіли 16 січня 2001 р. країну очолив його син – генерал-майор Жозеф Кабіла (1971), якому вдалося в жовтні 2002 р. укласти мирну угоду з Руандою, що звільнила східні провінції ДРК. Через два місяці, за посередництва Н.Мандели, в Преторії було досягнуто комплексної угоди щодо припинення вогню й створення перехідного уряду національної єдності. Йому вдалося успішно провести конституційний референдум у грудні 2005 р., а наступного року - вибори президента, парламенту й законодавчих зібрань 10-ти провінцій та столичного округу. Ж.Кабіла здобув переконливу перемогу в 2-му турі президентських виборів 29 жовтня 2006 р., отримавши 58 % голосів;

прем'єр-міністром він призначив близького соратника П.Лумумби – Антуана Гізенгу (1925), 10 жовтня 2008 р. його змінив односторонній - екс-міністр бюджету й також член Об'єднаної лумумбістської партії Адольфе Музіто (1957). Згідно чинної конституції від 18 лютого 2006 р., двопалатний парламент ДРК складається з Національної асамблеї (61 депутат обирається на 5 років за мажоритарною системою, 439 – за пропорційною) й сенату (108 членів обираються провінційними зібраннями також на 5-річний термін). Пропрезидентська Народна партія за реконструкцію й демократію здобула 111 місць в Національній асамблеї й 22 – в сенаті, Об'єднана лумумбістська партія А.Гізенги – відповідно 34 і 2 мандати.

Нерозвинена інфраструктура ДРК, ненадійна законодавча база, корупція й недостатня відкритість державної економічної політики та фінансових операцій залишаються головними перешкодами для інвестицій і загального росту економіки третьої за площею країни Африки (після Судану й Алжиру), що забезпечує 70 % світового виробництва кобальту й 30 % - технічних алмазів. Тривала громадянська війна, що породила 3 млн. біженців і переміщених осіб, зробила з ДРК одну з найбідніших країн світу з ВВП на душу населення всього \$ 300 за ПКС. Лише з 2005 р. окреслилася тенденція до активізації гірничо-видобувного сектора, що забезпечило 7-7,5 % щорічне зростання ВВП.

У **Південно-Африканському Союзі** після Другої світової війни відбувалися процеси, цілком протилежні за своєю сутністю до загальної тенденції деколонізації регіону. В результаті виборів 1948 р. новим керівником уряду став висуванець праворадикальної Націоналістичної партії (засн. 1913) журналіст Даніель Малан (1874-1959), який свого часу добився офіційного статусу для мови африкаанс. Він приступив до створення системи расової сегрегації, що отримала назву **апартхайд** (на африкаанс - „відрубність”, англ. форма – „апартеїд”). Парламент країни прийняв низку законів, які, зокрема, під страхом кримінального покарання забороняли шлюби й статеві зносини між представниками різних рас, спільне проживання й

господарську діяльність. Для білих та темношкірих було визначено окремий транспорт, місця публічного користування тощо.

Протягом 1959-1963 рр. на базі 264-х резервацій у країні було створено десять бантустанів - територій, призначених для виключного проживання зулусів, коса, ндебеле, тсвана й інших темношкірих етносів, що мали часткову автономію. Вони становили лише 13,7 % території країни, але там купчилося 68 % її мешканців, для темношкірих працівників підприємств за межами бантустанів передбачалося право тимчасово мешкати без родин у спеціально визначених таборах. Організаційним центром руху опору чорношкірої більшості країни став АНК, який до кін. 50-х рр. користувався переважно мирними парламентськими методами боротьби, а його тогочасний лідер Альберт Лутулі (1898-1967) навіть отримав у 1960 р. Нобелівську премію миру. Але, зважаючи на безуспішність мирних засобів тиску на уряд, на поч. 60-х рр. до керівництва АНК прийшла група радикалів на чолі з сином племінного вождя коса - Нельсоном Манделою (1918), що організував бойове крило партії - „Умконто ве сізве” („Спис нації”).

З огляду на розгортання процесу деколонізації „Чорної Африки”, уряд Генріха Фервуда (1901-1966) заявив у березні 1961 р. про вихід ПАС зі складу Співдружності націй, а 31 травня 1961 р. проголосив повну незалежність країни під назвою ПАР. Її міжнародне становище ускладнилося з появою на північних рубежах нових незалежних держав, які проголосили „соціалістичну орієнтацію”, - Анголи, Мозамбіку й Зімбабве, - АНК відразу ж створив на їхній території військові бази, що дозволило суттєво зміцнити „Умконто ве сізве”. У відповідь уряд ПАР вдавався до рейдів командос проти „прифронтових держав”, за сприяння Ізраїлю таємно реалізував військову ядерну програму (було змонтовано шість боєголовок потужністю по 10 кілотонн і проведено випробувальний вибух поблизу Антарктиди) та, поєднуючи жорстоку боротьбу спецслужб і загонів цивільної самооборони білих із політикою поступок, оголосив про надання незалежності чотирьом бантустанам: Транскею, Сіскею, Бопутатсвані й Венді. Але жодна з країн світу не визнали цих маріонеткових утворень.

Тоді впродовж 1982-1986 рр. було ліквідовано практику „малого апартеїду”, що полягала в системі побутових обмежень, й легалізовано низку громадських організацій, які декларували лояльне ставлення до існуючого режиму. Але організовані АНК масові виступи згубно вплинули на рівень економічного розвитку ПАР, унаслідок припинення співпраці з країною банків Британії та США було підірвано довіру інвесторів, і почався відтік капіталу. У 1988 р. на виборах до парламенту черговий раз перемогла Націоналістична партія, що виступала за більш жорстоке поводження з чорношкірими, але її лідер Фредерік де Клерк (1936), що у вересні 1989 р. став президентом ПАР і якого вважали прихильником „сильної руки”, не виправдав покладеного на нього ультраконсерваторами довір’я, продовживши згортання політики апартеїду в рамках 5-річної програми демократичних реформ.

У лютому 1990 р. він зупинив військову ядерну програму, легалізував АНК і звільнив після 27-літнього ув’язнення Н.Манделу, а в травні того ж року на зустрічі з лідером АНК домовився про обопільне подолання насилля в ПАР. Наступного року було скасовано останні закони, на які спиралася система апартеїду, а під час візиту до США у 1993 р. Н.Мандела закликав ООН скасувати економічні санкції щодо ПАР, тоді ж спільно з Ф. де Клерком він був удостоєний Нобелівської премії миру. У ході переговорів „круглого столу” Н.Мандела та Ф. де Клерк досягли порозуміння щодо порядку проведення перших у країні загальних виборів, які відбулися 26-28 квітня 1994 р. АНК тоді отримав 62 % голосів, поміркована зулуська Партія свободи „Інката” (засн. 1975) – 10 %, а Націоналістична партія – 20 %. З того часу 27 квітня святкується в ПАР як День свободи. 9 травня 1994 р. президентом країни було обрано Н. Манделу, причому Ф. де Клерк став його другим заступником. ООН негайно скасувала всі обмеження на торгівлю та співпрацю із ПАР, визнавши тим самим остаточну ліквідацію режиму расової дискримінації в країні, а 10 грудня 1996 р. Н.Мандела підписав першу демократичну конституцію держави.

Вона встановлювала в ПАР унікальну форму правління, яку фахівці визначили „надпарламентською республікою” з елементами федералізму, оскільки 9

провінцій, що складають країну, наділені власними конституціями й широкими повноваженнями, в т.ч. законодавчою автономією. На загальнонаціональному рівні законодавча влада належить двопалатному парламентові, що складається з Національної ради провінцій (верхня палата, 90 чоловік, які обираються на 5 років від кожного провінційного законодавчого органу) і Національної асамблеї (400 депутатів, які обираються теж на 5 років за пропорційною системою). Спільне засідання обох палат парламенту утворює Конституційну асамблею, але повноваження палат в області законодавства не однакові: законопроекти можуть вноситися в будь-яку з палат, але фінансові – лише до Національної асамблеї; всі ухвалені Національною радою провінцій законопроекти передаються на затвердження Національній асамблеї й навпаки, але верхня палата не має можливості провести свій законопроект всупереч позиції нижньої палати, якщо та відхилить його чи затвердить із змінами. На виборах 14 квітня 2004 р. АНК здобув 279 місць у Національній асамблеї, опозиційний Демократичний альянс (засн. 1998) – 50, „Інката” – 28, центристський Об’єднаний демократичний рух (засн. 1997) – 9, Нова націоналістична партія – 7.

Президент (з 25 вересня 2008 р. – віце-президент АНК Кгалема Мотланте (1949)) обирається Національною асамблеєю з числа депутатів на 5 років, але не більше двох термінів. Він є главою держави й уряду, а також верховним головнокомандувачем, покликаним захищати конституцію й забезпечувати єдність нації. Президент підписує ухвалені парламентом закони, скликає палати на надзвичайні засідання, оголошує референдум і може бути відсторонений від влади шляхом винесення вотуму недовіри чи імпічменту. Основою урядової діяльності в рамках офіційної „райдужної ідеології” толерантності є стратегія „Зростання, зайнятість, перерозподіл”, що передбачає проведення в країні масштабних соціально-економічних перетворень в інтересах темношкірого населення. ПАР залишається економічно найрозвиненішою індустріально-аграрною державою Африки, що за обсягом промислового виробництва входить до двадцятки провідних країн світу. На неї припадає більше 30 % ВВП (у 2007 р. - \$ 467,6 млрд. за ПКС), 40 % промислової й 30 % сільськогосподарської продукції континенту,

країна посідає 4-е місце у світі за розробкою непаливних мінералів, їй належать провідні позиції за видобутком золота (21 % світового обсягу), металів платинової групи, ванадієвих руд, хромової й марганцевої сировини, 4-е місце за видобутком алмазів, 5-е – вугілля, 7-е – урану.

Але економічне зростання виявилось недостатнім, щоб ліквідувати безробіття, яке навіть офіційно сягає 25,5 % працездатного населення. Президент Т.Мбекі пообіцяв стимулювати ріст промислового виробництва й заохочувати іноземні інвестиції (неокейнсіанська „Ініціатива прискореного економічного зростання”), послаблюючи закони про працю та стаючи на шлях приватизації й зменшення урядових витрат. Це має забезпечити 6 % щорічне зростання ВВП до 2010 р. і дворазове скорочення рівня безробіття до 2014 р. Однак така політика зустрічає опір з боку найпотужнішого союзника АНК - Конгресу південноафриканських профспілок.

Таким чином, у перші роки після деколонізації Тропічної й Південної Африки західний світ дивився крізь пальці на диктаторські режими, вважаючи їх даниною перехідних періодів, а подекуди й необхідною умовою уникнення етнічних, релігійних та соціальних конфліктів. На думку європейських політологів, авторитарні режими в африканських країнах були необхідним злом, спричиненим надзвичайно низьким рівнем загальної політичної культури населення, що „не доросло” до демократії. У зв’язку з цим країни Заходу толерували навіть таких одіозних правителів, як напівбожевільного диктатора Іді Аміна в Уганді 1971-1979 рр. чи імператора-канібала Еддіна Ахмеда Бокассу в ЦАР 1966-1979 рр.

Ознаки **демократичних змін** в Африці на південь від Сахари з’явилися лише на поч. 90-х рр., коли відразу в 12 країнах відбулися вільні вибори. Причиною цих змін став розпад СРСР та притінення ідеологічно вмотивованої підтримки прокомуністичних режимів, з одного боку, а також остаточне засудження практики апартеїду країнами Заходу й політичні зміни в ПАР, з іншого. Серед країн, які намагаються побудувати демократичне суспільство, є навіть такі „аутсайдери” континенту, як Бенін, Гвінея, Мадагаскар, Малі, Нігерія, ЦАР.

Поряд із цим авторитарні режими утримуються при владі в Буркіні Фасо, Нігері, Республіці Конго, Зімбабве й Чаді.

Водночас досить чітко позначився поворот до кращого і в справі **миротворчості** на континенті. До активу ООН і ОАЄ (9 липня 2002 р. на саміті глав держав і урядів африканських країн ОАЄ була реформована в **Африканський Союз**, а його першим лідером став президент ПАР Т.Мбекі), окремих західних держав можна віднести успішне завершення крупномасштабної операції з підтримання миру в Мозамбіку, впевнене просування процесу національного і міжрасового примирення у ПАР, стабілізацію внутрішньополітичного становища в Анголі, Ліберії й Сьєрра-Леоне, що відкрило шлях до припинення громадянських війн у цих країнах. Були також знайдені ефективні шляхи вирішення низки складних територіальних проблем: суперечки між Чадом і Лівією щодо смуги Аузу, статусу глибоководного порту Уолфіш-Бей у Намібії та ін. Вдалося попередити ескалацію внутрішніх конфліктів у Співдружності Коморських Островів, Лесото, Свазіленді, ЦАР, а також загострення прикордонних суперечок між Нігерією й Камеруном, Еритреєю і Єменом, Намібією та Ботсваною.

Питання для самоконтролю

1. Чому Східна Африка вважається батьківщиною людства?
2. Чим характеризується етнічна й конфесійна карта „Африки на південь від Сахари”?
3. Які особливості господарського розвитку країн Тропічної й Південної Африки?
4. Чому Тропічна й Південна Африка стала жертвою колоніалізму?
5. Які особливості процесів деколонізації в регіоні?
6. Які причини етнічних і міждержавних конфліктів у постколоніальній Африці?
7. Які особливості державного ладу Південно-Африканської Республіки?

3.10. Австралія й Океанія

Австралія (7,687 млн. км²; 21,007 млн. чол.) – єдина в світі держава, що цілком розташована на одному континенті (включно з прилеглими островами, найбільший із яких – Тасманія) на стику двох океанів – Індійського й Тихого. Від Європи її відокремлюють біля 20 тис. км, від США – 11-15 тис. км, а від Індокитаю – 3,5 тис. км. Таким чином, Австралія була суттєво віддаленою від основних джерел військової напруженості, й тому її практично не торкнулися війни XX ст. (за винятком японського бомбардування м. Дарвіна навесні 1942 р.). А сьогодні одним із сприятливих факторів геополітичного становища країни є відносна близькість до „нових індустріальних держав” ПСА.

В Австралії найпростіші серед материків обриси берегової лінії, це найнижчий континент, 95 % якого - до 600 м, а найвища точка Австралійських Альп – г. Косцюшко – піднімається лише на 2229 м. У країні випадає у 5 разів менше опадів, ніж у середньому в Африці, 2/3 території Австралії займають тропічні пустелі й напівпустелі. Річок (найдовша – Муррей, 2589 км, із притокою Дарлінг - 2739 км) і озер мало, більшість із них наповнюються водою лише після злив, що трапляються не кожен рік, і зникають через пару тижнів; половина гідроресурсів країни зосереджена на Тасманії. Натомість новозеландські річки повноводні й багаті електроенергією, на Північному й Південному о-вах чимало озер вулканічного, тектонічного й льодовикового походження.

Клімат на більшій частині Австралії – тропічний пустельний, на півночі – субекваторіальний, на півдні – субтропічний, із середніми температурами січня (літо) з півночі на південь - від +28 °С до +20 °С, липня (зима) - від +24 °С до +12 °С. На південному заході й південному сході Австралії та островах Нової Зеландії, де кількість опадів сягає 1000-2000 мм на рік, кліматичні умови найсприятливіші для життя людини. З легкої руки журналістів австралійський континент називають „Зеленим”, хоча в країні переважають буро-червоні й жовті фарби випаленої на сонці пустелі. Лише 6 % країни вкрито лісами – вологими вічнозеленими на східному узбережжі, евкаліптовими (біля 600 видів)

- на південному заході й півдні та змішаними з гігантських евкаліптів (вище 150 м), вічнозелених буків і хвойних порід - на Тасманії. Із 22 тис. видів австралійської флори 90 % притаманні лише цьому континентові. В країні налічується більше 500 національних парків і більше 270 територій під охороною (5 % площі держави). На новозеландських островах ліси збереглися у важкодоступних гірських районах і займають 23 % території.

Тваринний світ Австралії й Нової Зеландії - унікальний та виключно багатий, більша його частина є ендемічною. На континенті відсутні копитні, примати й хижаки (за винятком дикої собаки дінго), тут збереглася більшість сумчастих планети (162 види, в тому числі біля 50 видів кенгуру), а також найдревніші із ссавців – яйцекладні єхидна і качконіс. Для герба країни були вибрані кенгуру і страус ему, оскільки вони ніколи не відступають назад, а рухаються лише вперед, чим і символізують прогресивний розвиток країни. Фауна Нової Зеландії є найдавнішою у світі, тут представлені унікальні види нелітаючих птахів (наприклад, ківі) та рептилій (зокрема, ящірка гатерія, що вимерла в інших частинах світу). Окремі новозеландські острови перетворені в заповідники для птахів, яких налічується 23 види.

Австралія – одна з найбагатших мінеральними ресурсами країн світу: за покладами вугілля (116 млрд. т) вона знаходиться на 4-му місці в світі, причому вугілля Ньюкаслського басейну – одне з найбільш якісних і дешевих за собівартістю видобутку. Австралія також посідає провідні місця за запасами свинцю, урану, цинку, залізної руди (15,8 млрд. т), золота й алмазів; поблизу Перта й на західному узбережжі п-ова Кейп-Йорк розташовані другі в світі після Гвінеї за обсягом (біля 6 млрд. т) запаси бокситів. Видобуваються в Австралії й сапфіри, але особливо вона славиться шляхетним опалом, що вважається національним каменем.

При поділі суходолу на частини світу Австралію, як правило, об'єднують із **Океанією** – сукупністю 13-ти островних держав, 13-ти залежних територій і штату Гаваї США в центрі й південно-західній частині Тихого океану загальною площею 1,26 млн. км², що становить менше 2 % водної поверхні, де

вони розташовані. Серед них і другий у світі за величиною (після Гренландії) о-ів Нова Гвінея (829 тис. км²) і коралові атоли, що ледве виступають над водною поверхнею, причому з наближенням до Австралії острови крупніші й густіше вкривають океан. Вони розташовані у вигляді трьох широких концентричних дуг, які зі сходу охоплюють Австралію й паралельні Великому Вододільному хребтові - гірському ланцюгові на східному узбережжі материка.

Першу дугу складають Нова Гвінея (західна половина острова належить Індонезії, східна – Незалежна (з 16 вересня 1975 р.) Держава Папуа-Нова Гвінея), Нова Каледонія (заморська територія Франції) і Нова Зеландія. До другої острівної дуги входять архіпелаг Бісмарка (належить Папуа-Новій Гвінеї), Соломонові Острови (незалежна республіка з 7 липня 1978 р.), о-ви Санта-Крус (належать Соломоновим Островам) і Нові Гебріди (з 30 липня 1980 р. – незалежна Республіка Вануату). Третю – зовнішню й найбільшу острівну дугу Океанії формують Каролінські о-ви (з 3 листопада 1986 р. – незалежні Федеративні Штати Мікронезії), Маршаллові Острови (з 21 жовтня 1986 р. – незалежна республіка), о-ви Гілберта (з 12 липня 1979 р. – незалежна Республіка Кірибаті), Тувалу (незалежна держава з 1 жовтня 1978 р.), Фіджі (незалежна держава з 10 жовтня 1970 р., республіка з 6 жовтня 1987 р.), Тонга (незалежне королівство з 4 червня 1970 р.) і о-ви Кермадек, які належать Новій Зеландії.

Геологи вважають, що острови усіх трьох дуг є рештками гірських хребтів давнього материка - Гондвани, чим і пояснюються складність рельєфу, особливості рослинного й тваринного світу та розмаїття племен, які там мешкають (лише в 5,8-мільйонній Папуа-Новій Гвінеї налічується 715 місцевих мов і діалектів). На північ і схід від цих дуг лише зрідка трапляються острови з унікальними геологією, флорою й фауною. Одні з них – вулканічного походження: Північні Маріанські Острови (з 3 листопада 1986 р. - співдружність у політичному союзі зі США), Гаваї, Самоа (західні острови – незалежна з 1 січня 1962 р. держава, східні – володіння США), Таїті й Маркізькі острови, що складають Французьку Полінезію (з травня 2004 р. – „Заморська

країна” в рамках Французької Республіки). Інші острови – коралові, як, приміром, залежні новозеландські території – о-ви Кука, Ніуе, Токелау. Відстані між архіпелагами Океанії величезні, зокрема, від Республіки Палау (остання підопічна територія ООН, що управлялася США, незалежна з 1 жовтня 1994 р.) на північному заході до о-вів Пасхи на південному сході (крайні точки Океанії) – 12,75 тис. км. Але між окремими архіпелагами й ізольованими островами проходять постійні течії: уздовж екватора - зі сходу на захід, а північніше й південніше від нього – у зворотному напрямкові. Мешканці Океанії, передусім полінезійці, ще в давнину вивчили закономірності цих течій і навчилися їх використовувати, розселившись на гігантських океанських просторах зі своєї прабатьківщини на Малайському архіпелазі.

На більшості островів Океанії здоровий і сприятливий для людини помірно жаркий тропічний або субекваторіальний клімат, лише в Меланезії (південно-західна частина Океанії, населена темношкірими австралоїдними етносами), особливо на Новій Гвінеї, він – екваторіальний і вологий, з великим перепадом добових температур у горах. Тому багатство рослинного й тваринного світу зменшується в напрямку із заходу (на Новій Гвінеї лише райських птахів нараховується 50 видів) на схід, де немає ні змій, ні крокодилів, ні малярійних комарів.

Першими людьми, що переселилися в Австралію близько 40 тис. років тому з острівної ПСА, були **аборигени** (в перекладі – „корінні жителі”), які в антропологічному відношенні представляють особливу австралоїдну расу. Вони вирізняються темно-коричневим кольором шкіри, хвилястим чорним волоссям і широким обличчям з похилим лобом та могутнім надбрів’ям. На момент прибуття європейських колоністів приблизно півмільйона аборигенів, об’єднаних у численні племена, були розкидані на величезній території й вели кочовий спосіб життя. По всьому континенту – в печерах, на крутих скелях і окремих каменях – залишилися унікальні малюнки аборигенів, що зображують їхнє повсякденне життя: полювання, танці, ритуальні церемонії й уявлення про навколишній світ. Заселення новозеландських островів почалося в IX ст. із

Центральної Полінезії народом **маорі**. Вони перейшли до землеробства й вирощування овочевих культур, жили в очеретяних хижах, а одєжу виготовляли з дикого новозеландського льону й собачих шкір. Змішавшись із місцевим австралоїдним населенням, маорі набули деяких рис, що відрізняють їх від полінезійців – південних монголоїдів.

Хоча китайські, малайські й арабські мореплавці, можливо, відвідували північне узбережжя Австралії ще за Середньовіччя, Старий Світ дізнався про цей континент лише на початку XVII ст. Раніше картографи передбачали, що такий материк існує й назвали його **Terra Australis Incognita**, тобто „невідома південна земля”. Пощастило її побачити нідерландському адміралу В.Янсзону в 1606 р. (західне узбережжя Кейп-Йорка, яке він вважав частиною Нової Гвінеї), а в 1642-1644 рр. австралійське узбережжя докладніше обстежив його земляк А.Тасман, який довів, що нова земля, названа ним на честь батьківщини „Новою Голландією”, – єдиний масив суші. Він же відкрив два острови на південний схід від Австралії, які назвав на згадку про одну з нідерландських провінцій - Новою Зеландією. Однак результати обох експедицій, що „влетіли в копійчку” Голландській Ост-Індській компанії, були нею з кон’юктурних міркувань засекречені.

Лише в 1769 р. новозеландські острови дослідив британський капітан Дж. Кук, який на узбережжі однієї з бухт підняв англійський прапор, а наступного року обстежив східне узбережжя Австралії, оголосивши і його британським володінням - Новим Південним Уельсом. Хоробрий мореплавець довів, що ніякої іншої Terra Australis Incognita в Південних морях не існує, тому в 1814 р. з ініціативи британського дослідника М.Фліндерса „Нову Голландію” перейменували в Австралію.

Англо-австралійці (89 % населення) традиційно починають свою історію з прибуття „Першого флоту” – 11-ти вітрильників під командуванням капітана А.Філіппа, що 26 січня 1788 р. (відзначається як **День Австралії**) увійшли в майбутню сіднейську бухту з партією каторжників на борту й заснували перше поселення. Оскільки на той час Британія втратила північноамериканські

колонії, Австралія на довгі десятиліття стала місцем виправних робіт, лише в 1827 р. Лондон офіційно проголосив про встановлення суверенітету над усім континентом, де з'явилися перші вільні мешканці. Тоді ж колоністами були відкриті багаті пасовиська на схід від Великого Вододільного хребта, що дало початок розвитку вівчарства, Австралія стала головним поставником шерсті для метрополії. Для забезпечення робочою силою великих вівчарських ферм Лондон ініціював вільну імміграцію з метрополії, а оскільки розвиток тваринництва вимагав розширення пасовиськ, почалося витіснення з цих земель аборигенів, а нерідко і їхнє винищення.

До сьогодні на вологому південному сході знаходяться житниці й сади Австралії, що за виробництвом пшениці посідає 7-е місце в світі, а за її експортом – 4-е. Щоправда, з огляду на кліматичні умови провідною галуззю сільського господарства як Австралії (в ньому зайнято 5 % самодіяльного населення), так і Нової Зеландії є м'ясо-молочне тваринництво. Нова Зеландія виступає світовим лідером з експорту масла і посідає 3-є місце з експорту сиру та м'яса. А за виробництвом (більше 1 млн. т) і експортом шерсті Австралія впевнено продовжує займати перше місце (у країні налічується майже 150 млн. овець), Нова Зеландія – друге.

„Золота лихоманка”, що почалася в 1851 р., викликала нову хвилю **імміграції**, причому вже з різних континентів, унаслідок чого за півстоліття чисельність населення колонії зросла в 7,5 разів до майже 4 млн. чол., вона вже забезпечувала 40 % світового видобутку золота. Здійснюючи політику „за білу Австралію”, уряд спекулював на побоюванні австралійців, що країну затоплять вихідці з Азії. Але економічний бум, який настав після Другої світової війни, й брак абсолютно „білолицих” англійців спричинили поширення імміграційних переваг спершу на скандинавів, а потім і на вихідців з Італії, Греції, Югославії, Туреччини та Лівану. З поч. 60-х рр. XX ст. намітилася певна лібералізація щодо іммігрантів з Азії (нині вони становлять 7 % населення), а на зміну настирливому бажанню примусити всіх „нових австралійців” асимілювати австралійську культуру й англійську мову прийшло усвідомлення необхідності

визнати багатоманітність культур. На 1967 р. населення країни досягло 12 млн. чол., на 1990 р. – 17 млн., на середину 2000 р. – 19,5 млн. чол. – темп зростання, який серед розвинених держав перевищив лише Ізраїль. Успішний прийом стількох мільйонів, послаблення позицій расистів і більша терпимість є одним із найважливіших досягнень новітньої історії Австралії. Більшість населення сповідує католицизм (26,4 %), а також належить до англіканської (20, % %) та інших християнських (20,5 %) церков.

Щоправда, аборигени тривалий час мешкали в резерваціях – віддалених пустельних частинах континенту, куди сторонні не допускалися, навіть у переписах населення вони не враховувалися. Лише в 1967 р. аборигени були визнані громадянами країни й отримали право на вільне пересування, а в 1972-1975 рр. лейбористський уряд Е. Гоу Уїтлема (1916) став надавати уваги потребам аборигенів, обіцяючи відкрити для них школи й захистити їхні земельні права від претензій гірничодобувних компаній. Через два десятиліття лейбористський уряд П.Кітінга (1944) розгорнув новий план із поліпшення умов отримання аборигенами житла, освіти й медичного обслуговування (їхня чисельність не перевищує 1 % населення), потурбувався про справедливіше ставлення до них з боку поліції й судів. Білих австралійців було зобов'язано консультуватися з представниками груп аборигенів щодо заходів і дій, котрі їх торкалися.

На поч. ХХІ ст. Австралія є країною зі складною **космополітичною культурою**, де збереглася певна расова упередженість щодо азійських іммігрантів. Хоча рівень інфляції за споживчими цінами знизився до 2,3 % (у 2007 р.), безробіття сягнуло 4,4 % населення, а зовнішній борг збільшився до \$ 826,4 млрд. Таким чином, для сучасної Австралії характерна парадоксальна ситуація: з одного боку країна відноситься до найрозвиненіших в економічному відношенні з ВВП на душу населення за ПКС в \$ 37300 (4-те місце в АТР після Брунею-Даруссаламу, Сінгапуру і США) та середньою тривалістю життя населення 81,53 року. У країні розвинуті хімічна, електротехнічна й

металургійна галузі промисловості, автомобілебудування. За виробництвом електроенергії на душу населення вона посідає провідне місце в світі.

З іншого боку, Австралія зберегла деякі ознаки країн, що розвиваються: сировина (кам'яне вугілля, золото, глинозем, залізна руда, цинк, мідь, нікель, алмази та ін.) складає головну статтю її експорту (у 2007 р. - \$ 142,1 млрд.), продукція обробної промисловості не витримує конкуренції з відповідними товарами ЄС, США і Японії, а в найголовніших галузях панує іноземний капітал. Щоправда, останніми роками в Австралії розпочалася структурна перебудова економіки з орієнтацією на виробництво складнішої техніки й стабільними 3-4 % темпами приросту ВВП.

Перше британське поселення **Нової Зеландії** (268,68 тис. км²; 4,173 млн. чол.) – Веллінгтон - було засноване в 1839 р. на Північному острові, у 1865 р. воно стало столицею країни. Новій колонії була відведена роль сільськогосподарського придатку Британії, тому в країні, як і в Австралії, розвивалися традиційні галузі англійського господарства: вівчарство й розведення великої рогатої худоби. На сьогодні в Новій Зеландії налічується більше 60 млн. овець, біля 10 млн. великої рогатої худоби і не менше 0,5 млн. свиней, не випадково країна контролює 25 % світового ринку молочної продукції, до того ж щороку в країні виробляється більше 1 млн. т м'яса й більше 200 тис. т шерсті.

Корінне населення – маорі, що налічувало 200 тис. чол., чинило жорсткий опір у боротьбі з колоністами за землю. Але, на відміну від аборигенів Австралії, ставлення до маорі в далекому Лондоні було досить прихильним. 6 лютого (національне свято в сучасній Новій Зеландії) 1840 р. згідно **договору Вайтангі** (від назви річки, на березі якої він був укладений), вожді маорі поступалися своїми правами й повноваженнями британській короні, а взаємін отримали гарантії володіння землями, лісовими та рибальськими угіддями й права та привілеї підданих. Це давало маорі міцну юридичну базу для опротестування незаконних захоплень земель, що трапляються й нині, а в 1867 р. маорі отримали парламентську квоту. На сьогодні новозеландці

європейського походження становлять 69,8 % населення, маорійці – 7,9 %, нащадки переселенців з інших тихоокеанських островів – 4,4 %, азійці – 5,7 %. Нова Зеландія стала країною співіснування різних культур, де практично відсутня расова дискримінація. Відносна більшість населення належить до англіканської (14,9 %), римо-католицької (12,4 %), пресвітеріанської (10,9 %) й методистської (2,9 %) церков.

Донині маловідомим залишається той факт, що не Швеція чи Данія, а далека Нова Зеландія має претендувати на роль першої держави загального добробуту. Початок її створенню поклав уряд лібералів у 1891-1912 рр., коли вперше у світі отримали виборчі права жінки (1893 р.), були впроваджені пенсії по старості й обов'язковий арбітражний розгляд трудових конфліктів, що дозволило захистити слабкі в той час профспілки. Для підтримки середніх і дрібних фермерів та стимулювання їхньої діяльності тоді ж були ухвалені закони про примусовий викуп крупних землеволодінь державою й подальший продаж землі дрібним землеробам. А через століття новозеландський уряд започаткував програму корінної реконструкції економіки, спрямовану на звільнення від концесійної залежності від Британії й побудову індустріалізованого та ринкового господарства, здатного до світової конкуренції. Держава позбулася практики опіки колективних угод із заробітної плати, належні їй підприємства були приватизовані чи перетворені на корпорації, фінансовий сектор звільнений від урядового регулювання, а ринки національних виробників – відкритими для конкуренції.

На сьогодні Нова Зеландія є індустріально-аграрною країною, де 7 % населення зайнято в сільському господарстві, 19 % - у промисловості (харчова, лісова, целюлозно-паперова, машинобудівна, хімічна й текстильна), 74 % - у сфері обслуговування. З 1993 р. в результаті здійснених заходів ринково-монетарного характеру позначилося стабільне зростання основних економічних показників; рівень безробіття (3,6 % на 2007 р.) в Новій Зеландії є одним із найнижчих серед розвинених держав, ВВП на душу населення за ПКС (\$ 27200 на 2007 р.) наближається до рівня провідних західноєвропейських країн. Нова

Зеландія посідає одне з чільних місць у світі за обсягом зовнішньої торгівлі на душу населення, прибутки від експорту (\$ 27,35 млрд. у 2007 р.) складають бл. 25 % ВВП країни.

Державний лад Австралії визначений конституцією від 9 липня 1900 р. (вступила в силу 1 січня 1901 р.), що засвідчила об'єднання шести британських колоній (Новий Південний Уельс, Тасманія, Західна Австралія, Південна Австралія, Вікторія і Квінсленд) у Співдружність Австралії (Commonwealth of Australia). Столицею країни до травня 1927 р. був Мельбурн, потім її перенесли до Канберри. Конституція Австралії вводилася актом британського парламенту, але її проект розроблявся національним конвентом за участю представників колоній і затверджувався на референдумі. Нова Зеландія не має писаної конституції, а неписану складають законодавчі акти, конституційні угоди (як-то Конституційний акт 1986 р.) й прецеденти; статус домініону вона отримала 26 вересня 1907 р. З прийняттям британським парламентом 11 грудня 1931 р. акту про Вестмінстерський статут Австралія й Нова Зеландія одержали незалежність від метрополії й стали членами Британської Співдружності націй. Повного суверенітету обидві країни набули з ратифікацією їхніми парламентами зазначеного статуту: Австралія – 9 жовтня 1942 р., Нова Зеландія – 25 листопада 1947 р.

Таким чином, Австралія й Нова Зеландія є парламентарними монархіями, главою яких номінально залишається британський монарх. Він здійснює свою владу через призначеного за поданням уряду на 5 років генерал-губернатора (з 11 серпня 2003 р. генерал-губернатором Австралії є К.Е.Брайс (1942) – перша жінка на цій посаді, генерал-губернатором Нової Зеландії 23 серпня 2006 р. призначено А.Сатьянанда (1944)). Формально генерал-губернатор наділений широкими повноваженнями, включно з правом розпуску Палати представників та призначення на державні посади, але може здійснювати їх лише „за порадою уряду”. Часом це правило ігнорувалося, й генерал-губернатор діяв самотійно, як це сталося в листопаді 1975 р. в Австралії: коли лідер опозиційної Ліберальної партії М. Фрезер (1930) зібрав достатньо голосів, щоб загальмувати

прийняття бюджету, генерал-губернатор Дж. Керр (1914-1991) вирішив скористатися своїми теоретичними повноваженнями й відправив Е. Гоу Уїтлема у відставку з посади прем'єр-міністра.

Генерал-губернатор Австралії очолює підконтрольну парламенту Федеральну виконавчу раду в складі двох чи більше міністрів та інших осіб, призначених ним, однак на практиці виконавчу владу здійснює кабінет, який засідає під головуванням прем'єр-міністра й без участі генерал-губернатора. Уряд формується з представників партії (коаліції партій), що здобула більшість у парламенті; його роль з моменту утворення Австралії неухильно зростає. Саме уряд визначає головні напрямки державної політики, використовує надане йому парламентом право на видання законодавчих актів, наділений квазісудовими функціями. Він несе колективну відповідальність перед нижньою палатою федерального парламенту – Палатою представників із 150-ти депутатів, які обираються на 3 роки за пропорційною системою з преференціями; вона ж застосовується при виборах до нижніх палат усіх штатів, за винятком Тасманії.

До складу верхньої палати – Сенату входять 76 парламентаріїв (по 12 від кожного з 6-ти штатів і по 2 від територій – Північної й Австралійської столичної), що також обираються за пропорційною системою (прохідний поріг становить 1/7 від облікового складу виборців) на 6 років зі зміною половини корпусу кожні 3 роки. Повноваження палат практично однакові, за винятком сфери фінансового законодавства, - Сенат позбавлений права вносити поправки до фінансових законопроектів. Цікаво, що Австралія стала не лише однією з перших країн світу, де було впроваджено загальне виборче право (1902 р.), а й батьківщиною т.зв. „австралійського бюлетеня”, який містив імена всіх кандидатів на виборні посади й сприяв, таким чином, забезпеченню таємниці голосування. До обмеженої компетенції місцевих органів входять лише питання охорони здоров'я, шкільного навчання й шляхового господарства.

На загальних парламентських виборах 24 листопада 2007 р. перемогу (32 місця в Сенаті й 80 – у Палаті представників) здобула лівоцентристська

Австралійська лейбористська партія (засн. в 1891 р., правляча в 1904, 1908-1909, 1910-1913, 1914-1923, 1929-1932, 1941-1949, 1972-1975 і 1983-1996 рр.); 3 грудня її лідер – фаховий дипломат К. Рад (1957) очолив уряд. Правоцентристська коаліція Ліберальної (засн. в 1944 р.) й Національної (засн. в 1916 р. як Аграрна) партій опинилася в опозиції (перебувала при владі в 1949-1972, 1975-1983 й 1996-2007 рр.). Неоконсервативна за спрямованістю своєї внутрішньої політики, Ліберальна партія на міжнародній арені продовжувала курс опонентів-лейбористів, приступивши в сер. 70-х рр. до втілення доктрини „**Австралія – середня держава**”, що передбачала першочергове забезпечення національних інтересів. У 1993 р., з огляду на підтримуваний лейбористами помітний республіканський рух, королева Єлизавета II дала принципову згоду на відповідну конституційну зміну, але остання не дістала підтримки на референдумі 6 листопада 1999 р.

Державний лад Нової Зеландії подібний до австралійського з урахуванням відмінностей, зумовлених унітарним характером державного устрою острівної країни, що поділена на 16 регіонів і 1 територію. Тому в Новій Зеландії генерал-губернатор формально очолює Виконавчу раду в складі прем'єр-міністра й міністрів, яка відповідальна перед однопалатним парламентом – Палатою представників. За підсумками референдумів 1992-1993 рр. в країні було впроваджено змішану виборчу систему (близьку до німецької), за якою на 3-річний термін в одномандатних округах за мажоритарним принципом обирається 69 депутатів, у т.ч. 7 представників маорі, а за партійними списками - 51 парламентарій. Право законодавчої ініціативи юридично належить депутатам, але фактично переважна більшість законопроектів походить з уряду.

За результатами виборів 17 вересня 2005 р. відносну більшість голосів – 41,1 % отримала правляча Лейбористська партія (засн. в 1916 р.), що провела 50 депутатів, її головний конкурент – правоцентристська Національна партія (засн. в 1936 р. внаслідок об'єднання колишніх лібералів і Партії реформ) – 39,1 % голосів і 48 мандатів. Лейбористи, що формували уряди у 1935-1949, 1957-1960, 1972-1975, 1984-1990 рр. та з 11 грудня 1999 р. (перша в Новій Зеландії жінка-

прем'єр Х. Кларк (1950)), завжди виступали з соціал-реформістських позицій і слідували гуманістичним традиціям лібералів, розширюючи соціальні гарантії й пільги для бідних, та намагалися захистити новозеландських фермерів і промисловців від коливань світових цін шляхом посилення державного контролю за збутом і розподілом.

Уже перший лейбористський уряд М. Дж. Севеджа (1872-1940) запровадив у країні сучасну систему соціального забезпечення, гарантувавши робітникам встановлений мінімум зарплати, і прийняв у 1938 р. Акт про соціальні гарантії, що на десятиліття раніше від Британії започаткував фактично безплатну систему охорони здоров'я. По завершенні Другої світової війни були введені пільги на дітей без перевірки заможності родини, чим завершилося створення цілісної та всеохоплюючої системи соціального забезпечення, при якій не існувало страху перед злиденністю як серед білих новозеландців, так і маорі. Показово, що й Національна партія, яка спирається на впливові ділові кола та фермерів, визнавала необхідність розвитку системи соціального забезпечення, але робила акцент на зменшенні ролі держави й наголошувала на важливості індивідуального підприємництва. Перший її уряд на чолі з С.Холландом (1893-1961) навіть попередив політику британських консерваторів, коли дозволив на пільгових умовах мешканцям викупати державне житло. Наступний уряд К.Халіока (1904-1983) скасував смертну кару, призначив спеціальних урядовців, які мали розбирати справи громадян, що програли їх проти урядових установ, а також запровадив компенсації при нещасних випадках і зрівняв у оплаті праці жінок із чоловіками.

До Другої світової війни Австралія й Нова Зеландія в економічному й військово-політичному відношеннях були тісно пов'язані з Британією, але після поразки Франції від гітлерівської Німеччини в червні 1940 р. Лондон попередив уряди домініонів, що вони повинні шукати захисту в США. Із захопленням японцями в лютому 1942 р. Сінгапуру Австралія опинилася безборонною перед ворогом, і лише прибуття генерала Д.Макартура й контингенту військ США, чий штаб розташувався в Мельбурні, заспокоїли громадськість. 21 січня 1944 р.

була укладена Австрало-новозеландська угода, що передбачала обмін інформацією й фактами, які викликали обопільну зацікавленість, а також створення постійного секретаріату для співпраці у вирішенні проблем повоєнного устрою в АТР. Обидві країни тоді задекларували намір заснувати спеціальну міжнародну організацію для безпеки Тихого океану й запросили зацікавлені країни приєднатися до угоди. Однак провідні держави антигітлерівської коаліції розцінили цю угоду як внутрішньополітичний аспект життя Британської імперії й не надали їй великого значення.

Тому справжнім початком самостійної австрало-новозеландської дипломатії стала угода від 6 лютого 1947 р. про створення Південно-тихоокеанської комісії для сприяння соціально-економічному розвитку народів Океанії; тоді її підписали також представники Великої Британії, Нідерландів, США і Франції. З часом Лондон і Амстердам вийшли з комісії, що поповнилася представниками 22-х нових незалежних держав і самоврядних територій, перетворившись у Тихоокеанське співтовариство (з 6 лютого 1998 р.). Але США з великим небажанням пішли на розширення своїх зобов'язань у південній частині Тихого океану, погодившись на паралельне з укладенням мирного договору з Японією створення військово-політичного блоку ANZUS (Australia, New Zealand, United States) лише у вересні 1951 р. У свою чергу, Австралія стала однією з небагатьох країн, які суттєво допомогли США в Корейській війні (4,5-тисячний контингент), а на початку 60-х рр. XX ст. - після створення Малайзії – Канберра й Веллінгтон підтримали Британію в конфронтації з Індонезією. У 1971 р. Австралія й Нова Зеландія стали учасником військово-політичного блоку ANZUK (Australia, New Zealand, United Kingdom), створеного для оборони Малайзії та Сінгапуру

Австралійський уряд прагнув довести Білому дому, що на нього можна покластися у вирішенні міжнародних проблем, і взяв участь у В'єтнамській війні (як і Нова Зеландія). Але відрядження на неї новобранців викликало суперечливу реакцію всередині Австралії й спричинило перемогу лейбористів на парламентських виборах у грудні 1972 р., після чого лівий прем'єр-міністр

Е. Г. Уїтлем ініціював надання державної незалежності Папуа-Новій Гвінеї, дипломатичне визнання КНР, припинення військово-фінансової допомоги сайгонському режиму та проамериканському уряду Камбоджі й боротьбу з расизмом усередині Співдружності націй.

У Новій Зеландії в 1984 р. лейбористський уряд Д. Лонгі (1942-2005), вчасно відчувши близьке завершення „холодної війни”, виступив проти проведення Францією ядерних випробувань на тихоокеанських атолах, заборонив доступ до портів країни американських та інших військових суден з ядерною зброєю на борту й атомними двигунами, а також проголосив Нову Зеландію та навколишню 200-мильну акваторію без’ядерною зоною, задекларувавши намір досягти перетворення на таку зону всієї південної частини Тихого океану. Для цього в серпні 1985 р. в Аваруа, адміністративному центрі Островів Кука, було скликано XVI сесію Південно-тихоокеанського форуму (заснований 5 серпня 1971 р. для сприяння регіональній політичній співпраці; 27 жовтня 2000 р. перейменований у Форум тихоокеанських островів), що об’єднував Австралію, незалежні країни Океанії й новозеландські автономні території. 6 серпня учасники форуму підписали Договір про створення без’ядерної зони у південній частині Тихого океану (договір Раротонга, за назвою острова, де він був укладений). Угода забороняла державам-учасницям виробляти, набувати чи отримувати будь-які ядерні вибухові пристрої, а також здійснювати поховання радіоактивних відходів чи інших радіоактивних речовин у межах зони дії Договору. На півдні вона проходить 60° південної широти, на півночі – екватором, на заході – між територіальними водами Австралії й Індонезії, на сході – суміщається з кордоном Договору про заборону ядерної зброї в Латинській Америці від 14 лютого 1967 р. („Договір Тлателолко”).

На поч. XXI ст. Австралія й Нова Зеландія надають підвищеної уваги контактам із державами АТР, передусім азійськими, поглибленню в ньому інтеграційних процесів, зокрема в економічній площині. Незалежно від партійного складу урядів, обидві держави займають активну позицію з низки крупних міжнародних проблем, концентруючи зусилля на роззброєнні, в т.ч.

обмеженні ядерних озброєнь і забороні ядерних випробувань, вирішенні регіональних конфліктів, захисті навколишнього середовища. Як Австралія, так і Нова Зеландія беруть помітну участь у миротворчих операціях ООН, зокрема, у Східному Тиморі й Іраку. Таким чином, Австралія й Океанія належать до найстабільніших макрорегіонів світу, де чисельно переважають малі й карликові держави переважно зі сприятливими для розвитку туризму й рекреації умовами.

Питання для самоконтролю

1. В чому унікальність тваринного й рослинного світу Австралії й Нової Зеландії?
2. Які галузі економіки є визначальними для Австралії й Нової Зеландії?
3. У чому полягає проблема аборигенів Австралії й маорі Нової Зеландії?
4. Які особливості державного ладу Співдружності Австралії?
5. Чим характеризується внутрішня й зовнішня політика Нової Зеландії?

РОЗДІЛ 4. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА

4.1. Латинська Америка як країнознавчий регіон

Латинська Америка – макрорегіон, розташований у Західній півкулі між південним кордоном США на півночі й Антарктидою на півдні. Він включає південну частину материка **Північна Америка** (Мексика, Центральна Америка, острови Вест-Індії) й материк **Південна Америка**, що розділені Дар'єнським перешийком (іноді межу між материками проводять Панамським перешийком, на якому протягом 1904-1914 рр. військове міністерство США проклало судноплавний канал). Із заходу Латинська Америка омивається Тихим океаном, зі сходу – Атлантичним. На її території розташовано 33 самостійні держави й 13 залежних територій загальною площею 22,8 млн. км², що становить біля 14 % суходолу земної кулі. Населення складає більш, ніж півмільярда чоловік, а 190-мільйонна Бразилія посідає 5-те місце в світі за чисельністю.

Етимологічно термін „латинська” відбиває основу романських мов (іспанської, португальської та французької), якими володіє абсолютна більшість мешканців регіону, але він, звичайно, умовний, оскільки в Карибському басейні поширені англійська й нідерландська мови. Термін був запроваджений французькими географами в сер. XIX ст., коли імператор Наполеон III Бонапарт виношував агресивні плани створення в Новому світі „Латинської імперії”, що включала б колишні колонії Іспанії. Тому із 40-х рр. XX ст. в Іспанії, Португалії й південноамериканських республіках набув поширення синонімічний термін „**Ібероамерика**”, запозичений із німецької літератури. На території Латинської Америки виділяють кілька субрегіонів: **Середню Америку**, або **Мезоамерику** (Мексика, країни Центральної Америки і Вест-Індії), **лаплатські країни** (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай), **андські країни** (Болівія, Венесуела, Колумбія, Перу, Чілі), причому Аргентину, Парагвай, Уругвай та Чілі іноді називають країнами „**Південного конусу**”.

Особливості **рельєфу** Латинської Америки зумовлені наявністю в її геологічній будові двох різнорідних структурних елементів: древньої південноамериканської платформи й молодшого, що й досі розвивається,

рухливого поясу Кордільєр (іспанською – „гірські ланцюги”), які в Південній Америці називаються Андами (мовою інків – „мідні гори”), їхнім відгалуженням є Антільська острівна дуга. Першій відповідають давні плоскогір’я й плато на сході Південної Америки – Гвіанське, Бразильське й Патагонське та пояс низин і рівнин у центральних районах материка – Льянос-Оріноко, Амазонська, Гран-Чако, Пампа. Пояс Кордільєр-Андів становить найдовшу в світі систему хребтів і гірських масивів, що протягнулася вздовж тихоокеанського узбережжя на 18 тис. км, найбільшою вершиною Західної півкулі є аргентинська Аконкагуа (6959 м) поблизу кордону з Чілі. А на болівійсько-перуанському кордоні розташоване найбільше з високогірних озер світу – Тітікака (3812 м, 8300 км²). Анди характеризуються частими руйнівними землетрусами (Мехіко (1985 р.), Перу (2007 р.) та ін.) й виверженнями вулканів (колумбійський Руїс (1986 р.), мексиканський Попокатепетль (2000 р.) та ін.), саме там знаходиться найвищий діючий вулкан Землі – Котопахі (5897 м, поблизу еквадорської столиці Кіто).

Складністю геологічної будови визначається багатство й різноманітність **корисних копалин** Латинської Америки, запаси яких із розширенням геологорозвідувальних робіт зростають, незважаючи на інтенсивну експлуатацію. На макрорегіон припадає 20 % світових запасів нафти, 25 % залізних і олов’яних руд та бокситів, 30 % - чорних і легуючих металів (хром, нікель, цинк, марганець та ін.), сірки та срібла, більше 40 % - мідних руд, 55 % рідкісних і розсіяних металів (алюміній, титан, стронцій, ніобій, літій, молібден та ін.). За запасами деяких корисних копалин окремі латиноамериканські держави посідають провідні місця в світі, зокрема Бразилія - за залізною рудою, ніобієм, берилієм і гірським кришталем; Чілі - за міддю, молібденом та селітрою; Мексика - за графітом і сріблом; Болівія - за літієм і оловом, Колумбія – за кам’яним вугіллям. Великі запаси нафти й природного газу зосереджені у Венесуелі (12 млрд.т нафти і 4,276 трлн.куб.м газу) й Мексиці (2 млрд.т нафти і 420,5 млрд.куб.м газу).

З огляду на своє географічне розташування переважно в низьких широтах (при цьому суходіл найбільшу площу має поблизу екватора), Латинська Америка отримує багато сонячного тепла, тому для її більшої частини характерні екваторіальний, субекваторіальний і тропічний **типи клімату** із середньомісячними температурами більше +20 °С, сезонні ж відмінності виявляються головню в зміні режиму опадів, а не температур. Це створює сприятливі умови для цілорічної вегетації рослин і дозволяє вирощувати всі тропічні плантаційні та споживчі сільськогосподарські культури. Сезонні коливання температур яскраво виражені лише на крайній півночі та півдні Латинської Америки, що заходять у субтропічні та помірні широти (в чилійській столиці - Сантьяго, наприклад, середня температура січня +20 °С, липня +8 °С, а на Вогняній Землі – відповідно +11°С і +2°С), а також у гірських районах тропічних поясів. Короткочасні різкі зниження температури (аж до південного тропіка) бувають у випадку вторгнення з високих широт холодних повітряних мас, чому сприяє переважно меридіональна спрямованість гірських хребтів. До того ж між окремими областями Латинської Америки існують великі відмінності в кількості опадів та їхньому розподілі за сезонами. Якщо в Амазонії й на тихоокеанських схилах Екваторіальних Анд сезон дощів триває практично круглий рік, а річна норма опадів сягає 10 тис. мм, то на тихоокеанському узбережжі Перу й на півночі Чилі дощі випадають не кожен рік, а пустеля Атакама є однією з найсухіших на Землі (1-5 мм опадів на рік). Кліматичні особливості Латинської Америки помітно вплинули на процес її заселення й господарського використання, досі вони створюють чималі проблеми при освоєнні нових територій. З іншого боку, завдяки відмінностям у температурі й вологості на схилах Анд та в гірських долинах можна висаджувати різноманітні сільськогосподарські культури. Тому, на відміну від інших материків і регіонів, у Південній Америці не рівнини, а гори стали осередками формування **великих землеробських цивілізацій** – ацтеків, Наска, Мочіка, Тіуанако, інків та ін.

Країни Латинської Америки найкраще в світі забезпечені **водними ресурсами**, найдовша річка планети – Амазонка (з витоків Укаялі - 6800 тис. км) є й найбільш повноводною на планеті, щороку вона виносить в океан біля 6 тис. куб. км води – 15-17 % стоку всіх річок Землі. Загалом ріки Латинської Америки мають гідроенергопотенціал більш як у 300 млн. кВт. З ґрунтів найбільш родючі знаходяться на півдні Бразильського плоскогір'я, в Середньому Чілі та на сході Аргентини (Пампа). Внаслідок тривалої материкової ізоляваності макрорегіон має своєрідну **флору** зі значною кількістю ендемічних видів, родів і навіть родин рослин. Ліси займають біля половини території регіону, а за площею постійно вологих вічнозелених екваторіальних лісів – гілеї Латинська Америка посідає перше місце на планеті. В лісах росте чимало дерев з цінною деревиною (червоне, бальса, сандалове та ін.) і рослин, які дають важливу технічну та медичну сировину (сейба, з насіння якої отримують олію, а з плодів – волокно, найголовніший каучуконос – гевея, хінне та шоколадне дерева, кока та ін.). Регіон є батьківщиною таких відомих культурних рослин як ананаси, арахіс, кабак, кукурудза, соняшник, кілька видів перцю, картопля, помідори, квасоля та ін. Тваринний світ Латинської Америки також багатий і оригінальний, ніде більше не зустрічаються лінивці, мураходиди, броненосці, американські страуси, ламі гуанако. Водночас **фауна** регіону зберегла деякі риси спорідненості з тваринним світом Південної Африки і Австралії, що свідчать про давні зв'язки з ними, зокрема, в регіоні зустрічаються представники сумчастих, характерних для Австралії.

У Латинській Америці щораз гостріше відчувається потреба пов'язання економічного розвитку з раціональним використанням і охороною природних багатств, адже, за підрахунками вчених, протягом останньої третини ХХ ст. було винищено лісів більше, ніж за попередні 400 років. Під загрозою зникнення знаходяться гілеї Амазонії – „**легені планети**”, оскільки за збереження існуючих темпів вирубки вони припинять своє існування до середини ХХІ ст. Площа територій під охороною все ще не перевищує 1 %

площі регіону (в Японії – майже 15 %, Танзанії – біля 10 %, США – більше 3 %), а пануючі методи землекористування привели до повсюдного прискорення процесів ерозії ґрунту. Зокрема, в „пшеничному поясі” аргентинської Пампи ними охоплено не менше чверті угідь, у Мексиці – більше 70 %. Ще напр. 70-х рр. ХХ ст. 17 провідних промислових зон Аргентини, Бразилії, Венесуели, Колумбії, Мексики, Перу, Уругваю та Чілі були оголошені екологічно загрозливими.

Формування сучасних націй Латинської Америки відбувалося на основі різноманітних етнічних і расових складових, тому ще 15 лютого 1819 р. скликаний у Венесуелі з ініціативи вождя Визвольної війни 1810-1826 рр. Симона Болівара (1783-1830) Ангостурський конгрес повсталих колоній проголосив рівність усіх мешканців колишніх іспанських володінь, незалежно від їхньої етнічної належності. Завдяки таким революційним для свого часу рішенням країни макрорегіону відзначаються терпимістю до різноплемінності свого населення, а самобутня латиноамериканська цивілізація розвивається на рівноправному співіснуванні різноманітних культурних традицій і живиться їхнім взаємозбагаченням. В андських (кордільєрських) країнах, за винятком 4-млн. Коста-Ріки, та в 6,7-млн. Парагваї переважають індіанці й метиси, причому найбільш „індіанською” серед них є 9-млн. Болівія, де споріднені народи кечуа і аймарà складають 55 % населення. В сусідніх 28,7-млн. Перу й майже 14-млн. Еквадорі кечуа становлять біля 45 % населення, у 12,7-млн. Гватемалі приблизно 40 % мешканців – індіанці-майя, решта – метиси, у 109-млн. Мексиці вони також складають 60%, а індіанці – 30 %. Але в Бразилії й країнах Карибського басейну (26-млн. Венесуела, 44,4-млн. Колумбія, 3,24-млн. Панама, острови Вест-Індії), куди в ХVІ-ХVІІІ ст. для роботи на плантаціях було завезено кілька мільйонів негрів із Західної Африки, багато людей з темним кольором шкіри. Майже 45 % бразильців – мулати й негри, в 9,4-млн. Домініканській Республіці, 8,7-млн. Гаїті, 2,8-млн. Ямайці та на Малих Антільських островах цей показник часом перевищує 90 %, не випадково зазначені країни в ЗМІ часом іменуються „другою Західною Африкою”. В

країнах пізньої колонізації, масове заселення яких почалося в II пол. XIX ст., - 40,3-млн. Аргентині, 3,5-млн. Уругваї та Коста-Ріці – переважають нащадки європейських іммігрантів; індіанці, метиси і мулати складають у них менше 10 % населення. Причому, на відміну від андських країн, у колонізації яких брали участь в основному вихідці з Іспанії, етнічний склад переселенців із Європи тут був різноманітнішим: приїжджало чимало італійців, німців, слов'ян.

Від колишніх іспанських і португальських колоній за етнічним складом помітно відрізняються 770-тис. Гайана, 470-тис. Сурінам та 1,06-млн. Тринідад і Тобаго, де 40-50 % населення становлять нащадки вихідців з Індостану. В латиноамериканських країнах можна зустріти й людей з арабськими прізвищами, які, попри нечисленність, завдяки власній активності (більшість із них – торговці й підприємці) змогли добитися високого становища на новій батьківщині. Зокрема, синами емігрантів-арабів були в 90-і рр. президенти Аргентини (Карлос Сауль Менем (1930)) і Еквадору (Джаміль Мауад Вітт (1949)). Все активніше в останній час заявляють про себе японці, предки яких прибули на заробітки до Латинської Америки в 20-30-і рр. XX ст., один з них – Альберто Фухіморі (1938) – в 1990 і 1995 рр. обирався президентом Перу. Таким чином, на сьогодні абсолютна більшість країн Латинської Америки поліетнічна. Наприклад, у Бразилії нині мешкають представники більш як 80-ти етносів, в Аргентині та Мексиці – більше 50, в Болівії, Венесуелі, Колумбії, Перу та 16,3-млн. Чілі – більше 25-ти (без урахування дрібних індіанських племен).

З часів конкісти європейські завойовники примусово насаджували свої **мови** в Новому Світі, тому в усіх латиноамериканських державах і територіях вони стали державними (чи офіційними). Причому, іспанська й португальська мови функціонують у вигляді національних різновидів (варіантів), для яких властива наявність низки фонетичних, лексичних і граматичних особливостей (їх найбільше у розмовному спілкуванні), що пояснюється, з одного боку, впливом індіанських мов, а з іншого – відносною автономністю розвитку. Індіанські мови після завоювання Латинської Америки були витіснені у вузьку сферу

побутового спілкування пригніченого корінного населення. На сьогодні лише кечуа в Болівії та Перу, гуарані в Парагваї й кіхва та шуар в Еквадорі є другими державними мовами, на них, як і на деяких інших (зокрема, в Гватемалі на місцевому рівні офіційно визнано 23 індіанські мови), існує писемність, видається література, яка, щоправда, не отримала значного поширення внаслідок низького рівня грамотності основної маси індіанського населення. В ряді країн Карибського басейну в процесі міжнаціонального спілкування виникли так звані **креольські мови**, що сформувалися в результаті неповного засвоєння європейських мов (як правило, англійської та французької) темношкірими рабами. Гаїтянська креольська мова стала державною поряд із французькою, а в Сурінамі функціонує кілька креольських мов: сарамаккан – на англійській і португальській основі; джука і сранантонга – на англійській. Загалом, для значної частини населення Латинської Америки характерна **двомовність** (білінгвізм) і навіть багатомовність.

Протягом багатьох віків населення Латинської Америки зростало дуже повільно, лише починаючи з 40-х рр. XX ст. цей процес різко прискорився, стабілізувавшись наприкінці століття на рівні 2,3 %. За прогнозами ООН, до 2025 р. населення Латинської Америки сягне 790 млн. чол. Інтенсивне збільшення народонаселення регіону є наслідком швидкого зниження смертності у повоєнний період за збереження високої народжуваності. Уже на поч. 80-х рр. XX ст. коефіцієнт смертності на 1000 мешканців становив у макрорегіоні 8, тобто був нижчим і від середньосвітового показника (11), і від рівня розвинених країн – США (9) чи Західної Європи (11). Тому в Латинській Америці склалася молода вікова структура населення: діти й підлітки до 15 років становлять біля 45 % населення регіону (для порівняння в Європі цей показник – 25 %, у США – майже 30 %). Середня **густота населення** становить трохи більше 22 чол. на 1 км² - це один із найменш заселених крупних регіонів світу. Так, на вузькій приморській смузі, що становить 7 % території Бразилії, мешкає біля половини населення країни. Водночас величезні внутрішні райони й південь Латинської Америки заселені вкрай рідко, екваторіальні ліси в

басейні Амазонки практично безлюдні. Тому для макрорегіону властивий інтенсивний процес **урбанізації**: якщо в 1900 р. в містах проживало 10 % населення, то в 1940 р. вже 34 %, в 1970 – 57 %, на початку 90-х рр. - 74 %, за прогнозами ООН цей показник у 2025 р. сягне 84 %. Найвищу питому вагу міського населення (85-91 %) мають країни „Південного конусу” й Венесуела. Причому якщо на поч. XX ст. збільшення частки міського населення регіону відбувалося в основному за рахунок притоку іммігрантів з Європи, то в другій половині минулого століття воно було викликане внутрішніми міграціями, пов’язаними з індустріалізацією та невирішеністю аграрного питання. В столичних агломераціях Мексики, Перу, Аргентини й Уругваю зосереджується від 25 до 50 % населення цих країн. Великий Мехіко (більше 26 млн.чол.) і Сан-Паулу (біля 24 млн.чол.) змагаються з Токіо за статус найбільшого міста Землі.

Релігійна структура населення Латинської Америки відзначається абсолютним переважанням католиків (більше 90 %), оскільки в колоніальний період католицизм був єдиною обов’язковою конфесією, а належність до інших віросповідань переслідувалась інквізицією. Після Війни за незалежність стала визнаватися і конституційно закріплюватися свобода віросповідання, а в низці держав (Бразилія, Гватемала, Еквадор, Мексика, Панама та ін.) було проголошено відокремлення церкви від держави. Проте в Аргентині, Болівії, Венесуелі, Гаїті, Домініканській Республіці, Колумбії, Коста-Ріці, Парагваї й Перу залишилося в силі так зване право на патронат, яке дає уряду підставу втручатися у церковні справи й надавати церкві державну допомогу. Колумбія (з 1887 р.) і Домініканська Республіка (з 1954 р.) зв’язані з Ватиканом конкордатом – угодою щодо правового регулювання католицької церкви.

Церква традиційно відіграє важливу роль у політичному та суспільному житті „**католицького континенту**” (на регіон припадає більше 50 % католиків світу), з сер. XX ст. її охопив могутній рух оновлення. Діапазон модернізаторських течій католицької церкви в Латинській Америці виявився надто широким – від глави чилійської католицької церкви за диктатури Августо Піночета (1915-2006) - кардинала Рауля Сильви Енрікеса, що засудив

„капіталізм як джерело страждань, несправедливості та братовбивчих війн”, до найяскравішого виразника „бунтівного” крила церкви, капелана Національного університету Боготи і професора соціологічного факультету Каміло Торреса (1929-1966), який вступив до партизанського загону й загинув у бою з урядовими військами. Гаслом його послідовників у Латинській Америці стали слова „Обов’язок кожного християнина – бути революціонером. Обов’язок кожного революціонера – робити революцію”. Саме в Латинській Америці – регіоні гострих соціальних суперечностей з’явилися масові народні організації віруючих – християнські низові громади, що активно включалися в політичне життя й нині, приміром, становлять основу правлячої в Бразилії Партії трудящих (ПТ, засн. 1980). Узагальненням досвіду цих громад у сер. 60-х рр. XX ст. стала **„теологія визволення”** – участь служителів культу у визвольній боротьбі за допомогою богословських аргументів, посилок на Священне писання, папських енциклік та інших релігійних документів. У рамках „теології визволення” існують: помірковане крило – „теологія розвитку” і радикальне – „теологія революції” („бунтівна церква”), найвідомішими представниками якого в 70-80-і рр. XX ст. були бразильський архієпископ, прибічник „християнського соціалізму” дон Елдер Камара та архієпископ Сальвадору Оскар Ромеро, вбитий під час служби правими екстремістами 24 березня 1980 р. На III конференції Латиноамериканської єпископальної ради у січні 1979 р. в Пуеблі за участю щойно обраного папи Римського Івана Павла II (1920-2005) (це була його перша зарубіжна поїздка як глави Ватикану) „бунтівним” священикам вдалося забезпечити одноголосне схвалення підсумкового документу, що закликав католицьких ієрархів об’єднати свої зусилля зі служителями інших культів та „людьми доброї волі” в боротьбі „проти злиденності, за створення більш справедливого, вільнішого і більш мирного суспільства”.

Другим після католицизму за кількістю вірних віросповідань у Латинській Америці є протестантизм, представлений великою кількістю різноманітних церков і сект. Отримавши поширення в регіоні у перші десятиріччя XIX ст., він

став релігією більшості населення в багатьох країнах Вест-Індії. Зокрема, в Бразилії мешкає більше 28 млн. протестантів (не випадково кандидат у президенти країни від лівої Партії трудящих Лула да Сілву (1945) в жовтні 2002 р. обрав собі партнером у якості віце-президента текстильного магната й лідера протестантської громади Жосе Аленкара). З нехристиянських релігій у Латинській Америці найширше представлені індуїзм та іслам (Гайана, Сурінам та Трінідад і Тобаго), а на півдні континенту – юдаїзм (лише в Аргентині більше 400 тис. чол.).

З перших років іспано-португальського завоювання й до сьогоднішнього дня у світовій економіці за латиноамериканськими країнами зберігається роль **експортерів мінеральної сировини та продуктів сільського господарства**. Бразилія постачає на світовий ринок залізну руду (2-е місце за видобутком у світі), олово (2-е місце), марганцеву руду (3 місце), каву, какао і сою; Аргентина – м'ясо, шерсть і пшеницю (половина всього експорту Латинської Америки), Чилі – мідь (1 місце), селітру і молібден (2 місце) та фрукти; Перу – руди кольорових металів (2-е місце у світі за видобутком срібла, 4-е – цинку і свинцю). Ямайка, Сурінам і Гайана входять до числа головних виробників бокситів. Після Другої світової війни внаслідок **імпортозамінюючої індустріалізації** в структурі промисловості латиноамериканських держав виросла частка важкої індустрії (з 41 % в 1960 р. до 65 % на поч. 90-х рр.), на провідні позиції вийшли металообробка й машинобудування, а в останньому збільшилося значення суднобудування (Бразилія увійшла до п'ятірки найбільших суднобудівників), виробництва локомотивів, автоматичних станків і комп'ютерів, а також літакобудування й електроніки. У країнах-експортерах нафти (Венесуела, Мексика), а також в Аргентині, Бразилії й Колумбії помітного розвитку набула нафтохімія – виробництво пластмас, синтетичних волокон, каучуку, полімерів. Проте відносно різнобічну промисловість вдалося побудувати лише трьом латиноамериканським гігантам – Аргентині, Бразилії й Мексиці, де навіть з'явилися мікроелектроніка, робототехніка, аерокосмічна і ядерна енергетика. Тих же країн торкнулася „**зелена революція**”, але в цілому

передові галузі економіки в Латинській Америці поєднуються з відсталим сільським господарством. Незважаючи на проведені в 60-70-і рр. XX ст. в багатьох країнах аграрні реформи, землеволодіння все ще характеризується тут двополюсною системою: з одного боку – величезні латифундії (1 % землевласників і досі володіє ледве не третиною угідь) з їхнім нераціональним використанням земельного фонду й відсталими аграрними відносинами; з іншого – великі маси малоземельних і безземельних селян.

Наслідки традиційної для Латинської Америки монокультури виявляються й досі – на 10 товарів припадає $\frac{3}{4}$ вартості усієї продукції рослинництва, в якому провідну роль відіграють зернові (в ряді країн Центральної Америки і Карибського басейну – кава, цукрова тростина і банани), зостається порівняно низьким і агротехнічний рівень сільського господарства. Загалом же на країни Латинської Америки припадає 15 % світового виробництва м'яса, 18 % - кукурудзи, 19 % - бавовни, 21 % - фруктів, а найважливішими сільськогосподарськими районами є Мексиканське нагір'я, аргентинська Пампа та східне узбережжя Бразилії. Близько $\frac{4}{5}$ усієї продукції сільського господарства виробляється в 5-ти країнах – Бразилії, Мексиці, Аргентині, Венесуелі та Колумбії. Зокрема, Бразилія посідає перше місце у світі з виробництва цитрусових, тропічних фруктів, кави, цукрової тростини, друге – з вирощування бананів, сої, виробництва яловичини і курятини.

Спершу для модернізації економіки країн Латинської Америки був обраний шлях **одержавлення** (через викуп чи безпосередню націоналізацію) її значної частини. У Мексиці цей процес припав на роки президентства Алемана Вальдеса [1946-1952], в Аргентині – Хуана Перона [1946-1955, 1973-1974], в Бразилії – Жетуліу Варгаса [1930-1945, 1951-1954], в Чилі – Гонсалеса Відели [1946-1952]. Це дало змогу до кін. 50-х рр. XX ст. збільшити виробництво промислової продукції порівняно з довоєнним періодом у 2,5 рази. Широка націоналізація іноземної власності (під виглядом „мексиканізації”, „венесуелізації”, „колумбізації”, „аргентинізації”) та галузей інфраструктури продовжилася і в 60-70-х рр. Однак невдовзі Латинську Америку вразила криза

платоспроможності, що почалася з Мексики (1982 р.) і швидко поширилася на інші країни, в 1989 р. зовнішній борг сягнув \$ 430 млрд., більш ніж у 4 рази перевищивши суму товарного експорту. Проблема зовнішньої заборгованості була породжена слабкістю внутрішніх джерел накопичення, витрачанням іноземних позик на невиробничі цілі, космополітизмом латиноамериканських олігархічних груп, зростанням частки приватних (дорожчих) зовнішніх кредитів.

МВФ і МБРР обумовили надання нових кредитів проведенням латиноамериканськими країнами глибоких **реформ у неоліберальному дусі**: скорочення бюджетних витрат на утримання держсектору, управлінського апарату й соціальні програми; максимальна приватизація держпідприємств, особливо збиткових; припинення втручання держави в інвестиційну політику, валютні та зовнішньоторговельні операції; надання пільгових умов для національного й іноземного приватного капіталу; зниження торговельних бар'єрів. На виконання цих умов, що означало кардинальну зміну стратегії розвитку регіону („**Вашингтонський консенсус**”), пішло так зване „втрачене десятиліття” (сер. 80 – сер. 90-х рр.), яке супроводжувалося різкою поляризацією суспільства, концентрацією прибутків і ростом злиденності до небачених раніше розмірів. Але водночас вдалося взяти під контроль інфляцію (в 1995 р. – 25 %), окреслилося зростання ВВП до 3 % у рік. Щоправда, економічне пожвавлення було дещо зіпсоване крахом мексиканського песо напр. 1994 р. (внаслідок штучного завищення його курсу), яке мало серйозні наслідки і для Аргентини, Бразилії та Перу. Однак масована зовнішня допомога з боку США і МВФ сприяла швидкому подоланню кризи: в 1997 р. Мексика і Аргентина вийшли на більш, ніж 5 % ріст ВВП, а Бразилія за його обсягом (\$1,838 млрд. за ПКС у 2007 р.) впевнено посіла друге місце в Західній півкулі після США і восьме в світі. Перспективи зростання в інших країнах регіону, передусім у Венесуелі, Болівії, Перу, Уругваї й Чилі, також видаються підбадьорюючими, хоча більшість із них ще вкрай чутливі до зовнішніх шоків.

Країни Латинської Америки першими в „третьому світі” стали на шлях економічної інтеграції, коли в 1960 р. були організаційно оформлені торговельно-економічні угруповання – **Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі** (ЛАВТ - Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай та Чилі) й **Центральноамериканський спільний ринок** (Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор). Зі створенням у 1968 р. **Карибської асоціації вільної торгівлі** (КАВТ), що об'єднала як самостійні на той час держави (Барбадос, Гайана, Трінідад і Тобаго, Ямайка), так і британські володіння (Антигуа, Беліз, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент, Сент-Люсія, Сент-Крістофер і Невіс), в інтеграційному процесі взяли участь майже всі країни регіону. Його кінцевою метою було формування спільного латиноамериканського ринку шляхом поступового зниження взаємних митних зборів, ліквідації торговельних, валютних та інших обмежень у взаємній торгівлі, запровадження єдиного зовнішнього тарифу щодо третіх держав.

Але невдовзі інтеграційний процес почав уповільнюватися й пішов не шляхом злиття існуючих угруповань, а їхньої фрагментації. Внаслідок суперечностей усередині ЛАВТ виникло два формування: Ла-Платська (Аргентина, Болівія, Бразилія, Парагвай і Уругвай) і Андська (Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Перу і Чилі) групи. Остання 1 жовтня 1992 р. була реорганізована у **Співдружність андських держав** і отримала „друге дихання”. У 1978 р. був оформлений Амазонський пакт (Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Еквадор, Колумбія, Перу та Суринам), багато в чому схожий за своїми обмеженими завданнями на Ла-Платську групу. А в 1981 р. ЛАВТ була реорганізована в Латиноамериканську асоціацію інтеграції (спостерігачами в ній стали Португалія та Куба), що ставила скромніші цілі. Ще раніше – в 1973 р. Карибська асоціація вільної торгівлі була реорганізована в **Карибське співтовариство** (КАРІКОМ), що вже запровадило єдиний митний тариф і взаємну конвертацію національних грошових одиниць.

Черговий інтеграційний бум у регіоні почався зі створенням 26 березня 1991 р. **Спільного ринку країн Південного конусу** (Південний спільний ринок, МЕРКОСУР) за участю Аргентини, Бразилії, Парагваю та Уругваю (асоційовані члени – Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Перу і Чилі). З початку 1995 р. він перетворився в практично перший латиноамериканський митний союз, найбільший у „третьому світі”; в червні 2006 р. до МЕРКОСУР приєдналася Венесуела, асоційованими членами об’єднання ще раніше стали Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу й Чилі. Мексика, натомість, 17 грудня 1992 р. прилучилася **Північноамериканському договору про вільну торгівлю** (НАФТА, набув чинності 1 січня 1994 р.) за провідної ролі США і Канади. Він передбачає повне нівелювання і злиття національних ринків до 2010 р. Так почався процес формування „американської зони вільної торгівлі від Аляски до Тьєра-дель-Фуего”, що мав завершитися до 2006 р. Але він виявився вкрай драматичним і суперечливим, на „саміті Америк” 5-6 листопада 2005 р. в аргентинському м. Мар-дель-Плата різко загострилися суперечності між США й лідерами Венесуели, Бразилії та Аргентини, що звинувачували Білий дім у створенні загрози для національних економік латиноамериканських держав. Більшість (29) глав держав разом із Президентом США залишили самміт ще до завершення його роботи, задекларували намір згодом поновити переговори про створення Панамериканської зони вільної торгівлі.

Натомість 14 грудня 2004 р. у давній столиці імперії інків – Куско - глави країн МЕРКОСУР і Співдружності андських держав, а також Гайани й Суринаму підписали угоду про створення **Південноамериканської співдружності націй**. Тогочасний президент Перу - Алехандро Толедо (1946) наголосив, що така Співдружність допоможе державам регіону брати участь у процесі глобалізації „на більш справедливих і рівноправних засадах”, для чого в перспективі (20 років) передбачається впровадження єдиної валюти, спільного парламенту і єдиного економічного простору. Для надання динамізму новому інтеграційному проекту президент Венесуели Уго Чавес (1954) переорієнтував частину нафтогазової стратегії країни на захід і на південь,

ініціювавши в липні 2006 р. прокладку Транскарібського (Венесуела-Колумбія-Панама), а в грудні – Південного (Венесуела-Бразилія-Болівія-Аргентина) газопроводів. А 24 травня 2008 р. президенти 12-ти держав – учасниць Південноамериканської співдружності націй підписали в столиці Бразилії угоду про створення нового міжнародного об'єднання – **Союзу націй**, покликаного зміцнити політичне співробітництво, економічну інтеграцію й захист спільних інтересів. Тимчасовим головою Союзу націй було обрано президента Чилі М.Бачелет.

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін „Латинська Америка”?
2. Чим зумовлене багатство мінерально-сировинних ресурсів Латинської Америки?
3. Які регіональні особливості формування латиноамериканських націй?
4. Чому країни Латинської Америки характеризуються високим ступенем урбанізації населення?
5. Чому Латинську Америку називають „католицьким континентом”?
6. Що зумовило появу в Латинській Америці „теології визволення” й „теології революції”?
7. Що стало на заваді створенню Панамериканської зони вільної торгівлі?

4.2. Мексика й країни Центральної Америки

Більшість дослідників дотримується гіпотези про заселення **Середньої Америки** наприкінці останнього зледеніння (біля 12-15 тис. років тому) вихідцями зі Східного Сибіру через „сухопутний міст” Берінгія на місці сучасної Берінгової протоки, що з’єднує Тихий і Північний льодовитий океани. Водночас ряд учених вважає, що азійський шлях переселення був не єдиний, оскільки існували тісні міграційні зв’язки між Південною Америкою, Океанією й Австралією. В процесі освоєння колоністами-монголоїдами нових просторів поступово склалося два основних осередки ранніх цивілізацій: Мезоамерика (території сучасних центральної й південної Мексики, Гватемали, Белізу, західні райони Гондурасу й Сальвадору) та Андська область (частина сучасної Колумбії, Еквадор, Перу, Болівія, північ Чилі). Найдавнішою з відомих нині **цивілізацій доколумбової Америки** є культура ольмеків, яка існувала на південно-східному узбережжі Мексики в XIV-III ст. до н.е. Ольмеки мали писемність, але їхня мова невідома, тому надписи розшифрувати й досі не вдається. Свої храми вони зводили на східчастих пірамідах, згодом цей архітектурний прийом у ольмеків запозичили й інші центральноамериканські цивілізації. У храмах жерці приносили богам (головним був ягуар) людські жертви, взагалі, ритуальні вбивства – спільна риса давньоіндіанських культур. Загадковими лишаються й найхарактерніші пам’ятки ольмекської культури – величезні кам’яні „голови” висотою до 3 м і вагою до 40 т з чітко вираженими африканськими рисами. А в руїнах ольмекського міста (сучасний Сан-Лоренсо, штат Веракрус) був виявлений найдавніший в Америці 2-км кам’яний водопровід, схожий на римські акведуки.

З появою крупного міста-держави **Теотіуакана** (ацтекською – „місто, де жили боги”) (II ст. до н.е. – VII ст. н.е.) за півсотні кілометрів на північний схід від сучасного Мехіко почався так званий класичний період культур Мезоамерики. В епоху розквіту Теотіуакан мав площу до 28 км² і біля 80 тис. мешканців, а серед його споруд виділяються два головних храми, присвячених Сонцю (на піраміді висотою в 64,5 м) та Місяцю (висота піраміди – 42 м), а

також грандіозне святилище Кетцалькоатля (Пернатого Змія) – одного з найбільш шанованих божеств Мезоамерики. Вчені підраховали, що на будівництві цих гігантів не менше 30 років працювало біля 20 тис. чол. Але протягом VII-VIII ст. цивілізації „класичного періоду” були зруйновані нашествия тольтеків, які прийшли з Північної Мексики й створили власну культуру, сповнену своєрідної похмурої виразності. Серед руїн їхньої столиці Толлана й досі височіють 4-м статуї суворих воїнів із зображеннями метеликів на грудях, що символізували планету Венеру – одне з втілень Кетцалькоатля. Тоді ж на південному сході Мексики й на території Белізу, Гондурасу та Гватемали найвищого розквіту досягла перша крупна міська цивілізація Мезоамерики - **майя**, що налічувала біля 100 міст-держав (Паленке, Копан, Чичен-Іца, Тікаль, Ушмаль). Їх очолювали правителі зі спадковою владою, що призначали начальників дрібніших містечок та селищ, зобов'язаних сплачувати данину та виставляти загони воїнів. Майя володіли вражаючими математичними й астрономічними знаннями: тривалість сонячного року в їхньому календарі була визначена навіть точніше, ніж у григоріанському, вчені майя прогнозували затемнення Сонця і Місяця й навіть розраховували траєкторію руху Венери. Майя винайшли оригінальну систему ієрогліфічного письма, розшифрованого за допомогою ЕОМ у сер. 50-х рр. XX ст. радянським ученим, харків'янином Ю.Кнорозовим. Але майже всі книги майя були знищені після їхньої заборони католицькою церквою в XVI ст., збереглося лише 4 рукописи. В X ст. прекрасні міста майя опустіли, при звістці про вторгнення тольтеків населення залишило їх, лише на півострові Юкатан виникла майя-тольтекська держава, столицею якої став Чичен-Іца, а після загибелі останнього напр. XII ст. – Майяпан. Міжусобні війни привели до зруйнування найбільших міст майя, що значно полегшило завоювання регіону іспанськими конкістадорами.

Із занепадом цивілізації майя з півночі сучасної Мексики почали рух на південь **ацтеки**, які після довгих поневірянь поселились на озері Тескоко, перейшли до землеробства і бл. 1325 р. на одному з островів заснували Мехіко-Теночтітлан – „американську Венецію”, за свідченнями іспанських

конкістадорів. Через півтора століття місто стало центром царства, що охоплювало всю Центральну Мексику й найвищого розквіту сягнуло при Моктесумі II [1503-1520]. Ацтекські міста мали правильне планування, частково пов'язане з поділом землі між родами на прямокутні ділянки. Як і в інших народів тогочасної Мезоамерики, величезне місце в житті ацтеків займала релігія, можливо, найжорстокіша у Новому Світі, оскільки боги вимагали людських жертвоприношень щоденно – інакше світу загрожувала б загибель. Щоб добути потрібну кількість жертв, ацтеки здійснювали набіги на сусідні племена, - це називалося священною „війною квітів”. Відоме піктографічне з елементами ієрогліфіки ацтекське письмо, матеріалом для якого слугували шкіра й паперові смужки, що складалися у вигляді ширми.

Але абсолютний теократичний характер влади верховного правителя й міжусобна боротьба індіанських вождів, які вступали в союзи з чужоземними загарбниками проти своїх суперників, сприяли завоюванню регіону іспанськими колонізаторами. Відоме ж відставання в розвитку цивілізацій Мезоамерики від західної було викликане, передусім, кастовим общинним ладом, відсутністю розвинених міжнародних зв'язків, труднощами освоєння нового континенту за переважання кам'яних знарядь і без тяглової худоби. До того ж злий жарт з ацтеками зіграла легенда про білошкірого бога Кетцалькоатля, що нібито навчив їх землеробству, металургії, наукам та державному управлінню. Коли він був засуджений іншими богами на вигнання, Кетцалькоатль пророкував своє повернення разом із білолицими людьми. Якщо зіставити календар ацтеків із християнським, це мало статися в 1363, 1467 або 1519 р., коли іспанець Е.Кортес (1485-1547) дійсно з'явився біля східного узбережжя Мексики й приступив до завоювання Ацтекського царства.

Зі шкільної парти широко відомий парадокс: новий континент для європейців відкрив генуезець Х.Колумб (1451-1506), коли його кораблі вночі 12 жовтня 1492 р. досягли о-ва Сан-Сальвадор з групи Багамських о-вів, але не усвідомив цього, вважаючи, що дістався західним шляхом до Індії; флорентійський мореплавець-журналіст Америго Веспуччі (1454-1512) не

відкрив його, але першим висловив припущення, що невідомі землі – Новий Світ, однак цього було досить, аби в його назві увічнилося ім'я флорентійця. Лотарінгський картограф Мартін Вальдземюллер (1470-1521), запропонувавши в 1507 р. назвати четверту частину світу „країною Америго або Америкою”, не мав на меті зменшити таким чином славу вже мертвого Колумба, оскільки географи того часу не мали сумнівів, що генуезець і флорентієць відкрили різні землі (щоправда, сам Веспуччі ніколи не стверджував, ніби відкрив новий материк, але захоплююче описав його в листах про свої плавання до банкіра П.Медичі, що передруковувалися в багатьох країнах Європи). Створюючи нову географічну карту, М.Вальдземюллер назвав спершу „Америкою” лише північно-східну частину Бразилії, в Іспанії ж іще довгий час на картах вживалися назви „Індія”, „Вест-Індія”, а потім „Новий Світ”. Коли ж з'ясувалося, що Америка - єдина частина світу, картограф, можливо, зрозумівши помилку, спробував вилучити з повторного видання своєї книги „Вступ до космографії” ім'я Веспуччі. Але назва „Колумбія” вже не мала успіху, а найменування „Америка” міцно закріпилося за новою частиною світу.

Вона відразу ж стала об'єктом колоніальної експансії Іспанії й Португалії, тому папа Римський Олександр VI Борджіа в 1493 р. своєю буллою визначив лінію розділу сфер їхніх інтересів у Західній півкулі, уточнену 7 червня наступного року Тордесільяським договором. Межа проходила через обидва полюси й перетинала Атлантику на відстані 370 ліг (більше 2 тис. км) від західної околиці о-вів Зеленого Мису. Землі на схід від цієї лінії визнавалися володіннями Португалії, а на захід – Іспанії. Спеціальна іспано-португальська комісія мала точно визначити демаркаційну лінію до кінця 1495 р., але внаслідок постійних конфліктів це завдання не було виконане. Зрештою, в 1777 р. угода була скасована. Криваві експедиції Н. де Бальбоа 1513 р., Е.Кортеса 1519-1521 і 1524-1526 рр., Ф.Пісарро 1524 та 1531-1537 рр. й інших конкістадорів призвели до утвердження іспанського панування на території Мексики, Центральної й Південної Америки, за винятком Бразилії, яку

завоювала Португалія, та Гвіани, захопленої Британією, Нідерландами та Францією.

Конкіста супроводжувалася масовим винищенням індіанців і руйнацією пам'яток їхньої культури, але водночас вона була одним із найважливіших факторів **первісного накопичення капіталу** й формування **світового ринку**. Масовий наплив американського золота й срібла до Західної Європи протягом XVI ст. спричинив загальну інфляцію й подорожчання товарів народного споживання на 1000-1400 %, що в свою чергу миттєво збільшило попит на сільськогосподарські продукти й сировину з ЦСЄ та сприяло утвердженню там кріпосницьких порядків. Але, з іншого боку, колонізація Нового Світу прискорила процес розвитку капіталізму в Західній Європі та сприяла інтеграції безкраїх обширів колоній у світову систему господарювання. У 1535 р. з володінь Мадрида на території сучасної Мексики й південно-західних штатів США було сформовано віце-королівство Нова Іспанія, але окремі області, номінально підвладні віце-королю, фактично були самостійними політико-адміністративними одиницями під керівництвом генерал-капітанів, які підпорядковувалися безпосередньо метрополії (зокрема, більшу частину Центральної Америки займало генерал-капітанство Гватемала). Грабіжницька політика колонізаторів і різні обмеження, що гальмували розвиток продуктивних сил колоній, викликали невдоволення широких верств населення, окремі представники опозиційної креольської верхівки сподівалися добитися відокремлення від Іспанії за допомогою ворожих їй держав, передусім США й Франції.

Але в Новій Іспанії, на відміну від інших колоній, 16 вересня 1810 р. (цей день відзначається в Мексиці як головне державне свято – День незалежності) на боротьбу за суверенітет під проводом сільського священика Мігеля Ідальго (1753-1811) піднялися широкі маси індіанців і метисів. Він не відважився на штурм столиці Нової Іспанії й перейшов до Гвадалахари, де видав декрети про звільнення рабів, скасування подушного податку, ліквідацію торговельних монополій та повернення індіанцям віднятих у них земель. Це змусило

креольську знать, яка спершу підтримувала повстання, перекинутися на бік колонізаторів, що полегшило розгром революційної армії. Та невдовзі патріоти продовжили боротьбу, а революція 1820-1823 рр. в Іспанії позбавила Мадрид можливості перекинути до Америки нові війська, вона ж примусила крупних мексиканських поміщиків і купців, військово-бюрократичну верхівку, що побоювалися проведення новим іспанським урядом ліберальних реформ, стати на шлях відокремлення від метрополії. Колоніальна армія під командуванням полковника Августина де Ітурбіде (1783-1824), що спершу брав активну участь у каральних операціях проти патріотів, у вересні 1821 р. раптово захопила всі важливі центри країни і вступила в Мехіко, де й було задекларовано незалежність країни. Наступного року Ітурбіде оголосив себе імператором, але невдовзі відрікся від престолу, в країні утвердився республіканський лад, закріплений першою конституцією від 4 жовтня 1824 р. Тоді ж було вирішено перейменувати нову державу на честь її столиці, назва якої, в свою чергу, походила від одного з ацтекських племен.

Після краху режиму Ітурбіде було визнано незаконним приєднання до Мексики генерал-капітанства Гватемала, і 1 липня 1823 р. з'явилася **Федерація Центральної Америки**. Але в 1838-1839 рр. внаслідок громадянської війни між лібералами й консерваторами вона розпалася на **Республіку Гватемалу** (108,9 тис. км²), **Республіку Гондурас** (112,09 тис. км²), **Республіку Коста-Ріку** (51,1 тис. км²), **Республіку Нікарагуа** (129,5 тис. км²) й **Республіку Ель-Сальвадор** (21,04 тис. км², 6,705 млн. чол.). Визвольний рух у країнах Середньої Америки, як і макрорегіону в цілому, за винятком Бразилії, був спрямований проти абсолютизму і зіграв роль буржуазної революції: в них утвердився республіканський лад і запроваджені ліберально-демократичні конституції на кшталт США; покінчено з торговельними монополіями, заборонами і обмеженнями на підприємницьку діяльність; відмінені подушний податок і трудова повинність; ліквідована інквізиція; майже повсюдно скасовані рабство, дворянські титули та інші атрибути феодалізму; активні учасники визвольної боротьби частково отримали землю. Але Війна за незалежність 1810-1826 рр. не

привела (за рідкими винятками, наприклад, у Парагваї) до корінних змін соціально-економічної структури: велике землеволодіння загалом залишилося недоторканим, поміщики-латифундисти й католицька церква цілком зберегли свої політичні позиції, індіанці, негри й метиси залишилися у пригнобленому становищі.

До того ж слабкі у військовому й економічному сенсах нові незалежні держави стали об'єктом зовнішньополітичної експансії провідних імперіалістичних країн, передусім США. Рабовласники південних штатів США вже в 1835 р. організували вторгнення збройних загонів до мексиканського Техасу й проголошення там „незалежної республіки”, а в 1845 р. Білий дім остаточно анексував Техас. Наступного року, спровокувавши прикордонну сутичку на березі р. Ріо-Гранде, США офіційно оголосили війну Мексиці, яку та програла. За мирним договором від 2 лютого 1848 р. до США відійшло 3/5 території південного сусіда – увесь Техас, Каліфорнія й Нова Мексика, загалом 2,3 млн. км². В якості „компенсації” Вашингтон сплатив Мехіко \$ 15 млн. і взяв на себе задоволення фінансових претензій американських власників до мексиканського уряду на суму в \$ 3,2 млн. В 1853 р. США примусили Мексику поступитися за мізерну суму ще частиною території, таким чином що в її складі залишилося 1972,55 млн. км².

Національне приниження спричинило в Мексиці справжню революцію: конституція 1857 р. оголосила країну демократичною республікою вільних штатів, заборонила боргове рабство, відмінила церковні привілеї й запровадила свободу підприємницької діяльності та преси. Наступного року уряд очолив відомий патріот, син селянина-індіанця Беніто Хуарес (1806-1872), який користувався у народі величезною популярністю. Його війська розгромили контрреволюційні загони „крістеросів” (йшли в бій із кличем „Хай живе Христос !”), монастирі були закриті й почався розпродаж церковного майна. Нестача коштів змусила Б.Хуареса тимчасово призупинити виплату процентів за позиками іноземних банкірів, що стало приводом для збройної інтервенції Франції, Британії й Іспанії в 1861-1867 рр. Але хоча всі основні центри

Мексика були захоплені інтервентами, північ країни залишалася опорою уряду Б.Хуареса, що застосовував революційні методи ведення війни, - конфіскував майно зрадників та монастирів і розпочав розпродаж державних земель на пільгових умовах. Мексиканський генерал Сарагоса попередив французьких інтервентів, що Мексика стане для них „другою Москвою”, зрештою, в березні 1867 р. Наполеон III змушений був вивести свої війська.

Найвідомішим проявом латиноамериканської політики „великого кийка” США на поч. XX ст. стала **Панамська криза**. Коли акціонерна компанія з прокладки перешийком міжokeанського каналу, очолювана відомим будівельником Ф.Лессепсом, збанкрутіла і з великим скандалом була ліквідована (термін „Панама” став власним іменем для крупних крутих і афер), її права й майно в 1902 р. перейшли до США. Проте сенат Колумбії відкинув запропонований США нерівноправний договір про канал, тоді Білий дім вирішив використати рух за автономію Панами. 2 листопада 1903 р. до перешийку було відряджене американський флот, що блокував колумбійську армію, а наступного дня в Панамі спалахнуло повстання й проголошена незалежність. США негайно визнали **Республіку Панама** (78,2 тис. км²) і вже 18 листопада уклали з нею кабальну угоду, за якою узурпували право „гарантувати незалежність” країни, а та змушена була поступитися їм „на вічні часи” територією майбутнього каналу шириною в 10 миль.

Лише з приходом до влади в Панамі 11 жовтня 1968 р. лівонаціоналістичного уряду полковника Омара Торріхоса (1929-1981) Національна асамблея країни ухвалила нову конституцію, де було зафіксовано, що „територія країни ніколи не може бути віддана чи відчужена, тимчасово або частково, іноземній державі”. Тоді ж розпочався новий тур американо-панамських переговорів, що увінчалися підписанням 7 вересня 1977 р. Договору про Панамський канал і Договору про його постійний нейтралітет та функціонування. Вони передбачали відміну всіх раніше укладених угод щодо каналу, перехід його з 1 січня 2000 р. під повний контроль Панами і ліквідацію

американської зони. Щоправда, Вашингтон зберіг право втручання у випадку виникнення загрози судноплавству Панамським каналом.

А в **Мексичі** після перемоги революції 1910-1917 рр., що увінчалася прийняттям Установчими зборами 5 лютого 1917 р. чи не найдемократичнішої на той час конституції в світі, встановилася нетипова для регіону стабільність: регулярно проводилися президентські й парламентські вибори, всі президенти обиралися від Інституційно-революційної партії (ІРП, в 1929-1938 рр. – Національно-революційна партія, в 1938-1946 рр. – Партія мексиканської революції) за графіком і у відповідності з конституцією країни на 6 років та успішно завершували свою каденцію. Мексиканські уряди (формується й очолюються президентом) здійснювали економічну політику, засновану на активному втручанні держави в економіку, потужному державному секторі й пошуках компромісу між державою, підприємцями та робітниками в інтересах країни. Але серйозна фінансово-економічна криза 80-х рр. засвідчила необхідність зміни економічної моделі й демократизації існуючої політичної системи. Уряди президентів Мігеля де ла Мадрида [1982-1988] і Карлоса Салінаса де Гортарі [1988-1994] змушені були погодитися з вимогами міжнародних фінансових організацій-кредиторів (Мексика мала зовнішній борг більше \$ 100 млрд.) і взяти на озброєння неоліберальну модель, за цей час було приватизовано 75 % державних підприємств і банків. Значною мірою зведення до мінімуму державного регулювання диктувалося й глобальними тенденціями, передусім необхідністю прискореної інтеграції в рамках НАФТА. Але в 1987 р. всередині ІРП виник т. зв. Демократичний рух на чолі з популярним політичним діячем Куаутемоком Карденасом (1934) - сином уславленого в новітній історії Мексики президента-реформатора Ласаро Карденаса [1934-1940]. Наступного року за участю колишніх соціалістів та комуністів він створив лівоцентристську Партію демократичної революції (ПДР), що виступила з гострою критикою неоліберальних реформ, проти транснаціоналізації економіки й втрати національного контролю над

ключовими галузями господарства, за незалежну зовнішню політику та збереження національного суверенітету.

До того ж 1 січня 1994 р., коли НАФТА набувала чинності, у південному й найвідсталішому штаті Чіапас, де живе півмільціона індіанців-майя, спалахнуло збройне повстання, учасники якого заявили про створення Сапатистської армії національного визволення (на честь героя революції 1910-1917 рр. – селянського ватажка Еміліано Сапати (1879-1919)). Причиною виступу стали гігантські вирубування лісів, проведені в рамках реалізації НАФТА, а також намір уряду створити на багатих нафтою й ураном індіанських землях величезну промислову зону. Повсталі домоглися згоди влади на оприлюднення своїх вимог з трибуни парламенту чотирма ватажками на чолі з субкоманданте Маркосом (справжнє ім'я – Рафаель Гіллен (1957), випускник філософського факультету столичного університету й експерт з Інтернету). Федеральні війська були виведені з території штату, а парламент ухвалив закон про гарантії прав індіанців, однак боротьба продовжилася, щоправда, мирними засобами. Її підтримали численні лідери й прибічники світового лівого руху, оскільки Маркос назвав глобалізацію четвертою світовою війною „золотого мільярда” проти решти людства. Країною прокотилася хвиля терористичних акцій, були вбиті генеральний секретар правлячої ІРП та її кандидат у президенти, додатковим дестабілізуючим фактором стали дані про причетність екс-президента С. де Гортарі та його брата до корупції й торгівлі наркотиками. Політична нестабільність викликала втечу капіталів, і в грудні 1994 р. Мексику вразила жахлива фінансова криза. Наслідки її загалом були ліквідовані лише напр. 1997 р. завдяки наданню США і МВФ гарантійної позики у \$50 млрд., забезпеченої нафтовими запасами країнами. Водночас Мексика досить швидко просунулася до політичного плюралізму, коли в жовтні 1996 р. на базі домовленостей, досягнутих між президентом Ернесто Седільо Понсе де Леоном [1994-2000] та лідерами представлених у Національному конгресі партій, було прийнято новий виборчий закон. У відповідності з ним вперше в історії країни Федеральний виборчий інститут став незалежним від виконавчої влади щодо

координації й фінансування процесу голосування. Були створені механізми прозорих та чистих виборів, а при формуванні Сенату для забезпечення ширшого партійного представництва впроваджено змішану систему: 96 членів (по три від кожного суб'єкта федерації – 31-го штату й федерального округу) обираються на 6 років за мажоритарним принципом, 32 – в єдиному загальнонаціональному багатомандатному окрузі за пропорційною системою на основі партійних списків. Аналогічно формується й Палата депутатів: 300 депутатів обираються на 3 роки в одномандатних округах на основі мажоритарної системи відносної більшості, 200 – в п'яти багатомандатних округах за пропорційною системою. Причому та ж сама політична партія в сумі не має права посідати більше 300 місць у нижній палаті, а виборчий поріг був підвищений з 1,5 до 2 %.

Загальні президентські й парламентські вибори 2 липня 2000 р. поклали край 70-річній монополії ІРП на владу, до керівництва країною прийшов правоцентристський „Альянс за зміни”, створений на базі Партії національної дії (ПАН, засн. 1939 р.). Його кандидат – Вінсенте Фокс (1942) отримав 42,5 % голосів і став президентом, представники ПАН обрані губернаторами 6-ти штатів і разом із союзниками здобули 223 мандати в Палаті депутатів. Уряд В.Фокса взяв курс на ліберальні реформи на базі „економічного гуманізму” - поєднання ринкових механізмів з державним регулюванням у соціальній сфері, та реорганізації владних інститутів. Було оновлено структури державної безпеки, створено Контрольне управління по боротьбі з корупцією, прийнято закон про гласність та закон про права й культуру індіанського населення та ін. Першорядної ваги уряд надавав розвитку інфраструктури, електроенергетики й газової промисловості, що дозволило виробити в 2007 р. ВВП за ПКС на \$ 1,838 трлн., тобто \$ 9700 на душу населення за 4,1 % інфляції й накопичити \$ 178 млрд. золотовалютного резерву.

Проте диспропорції в розвитку окремих регіонів, соціальна нерівність (31 % населення животіє нижче прожиткового мінімуму), приховане безробіття (9,8 %) та партійно-політичні суперечності створюють труднощі на шляху реформ.

Це зумовило вкрай гостру політичну боротьбу на виборах 2 липня 2007 р., коли кандидат від ПАН – Феліпе Кальдерон (1962) випередив лише на 0,58 % голосів свого конкурента – лідера лівого блоку „За загальний добробут” і голову ПДР Андреса Мануеля Обрадора; в Сенаті ПАН здобула 52 мандати, ІРП – 33, ПДР – 26; у Палаті депутатів ПАН отримала 206 місць, ПДР – 127, ІРП – 106. Уряд Ф.Кальдерона визначив своїми пріоритетними завданнями скорочення бідності й створення нових робочих місць, але успіх його економічної політики залежатиме від налагодження співпраці з лівою опозицією, що протягом кількох місяців не визнавала результатів виборів, організувавши загальнодержавні акції громадянської непокори.

Центральна Америка, в той час як практично всі держави макрорегіону стали на шлях неоліберальної модернізації господарства й формування (чи поновлення) плюралістичної політичної системи, прискореної економічної інтеграції та впевненого виходу на зовнішньополітичний ринок, була вражена кривавими громадянськими війнами, гучними політичними вбивствами, жахливим терором ультраправих воєнізованих угруповань, перетворенням у перевалочний пункт світової наркоторгівлі. Регіон став осередком притаманних усім Латинській Америці суспільно-політичних проблем, реалізація програми „Союз заради прогресу” в 60-х рр. тут мала ще менші здобутки, ніж у Південній Америці, а економічне зростання 70-х рр., яке спиралося на середній клас, припинилося внаслідок глобального спаду; місцеві ж олігархії відчайдушно трималися за владу, не бажаючи йти на найменші поступки й реформи. Ситуація ускладнювалася тим, що Білий дім занадто перебільшував міру кубинського і радянського втручання, спрямовуючи свої зусилля на подолання наслідків конфлікту - розповзання марксизму в Західній півкулі, а не на усунення його витоків - безвідрадного животіння абсолютної більшості населення.

Найсерйозніші міжнародні потрясіння в Центральній Америці відбулися після перемоги в Нікарагуа 19 липня 1979 р. народної революції, що поклала край 43-річній кривавій диктатурі родини Сомос. У Державній раді нової

Нікарагуа провідну роль відігравало марксистське керівництво Сандіністського фронту національного визволення (СФНВ, засн. 1961 р.), найвпливовішими представниками якого були прибічники жорсткої лінії - фундатор організації Томас Борхе (1930) та брати Умберто (1947) і Даніель (1945) Ортеги. Щоправда, вони виявилися більш прагматичними від своїх кубинських і радянських однодумців, дозволивши певний рівень політичного плюралізму й зберігши приватну власність, але прагнули до побудови соціалістичної держави й не бажали ділитися з ким-небудь реальною владою.

У Сальвадорі в травні 1980 р. укладенням військово-політичного союзу п'яти повстанських організацій за участю компартії був створений Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті (ФНВФМ), який на початку наступного року розпочав генеральний наступ проти урядових військ. Активізувалася й партизанська боротьба в Гватемалі, де чотири повстанські організації у 1982 р. сформували Гватемальську національну революційну єдність (ГНРЄ). США не забарилися з гострою і явно неадекватною реакцією: всупереч власним демократичним принципам, вони спільно з військовим режимом Аргентини взяли на себе організацію, підготовку та утримання антисандіністських сил („контрас”) у Гондурасі й Коста-Ріці, здійснювали військово-морську й економічну блокаду Нікарагуа, а в 1984 р. Білий дім навіть провів мінування нікарагуанських портів, водночас здійснювалася прискорене переозброєння гондураської й сальвадорської армій. Міжнародний суд ООН у Гаазі недвозначно засудив силові акції США, проте Вашингтон у жовтні 1985 р. сповістив ООН про відмову від визнання обов'язковості юрисдикції суду з будь-яких питань міжнародного права.

Однак Р.Рейган не відважився на відкриту військову інтервенцію в Нікарагуа, а „контрас” не вдалося захопити жодного крупного населеного пункту на території країни. Сусідні з конфліктним регіоном латиноамериканські держави схилилися до мирного урегулювання на підставі визнання всіх фактично існуючих урядів, самовизначення і скорочення озброєнь. Тому в 1983 р. Мексика, Венесуела, Колумбія і Панама створили так

звану **Контадорську групу** (від назви колумбійського острова, де збиралися їхні керівники), а вже 7 серпня 1987 р. зусиллями президента Коста-Ріки Оскара Аріаса Санчеса [1986-1990], який отримав за це Нобелівську премію миру, й за участю глав Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа та Сальвадору було укладено угоду щодо припинення вогню, розгортання діалогу з неозброєною опозицією та здійснення процесу політичної демократизації. На сальвадорській зустрічі керівників цих країн 13-14 лютого 1989 р. Д.Ортега пообіцяв не пізніше 25 лютого 1990 р. провести в Нікарагуа демократичні вибори, а на наступному самміті 5-7 серпня того ж року було досягнуто нормалізації нікарагуансько-гондураських відносин і підписаний план добровільної демобілізації контрас. На президентських виборах у Нікарагуа переміг кандидат від Опозиційного національного союзу, колишній член коаліційної Керівної хунти національного відродження 1979-1980 рр. Віолетта Барріос де Чаморро (1929), що взяла курс на національне примирення, залишивши в руках сандіністів керівництво армією та безпекою.

Через сім років влада в Нікарагуа демократичним шляхом перейшла до правоцентристського Народно-республіканського альянсу (НРА), який пообіцяв перетворити країну в житницю Центральної Америки й вивести її на цивілізований шлях розвитку. Насправді ж президент від НРА – Арнольдо Алеман (1946) „прославився” тим, що, за даними Світового банку, привласнив \$ 100 млн. і увійшов до десятки найбільш корумпованих лідерів планети. На президентських виборах 4 листопада 2001 р. у жорсткій боротьбі з Д.Ортегою перемогу здобув Енріке Болакос (1928) - лідер провідної організації НРА - Конституціоналістської ліберальної партії, створеної ще в 1970 р. колишніми функціонерами кишенькової партії клану Сомос. 10-річне правління правих сил, які своєю кінцевою метою проголосили ліквідацію сандіністської спадщини, обернулося для Нікарагуа тим, що майже половина (48 %) мешканців країни опинилася нижче рівня бідності, така ж частка працездатного населення була вражена прихованим безробіттям, а держава посіла в регіоні третє місце знизу за ВВП на душу населення (\$ 3200 у 2007 р. за ПКС). Тому

повернення до влади сандіністів за підсумками загальних виборів 5 листопада 2006 р., коли Д.Ортега отримав 38,07 % голосів і вдруге став президентом, а СФНВ здобув 38 місць у Національній асамблеї (з 90-та, що обираються на 5 років за пропорційною системою партійних списків, ще два мандати дістаються экс-президентів і кандидатів на посаду глави держави, який отримав другий результат), виглядає цілком закономірним.

Закінчення „холодної війни” й позитивний нікарагуанський досвід урегулювання громадянського конфлікту сприяли підписанню 16 січня 1992 р. Мирної угоди в Сальвадорі. З перетворенням країни із зони 12-річних бойових дій, що забрали життя 75 тис. чол., на терен демократизації головну частину політичного простору заповнили неоконсервативний Націоналістичний республіканський союз (АРЕНА, засн. 1981 р., перебуває при владі з 1989 р.) і ФНВФМ, що трансформувався в нову ліву партію парламентського типу і має другу фракцію за результатами виборів 12 березня 2006 р. (32 мандати з 84-х у Законодавчій асамблеї, що обирається на 3-річний термін). Найменша за площею країна в Центральній Америці, 7-млн. Сальвадор має третю за потужністю ринкову економіку; за підсумками 2007 р. ВВП зріс на 3,4 % і склав за ПКС \$ 35,97 млн. при 4,3 % інфляції.

У Гватемалі Мирний договір між правоцентристським урядом Альваро Арсу (1946) і озброєною лівою опозицією був укладений 29 грудня 1996 р., він припинив 36-річну неоголошену громадянську війну, яка забрала життя більше 100 тис. чол. і перетворила ще мільйон мешканців на біженців). Згідно договору, конституційні реформи гарантували громадянам країни право на вільне об'єднання в політичні партії та їхню легальну участь у виборах. Цим негайно скористалася ГНРЄ, що напередодні президентських і парламентських виборів 1999 р. уклала союз із лівоцентристським Демократичним фронтом Нова Гватемала (ФДНГ, засн. 1995 р.) й перетворилася у третю політичну партію країни. Але вже на виборах до Конгресу 9 листопада 2003 р. ГНРЄ, виступивши самостійно, отримала лише 4,2% і не провела жодного кандидата. 4 листопада 2007 р. президентом країни було обрано лідера лівоцентристського

Національного союзу надії Альваро Колома Кабальєроса (1951), який у центр своєї передвиборчої платформи поклав боротьбу зі злиденністю й організацію загальнонаціонального діалогу з вироблення платформи модернізації країни.

Драматизмом були позначені останні десятиріччя і в історії **Панамі**, де після загибелі генерала О.Торріхоса, за нез'ясованих обставин, в авіаційній катастрофі 1981 р. влада поступово перейшла до амбітного полковника з диктаторськими нахилами - Мануеля Нор'єги (1936). Спекуюючи на патріотичних почуттях і антиамериканських настроях народних низів, він зав'язав тісні стосунки зі світовим наркобізнесом і спровокував збройне втручання США 19-20 грудня 1989 р. М.Нор'єга був заарештований і засуджений до тривалого ув'язнення за причетність до незаконного обігу наркотиків, але новий уряд, хоча й демократично обраний, асоціювався у значної частини населення з американською збройною інтервенцією. Стабілізація внутрішньої ситуації в країні настала лише в другій половині 90-х рр., коли більшість політичних угруповань згуртувалися навколо очолюваної сином О.Торріхоса – Мартіном Торріхосом (1963) Револьюційно-демократичної партії (РДП, засн. 1978 р.), що мала домінуючі позиції в парламенті, й правоцентристського блоку „Союз в ім'я Панамі”, який до 2004 р. контролював виконавчу владу. На президентських виборах 2 травня 2004 р. М.Торріхос здобув перемогу, отримавши 47,5 % голосів, а РДП – 43 депутатські місця з 78-ми в Національній асамблеї. Доларизована економіка країни в 2007 р. забезпечила 7,8 % зростання ВВП, який за ПКС сягнув \$ 9000 на душу населення при 5,1 % інфляції; у жовтні того ж року на референдумі громадяни країни підтримали амбітний план розширення Панамського каналу, що в разі успішної реалізації до 2014-2015 рр. дозволить подвоїти його пропускну здатність.

Таким чином, на зламі XX-XXI ст. перед народами Центральної й Південної Америки та Карибського басейну (за винятком Куби) нарешті відкрилася перспектива цивілізованого розвитку на шляхах плюралістичної демократії, правової держави, соціально зорієнтованої ринкової економіки й національної

самобутності. Проте латиноамериканським країнам загалом доведеться здолати чимало перешкод і вирішити низку вкрай гострих проблем задля реалізації цих ідеалів.

Питання для самоконтролю

1. Які спільні риси й особливості доколумбових цивілізацій Мезоамерики?
2. Як вплинуло на розвиток людства „відкриття” Христофором Колумбом Америки?
3. Окресліть основні етапи формування політичної карти Середньої Америки.
4. Чим зумовлені особливості суспільно-політичного розвитку Мексики?
5. Як змінювався міжнародно-правовий статус Панамського каналу й у чому його народногосподарське значення?
6. Які наслідки мирного урегулювання Центральноамериканського конфлікту?

4.3. Країни Карібського басейну

В регіоні Карібського моря найбільшими за площею території та чисельністю населення є **Куба, Гаїті та Ямайка**. **Республіка Гаїті** займає західну третину острова Гаїті площею в 27,8 тис. км². На півночі територія країни омивається Атлантичним океаном, на півдні – Карібським морем. Назва Гаїті перекладається як „гірська”, оскільки територію країни пересікають чотири гірські хребти і лише центральні регіони та узбережжя характеризуються домінуванням рівнин. Державний кордон Гаїті з Домініканською Республікою простягнувся на 360 км, територіально країна поділена на 10 департаментів.

Острів був відкритий Х. Колумбом в 1492 р. й належав іспанській короні до кін. XVII ст., після чого його західна частина перейшла під французьке колоніальне управління. В колоніальну добу він виступав основним експортером цукру з цукрової тростини, індиго та кави. Внаслідок надлишкового завезення рабів для роботи на плантаціях напр. XVIII ст. кількість негрів майже в 12 разів перевищувала чисельність білих за незначної французької військової присутності. Цей чинник сприяв вдалій визвольній війні темношкірого населення острова від французького колоніалізму. В 1804 р. Гаїті стала першою в світі „чорною республікою”, що проголосила свою незалежність внаслідок повстання рабів і одночасно другою постколоніальною державою Західної півкулі після США. Політична нестабільність у країні в наступні десятиліття була викликана не стільки боротьбою між мулатами, що представляли собою правлячу верхівку, та неграми, що належали до нижчих верств населення, як зусиллями європейських країн показати неспроможність першої „чорної республіки” до самостійного управління. В XX ст. країна пережила 19-річну американську окупацію (1915-1934), спричинену хвилями еміграції гаїтян до США, та добу правління династії диктаторів Франсуа Дювальє – „Тата-дока” (1957-71) та Жана-Клода Дювальє „Бєбі-дока”, який став президентом в 19 років (1971-86). Окупація Гаїті морською піхотою США мало також позитивні наслідки для країни – США інвестували значні кошти в

інфраструктуру острова та в тренування гаїтянської армії. Перебування при владі династії Дювальє супроводжувалось терором та політичними вбивствами, всевладдям вдягнутих в темний одяг і озброєних мачете та вогнепальною зброєю парамілітарних загонів „тонтон-макутів”, використанням чорної магії релігії вуду для зміцнення влади політичної верхівки. Воно також спричинило пожвавлення еміграції з Гаїті до країн Карібського басейну та США. Гаїтянські „люди в човнах” почали осідати в штаті Флоріда ще в другій половині 50-х років.

Тенденція до стабілізації політичної ситуації стала помітною тільки в 1990 р., коли колишній священник Жан Арістід став першим обраним на загальних виборах президентом острівної країни після тривалої доби диктатури. Арістід пережив на своїй посаді військовий переворот 1991, (декілька криз 1994-1996, 2001-2004) і нині живе у вигнанні. Помпезне святкування 200-річчя незалежності Гаїті в 2004 р. призвело до серйозних вуличних заворушень, внаслідок яких Арістід був змушений виїхати до ПАР, а в країні два роки не було сильної влади. Демократизація політичного життя не принесла очікуваного покращення **економічного становища**. За класифікацією ООН Гаїті вважається найбільш бідною країною Західної півкулі, в якій за межею бідності мешкає 80 % населення. Внаслідок цього в сільській місцевості широкого розповсюдження набули слонова хвороба та малярія, а в містах спостерігається поширення епідемії ВІЛу. Складне економічне становище країни викликане недостатніми інвестиціями в освіту (лише 45 % жителів острова писемні), корумпованістю політичної еліти, аграрним і певною мірою монокультурним характером експорту, пов'язаним з вивезенням сізалю, манго та кави, військовими переворотами 90-х рр. минулого століття, які погіршили туристичні перспективи острова, спричинили міжнародні торговельні ембарго та припинення кредитування з боку країн-донорів. Політична ситуація в країні залишається напруженою, поширена вулична злочинність, уряд не контролює всі регіони країни та халупні поселення навколо столиці Порт-о-Пренса. За цих

умов рятують становище перекази грошей від гаїтянської діаспори, що мешкає в США, які становлять в середньому \$ 600 млн. на рік.

Втеча Жана Клода Дювальє в 1986 р. за межі країни дала змогу лібералізувати **політичне життя**. Остання конституція Гаїті була прийнята в 1987 р. з урахуванням французьких та американських конституційних положень, що передбачали сильну президентську владу. Президент є главою країни і керівником уряду, він обирається на 5-тирічний термін і не може бути переобраний двічі поспіль. Главою держави після перемоги на виборах 2006 р. є колишній соратник Арістіда економіст Рене Преваль, який був прем'єр-міністром в його першому уряді і президентом у 1996-2001 рр. Законодавча влада представлена Національною асамблеєю, яка складається з Сенату (27 осіб) та Палати Представників (83 особи). Депутати, що входять до складу сенату, обираються на 6 років, але ротація третини їхнього складу відбувається кожні два роки, депутати нижньої палати обираються на 4 роки. В країні є Верховний суд, суди загальної юрисдикції та 30 апеляційних судів. Партії та громадські організації в Гаїті широко представлені в країні з 1994 р., коли розпочалась лібералізація політичного життя після поновлення на своїй посаді Арістіда. Провідна ліва партія – “Родина Лаваль”, засновником якої є колишній президент Ж.Арістід. Однак ця політична сила зазнала переслідувань з боку тимчасового уряду в 2005 - 2006 рр., коли багато її членів було звільнено з роботи, або посаджено до в'язниць. Президент Гаїті очолює політичну коаліцію „Фронт надії”, до якої входить багато колишніх прибічників Ж.Арістіда.

Правова система Гаїті базується на Наполеонівських кодексах.

В історичній ретроспективі Гаїті швидше виступала об'єктом **зовнішньої політики** сусідів, що було пов'язано зі значною політичною нестабільністю країни. Правління військового режиму на Гаїті, що тривало з жовтня 1991 по вересень 1994 р., ізолювало країну в Західній півкулі й спричинило інтервенцію з боку 31-ї країни під проводом США, санкціоновану резолюцією РБ ООН за № 940, яка передбачала „використання всіх необхідних заходів задля відновлення правління цивільного уряду і усунення від влади військових”. В

1994 р. низка розвинених країн зобов'язалась забезпечити Гаїті безвідшкодовну допомогу на суму \$ 2 млрд. Найбільшим донором Гаїті є США, а серед країн Карибського басейну – Куба, яка надає медичні послуги та постачає на острів дешеві ліки. Спробу покращити своє економічне становище країна зробила в 2002 р., коли вона приєдналась до угруповання КАРІКОМ. В 2004 р. РБ ООН прийняла резолюцію № 1542, яка санкціонувала створення стабілізаційної місії ООН на Гаїті в кількості 7200 військовослужбовців та 1951 цивільних осіб. Нині на острові зберігається напружена ситуація, пов'язана з сутичками між миротворцями та представниками кримінальних угруповань, що де-факто контролюють бідні передмістя Порт-о-Пренса.

Серед Великих Антільських островів **Ямайка** є третім найбільшим, поступаючись тільки Гаїті та Кубі. Його площа становить 11,2 тис. км². Він розташований за 620 км від материка, неподалік від Куби та Гаїті. Назва острова перекладається як „земля струмків”, оскільки на території порівняно невеликої за площею країни налічується 120 річок, тисячі водопадів та джерел, сконцентрованих переважно в гірській місцевості на сході. Країна поділяється на 14 адміністративних одиниць, які називають „паріши”. Корисні копалини на острові досить незначні і представлені переважно бокситами, гіпсом та вапняками.

Острів був відкритий Х.Колумбом в 1494 р. і первісно отримав назву „острова Фердінанда і Ізабелли”, на честь іспанської королівської подружжя пари з Арагону та Кастилії. 2/3 цього карибського острова займають нагір'я, тому країну ще називають „землею голубих гір” – саме таке враження він справляє при погляді з моря. В 1670 р. Іспанія відмовилась від острова на користь Британської імперії, де Ямайка виступала важливим постачальником цукру, задля чого на її плантації масово завозились раби з Африки. В XVII ст. на острові базувалися пірати, серед них - сумно відомий Генрі Морган, а з його бухт здійснювались напади на купецькі судна Іспанії в Карибському морі, тому Ямайку вважали центром регіонального піратства. Економічна криза 30-х рр. минулого століття підірвала британській позиції на острові, й колонізатори

були змушені йти на поступки. Вже в 1944 р. населення острова отримало загальне виборче право, а колонія здобула часткове самоуправління. 6 серпня 1962 р. Ямайка стала незалежною, однак і донині залишається членом Співдружності Націй. Першим прем'єр-міністром країни став Александр Бустаманте, представник лейбористів.

Незалежність не завдала катастрофічного удару по **економіці** країни, оскільки в колоніальну добу на острові було створено потужну галузь харчової промисловості, складовими якої були переробка цукрової тростини на цукор та ямайський ром, виготовлення соків та пива за ліцензіями британських броварних компаній. Хоча експорт Ямайки після здобуття незалежності традиційно складався з алюмінію, цукру, бананів, якісної високогірної кави „Blue Mountain”, перцю „пімента” та текстильних виробів, з 1965 р. почала невпинно зростати частка сфери туристичних послуг, пов'язаних з обслуговуванням круїзних ліній Карибського моря, які починаються в Нью-Йорку й закінчуються в Маямі. Ямайку традиційно включають до маршрутів круїзних суден, оскільки вона відома не тільки своєю різноманітною природою, горами та карстовими печерами, але й є батьківщиною популярного музичного напрямку реггі. Основні туристичні центри знаходяться неподалік від чудових глибоководних портів Монтего Бей та Очо Ріос, які приймають лайнери більшості круїзних ліній. На острові знаходиться музей Боба Марлі, зроблений в його будинку, перетвореному на студію звукозапису. В середньому країну відвідує 1,7 млн. чол. щорічно. Грошові перекази ямайської діаспори в США та Канаді приносять країні додатково до \$ 800 млн. на рік. Важливою статтею нелегальної економіки є продаж місцевої маріхуани туристам та вивезення її до американського штату Флорида.

З часу проголошення незалежності Ямайка є **парламентською демократією**, особливості її політичної системи запозичені з Вестмінстерської моделі. Королева Єлизавета II є главою держави, вона, за згоди прем'єр-міністра країни, призначає генерал-губернатора Ямайки, який виконує переважно церемоніальні функції і є її представником на острові. Нині ним є

Кеннет Холл. В країні діє двопалатний парламент, що складається з Сенату (21 чоловік) та Палати представників (60 чоловік). Сенат не обирається, а призначається спільно прем'єр-міністром та лідером опозиції в парламенті (13 та 8 членів відповідно). Уряд формують партії, що набрали більшість голосів на виборах, або домовились про коаліційне правління. Прем'єр-міністром Ямайки з 11 вересня 2007 р. є Брюс Голдінг – лідер Лейбористської партії (засн. 1943 р.), що здобула перемогу на парламентських виборах і повернулася до влади, здобувши 33 мандати. Її головний конкурент – член Соціалістичної Народної національної партії (засн. 1938 р.), що керувала країною в 1972-1980 і 1992-2007 рр., перейшла в опозицію (27 мандатів). Обидві партії тісно пов'язані з профспілками, вони практично вирости з цих організацій. **Правова система** Ямайки базується на британському звичаєвому праві. Судова влада представлена Верховним судом, Вищим апеляційним судом, міськими судами.

Як колишня колонія, Ямайка традиційно підтримує тісні економічні та культурні зв'язки з Британією, але регіональні реалії підштовхують її до пошуку взаємовигідних партнерів в Західній півкулі. Ямайка є членом Асоціації карибських держав та з 1973 р. – КАРИКОМ, в основі її **зовнішньої політики** – економічна дипломатія й надання переваги багатостороннім форумам. Зокрема, країна активно підтримує ініціативу США зі створення Зони вільної торгівлі Америки, користуючись ще з 1984 р. преференційним доступом до ринку США всіх своїх товарів окрім текстилю. Однак відносини з офіційним Вашингтоном, який виступає найбільшим торговельно-інвестиційним партнером країни, погіршуються участю громадян Ямайки в транзиті наркотичних культур. Також зазнали ускладнень традиційно тісні відносини країни з Британією, яка з 2003 р. запровадила візи для ямайських громадян після погіршення криміногенної ситуації в Лондоні. Ямайка стала першою країною Карибів, яка погодилась в 2005 р. отримувати з Венесуели нафту за преференційною схемою Petrocaribe: 50 % платні за „чорне золото” протягом 90 днів, а інші 50 – за 25 років під 2 % річних.

Республіка Куба розташована на перетині Атлантичного океану, Карибського моря та Мексиканської затоки. Тому назва країни походить від індіанського слова „кубанакан” і означає буквально „центральне місце”. Відомо також, що бочки, в яких зберігають ром, також називаються куба, що може бути іншим тлумаченням походження назви країни. Вона відокремлена від США лише 180-км Флоридською протокою, а від Гаїті – Навітреною протокою в 77 км, від Ямайки – протокою Колон завширшки в 140 км. Площа Куби – 111 тис. км², за цим показником вона посідає перше місце серед островних країн регіону. Складається з двох великих (Куби і Хувентада) та 1600 малих незаселених островів, за своєю формою нагадує крокодила чи ящірку. В адміністративному відношенні країна поділяється на 14 провінцій та спеціальну муніципальну одиницю, якою є острів Хувентад. Надра Куби багаті нікелевими та кобальтовими рудами, марганцевою рудою, хромом та мармуром. Найкращі перспективи має комерційне освоєння енергії сонця, оскільки для цього регіону характерна велика кількість сонячних днів.

Острів відкрив Х.Колумб в 1492 р., який вперше побачив тут кукурудзяні поля. Після цього острів став іспанською колонією (за винятком короткого періоду британської окупації в 1762-1763 рр.) і був заселений чорношкірими рабами, яких завозили для робіт на цукрових та тютюнових плантаціях. Вже в 1514 р. іспанці побудували 7 міст на території острова. Цікавлячись стратегічним розташуванням Куби на перетині торговельних шляхів, США скористались повстанням місцевого населення, що розпочалося в 1895 р., і втрутились в бойові дії, завдавши поразки іспанським військам в 1898 р. Формальну незалежність Куби було проголошено в 1902 р., першим президентом країни став Томас Естрада Пальма. Наступного року Куба уклала договір про оренду США бази Гуантанамо без права на його односторонній розрив. Згідно з поправкою Платта від 1902 р., яку було внесено до Конституції країни, Куба перетворювалась на американський протекторат, який не міг самостійно укладати договори чи отримувати допомогу з інших країн, а на її територію в разі необхідності могли бути введені американські морські

піхотинці. В 1934 р. США відмовились від практики втручання у внутрішні справи Куби в рамках політики „доброго сусіда”, намагаючись покращити відносини з країнами Карібського басейну перед можливою світовою війною. Одночасно продовжувалась економічна експансія США на острові, внаслідок якої під контролем американського капіталу опинився весь ігорний та готельний бізнес, цукрові та нафтопереробні заводи. Великі інвестиції в казіно Куби зробили представники американської мафії східного узбережжя США.

Прихід до влади Фіделя Кастро в 1959 р. та невдалі спроби США покінчити з його режимом переорієнтували Кубу на СРСР, вона стала першою соціалістичною країною Західної півкулі. **Народне господарство** країни традиційно базувалось на плантаційній економіці з її „трьома китами” – цукром, тютюном та фруктами, а мінеральний сектор забезпечував експорт нікелевих руд. Разом з тим, практично вся економіка Куби залежала від торгівлі з країнами соцтабору, які поглинали неконкурентоспроможні товари Куби й були основними постачальниками нафти. Із закінченням „холодної війни” та розпадом соцтабору політична еліта країни запровадила обмежену лібералізацію економіки, одночасно зберігаючи монополію компартії на владу. В 1994 р. було дозволено використання американського долара, легалізовано прийом грошових переказів від кубинської діаспори з Флориди, дозволено індивідуальну трудову зайнятість представникам 150 професій. На острові триває криза цукрової промисловості, тому в 2002 р. було проведено її реструктуризацію, закрито низку збиткових підприємств, звільнено понад 100 тис. чол. Планується поступово переорієнтувати землі, відведені під цукрову тростину, під інші плантаційні культури, зокрема, ананаси та цитрусові. Кубинське керівництво також вирішило зробити наголос на розвитку туризму, встановивши ціни на туристичні послуги в євро. Було залучено значні кошти в курорт Варадеро та острови-близнюки Кайо Коко та Кайо Гіллермо, отелі на яких працюють за принципом „все включено”. Розвивається і т.зв. лікарняний туризм, оскільки до Куби приїздять на лікування жителі інших латиноамериканських країн, які мають дорожчі медичні послуги. В останні

роки кількість туристів, що відвідують острів, стабільно перевищує 2 млн. чол. Країна заохочує експорт медикаментів та працю кубинських медиків за кордоном, значні гроші вкладаються в біомедицину. Керівництву вдалося стабілізувати економіку й не допустити зростання цін на продукти харчування завдяки отриманню з Венесуели нафти за пільговою ціною та пошуку нових торговельних партнерів для збуту кубинського рому, тютюну та цигарок. Кубі (на яку припадає 37 % світових запасів руди цього металу) вдалося й знайти покупця нікеля для канадських автомобілебудівних заводів.

Конституція Куби була прийнята в 1976 р. (з поправками 1992 р.), згідно з її положеннями, вищим законодавчим органом влади є однопалатна Національна асамблея народної влади, 609 депутатів якої обираються на безальтернативній основі після розгляду їхніх кандидатур компартією, а виконавчим – Державна Рада, 31 член якої обирається Національною асамблеєю. Кандидатури на урядові посади пропонуються головою Національної асамблеї і підтримуються парламентом. Згідно з положеннями конституції, в країні діє 14 провінційних та 169 муніципальних асамблей народної влади. Членство жителів Куби в компартії (засн. 1961 р.) є досить поширеним, адже партійний квиток дає можливість кар'єрного зростання, а опозиційна діяльність строго регламентується і, в ряді випадків, не допускається. В 2003 р. на Кубі було заарештовано 75 відомих опозиціонерів, що викликало погіршення відносин країни з ООН, США та ЄС. Влітку 2006 р. Кастро оголосив, що він тимчасово передає владу молодшому брату Раулю (1931 р.), що було пов'язано з різким погіршенням здоров'я команданте, який потребував проведення термінової операції на шлунку. 24 лютого 2008 р. обрана місяцем раніше Народна асамблея призначила головою Державної ради Р.Кастро, оскільки Фідель 18 лютого заявив про вихід у відставку за станом здоров'я.

Правова система Куби, що характеризувалась запозиченням норм із іспанського звичаєвого права, була модифікована після перемоги революції, зокрема, до кримінального кодексу було додано досить загальні положення про антиреволюційну та підривну діяльність.

Зовнішня політика Куби зазнала радикальних змін після революції 1959 р. Вже наступного року СРСР та Куба підписали першу угоду, що передбачала надання останній кредитів, закупівлю кубинського цукру та постачання радянської нафти. В середньому на рік Куба отримувала \$ 5 млрд. безвідшкодовної допомоги від СРСР. В 1962 р. офіційний Вашингтон домігся виключення Куби з лав ОАД. Після завершення Карибської кризи того ж року, коли СРСР вивіз ракети з ядерними боєголовками з території острова, а США зобов'язались не намагатись усунути від влади силовим шляхом режим Кастро, Куба зробила низку спроб експорту комуністичної революції до країн Центральної та Південної Америки. Невдача цих починань та реалізація в Латинській Америці програми президента Дж. Кеннеді „Союз заради прогресу” переорієнтували зовнішню політику Куби на африканський континент, кубинські інтернаціоналісти діяли на території Анголи й Ефіопії. В 1972 році Куба вступила до Ради економічної взаємодопомоги.

Після розпаду СРСР ніхто не очікував, що „Острів свободи” збереже комуністичний режим. В 1996 р., після того як кубинська ППО збила два американські літаки з пілотами, що належали до лав кубинської діаспори у США, конгрес США прийняв Закон про сприяння кубинській свободі та демократичну солідарність, який передбачав торговельне ембарго та заборону фінансових операцій з кубинськими фірмами, санкції проти фізичних та юридичних осіб, які „незаконно” розпоряджаються колишнім майном США на острові, а також план з нормалізації двосторонніх відносин після покращення політичної ситуації на Кубі. В 2003 р. Президент США Дж. Буш-молодший створив „Комісію з допомоги вільній Кубі”, в компетенції якої була розробка планів усунення від влади режиму Кастро, здійснення ринкових реформ та фінансових вливань в економіку „звільненого від комунізму” острова. Головними умовами для покращення відносин Куби та США останні вважають повернення конфіскованого майна американським власникам на суму в \$ 6,3 млрд. та лібералізацію політичного режиму, яка полягатиме в проведенні вільних виборів, створенні опозиційних партій та звільненні політичних в'язнів.

На даному етапі Куба підтримує тісні відносини з Канадою, Іспанією та Венесуелою, Росією. Країна є членом „Боліваріанської альтернативи для Америки” (ALBA), запропонованої президентом Венесуели Уго Чавесом як проект інтеграції країн регіону без участі США в першу чергу в соціально-економічній галузі. Куба підтримує тісні відносини також з Бразилією, Нікарагуа та Болівією, однак в останнє десятиліття загострила стосунки з своїм традиційним партнером Мексикою, яка критикує порушення прав людини режимом Кастро, починаючи з 2003 р.

Питання для самоконтролю

1. Чому Гаїті вважається найменш розвиненою країною Західної півкулі?
2. В чому полягає міжнародне значення Кубинської революції 1956-1959 рр. й чому, попри економічну блокаду США та розпад СРСР, вижив породжений нею політичний режим ?
3. На які країни в своїй зовнішній політиці орієнтується Ямайка?
4. Охарактеризуйте чинники, що вплинули на формування культури Гаїті, Ямайки й Куби.

4.4. Ла-Платські країни: Бразилія, Аргентина, Парагвай, Уругвай

На **Бразилію** припадає 40 % площі Південної Америки. Країна межує з Аргентиною, Парагваєм, Уругваєм, Болівією, Перу, Колумбією, Венесуелою, Гайяною, Суринамом та Гвіаною. Площа Бразилії – 8,512 млн. км², вона є найбільшою країною Латинської Америки, за що й отримала географічне порівняння з азійським велетнем КНР. Країна розділена на великі регіони, серед яких виділяють Амазонію (північ), Бразильське плоскогір'я (схід і центральний регіон), південний схід, вкритий густою мережею річок. Саме останній район традиційно виступав головною принадою для емігрантів завдяки значним водним ресурсам, можливостям розвивати сільське господарство та наближеності до міжнародних кордонів Бразилії на півдні та заході. Інші регіони переважно характеризуються заселеністю тільки 30-40-км берегової смуги. В адміністративному відношенні країна поділяється на 26 провінцій та федеральний округ Бразилія.

Португальці з'явилися на території Бразилії в 1500 р. й почали засновувати на узбережжі форти-факторії, які використовувались для торгівлі з місцевим населенням та як бази для організації походів вглиб країни. Назва „Бразилія” походить від найменування 15-м дерева з червонуватим стовбуром, яке місцеве індіанське населення називало „brazá” або „пау-бразіл”. Португальські колоністи, що висадились в регіоні в пошуках золотої руди, спочатку звернули увагу на екзотичних папуг, а згодом почали вирубувати браза, із стовбура якого виготовляли надміцні щогли кораблів та вхідні двері помешкань. 3-млн. автохтонне місцеве населення було частково знищене, а частково витіснене в джунглі Амазонії. На територіях, що прилягали до узбережжя, з'явилися фазенди – великі цукрові плантації, на які завозились чорношкірі раби з португальських колоній в Африці. В 1710 р. в колонії було понад 500 великих плантацій, вона давала 2/3 світового експорту цукру. Бразилія отримала незалежність в 1822 р., але рабство, на той час головна соціально-економічна проблема країни, було законодавчо відмінене тільки в 1888 р. Надалі зростала

вага в політичному житті країни штатів, де видобували золоту руду та знаходились найбільші плантації кави, – Мінасу-Жерайсу та Ріо-де-Жанейро.

В першій чверті XX ст. країна перетворилась на найбільшого у світі експортера кави, сої, каучукового латексу, апельсинів. Значні прибутки, отримані від експорту кави, дали змогу посилити політичні позиції „кавовим” штатам, які сформували олігархічну республіку, що успішно функціонувала з 1893 р. до світової економічної кризи 1929 р. В 1930 р. президентом став виходець з півдня і великий землевласник-скотар Жетіліу Варгас [1930-1945; 1951-1954], який ініціював індустріалізацію країни й перші п’ятирічки. В роки його правління Бразілія в цілому успішно здійснила **імпортозамінюючу індустріалізацію**, до якої вимушено залучались майже всі країни регіону в роки Другої світової війни. Якщо в 1920 р. в країні було 12 тисяч промислових підприємств, то наприкінці „Ери Варгана” їх налічувалось вже 44 тис. Постачання військ союзників бразильським продовольством та повоєнний голод в зруйнованій Європі сприяли поступовому освоєнню місцевими підприємствами європейських ринків горіха, арахісу, тютюнових виробів, молока, свіжого і консервованого м’яса та домашньої птиці.

Наступник Варгаса – представник Соціал-демократичної партії і президент країни Жуселіну Кубічек [1956-1961] став „батьком” нової столиці - міста Бразіліа, спланованого в формі велетенського літака („план Пілота”) на території Бразильського плоскогір’я в центрі країни. План передбачав будівництво „кабіни” (площа трьох влад), „крил” (заклади дозвілля) та „хвоста” (спальні райони) міста в рекордно короткий термін, всього за 41 місяць. Столицю було вирішено спорудити для того, щоб надати імпульсу соціально-економічного розвитку слабозаселених центральних регіонів і гарантувати безпеку державних установ від голодних бунтів бідноти, характерних для попередньої столиці - Ріо-де-Жанейро. Спорудження міста, розрахованого на 400 тис. мешканців, та невиправдане вкладання бюджетних грошей в соціальні програми й будівництво транспортних мереж створило економічну кризу, яка спричинила прихід до влади військових в 1964 р.

Бразильський генералітет, який перебував при владі в 1964-1985 рр., залишив після себе суперечливу спадщину. В політичній сфері мала місце узурпація влади армією, обмеження громадських прав та свобод населення, зникнення політичних опонентів, але в економічній - військові менеджери вдалися до масштабних запозичень капіталу, який був використаний на будівництво доріг (наприклад Трансамазонського шосе), великих ГЕС, атомних електростанцій, створення високотехнологічних підприємств та галузей ВПК. Військовий режим курував також розвиток ядерної програми військового спрямування, проекти освоєння космосу та виготовлення балістичних ракет. Близькосхідні нафтові шоки, що спровокували різке подорожчання світових цін на нафту, перетворили Бразілію на основного виробника японських та американських автомобілів в Південній Америці, оскільки ця галузь промисловості базувалась на дешевому каучуку, цінних породах деревини, власній сталі, що робило собівартість бразильських автомобілів порівняно низькою. Вчені-економісти почали говорити про „**бразильське економічне диво**”, оскільки в 70-80 рр. середньорічний приріст ВВП становив 11 % за досить низької інфляції.

Після перехідного періоду була прийнята Конституція 1988 р., відновлено всі основні демократичні свободи, армія усунулась від участі в політичному житті країни. Продовжив неоліберальні реформи військових президент-технократ і всесвітньо відомий економіст та соціолог Фернанду Кардозу, який перебував при владі в 1994-2002 рр. Зростання безробіття і падіння рівня життя населення, що очікувано відбулось внаслідок „шокової терапії” Кардозу, зробили значно популярнішими ліві сили, якій прийшли до влади в країні в 2003 р. Однак, очікуваної відмови від неоліберального курсу не відбулось, а Бразілія залишилась найбільшим в Південній Америці отримувачем прямих закордонних інвестицій. Разом з тим, в країні поширена бідність, за межею якої перебуває понад 30 % населення. Бразілія залишається беззаперечним регіональним лідером з вуличної злочинності, витoki якої знаходяться у кварталах бідноти фавелах (від португальського „fava” – соти, cota), ситуацію в

яких не контролює поліція. Періодично відбуваються бунти у в'язницях великих міст.

Бразилія є **федеративною президентською республікою**, що поділяється на 26 штатів. Законодавча влада сконцентрована в руках Конгресу, що складається з Палати Представників (513 осіб) та Федерального сенату (81 осіб). Парламент має традиційні функції: контроль виконавчої влади, законотворчість, формування бюджету. Виконавча влада належить президенту, який сам призначає міністрів та інших важливих державних службовців, має право вето на парламентські закони, виступає верховним головнокомандувачем. Президентом країни з 2003 р. є соціаліст і колишній профспілковий лідер Луїс Інасіу (Лула) да Сільва. В 1997 р. до Конституції країни було внесено поправку, згідно з якою президент міг бути переобраним ще на один термін. Штати мають значну автономію – власні Конституції, парламенти і губернаторів. Очолює судову владу Бразилії Верховний суд, який має право тлумачити закони, державні суди мають в своїй компетенції питання кримінальних та цивільних справ, а регіональні федеральні суди слугують для подачі апеляцій. Суди присяжних розглядають важкі кримінальні злочини, спрямовані проти життя та здоров'я людей. Основні політичні партії Бразилії – Партія трудящих Бразилії, засновником якої й був профспілковий лідер Лула; центристська партія Бразильського демократичного руху; лівоцентристська Соціал-демократична партія; права Демократична партія Бразилії. В цілому, серед населення значно більшу популярність мають ліві партії. Правова система Бразилії базується на португальському цивільному праві.

Зовнішня політика Бразилії в роки військових режимів була зорієнтована на США. Під час Другої світової війни країна надіслала 25-тис. контингент на Італійський фронт, а в 1947 р. в Ріо-де-Жанейро під егідою США країни Латинської Америки уклали Договір про оборону Західної півкулі (Пакт Ріо-де-Жанейро). Бразильський генералітет та спецслужби брали участь в операції „Кондор”, що проводилась під егідою чилійської спецслужби в роки правління Августо Піночета в 70-80 рр. XX століття. Більше того, вдалий військовий

переворот в Бразилії в 1964 р. спричинив ланцюгову реакцію в регіоні: військові прийшли до влади в Болівії, Уругваї, Чилі, Аргентині. Бразильський генералітет ще в 1965 р. обґрунтував постулат, згідно з яким консервативна Бразилія знаходилась на першій лінії оборони Західного світу від комуністичної загрози. Країна стала неформальним лідером регіону, конкуруючи за вплив в Південній Америці з Аргентиною, регіональні позиції якої послабилися внаслідок Фолклендської війни. Обидві країни прилучились до гонки звичайних озброєнь і активно розробляли ядерні програми військового призначення.

Потепління відносин між обома суперниками почалося в 1991 р., коли вдалося створити інтеграційне об'єднання МЕРКОСУР, до складу якого, крім колишніх антагоністів, увійшли також Парагвай та Уругвай. В 1992 р. в Ріо-де-Жанейро відбувся Саміт Землі, в якому взяли участь 178 країн світу. За його результатами були прийняті такі важливі документи як Декларація Ріо про довкілля та розвиток, екологічний „Порядок денний для ХХІ століття”, Конвенція про біологічну різноманітність. Бразилія, як країна, що неодноразово обиралась до складу непостійних членів РБ ООН, з 2005 р. наполягає на своєму членстві як представника Латинської Америки в РБ ООН у випадку проведення її реформи. Керівництво Бразилії переконане, що вона вже переросла рамки „малої ліги” Латинської Америки і може відігравати глобальну роль. Країна з обережністю ставиться до планів США зі створення Зони вільної торгівлі Америки, оскільки її політична еліта переконана, що інтеграційні процеси в Південній Америці повинні групуватись лише навколо МЕРКОСУР. Важливе завдання в рамках СОТ країна вбачає у відміні фермерських субсидій в США та Західній Європі, які підривають конкурентоспроможність бразильського молока та м'яса.

За територією (2,8 млн. км²) **Аргентина** посідає друге місце в Латинській Америці після Бразилії. Країна має кілька географічних зон, серед яких доцільно виділити південь – Патагонію та Вогняну землю, центральний схід – Пампу та північ – рівнину Гран-Чако та Межиріччя. Аргентина цікава декількома унікальними географічними особливостями: найвищою вершиною Латинської

Америку горою Аконкагуа (з інд. Кам'яний сторож) висотою в 6960 метрів, найнижчою точкою – мисом Вальдес, окремі частини якого знаходяться нижче рівня моря на 40 м, а також найпівденнішим містом світу - Ушуайєю. Аргентина розбита на 23 провінції та округ Буенос-Айрес. Найважливіше економічне значення мають річки Парана та Уругвай, які впадають у величезну затоку Ла-Плата. Це головний торговельний шлях країни, який поєднує демографічний трикутник Буенос-Айрес - Росаріо - Кордова з Бразилією та Парагваєм. Саме Парана постачає питною водою найбільші урбанізовані центри Аргентини.

Іспанські колоністи прибули в цей регіон в пошуках золота та срібла в 2-й пол. XVI ст. Не будучи в змозі знайти коштовні метали, вони, однак, називали річки, озера та затоки на честь срібла – „Ла-Платою”. Після проголошення незалежності в 1810 р. для уникнення дублювання країні була дана назва „Аргентина” від латинської назви елемента срібла - Argentum. Від початку свого існування країна зіштовхнулась з проблемою низької густоти населення. Вже в сер. XIX ст. розпочалась кампанія із заохочення переселення міської безземельної бідноти з Південної Європи до Аргентини, де їй обіцяли виділення земельних ділянок та гарантоване працевлаштування. На кінець століття завдяки переїзду емігрантів із Європи чисельність населення країни зросла на 150 % і становила 1 млн. чол. Надалі **економічні успіхи** Аргентини суттєво підвищили рівень життя населення, а винайдення морозильного обладнання та поява кораблів-контейнеровозів сприяли перетворенню країни на одного з провідних експортерів яловичини, молока та пшениці. Соковиті райони Пампи, що забезпечували країну пшеницею та пасовиськами для овець і великої рогатої худоби, були поєднані з портом Буенос-Айресу в затоці Ла-Плата мережами автомобільних та залізничних доріг. Прихильна позиція Аргентини щодо надання притулку нацистським злочинцям на останніх етапах Другої світової війни призвела до того, що частину капіталу західноєвропейських банків, захопленого німцями, було перевезено до цієї країни.

Взимку 1946 р. президентом Аргентини став харизматичний полковник Хуан Домінго Перон, який згодом заснував політичну течію **перонізм**, популярну в країні донині. Перонізм фактично означав лівий популізм, що спирається на харизму політичного лідера й підтримку профспілкових організацій. Отже, створення „хустіалістичної” (ісп. - справедливої) держави з субсидованими цінами на продовольство та комунальні послуги, лідер якої покладався на робітничий клас, свою особисту харизматичність й привабливість дружини Єви Перон, дало змогу президентові залишитись при владі до 1955 р. Військовий переворот, спровокований подорожчанням життя та низькими врожайми пшениці, усунув від влади Перона, який виїхав у вигнання. Його повторне правління в Аргентині 1973-1974 рр. закарбувалося невинуватою політикою економії ресурсів (зокрема м'яса для експорту) та процвітанням чорного ринку. Ера військових диктатур 1976-1983 рр. принесла 30 тис. вбитих і створення 400 концтаборів для політичних опонентів військової влади. Після поразки аргентинської армії та флоту в Фолклендській війні проти Британії в 1982 р., військові поступово відмовляються від подальшого втручання у політичне життя. В 1989-1999 рр. тривала доба президентства етнічного сірійця Карлоса Менема – пероніста і відомого адвоката, який прийшов до влади під популістськими гаслами. Новий президент відзначився наголосом на **неоліберальних реформах** (реструктуризація та масштабна приватизація державних підприємств, запровадження конвертованого песо, що був прив'язаний до американського долара в співвідношенні 1:1, скорочення митних тарифів та реформа держслужби) та **„зовнішньополітичною революцією”**. К.Менем відмовився від опозиції ініціативам США та сприяв зближенню обох держав, що дало змогу Аргентині отримати нові кредити від МВФ. Епоха хаосу та тимчасових президентів 2001-2003 рр. закінчилась приходом до влади колишнього губернатора провінції Санта-Круз лівого політика і пероніста Нестора Кіршнера, який мав непогані шанси на переобрання. Однак, президентські вибори 28 жовтня 2007 р. виграла дружина

Кіршнера - Христина Фернандес, яка пообіцяла електорату продовжити його політику стабілізації економіки.

Економіка країни має дуалістичний характер. Продукція промислового виробництва переважно йде на задоволення внутрішніх потреб, а сільськогосподарські товари переважно вивозяться на світові ринки. Аргентина – найбільший в Латинській Америці експортер молока та м'яса, шкур тварин, олії. Країна посідає 5 місце в світі як експортер вина і друге місце в Латинській Америці з вивезення парагвайського чаю мате. На основі вівчарства, що процвітає в Патагонії та високогірного скотарства в Андах в країні сформувалась текстильна галузь, на зовнішні ринки вивозиться високоякісна вовна та шуби. Туризм в країні переживає не найкращі часи, що пов'язано з голодними бунтами 2001-2003 рр. та загостренням криміногенної ситуації під час економічної кризи. Туристи приїждять переважно з країн МЕРКОСУР та з США. Аргентина пропонує комбіновані маршрути Буенос-Айрес – Ігуасу – Ріо-де-Жанейро або Буенос-Айрес-Монтевідео та подорожі до національних парків крайнього півдня та миса Вальдес, де можна спостерігати величезні колонії морських котиків.

Конституція Аргентини – одна з найстаріших з нині діючих в Латинській Америці. Вона була прийнята в 1853 р. Аргентина – федеральна країна, яка має всі риси суперпрезидентської республіки. Президент є главою держави та главою уряду, у випадку непередбачуваних обставин його обов'язки виконує віце-президент. Президент обирається на 4 роки і може бути переобраним, але не більше двох термінів поспіль. Законодавча влада представлена двопалатним Конгресом. У Сенаті 72 депутати, а в Палаті депутатів - 257. Сенатори обираються на 6 років, при цьому третина переобирається кожні два роки, а депутати нижньої палати – на 4 роки. Формально до структури законодавчої влади належать посади уповноваженого з прав людини та голови рахункової палати. Судова влада складається з Верховного суду, федеральних судів.

Найбільша політична партія Аргентини – Хустіалістична або Партія справедливості, була заснована Пероном в 1947 р. Опорою її історично

виступали представники незахищених верств населення – міська біднота, робітники великих промислових підприємств та збанкрутілі фермери. Інша провідна партія – Радикальний громадянський союз, незважаючи на свою назву, традиційно мала досить помірковану програму і спиралась на консервативних жителів країни, що належали до середнього класу. Її представники Рауль Альфонсин та Фернандо де ла Руа були президентами Аргентини в 1983-1989 і 1999-2001 рр. Досить цікавим виглядає вплив профспілок на політичну ситуацію в країні. В роки військових диктатур та неоліберальних реформ Менема профспілки втратили свої позиції в політиці, але після дефолту 2001-2003 рр. вони знову виступили в якості консолідуючої сили. Правова система Аргентини базується як на цивільному, так і на звичаєвому праві.

Домінування британських інвестицій в економіці Аргентини напр. XIX ст. призвело до того, що країну почали називати ще одним домініоном Британської імперії. Під час Другої світової війни Аргентина опинилась в регіональній ізоляції, оскільки вона до березня 1945 р. не оголошувала війну нацистській Німеччині і переховувала у себе воєнних злочинців. Це також стало причиною напруження відносин між Ізраїлем та Аргентиною. В 1960 р. „Моссад” викрала з передмістя Буейнос-Айреса колишнього німецького чиновника А.Ейхмана, відповідального за знищення європейських євреїв в роки Другої світової війни. З цього приводу Аргентина навіть зібрала спеціальне засідання РБ ООН, вимагаючи запровадження санкцій проти Держави Ізраїль. В 1982 р., в 150-ту річницю захоплення британцями Фолклендських островів, аргентинська військова хунта на чолі з Леопольдо Гальтієрі прийняла рішення щодо їхньої окупації, щоб відвернути увагу населення від економічних проблем всередині країни. Поразка аргентинської армії у війні за Фолкленди посилила регіональних конкурентів країни – Чілі та Бразілію, одночасно погіршивши відносини Аргентини зі США та Британією.

В 80-ті рр. минулого століття Аргентина цікавила світову спільноту як великий боржник, що міг несподівано оголосити про свій дефолт. „Революція”

в зовнішній політиці країни відбулась після приходу до влади Карлоса Менема. Аргентина стала однією з найбільш послідовних країн Південної Америки – спільників США, що надіслала війська для звільнення Кувейту в 1991 р. та забезпечення повернення цивільного уряду Арістіда на Гаїті в 1994 р. За свою позицію вона здобула в 1998 р. статус головного не-натівського союзника США, який давав їй змогу купувати за пільговими цінами надлишки військової техніки, набої зі збідненого урану та найновіші складні системи озброєнь. Вже в 1990 р. було нормалізовано відносини з Британією, сторони погодились на спільне використання нафтових родовищ Фолклендських островів і на безперешкодний захід в цей регіон приватних аргентинських кораблів та літаків. Менем став „батьком” інтеграційного утворення МЕРКОСУР, чому сприяла його примирлива позиція щодо ядерної програми Бразилії. Разом з тим, після низки терактів проти єврейських закладів Буенос-Айреса в 1992 та 1994 рр. знову погіршились відносини Аргентини з Ізраїлем, керівництво якого вбачало в труднощах із розслідуванням цих злочинів тісні відносини етнічного сирійця Менема з Іраном та Сирією. В 2001 р. Куба й Аргентина ледве уникли розриву дипломатичних відносин через критику останньою порушення прав людини на „Острові свободи”. В новому столітті світової спільноти прикута до питання реструктуризації зовнішнього боргу Аргентини, який вона погодила частково сплатити до 2046 року.

Східна Республіка Уругвай (176,22 тис. км²) належить до одних із найменших за площею держав Південної Америки, переважаючи тільки Сурінам. Сама країна лежить на східному березі річки Уругвай, від якої отримала свою офіційну назву. Затиснутий між Аргентиною та Бразилією Уругвай, має найвищий рівень урбанізації в усій Південній Америці: 90 % населення країни мешкає у містах, що прилягають до річки Уругвай, а демографічний центр країни зміщений до столичного міста Монтевідео. В адміністративному відношенні країна поділяється на 19 департаментів. Комерційні запаси корисних копалин вкрай обмежені, підлягають експлуатації лише копальні будівельних матеріалів, оскільки в країні активно

розбудовується готельна інфраструктура, зорієнтована на обслуговування туристів з сусідньої Аргентини. Головне багатство Уругваю – родючі ґрунти, які за своїм хімічним складом нагадують аргентинську Пампу. Головна річка Уругвай, що має загальну протяжність в 1500 км, бере свій початок на території Бразилії і формує частину міжнародного кордону між Уругваєм та Аргентиною та величезний басейн стоку води в затоку Ла-Плату.

Територія Уругваю була захоплена іспанцями в XVI ст., але відсутність корисних копалин не сприяла переїзду сюди іспанської бідноти. Навколо миса Монтевідео в 1726 р. було споруджено укріплене місто для того, щоб контролювати цей стратегічний для судноплавства регіон. Колонія не мала економічного потенціалу з погляду іспанців, але охоронялась великими контингентами колоніальних військ, щоб стримувати розширення португальської Бразилії. В 1776 р. Уругвай став частиною віце-королівства Ла-Плата. Після перемоги над іспанськими колонізаторами в 1811 р. територія колонії пережила півтора десятиліття окупації і насильницькі спроби приєднання до Бразилії та до Аргентини. Тільки в 1828 р. великі сусіди погодились відмовитись від претензій на Уругвай, де-факто перетворивши його на буферну зону між собою. Після проголошення незалежності в країні в 1838-1865 рр. тривала громадянська війна між лібералами та консерваторами, чий інтереси представляли партії „Колорадо” та „Бланко”. „Бланко” захищала інтереси землевласників та членів релігійних організацій, а „Колорадо” - міщан, середній клас та інтелігенцію.

Традиційною **економічною спеціалізацією Уругваю** було скотарство, оскільки м'який субтропічний клімат і наявність річок сприяли створенню чудових пасовиськ. В 1-й чверті XX ст. Уругвай виступав експортером яловичини та баранини, вовни, шкур тварин. Вся обробна промисловість так чи інакше була пов'язана з сільським господарством: консервування молока та м'яса, виготовлення вовняного та шкіряного одягу. Уругвай одним з перших у Латинській Америці (1942 р.) оголосив війну гітлерівській Німеччині. В післявоєнний час жорстока криза охопила сільське господарство країни.

Фермери Уругваю, які зіштовхулись із запеклою конкуренцією на регіональному ринку з боку своїх аргентинських та бразильських колег, не інвестували капітал в розширення галузі. Натомість вони вкладали значні кошти в спекулятивні операції з нерухомістю. Як наслідок, в 50-60 рр. минулого століття країна страждала через хронічний дефіцит бюджету. В 1973 р. відбувся військовий переворот, внаслідок якого в Уругваї запанував на 11 років військовий режим. Масові репресії підірвали міжнародний престиж країни, яка отримала найменування „камери тортур Латинської Америки”, криза в економіці загострилась через поразку головного торговельного партнера Уругваю - Аргентини в Фолклендській війні та стрімке зростання зовнішньої заборгованості південного сусіда. Слабкість аргентинської економіки в 90-ті рр. також викликала скорочення туристичних потоків між Монтевідео та Буенос-Айресом. Демократизація політичного життя в Аргентині в 1983 р. викликала ланцюгову реакцію в регіоні, й уругвайські військові відмовились в 1984-1985 рр. від втручання в політичні процеси. В 2004 р. на виборах в країні переміг представник лівих сил і колишній мер Монтевідео Табаре Васкез, який пообіцяв виборцям соціальні програми для бідних.

Згідно з Конституцією 1967 р., Уругвай є **президентською республікою**. Президент є одночасно керівником держави та головою уряду, обирається на 5 років. У випадку неможливості президентом виконувати свої обов'язки, його місце займає віце-президент, який одночасно є головою Сенату країни. Уряд складається з 13 міністрів, яких призначає президент. Законодавча влада належить двопалатному парламенту, що складається з Палати депутатів (99 чоловік), що обираються на 5 років на пропорційній основі, та Сенату (30 чоловік та віце-президент, який його очолює). Судова влада представлена Верховним судом, члени якого обираються спільно обома палатами парламенту країни, адміністративними та кримінальними судами, спеціальними судами в галузі виборів. До 1999 р. на політичній арені домінували тільки партії „Колорадо” і „Бланко”, що робило Уругвай країною з найстарішою

двопартійною системою в Латинській Америці. Нині при владі знаходиться Широкий фронт, який складається з представників лівих та центристських партій. В опозиції до нього – Національна партія (Бланко – „Біла партія”), що має консервативну програму. Правова система Уругваю заснована на іспанському цивільному праві.

В XIX ст. незалежний Уругвай став об’єктом інвестування британського капіталу, який вкладався в залізниці та скотарську галузь. В 1930 р. в Уругваї відбувся перший Чемпіонат світу з футболу, що свідчило про якісну спортивну та готельну інфраструктуру країни; турнір закінчився перемогою місцевої команди. Саме на конференції в Монтевідео з прав та обов’язків держав в 1933 р. президент США Ф.Рузвельт оголосив про започаткування знаменитої доктрини „Доброго сусіда”. Уругвай буквально відчув на собі початок Другої світової війни, оскільки в грудні 1939 р. в гавань Монтевідео після бою з британськими кораблями зайшов на один день німецький „кишеньковий” лінкор „Граф Шпее”. У повоєнний час країна залишалась осередком інтеграційних процесів в регіоні, так, в 1960 р. в Монтевідео була підписана угода про створення Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, членами якої погодились стати Аргентина, Бразилія, Мексика, Уругвай, Чилі, Парагвай та Перу. В 70-х рр. минулого століття військовий режим Уругваю співробітничав з спецслужбами Чилі, Аргентини, Бразилії та Парагваю в пошуках та розправах над „підривними” комуністичними кадрами. В 1986 р. представники 92-х країн зібрались на курорті Пунта-дель-Есте для того, щоб обговорити лібералізацію світових послуг в сфері страхування та банківської справи, скорочення розвиненими країнами сільськогосподарських субсидій. Це зібрання отримало назву „Уругвайський раунд” і стало першим кроком до створення СОТ.

Уругвай, як мала країна, приречена надавати перевагу **багатосторонній дипломатії** та орієнтуватись на своїх регіональних сусідів – Бразилію й Аргентину. Виразом цього стал вступ країни до МЕРКОСУРУ в 1991 р. Для офіційного Монтевідео дуже важливі відносини зі США на випадок економічної кризи в сусідніх Бразилії та Аргентині, як це сталося в 2001-2003

рр., коли лише кредити міжнародних валютних організацій, в яких великий вплив мали представники США, дали змогу стабілізувати хитку економіку країни. В 2007 р. в Мондевідео відбулось урочисте відкриття першої сесії парламенту МЕРКОСУРу, що складається з 72 депутатів. В 2003 р. дещо загострились відносини Уругваю та Аргентини через дозвіл уругвайського уряду, наданий двом приватним компаніям для будівництва двох паперових фабрик на берегах річки Уругвай, що загрожує Аргентині забрудненням довкілля.

Республіка Парагвай, поруч з Болівією, є однією з двох країн Латинської Америки, що не має виходу до океанічних шляхів сполучення, площа країни – 406,8 тис. км². На півночі та північному заході він межує з Болівією, на півдні та заході – з Аргентиною, на сході – з Бразилією. Річка Парагвай поділяє країну на дві частини: східний Парагвай та Гран-Чако на заході. На сході (лівобережжі) знаходиться місто Асунсьйон і спостерігається найбільша концентрація населення. В адміністративному відношенні Парагвай поділяється на 17 департаментів та столичне місто Асунсьйон. Головні ріки країни – 800 км дільниця Парани (з гуарані назва перекладається як „Мати моря”) та її притока Парагвай. Вони забезпечують країні доступ до Атлантичного океану і найкоротший шлях транспортування товарів до промислових центрів сусідньої Аргентини. Найбільші міста країни - Асунсьйон та Консепсьйон розташовані на берегах Парагваю і беруть з неї питну воду, електроенергію та водні ресурси для промисловості та іригації полів.

Іспанці прибули до країни 1537 р. й через десятиліття звели перші укріплення на берегах численних річок. Назва країни, ймовірно, походить від назви племені – „парагва”, яке зустріли іспанські конкістадори. Відносини завойовників з індіанцями-чако спочатку були конфліктними, але відсутність вагомого мінерального сектора не сприяла переїзду сюди переселенців, тому в колонії стала помітною тенденція до шлюбів вже прибулих колоністів та місцевих індіанців. Це визначило домінування в структурі населення метисів. Парагвай став також об’єктом пильної уваги ордену ізуїтів, які спорудили тут

багато духовних навчальних закладів і сприяли окатоличенню 100 тис. місцевих індіанців на поч. XVII ст. В іспанську добу колонія була до 1776 р. частиною віце-королівства Перу, а згодом належала до віце-королівства Ла-Плата. Парагвай здобув незалежність в 1811 р. й відразу зіштовхнувся з односторонністю свого економічного розвитку. Економіка молодої країни базувалась на рослинництві, найбільше господарське значення мав кушт ерба, з якого вирощували всесвітньо відомий парагвайський чай мате, що містить кофеїн, танін та ефірне масло. Серед цінних порід деревини промислове значення мало кебрачо, з якого добували танін, необхідний в шкірообробній промисловості. Секретар революційної хунти Хосе Гаспар Родрігес де Франція, який проголосив незалежність від метрополії, встановив контроль над країною в 1814 р. й перебував при владі до 1840 р. В роки його правління була заборонена іспанська мова, Парагвай перейшов до політики автаркії, розвивалась власна текстильна промисловість та суднобудування, селяни отримали земельні наділи за рахунок великих латифундій. Після війни з Бразилією, Аргентиною та Уругваєм 1865-1870 рр. країна втратила 90 % свого дорослого населення й була змушена шукати вихід з демографічної кризи в запрошенні емігрантів з бідних країн Південної Європи. Після закінчення війни в Парагваї спалахнуло суперництво за владу між партіями „Колорадо” (великі промисловці й купці) та Ліберальною (середній клас та незаможні прошарки населення), яке дестабілізувало політичну ситуацію. В Першу світову війну значно зріс попит на м'ясо та шкіри тварин на ринку США, що дало змогу Парагваю відійти від традиційного експорту деревини й текстилю на користь продукції скотарства. Збільшились також посіви сої, які зайняли половину продуктивних площ країни.

В 1954 р. до влади прийшов кар'єрний військовий Альфредо Стресснер і залишався на „владному Олімпі” до 1988 р., організовуючи своє переобрання президентом чотири рази. В 1959 р. він розпустив парламент і встановив особисту диктатуру, за його правління, яка отримала назву „Стронато”, переслідувалися ліві сили й неодноразово запроваджувався надзвичайний стан,

армія мала широкі повноваження з арешту політичних опонентів диктатора. У в'язницях побувало 360 тис.чол., опорою режиму була армія, поліція та Національна республіканська асоціація – „Партія Колорадо”, членство в якій стало запорукою кар'єрного просування. Стресснер прислухався до рецептів Світового банку та МВФ, що допомогло лібералізувати економіку, його також вважають одним з ініціаторів будівництва велетенської ГЕС Ітайпу („Співучий камінь”) у 1974-1991 рр. Її потужність оцінювалась в 12,6 млн. кВт, а будівництво обійшлося в \$ 20 млрд. Для спорудження цього мега-об'єкту працювали буквально всі підприємства країни, що сприяло економічному піднесенню 70-х – поч. 80-х рр. Парагвай також став співвласником Якурети – іншої великої ГЕС, розташованої на кордоні з Аргентиною потужністю 3020 млн. кВт. В 2002 р. країна експортувала 45,9 млрд. кВт-год, що вивело її на перше місце в регіоні серед постачальників електроенергії. Лібералізація суспільного життя, що розпочалася в 1991 р., призвела до прийняття Конституції в 1992 р., першим демократично обраним президентом країни в 1993 р., став політик нової формації, прагматик і прибічник неоліберальних реформ Хуан Карлос Васмосі Монті. На президентських виборах 20 квітня 2008 р. правляча „Партія Колорадо” вперше за 60 років зазнала поразки, перемогу здобув кандидат від опозиційного лівого Патріотичного альянсу за зміни – колишній „єпископ бідних” Фернандо Луго.

Згідно з Конституцією 1992 р., Парагвай є **президентською республікою**. Президент, який обирається на 5-тирічний термін, є головою держави та уряду. Він призначає 18 урядових міністрів, у випадку неспроможності виконувати обов'язки, президента підміняє віце-президент. Жоден з них не може бути переобраним на своїй посаді вдруге. Парламент Парагваю двопалатний, він складається з Сенату (45) та Палати представників (80 осіб), що обираються на 5 років. Президентські та парламентські вибори проводяться одночасно, це історична традиція, пов'язана з конкуренцією за владу між партіями „Колорадо” та Ліберальною. Конгрес та виконавча влада звичайно функціонують в гострих суперечках між собою. Судова влада представлена

Верховним судом, який виконує апеляційні функції, звичайними судами. Правова система Парагваю базується на аргентинських та французьких правових кодексах.

Історично роль Парагваю в **міжнародних відносинах** була обмеженою. Армія країни взяла участь в двох важливих міжнародних конфліктах. Під час війни Парагваю проти Потрійного Альянсу (1864-1870 рр.) з Аргентини, Бразилії та Уругваю, загинуло 90 % армії країни й президент Франциско Лопес. Війна з континентальною Болівією, що прагнула отримати контроль над р. Парагвай, в Чако-Бореаль (1932-1935 рр.) завершилась поразкою останньої. В 1938 р. сторони уклали Угоду про мир, дружбу та кордони, внаслідок якої Болівія втратила 2/3 спірної території, але одночасно здобула право видобувати нафту в регіоні й перевозити свої вантажі транзитом через р. Парагвай. З 1991 р. Парагвай є членом організації МЕРКОСУР (яка була заснована спеціальним договором в столиці країни місті Асунсьйон 26 березня), але його економіка страждає через наводнення ринку дешевими споживчими бразильськими та аргентинськими товарами. Стабільні відносини з режимом Уго Чавеса дозволяють країні імпортувати венесуельську нафту за заниженими цінами. Парагвай є однією з небагатьох країн Латинської Америки, яка офіційно визнає Тайвань, за відповідну фінансову винагороду з боку останнього. Зокрема, офіційний Тайбей виділив \$ 20 млн. на будівництво величної будівлі Конгресу в Асунсьйоні. В 2003 р. в Парагваї відбулась конференція країн, що не мають доступу до світових шляхів сполучення (landlocked countries), для того, аби привернути увагу світової спільноти до цієї глобальної проблеми.

Питання для самоконтролю

1. Як можна оцінити діяльність військових режимів в Бразилії в 1964-1985 роках?
2. Що таке перонізм?
3. Охарактеризуйте особливості зовнішньої політики Аргентини доби президентства Карлоса Менема.

4. В чому полягає унікальність культурно-цивілізаційного розвитку Уругваю?
5. Охарактеризуйте особливості відносин малих та великих країн в організації МЕРКОСУР.

4.5. Андські країни: Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія, Чилі

Боліваріанська Республіка Венесуела (912 тис. км²) розташована на півночі Південної Америки, захід країни вкритий Карібськими Андами, поруч з ними знаходиться найбільше за площею в Латинській Америці озеро-лагуна Маракайбо, на берегах якого розташувалось місто нафтовиків з однойменною назвою. Цей регіон, крайною точкою якого є місто Каракас, концентрує в своїх межах 80 % населення країни. Пустельне Гвіанське плоскогір'я простягнулося через увесь південь, займаючи майже половину площі Венесуели; льянос або зона рівнин займає центрально-східний район країни, прилягаючи до річок Оріноко та Апуре. Справжнім біорезервуаром Венесуели залишається басейн Оріноко, це найбільш заболочена місцевість в усьому регіоні, яка поступається тільки Амазонії кількістю ендемиків флори та фауни. В адміністративному відношенні країна поділяється на 23 штати та федеральний округ Каракас.

Назва „Венесуела” перекладається з іспанської мови як „Маленька Венеція”, країну було так названо в 1499 р., коли відомий дослідник та мандрівник Америго Веспуччі звернув увагу на схожість будинків на палях на озері-лагуні Маракайбо з будинками в північноіталійському місті. Тривала боротьба за незалежність від Іспанії в 1810-1821 рр. призвела до появи Венесуели. В ХІХ ст. країна пережила період постійних військових переворотів і домінування при владі тимчасових президентів, який отримав назву кауділізму. В 1908-1935 рр. країною керував диктатор Хуан Вісенте Гомес на прізвисько „Старий тигр Андів”, що зумів стабілізувати економічне життя країни завдяки запрошенню корпорації „Стандарт Ойл” видобувати нафту в районі Маракайбо, а кораблі ВМФ США отримали право плавати по Оріноко. В політичному житті Гомес встановив особисту диктатуру: президент розправлявся з політичними опонентами, призначав після співбесід більшість державних службовців нижчої і середньої ланки, підтримував цензуру преси та заборону зібрання. Його опорою були армія та корпус чилійських найманців.

Лише з 1958 р., коли було повалено диктатуру генерала Переса Хіменеса, в країні розпочалась демократизація політичного життя. Особливо драматичну

роль в історії Венесуели зіграв Карлос Перес, який був президентом двічі: в 1974-1979 та 1989-1993 рр. Цей політичний діяч відзначився кардинально протилежною економічною політикою в перший та другий термін перебування при владі. Під час першого Перес здобув додаткові кошти в бюджет завдяки проведеній раніше націоналізації нафтогазової промисловості. На той час Венесуела вже була найбільшим в Латинській Америці експортером нафти, експлуатуючи „чорне золото” з двох нафтоносних басейнів: Маракайбо та дельти Оріноко, де працювали ТНК з 14 країн. Цей період, що супроводжувався покращенням стандартів життя населення країни, отримав назву „Саудівської Венесуели”. Але вже після свого повторного переобрання в 1989 р., Перес зіштовхнувся із наслідками економічної кризи, спричиненої катастрофічним падінням світових цін на нафту. Президент був змушений прийняти пропозицію МВФ, яка передбачала надання Венесуелі стабілізаційного кредиту в розмірі \$ 4,5 млрд. в обмін на проведення неоліберальних реформ. Несприйняття населенням „шокової терапії” разом із дефіцитом товарів сільськогосподарського призначення (сільське господарство традиційно ігнорувалось державою-рантьє, окрім плантацій кави та какао, що мали експортне призначення) призвело до посилення протестних настроїв у суспільстві і спроби державного перевороту під проводом підполковника Уго Чавеса в 1992 р. Перес став першим президентом в історії Венесуели, який був усунений від влади в результаті імпічменту за витрати грошей з таємного президентського фонду.

Уго Чавес, політик із популістськими схильностями, який провів у в’язниці два роки, став дуже популярним серед бідних прошарків населення, обіцяючи розподілити прибутки від експорту нафти рівномірно між усіма громадянами й „нагодувати” квартали бідноти. Після виборів грудня 1998 р. Уго Чавес став президентом Венесуели, перемігши колишню міс Всесвіт Ірен Сасєз, і через рік розробив „під себе” нову Конституцію, яку населення підтримало на всенародному референдумі. Згідно з її положеннями, країна отримала назву „Боліваріанська Республіка Венесуела”, президент обирався на 6 років і міг

бути переобраний на своїй посаді вдруге. Нові (тобто перші за прийнятим Основним законом) президентські вибори Уго Чавес виграв у 2000 р. На ключові посади він призначив особисто відданих людей з офіцерського корпусу, серед них – заколотників 1992 р. Опозиція до Чавеса складалася з представників середнього класу, прошарку великих промисловців та підприємців, а підтримувала його міська біднота й армія. Причини популярності Чавеса полягають в його особистих якостях (яскравий ліворадикальний політик), чисельних програмах конкретної допомоги жителям „барріос” (халупних поселень), його курсові на міжнародній арені, де він себе позиціонував як друг та потенційний наступник Фіделя Кастро і зятий опонент США. Чавес здобув додаткову підтримку серед бідних кіл населення, коли розпочав політику обкладання ТНК, що працювали в нафтовій галузі, новими податками в 2006 р. Спроби опозиції усунути Чавеса шляхом проведення безстрокових страйків (2001 р.), військового перевороту (2002 р.), всенародного референдуму про довіру його політиці (2004 р.) зазнали невдач, але опосередковано сприяли підвищенню світових цін на нафту. Уго Чавес був переобраний на новий президентський термін в грудні 2006 р. і заявив, що коли лідер нації подобається народу, то ніхто не може заборонити переобирати його 4 чи 5 разів на найвищій державній посаді. Однак, 2 грудня 2007 р. жителі країни не погодились підтримати на референдумі 69 поправок Чавеса до чинної Конституції, одна з яких передбачала відміну обмежень з перебування однієї людини на президентській посаді.

Таким чином, згідно чинної конституції 1999 р., президент є головою держави та уряду, він призначає віце-президента та членів Ради міністрів, на свій розсуд збільшуючи чи зменшуючи розмір кабінету. Запропоновані президентом на міністерські посади державні службовці можуть бути звільнені тільки за згоди парламенту. Разом з тим, голова виконавчої влади може втратити свою посаду, якщо мешканці країни на референдумі викажуть недовіру його політиці. Національна асамблея – однопалатний парламент, що складається з 165 депутатів, яких обирають за змішаною системою. Серед них

три місця відводиться для представників індіанського населення. В країні функціонує механізм відкликання депутатів незадоволеними виборцями. Судова гілка влади представлена Верховним трибуналом правосуддя, члени якого призначаються на 12 років парламентом, місцевими судами та військовими трибуналами, які розглядають справи не тільки військовослужбовців, а також і цивільних осіб, звинувачених у зраді, шпигунстві та збройних заворушеннях. Верховний трибунал правосуддя, члени якого працюють в спеціалізованих палатах, має можливість скасувати будь-який закон, що не відповідає Конституції.

Політичне життя Венесуели монополізоване Об'єднаною соціалістичною партією (ств. Уго Чавесом у 2007 р. на базі „Руху за V республіку”), яка контролює 60 % парламентських місць. Опозиційні партії не мають масової підтримки виборців та маловпливові; колись потужна Палата промисловців та підприємців Венесуели, що виступала проти політики Уго Чавеса, нині знаходиться в стані непевності через арешти, які відбуваються серед її членів. Правова система Венесуели базується на писаному праві, що має своє коріння в римському праві і формувалось під впливом наполеонівських кодексів. Визначальними в **зовнішній політиці** Венесуели є її відносини зі США. В 1902 р. трапився інцидент, що отримав назву „Венесуельських вимог”, коли у відповідь на дефолт, який оголосила країна, військові кораблі Британії, Італії та Німеччини блокували порти, через які вивозилась продукція з Каракасу, з вимогою виплати зовнішніх боргів. Тоді президент США Т. Рузвельт заявив, що США відіграватимуть роль міжнародного поліцейського, аби не допустити в регіон колишні колоніальні країни з Європи. В 20-30 рр. минулого століття США активно інвестували значні кошти в нафтоносний басейн озера Маракайбо, а в роки Другої світової війни закуповували більшу частину авіаційного керосину у Венесуели, тому на країну припадала половина інвестицій США в Латинську Америку. В 1949 р. Венесуела запропонувала Ірану, Іраку, Кувейту та Саудівській Аравії створити енергетичну організацію для впливу на світові ціни на нафту. В 1960 р. вона стала єдиною в регіоні

країною членом-засновником ОПЕК, разом з тим, Венесуела була однією з небагатьох, що регулярно не використовувала повністю свою квоту в ОПЕК в 3 млн. барелів на день. В 1974 р. Венесуела націоналізувала нафтогазову промисловість, одночасно уклавши взаємовигідні договори про підряд з ТНК, які раніше були власниками видобувних потужностей та танкерів, тим самим унеможлививши свою міжнародну ізоляцію.

Після приходу до влади Уго Чавеса суттєво погіршились відносини Венесуели та США. Ще в 1998 р. Чавес не зміг отримати візу для в'їзду до США, оскільки на думку держдепартаменту був заколотником. Ставши президентом Венесуели, він відразу погіршив політичні відносини з США, одночасно продовжуючи продавати їм третину експортної нафти. Сторони розходились щодо таких питань як міжнародна кампанія з боротьби з тероризмом, нейтралітет у громадянській війні в Колумбії, створення Зони вільної торгівлі Америки, дотримання політичних прав людини, підтримка Уго Чавесом ліворадикальних лідерів країн регіону. Венесуела субсидує Кубу та низку країн Центральної Америки і Карібського басейну дешевою нафтою, займаючись „політичними інвестиціями” в регіон, підтримує дружні відносини такими антагоністами США як Росія, Іран та Білорусь. Вважається, що тільки пільгові ціни на нафту для Куби обходяться бюджету Венесуели в \$ 1,7 млрд. на рік. Напружені відносини офіційний Каракас має з Колумбією через громадянську війну в цій країні, в результаті якої на території Венесуели опиняються біженці. У свою чергу, Колумбія звинувачує Венесуелу в тому, що в її прикордонних районах переховуються колумбійські бойовики. Стосунки великих країн Південної Америки до Венесуели визначаються, головним чином, енергетичним чинником. Аргентинські та бразильські компанії видобувають нафту в басейні Оріноко, завершилися переговори щодо прокладання газопроводів із Венесуели до Бразилії та Аргентини. В грудні 2005 р. країна стала членом МЕРКОСУР (щоправда, без права голосу до виконання всіх вимог щодо повноправної участі), Уго Чавес назвав це шляхом визволення від США усієї Південної Америки. Венесуела також проводить наймасштабнішу

в регіоні програму переозброєнь, закупаючи винищувачі Су-30МК, протиповітряні ракети Тор М-1 та гелікоптери Мі-17в на суму в 3,4 млрд. дол.

Республіка Колумбія - найпівнічніша держава Південної Америки, що має вихід одночасно як до Тихого океану, так і до Карібського моря. Площа країни – 1,14 млн. км², за цим показником вона посідає четверте місце в Південній Америці, поступаючись лише Бразилії, Аргентині та Перу. Через захід і центр країни з території Еквадору простягнулися „три пальці”: Західні, Центральні та Східні Кордільєри, що займають 33 % площі. В адміністративному відношенні країна поділяється на 32 департаменти та федеральний округ Боготу.

Територія майбутньої Колумбії була відкрита іспанцями в 1525 р. й стала частиною віце-королівства Перу. Головним комерційним центром колонії була Картахена, де діяв один з найбільших в регіоні ринків рабів. В 1718 р. вона була виділена в спеціальну адміністративну одиницю - віце-королівство Нова Гранада, разом з Еквадором та Венесуелою. Назва Колумбія була дана країні на честь Х.Колумба. Фактично державна незалежність країни проголошена в 1810 р., хоча боротьба з іспанськими військами тривала до 1819 р. Новостворена країна тоді стала частиною конфедерації Великої Колумбії поруч з Еквадором та Венесуелою. Після розпаду цього штучного утворення країна поринула в політичні протиріччя, спричинені створеними в 50-ті рр. XIX ст. партіями – Консервативною та Ліберальною. Перша, до складу якої входили землевласники, військова верхівка та священнослужителі, виступала за унітарний устрій держави з монополією зовнішньої торгівлі, сильною професійною армією та участю церковних інституцій в політичному житті. Друга, до якої належали представники дрібної буржуазії, колишні раби та селяни, підтримувала програмні положення про федеральний статус країни, широкі права регіонів на економічні зв'язки з зовнішнім світом, створення народного ополчення замість армії. Кардинально протилежні цілі обох партій призвели до двох громадянських війн: „Війни 1000 днів” (1899-1902 рр.) та „Ери Насилля” (1948-1953 рр.). В них загинуло 100 та 300 тис. чоловік відповідно, хоча більше постраждало прибічників лібералів, які перебували в

опозиції і не мали контролю над силовими міністерствами. В 1957 р. обидві партії домовились про розділ посад в рівній пропорції, цим самим витіснивши з політичної арени інші партії, зокрема, ліворадикальні, які заявили про узурпацію влади консерваторами та лібералами. Тому вже в сер. 60-х рр. минулого століття почався процес формування воєнізованих угруповань, що виступали за скинення влади представників ліберальної та консервативної партій збройним шляхом. Зокрема, в 1964-1966 рр. компартією було створено Револьюційні збройні сили Колумбії (FARC), а в 1970-1971 рр. – ліворадикальне угруповання М-19. Надзвичайний стан існував в Колумбії в 1952-1982 рр., „чорним” в історії країни став 1985 р., коли відбулось дві резонансні події: виверження вулкану Невадо-де-ла-Руїс, яке призвело до 25 тис. загиблих в Армеро, та захоплення партизанами з М-19 Палацу правосуддя в Боготі, внаслідок чого загинуло понад 100 чол., включаючи 11 членів Конституційного суду. Бойовики вимагали скасувати закон про екстрадицію колумбійців до США як неконституційний. Низка ліворадикальних рухів відмовилась від збройної боротьби після закінчення „холодної війни”, але інші вступили у взаємовигідний союз з наркоділками, який дозволив їм фінансувати свої партизанські операції за рахунок коштів, отриманих від збуту кокаїну та героїну. На території Колумбії продовжують діяти FARC (18-20 тис. чол.), ще в 2004 р. вони контролювали майже 40 % території країни, а їхні прибутки з кримінальних джерел оцінювались в 450 млн. дол. В 1999 р. президент країни Андрес Пастрана запропонував „План Колумбія” – низку комплексних заходів соціально-економічного та військового характеру, що передбачали фінансування збройної боротьби проти наркоділків і альтернативних програм, які повинні були переорієнтувати селян з вирощення коки на плантаційні комерційні культури та зменшити їх підтримку парамілітарних угруповань. Фінансування плану брали на себе США та ЄС (\$ 3,5 млрд.) та сама Колумбія (\$ 4 млрд.). План виявився неефективним через недостатність заявленої суми для селян, які вирощували коку. Для знищення організації FARC та вирішення проблеми наркотрафіку президент Альваро Урібе (з 7 серпня 2002 р.)

розпочав військовий наступ на колумбійських партизанів за безпосередньої підтримки США, збільшив чисельний склад армії та поліції до 145 та 100 тис. чоловік відповідно, спорядив загони самооборони селян сучасною вогнепальною зброєю. Урібе переконаний, що мир з ліворадикальними організаціями можливо досягнути тільки з позиції сили, відновивши контроль держави над усіма районами Колумбії. Громадянська війна в Колумбії триває й донині, чому сприяють поширена серед селян країни бідність, складний рельєф місцевості, значна кількість вогнепальної зброї на руках населення. Вона не дає повною мірою реалізувати потужний потенціал мінерально-сировинній та плантаційним галузям Колумбії.

В країні діє Конституція 1991 р., яка передбачає, що Колумбія є **унітарною президентською республікою**, що складається з 32 департаментів. Президент є главою уряду та держави, він обирається на 4-річний термін і може балотуватись вдруге завдяки внесенню поправки до Основного закону в 2005 р. Посада прем'єр-міністра відсутня, але обов'язки президента може виконувати віце-президент, який обирається виборцями окремо від президента. Законодавча влада знаходиться в компетенції двопалатного парламенту, що складається з Сенату (102 депутати) та Палати представників (161 депутат). В нижній палаті два місця відводяться представникам афро-колумбійського населення, одне – індіанського та одне – представників колумбійської діаспори. Судова влада Колумбії складається з кількох важливих інституцій: Верховного суду, що має функції вищої апеляційної інстанції; Ради держави, що наглядає за роботою адміністративних судів; Конституційного суду. Існують спеціальні закриті суди, які займаються розглядом таких злочинів як теракти та наркотрафік. Прізвища суддів, що проводять подібні процеси, засекречені. Конституція 1991 р. забороняла видавати за кордон громадян Колумбії, але завдяки поправці від 1996 р. таке положення було скасовано.

Другу половину XIX - XX ст. країна прожила за класичної двопартійної системи, коли біля владного керма знаходились чи періодично чи разом Ліберальна та Консервативна партії Колумбії. Одна з найстаріших партій

країни – Ліберальна, вона контролює до 1/3 голосів в нижній палаті парламенту. В історичній ретроспективі цінності лібералізму (вільне підприємництво, федералізм, широкі автономні права регіонів, законодавче обмеження терміну перебування чиновників при владі) так і не були втілені в життя. На противагу Ліберальній партії, Консервативна зуміла інкорпорувати свої цінності в Конституцію, однак її підтримка серед населення не перевищує 16 %. В парламенті Колумбії є також багато незалежних депутатів. Протиріччя в партійному житті країни стосуються питання війни та миру з колумбійськими партизанами, тому „політичний яструб” Урібе зміг сформувати під себе групу підтримки, до якої входять представники різних політичних сил. Як і в Венесуелі, правова система Колумбії базувалась на писаному праві, але завдяки Конституції 1991 р. вона зазнала потужного впливу правової системи США.

В історичній ретроспективі Колумбія найскладніші відносини мала з офіційним Вашингтоном. В другій половині XIX ст. США планували побудувати канал між Атлантичним та Тихим океаном через територію Нікарагуа або Панами. Панама була обрана тому, що більшу частину робіт там виконав французький інженер Ф.Лесепсом, а добудувати канал було легше, ніж починати новий. Офіційний Вашингтон скористався війною „Тисячі днів” і надав збройну допомогу панамським сепаратистам, тому в 1903 р. Панама фактично перетворилась на протекторат США, було відновлене будівництво каналу, а вже у 1914 р. новим водним шляхом пройшов перший корабель. Невдовзі США усвідомили, що Колумбія може сприяти стабільності каналу, тому політика Білого дому в 30-ті рр. минулого століття стала примирливою, США погодилися виплатити \$ 25 млн. компенсацію за відторгнення Панами. По завершенні Другої світової війни Колумбія почала проводити активну проамериканську політику: 3089 військовослужбовців брали участь у Збройних силах ООН в Кореї 1950-1953 рр., країна також спрямувала значний контингент військових на Синайський півострів до стабілізаційних військ ООН у 1956-1958 рр.

В 1969 р. Колумбія стала членом Андської спільноти, а в 1993 р. разом з Болівією, Еквадором та Венесуелою створила зону вільної торгівлі в рамках цієї організації. США були зацікавлені в стабільності Колумбії через її стратегічне географічне розташування на підступах до Панамамського каналу та кордон великої протяжності з сусідніми країнами. З 70-х рр. співпраця США та Колумбії набула переважно військового забарвлення. Зокрема, з 1997 р. Колумбія видає своїх громадян до США, якщо американські слідчі органи надають докази їх причетності до наркотрафіку, колумбійські та американські кораблі берегової охорони спільно обшуковують підозрілі яхти в територіальних водах країни, інструктори зі США проводять навчання членів антитерористичних батальйонів та постачають їм зброю. В 90-х рр. транспортні літаки США розсівали хімікати над полями фермерів, що вирощували коку в долинах Східних Кордільєр. У свою чергу, Колумбія є одним з найбільших реципієнтів фінансової допомоги з боку США, в 2000 р. Дж.Буш-молодший провів через Конгрес асигнування \$ 1,3 млрд. для колумбійської армії, що проводить операції проти наркоділків. В 2006 р. США та Колумбія уклали Договір про вільну торгівлю, згідно з яким 80 % товарів обох країн взаємно не будуть обкладатись митом, а решта – через певний часовий проміжок.

Відносини Колумбії та оточуючих країн визначаються такими чинниками, як громадянська війна в країні та наркотрафік. Сусіди Колумбії (Еквадор, Венесуела) зазнають збитків через вплив біженців з зони конфлікту, поширення на їх території кокаїну та героїну. Країни ЄС, які неодноразово робили спроби (Мадрид та Богота в 2000 р., Брюссель в 2001р.) посадити ворогуючі сторони за стіл переговорів, прохолодно ставляться до спроб колумбійського уряду за підтримки США знищити партизанів, оскільки переконані, що розв'язання проблеми швидше знаходиться в соціально-економічній площині, викорененні хронічної бідності жителів центральних та південних районів країни зі складним рельєфом місцевості.

Республіка Чілі розташована на південному заході Латинської Америки. Назва „Чілі” - індіанська і, ймовірно, означає „холод” або „зиму”. Географи

порівнюють країну зі змією, оскільки її довжина становить 4270 км, а ширина коливається від 176 до 40 км. Площа Чілі, що складається з продовгуватого пасма землі, притиснутого горами Андами до Тихого океану, дорівнює лише 756 тис. км². Чілі складається з чотирьох головних регіонів – пустелі Атаками протяжністю в 1126 км, Центрального регіону, Озерного краю та Вогняної Землі, що належить спільно Чілі та Аргентині. Майже 80 % території країни знаходиться в гірській місцевості, де на кордоні з Аргентиною розташовані найвищі гори регіону та 620 вулканів.

Країна була відкрита в 1520 р. Ф.Магелланом, а почала освоюватись іспанцями з 1535 р. Спочатку вона стала частиною віце-королівства Перу, однією з найбільш відсталих в іспанській колоніальній імперії, оскільки основу її примітивної економіки складало тваринництво. Колонія здобула незалежність в 1818 р. завдяки полководцю Бернадро о'Хігінсу, але нова держава виявилась малонаселеною, ізольованою від сусідів Андами, з територіальними суперечками з Болівією та Перу в пустелі Атакама та півднем, заселеним ворожими індіанськими племенами. Чілійська армія, сформована з вихідців з німецьких князівств та навчена за пруським зразком, а також флот, оснащений британським озброєнням, розбили в Тихоокеанській війні (1879-1883 рр.) об'єднані сили Перу й Болівії, внаслідок чого Чілі перетворилась на наддержаву на півдні Тихого океану, що отримала монополію на видобування та експорт селітри в Південній Америці (3 млн. т на рік). Це, за умов продовження золотої лихоманки та потреби у вибухівці в Першій світовій війні, обіцяло значні прибутки. Важливим негативним наслідком війни стало загострення відносин з Болівією, яка почала вважати своєю важливою зовнішньополітичною місією отримання коридору до Тихого океану для експорту олова. Після перемоги над Перу та Болівією війська Чілі протягом 1883 р. знищили частину племен мапуче, що мешкали на півдні, завершивши територіальну консолідацію країни й сприявши пожвавленню потоків до країни європейських емігрантів, зацікавлених в фермерському освоєнні Південного Чілі.

Після Першої світової війни селітра поступилася своїм стратегічним значенням міді. В країні знаходилось 32 % світових покладів мідних руд, а доля Чілі в їхньому видобутку становила 21 %. В роки Другої світової війни тут суттєво зросла частка капіталовкладень США, оскільки останні вважали мідь стратегічною сировиною, необхідною в ВПК. З 1952 р. в країні активізувались ліві сили, що було спричинено невирішеністю земельного питання та значним майновим розшаруванням в суспільстві. На президентських виборах 1970 р. переміг соціаліст і „вічний кандидат” у президенти Сальвадор Аль’єнде, вихідець з портового міста Вальпараїсо. Його курс радикальних перетворень, що передбачав націоналізацію майна західних корпорацій у видобувному секторі, створення колгоспів та перетворення держави на головного власника, виявився неефективним в умовах Чілі, економіка якої була тотально орієнтована на розвинені країни Заходу. 11 вересня 1973 р. відбувся військовий переворот, внаслідок якого президент загинув, а до влади в країні прийшов командувач сухопутними військами Августо Піночет. Його програма діяльності складалась з двох пунктів – жорстоких репресій проти опозиції та створення передумов для проведення неоліберальних реформ за рекомендаціями Чиказької школи економіки. Завдяки ринковим перетворенням доби Піночета, Чілі є країною є найбільш конкурентоспроможною економікою в усій Латинській Америці. За рівнем економічної свободи вона посідає перше місце у регіоні, а в рейтингу „Транспаренсі Інтернешнл” – 20-те для країн світу і перше для Латинської Америки відповідно. Реформи команди Піночета передбачали закриття неефективних старих галузей і створення нових, виробничий потенціал яких базувався б на зрівняльних перевагах в регіональній економіці, які мала країна; знищення всіх протекціоністських бар’єрів, які б захищали місцеву промисловість від конкуренції ззовні.

З іншого боку, в роки правління Піночета 3 тис. людей загинули, 100 тис. опинились у в’язницях, понад мільйон виїхало у вигнання, переважно до Іспанії, Аргентини та Бразилії. Разом з тим, Піночет не повернув американським компаніям націоналізовані міднорудні копальні та потужності з видобування

руди, створивши на їхньому місці величезну державну монополію CODELCO. В 2005 р. вона зробила рішучий крок до модернізації та дистанційного управління процесами видобування мідної руди, уклавши стратегічний альянс з найбільшим телекомунікаційним підприємством Японії „Ніппон Телефоном і Телеграфом” (НТТ). В 1990 р. Піночет пішов з посади президента, але зберіг за собою керівництво генштабом армії, в 1998 р. він залишив армійську службу і став довічним сенатором. Ймовірність суду над диктатором, що страждав на низку серйозних захворювань, розколола чилійське суспільство, тому політичною елітою було прийняте „соломонове рішення”: колишнього президента будуть викликати на допити, але до в'язниці він не сяде, незважаючи на все нові кримінальні справи, які відкривались по відношенню до нього. Зрештою, Піночет помер в грудні 2006 р., а його добі Чілі завдячує ліберальним економічним реформам, створенню конкурентоспроможної промисловості, нових галузей економіки. Разом з тим, військовий переворот Піночета закінчив еру стабільності, притаманної політичному життю Чілі в XX столітті.

Чинна **конституція** країни була розроблена юристами Піночета й прийнята на всенародному референдумі в 1980 р. Оскільки вона не відповідала новим політичним умовам в добу демократизації, поправки до неї вносились в 1989, 1993, 1997 та 2005 р. Згідно з конституцією, Піночет був затверджений президентом на 8-річний термін, але населення не підтримало його нове переобрання на ще одному референдумі в 1988 р. В 1990 р. новим президентом країни став християнський демократ Патрісіо Ейлвін, розпочався перехід до цивільного правління. Серед найважливіших поправок, внесених в Основний закон після епохи Піночета, варто назвати відмову від інституції довічних сенаторів, які б мали імунітет від кримінального переслідування, скорочення терміну перебування президента при владі з 6 до 4 років, неможливість обіймати цю посаду вдруге, запровадження права президента усувати від владом представників генералітету своїми указами. Президентом країни з 2006 р. є Мішель Бачелет. Чілі має двопалатний конгрес, який з доби Піночета

засідає у Вальпараїсо, неподалік від головних військових баз країни. Він складається з Палати Депутатів (120 членів) та Сенату (38 членів). Депутати обираються на 4 роки, а сенатори – на 8 років. Судова система Чілі складається з Верховного суду, 21 суддя якого призначається президентом за згоди Конгресу, Конституційного суду, Суду у справах виборців, судів загальної юрисдикції та військових судів.

Політичне життя Чілі – конкурентне, його ветераном є „Коаліція партій за демократію”, створена в 1988 р. для перемоги на виборах в умовах демократизації суспільного життя. Коаліція виступала з гаслами повернення основних прав і свобод громадян, розслідування злочинів військових, захисту від наслідків „дикого ринку” громадян з малою купівельною спроможністю. Президент країни - соціалістка Бачелет походить з цього блоку, який є правлячим і контролює 65 % мандатів у нижній палаті парламенту. Опозиційні праві партії об’єднані в блок під назвою „Альянс для Чілі”, партії, що входять до цього блоку, підтримують неоліберальні реформи і захищають політичний спадок Піночета. Правова система Чілі базується на писаному (цивільному) праві.

Після проголошення незалежності Чілі була географічно обмежена центральним регіоном. Країна потребувала територіальної консолідації за рахунок сусідів – Перу та Болівії та індіанських племен на півдні країни. В Тихоокеанській війні 1879-1883 рр. Збройні сили Чілі розбили війська Болівії та Перу, внаслідок чого Болівія втратила вихід до океану. В 1904 р. Болівія визнала право Чілі володіти провінцією Антофагаста, в свою чергу Чілі пообіцяла спорудити залізницю від Ла-Паса до Тихого океану. Однак, серед усіх сусідів Чілі має найгірші стосунки саме з Болівією, з якою підтримує лише консульські відносини, оскільки остання вимагає вже територіальних поступок з боку Чілі, щоб знову стати океанічною країною. Демократична стабільна Республіка Чілі підтримувала тісні відносини з США протягом 1-ї пол. XX ст. Після перемоги на президентських виборах 1970 р. кандидата від лівих сил С.Аль’єнде країна відновила відносини з СРСР та Кубою й отримала з СРСР

понад \$ 400 млн. кредитів. У вересні 1973 р. за активної підтримки США відбувся військовий переворот, який привів до влади генерала Піночета. Правозахисні організації звинуватили в тих подіях президента США Р.Ніксона, держсекретаря Г.Кіссінджера та ЦРУ. Тісні відносини Чілі з США загострилися після приходу до влади в США Дж. Картера, який проголосив пріоритетним пунктом своєї передвиборчої програми захист прав людини в цілому світі. Наступник Картера на посаді президента - Р.Рейган зберіг критичне відношення до одіозного режиму Піночета, однак намагався не критикувати його публічно. Під час Фолклендської війни 1982 р. Чілі підтримала Британію, надавши її ескадрі важливі розвідувальні дані про дислокацію аргентинського флоту в Атлантиці. Політична еліта Чілі побоювалася, що перемога Аргентини в конфлікті перетворить її на регіональну наддержаву. В 1984 р. обидві країни владнали свої територіальні протиріччя навколо трьох островів в каналі Бігла і уклали Договір про дружбу та співробітництво. Відхід від влади Піночета й перехід Чілі до цивільного правління значно покращили відносини країни із США та державами Західної Європи. З поновленням представницької демократії країна зробила наголос на економічній дипломатії, уклавши низку угод про вільну торгівлю з Японією, КНР, Індією та Південною Кореєю, добилася членства в АПЕК. Цікаво, що угода про вільну торгівлю з КНР стала першою подібною угодою офіційного Пекіну з країнами Латинської Америки.

Республіка Перу є класичною країною Андів із загальною площею в 1,285 млн. км² й поступається в Латинській Америці тільки Бразилії, Аргентині та Мексиці. Перу складається з трьох географічних регіонів: Сьєрри (гірського масиву Андів), Кости (західного узбережжя) та Сельви (вічнозелених тропічних лісів Амазонії на сході). Ймовірно, що свою назву країна отримала від слова „беру”, що мовою кечуа означає „там” (коли конкістадори Бальбоа розпитували в аборигенів про „велику воду” – Тихий океан і шлях до нього). Іспанці висадились на узбережжі країни в 1531 р. і зіткнулись з високоорганізованою державою інків, під контролем якої знаходилось понад 200 племен, які мешкали на території сучасних Перу, Болівії та Еквадора. Скориставшись 16 тис. км

мощених доріг в імперії та чварами серед її політичної еліти, що вступила в період громадянської війни між представниками кланів Кіто та Куско, іспанці з легкістю захопили величезну за площею державу. Вже в 1543 р. вона стала центром віце-королівства Перу, територія якого в колоніальну добу поширювалась на більшу частину Південної Америки. Основна спеціалізація нового віце-королівства полягала у видобуванні та вивезенні до Севільї золотої й срібної руди. Золоті копальні знаходились в Перу, а срібні – в Болівії біля міста Потосі. Вагомий сировинний потенціал колонії змушував іспанців тримати тут великі війська, тому фактичну незалежність країна здобула досить пізно – тільки в 1824 р. вдалося розбити іспанські війська в битві при Аякуччо. Після того, як в іспанську колоніальну добу були вичерпані родовища срібла та золота в горах Андах, в 2-й пол. XIX ст. почався експорт гуано – добрива, яке отримували після переробки продукції життєдіяльності птахів. Епоха гуано дала змогу країні збудувати за допомогою британських інженерів одну з найкращих залізничних мереж в Латинській Америці.

В XIX-XX ст. країна вела найбільшу кількість війн в Латинській Америці, але головним її здобутком стала перемога над Еквадором, у якого було захоплено 200 тис. км² території під час конфлікту за Амазонію в 1941 р. В 1968 р. до влади шляхом збройного перевороту прийшов генерал Хуан Веласко Альварado, „Революційний уряд Збройних сил” якого здійснив низку перетворень соціалістичного гатунку. Насамперед, було надано статус державної мові кечуа, проведено земельну реформу, внаслідок якої власну землю для обробітку отримали 356 тис. індіанських сімей, відбулась націоналізація майна ТНК й створення велетенських державних монополій в галузі видобування мінералів, електроенергії, нафти та газу, вилову риби, проведено електрифікацію поселень навколо великих міст. В травні 1970 р. країна пережила найгірший землетрус в своїй історії - льодова шапка впала на місто Юнгай, внаслідок чого загинуло 70 тис. чоловік. Періодичні „Ель-Ніньйо” та погіршення відносин з США призвели до падіння режиму Альварado й приходу до влади в 1975 р. генерала Моралеса Бермудеса. 80-ті рр. пройшли в

країні під знаком гіперінфляції, спровокованої політикою уряду 36-річного представника Американського народно-революційного союзу (АПРА, засн. 1924 р.) президента Алана Гарсії Переса, та посиленням впливу на політичне життя радикальних терористичних угруповань „Сендеро Луміносо” та „Фронту визволення Тупака Амару”, що контролювали південь Перу. Війна з ними призвела до 69 тис. загиблих та сотень тисяч поранених, переважно серед цивільного населення, зникнення товарів першої необхідності та перебоїв з постачанням електроенергії та води.

Перуанці відчували потребу в „сильній руці” й на президентських виборах 1990 р. проголосували за маловідомого в політичних колах математика японського походження Альберто Фухіморі, який обіцяв боротьбу з корупцією та терористичними угрупованнями. Президент Альберто Фухіморі [1990-2000] проводив неоліберальні реформи (приватизацію державних підприємств, скорочення державних витрат, залучення японського та американського капіталів в гірничовидобуваний сектор та пошуки нафти). Було здійснено також антитерористичні операції проти ліворадикальних рухів, кульмінацією яких став арешт духовного батька „Сендеро” Абамієля Гусмана в 1992 р. й затримання керівного крила „тупамарос” в 1997 р. Після корупційного скандалу 2000 р. Альберто Фухіморі втік до Японії й був оголошений в міжнародний розшук новою перуанською владою. В 2007 р. Фухіморі було видано Перу, де на нього очікували звинувачення в порушеннях прав людини та корупції, колишній президент був засуджений до 6 років ув’язнення та грошового штрафу. Наступником Фухіморі став Алехандро Толедо [2001-2006], представник індіанського населення. В роки його правління здійснювались масштабні програми боротьби з бідністю серед індіанців і транспортні проекти, покликані поєднати Перу з Бразилією та Болівією. Громадянська війна в країні не забута, оскільки діє Комісія правди та примирення, яка повинна встановити всі аспекти конфлікту. Більшість бойовиків парамілітарних загонів склали зброю після оголошення амністії.

Конституція Перу була прийнята в 1993 р. за активного втручання президента А.Фухіморі. Вона передбачала, що Перу є **президентською республікою**, главою держави є президент, в структурі виконавчої влади наявні посади ще двох віце-президентів та прем'єр-міністра, що очолює кабінет, який складається з 15 міністрів. Президент обирається на 5-тирічний термін, однак зміни, внесені до Конституції, забороняють висувати йому свою кандидатуру вдруге. Це було зроблено після корупційної епохи правління Фухіморі, який переобирався двічі й мав намір отримати цю посаду на третій термін. З 2006 р. країну знову очолює Алан Гарсія Перес, президент також має можливість керувати за допомогою декретів і в низці випадків розпустити парламент. Законодавча влада належить однопалатному парламенту, що складається з 120 депутатів і обирається на 5 років. Судова влада складається з Верховного суду та Конституційного трибуналу, судів загальної юрисдикції. В 1996 р. під час загострення боротьби з ліворадикальними партизанськими рухами і, як наслідок, погіршення ситуації з дотриманням прав людини, було створено посаду уповноваженого з дотримання прав людини, до функцій якого належав нагляд за судовими процесами.

За роки незалежного існування Перу вела велику кількість прикордонних війн. Після поразки в Тихоокеанській війні 1879-1883 рр. країна була змушена була передати Чілі багату нітратами провінцію Тарапаку. Війна призвела до економічної кризи, оскільки офіційна Ліма тривалий час не підтримувала міждержавні відносини з Чілі, а традиційний торговельний партнер Болівія втратила вихід до океану. В 1942 р. Перу перемогла в прикордонному конфлікті з Еквадором, який мав намір отримати частину Амазонії для експлуатації її водних та нафтових ресурсів і здобуття водного шляху до Атлантичного океану через територію Бразилії. З приходом до влади в 1968 р. генерала Хуана Веласко Альварado, що орієнтувався на СРСР, країна підписала з Кремлем низку угод про двосторонню співпрацю і придбала велику партію радянських озброєнь, зокрема гелікоптерів Мі-8 та Мі-24. В 1969 р. республіка стала членом - засновником Андської групи, штаб-квартира якої була відкрита в Лімі, а в 1973

р. приєдналась до Руху неприєднання. В 1982-1991 рр. перуанець Хав'єр Перес де Куельєр був Генеральним секретарем ООН. Саме він намагався урегулювати кризу навколо Фолклендських островів в 1982 р. Однак в цілому тоді країна фактично втратила самостійність в своїй зовнішній політиці. В добу правління „латиноамериканського Кеннеді” Алана Гарсії в Перу поглиблювалась системна економічна криза, розпочалась гіперінфляція, нарешті країна оголосила про неможливість виділити більш, ніж 10 % експортної виручки для погашення боргових зобов'язань. В 1986 р. Перу не змогла взагалі виплачувати відсотки за кредитами МВФ, а в 1989 р. вже сам Фонд погрожував країні виключенням зі своїх лав.

Прихід до влади Фухіморі значно покращив відносини країни з міжнародними фінансовими організаціями та США. В 1991 р. новий президент підписав зі США рамкову угоду про боротьбу з наркотрафіком, яка дала змогу країні отримати американську фінансову допомогу. Перу дістала й право на безмитний доступ для 5600 своїх товарів на ринок США в рамках ініціативи Дж.Буша-старшого з розвитку галузей народного господарства андських країн, альтернативних високоприбутковій наркотичній. Погіршення відносин Перу з сусідами, США та країнами Західної Європи, спровоковане „авто-переворотом” Фухіморі в квітні 1992 р., виявилось нетривалим, оскільки президент невдовзі досягнув успіхів у боротьбі з „Сендеро Луміносо” і стабілізував економічну ситуацію в країні завдяки неоліберальним реформам. Однак Перу та США загострили відносини після „брудного переобрання” Фухіморі в 2000 р. на третій президентський термін. Демократизація політичного процесу і відсторонення від влади Фухіморі дозволили обом країнам порозумітись, тим більше, що Перу продовжувала відігравати важливу роль в американській програмі з боротьби з наркотрафіком. В 2006 р. Перу тимчасово відкликала свого посла з Венесуели, вважаючи, що президент Уго Чавес втручається у внутрішні справи країни під час виборів, підтримуючи лівонаціоналістичного президентського кандидата О.Умалу. У свою чергу, Чавес оголосив, що Перу знаходиться під впливом офіційного Вашингтону, оскільки ця країна підписала

в 2005 р. зі США угоду про вільну торгівлю без згоди інших країн Андського регіону.

Республіка Болівія - країна в західно-центральної частині Південної Америки, де хребти Андів розходяться найширше, була названа на честь героя визвольної війни проти іспанців „Визволителя” С.Болівара. Болівію нерідко йменують також гірською сестрою Перу, оскільки в цих країнах сконцентровано найбільше льодовиків Анд, загальна площа її території - 1,098 млн. км². Болівія є однією з двох країн Латинської Америки, що не має виходу до океану, тому її „дорога життя” проходить через Перу до узбережжя Тихого океану. В адміністративному відношенні країна поділяється на 9 департаментів і має дві столиці: адміністративну Ла-Пас та конституційну - Сукре.

Територія країни в 1450 р. була захоплена інками, що прибули з півночі. В 1525 р. тут було встановлено іспанське колоніальне правління, а нова колонія отримала назву „Верхнє Перу” через своє географічне розташування. Фактично основним центром колонії стало місто Потосі, в копальнях якого у величезних кількостях видобувались срібна та олов'яна руди. За кількістю жителів Потосі в XVII ст. переважав Лондон, але вичерпання його родовищ призвело до занепаду міста та відтоку населення. Незалежність Верхнього Перу була проголошена Національною асамблеєю в м.Чукісака лише 6 серпня 1825 р. після розгрому останніх іспанських гарнізонів. В XIX ст. Болівія пережила цілу низку військових переворотів. В Тихоокеанській війні 1879-1883 рр. країна зазнала значних територіальних втрат в пустелі Атакама й позбулася виходу до океану та порту Антофагаста. В XX ст. в горах було знайдено значні поклади олов'яної руди, які дозволили покращити економічне становище навіть після втрати селітрових родовищ. У війні за спірну територію Гран-Чако з Парагваєм в 1932-1935 рр. армія Болівії, яку тренували німецькі інструктори, зазнала низки нищівних поразок, воюючи далеко від власної території. Програш війни від рук чисельно меншого та економічно відсталого супротивника породила глибоку моральну травму болівійського суспільства.

В 1952 р. розпочалась національна революція, яка супроводжувалась бунтами селян і робітників олов'яних копалень в Ла-Пасі, що виступали проти „олов'яних баронів” та великих латифундистів. Президентом став Віктор Пас Естенсоро, який впровадив загальне виборче право, націоналізував олов'яні копальні та розподілив частину латифундій серед 400 тис. селян. Але в 1964 р. Естенсоро був усунутий від влади шляхом військового перевороту, й розпочалась ера військових режимів, що тривала по 1982 р. Країна стала „вітриною” допомоги США Латинській Америці в рамках програми Дж. Кеннеді „Союз заради прогресу”. Спроба поширення герильї на цей регіон закінчилась невдачею в жовтні 1967 р., коли болівійські військові схопили й стратили команданте Че Гевару в регіоні Віллагранде. Переорієнтація **економіки країни** на видобування, переробку та експорт олова зазнала нищівного удару в 70-ті рр. минулого століття, коли місцевий продукт зіштовхнувся з гострою конкуренцією з боку Індонезії, Таїланду та Малайзії, що швидко інтегрувались у світову економіку. Саме вони мали географічні переваги перед Болівією, будучи розташованими неподалік від найголовнішого торговельного шляху світу, що пролягав через Малаккську протоку.

Відкриття на сході Болівії значних родовищ природного газу в 90-х рр. (680 млрд. куб. м) дало змогу покращити економічну ситуацію в країні, на газ з того часу припадає половина експортних надходжень. Болівія перетворилась на другого, після Венесуели, найбільшого в регіоні експортера цього енергоносія. В той самий час президент країни Гонсало Санчес де Лосада [1993-1997; 2002-2003] уклав 26 контрактів на видобування та продаж газу з великими енергетичними компаніями світу. Найбільші інвестиції в газовий сектор країни зробили бразильські компанії, тому лєвова частка газу вивозиться до цієї країни. Але Болівія залишалась залежною від кредитів США які надавалась їй за умови боротьби з наркотраффіком. Напр. 90-х рр. країна розпочала реалізацію „Плану гідності”, який зводився до знищення посівів коки в гірських долинах, що зачепило інтереси величезного відсотку „кокалерос” – фермерів, які вирощували коку. Селяни, для яких кока була останнім джерелом прибутку, не

могли погодитись на знищення посівів і спровокували соціальний вибух в країні в 2003 р., коли на вулицях великих міст в протестах проти чинного президента об'єднались незаможні селяни з Андів та жителі урбанізованих центрів, що виступали за націоналізацію газового сектора та недопущення прокладання газопроводу до Чілі, що так і не надала Болівії коридор до Тихого океану. Протести тривали в 2004 та 2005 рр., практично паралізувавши життя у великих містах і змусивши наступника де Лосади - Карлоса Месу подати у відставку. В грудні 2005 р. Єво Моралес, лідер партії „Рух до соціалізму”, був обраний президентом країни. Програма діяльності його уряду передбачала легалізацію вирощення коки, широку націоналізацію майна закордонних корпорацій в сфері видобування природного газу та олова, надання соціальних пільг бідному індіанському населенню. В травні 2006 р. Єво Моралес своїм указом націоналізував газову промисловість Болівії.

В країні діє Конституція 1967 р. з поправками від 1994 р., вона передбачає, що Болівія є **унітарною президентською республікою**. Президент є главою держави та керівником уряду, призначає та звільняє міністрів Кабінету міністрів, однак не може бути переобраним на наступний термін. Парламентські та президентські вибори відбуваються кожні 5 років. В країні діє двопалатний парламент, що складається з Сенату (27 депутатів – по 3 сенатори від кожного департаменту) та Палати Представників (130 депутатів). На практиці політична система Болівії має всі риси суперпрезидентської республіки, де парламент виконує суто формальні функції, в ряді випадків тільки затверджуючи закони, які пропонує президент. Судова влада Болівії складається з Верховного суду, членів якого призначає президент зі згоди парламенту, Конституційного трибуналу, районних судів та провінційних судів. В 1998 р. було створено Незалежну судову раду – спеціальний орган, серед повноважень якого – нагляд за діяльністю судів та боротьба з корупцією в них.

Серед найпопулярніших політичних партій Болівії особливе місце займає ліворадикальний Рух до соціалізму, який контролює 73 мандати в нижній палаті парламенту. Партія відстоює ті самі цінності, що і її засновник Моралес

– збільшення оподаткування ТНК, розподіл прибутків серед бідних індіанських верств населення, захист інтересів „кокалерос”, орієнтація на інші ліворадикальні режими в Латинській Америці. Інтереси правих верств населення країни представляє партія „За соціальну і демократичну владу” (Подемос), яка відстоює інтереси великого бізнесу та заможного прошарку середнього класу; в нижній палаті парламенту ця сила контролює понад чверть місць.

Болівія, як і Перу, вважала посилення Чілі головною загрозою своїй національній безпеці, тому болівійська армія та перуанський флот узгоджено виступили проти Збройних сил Чілі, але зазнали поразки в 1879-1883 рр. З того часу дипломатичні відносини між країнами кілька разів відновлювались та розривались, але Болівія так і не отримала від Чілі землю на узбережжі Тихого океану, яка б дала їй вихід до світових торговельних шляхів. Нині обидві країни підтримують лише консульські відносини. В 1932-1935 рр. Болівія вела війну проти Парагваю за території Гран-Чако, що закінчилась поразкою Болівії. В 1937 та 1969 рр. уряд країни розпорядився націоналізувати майно корпорацій, які працювали в нафтогазовій сфері, що завдало дошкульного удару по комерційних інтересах США. Але в 1976-1978 рр. режим диктатора Уго Бансера Суареса співробітничав з Чілі Піночета та військовими режимами в Бразилії щодо переслідування й страти комуністів та членів лівих партій, що покращило відносини Болівії та США. Однак в 1978 р. Болівія розірвала дипломатичні відносини з Чілі через хронічну невирішеність питання кордонів. Протягом 1986-1996 рр. США надали Болівії \$ 10 млрд. допомоги з умовою, що країна буде активно співробітничати з правоохоронними органами США в боротьбі з наркотрафіком, однак спроби уряду виконати свої зобов'язання перед офіційним Вашингтоном наštовхнулись на протест селян. Вже в 2003-2005 рр. інвестори почали вивозити свій капітал з країни через значну політичну нестабільність, масові страйки та дорожні блокади. З обранням на посаду президента Моралеса в 2005 р. Болівія, яка фактично втратила свою привабливість для міжнародного капіталу, стала економічно залежною від

Венесуели. В квітні 2006 р. країна стала членом „Боліваріанської альтернативи для Америки” разом з Кубою та Венесуелою (пізніше до них приєдналася Нікарагуа). Новий блок передбачає „соціалістичну регіональну інтеграцію без США”.

Республіка Еквадор була названа так на честь екватора, оскільки знаходиться по обидва боки від його умовної лінії. Країна є однією з найменших в Південній Америці, адже її загальна площа становить лише 276 тис. км². Еквадор складається з трьох географічних регіонів: Кости, Сьєрри та Орієнте (східні області). Захід та схід переважно рівнинні, а центр – вулканічно-гірський. В адміністративному відношенні країна поділяється на 22 провінції. В 1463-1500 рр. територію Еквадору захопили інки, але в 1563 р. вона потрапила під владу іспанців, ставши частиною віце-королівства Перу. В колоніальну епоху значення Еквадору було переважно сільськогосподарське, оскільки його узбережжя вкрили великими плантаціями какао. Незалежність Еквадору була проголошена в 1822 р., нова країна на нетривалий час стала членом конфедерації Велика Колумбія. В 40-60-ті рр. XX ст. економіка Еквадору стабілізувалася завдяки експорту бананів, за обсягами якого він посів перше місце в світі, значно випередивши свого регіонального конкурента Коста-Ріку. В 1972 р. почалося комерційне видобування нафти, що посилювало лівонаціоналістичний військовий режим генерала Родрігеса Лари [1972-1976], який створив на нафтодоларах потужний державний сектор і промисловий пояс навколо столичного регіону Кіто та головного порту Гуаякіля. З 1979 р. в країні відбулася лібералізація політичного життя, проводилися прямі президентські вибори. В 2000 р., після двох років серйозної економічної кризи, країна запровадила американський долар для боротьби з гіперінфляцією, що викликало масові протести серед населення, оскільки сукре (національна валюта) більше не обмінювався за належним курсом. Президент Джаміль Мауад Вітт, який запропонував доларизацію, був змушений подати у відставку в січні 2000 р., й країна поринула в політичну нестабільність. В 2003-2005 рр.

при владі був представник лівих сил Лусіо Гуттієрес, якого усунув з посади парламент в квітні 2005 р. серед вуличних протестів.

Еквадор є **унітарною президентською республікою**. Президент обирається на 4 роки, але може бути переобраним вдруге тільки після певного інтервалу. Він призначає 15 міністрів Кабінету міністрів і є головою виконавчої влади. Президент та віце-президент традиційно представляють два найвпливовіші регіони – Сьєрру та Косту. З 15 січня 2007 р. президентом Еквадору є лідер лівого Альянсу „Горда й суверенна Батьківщина” Рафаель Корреа. Він став 8-м президентом за останні 10 років, що свідчило про значну політичну нестабільність. В країні діє однапалатний парламент, що складається зі 121 депутата, їхня більшість належить партії чинного президента. До судової влади належить Верховний суд, Конституційний суд та суди загальної юрисдикції. Члени Конституційного суду призначаються на 4 роки, а судді Верховного суду призначаються парламентом довічно.

Як і в Колумбії, в Еквадорі значний вплив на політичні процеси в ХХ ст. мали Консервативна та Ліберально-радикальна партії. Перша наполягала на збільшенні ролі церкви в політичному житті й виступала від імені великого капіталу та землевласників, друга – захищала ліберальні цінності молоді еквадорської буржуазії. Нині подібного двовладдя не спостерігається, понад 10 партійних сил належать до лівого та правого політичного спектру. В 1995 р. на політичній арені з'явився Рух багатонаціональної єдності Пачакутік – Нова країна (від імені 9-го Верховного інки 1438-1471 рр., дослівно – „той, хто перевертає Всесвіт”), яка представляла інтереси бідного індіанського населення. Хоча вона і не стала впливовою політичною силою, однак є традиційно представленою в парламенті країни. Еквадор у 1942 р. втратив 200 тис. км² територій Амазонії після поразки у війні з Перу. Її причиною була суттєва внутрішня нестабільність в країні, оскільки в 1925-1948 рр. тут біля владного керма змінилось 22 президенти. Прикордонні протиріччя з Перу призвели до нового загострення ситуації в 1995 р., внаслідок чого загинуло 80 солдатів з обох боків. Конфлікт було врегульовано лише в 1998 р., коли в

Бразилія сторони уклали Договір про мир, згідно з яким було остаточно встановлено лінію кордону біля гір Кондору та демілітаризовано прикордонну смугу. Внаслідок цього Еквадор отримав доступ до Амазонки та права судноплавства річковими шляхами Перу, використання деяких портів для експортно-імпортних операцій. Низка міжнародних фінансових інституцій пообіцяла надати \$ 3 млрд. кредитів та інвестицій в транспортні та енергетичні проекти в прикордонному регіоні, щоб остаточно вирішити міждержавні протиріччя. В 1972 р. в країні було знайдено значні поклади нафти, що викликало інтерес до неї з боку ТНК. Через рік Еквадор став повноправним членом ОПЕК. Хоча в 1992 р. країна призупинила своє членство в ОПЕК, мотивуючи цей крок тим, що організація призначила їй занадто низькі квоти для видобування нафти, в 2007 р. Еквадор повернувся до лав організації, отримавши задовільну квоту на видобування нафти в 520 тис.барелів на день. Однією з головних загроз національній безпеці Еквадору залишається громадянська війна в Колумбії, внаслідок чого в країні опинилось багато колумбійських партизанів та біженців. Вплив війни помітний і в сільському господарстві країни. Зокрема, в 2006-2007 рр. Еквадор звертався за посередництвом та допомогою до ОАД, оскільки розсіювання хімікатів над прикордонними районами Колумбії опосередковано завдало значної шкоди полям фермерів, що культивували землю в прикордонній смузі. В 1999 р. США та Еквадор підписали 10-річну угоду, згідно з якою США змогли послуговуватись авіабазою Манта на заході країни. З аеродрому бази здійснюються розвідувальні польоти над плантаціями коки в Андах. У торговельних відносинах з ЕС Еквадор послуговується з 2005 р. перевагами угоди GSP+, завдяки якій лєвова частка його експорту до ЕС не оподатковується.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні причини громадянських війн в Колумбії.
2. Охарактеризуйте зовнішню політику Уго Чавеса.
3. З'ясуйте наслідки неоліберальних реформ Августо Піночета.
4. Охарактеризуйте особливості внутрішньої політики Альберто Фухіморі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

а) основна

Головченко В., Кравчук О. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2006. – 336 с.

Дорошко М.С. Країнознавство. Країни СНД: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 286 с.

Дорошко М.С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 308 с.

Ігнат'єв П.М. Країнознавство. Країн Азії: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги - ХХІ, 2006. – 424 с.

Масляк П.О. Країнознавство: Підручник. – К.: Знання, 2007. – 292 с.

Мироненко Н.С. Страноведение: Теория и методы: Уч. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 268 с.

б) додаткова

Африка: энциклопедический справочник. Т.1. А-К./ Гл. ред. А. Громыко. – М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 672 с.; Т.2. К-Я./ Гл. ред. А. Громыко.- М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 671 с.

Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 464 с.

Васильев Л.С. История Востока: В 2 т.- Т.1. - М.: Высш. шк., 1998. – 495 с.; Т.2. – М.: Высш. шк., 1998. – 495 с.

Все про світ: Країни. Прапори. Герби: енцикл. довід. / Відп. за вип. М.Ілляш. – К.: Школа, 2001. – 622 с.

Головченко В. Політико-правові системи країн Азії: Курс лекцій. – К.: ІМВ, 2005. – 210 с.

Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворов. – М.: «Аквариум», 1999. – 896 с.

Дахно І.І. Країни світу: Енциклопедичний довідник. – К.: МАПА, 2004. – 608 с.

XX век: Краткая историческая энциклопедия: В 2 т.: Явления века. Страны. Люди. – Т. 1: Явления века. Россия, ССР, СНГ. Страны Запада. Восточная Европа. – М.: Наука, 2001. – 478 с.; Т. 2: Латинская Америка. Африка. Азия и Океания. Люди века. – М.: Наука, 2002. – 510 с.

Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ.. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ.. П.Тарашук, О.Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 1463 с.

Дербишайр Д. Денис, Дербишайр Ян. Политические системы мира: В 2 т. Пер. с англ. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. - Т. 1. – 512 с.; Т. 2. – 496 с.

Історія західних та південних слов'ян: XX століття / Є.П.Пугач, С.Ю.Страшнюк, Р.М.Постоловський та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн. / пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Кн. 1. – 592 с.; Кн. 2. – 464 с.

Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas / Пер. з нім.; Наук. ред. пер.: А.Г.Слюсаренко, О.Ф.Іванов. – К.: Знання-Прес, 2001. – 631 с.

Козицький А.М. Новітня історія країн Азії та Африки. Посібник для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. – Львів: „Афіша”, 2004. – 430 с.

Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы /Отв. ред. З.В.Ивановский. – М.: Наука, 2000. – 448 с.

Латинская Америка: Энциклопедический справочник. Т.1 / Гл. ред. В.В.Вольский. – М.: Советская Энциклопедия, 1979. – 576 с.; Т.2. / Гл. ред. В.В.Вольский. – М.: Советская Энциклопедия, 1982. – 656 с.

Лісничий В.В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн: Навч. посібник. – 2-ге вид., виправ. – К.: ВД „Професіонал”, 2004. – 336 с.

Малая энциклопедия стран / Сиротенко Н.Г., Менделеев В.А. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: ООО «Торсинг», 2001. – 720 с.

Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. – д.ю.н. А.Я.Сухарев. – М.: «Издательство НОРМА», 2001. – 840 с.

Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

Саидов А.Х. Национальные парламенты мира: Энцикл. справ. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 720 с.

Современные международные отношения. Учебник / Под ред. А.В.Торкунова. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 584 с.

Страны мира: Справочник, 2006 / Под общ. ред. С.В.Лаврова. – М.: Республика, 2006. – 592 с.

Страны мира. Информационно-аналитический справочник ЦРУ. – Екатеринбург: У-Фактория, 2003. – 672 с.

Строганов А.И. Новейшая история стран Латинской Америки: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1995. - 415 с.

Трошин Ю.А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918-2000). - М.: Издательство «Весь мир», 2004. - 608 с.

Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.1. – 760 с.; Т.2. – 812 с.

Шаповал В.М. Державний лад країн світу. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.

Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны / Под ред. д-ра геогр. наук, проф. С.Б. Лаврова, канд. геогр. наук, доц. Н.В.Каледина. – М.: Гардарики, 2002. – 928 с.

Юрківський В.М. Країни світу: Довідник. – К.: Либідь, 1999. – 368 с.

Юрківський В.М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни: Підручник. – К.: Либідь, 2001. – 416 с.